تۇرغۇن ئالماس

ھونلارنىڭ قىسقىچە تارىخى
ئۇيغۇرلار
قەدىمكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى

دۇنيا ئۇيغۇر قۇرۇلتىيى
SELENGE

تۇرغۇن ئالماس
ھونلارنىڭ قىسقىچە تارىخى
ئۇيغۇرلار
قەدىمكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى
دۇنيا ئۇيغۇر قۇرۇلتىيى
SELENGE

9 786054 944125

ئۇيغۇرلار

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يىگانە ئادرېسى
www.uyghurkitap.com

تۈركلەرنىڭ ئانا يۇرتى ۋە كۆچۈش يوللىرى

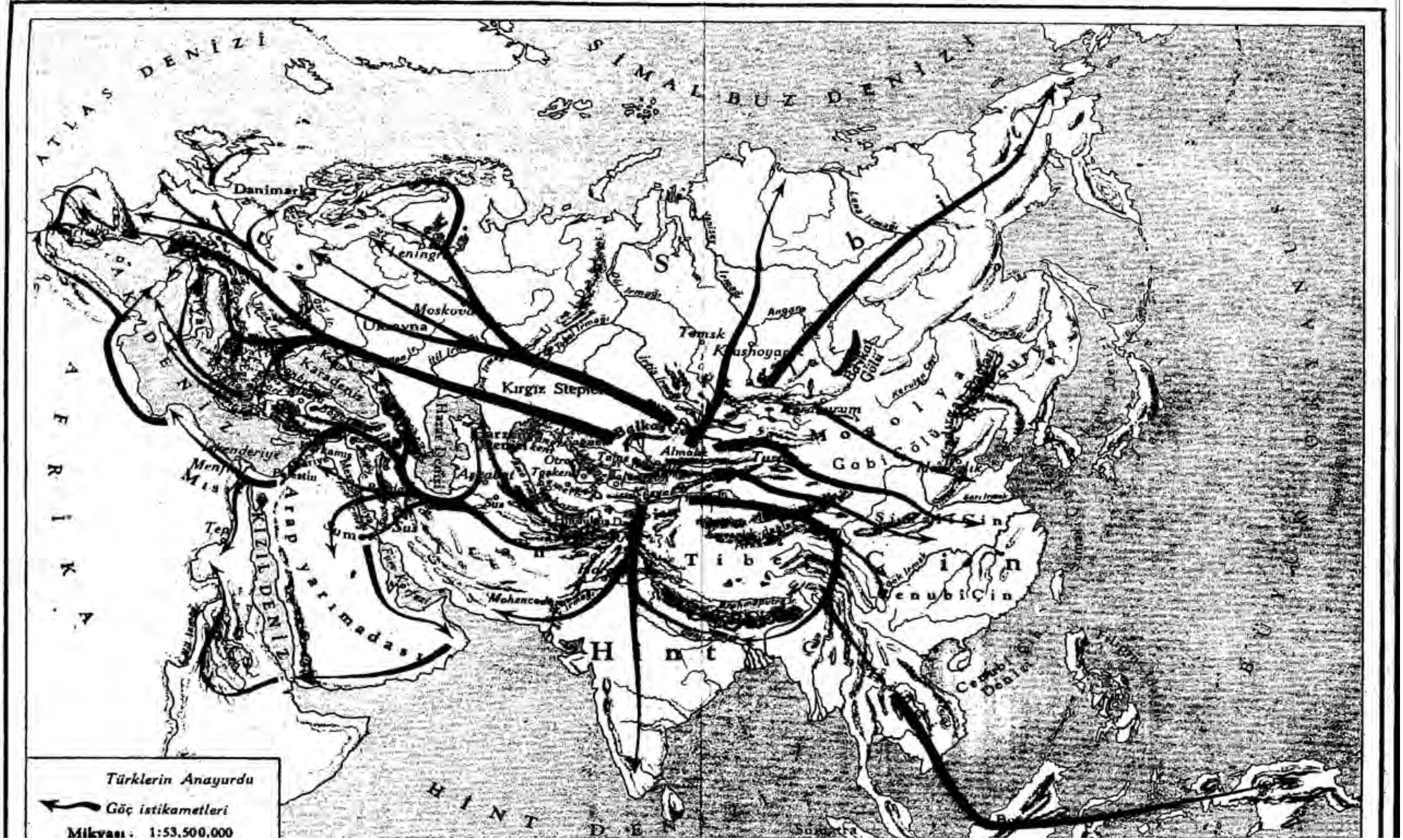

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يېڭى ئادرېسى

I ـ بۆلۈم

ئۇيغۇر ـ ئورخۇن قاغانلىقى

بىرىنچى باب: ئۇيغۇرلارنىڭ ئانا يۇرتى ھەققىدە

قەتئىي ئۇزۇپ ئېيتىش كېرەككى، ئۇيغۇرلارنىڭ ئانا يۇرتى ئوتتۇرا ئاسىيا.

بۇ مەسىلىنى تەپسىلىيرەك بايان قىلىشتىن بۇرۇن «ئوتتۇرا ئاسىيا» دېگەن بۇ جۇغراپىيىلىك ئۇقۇم دائىرىسىگە كىرىدىغان جايلارنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەك.

ئوتتۇرا ئاسىيا دېگەن بۇ نام توغرىسىدا ھېلىغىچە شەرق ۋە غەرب ئالىملىرىنىڭ قاراشلىرى بىردەك بولمىسىمۇ، لېكىن بىر قەدەر ھەقىقەتكە ئۇيغۇن كېلىدىغان قاراش بويىچە، ئوتتۇرا ئاسىيا دائىرىسىگە كىرىدىغان جايلارنىڭ كۆلىمىنى بەلگىلەش مۇمكىن.

جۇغراپىيە ئالىملىرى ئاسىيا قىتئەسىنى شەرقىي ئاسىيا، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە غەربىي ئاسىيا قاتارلىق قىسىملارغا بۆلىدۇ.

مېنىڭچە، ئوتتۇرا ئاسىيا دائىرىسىگە شەرقتە ھىنگان تاغلىرىدىن تارتىپ، غەربتە كاسپىي دېڭىزىغىچە، شىمالدا ئالتاي تاغلىرىدىن تارتىپ، جەنۇبتا ھىمالايا تاغلىرىغىچە بولغان جايلار كىرىدۇ. مانا شۇ «ئوتتۇرا ئاسىيا» دائىرىسىگە كىرىدىغان چەكسىز زېمىننىڭ مەركىزىي قىسمى شىنجاڭ، يەتتە سۇ، ئۆزبېكىستان، قىرغىزىستان، تاجىكىستان قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

ئۇيغۇرلار ئەڭ قەدىمكى چاغلاردىن تارتىپلا تەڭرىتاغلىرى بىلەن قاراقۇرۇم تاغلىرى ئارىلىقىدىكى تارىم ۋادىسىدا، تەڭرىتاغلىرى بىلەن ئالتاي تاغلىرى ئارىلىقىدىكى جۇڭغارىيە دالاسىدا، ئىلى دەريا ۋادىلىرىدا، ئېرتىش دەرياسى بىلەن

بالقاش كۆلى ئارىلىقىدىكى جايلاردا، جەنۇبىي سىبىرىيىدە، ھازىرقى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتى تەۋەسىدىكى سېلېنگا، ئورخۇن، تۇغلا، قورۇلۇن دەريالىرىنىڭ ۋادىلىرىدا، كەڭسۇ (گەنسۇ) دا، ھازىرقى سەنشى، شەنشى ئۆلكىلىرىنىڭ شىمالىي قىسمىدا ياشاپ كەلگەن.

بۈنىڭدىن 6000 يىل بۇرۇن (مىلادىدىن 4000 يىللار بۇرۇن)، دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ ئەڭ بۇرۇنقى بۆشۈكلىرىدىن بىرى بولغان مېسوپوتامىيىدە يېزىق ئىجاد قىلىندى. قەدىمكى يۇنان تارىخچىلىرى ھازىرقى ئىراقتىكى دەجلە ۋە فىرات دەريالىرىنىڭ ئارىلىقىدىكى جايلارنى «مېسوپوتامىيە» دەپ ئاتىغان. بۇ يۇنانچە سۆز بولۇپ، «ئىككى دەريا ئارىلىقى» دېگەنلىك بولىدۇ. دەجلە ۋە فىرات دەريالىرى ھازىرقى تۈركىيە چېگرىسىدىن باشلىنىپ، شەرققە قاراپ ئېقىپ پارس قولتۇقىغا قۇيۇلىدۇ. بۇ ئىككى دەريا بويىدىكى رايونلارنىڭ تۇپرىقى مۇنبەت، سۈيى مول بولۇپ، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىغا بەكمۇ باب كېلەتتى. ئەينى زاماندا، ئىككى دەريا ۋادىسىنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى ئاساسىي يەرلىك خەلق «سۇمېرلار» بولۇپ، ئەڭ دەسلەپكى يېزىقنى شۇلار ياراتقان. دەسلەپكى يېزىق ئىجاد قىلىنغاندىن كېيىن، مىسىر ۋە يېقىن شەرقتىكى خەلقلەر تارىخ دەۋرىگە كىردى.

بىزنىڭ ئەجدادلىرىمىز بولسا، مىلادىدىن 2000 يىل بۇرۇن (بۈنىڭدىن 4000 يىل بۇرۇن) تارىخ دەۋرىگە كىردى. چۈنكى بۇ ۋاقىتتا، سۇمېرلار ئىجاد قىلغان يېزىق ئاساسىدا يارىتىلغان ئارامى يېزىقى ئەجدادلىرىمىز ئارىسىغا كىرىپ كەلدى. سوغدى يېزىقى بىلەن كۆك تۈرك يېزىقى (ئۇيغۇر - ئورخۇن يېزىقى) نىڭ بىر - بىرىگە ئوخشىشىپراق كېتىدىغانلىقى شۇ ئىككىلا يېزىقنىڭ ئارامى يېزىقىدىن كېلىپ چىققانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

بىزنىڭ ئەجدادلىرىمىز ۋە قېرىنداشلىرىمىز تارىخ دەۋرىگە كىرگەندىن باشلاپ، مىلادىنىڭ XIV ئەسىرىگىچە بولغان ناھايىتى ئۇزۇن تارىخىي دەۋردە، ئۇلۇغ ئوغۇز ئىمپېرىيىسى - ئۇلۇغ ھون تەڭرىقۇتلۇقى (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 220 - يىلىدىن مىلادى 216 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن)، ياۋروپا ھون ئىمپېرىيىسى (مىلادى 375 - يىلىدىن 468 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن)، ئاق ھون (ئېفتالىت) ئىمپېرىيىسى (مىلادى 420 - يىلىدىن 565 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن)، ئۇلۇغ كۆك تۈرك قاغانلىقى (مىلادى 551 - يىلىدىن 745 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن)، ئۇيغۇر - ئورخۇن قاغانلىقى (مىلادى 646 - يىلىدىن 845 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن)، ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى (مىلادى 850 - يىلىدىن 1335 -

يىلىغىچە هۆكۈم سۈرگەن)، ئۇيغۇر قاراخانىيلار دۆلىتى (مىلادى 850 يىلىدىن 1212 يىلىغىچە هۆكۈم سۈرگەن،) غەزنەۋىلەر سۇلتانلىقى (مىلادى 960 ـ يىلىدىن 1187 ـ يىلىغىچە هۆكۈم سۈرگەن)، ئۇلۇغ سەلجۇقىلار سۇلتانلىقى (مىلادى 1040 ـ يىلىدىن 1157 ـ يىلىغىچە هۆكۈم سۈرگەن)، خارەزىم شاهلار دۆلىتى (مىلادى 1172 ـ يىلىدىن 1231 ـ يىلىغىچە هۆكۈم سۈرگەن)، سەئىدىيە خانلىقى (مىلادى 1514 ـ يىلدىن 1678 ـ يىلىغىچە هۆكۈم سۈرگەن) قاتارلىق ئۇلۇغ، قۇدرەتلىك، باي، مەدەنىيەتلىك دۆلەتلەرنى قۇرۇپ، پارلاق مەدەنىيەت يارىتىپ، ئىنسانىيەت تارىخى تەرەققىياتى ۋە مەدەنىيىتىگە ئۆچمەس تۆهپىلەرنى قوشقان.

تۆۋەندە ئۇيغۇرلارنىڭ ئانا يۇرتىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا ئىكەنلىكىنى گېئوگولىيىلىك ۋە ئارخېئولوگىيىلىك پاكىتلار ئارقىلىق ئىسپاتلايمىز.

ئوتتۇرا ئاسىيا ئەڭ قەدىمكى چاغلاردىن تارتىپ ئۇيغۇرلارنىڭ ئانا يۇرتى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ ئەڭ قەدىمكى، ئەڭ مەشھۇر ئالتۇن بۆشۈكىنىڭ بىرىدۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن تارىخچى مورگان: دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ ئاچقۇچى تارىم ۋادىسىغا كۆمۈكلۈكتۇر. بۇ ئاچقۇچ قاچان تېپىلىدىكەن، شۇ چاغدا دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ سىرى ئېچىلغۇسى»[1] دېگەنىدى.

ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىياتىدىن قارىغاندا، ئىنسان بالىلىرى ئەڭ قەدىمكى چاغلاردىن تارتىپ، هايات كەچۈرۈشكە ئەپلىك بولغان دەريا، كۆل، دېڭىز بويلىرى، ئورمانلار، يېشىل دېڭىزلاردەك دولقۇنلىنىپ تۇرىدىغان چەكسىز يايلاقلار، ياپيېشىل قارىغايلار، ئارچىلار قاپلىغان تاغ قاپتاللىرىدا ياشىغان. ئىنسانلار ئۆزلىرى ياشىغان جايلارنىڭ تەبىئىي شارائىتىغا قاراپ ئوۋچىلىق، چارۋىچىلىق، دېھقانچىلىق، باغۋەنچىلىك، هۈنەرۋەنچىلىك، سودا ـ سېتىق قاتارلىق كەسىپلەر بىلەن شۇغۇللىنىپ، كۆچمەن ھەم مۇقىم ئولتۇراقلىشىپ هايات كەچۈرگەن. گېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەردىن قارىغاندا، ئوتتۇرا ئاسىيا ئەڭ قەدىمكى چاغلاردا، ئىنسانلار هايات كەچۈرۈشكە تولىمۇ ئەپلىك، تەبىئىي شارائىتقا ئىگە ئىدى.

يېقىنقى يىللاردىن بېرى، شىنجاڭدا ئېلىپ بېرىلغان گېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەرنىڭ نەتىجىلىرىگە ئاساسلانغاندا، تارىم ۋادىسىدا بولسۇن ياكى جۇڭغارىيە ئويمانلىقىدا بولسۇن، ناهايىتى كۆپ جايلاردا زاپىسىنىڭ كۆپلۈكى ۋە

(1) «ئۇلۇسال تارىخىمىزنىڭ ئانا خەتلىرى» ئۇيغۇرچە، 1 ـ بەت.

سۇپىتىنىڭ يۇقىرىلىقى بىلەن دۇنيانى ھەيران قالدۇرغان نېفىتلىك تېپىلدى. بىر جۇملە سۆز بىلەن ئېيتقاندا، 1 مىليون 600 مىڭ كۋادرات كىلومېتىر كېلىدىغان شىنجاڭ زېمىنىنىڭ ئاستى تۇرلۇك - تۈمەن بايلىقلار، ھەتتا دۇنيادا كەم ئۇچرايدىغان ئۇران، رادى قاتارلىق ئېسىل تەبىئىي بايلىقلار خەزىنىسى، نېفىت دېڭىزى، كۆمۈر كانلىرى دۇنياسىدىن ئىبارەت.

شىنجاڭ زېمىنىدا نېفىتلىكلەر ۋە كۆمۈر كانلىرىنىڭ كۆپلۈكى، ئەڭ قەدىمكى چاغدا تارىم ۋادىسى بىلەن جۇڭغارىيە ئويمانلىقى ناھايىتى چوڭ ئىچكى دېڭىز بولغانلىقى، تاغلارنىڭ ۋە تاغ ئېتەكلىرىنىڭ چەكسىز قېلىن ئورمانلار بىلەن قاپلانغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. چۈنكى، تەبىئەتتە بولىدىغان ئۆزگىرىشلەر (ناھايىتى دەھشەتلىك، قاتتىق يەر تەۋرەشلەر، قۇرغاقچىلىق ئاپەتلىرى) نەتىجىسىدە، شىنجاڭدىكى ئىككى چوڭ ئىچكى دېڭىز كىچىكلەپ، قۇرۇقلۇق يۈزى كېڭەيگەن، ھازىرقى سايرام، باغراش، لوپنۇر كۆللىرى قەدىمكى ئىچكى دېڭىز ئورنىدا قالغان قالدۇق كۆللەردۇر. دېڭىزلارنىڭ قۇرۇقلۇققا ئايلىنىشى نەتىجىسىدە، ھەددى - ھېسابسىز سۇ ھايۋانلىرى تۇپراق ئاستىدا قېلىپ، مىليون يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن نېفىت ھاسىل بولغان. چەكسىز كەتكەن قارىغاي ئورمانلىرىمۇ تەبىئەتتىكى ئۆزگىرىشلەر نەتىجىسىدە تۇپراق ئاستىدا قېلىپ، يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن كۆمۈرگە ئايلانغان.

ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ غەربىي قىسمىنىڭ ئەڭ قەدىمكى چاغدىكى تەبىئىي شارائىتىمۇ، خۇددى بىز يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكەن ئەھۋالدىن ئانچە پەرقلەنمەيتتى.

گېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش نەتىجىلىرىگە ئاساسلانغاندا، قەدىمكى چاغلاردا ئاسىيا، ياۋروپا قىتئەلىرىنىڭ شىمالىي قىسمى مۇز بىلەن قاپلانغان. بۇنداق ئەھۋال ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تەبىئىتىگە ناھايىتى كۈچلۈك تەسىر كۆرسەتكەن. شۇ سەۋەبتىن، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى پامىر تاغلىرى، قاراقۇرۇم تاغلىرى، تەڭرىتاغلىرى، ئالتاي تاغلىرىنىڭ چوققىلىرى ۋە قىيالىرى ھازىرقىغا سېلىشتۇرۇپ بولمايدىغان دەرىجىدە ناھايىتى قېلىن مۇز ۋە قارلار بىلەن قاپلانغانىدى. مەسىلەن: «پامىر مۇزلۇقلىرىدىن بىرىنىڭ ھازىرقى ئۇزۇنلۇقى 77 كىلومېتىر، قېلىنلىقى 500 مېتىر بولغان بولسا، قەدىمكى چاغدا شۇ مۇزلۇقنىڭ ئۇزۇنلۇقى 180 كىلومېتىرغا سوزۇلغان بولۇپ، قېلىنلىقى 1000 مېتىرغا يەتكەن. ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قەدىمكى مۇزلۇقلارنىڭ تۆۋەن جايىدىكى چېگرىسى دېڭىز يۈزىدىن 1800 مېتىر ئېگىز ئىدى، ھازىرقى مۇزلۇقلارنىڭ تۆۋەن جايدىكى چېگرىسى دېڭىز يۈزىدىن 3200

www.uyghurkitap.com

مېتىر ئېگىز بولۇپ، ئۇنىڭدىن تۆۋەن ئەمەس.»[1]

يۇقىرىدىكى تەبىئىي ئەھۋالغا ئاساسلانغاندا، ھازىرقى ۋاقىتتىن ئون نەچچە مىڭ يىللار بۇرۇن، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تەبىئىي ئىقلىمى ھازىرقىغا قارىغاندا نەم بولۇپ، ھۆل - يېغىن كۆپ ئىدى. شۇ سەۋەبتىن، قەدىمكى چاغلاردا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تاغلارنىڭ مۇزلۇق، قارلىق چوققىلىرى ۋە ئېگىز قىيالىرىدىن كۈن نۇرىدا ئېرىپ ھاسىل بولغان سۇلار ناھايىتى مول سۇلۇق دەريالارنى، چوڭ - چوڭ ئىچكى دېڭىزلارنى، كۆللەرنى پەيدا قىلغانىدى. بۇنداق تەبىئىي شارائىت ئوتتۇرا ئاسىيادا دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتىغا ياخشى ئىمكانىيەت يارىتىپ بەرگەندىن تاشقىرى، ئورمانلار ۋە ھايۋانلارنىڭ ئۆسۈپ يېتىلىشىگىمۇ قولاي شارائىت يارىتىپ بەرگەن. ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ شەرقىي قىسمى (ئاساسەن تارىم ۋادىسى) ۋە غەربىي قىسمى (سوۋېت ئوتتۇرا ئاسىياسى) ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ناھايىتى مۇنبەت ۋە مول ھوسۇللۇق رايونلىرى ئىدى. شۇ چاغلاردا تارىم ۋادىسىدىكى تەكلىماكان قۇملۇقى، جۇڭغارىيىدىكى قۇربان تۇڭغۇت (قازانقۇم) قۇملۇقى، تۈركمەنىستاندىكى زىلقۇم چۆللۈكى، ئۆزبېكىستاندىكى قاراقۇم قاتارلىق چۆللۈكلەر يوق ئىدى. ھازىرقى سايرام، باغراش، لوپنۇر، بارىكۆل (بارسكۆل)، بالقاش، ئارال كۆللىرى ناھايىتى چوڭ كۆللەر ئىدى. تارىم دەرياسى، ئىلى دەرياسى، سىر دەرياسى، ئامۇ دەرياسى، چۇ دەرياسى، تالاس دەرياسى قاتارلىق دەريالارنىڭ سۇلىرى ناھايىتى كۆپ بولۇپ، ئۇلارنىڭ تارماق غوللىرى ئوتتۇرا ئاسىيانى خۇددى ئۆمۈچۈكنىڭ تورىدەك قاپلاپ تۇراتتى.

گېئولوگىيە ۋە ئارخېئولوگىيە ئىلمىنىڭ مەشھۇر ئالىملىرىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادا ئېلىپ بارغان ئىلمىي تەكشۈرۈشلىرى ئارقىلىق چىقارغان توغرا ھۆكمىگە ئاساسلانغاندا، تەخمىنەن بۇنىڭدىن 8000 يىللار بۇرۇن، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تەبىئىتىدە ناھايىتى چوڭ ئۆزگىرىشلەر بولۇپ، قۇرغاقچىلىق يۈز بەرگەن. شۇ سەۋەبتىن، ئەجدادلىرىمىزنىڭ بىر قىسمى ئاسىيانىڭ شەرق ۋە غەرب تەرەپلىرىگە كۆچۈپ كېتىشكە مەجبۇر بولغان. شۇ چاغدا ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ شەرقىي بۆلىكى بولغان تارىم ۋادىسىدا ياشايدىغان ئەجدادلىرىمىزنىڭ بىر قىسمى ئالتاي ئارقىلىق كۆچۈپ، ھازىرقى موڭغۇلىيە ۋە بايقال كۆلى (قەدىمكى چاغلاردا «بايكۆل» دەپ ئاتالغان) ئەتراپلىرىغا كەتكەن. مىلادى 840 - يىلى موڭغۇلىيىدىن شىنجاڭغا كۆچكەن شەرقىي ئۇيغۇرلار بولسا بۇنىڭدىن 8000 يىللار بۇرۇن تارىم ۋادىسىدىن

(1) «ئۆزبېكىستان س س ر تارىخى» 1 - توم، تاشكەنت ئۆزبېكچە نەشرى، 13 - بەت.

موڭغۇلىيىنگە ۋە بايقال كۆلى ئەتراپلىرىغا كۆچكەن ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئەۋلادى ئىدى.

بۇنىڭدىن 8000 يىللار بۇرۇنقى كۆچۈشتە تارىم ۋادىسىدىن لاداخ يولى ئارقىلىق شىمالىي ھىندىستانغا كۆچكەن ئەجدادلىرىمىز ھىندىستاننىڭ ئەسلى يەرلىك خەلقى بولغان دراۋىدلارنىڭ قەدىمكى ھىندىستان مەدەنىيىتىگە ئۆزلىرىنىڭ تەسىرىنى كۆرسەتكەن. XX ئەسىرنىڭ 20 ـ يىللىرى ئارخېئولوگىيە ئالىملىرى ھىندى دەرياسى ۋادىسىدىكى هارافا (پەنجاپ شتاتىدا)، مۇھەنجودارا (پاكىستاننىڭ سىندى ئۆلكىسىدە) قاتارلىق قەدىمكى شەھەرلەرنىڭ خارابىلىرىنى تەكشۈرگەندە، تېپىلغان ھەيكەللەر ئارىسىدا ئوتتۇرا ئاسىيالىق تۈرك (ئۇيغۇر) تىپىغا كىرىدىغان ۋە بېشىدىكى چاچلىرى قىيىقچە (لېنتا) بىلەن باغلانغان بىر ھەيكەل چىققان. بۇ ھەيكەل بۇنىڭدىن 8000 يىللار بۇرۇن تارىم ۋادىسىدىن شىمالىي ھىندىستانغا كۆچكەن ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئارىيانلار ھىندىستانغا كۆچۈپ كېلىشتىن بىر نەچچە مىڭ يىللار بۇرۇنلا ھىندىستاننىڭ ئاساسىي يەرلىك خەلقى دراۋىدلار بىلەن بىللە ياشىغان دەۋرگە مەنسۇپ.

ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى 1971 ـ يىلى كۆنچى دەرياسىنىڭ بويىدىكى ئىپتىدائىي قەبرىستانلىقتىن بىر ياش ئايال بىلەن بىر كىچىك بالىنىڭ جەسىتىنى تاپقان. نەنجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتى جۇغراپىيە فاكۇلتېتى كاربون 14 تەجرىبىخانىسى قەبرىستانلىقتىن تېپىلغان ياغاچلارنى تەھلىل قىلىش ئارقىلىق جەسەتلەر (ياش ئايال بىلەن كىچىك بالا جەسىتى) نىڭ بۇنىڭدىن 6412 يىل بۇرۇن دەپنە قىلىنغان جەسەت ئىكەنلىكىنى دەسلەپكى قەدەمدە ئېنىقلىغان. بۇ ھەقتىكى خەۋەر «خەلق گېزىتى» دە ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن، «شىنجاڭ گېزىتى» نىڭ (ئۇيغۇرچە) 1981 ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنىدىكى سانىدا ئېلان قىلىنغان.

يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان جەسەتلەر توغرىسىدا «شىنجاڭ گېزىتى»دە مۇنداق دېيىلگەن: «بۇ جەسەتلەر يەر يۈزىدىن ئېگىزرەك بولغان قۇرغاق قۇم دۆۋىسىدىن قېزىۋېلىنغان. گۆرنىڭ ئىككى بېشىغا بىردىن ياغاچ قويۇلغان بولۇپ، يەر ئۈستىدىن كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. گۆر تىك قىلىپ قېزىلغان. جەسەتلەر گۆردە ئوڭدا قىلىپ ياتقۇزۇلغان. ئۇنىڭ ئۈستىگە ياغاچ تاختاي ۋە تاختاينىڭ ئۈستىگە قوي تېرىسى بىلەن چىغ توقۇلما يېپىلغان. جەسەت ناھايىتى قوپال توقۇلغان يۇڭ رەختكە ئورالغان بولۇپ، ئايال جەسەتنىڭ بېشىغا كىگىز قالپاق كىيگۈزۈلگەن.

www.uyghurkitap.com

ئۇنىڭ سېرىق، ئۇزۇن چاچلىرى دولىسىغا چۇشۇپ تۇرىدۇ. كۆزلىرى يوغان، كىرپىكلىرى ئۇزۇن، قاڭشارلىق.... بۇ قەدىمكى جەسەتلەر بىلەن بىللە قېزىۋېلىنغان ئاخىرەتلىكلەر ئىچىدە ناھايىتى نەپىس توقۇلغان چىغ سېۋەتلەر بولۇپ، ئۇنىڭ ئىچىگە زىرائەت دانلىرى سېلىنغان، ئەمما بۇ دانلار چىرىپ ئۇنغا ئايلىنىپ كەتكەن. بالا جەسىتى بىلەن بىللە كۆمۈلگەن چىغ سېۋەتتىن ئۆز پېتى ساقلانغان بۇغداي چىقتى.»(1)

بۇ ئىككى جەسەتنىڭ تېپىلغانلىقى بۇنىڭدىن 8000 يىللار بۇرۇنقى كۆچۈشتە باشقا جايلارغا كەتمەي تارىم ۋادىسىدا داۋاملىق ياشاپ قالغان ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئېتنىك خۇسۇسىيىتى ۋە ئۇلارنىڭ مەدەنىيىتى (دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، يۇڭ توقۇمىچىلىق، ھۈنەر - سەنئەت) نى تەتقىق قىلىشتا بىباھا ئەھمىيەتكە ئىگە.

شۇنى ئۈزۈپ ئېيتىشقا بولىدۇكى، تارىم ۋادىسىدا ياشىغان قەدىمكى يەرلىك ئاساسىي خەلق سېرىق تەنلىكلەرگە مەنسۇپ بولماستىن (سېرىق تەنلىكلەر قاڭشارلىق، سېرىق چاچ بولمايدۇ) ۋە شۇنىڭدەك ئارىيان نەسىللىك خەلقمۇ بولماستىن (ئارىيانلار مىلادىدىن 1700 يىللار بۇرۇن ئىران ئېگىزلىكى ئارقىلىق ھىندىستانغا كۆچكەن)، دەل ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادى.

ھازىرقى گېرمان، پارس، ھىندى خەلقلىرىنىڭ ئەجدادى بولغان ئارىيانلار مىلادىدىن 1700 - 2000 يىللار بۇرۇن كاسپىي دېڭىزىنىڭ جەنۇبىي ۋە شەرقىي جەنۇبىدىن كۆچۈپ، ھىندىستانغا بېسىپ كىرىشتىن بۇرۇن، ھازىرقى ھىندىستاندا ھىندى - ياۋروپا تىل سىستېمىسىدىكى تىلدا سۆزلىشىدىغان، ئېتنىك كېلىپ چىقىشى جەھەتتىن ئارىيان نەسلىگە مەنسۇپ بولغان ھازىرقى ھىندىلار ئەمەس، بەلكى ئاۋسترو ئاسىيا تىل ھىندونوز ئىرقىغا مەنسۇپ بولغان، قاراچاچ، پاناق دراۋىدلار ياشىغانىدى. ئارىيانلار مىلادىدىن تەخمىنەن 2000 يىللار بۇرۇن ھىندىستانغا بېسىپ كىرگەندىن كېيىن، ھىندىستاننىڭ ئەڭ قەدىمكى ئاساسىي يەرلىك خەلقى بولغان دراۋىدلارنى قىستاپ، ھىندىستاننىڭ جەنۇبىغا قوغلىغان. ھازىرمۇ ھىندىستاننىڭ جەنۇبىدا دراۋىدلار ياشىماقتا.

تارىم ۋادىسىنىڭ كۆكنۇر (چىڭخەي) غا (شەرقىي جەنۇب تەرەپتىن)، تىبەتكە (جەنۇب تەرەپتىن) تۇتىشىدىغان يېقىن جايلىرىغا ھازىرقى تىبەتلىكلەرنىڭ ئەجدادى بولغان چاڭلارنىڭ مەلۇم دەرىجىدە تەسىر كۆرسىتىپ، ئىز قالدۇرغانلىقى

(1) ھازىر كرورەن گۈزىلى دەپ ئاتىلىۋاتقان جەسەت دەل مۇشۇ جەسەتتۇر.

تۇرلۇك سەۋەبلەرگە كۆرە (مۇھىمى ئۇرۇش نەتىجىسىدە)، مىلادى VIII ـ VII ئەسىرلەردە يۈز بەرگەن. ئۇنىڭدىن تاشقىرى ھىندى ـ ياۋروپا تىل سىستېمىسىدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەردىن دىن تارقاتقۇچىلار (بۇددا، ئاتەشپەرەسلەر دىنى، مانىي دىنى، نېستورىيان دىنى قاتارلىق دىنلارنى تارقاتقۇچىلار)، سودا ـ سېتىق بىلەن شۇغۇللانغۇچىلار، ئاندا ـ ساندا ھەربىي، مەمۇرىي ئەمەلدارلار مىلادىنىڭ ئالدى ـ كەينىدىلا تارىم ۋادىسىغا كەلگەن. ئەنە شۇنداق كىشىلەرنىڭ كېلىشىگە خەلقلەر ئارىسىدىكى تارىخىي، سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىي، دىنىي مۇناسىۋەتلەر سەۋەب بولغان. مەسىلەن: كۇشان ئىمپېرىيىسى (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 50 ـ يىلدىن مىلادى 420 ـ يىلغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) ئىمپېراتورى قەنىشقا II نىڭ ۋاقتىدا (مىلادى 78 ـ يىلدىن 123 ـ يىلغىچە) ھىندىستاندا ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى كېڭەيتكەن ۋە مۇستەھكەملىگەنىدى. قەنىشقا II كۇشان ئىمپېرىيىسىگە ئىمپېراتور بولغان دەۋرنىڭ ئاخىرىدا خوتەن، ياركەنت، قەشقەر خانلىقلىرىنى ئۆز ئىمپېرىيىسى تەركىبىگە قوشىۋالغان. كېلىپ چىقىشى ئۇلۇغ ياۋچىلاردىن بولغان قەنىشقا II بۇددىزمنىڭ سادىق ھىمايىچىسىلا ئەمەس، بەلكى بۇددا دىنىنىڭ كۇشان ئىمپېرىيىسىدە ياشىغان تۇرلۇك خەلقلەر ئارىسىدا ئاساسىي ھۆكۈمران ئورۇنغا ئىگە بولۇشى ئۈچۈن ھارماي ـ تالماي كۈرەشكەن. شۇ سەۋەبكە كۆرە، قەنىشقا II نىڭ ۋاقتىدا، ھىندىستاندىن كۆپلىگەن ھىندى بۇددىستلىرى تارىم ۋادىسىدىكى ئۇيغۇرلار ئارىسىغا كەلگەن بولسا، تۈركىي ۋە ھىندى تىلىدا سۆزلىشىدىغان ئەمەلدارلارمۇ تارىم ۋادىسىغا كەلگەن.

بۇنىڭدىن باشقا ئاق ھون ئىمپېرىيىسىنىڭ ئىمپېراتورى ئېتالانوسنىڭ ۋاقتىدىن تارتىپ، ئاخىرقى ئاق ھون ئىمپېراتورى x x غىچە بولغان 87 يىلنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بىر دەۋردە (مىلادى 480 ـ يىلدىن 567 ـ يىلغىچە) خوتەن، ياركەنت، قەشقەر، ئاقسۇ، كوچا قاتارلىق ئۇيغۇر خانلىقلىرى ئاق ھون ئىمپېرىيىسى ھۆكۈمرانلىقىدا ياشىغانىدى. مانا شۇ چاغدا، ھىندىستانغىمۇ ھۆكۈمران بولغان ئاق ھونلارغا ئەگىشىپ، ھىندىستاندىن بۇددىستلار، سودىگەرلەر، ئەمەلدارلار ۋە باشقىلار تارىم ۋادىسىغا كەلگەن.

يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان كۇشانلار ۋە ئاق ھونلار دەۋردە تارىم ۋادىسىغا ھىندىستاندىن كەلگەنلەر يەرلىك ئاساسىي خەلق بولغان ئۇيغۇرلار ئارىسىدا پەقەت ئاز سانلىق كىشىلەر ئىدى، خالاس.

يېقىنقى يىللاردا تارىم ۋادىسىدىكى تۇرلۇك جايلار (كۆنچى دەرياسى بويى،

www.uyghurkitap.com

چەرچەن، چارخىلىق ئەتراپلىرى) دىن تېپىلغان قەبرىلەرگە دەپنە قىلىنغان كىشىلەرنىڭ (ئەر ياكى ئايال بولۇشىدىن قەتئىينەزەر) بېشى شەرققە، پۇتى غەربكە قارىتىلىپ دەپنە قىلىنغان. بۇنداق ئەھۋال نېمىنى كۆرسىتىدۇ؟!

ئەجدادلىرىمىز ئەڭ بۇرۇنقى زامانلاردا شامان دىنىغان ئېتىقاد قىلغانىدى. شامانلار كۈنگە، ئايغا، كۆك (ئاسمان) كە، يەرگە ۋە سۇ ئىلاھلىرىغا چوقۇناتتى. مانا شۇ شامان ئېتىقادىغا كۆرە، ئەجدادلىرىمىز چېدىر ئۆيلىرىنىڭ ئىشىكىنى كۈنچىقىشقا قارىتىپ ئاچاتتى. تۈركلەر ۋە شەرقىي ئۇيغۇرلىرىنىڭ قاغانلىرى (ئۇيغۇر - ئورخۇن قاغانلىرى) بەزى مۇراسىملار (تەنتەنىلىك كۆككۆل ئىچىش، توي قاتارلىق مۇراسىملار) كۈنچىقىش (شەرق) قا قاراپ ئولتۇراتتى ۋە كۈنگە توققۇز قېتىم تەزىم قىلىپ چوقۇناتتى. ئۇيغۇر - ئورخۇن قاغانلىرىنىڭ ئىسىملىرىمۇ بۇنداق ئادەتنى ئەسلىتىدۇ. مەسىلەن: ئۇيغۇر - ئورخۇن قاغانلىقىنىڭ قاغانى چوڭدىخان (مىلادىنىڭ 821 - يىلىدىن 824 - يىلىغىچە قاغان بولغان) كۈن تەڭرىدە ئۇلۇغ بولمىش ئالپ كۈچلۈك بىلگە قاغان (كۈن تەڭرىدىن ئۇلۇغ بولۇپ تۆرەلگەن كۈچلۈك دانا قاغان) دەپ ئاتالغان.

تارىخىي يازما مەلۇماتلار

جۇڭگونىڭ قەدىمكى تارىخچىلىرى ۋە يۇنان، رىم، ئەرەب تارىخچىلىرى، سەيياھلىرىنىڭ ئەسەرلىرىدە ئۇيغۇرلارنىڭ ياشىغان جايلىرى توغرىسىدا بىر قەدەر ئېنىق، ئىشەنچلىك مەلۇماتلار بار.

جۇڭگونىڭ قەدىمكى زامان تارىخچىلىرىدىن سىماچيەن (مىلادىدىن 145 - يىل بۇرۇن تۇغۇلغان بولۇشى مۇمكىن) «تارىخنامە هونلار ھەققىدە قىسسە» دە ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئەجدادلىرىنى «دىڭلىڭ» دەپ يازغان بولسا، بەن گۇ (مىلادىنىڭ 32 - يىلى تۇغۇلۇپ 92 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن) «خەن سۇلالىسى يىلنامىسى هونلار ھەققىدە قىسسە» دە «دىلى» دەپ يازغان. سىماچيەن بىلەن بەن گۇنىڭ «دىڭلىڭ»، «دىلى» دەپ يازغانلىرى «تۇرا» دىگەن نامنىڭ خەنزۇچىغا قىلىنغان ئاھاڭ تەرجىمىلىرى ئىدى. مانا شۇ تۇرالار مىلادىدىن بىر نەچچە ئەسىر بۇرۇنلا ھازىرقى بايقال بويلىرىدا ياشىغان شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادى ئىدى. سىماچيەن بىلەن بەن گۇ مىلادىدىن نەچچە ئەسىر بۇرۇنلا ئېرتىش بويلىرىدىن تارتىپ بالقاش كۆلى ئەتراپلىرىغىچە بولغان جايلاردا ياشىغان غەربىي تۇرالار توغرىسىدا مەلۇمات بېرىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولالمىغانلىقى ئۈچۈن، ئۆز

ئەسەرلىرىدە ئۇلار توغرىسىدا بىر نەرسە دېمىگەن.

لېكىن شۇنداق بولسىمۇ، سىماچيەن بىلەن بەن گۇ مىلادىدىن كۆپ ئەسىرلەر بۇرۇن هازىرقى جۇڭغارىيەدە ياشىغان ئۇغۇزلار توغرىسىدا مەلۇمات بەرگەن. سىماچيەن مانا شۇ ئۇغۇزلارنى «خۇجې» (呼揭) دەپ يازغان بولسا، بەن گۇ «ۋۇجې» (乌揭) دەپ يازغان. مانا شۇ ئۇغۇزلار مىلادىدىن كۆپ ئەسىر بۇرۇنلا هازىرقى ئالتاينىڭ غەربىي جەنۇبى ۋە چۆچەك ئەتراپلىرىدا ياشىغان. تۈركشۇناس، پروفېسسور ماچاڭشۇ ئەپەندى مۇنداق دەپ يازىدۇ: «سۈي سۇلالىسى ۋە تاڭ سۇلالىسى قاتارلىق ئىككى سۇلالە دەۋردە ۋۇخو ياكى ۋۇخې دەپ ئاتالغانلار ئەسلىدە جۇڭغارىيە ئويمانلىقىدا ياشىغان ‹ئۇغۇزلار› بولۇپ، ئۇلار خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ۋۇجې دەپ ئاتالغان.»[1]

بەن گۇنىڭ «خەن سۇلالىسى يىلنامىسى. هونلار هەققىدە قىسسە» بابىدا بەرگەن مەلۇماتىغا ئاساسلانغاندا، ئۇلۇغ ئۇغۇز ـ هون تەڭرىقۇتلۇقىنىڭ مەشهۇر تەڭرىقۇتى ئۇغۇزخان ــ باتۇر تەڭرىقۇت مىلادىدىن ئىلگىرىكى 209 ـ يىلىدىن 174 ـ يىلىغىچە تەڭرىقۇت بولغان) مىلادىدىن 200 يىللار بۇرۇن بايقال كۆلى ئەتراپلىرىدا ياشىغان تۇرالارنى بويسۇندۇرغان. ئۇغۇزخان مىلادىدىن ئىلگىرىكى 176 ـ يىلى خەن سۇلالىسىنىڭ (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 220 ـ يىلىدىن مىلادى 207 ـ يىلىغىچە هۆكۈم سۈرگەن) پادىشاهى خەن ۋېندىغا (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 179 ـ يىلىدىن 157 ـ يىلىغىچە هۆكۈم سۈرگەن) يازغان مەكتۇبىدا مۇنداق دېگەن: «لولان (كروران)، ئۇيسۇنلار، ئۇغۇزلار (ئۇغۇزلار شۇ چاغدا ئالتاينىڭ غەربىي جەنۇب، چۆچەك ۋە زايسان ئەتراپلىرىدا ياشايتتى) نى ۋە ئۇلارنىڭ ئەتراپىدىكى 26 دۆلەتنى هۆكۈمرانلىقىمغا ئالدىم. ئۇلارنىڭ هەممىسى (ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە غەربىي ئاسىيادىكى دۆلەتلەر كۆزدە تۇتۇلىدۇ) هونلار دۆلىتى تەركىبىگە كىردى. ئۇقيا كۆتۈرگەن خەلقلەرنىڭ هەممىسى بىر ئائىلە بولۇپ بىرلەشتى. شىمالدىكى ئۆلكىلەر (بايقال بويلىرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ) هۆكۈمرانلىقىمغا ئۆتتى.»[2]

تۈركشۇناس، پروفېسسور سىن جۇڭمىيەن، ئاتەشپەرەسلەرنىڭ مۇقەددەس كىتابى « ئاۋېستا » دىكى خاتىرىلەرگە ئاساسلىنىپ قەدىمكى چاغدا تۈركلەرنىڭ «تۇرا» ئاتلىق بوۋىسى ئۆتكەنلىكىنى، شۇڭا تۈرك خەلقلىرىنىڭ ئۆزلىرىنى شۇ

(1) ماچاڭشۇ: «تۈركلەر ۋە تۈرك قاغانلىقى» خەنزۇچە، 5 ـ بەت.
(2) بەن گۇ: «خەن سۇلالىسى يىلنامىسى. هونلار هەققىدە قىسسە».

بوۋىسىنىڭ نامى بىلەن «تۇرالار» دەپ ئاتىغانلىقىنى تەكىتلەيدۇ.[1]

ئۇلۇغ پارس شائىرى ئوبۇلقاسىم فىردەۋسىنىڭ «شاھنامە» سىدە، ئىرانلىقلار بىلەن كۆپ قېتىم ئۇرۇشقان ئۇلۇغ بوۋىمىز ئالپ ئەرتۇڭا (ئەفراسىياپ) پادىشاھلىق قىلغان دۆلەت «تۇران» دەپ ئاتالغان. «كوشان سەنئىتى» ناملىق كىتابتا ئوتتۇرا ئاسىيا ساكلىرى «قەھرىمان تۇرالار» دەپ يېزىلغان.

جۇڭگونىڭ مىلادىدىن بىر نەچچە ئەسىر بۇرۇن ياشىغان تارىخچىسى سىماچيەندىن تارتىپ مىلادى VII ئەسىرگىچە ئۆتكەن مەشھۇر تارىخچىلىرى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادى بولغان «تۇرالار» نى ئۆز ئەسەرلىرىدە «دىڭلىڭ» (丁零)، «تېيلې» (铁 勒)، «چىلې» (敕勒)، «دىلى» (狄力) قاتارلىقناملار بىلەن ئاتىغان بولسىمۇ، شۇ ناملارنىڭ ھەممىسى «تۇرالار» دىگەن ئاتالغۇنىڭ خەنزۇچىغا قىلىنغان ئاھاڭ تەرجىمىسىدىنلا ئىبارەت.

جۇڭگونىڭ قەدىمكى تارىخچىلىرى ئۆز ئەسەرلىرىدە ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادى تۇرالارنىڭ ياشىغان جايلىرىنىڭ جۇغراپىيىۋى ئەھۋالىغا قاراپ، تۇرالارنى «غەربىي تۇرالار» ۋە «شەرقىي تۇرلار» دەپ ئىككىگە ئايرىغان.

شەرقىي تۇرالار شەرقتە بايقال كۆلىنىڭ ئەتراپلىرىدىن تارتىپ غەربتە ئالتاي تاغلىرىغىچە بولغان جايلاردا ياشىغان. «تارىخنامە» بىلەن «خەن سۇلالىسى يىلنامىسى. ھونلار ھەققىدە قىسسە» دە يېزىلغان تۇرالار مىلادىدىن خېلى كۆپ ئەسىر بۇرۇنقى چاغلاردىن تارتىپ، شۇ جايلاردا ياشاپ كېلىۋاتقان شەرقىي تۇرالارنى كۆرسىتىدۇ. سىماچيەن بىلەن بەن گۇ غەربىي تۇرالار توغرىسىدا بىر نەرسە دېمىگەن. غەربىي تۇرالار توغرىسىدىكى مەلۇمات III ئەسىردىن باشلاپ جۇڭگو تارىخچىلىرىنىڭ ئەسەرلىرىدە ئۇچراشقا باشلايدۇ.

غەربىي تۇرالار شەرقتە جۇڭغارىيە دالاسى ۋە ئېرتىش بويلىرىدىن تارتىپ غەربتە بالقاش كۆلىنىڭ غەربىگىچە بولغان جايلاردا ياشىغان.

مىلادى III ئەسىردە ياشىغان (مىلادى 196 ـ يىلى تۇغۇلۇپ 250 ـ يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن) جۇڭگو تارىخچىسى يۈخۇەن «ۋېي خانلىقىنىڭ قىسقىچە تارىخى» (魏略) ناملىق ئەسىرىدە، غەربىي تۇرالار ھەققىدە مۇنداق دەپ يازغان: «ئوغۇز دۆلىتى... ئۇيسۇنلارنىڭ غەربىي شىمالىغا، قاڭلى خانلىقىنىڭ شەرقىي شىمالىغا جايلاشقان. ئۇلارنىڭ ھەربىي قوشۇنىدا 10 مىڭدىن ئارتۇق جەڭچى

(1) سىن جۇڭمىيەن: «تۈرك تارىخى توپلىمى» II توم، خەنزۇچە، 663 ـ بەت.

بار. ئوغۇزلار چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. ئۇلارنىڭ يۇرتىدىن ياخشى ئات چىقىدۇ. ياۋايى ھايۋانلاردىن يىلپىز بار. قىرغىزلار دۆلىتى (يەنسەي دەرياسىنىڭ يۇقىرىقى ئېقىمىدىكى قىرغىزلار كۆزدە تۇتۇلىدۇ) قاڭلى خانلىقىنىڭ (ئارال كۆلى ۋە بالقاش كۆللىرىنىڭ ئارىسىدىكى جايلاردا) غەربىي شىمالىغا جايلاشقان، 30 مىڭ ئەسكىرى بار. ئۇلار چارۋىچىلىق قىلىدۇ. ئۇلارنىڭ يۇرتىدا يىلپىز كۆپ، ياخشى ئات چىقىدۇ. تۇرالار دۆلىتى قاڭلى خانلىقىنىڭ شىمالىدا بولۇپ، 60 مىڭ كىشىلىك ھەربىي قوشۇنى بار. خەلقى چارۋىچىلىق قىلىدۇ.... يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان ئۈچ دۆلەتنىڭ ئىچىدىكى قىرغىزلار دۆلىتىنىڭ مەركىزىدىن ھون تەڭرىقۇتلۇقىنىڭ ئورخۇن دەرياسىنىڭ بويىدىكى ئوردىسىغا بېرىش ئۈچۈن 7000 چاقىرىم يول مېڭىشقا توغرا كېلىدۇ. قىرغىزلار دۆلىتىنىڭ جەنۇبىدىن ئارقا قوشۇ (   ) ۋە ئالتە دۆلەت (شەرقىي جۇڭغارىيىدىكى بەگلىكلەر) گە بېرىش ئۈچۈن 5000 چاقىرىم يول مېڭىشقا توغرا كېلىدۇ. قىرغىزلار دۆلىتىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىن قاڭلى خانلىقىنىڭ چېگرىسىغىچە بېرىش ئۈچۈن 3000 چاقىرىم يول مېڭىشقا توغرا كېلىدۇ. قىرغىزلار دۆلىتىنىڭ غەربىدىن قاڭلى خانلىقىنىڭ پايتەختىگە (ھازىرقى تاشكەنتنىڭ غەربىي شىمالىغا توغرا كېلىدىغان قەدىمكى كىش شەھىرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ) بېرىش ئۈچۈن 8000 چاقىرىم يول مېڭىشقا توغرا كېلىدۇ.»[1]

يۇقىرىدىكى تارىخىي خاتىرىلەردىن بىز غەربىي تۇرالارنىڭ III ئەسىردىكى ئەھۋالىنى خېلى ئېنىق چۈشىنەلەيمىز. III ئەسىردە، ئۇيغۇرلارنىڭ چوڭ بىر تارمىقى بولغان شەرقىي ئوغۇزلار ھازىرقى زايسان كۆلى، ئالتاي تېغى ئەتراپلىرىدا ياشىغان بولسا، قىرغىزلار ھازىرقى يەنسەي دەرياسىنىڭ يۇقىرىقى ئېقىمى بىلەن ئوب دەرياسىنىڭ يۇقىرىقى ئېقىمىدا ياشىغان. غەربىي تۇرالار بولسا بۈگۈنكى بالقاش كۆلىنىڭ غەربىدىن تارتىپ شەرقتە ئېرتىش دەرياسىنىڭ يۇقىرىقى ئېقىمى ئارىسىدىكى جايلاردا ياشىغان.

يۇقىرىدىكى مەلۇماتقا ئاساسلانغاندا، مىلادى III ئەسىردە غەربىي تۇرالارنىڭ سانى 300 مىڭدىن كۆپ بولسا كېرەك. چۈنكى، غەربىي تۇرالارنىڭ ھەربىي قوشۇنىدا، 60 مىڭ جەڭچى بارلىقىنى نەزەردە تۇتساق، بەش كىشى ئىچىدىن بىر كىشى ھەربىي قوشۇنغا قاتناشقاندىمۇ ئۇلارنىڭ ئادەم سانى 300 مىڭدىن كەم بولۇپ چىقمايدۇ. شۇ چاغدا شەرقىي تۇرالارنىڭ سانىمۇ 300 مىڭدىن كەم ئەمەس

(1) يۇخۇەن: «ۋېي خانلىقىنىڭ قىسقىچە تارىخى. غەربىي رۇڭلار ھەققىدە قىسسە».

ئىدى. «خەن سۇلالىسى يىلنامىسى» نىڭ «سۇۋۇ ھەققىدە قىسسە» بابىدا، مىلادىدىن تەخمىنەن بىر ئەسىر بۇرۇن شەرقىي تۇرالارنىڭ ئاھالىسى سانىنىڭ بىر نەچچە تۈمەن ئىكەنلىكى بايان قىلىنغان. بىر نەچچە ئەسىردىن كېيىن (مىلادىدىن بىر ئەسىر بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىنىڭ III ئەسىرىگىچە) شەرقىي تۇرالارنىڭ سانىمۇ كۆپىيىپ غەربىي تۇرالارنىڭ سانىغا يېقىنلاپ بارغان.

مانا شۇ پاكىتقا ئاساسلانغاندا، شەرقىي ۋە غەربىي تۇرالار دەپ ئاتالغان ئەجدادلىرىمىز ئۆز زامانىسىدا سان جەھەتتىن باشقا قېرىنداشلىرى (قاڭلى، قىرغىزلار) غا قارىغاندا ناھايىتى كۆپ بولغان.

جۇڭگونىڭ قەدىمكى تارىخچىلىرىنىڭ شەرقىي ۋە غەربىي تۇرالار ھەققىدە بەرگەن مەلۇماتى تارىخىي جەھەتتىن خېلى يۇقىرى قىممەتكە ئىگە بولسىمۇ، تۇرالارنىڭ ياشىغان جايلىرىنىڭ دائىرىسىنىڭ تېخىمۇ كەڭ ئىكەنلىكىنى تولۇق بايان قىلالمىغان. بۇ بوشلۇقنى سوۋېت ئارخېئولوگىيە ئالىملىرى تولدۇردى. سوۋېت ئارخېئولوگىيە ئالىملىرىنىڭ 1940 يىللىرى جەنۇبىي سىبىرىيىدە ئېلىپ بارغان ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشلىرىنىڭ نەتىجىسىگە ئاساسلانغاندا، تۇرالار مىلادىدىن مىڭ نەچچە يۈز يىللار بۇرۇن شەرقتە بايقال كۆلىنىڭ بويىدىن تارتىپ غەربتە بالقاش كۆلىنىڭ شىمالىدىلا ياشاپلا قالماي، بەلكى غەربتە ئورال تاغلىرىدىن تارتىپ، شەرقتە ئالتاي تاغ تىزمىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بىپايان تېررىتورىيىدە ياشىغانلىقى ئىسپاتلاندى. بۇنىڭدىن شۇ نەرسە مەلۇم بولدىكى، تۇرالار مىلادىدىن مىڭ نەچچە يۈز يىللار بۇرۇنلا ئالتاي تاغلىرى بىلەن تەڭرىتاغلىرىنىڭ ئارىسىدىكى جۇڭغارىيە دالاسىدىمۇ ياشىغان.(1)

جۇڭگونىڭ قەدىمكى تارىخچىلىرى شەرقىي ۋە غەربىي تۇرالار ھەققىدە مەلۇمات بەرگەن بولسىمۇ، ئەمما تارىم ۋادىسىدا ياشىغان ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك خۇسۇسىيىتى ھەققىدە ئېنىق مەلۇمات بېرەلمىگەن. سىماچيەن بىلەن بەن گۇ ئۆز ئەسەرلىرىدە ئوتتۇرا ئاسىيا ھەققىدە بەرگەن مەلۇماتىنى جاڭ چيەننىڭ پادىشاھ خەن ۋۇدى (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 140 ـ يىلىدىن 87 ـ يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) غا يوللىغان مەلۇماتىدىن ئالغان. سىماچيەن بىلەن بەن گۇ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى خەلقلەرنىڭ كۆپرەك شەھەرلەردە ياشايدىغانلىقى، ئۇلارنىڭ يېزا ئىگىلىك، چارۋىچىلىق، ھۈنەرۋەنچىلىك بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلىقى ۋە ئوتتۇرا

(1) «غەربىي يۇرت تارىخىي ھەققىدە ماقالىلەر» 1 ـ توپلام، خەلق نەشرىياتى نەشرى، خەنزۇچە، 5 ـ، 6 ـ بەتلەر.

www.uyghurkitap.com

ئاسىيادا بىر قانچە ئون خانلىق بارلىقى توغرىسىدىلا مەلۇمات بەرگەن. مانا شۇ تارىخچىلار «غەربىي يۇرت» دەپ ئاتالغان ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ، بولۇپمۇ (تارىم ۋادىسىدىكى) ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك خۇسۇسىيىتى، تىل، ئۆرپ - ئادەتلىرى توغرىسىدا ئېنىق مەلۇمات بېرەلمىگەن. بۇنداق بولۇشى تەبىئىي ئىدى. چۈنكى، شۇ چاغدا جۇڭگو تارىخچىلىرى «غەربىي يۇرت» توغرىسىدا ئەلچىلەر، سودىگەرلەر ئارقىلىق ئىگىلىگەن يۈزەكى ماتېرىيالدىن باشقا ئەمەلىي خاتىرىلەنگەن، ئەتراپلىق، تەپسىلىي مەلۇماتقا ئىگە بولۇش ئىمكانىيىتىدىن يىراق ئىدى.

VI ئەسىردە يېزىلغان «ۋېي سۇلالىسى يىلنامىسى» نىڭ «ئېگىز هارۋىلىقلار هەققىدە قىسسە» بابىدا، شەرقىي تۇرالار (高车铁勒) دەپ يېزىلغان. قەدىمكى چاغلاردا شەرقىي تۇرالار (شەرقىي ئۇيغۇرلار) موڭغۇلىيىنىڭ ئالاهىدە بولغان جۇغراپىيىۋى شارائىتى (يايلاق، دالا، چۆل، قۇملۇق) نى هېسابقا ئېلىپ، ئېگىز چاقلىق هارۋىلارنى ئىشلەتكەن. مىلادى IV ئەسىردىن VI ئەسىرگىچە بولغان دەۋردە: «چېگرىغا يېقىنراق جايلاردا ياشىغان خەنزۇلار تۇرالارنىڭ يايلاقلاردا (موڭغۇلىيە يايلاقلىرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ) ساياهەت قىلغاندا ياكى تۇرمۇشقا كېرەكلىك ماللارنى توشۇغاندا، دائىم بىر تۈرلۈك ئېگىز چاقلىق هارۋىلاردا ئولتۇرۇپ يۈرگەنلىكىنى كۆرۈپ، ئۇلارنى ‹ئېگىز هارۋىلىقلار› دەپ ئاتىغان.»[1]

مىلادىنىڭ 150 - يىللىرى غەربىي هونلار ئىلى ۋادىسىدىن غەربكە كۆچۈپ بالقاش كۆلى، ئارال كۆلى تەرەپكە كەتكەندىن كېيىن، ئۇلۇغ ئوغۇز- هون تەڭرىقۇتلۇقىنىڭ قەدىمكى يۇرتلىرىدا سىيانپىلار ئىمپېرىيىسى (مىلادى 150 - 235) قۇرۇلدى. سىيانپىلار ئۆزىنىڭ مەشهۇر ئىمپېراتورى تانىشقۇي (مىلادى 147 - 181) ئۆلگەندىن كېيىن ئىچكى جەهەتتىن بۆلۈنۈپ كەتتى. غۇران (مىلادى 181 - 216)، بۇدۇكىن (مىلادى 216 - 233)، قىبەنىن (مىلادى 233 - 235) قاتارلىق خانلارنىڭ ۋاقتىدا (مىلادى 181 - 235) سىيانپىلار تانىشقۇي ۋاقتىدىكى قۇدرىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرەلمىدى. مىلادىنىڭ 235 - يىلى قىبەنىن ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، سىيانپىلار ئىمپېرىيىسى تارقىلىپ كەتتى. مانا شۇ سىيانپىلار ئىمپېرىيىسى ۋاقتىدا تۇرالار سىيانپىلارغا بېقىنغانىدى.

سىيانپىلار ئىمپېرىيىسى تارقىلىپ كەتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئورنىدا تۇبا سىيانپىلار دۆلىتى قۇرۇلدى. توبا سىيانپىلار دۆلىتى (مىلادى -235 يىلىدىن

(1) يۇقىرىدىكى ئەسەر، 6 - بەت.

www.uyghurkitap.com

394 يىلىغىچە هۆكۈم سۈرگەن) مىلادىنىڭ 394 يىلىغا كەلگەندە كېلىپ چىقىشى سىيانپىلاردىن بولسىمۇ، خېلى دەرىجىدە تۈركلەشكەن ئاۋارلار تەرىپىدىن يوقىتىلدى. مىلادىنىڭ 394 - يىلى «ئېگىز هارۋىلىق تۇرالار» دەپ ئاتالغان شەرقىي تۇرالارنىڭ يۇرتىدا (ئاساسەن هازىرقى موڭغۇلىيە ۋە ئىچكى موڭغۇلدا) تۇبالار خانلىقى (مىلادى 394 - 535) ۋە ئاۋار قاغانلىقى (مىلادى 394 - 552) دېگەن ئىككى دۆلەت قۇرۇلدى. شۇنىڭدىن باشلاپ تۇرالار، تۇبالار ۋە ئاۋارلارنىڭ هۆجۇمىغا ئۈزلۈكسىز ئۇچراپ تۇردى.

مىلادىنىڭ 487 - يىلىغا كەلگەندە، شەرقىي تۇرالار ئاۋارلارنىڭ يولسىزلىقىغا چىدىماي بۆركلى قەبىلىسىنىڭ خانى ئاي ئۇجرونىڭ يېتەكچىلىكىدە ئىسيان كۆتۈردى. شەرقىي تۇرالاردىن 120 مىڭ ئائىلە (تەخمىنەن 600 - 700 مىڭ كىشى) موڭغۇلىيىدىن غەربكە كۆچۈپ، ئالتاي تاغلىرىدىن هالقىپ ئۆتۈپ، جۇڭغار دالاسىغا، ئىلى ۋادىسىنىڭ شەرقىي قىسمىغا ۋە تۇرپان، قارا شەهەر ئەتراپلىرىغا كەلدى. بۇ ئەهۋالدىن خەۋەر تاپقان ئاۋار قاغانى تۇلۇنخان II (مىلادى 485 - يىلىدىن 492 - يىلىغىچە قاغان بولغان) ۋە ئۇنىڭ تاغىسى ناغايخانلار قوشۇن تارتىپ، تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالى ۋە جەنۇبىغا كۆچكەن «ئېگىز هارۋىلىقلار»نىڭ كەينىدىن قوغلاپ كەلدى. شەرقىي تۇرالار جەنۇبىي ئالتايدا بولغان ئۇرۇشتا تۇلۇنخان II نى تارمار قىلدى. مانا شۇ «ئېگىز هارۋىلىقلار» تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمال ۋە جەنۇبىدا ئەزەلدىن تارتىپ ياشاپ كېلىۋاتقان قېرىنداشلىرى غەربىي تۇرالار بىلەن بىرلىشىپ، تارىختا «ئېگىز هارۋىلىقلار خانلىقى» (高车王国) دەپ نام ئالغان دۆلەتنى قۇردى. بۇ ئۇيغۇر خانلىقى 60 يىل (مىلادى 487 - 546) هۆكۈم سۈردى.

مىلادىنىڭ 487 - يىلى شەرقىي تۇرالارنىڭ بىر قىسمىنىڭ موڭغۇلىيىدىن تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالى ۋە جەنۇبىغا كۆچكەنلىكى توغرىسىدا «ۋېي سۇلالىسى يىلنامىسى» نىڭ «ئېگىز هارۋىلىقلار هەققىدە قىسسە» بابىدا خېلى تەپسىلى مەلۇمات بېرىلگەندىن تاشقىرى، «جەنۇبىي چى سۇلالىسى يىلنامىسى» نىڭ «ئاۋارلار هەققىدە قىسسە» بابىدا مۇنداق دېيىلگەن: «شىڭمىڭنىڭ 2 - يىلى (مىلادىنىڭ 487 - يىلى)... يىجۇ (هازىرقى سى چۈەندىكى چىڭدۇ شەهىرى) ۋالىيسى لىيۇ جۈن ئۆزىنىڭ قۇدرىتى ۋە سەلتەنىتىنى تەشۋىق قىلىش ئۈچۈن، تۇرالارغا جاڭ جىڭشۇننى ئەلچى قىلىپ ئەۋەتتى. ئەلچى پىشامشان (هازىرقى چارقىلىق)، ئۇدۇن (هازىرقى خوتەن) غا بارماقچى ئىدى، لېكىن پىشامشاننى

تۇرالار بېسىۋالغان بولۇپ، خەلقى تەرەپ - تەرەپكە تارقىلىپ كەتكەن. ئۇدۇنلۇقلار بۇددا دىنغا ئېتىقاد قىلىدىكەن. تۇرالار ئۆزلىرىنى تەڭرىقۇت (تەڭرىنىڭ ئوغۇللىرى) دەپ ئاتايدىكەن. تۇرالار ئەلچى جاڭ جىڭشۇننى كۈتۈۋالغان ۋە ئۇنى قايتىپ كېتىشكە دەۋەت قىلغان.»[1]

مانا شۇ خاتىرىگە ئاساسلانغاندا، ئاي ئوجىرو مىلادى 487 - يىلى ئاۋارلارنى تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالى ۋە جەنۇبىدىكى (تۇرپان، قارا شەھەر) جايلاردىن قوغلاپ چىقىرىپ، پىشامشاننى تىبەت خانلىقىنىڭ قولىدىن تارتىۋالغان.

«سۇي سۇلالىسى يىلنامىسى» نىڭ ئاپتورى ۋېي جېڭ (مىلادى 580 - 643) تۇرالار توغرىسىدا ناھايىتى كەڭ، ئېنىق مەلۇمات بەرگەن.

ۋېي جېڭ «سۇي سۇلالىسى يىلنامىسى» نىڭ «تۇرالار ھەققىدە قىسسە» بابىدا، VI ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا، شەرقتە قىدىرقان تاغلىرى (ھازىرقى ھىنگان تاغلىرى) دىن تارتىپ، غەربتە قارا دېڭىزنىڭ بويىغىچە بولغان بىپايان تېررىتورىيىدە ياشىغان تۇرالارنىڭ قىرىقتىن ئارتۇق قەبىلىلىرىنىڭ ناملىرى، شۇ قەبىلىلەر جايلاشقان جايلىرىنىڭ جۇغراپىيىۋى ئورنى، تۇرالارنىڭ تۇركلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى، ئىقتىسادىي ئىگىلىكى توغرىسىدا تارىخىي، جۇغراپىيىۋى، ئېتنىك قىممىتى توغرىسىدا ناھايىتى مۇھىم مەلۇماتلارنى بېرىدۇ.

«سۇي سۇلالىسى يىلنامىسى» نىڭ «تۇرالار ھەققىدە قىسسە» بابىدىكى خاتىرىگە ئاساسلانغاندا، تۇرالارنىڭ VI ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىكى ئەھۋالى مۇنداق: «تۇرالارنىڭ ئاتا - بوۋىلىرى ھونلارنىڭ ئەۋلادلىرى ئىدى. ئۇلارنىڭ ئۇرۇق - جەمەتلىرى ناھايىتى نۇرغۇن.»[2]

شۇ يىلنامىگە ئاساسلانغاندا، تۇرالارنىڭ جايلاشقان ئورۇنلىرى، قەبىلە ناملىرى تۆۋەندىكىچە:

1. بايقال كۆلىنىڭ جەنۇبىدا تۇبا قەبىلىسى ياشىغان.

2. موڭغۇلىيىنىڭ سېلىنگا، تۇغلا، ئورخۇن دەريالىرىنىڭ بويلىرىدا بۆگۈ، توڭرا، ئۇيغۇر، بايىرقۇ، بۆركلى قەبىلىلىرى ياشىغان. بۇلار «ئەركىن» دەپ ئاتالغان. بۇنىڭدىن باشقا يەنە موڭغۇلىيىدە مونچىن، تۇرۇغۇر، خوغۇرسۇر قاتارلىق قەبىلىلەر ياشىغان.

---

(1) «جەنۇبى چى يىلنامىسى»، 59 - جىلد، «ئاۋارلار ھەققىدە قىسسە».

(2) «سۇي سۇلالىسى يىلنامىسى. تۇرالار ھەققىدە قىسسە».

www.uyghurkitap.com

3. جۇڭغارىيىنىڭ شەرقىدىن تارتىپ ئىلى ۋادىسىغىچە بولغان رايونلاردا چىبىنلار، بۇرجلار، ئازلار، سىغىناقلار، ئوغۇزلار، قىرغىزلار، ئونغۇزلار ياشىغان.

4. ئالتاي تاغلىرىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا سۇرتاردۇشلار، جەرۇقلار، زابىندىرلار، تۈركەشلەر ياشىغان.

5. سەمەرقەندنىڭ شىمالىدا (بالقاش، ئارال كۆللىرىنىڭ ئەتراپلىرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ)، ئىدىل دەرياسىنىڭ بويلىرىدا ئادىزلار، هازارلار، بولغارلار، پېچىنەكلەر، قوغايلار، قىپچاقلار، سىۋارلار، بورتاسلار، يەمەكلەر ياشىغان.

6. يايىق(ئورال) دەرياسىنىڭ شەرقىي ۋە غەربىي تەرەپلىرىدە سارىغۇرلار، ساقسىنلار، موكشالار، چېركەسلەر ياشىغان.

7. شەرقىي رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ شەرقىدە، ئوغۇزلار، ئالانلار، باشقىردلار، خۇنلار... ياشىغان.

مانا شۇ يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ نامى ھەرخىل بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ ئورتاق نامى «تۇرالار» دەپ ئاتىلاتتى. تۇرالار ئۆزلىرىنىڭ جايلاشقان ئورۇنلىرىغا قاراپ شەرقتىكىلىرى شەرقىي تۈركلەرگە، غەربتىكىلىرى غەربىي تۈركلەرگە قارىغان.

مىلادىنىڭ 551 ـ يىلى قۇرۇلغان ئۇلۇغ كۆك تۈرك قاغانلىقىنىڭ قاغانى تۇمەنخاننىڭ ئۇكىسى ئىستەمى يابغۇ مىلادىنىڭ 552 ـ يىللىرى شەرقتە قىدىرقان تاغلىرىدىن تارتىپ، غەربتە قارا دېڭىز بويلىرىغىچە سوزۇلغان بىپايان تېررىتورىيەدە ياشىغان تۇرا قەبىلىلىرىنى بويسۇندۇرغان. مانا شۇ تۇرا قەبىلىلىرى مىلادىنىڭ 600 ـ يىللىرى تۈرك قاغانلىقى شەرقىي ۋە غەربىي تۈرك قاغانلىقىغا بۆلۈنۈپ كەتكەندە، شەرقتىكىلىرى شەرقىي تۈرك قاغانلىقى، (مىلادى 600 ـ 744) غا، غەربتىكىلىرى غەربىي تۈرك قاغانلىقى (مىلادى 600 ـ 765) غا قارىغان.

«سۈي سۇلالىسى يىلنامىسى» نىڭ «تۇرالار ھەققىدە قىسسە» بابىدا: «تۇرالارنىڭ غەرب تەرەپكە جايلاشقانلىرى كۆپىنچە باغۋەنچىلىك، دېھقانچىلىق قىلاتتى. كالىسى كۆپ، يىلقىسى ئاز ئىدى» دېيىلگەن. ئەپسۇسكى «تاڭ سۇلالىسى يىلنامىسى»نىڭ «ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» بابىغا يۇقىرىدىكى مۇھىم خاتىرە كىرگۈزۈلمىگەن. كونا يېڭى «تاڭ يىلنامىسى»نى يازغان تارىخچىلار كۆچمەنچىلىك ئاساسىدىكى چارۋىچىلىق ئىگىلىكىنى ئاساس قىلغان شەرقىي ئۇيغۇرلارنىلا كۆرۈپ دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان غەربىي ئۇيغۇرلارنى

نەزەردىن چەتتە قالدۇرغان. «سۈي سۇلالىسى يىلنامىسى»دىكى «غەرب تەرەپ» دېيىلگەن رايون تارىم ئويمانلىقىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان كەڭ ئوتتۇرا ئاسىيا رايونلىرىنى كۆرسىتىدۇ.

«سۈي سۇلالىسى يىلنامىسى»نىڭ «تۇرالار ھەققىدە قىسسە» بابىدا يەنە «تۇرالارنىڭ ئۆرپ ئادەتلىرى ئاساسەن تۈركلەرگە ئوخشىشىپ كېتىدۇ» دېيىلگەن.

«تۇرالار» دېگەن بۇ ئاتالغۇ VI ئەسىردىن كېيىن، جۇڭگونىڭ تارىخىي يىلنامىلىرىدە «ئۇيغۇر» دېگەن نام بىلەن ئالماشتى.•مىلادىيىدىن بىر نەچچە ئەسىر بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادى VI ئەسىرگىچە جۇڭگونىڭ تارىخىي يىلنامىلىرىدە «تۇرالار»، «ئېگىز ھارۋىلىق تۇرالار» دېگەن نام بىلەن يېزىلىپ كەلگەن ئەجدادلىرىمىز VII ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن باشلاپ «ئۇيغۇر» دېگەن نام بىلەن يېزىلىدىغان بولدى. شۇنىڭدىن باشلاپ «ئۇيغۇر» دېگەن بۇ نام شەرقىي (موڭغۇلىيە، جۇڭغارىيە دالالىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) ۋە غەربىي (تارىم ۋادىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئوتتۇرا ئاسىيا رايونلىرى) تۇرالارنىڭ ئورتاق نامى بولۇپ قالدى. شەرقىي ۋە غەربىي تۇرالار بىر قانچە قەبىلە ۋە ئۇرۇقلاردىن ئىبارەت بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار قانداشلىق، تىل ۋە ئۆرپ ئادەت جەھەتتىن ئاساسەن بىر خەلق ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە تۇرا قەبىلىلىرى ئىچىدە «ئۇيغۇر» نامى بىلەن ئاتىلىدىغان قەبىلە بار ئىدى. بۇ قەبىلە باشقا قېرىنداش قەبىلىلەرگە قارىغاندا سان جەھەتتىن كۆپ، جەڭگىۋارلىقى ئۈستۈن قەبىلە ئىدى. شۇڭا تۇرالارغا مىلادى V ئەسىردىن باشلاپ، ئۇيغۇر دەپ ئاتىلىدىغان بۇ قەبىلە يېتەكچىلىك قىلىشقا باشلىغان. مىلادىنىڭ 498 ـ يىلى شەرقىي تۇرالارنىڭ ئالتە قەبىلىسىدىن تەشكىل تاپقان بىر تارمىقى ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭ خانى شوقانى ئۆزىگە خان قىلىپ سايلاپ، توبالار خانلىقى (494 ـ 534) نىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاشقا بەل باغلىغانلىقى شۇنى ئىسپاتلايدۇ.

VII ئەسىردە، ئۇيغۇرلار شەرقىي تۇرالارنى بىرلەشتۈرۈپ، ئۇيغۇر ـ ئورخۇن قاغانلىقىنى قۇردى. ئۇيغۇر ـ ئورخۇن قاغانلىقى تەركىبىدىكى قەبىلىلەر «ئون ئۇيغۇر»، «توققۇز ئوغۇز» دەپ ئاتالغانىدى. شۇنىڭدىن باشلاپ تۇرا قەبىلىلىرى بىر پۈتۈن گەۋدىگە ئايلىنىپ «ئۇيغۇر» دېگەن ئورتاق نام بىلەن ئاتالدى.

VII ئەسىردە ئۆتكەن مەشھۇر بۇددىست ۋە تەرجىمان شۈەنزاڭ (مىلادىنىڭ 602 ـ يىلى تۇغۇلۇپ، 664 ـ يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن) «ئۇلۇغ تاڭ دەۋرىدىكى غەربكە ساياھەت خاتىرىسى» ناملىق ئەسىرىدە ناھايىتى ئېنىق قىلىپ: « قەشقەر،

خوتەن، كۇچالىقلار ھىندى يېزىقىنى ئىشلىتىدۇ، ئەمما ئۇلارنىڭ تىلى ھىندى تىلى ئەمەس»[1] دەپ يازغان.

دېمەك، تارىم ۋادىسىدىكى ئۇيغۇرلار بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلغان چاغلىرىدا ھىندى يېزىقىنى قوللانغان بولسىمۇ، ئەمما يەنىلا ئۆزلىرىنىڭ ئانا تىلىدا (ئۇيغۇر تىلىدا) سۆزلەشكەن. بۇنى تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا ئىسپاتلاش ئۈچۈن، جۇڭگونىڭ قەدىمكى تارىخچىلىرىنىڭ ئۆز ئەسەرلىرىدە، شىنجاڭدىكى بەزىبىر يەر ۋە تاغلارنىڭ مىلادىيىدىن بۇرۇنقى چاغلاردا ئۇيغۇر تىلىدا قانداق ئاتالغان بولسا، شۇناملار بىلەن خەنزۇچە ھەرپ بىلەن ئەسلى تەلەپپۇزى بويىچە يازغانلىقىنى ياكى مەنىسىنى خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىپ خاتىرىلىگەنلىكىنى مىسالغا ئېلىش لازىم.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادى بولغان قوشۇلار (姑师, 车师) مىلادىيىدىن بۇرۇن شەرقتە قۇمۇلدىن تارتىپ غەربتە ماناسقىچە ۋە غەربىي جەنۇبتا تۇرپانغىچە بولغان رايونلاردا ياشىغان. مانا شۇلار مىلادىيىدىن بىر قانچە ئەسىر بۇرۇنلا ھازىرقى باركۆلنى«بارسكۆل» دەپ ئاتىغان. بارسكۆل «يولۋاس كۆل» (ئۇيغۇرلار قەدىمكى تىلىدا يولۋاسنى «بارس» دەپ ئاتايتتى) دېگەن مەنىنى بېرىدۇ. شۇنىڭغا قارىغاندا، بارسكۆلنىڭ شەكلى بۇرۇنقى چاغدا يولۋاسقا ئوخشىشىپ كەتكەن ياكى قەدىمكى چاغدا بارسكۆلنىڭ بويى قومۇشلۇق بولۇپ، ئۇنىڭ ئارىسىدا يولۋاس ياشىغان بولۇشى مۇمكىن. مانا شۇ بارسكۆلنى جۇڭگونىڭ قەدىمكى تارىخچىلىرى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ) «بوشىخەي» (婆悉海) دەپ يازغان. مانا شۇ «بوشى» بارس سۆزىنىڭ خەنزۇچە ھەرپ بىلەن تەلەپپۇز قىلىنىشى بولۇپ، خەي «كۆل» مەنىسىدە ئېلىنغان.

باركۆل قەدىمدىن تارتىپ، يېرى مۇنبەت، سۈيى مول، يېشىللىققا چۆمۈلگەن بىپايان يايلاق بولۇپ، تۆلپار ئاتلار، سېمىز قويلار، تۈگىلەر كۆپلەپ چىقىدىغان مەشھۇر چارۋىچىلىق ۋە دېھقانچىلىق رايونى ئىدى. ئۇنىڭدىن تاشقىرى باركۆلنىڭ ئىستىراتېگىيىلىك ئورنى ناھايىتى مۇھىم بولغانلىقتىن، مىلادىيىدىن نەچچە ئەسىر بۇرۇنقى چاغلاردىن تارتىپ ھونلار بىلەن خەن سۇلالىسى مانا شۇ مۇھىم رايوننى تالىشىپ، كۆپ قېتىم كەسكىن، قانلىق جەڭلەرنى ئېلىپ بارغان. شۇنىڭ ئۈچۈن، جۇڭگونىڭ قەدىمكى تارىخچىلىرى باركۆلنى ئۆز ئەسەرلىرىدە

(1) شۆەنزاڭ: «بۈيۈك تاڭ دەۋرىدىكى غەربكە ساياھەت خاتىرىسى» خەنزۇچە، 12 ـ جىلد، 294 ، 296 ـ بەتلەر.

ئالاھىدە خاتىرىلەشنى زادى ئۇنتۇپ قالمىغان.

خەن سۇلالىسى تارىخچىلىرىنىڭ ئەسەرلىرىدە، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا «تەڭرىتاغلىرى» دەپ ئاتالغان مەشھۇر تاغ ئەسلى ئۇيغۇرچىدىكى مەنىسى بويىچە خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىنىپ «تيەنشەن» (天山) دەپ خاتىرىلەنگەن. يەنە شۇ تارىخچىلار، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا، ئالتاي تاغلىرى دەپ ئاتالغان تاغنى ئەسلى ئۇيغۇرچىدىكى مەنىسى بويىچە خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىپ، ئالتۇنتاغ مەنىسىنى بېرىدىغان خەنزۇچە ھەرپ بىلەن جىنشەن (金山) دەپ يازغان. قەدىمكى جۇڭگو تارىخچىلىرى تەڭرىتاغلىرىنىڭ ئېگىز چوققىلىرىدىكى يىل بويى ئېرىمەيدىغان ئاپئاق قارلارنى ھېسابقا ئېلىپ، بەيشەن (白山 ئاق تاغ) دەپمۇ يازغان.

بۇنىڭدىن تاشقىرى جۇڭگونىڭ قەدىمكى تارىخچىلىرى ھازىرقى قەشقەرنى قەدىمكى چاغلار (مىلادىدىن بۇرۇنقى چاغلار) دىلا ئۇيغۇرلارنىڭ «سۇلى» (سۇلۇق يەر) دەپ ئاتىغانلىقىنى ھېسابقا ئېلىپ، خەنزۇچە خەت بىلەن «سۇلې» (疏勒) دەپ يازغان بولسا، ئاقسۇ دەرياسىدا قۇم ئاقىدىغانلىقىنى ھېسابقا ئېلىپ ھازىرقى ئاقسۇنى خەنزۇچە خەت بىلەن «گۇمو» (姑墨) دەپ يازغان. «گۇمو» سۆزى ئۇيغۇرچىدىكى «قۇم» دېگەن سۆزنىڭ خەنزۇچە تەلەپپۇز قىلىنىپ يېزىلىشىدىن ئىبارەت. يەنە شۇ تارىخچىلار ئاقسۇ دەرياسى ۋادىسىنى «ۋېنسۇ» (温宿) دەپ يازغان، بۇ ئۇيغۇرچىدىكى «ئون سۇ» سۆزىنىڭ خەنزۇچە ئاھاڭ تەرجىمىسى ھېسابلىنىدۇ.

يۇقىرىدا كەلتۈرۈلگەن بىر قاتار مىساللار، جۇڭغارىيە ئويمانلىقىدا ۋە تارىم ۋادىسىدا ياشىغان خەلقلەرنىڭ ئۇيغۇر ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدىغان تىل پاكىتلىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئەگەر جۇڭغارىيە ئويمانلىقى ۋە تارىم ۋادىسىدا قەدىمكى چاغلاردىن تارتىپ ئۇيغۇرلار بولماستىن، باشقا تىلدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەر ياشىغان بولسا كۆل، تاغ، دەريا، يەرناملىرى ئۇيغۇرچە (تۈركچە) «بارسكۆل»، «تەڭرىتاغ»، «ئالتاي»، «قۇم»، «ئون سۇ»، «سۇلى» دەپ ئاتالمىغان بولاتتى.

قەدىمكى يۇنان، ئەرەبلەرنىڭ ئالىم ۋە سەيياھلىرىمۇ ئۇيغۇرلار توغرىسىدا قىممەتلىك تارىخىي خاتىرىلەرنى يېزىپ قالدۇرغان. يۇناننىڭ مىلادى II ئەسىردە ياشىغان جۇغراپىيە ئالىمى پېتولمى ئۆزىنىڭ ئون توملۇق «جۇغراپىيە» ناملىق ئەسىرىنىڭ «سېرىسلار دۆلىتى» (يىپەك دۆلىتى) دېگەن بابىدا، ھازىرقى تارىم

دەرياسى بويىدىكى خەلقىنىڭ ئۇيغۇر ئىكەنلىكى (ئۇ «ئۇيغۇر دىس» دەپ يازغان)، ئۇلارنىڭ پىلە بېقىپ يىپەك چىقىرىپ، يىپەكتىن نەپىس شايى ـ ئەتلەسلەرنى توقۇيدىغانلىقىنى بايان قىلغان. تارىم ۋادىسىنىڭ تەبىئىي شارائىتى (تاغلىرى، دەريالىرى قاتارلىقلار) ھەققىدىمۇ خېلى تەپسىلىي مەلۇمات بەرگەن. بۇنىڭدىن تاشقىرى، يۇنان ۋە رىم ئالىملىرىدىن كىتسى (تەخمىنەن مىلادىدىن 400 يىل بۇرۇن ياشىغان)، ستىرابون (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 64 ـ يىلى تۇغۇلۇپ، مىلادى 19 ـ يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن)، پىلوروس (تەخمىنەن مىلادىدىن بىر ئەسىر بۇرۇن ياشىغان)، پومفىنوس مىلا (تەخمىنەن مىلادى I ئەسىردە ياشىغان) قاتارلىق ئالىملارمۇ تارىم ۋادىسىدىكى سېرسلار دۆلىتى، بۇ دۆلەتتە ياشايدىغان ئۇيغۇرلارنىڭ پائالىيىتى، ئىرقىي قىياپىتى ھەققىدە قىممەتلىك مەلۇماتلارنى قالدۇرغان.

ئەرەب ئابباسىيلار خەلىپىلىكىنىڭ (مىلادى 750 ـ يىلدىن 1258 ـ يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) تۇنجى خەلىپىسى ئەبۇلئابباس ئابدۇللاھ (مىلادى 750 ـ يىلدىن 754 ـ يىلىغىچە خەلىپە بولغان) مىلادىنىڭ 750 ـ يىلى تەمىم ئىبنى بەھر ئەلمۇتەۋۋى ئىسىملىك كىشىنى ئەرەب ئابباسىيلار خەلىپىلىكىنىڭ پايتەختى باغدادتىن ئۇيغۇر ـ ئورخۇن قاغانلىقىنىڭ قاغانى تەڭرىدە بولمىش ئېل ئېتمىش بىلگە بايانچۇر قاغان (مىلادى 747 ـ يىلدىن 758 ـ يىلىغىچە قاغان بولغان) نىڭ ئورخۇن دەرياسى بويىدىكى ئوردىسىغا ئەلچى قىلىپ ئەۋەتكەن.

مانا شۇ ئەرەب ئەلچىسى تەمىم ئىبنى بەھر ئەلمۇتەۋۋىنىڭ ساياھەتنامىسىدە بارىسخان (ئەينى زاماندا ئىسسىقكۆلنىڭ بويىغا جايلاشقان بىر شەھەر) شەھىرىدىن تارتىپ، قەشقەر، ئاقسۇ، كوچا، قارا شەھەر، تۇرپانغىچە بولغان يوللار ۋە ئۇ يوللارنىڭ بويىدىكى تۈزلەڭلىكلەرنىڭ ھەممە جايىدا بىر ـ بىرىگە تۇتىشىپ كەتكەن يېزا ـ كەنتلەر ۋە شەھەر ـ مەھەللىلەرنىڭ جايلاشقانلىقىنى كۆرگەنلىكىنى، شۇ شەھەر ـ قىشلاق، يېزا ـ كەنتلەر ۋە مەھەللىلەردە كاپىر تۈركلەرنىڭ (بۇددا، شامان دىنلىرىغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئۇيغۇرلارنى دېمەكچى) ياشايدىغانلىقىنى بايان قىلىدۇ.

ئۇ يەنە مۇنداق دەپ يازغان: «بارىسخاندىن تارتىپ ئورخۇنغىچە بارىدىغان يولدا پەقەت تۈرك خانىنىڭ (ئۇيغۇر خانىنىڭ دېمەكچى) پوچتىسى مېڭىپ تۇرىدۇ.»

ئەرەب ئابباسىيلار خەلىپىسى ئەبۇلئابباس ئابدۇللاھ بۇ ئەلچىنى ئۇيغۇر قاغانى بايانچۇرغا ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىشقا تەكلىپ قىلىپ ئەۋەتكەن بولۇشى مۇمكىن. ئۇ يەنە ئۆز دۈشمەنلىرىگە قارشى ئۇيغۇر قاغانلىقى بىلەن ئىتتىپاق

تۇرۇشىنى كۆزلىگەن بولۇشىمۇ مۇمكىن. ھالبۇكى، بايانچۇر قاغان ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلمىغان.

مىلادىنىڭ 821 ـ يىلى تاڭ سۇلالىسى ئوردىسى تاڭ مەلىكىسى تەيخۇنى ئۇيغۇر قاغانى كۈن تەڭرىدە بولمىش ئالپ كۈچلۈك بىلگە قاغانغا ياتلىق قىلدى. شۇ چاغدا ئۇيغۇر قاغانى قوشنىسى تىبەت خانلىقىنىڭ ئۇيغۇرلار بىلەن جۇڭگو ئارىسىدىكى بۇ توي ئىشىغا بۇزغۇنچىلىق سېلىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن، كۈچادىن 10 مىڭ، بەشبالىقتىن 10 مىڭ كىشىلىك ئۇيغۇر ئاتلىق قوشۇنلىرىنى يۆتكەپ، تىبەتلىكلەرگە تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن چېگرا مۇداپىئەسىنى كۈچەيتىشكە بۇيرۇق بەرگەن.

مانا شۇ ئەھۋالغا ئاساسلانغاندا، جۇڭغارىيە بىلەن تارىم ۋادىسىمۇ ئەينى ۋاقىتتا ئۇيغۇر ـ ئورخۇن قاغانلىقىنىڭ تېررىتورىيىسىگە كىرگەن. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇيغۇر ـ ئورخۇن قاغانلىقى ئۇ جايلاردا نۇرغۇن ئاتلىق قوشۇن تۇرغۇزغان.

ئۇيغۇر ـ ئورخۇن قاغانلىقى كۈچىيىپ ئىمپېرىيە باسقۇچىغا كىرگەن چاغدا (مىلادى 745 ـ 830) ئۇيغۇر ـ ئورخۇن قاغانلىقىنىڭ تېررىتورىيىسى ئىچىگە ھازىرقى موڭغۇلىيە ۋە ئىچكى موڭغۇلنىڭ بىر قىسمى، جۇڭغارىيە، تارىم ۋادىلىرى، پەرغانە، قىرغىزىستان، ئىلى ۋادىسى، بالقاش بويلىرى كىرگەن.

ئىشەنچلىك تارىخى مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، تاڭ سۇلالىسى مىلادىنىڭ 751 ـ يىلى تالاس ئۇرۇشىدا ئەرەبلەر تەرىپىدىن ئېغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىدى. ئۇنىڭدىن تاشقىرى بىر نەچچە يىل داۋام قىلغان ئەنلۇشەن ـ سۈيگۇم توپىلىڭى (مىلادى 757 ـ يىلىدىن 762 يىلىغىچە داۋام قىلغان) ۋە تىبەتلىكلەرنىڭ ھۇجۇمى (مىلادى 765 ـ يىللىرى) نەتىجىسىدە تاڭ سۇلالىسى زاۋاللىق گىردابىدا قالغان ئىدى. شۇ سەۋەبتىن تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تەسىرى ناھايىتى تېزلىكتە يوقالدى. مانا شۇ ئەھۋالدىن پايدىلانغان ئۇيغۇر ـ ئورخۇن قاغانلىقى ئوتتۇرا ئاسىياغا (ھازىرقى شىنجاڭمۇ شۇنىڭ ئىچىدە) بولغان تولۇق ھۆكۈمرانلىقىنى تىكلىۋالدى. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇيغۇرلار خەلقئارا قاتناش يولىنىڭ خوجايىنلىقىنى ئۆز ئىلكىگە ئالدى. مىلادى 760 ـ يىللىرىدىن باشلاپ تىبەت خانلىقى گەنسۇنى بېسىۋالغاندىن كېيىن، تاڭ سۇلالىسى «ئۇيغۇرلار يولى» دەپ ئاتالغان خەلقئارا يول ئارقىلىقلا غەربىتىكى دۆلەتلەر بىلەن ئالاقە قىلىشقا مەجبۇر بولدى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئەلچىلىرى ۋە سودىگەرلىرى غەربىتىكى دۆلەتلەرگە بېرىشتا چاڭئەندىن شىمالغا يۈرۈپ،

سەددىچىن سىپىلىدىن چىقىپ، ئۇيغۇر ـ ئورخۇن قاغانلىقىنىڭ پايتەختى قارابالغاسۇنغا بارىدىغان، ئاندىن غەربكە بۇرۇلۇپ ئالتاي تاغلىرىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ جۇڭغارىيىدىكى بەشبالىققا كېلىدىغان بولدى. يول بەشبالىق تۈگۈنىدىن ئىككى تارماققا بۆلۈنەتتى. بىر تارمىقى بەشبالىقتىن غەربكە بۇرۇلۇپ ئىلى ۋادىسى ئارقىلىق غەرب ئەللىرىگە باراتتى. يەنە بىر تارمىقى بولسا، بەشبالىقتىن جەنۇبقا سوزۇلۇپ، تەڭرىتاغلىرىنى كېسىپ ئۆتۈپ، تۇرپان، قارا شەھەر، كوچا، ئاقسۇ، قەشقەر ئارقىلىق غەرب ئەللىرىگە قاراپ كېتەتتى. مانا شۇ يول ئۇيغۇر ـ ئورخۇن قاغانلىقى دەۋرىدە «ئۇيغۇرلار يولى» دەپ ئاتالغان. ئۇيغۇرلار مانا شۇ خەلقئارا يولنىڭ ئامانلىقىنى قوغداش ئۈچۈن، تىبەت خانلىقى بىلەن ناھايىتى كەسكىن، قانلىق ئۇرۇشلارنى ئېلىپ بارغان.

مىلادىنىڭ 795 ـ يىلى ئۇيغۇر قاغانى قۇتلۇق بىلگە ئايچۇر (مىلادى 790 ـ يىلىدىن 795 ـ يىلىغىچە قاغان بولغان) ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇ ھايات ۋاقتىدا قاغانلىق ئورنىغا ۋارىس بەلگىلىمىگەنىدى. قاغانلىق تەختىدە ئۇنىڭ باش ۋەزىرى قۇتلۇق ئولتۇردى. شۇنىڭدىن باشلاپ ئۇيغۇر ـ ئورخۇن قاغانلىقىنىڭ قاغانلىق ئورنىغا ۋارىسلىق قىلىش ھوقۇقى ياغلاقار قەبىلىسى قولىدىن ئادىزلار قەبىلىسى قولىغا ئۆتۈپ كەتتى. ياغلاقارلار شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ «ئون ئۇيغۇر» دەپ ئاتىلىدىغان قەبىلىلىرى ئىچىدە قاغانلار چىقىدىغان قەبىلە بولۇپ، سانى كۆپ، جەڭگىۋارلىقىمۇ ناھايىتى ئۈستۈن قەبىلە ئىدى. ياغلاقارلار ئەنە شۇ ئالاھىدىلىكىگە تايىنىپ، مىلادىنىڭ 600 ـ يىللىرىدىن باشلاپ شەرقىي ئۇيغۇرلارغا يېتەكچىلىك قىلىشقا باشلىغان ۋە مىلادى 646 ـ يىلى ئۇيغۇر ـ ئورخۇن قاغانلىقىنى قۇرغانىدى.

مىلادىنىڭ 795 ـ يىلىدىن باشلاپ مىلادىنىڭ 839 ـ يىلىغىچە، ئون ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ بىرى بولغان ئادىزلار قەبىلىسىدىن ئۇيغۇر قاغانلىقىغا ئاي تەڭرىدە ئۇلۇغ بولمىش ئالپ قۇتلۇق بىلگە قاغان (مىلادى 795 ـ 805)، ئاي تەڭرىدە قۇت بولمىش ئالپ بىلگە قاغان (مىلادى 805 ـ 808)، ئاي تەڭرىدە قۇت بولمىش ئالپ بىلگە قاغان (مىلادى 808 ـ 821)، كۈن تەڭرىدە ئۇلۇغ بولمىش ئالپ كۈچلۈك بىلگە قاغان (مىلادى 821 ـ 824)، ھازار تېكىن (مىلادى 824 ـ 832)، ئاي تەڭرىدە قۇت بولمىش كۈچلۈك بىلگە قاغان (832 ـ 839) قاتارلىق ئالتە قاغان ھۆكۈمرانلىق قىلدى.

ئۇيغۇر ـ ئورخۇن قاغانلىقى مىلادىنىڭ 795 ـ يىلىدىن باشلاپ مىلادىنىڭ

830 يىللىرىغىچە بولغان 40 يىل ئىچىدە ئادىزلاردىن چىققان قاغانلارنىڭ پېتەكچىلىكىدە ئۆزىنىڭ كۈچلۈك، سەلتەنەتلىك دەۋرىدىكى شان - شەرىپىنى ساقلاپ قالدى، لېكىن ئاي تەڭرىدە قۇت بولمىش كۈچلۈك بىلگە قاغاننىڭ دەۋرىگە كەلگەندە ياغلاقارلار بىلەن ئادىزلار قاغانلىق تەختىنى تالىشىپ ئىچكى ئۇرۇش قوزغىدى. مىلادى 839 - يىلى، ياغلاقار قەبىلىسىدىن بولغان قارا بولۇق ساي تۇركلىرىدىن ھەربىي ياردەم ئېلىپ، ئاي تەڭرىدە قۇت بولمىش كۈچلۈك بىلگە قاغانغا ھۇجۇم قىلدى. ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولغان قاغان ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالدى. قارا بولۇق ياغلاقار شاھزادىسى كىچىك تېكىننى قاغانلىق تەختىگە چىقاردى. بۇ ۋەقە يۈز بەرگەندە، ئادىزلار قەبىلىسىدىن بولغان ھەربىي ۋەزىر قۇلۇق باغا يەنىسەي (ئاناساي) دەرياسى بويىدىكى قىرغىزلار ئارىسىغا قېچىپ بېرىپ، ئۇلارنى ئىسيان كۆتۈرۈپ، كىچىك تېكىننى ئاغدۇرۇپ تاشلاشقا قۇتراتتى. ئەھۋالدىن قارىغاندا، قۇلۇق باغا قىرغىزلاردىن ياردەم ئېلىپ، ئادىزلارنىڭ قاغانلىقتىكى ھۆكۈمرانلىق ئورنىنى ئەسلىگە كەلتۈرمەكچى بولسا كېرەك.

يۇقىرىقىدەك جىددىي ۋەزىيەتتە (مىلادى 839 - يىلى) يەنە ئۇستىلەپ تەبىئىي ئاپەت (قار بەكمۇ قېلىن يېغىپ، جۇت ھۆكۈم سۈردى، ۋابا كېسىلى تارقالدى) يۈز بېرىپ، ئۇيغۇر - ئورخۇن قاغانلىقىنىڭ يېزا ئىگىلىكى ۋە چارۋىچىلىقى ئېغىر دەرىجىدە ۋەيران بولدى. نۇرغۇن ئاھالە، ھەددى - ھېسابسىز چارۋا - مال قىرىلىپ كەتتى.

ئۇيغۇر - ئورخۇن قاغانلىقىدا يۈز بەرگەن ئېغىر ئەھۋاللار (ئىچكى ئۇرۇش، تەبىئىي ئاپەت) دىن پايدىلانغان قىرغىزلار ئىسيان كۆتۈرۈپ (ئۇلار ئۇيغۇر- ئورخۇن قاغانلىقىغا بېقىنىدىغان خانلىق ئىدى)، قارابالغاسۇنغا بېسىپ كىردى. ئۇلار قارا بولۇق بىلەن قاغان كىچىك تېكىننى ئۆلتۈردى. پايتەخت قارابالغاسۇندىكى قاغان ئوردىسىغا ئوت قويدى. دۆلەت خەزىنىسىنى بۇلاڭ- تالاڭ قىلدى. شۇنداق قىلىپ، كۈچەيگەن چاغلىرىدا 221 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇنغا ئىگە بولغان قۇدرەتلىك ئۇيغۇر - ئورخۇن قاغانلىقى مىلادىنىڭ 839 - يىلى ئۆز بېشىغا كەلگەن مانا شۇنداق ناھايىتى ئېغىر، پاجىئەلىك قىسمەتلەر تۈپەيلى قىرغىزلارنىڭ ئىسيانىغا تاقابىل تۇرالمىدى.

نەتىجىدە، شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ كۆپ قىسمى 840 - يىلى ئۇيغۇر- ئورخۇن قاغانلىقىنىڭ شەرقىي تېررىتورىيىسى (ھازىرقى موڭغۇلىيە) دىن قاغانلىقنىڭ

غەربىي تېررىتورىيىسى (ئوتتۇرا ئاسىيا) گە كۆچتى. غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇرلارنىڭ بىر قىسمى پان تېكىن باشچىلىقىدا دەسلەپ باركۆلگە، كېيىن تۇرپان، قارا شەھەر، كوچا قاتارلىق جايلارغا كېلىپ ماكانلاشتى. بۇلارنىڭ سانى 200 مىڭدىن كۆپ ئەمەس ئىدى. شۇ چاغلاردا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى، جۈملىدىن شىنجاڭدىكى ئۇيغۇرلار ئاھالىسىنىڭ سانى 1 مىليوندىن ئارتۇق ئىدى.

ھالبۇكى، ئەمەلىي ئەھۋاللارنىڭ يۇقىرىقىدەك بولۇشىغا قارىماي بەزىبىر تارىخچىلار يېقىنقى يىللاردىن بۇيان: «ئۇيغۇرلار مىلادى 840 - يىلى موڭغۇلىيىدىن ھازىرقى شىنجاڭغا كۆچۈپ كېلىشتىن بۇرۇن، بۇ جايدا ئۇيغۇرلار ياشىغان ئەمەس، بەلكى ئارىيان نەسلىگە مەنسۇپ بولغان خەلقلەر ياشىغان» دەپ خاتا ھۆكۈم قىلىشىۋاتىدۇ. ئۇلار ۋە ئۇلارنىڭ مۇقامىغا ئۇسسۇل ئوينىغۇچىلارنىڭ بىردىنبىر ئاساسلىنىدىغىنى خوتەن، كوچا، قارا شەھەر، تۇرپان رايونلىرىدىن تېپىلغان كۆپ مىقداردىكى سانسكرىت يېزىقى، قاروشتى يېزىقى (بۇ يېزىقلارنى قەدىمكى چاغلاردا ھىندىلار قوللانغان) بىلەن ھىندى تىلىدا يېزىلغان بۇددا دىنىغا دائىر يازما ماتېرىياللاردىن ئىبارەت. ئەمما ئۇنداق يېزىقلاردا يېزىلغان بۇددا نوملىرى قانچە كۆپ بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئۇلار بۇ يەردە ياشىغان خەلقلەرنىڭ ھىندى - ياۋروپا تىلىدا سۆزلىشىدىغان ئارىيان نەسلىگە مەنسۇپ خەلق ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاشقا زادى يارىمايدۇ. مىلادىنىڭ ئالدى ۋە كەينىدە بۇددا دىنى ھىندىستان ئارقىلىق تارىم ۋادىسىدىكى خوتەن، قەشقەر، كوچا، قارا شەھەر، كېيىنرەك تۇرپان قاتارلىق جايلارغا تارقىلىپ، ئاتا - بوۋىلىرىمىزنىڭ دىنىي ئېتىقادىغا ئايلانغان. ئۇ چاغلاردا ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان بۇددا نوملىرى بولمىغانلىقى ئۈچۈن، بۇددا ئىبادەتخانىلىرىدا بۇددا راھىبلىرى سانسكرىت يېزىقى، ھىندى تىلى بىلەن يېزىلغان بۇددا نوملىرىنى ئوقۇپ ۋەز ئېيتقان. بۇنى خەلق چۈشەنمەيتتى، ئەلۋەتتە. بۇ خۇددى ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغاندىن كېيىن، ئىسلام دەستۇرى بولغان «قۇرئان» ۋە باشقا ئىسلام ئەقىدىلىرى يېزىلغان نۇرغۇن كىتابلار ئەرەب، پارس تىللىرىدا بولۇپ، بۇنى ئاز سانلىق دىنىي ئۆلىمالار چۈشىنىدىغان بولسىمۇ، خەلق بىۋاستە ئوقۇپ چۈشىنەلمىگەنگە ئوخشاش بىر ئەھۋال ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، دىنىي ئۆلىمالارنىڭ مەسجىد، مەدرىسىلەردە ئەرەب، پارس تىللىرىدىكى ئىسلام ئەقىدىلىرى يېزىلغان كىتابلاردىن ۋەز ئېيتقانلىقى ۋە تالىپلارغا دەرس ئۆتكەنلىكىگە قاراپ ئۇلارنى ئەرەب دېيىشكە بولمىغىنىدەك، قەدىمكى زاماندىكى

ئۇيغۇر بۇددىستلىرىنى ئىبادەتخانىلاردا سانسكرىت يېزىقى بىلەن يېزىلغان ھىندى تىلىدىكى بۇددا نوملىرىدىن ۋەز ئېيتقانلىقىغا قاراپ، ئۇلارنىمۇ ھىندى دېگىلى ھەرگىز بولمايدۇ.

ئۇزۇپ ئېيتىش كېرەككى، بۇ يەر (شىنجاڭ) دە ياشىغان ئۇيغۇرلارنىڭ ناھايىتى قەدىمكى زامانلاردىن تارتىپلا شەھەرلەشكەنلىكى ھەممىگە مەلۇملۇق تارىخىي پاكىت، مانا شۇ ئۇيغۇرلار مىلادى 840 ـ يىلى موڭغۇلىيىدىن كۆچۈپ كەلگەن 200 مىڭچە شەرقىي ئۇيغۇرلارغا قارىغاندا، سان جەھەتتىنلا كۆپ بولۇپ قالماستىن، مەدەنىيەتتىمۇ ئۈستۈن ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە موڭغۇلىيىدىن كۆچۈپ كەلگەن شەرقىي ئۇيغۇرلار مانىي دىنى ئېتىقادىدا بولۇپ، بۇ يەردىكىلەر بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان غەربىي ئۇيغۇرلار ئىدى.

ئەگەر بەزى تارىخچىلار ئېيتقاندەك، ئۇيغۇرلار مىلادى 840 ـ يىلى موڭغۇلىيىدىن ھازىرقى شىنجاڭغا كۆچۈپ كېلىشتىن بۇرۇن، بۇ جايدا ئۇيغۇرلار ئەمەس، باشقا خەلقلەر ياشىغان بولسا، دىن ۋە مىللەت پەرقى، شۇنداقلا سان جەھەتتىنمۇ نەچچە ھەسسە پەرقىنىڭ بولۇشىغا قارىماي قانداق قىلىپ شۇنداق قىسقا مۇددەت ئىچىدە ئۇلارنى ئاسسىمىلياتسىيە قىلىپ ئۇيغۇرلاشتۇرۇپ كېتەلەيدۇ؟ بۇ سوئالغا يۇقىرىقى بىمەنە كۆز قاراشتىكى تارىخچىلار كىشىنى قايىل قىلغۇدەك، ئەقىلگە ئۇيغۇن كېلىدىغان ئاساس تېپىپ بېرەلمەيدۇ. شۇنداق ئىكەن، بىز ئۇلارنىڭ دەۋاسىنى تارىخنى غەزەرلىك ھالدا بۇرمىلاش دەپ ئېيتالماي تۇرالمايمىز.

شۇنىسى ناھايىتى ئېنىقكى، مىلادى 840 ـ يىلى موڭغۇلىيىدىن كۆچكەن شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ بىر قىسمى يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمدەك دەسلەپ بارىكۆلگە، كېيىن تۇرپان، قارا شەھەر، كوچا قاتارلىق جايلارغا كېلىپ ماكانلاشقان بولسا، يەنە بىر قىسمى يەتتە سۇغا كۆچكەنىدى. مانا شۇ ئۇيغۇرلار ئوتتۇرا ئاسىياغا كېلىپ، ئۆزىدىن نەچچە ھەسسە كۆپ بولغان غەربىي ئۇيغۇر قېرىنداشلىرى بىلەن بىرلەشكەنلىكى ئۈچۈنلا قۇدرەت تېپىپ، تېز ئارىدىلا تىبەتلىكلەرنى شىنجاڭدىن قوغلاپ چىقىرىپ، ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى ۋە دۇنياغا مەشھۇر بولغان، ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ ئالتۇن دەۋرىنى ياراتقان قاراخانىيلار دۆلىتىنى قۇرۇپ چىقالىغان.

خۇلاسە شۇكى، «ئۇيغۇرلارنىڭ ئانا يۇرتى» دېگەن بابتا مەن تىلغا ئالغان گېئولوگىيىلىك، ئارخېئولوگىيىلىك ئاساسلار، شۇنىڭدەك جۇڭگو ۋە چەت

ئەللەرنىڭ قەدىمكى تارىخچىلىرىنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى چاغلاردىن تارتىپ ياشىغان يۇرتلىرى ھەققىدە يېزىپ قالدۇرغان خاتىرىلىرى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ قەدىمكى ۋە ئەسلى يۇرتىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا، جۈملىدىن شىنجاڭ ئىكەنلىكىنى مۇنازىرە تەلەپ قىلمايدىغان دەرىجىدە ئىسپاتلاپ تۇرماقتا.

ئىككىنچى باب: ئۇيغۇرلارنىڭ كېلىپ چىقىشى

بىزنىڭ ئەجدادلىرىمىز ئاسىيا قىتئەسىدە ياشىغان خەلقلەر ئىچىدە دۇنيا تارىخىغا ناھايىتى چوڭ تەسىر كۆرسەتكەن مەشھۇر خەلقلەرنىڭ بىرى بولغان، ئەجدادلىرىمىز ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئەڭ قەدىمكى ئاساسىي يەرلىك خەلقى بولۇپ، ئۇلار بارا - بارا كۆپىيىپ غەربتە قارا دېڭىز، شەرقتە ئۇلۇغ ئوكيان قىرغاقلىرىغىچە بولغان جايلاردا ياشىغان.

ئىنسانىيەتنىڭ قەدىمكى زامانلاردا دۇنيانىڭ تۆرت جايلىرىدا ياشىغان بۆلەكلىرى قاتناش ئالاقىلىرىنىڭ ئەپسىزلىكى سەۋەبىدىن، ئۆز ئارا قويۇق ئالاقە قىلالماي، ئايرىلىپ ياشىغان. ئىنسانىيەتنىڭ قەدىمكى ئەجدادلىرى ياشىغان رايونلارنىڭ تەبىئىي شارائىتى (ھاۋاسى، تۇپراقلىرى، سۇلىرى، تاغلىرى ئورمانلىرى، يايلاقلىرى، داللىرى قاتارلىقلار) مۇ ھەرخىل بولغان. تۆرت جايلارنىڭ ئەھۋالىغا قاراپ، ئۇلارنىڭ ئۆزگىلىنىشىمۇ بىر- بىرىدىن پەرقلىق بولغان. ئاسىيانىڭ شىمالى ۋە ئوتتۇرا قىسىملىرىدىكى جايلارنىڭ كۆپچىلىك قىسمىدا ئاساسەن تۈت پەسىل بولىدۇ. ئاسىيانىڭ شىمالىي قىسمىدىكى ئادەم ياشايدىغان جايلارنىڭ ھاۋا كىلىماتى قىش پەسلىدە بەكمۇ سوغۇق بولۇپ، ياز پەسلىدە سالقىن بولىدۇ. ئاسىيانىڭ تروپىك بەلۋاغدىكى رايونلىرىدا تۆت پەسىل تازا ئېنىق بولمايدۇ. مەسىلەن: ئەرەبىستان يېرىم ئارىلىدا ئەنە شۇنداق بولىدۇ. يۇقىرىقىدەك سەۋەبلەرگە كۆرە، ئىپتىدائىي دەۋرىدىن باشلاپلا، يەر يۈزىدە بىر- بىرىگە ئوخشاشمايدىغان ئىرقىقا مەنسۇپ بولغان، خىلمۇ خىل تىللاردا سۆزلىشىدىغان، تۆرلۈك دىنلارغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئىرقلار ۋە خەلقلەر پەيدا بولغان. ئىنسان ئىرقلىرى ئىچىدىن ئەڭ مۇھىملىرى ئاق تەنلىك، سېرىق تەنلىك، قارا تەنلىك ئىرقلار بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئىرقلار بىر - بىرىدىن، تېرىسىنىڭ رەڭگى، چېچىنىڭ قانداق رەڭدە ۋە قانداق ھالەتتە بولۇشى، چىراي شەكلى، تەن تۈزۈلۈشى بىلەن پەرقلىنىدۇ. ئاسىيادا ياشاۋاتقان ھازىرقى خەلقلەر قان سىستېمىسى ۋە ئىرقىي خۇسۇسىيەتلىرى بويىچە ئاق تەنلىك،

سېرىق تەنلىك دەپ ئىككى خىلغا بۆلۈنىدۇ. ھىندىلار، پاكىستانلىقلار، ئافغانلار، ئىرانلىقلار، تۈركلەر، ئەرەبلەر، ئۇيغۇرلار، تاجىكلار ۋە باشقىلار ئاق تەنلىككە كىرىدۇ. ئانتروپولوگىيە ئۆلچەملىرىگە ئاساسلانغاندا، ئاق تەنلىكلەرنىڭ تېرىسى ئاق، چاچلىرى قىزغۇچ ياكى سېرىق، يامپا ھالەتتە، (تىك ياكى بۇدۇر ئەمەس) بولىدۇ، بۇرنى قاڭشارلىق، كۆزلىرى چوڭقۇر بولۇپ كۆز رەڭگى تولىراق كۆك، قوڭۇر (قوي كۆز) كېلىدۇ. ھىندىلارنىڭ تېرىسى بۇغداي ئۆڭلۈك. ھىندى، ئىران، گېرمان خەلقلىرىنىڭ ئەجدادى بولغان ئارىئانلار مىلادىدىن 2000 - يىل بۇرۇن ھىندىستانغا كۆچكەندە، ئۇلارنىڭ تېرىسى ھازىرقى ھىندىلارنىڭكىدەك بۇغداي ئۆڭلۈك بولمىغان، ئۇلار ھىندىستاندا يەرلەشكەندىن كېيىن، شىمالى ياۋروپانىڭ كىلىماتىغا قارىغاندا خېلىلا دەرىجىدە ئىسسىق بولغان ھىندىستان كىلىماتىنىڭ تەسىرى بىلەن بۇغداي ئۆڭلۈك بولۇپ ئۆزگەرگەن.

ئاسىيا قىتئەسىدە ياشايدىغان سېرىق تەنلىكلەر خەنزۇلار، ياپونلار، چاۋشيەنلىكلەر، موڭغۇللار، مانجۇلار ۋە باشقىلار كىرىدۇ. سېرىق تەنلىكلەرنىڭ تېرىسى ساغۇچراق، چاچلىرى قارا ۋە تىك ھالەتتە بولۇپ، كۆزلىرى كىچىك ۋە قارا، بۇرنى پاناقراق كېلىدۇ.

گ. گرژىمايلو قەدىمكى چاغلاردا جەنۇبىي سىبىرىيە (بايقال ئەتراپلىرى) دە ياشىغان شەرقىي تۇرالار توغرىسىدا مۇنداق يازىدۇ: «تۇرالار تۆۋەندىكى خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە: ئۇلارنىڭ كۆپچىلىكى ئوتتۇرا بوي كېلىدۇ، قىسمەنلىرى ئېگىز بويلۇق. ئۇلارنىڭ تېنى كۈچلۈك - ساغلام، پۇختا كېلىدۇ، يۈزلىرى سوزۇنچاق، رەڭگى قىزغۇچ ئاق بولۇپ، چاچلىرى ساغۇچراق، بۇرنى قاڭشارلىق، تۈز بولۇپ، كۆپرەكىنىڭ بۇرۇن ئۇچى ئىلمەك كېلىدۇ، كۆزلىرى كۆكۈچ.»[1] تارىخىي خاتىرىلەرگە ئاساسلىنىپ چىقىرىلغان بۇ ھۆكۈم كېيىنكى چاغلاردا ئارخېئولوگىيە جەھەتتىنمۇ ئىسپاتلاندى.

ئۇيغۇرلارنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدىكى مەسىلىنى ئەتراپلىقراق چۈشەندۈرۈش ئۈچۈن، ئۇيغۇرلارنىڭ ھونلار، ساكلار، تۈركلەر بىلەن بولغان قان قېرىنداشلىقى ئۈستىدە توختىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

ئەپسانە ۋە رىۋايەتلەر

(1) گرژىمايلو: «موڭغۇلىيىنىڭ غەربىي قىسمى ۋە ئۇرانقاي چېگرا رايونى» I توم. لېنىنگراد 1926 - يىل نەشرى، رۇسچە 11 - بەت.

ئۇيغۇرلار ئەجدادىنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدا يەھۇدىيلار، يۇنانلىقلار، ئىرانلىقلار، تۈركلەر ۋە جۇڭگونىڭ قەدىمكى يىلنامىلىرى ھەم داستانلىرىدا بىر قاتار ئەپسانە ۋە رىۋايەتلەر خاتىرىلەنگەن.

ئەلۋەتتە ئەپسانە ۋە رىۋايەتلەردە تەسۋىرلەنگەن ۋەقەلەرگە ئاساسلىنىپ تارىختىكى مۇھىم مەسىلىلەر توغرىسىدا ھۆكۈم چىقارغىلى بولمايدۇ، لېكىن ئەپسانە ۋە رىۋايەتلەر تارىخىي چىنلىقنى مەلۇم دەرىجىدە ئەكس ئەتتۈرۈپمۇ بېرىدۇ. شۇڭا، بىزگە ئەجدادلىرىمىزنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدىكى ئەپسانە ۋە رىۋايەتلەر بىلەن تونۇشۇپ چىقىشنىڭ زىيىنى يوق.

يەھۇدىي رىۋايەتلىرىدە، نۇھ پەيغەمبەرنىڭ تۈرك دېگەن بىر ئوغلى بولۇپ، تۈركلەر شۇنىڭ ئەۋلادى دېيىلىدۇ. يەھۇدىيلار بۇ رىۋايەت ئارقىلىق تۈرك خەلقلىرىنىڭ كېلىپ چىقىشىنى ئۆزلىرىگە باغلايدۇ. ئىرانلىقلارنىڭ رىۋايىتىدە، بىزنىڭ ئەڭ قەدىمكى ئەجدادىمىز بولغان ئالپ ئەرتۇڭا (ئەفراسىياب) نى ئىراننىڭ ئەپسانىۋى قەھرىمانى سىياۋۇش بىلەن تۇغقان قىلىپ كۆرسىتىدۇ. لېكىن بۇ رىۋايەتلەرنىڭ ھېچقانداق ئىلمىي قىممىتى يوق. چۈنكى يەھۇدىي ۋە ئىرانلىقلارنىڭ تۈركلەر توغرىسىدىكى بۇ رىۋايەتلىرى تەۋرات بىلەن شاھنامىدىكى قىلچە رېئال ئاساسى بولمىغان ئەپسانىلەرگە ئاساسلانغان.

ئەجدادلىرىمىزنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدىكى رىۋايەتلەرنىڭ بىر قەدەر تارىخىي ھەقىقەتكە ئۇيغۇنراق كېلىدىغىنى «ئوغۇز نامە» داستانى بولسا كېرەك.

ھونلار ئىمپېرىيىسىنىڭ (مىلادىدىن ئۈچ ئەسىر بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىنىڭ 216 ـ يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) ئەڭ قۇدرەتلىك دەۋرى (مىلادىدىن 240 ـ يىللار بۇرۇنقى ۋاقىتتىن تارتىپ مىلادىنىڭ 48 ـ يىلىغىچە) باتۇر تەڭرىقۇت (مىلادىدىن 209 ـ يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىدىن 175 ـ يىل بۇرۇنقى چاغقىچە تەڭرىقۇت بولغان) نىڭ دەۋرى بولدى. باتۇر تەڭرىقۇت دەۋرىدە ھون ئىمپېرىيىسى مىسلىسىز دەرىجىدە قۇدرەت تاپتى. شۇنىڭ ئۈچۈن، تۈرك خەلقلىرى باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ ھۆرمىتى ۋە شان ـ شۆھرىتىنى تېخىمۇ يۇقىرى كۆتۈرۈش مەقسىتىدە «ئوغۇزنامە» داستانىنى يارىتىپ، ئۇنىڭدا، باتۇر تەڭرىقۇتنى ئىلاھلاشقان بىر ئەپسانىۋى قەھرىمان دەرىجىسىگە كۆتۈردى. «ئوغۇزنامە» داستانىدا باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ جۇڭگو، ھىندىستان ۋە ياۋروپاغا قەدەر قىلغان يۈرۈشلىرى، ئاسىيانىڭ شىمالى قىسمىدىكى جايلارنى تامامەن ئىشغال قىلغانلىقى تەسۋىرلەنگەن. دېمىسىمۇ باتۇر تەڭرىقۇت مىلادىدىن 177 ـ يىل بۇرۇن غەربكە

قىلغان يۇرۇشلىرىدە، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە غەربىي ئاسىيادىكى دۆلەتلەرنى بويسۇندۇرۇپ كاسىپى دېڭىزىنىڭ بويىغىچە بارغانىدى.

«ئوغۇزنامە» داستانىدا مۇنداق دېيىلىدۇ: «بىر كۈنى ئاي خاننىڭ كۆزى يورۇدى. بىر ئوغۇل تۇغدى. ئوغۇلنىڭ چاچلىرى، قاشلىرى قارا ئىدى. كۆزلىرى كۆك، ئاغزى چوغدەك قىزىل ئىدى. ئۇ ھۆر - پەرىلەردىنمۇ چىرايلىق ئىدى... ئۇنىڭ پۇتى بوقىنىڭ پۇتىدەك، بېلى بۆرە بېلىدەك، مۈرىسى قارا بۇلغۇن مۈرىسىدەك، كۆكسى ئېيىق كۆكسىدەك ئىدى. ئۇ يىلقىلارنى باقاتتى، ئاتلارغا مىنەتتى، ئوۋ ئوۋلايتتى. كۈنلەر ئۆتۈپ، تۈنلەرمۇ ئۆتۈپ ئۇ يىگىت بولدى. كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئوغۇز خاقان تەڭرىگە سېغىنىۋاتاتتى، ئەتراپ قاراڭغۇلىشىپ ئاسماندىن بىر كۆك نۇر چۈشتى. بۇ نۇر كۈندىنمۇ نۇرلۇق، ئايدىن يورۇق ئىدى. ئوغۇزخاقان ئۇنىڭ قېشىغا بېرىپ بۇ نۇرنىڭ ئىچىدە بىر قىز بارلىقىنى كۆردى. قىز تەنھا ئولتۇراتتى. ئۇ قىز ئىنتايىن چىرايلىق بىر قىز ئىدى. ئۇنىڭ پېشانىسىدە ئاتەشتەك نۇرلۇق بىر مېڭى بولۇپ، بۇ مېڭى قۇتۇپ يۇلتۇزىغا ئوخشىشايتتى. بۇ قىز شۇنچىلىك گۈزەل ئىدىكى، ئۇ كۈلسە كۆك تەڭرىمۇ قوشۇلۇپ كۈلەتتى. يىغلىسا كۆك تەڭرىمۇ بىللە يىغلار ئىدى.

ئوغۇزخان بۇ قىزنى كۆرۈپلا، ئەس - ھوشىنى يوقاتتى. ئۇنىڭغا كۆيۈپ قالدى. قىزنى ئالدى. ئۇنىڭ بىلەن بىللە بولۇپ، ئارمانىغا يەتتى. قىز ھامىلىدار بولدى. كۈنلەر ئۆتۈپ، تۈنلەر ئۆتۈپ، ئۇنىڭ كۆزى يورۇدى ۋە ئۈچ ئوغۇل تۇغدى. تۇنجىسىغا كۈن، ئوتتۇرانچىسىغا ئاي، كەنجىسىگە يۇلتۇز دەپ ئات قويدى.

بىر كۈنى ئوغۇزخان ئوۋغا چىقتى. ئۇ ئالدىدىكى كۆلنىڭ ئوتتۇرىسىدا بىر دەرەخ كۆردى، دەرەخنىڭ كاۋىكىدا بىر قىز يالغۇز ئولتۇراتتى. ئۇ بەكمۇ چىرايلىق بىر قىز ئىدى، ئۇنىڭ كۆزى ئاسماندىن كۆكرەك، چېچى خۇددى دەريا سۈيىدەك، چىشلىرى ئۈنچىدەك ئىدى.

ئوغۇزخان ئۇنى كۆرۈپلا، ئەس - ھوشىنى يوقاتتى. يۈرىكىگە ئوت تۇتاشتى. ئۇنىڭغا كۆيۈپ قالدى ۋە ئۇنى ئالدى. ئۇنىڭ بىلەن بىللە بولۇپ تىلىكىگە يەتتى. ئۇ قىز ئىككى قات بولدى. كۈنلەر ئۆتۈپ، تۈنلەر ئۆتۈپ ئۇنىڭ كۆزى يورۇدى ۋە ئۈچ ئوغۇل تۇغدى. تۇنجىسىغا كۆك، ئوتتۇرانچىسىغا تاغ، كەنجىسىگە دېڭىز دەپ ئات قويدى....»

بۇ تەسۋىرلەردىن ئوغۇزخاننىڭ ئىلاھلاشتۇرۇلغانلىقى ئېنىق كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ.

www.uyghurkitap.com

«ئوغۇزنامە» داستانىدىكى ئوغۇزخاننىڭ ئىككى ئايالىدىن تۇغۇلغان ئالتە ئوغلى ئۇيغۇرلارنىڭ قان قېرىندىشى بولغان ئوغۇزلارنىڭ 24 ئۇرۇقىنىڭ ئەجدادى قىلىپ كۆرسىتىلىدۇ. ئىران تارىخچىسى رەشىدىددىننىڭ «جامىئۇتتەۋارىخ» ناملىق ئەسىرىدە كەلتۈرۈلگەن ئوغۇزخان رىۋايىتىدە ئوغۇزلارنىڭ 24 ئۇرۇقىنىڭ ئەجدادى ئوغۇزخاننىڭ ئالتە ئوغلى، دېيىلگەن.

«ئوغۇزخان ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا، ئۆزىنىڭ ناھايىتى ئەقىللىق ۋەزىرى (ئۇلۇغ تۈرك) نىڭ ئاجايىپ بىر چۈش كۆرگەنلىكىنى ئاڭلىدى. ئۇلۇغ تۈرك كۈنلەرنىڭ بىرىدە مۇنداق بىر چۈش كۆردى: ئۇ چۈشىدە بىر ئالتۇن يا بىلەن ئۈچ كۈمۈش ئوق كۆردى. بۇ ئالتۇن ياكى كۈن چىقىشتىن تاكى كۈنپېتىشقىچە تارتىلغان. ئۈچ كۈمۈش ئوق بولسا، شىمالنى كۆرسىتىپ تۇراتتى. ئۇلۇغ تۈرك ئويغىنىپ چۈشىدە كۆرگەنلىرىنى ئوغۇزخانغا ئېيتىپ بەردى. ئوغۇزخان بۇ چۈشكە ئۇلۇغ تۈركنىڭ بەرگەن تەبىرى ۋە مەسلىھەتىگە ئاساسلىنىپ، كۈن، ئاي، يۇلتۇز ئاتلىق ئۈچ ئوغلىنى شەرققە، كۆك، تاغ، دېڭىز ئاتلىق ئۈچ ئوغلىنى غەربكە ئەۋەتتى. ئالتە ئوغلى ئۆزى بارغان تەرەپلەردە ئوۋ ئوۋلاپ يۈرۈپ ئۆزلىرى خىيالىغىمۇ كەلتۈرمىگەن نەرسىلەرگە ئۇچرىدى. كۈن ئاي، يۇلتۇز ئاتلىق ئوغۇللىرى يولدىن بىر ئالتۇن يانى تېپىۋالدى. ئالتۇن يانى ئاتىسى ئوغۇزخانغا ئەكىلىپ بەردى. كۆك، تاغ، دېڭىز ئاتلىق ئوغۇللىرى يولدىن ئۈچ كۈمۈش ئوق (ئوقيانىڭ ئوقى) تېپىۋالدى. ئۈچ كۈمۈش ئوقنى ئوغۇزخانغا ئەكىلىپ بەردى. ئوغۇزخان ئالتۇن يانى ئۈچكە بۆلۈپ، كۈن، ئاي، يۇلتۇز ئاتلىق ئوغۇللىرىغا بەردى. ئۈچ تال كۈمۈش ئوقنى كۆك، تاغ، دېڭىز ئاتلىق ئوغۇللىرىغا بەردى[1].

ئوغۇزلارنىڭ 24 ئۇرۇقى ئىككى چوڭ تارماققا بۆلۈنىدۇ. بىرى بوز ئوق تارمىقى دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇلار، ئوغۇزخاننىڭ ئالتۇن يانى بۇزۇپ (سۇندۇرۇپ) ئۈچكە بۆلۈپ تەقسىملەپ بەرگەن ئۈچ ئوغلى (كۈن، ئاي، يۇلتۇز) نىڭ ئەۋلادى دەپ قارىلىدۇ. قالغان 12 ئۇرۇق ئۈچ ئوق تارمىقى دەپ ئاتىلىپ، ئوغۇزخاننىڭ ئۈچ تال كۈمۈش ئوقنى تەقسىملىۋالغان ئۈچ ئوغلى (كۆك، تاغ، دېڭىز) نىڭ ئەۋلادى دەپ قارىلىدۇ.

ئىران تارىخچىسى رەشىدىددىننىڭ «جامىئۇتتەۋارىخ» ناملىق بۇ ئەسىرىدە نەقىل كەلتۈرۈلگەن مەلۇماتقا ئاساسلانغاندا (ئوغۇز داستانى بويىچە) ئوغۇزلارنىڭ 24 ئۇرۇقىنىڭ ناملىرى مۇنداق بولغان:

(1) «ئوغۇزنامە» داستانىدىن.

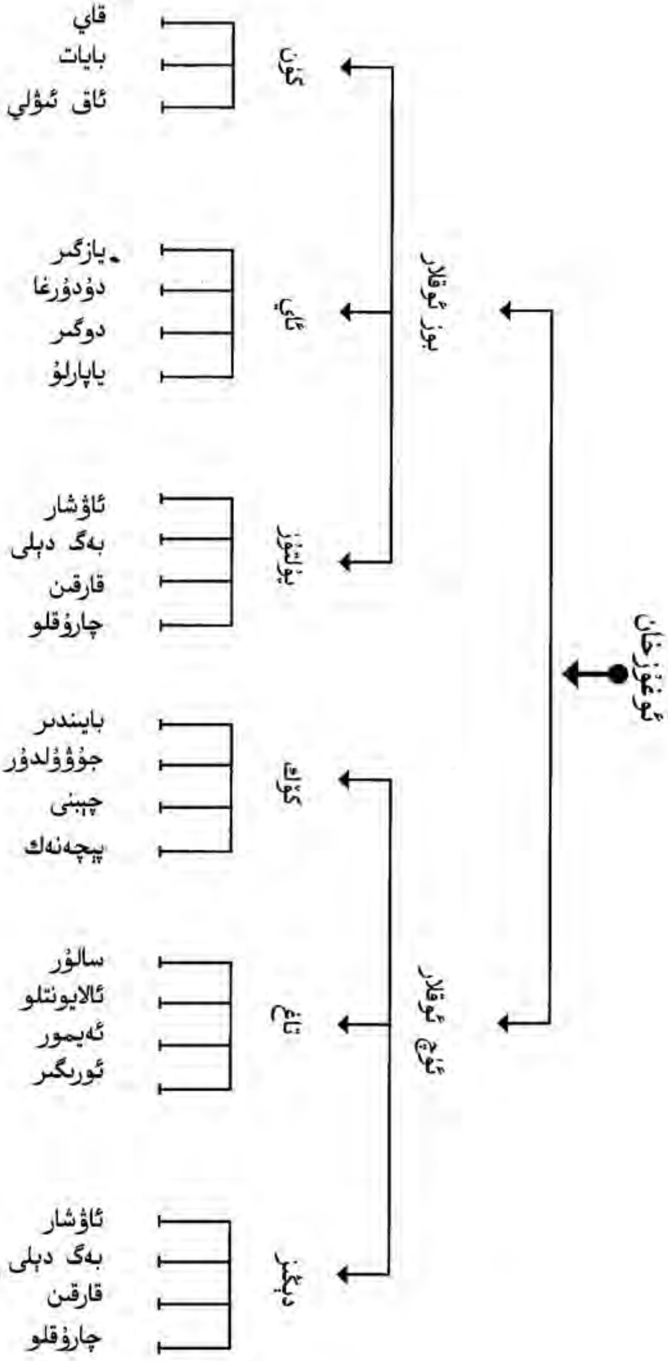
ئوغۇزخان
بوز ئوقلار
ئۈچ ئوقلار
كۈن
قاي
بايات
ئاق ئۆۋلي
ئاي
يازگىر
دۇدۇرغا
دوگىر
ياپارلۇ
يۇلتۇز
ئاۋشار
بەگ دىلى
قارقىن
چارۇقلو
كۆك
بايىندىر
جۇۋۇلدۇر
چېپنى
پېچەنەك
تاغ
سالۇر
ئالايونتلو
ئەيمور
ئورىگىر
دېڭىز
ئاۋشار
بەگ دىلى
قارقىن
چارۇقلو

«بوز ئوقلار» ئوغۇزلارنىڭ ئوڭ قانىتىنى، «ئۈچ ئوقلار» ئوغۇزلارنىڭ سول قانىتىنى تەشكىل قىلاتتى.

بۇ شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ ناھايىتى چوڭ بىر تارمىقى بولغان ئوغۇزلار توغرىسىدىكى مەلۇمات بولۇپ، شەرقىي ئوغۇزلار ئۇيغۇر قاغانلىقى تەركىبىدە ئىدى.

ھازىرقى زاماندىكى بەزى مەشھۇر تارىخشۇناسلار ئوغۇزخان رىۋايىتىدىكى ئوغۇزخاننىڭ دادىسى قاراخاننى باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ دادىسى تۇمەن تەڭرىقۇتنىڭ ئۆزى دەپ ھېسابلايدۇ.

مىلادىنىڭ 840 - يىلى شەرقىي ئۇيغۇرلار موڭغۇلىيىدىن ئوتتۇرا ئاسىياغا كۆچكەندە، شەرقىي ئوغۇزلار ئېرتىش، بالقاش، ئارال كۆللىرىنىڭ بويىغا كۆچتى. مەھمۇد كاشغەرى مانا شۇ ئوغۇزلارنىڭ كۆچەيگەن چېغىدىكى (1040 - 1157) قەبىلىۋى ئەھۋالىنى يېزىپ قالدۇرغان. ئۇ: «ئوغۇزلار- تۈرك قەبىلىلىرىدىن بىرىدۇر. ئوغۇزلار تۈركمەنلەردۇر. ئۇلار 22 ئۇرۇقتا بۆلۈنىدۇ. ھەر بىرىنىڭ ئايرىم بەلگىسى ماللىرىغا باسىدىغان تامغىسى بار» دەيدۇ[1]. مەھمۇد كاشغەرى ئوغۇز قەبىلە ئۇرۇقلىرىنىڭ سانىنى 22 دەپ، ئۇ قەبىلىلەرنىڭ نامىنىمۇ بىر - بىرلەپ ئاتاپ ئۆتىدۇ. بىز يۇقىرىدا تىلغا ئالغان 24 ئۇرۇقنىڭ نامى مەھمۇد كاشغەرى ئاتىغان ئوغۇز قەبىلە ئۇرۇقلىرىنىڭ نامى بىلەن ئاساسەن ئوخشاش. مەھمۇد كاشغەرى پەقەت ئىككى ئۇرۇقنىڭ نامىنى يازمىغان خالاس.

«ئوغۇزنامە» داستانى ھونلار، ئۇيغۇرلار، تۈركلەرنىڭ كېلىپ چىقىشى جەھەتتىن بىر- بىرىگە قېرىنداش ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

ئىران ۋە تۈرك رىۋايەتلىرىدە ئېيتىلغان ئەفراسىياپ مىلادىدىن يەتتە ئەسىر بۇرۇن ئۆتكەن ئەڭ مەشھۇر قەھرىمان ئەجدادلىرىمىزنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇنى ئەجدادلىرىمىز ئالپ ئەرتۇڭا، دەپ ئاتىغان. ئالپ ئەرتۇڭا مىلادىدىن يەتتە ئەسىر بۇرۇن ئەجدادلىرىمىز ئوتتۇرا ئاسىيادىن قارا دېڭىز بويىغىچە سوزۇلغان كەڭ تېررىتورىيىدە قۇرغان ساك ئىمپېرىيىسىنىڭ مەشھۇر قاغانى بولغان. بۇ ئىمپېرىيىنى ئىرانلىقلار تۇران دەپ ئاتىغانىدى. بۇ دۆلەت مىلادىدىن يەتتە ئەسىر بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىنىڭ II ئەسىرىگىچە ھۆكۈم سۈرگەن. تۇران قاغانى ئالپ ئەرتۇڭا ھەققىدىكى مەلۇمات ئەڭ ئاۋۋال ئاتەشپەرەسلەرنىڭ مۇقەددەس كىتابى «ئاۋېستا» دا بېرىلگەن بولۇپ، ئۇنىڭدا ئۇ تۇران پادىشاھى

(1) مەھمۇد كاشغەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى» ئۇيغۇرچە I توم. 445 - بەت.

ئەفراسىياپ دەپ ئاتالغان. ئۇلۇغ پارس شائىرى ئوبۇلقاسىم فىردەۋسى غەزنەۋىلەر سۇلتانى مەھمۇد غەزنەۋى (مىلادىنىڭ 997 ـ يىلىدىن 1030 ـ يىلىغىچە سۇلتان بولغان) نىڭ تاپشۇرۇقى بويىچە يازغان ئۆزىنىڭ «شاھنامە» ناملىق داستانىدا، تۇران خاقانى ئەفراسىياپنىڭ ئىران پادىشاھى بىلەن ئېلىپ بارغان ئۇرۇشلىرى ھەققىدە ناھايىتى كۆپ جايدا توختالغان. مەھمۇد كاشغەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا بەرگەن مەلۇماتىغا قارىغاندا، ئالىپ ئەرتۇڭا ھاۋاسى ياخشى بولغان ئوردۇكەنت (قەشقەر) تە تۇرغانىكەن[1]. بۇ چاغدا، كۈچلۈك پارس ئىمپېرىيىسى ۋۇجۇدقا كەلگەنىدى. مىلادىدىن يەتتە ئەسىر بۇرۇن، ئىران ئەھمانىلار سۇلالىسى (مىلادىدىن 700 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىدىن 330 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە ھۆكۈم سۈرگەن) نىڭ پادىشاھى كەيخىسراۋ (مىلادىدىن 633 ـ يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىدىن 584 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە پادىشاھ بولغان) تۇران قاغانى ئەفراسىياپنى مەغلۇپ قىلغاندا، ئەفراسىياپ شەرققە چېكىنىپ ئالتاي ئەتراپلىرىغىچە كەلگەن. كېيىن ئەفراسىياپ ئۆز دۆلىتىنىڭ غەربىي قىسمىغا قايتىپ كېلىپ، مىلادىدىن 625 يىل بۇرۇن ئەزەربەيجاندا ئىرانلىقلار بىلەن يەنە تۇتۇشقان. ئۇ بىر جەڭدە، مۆكۈنۈپ ياتقان ئىران ئەسكىرىنىڭ ئوقيادىن ئاتقان ئوقى بىلەن ئۆلگەن.

ئالىپ ئەرتۇڭا توغرىسىدىكى تۈرك رىۋايىتى بولسۇن ياكى ئىران رىۋايىتى بولسۇن، بۇ رىۋايەتلەردە بىزگە ئېنىقلاشقا تېگىشلىك ئىككى مەسىلە يولۇقىدۇ. ئۇنىڭ بىرى، ئالىپ ئەرتۇڭا تارىختا راستىنلا ئۆتكەن قەھرىمانمۇ ياكى ئەپسانىۋى قەھرىمانمۇ؟ دېگەن مەسىلە. يەنە بىرى، يۇنانلىقلار سىكىف دەپ ئاتىغان، ئىرانلىقلار ساك دەپ ئاتىغان خەلقلەر تۈرك ئىرقىغا مەنسۇپ خەلقمۇ ياكى ئىران نەسلىلىك خەلقمۇ؟ دېگەن مەسىلە.

بىز ئالىپ ئەرتۇڭانىڭ تارىختا راستتىنلا ئۆتكەن قەدىمكى ئەجدادىدىمىز ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدىغان پاكىتلارغا ئىگە. مەھمۇد كاشغەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا ئالىپ ئەرتۇڭا توغرىسىدىكى ماتەم قوشاقلىرىنىڭ پارچىلىرى كەلتۈرۈلگەن:

«ئالىپ ئەرتۇڭا ئۆلدىمۇ،
يامان دۇنيا قالدىمۇ،

(1) «تۈركىي تىللار دىۋانى» ئۇيغۇرچە، I توم، 80 ـ بەت.

www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇر كىتاب تورپىكتى
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يىگانە ئادرېسى

پەلەك ئۆچىنى ئالدىمۇ،
ئەمدى يۈرەك يىرتىلۇر.
قاغان ئەفراسىياپ ئۆلدىمۇ؟ بۇۋاپا دۇنيا ئۇنىڭدىن قۇتۇلدىمۇ؟

پەلەك ئۇنىڭدىن ئۆچىنى ئالدىمۇ؟ ئەمدى ئۇنىڭ ئۈچۈن زامانغا نەپرەتلىنىپ، يۈرەكلەر پارە ـ پارە بولماقتا.»[1]

«ئەل بۆرىدەك ھۇۋلاشتى،
يىرتىپ ياقا يىغلاشتى،
پەرياد چېكىپ دادلاشتى،
كۆزلەر ياشقا قاپلىنۇر.

ئادەملەر ئەفراسىياپنىڭ ئۆلۈمىگە ئېچىنىپ بۆرىگە ئوخشاش ھۇۋلاشتى. ئاھ ئۇرۇپ ياقىلىرىنى يىرتىشتى، بەزىدە مۇڭلۇق نەغمە ئاۋازىدەك ئۈن سېلىپ پەرياد چېكىشتى، كۆپ يىغلاپ كۆزلىرى كۆرمەس بولۇپ كەتتى.»[2]

ئالىپ ئەرتۇڭانىڭ ماتەمىگە يېتىپ كەلگەن بەگلەرنىڭ شۇ چاغدىكى روھىي ھالىتىگە بېغىشلانغان قوشاقتا مۇنداق دېيىلگەن:

«بەگلەر ئېتىنى ھارغۇزدى،
قايغۇ ئۇلارنى تورغۇزدى،
مەڭزى، يۈزى سارغايدى،
سۇرتۇلگەندەك زەپىران.

بەگلەر ئاتلىرىنى ھارغۇزۇپ كېلىشتى. ئۇلارنى قايغۇ باستى. يۈزلىرى زەپىرەڭدەك سارغايدى.»[3]

دىۋاندا كەلتۈرۈلگەن بۇ ئۈچ كۇپلېت قوشاق ئەجدادلىرىمىزنىڭ مىلادىدىن

(1) «تۈركىي تىللار دىۋانى» ئۇيغۇرچە، كىرىش قىسمى 4 ـ بەت.
(2) «تۈركىي تىللار دىۋانى» ئۇيغۇرچە، I توم، 59 ـ بەت.
(3) «تۈركىي تىللار دىۋانى» ئۇيغۇرچە، I توم، 254 255 ـ بەتلەر.

يەتتە ئەسىر بۇرۇن ئالپ ئەرتۇڭانىڭ ئۆلۈمىگە بېغىشلاپ يارىتقان تارىخىي داستانىنىڭ ساقلىنىپ قالغان پارچىلىرىدۇر.

ئالپ ئەرتۇڭا ھەققىدىكى بۇ قوشاقلار ئالپ ئەرتۇڭانىڭ تارىختا ئۆتكەن ھەقىقىي تارىخىي قەھرىمان ئىكەنلىكىنى، ئۇنىڭ ئەجدادلىرىمىزنىڭ قەلبىدىن چوڭقۇر ئورۇن ئالغان ئۇلۇغ قاغانلىرىمىزدىن بىرى بولغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ.

ئالپ ئەرتۇڭا مىلادىدىن 625 يىل بۇرۇن ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، تۇران دۆلىتى (ساكلار دۆلىتى) گە ئامورغ، تومارس، «شۇ» ئاتلىق خانلارنىڭ يېتەكچىلىك قىلغانلىقى مەلۇم.

كەيخىسراۋ ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ قېرىندىشى ئاستىياگ (555 ـ 584) پادىشاھ بولدى. ئۇنىڭدىن كېيىن، ئەھمانىلار سۇلالىسىگە كەيكاۋۇس (يۇنانچە كىروس) پادىشاھ بولدى. كەيكاۋۇس (529 ـ 555) ساكلارغا ھۇجۇم قىلىپ، ساكلارنىڭ خانى ئامورغنى ئەسىر ئالدى. يۇنان تارىخچىسى كتسى (مىلادىدىن 400 يىل بۇرۇن ئۆتكەن) ساكلارنىڭ خانى ئامورغنىڭ ئايالى سىماپېترانىڭ ئەركەك ۋە ئاياللاردىن قوشۇن تەشكىللەپ ئىران بىلەن ئۇرۇشقانلىقى، ئۇرۇشتا ئۇنىڭ كەيكاۋۇسنى مەغلۇپ قىلىپ، ئامورغنى ئازاد قىلغانلىقىنى يازىدۇ. كتسىنىڭ مەلۇماتىغا قارىغاندا، شۇنىڭدىن كېيىن ساكلار كەيكاۋۇس بىلەن ئىتتىپاق تۈزگەن، لېكىن كەيكاۋۇس بىتىمگە ئەمەل قىلماي (مىلادىدىن 529 يىل بۇرۇن) ئوتتۇرا ئاسىياغا بېسىپ كىرگەن. ھىرادوتنىڭ (مىلادىدىن بەش ئەسىر بۇرۇن ئۆتكەن) بەرگەن مەلۇماتىغا قارىغاندا، بۇ چاغدا ماساگىتلار (ئۇلۇغ ساكلار) غا مەلىكە تومارىس يېتەكچىلىك قىلاتتى. كەيكاۋۇس ئوتتۇرا ئاسىياغا قىلغان باسقۇنچىلىق ئۇرۇشىدە، ئامۇ دەرياسىنىڭ ئارقىسىدىكى چۆللەرنىڭ ئىچكىرىسىگە كىرىپ قېلىپ، ئۆزىنىڭ ئارقا سېپىدىن ئايرىلىپ قالغان، كەيكاۋۇس مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغان ۋە جەڭدە ئۆلگەن. ھىرادوت بىزگە كەيكاۋۇسنىڭ بۇ ئۇرۇشىنىڭ تەپسىلىي ئەھۋالىنى يېزىپ قالدۇرغان. ھىرادوت بۇ تەپسىلاتلىرىنىڭ تەسۋىرىنى تومارىس ھەققىدىكى رىۋايەتتىن ئالغان. تومارىس توغرىسىدىكى رىۋايەتتە، ئۇنىڭ بىر تۇلۇمغا قان تولدۇرۇپ، جەڭدە ئۆلگەن كەيكاۋۇسنىڭ بېشىنى: « قانغا تويماس قانخور قانغا تويسۇن» دەپ شۇ تۇلۇمغا تىققانلىقى ئېيتىلىدۇ[1].

ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ ئۇلۇغ ئانىسى ئەقىل، پاراسەتلىك، باتۇر يۈرەكلىك

(1) ئۆزبېكىستان «س س س ر تارىخى» ئۆزبېكچە، I توم، 48 ـ بەت.

ۋەتەنپەرۋەر تۇران خوتۇن ـ قىزلىرىنىڭ شانلىق ئۆلگىسى بولغان تومارىسنىڭ ئالىپ ئەرتۇڭانىڭ ئەۋرىسى ئىكەنلىكى ئېهتىمالغا ناهايىتى يېقىن. پاۋل ۋىتتىكىنىڭ هۆكمىچە، تومارىسنىڭ ئىسمى تۆمۈر بولۇپ، يۇنان تارىخچىلىرى تەرىپىدىن تومارىس، تۆمۈرىس، دەپ يېزىلغان.

بىز يۇقىرىدا «تۈركىي تىللار دىۋانى» دىكى ئالىپ ئەرتۇڭاغا بېغىشلانغان داستان پارچىلىرىنى، ئالىپ ئەرتۇڭا ۋە ئۇنىڭ ۋارىسلىرى توغرىسىدا يۇنان، ئىران مەنبەلىرىدە ئېيتىلغان رىۋايەتلەرنى تىلغا ئالدۇق. تۆۋەندە جۇڭگونىڭ ئوتتۇرا ئەسىردىكى تارىخچىلىرى يازغان يىلنامىلىرىدىنمۇ مىسال كەلتۈرىمىز.

مىلادىنىڭ 714 ـ يىلى ئېلتېرىش قۇتلۇق قاغانلىقى (كېيىن قۇرۇلغان شەرقىي تۈرك قاغانلىقى) نىڭ قاغانى قاپاغان قاغان (692 ـ 716) بەشبالىقنى تاڭ ئىمپېرىيىسىدىن تارتىۋېلىش ئۈچۈن، ئۆز ئوغلى توڭا تېكىن قوماندانلىقىدا بىر تۈركۈم تۈرك قوشۇنلىرىنى بەشبالىققا ماڭدۇرغان. توڭا تېكىن بەشبالىقنى مۇهاسىرىگە ئالغان. ئۇ، كۆڭلەرنىڭ بىرىدە، ئۆزى ئاتلىق يالغۇز بەشبالىق شەهىرىنىڭ سېپىلى تۈۋىگە كېلىپ ئەهۋالنى كۆزەتكەن ۋە شۇ پەيتتە بۆكتۈرمىدە ياتقان دۈشمەن تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن[1]. تۈركلەر شۇنىڭدىن باشلاپ هەر يىلى توڭا تېكىن ئۆلگەن كۈنى ئۇنى خاتىرىلەپ مۇراسىم ئۆتكۈزىدىغان بولغان. بۇ تۈركلەرنىڭ، ئەڭ قەدىمكى ئەجدادى ئالىپ ئەرتۇڭانىڭ نامى قويۇلغان توڭا تېكىننى خاتىرىلەش ئارقىلىق، ئالىپ ئەرتۇڭانى خاتىرىلىگەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ.

مىلادىدىن 329 يىل بۇرۇن ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىن ئوتتۇرا ئاسىياغا بېسىپ كىرگەندە، ئۇنىڭغا قارشى تۈرك قاغانىنىڭ قوشۇن ئەۋەتكەنلىكى توغرىسىدا مەهمۇد كاشغەرى مۇنداق دەپ يازغان ئىدى: «ماۋۇ مۇهەممەد چاقىرتوڭا خان ئوغلى ئىزامىدىن ئىسرائىل توغان تېكىن ئۆز ئاتىسىدىن ئاڭلىغانلىرىنى سۆزلەپ بېرىپ مۇنداق دېگەنىدى: «زۇلقەرنەيىن ئۇيغۇر ئېلىگە يېقىنلاشقاندا، تۈرك قاغانى ئۇنىڭغا قارشى 4000 ئادەم ئەۋەتكەن. ئۇلارنىڭ قالپاقلىرىنىڭ قاناتلىرى لاچىن قاناتلىرىغا ئوخشىشىدىكەن. ئۇلار ئوقنى ئالدىغا قانداق ئاتسا، كەينىگىمۇ شۇنداق ئۇستىلىق بىلەن ئاتىدىكەن. زۇلقەرنەيىن ئۇلارنى كۆرۈپ هەيران قاپتۇ»[2].

مەهمۇد كاشغەرى تىلغا ئالغان بۇ رىۋايەت ئىسكەندەر ئوتتۇرا ئاسىياغا بېسىپ

(1) سىماگۇۋاڭ: «يىلنامە» خەنزۇچە 211 ـ جىلد.

(2) «تۈركىي تىللار دىۋانى» ئۇيغۇرچە، I توم، 151 ـ بەت.

كىرگەن زاماندىكى تارىخىي ئەھۋالغا ئۇيغۇن كېلىدۇ.

ئىسكەندەر مىلادىدىن 334 يىل بۇرۇن 30 مىڭ پىيادە ئەسكەر، 5000 ئاتلىق ئەسكەردىن تەركىب تاپقان قوشۇنغا تايىنىپ شەرققە يۈرۈش باشلىغان. ئۇ ئون يىل ئىچىدە (مىلادىدىن 334 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىدىن 324 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە)، كىچىك ئاسىيا، سۈرىيە، فىنىكا، مىسىر، ئىران، ئوتتۇرا ئاسىيا مەملىكەتلىرىنى ۋە ھىندىستاننى بويسۇندۇرۇۋالغان.

ئىسكەندەر شۇ يۈرۈشلىرىنىڭ بىرىدە (مىلادىدىن 331 يىل بۇرۇن) ئىران ئەھمانىلار سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى دارا III (مىلادىدىن 338 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىدىن 330 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە پادىشاھ بولغان) نىڭ قوشۇنلىرى گاۋگامىل دېگەن جايدا ئۇزۇل - كېسىل تارمار قىلغان. دارا III شەرققە قاراپ قاچقان. ئۇنى ئۆز نەسلىدىن بولغان بېسسى (باكتىرىيە ۋە سوغدىياناغا قويۇلغان ئەھمانىلار ۋالىيسى) ئۆلتۈرگەن. بېسسى ئوتتۇرا ئاسىياغا قېچىپ كېلىپ ساكلاردىن ياردەم سورىغان. شۇ چاغدا، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ساكلارنىڭ «شۇ» ناملىق خانى بار ئىدى. ئۇ، مەھمۇد كاشغەرى تىلغا ئالغان تۈرك قاغانى تۇمارىسنىڭ ۋارىسلىرىدىن بىرى دەپ قىياس قىلىنغان «شۇ» نىڭ ئۆزى بولۇشى ئېھتىمالغا ناھايىتى يېقىن. ئىسكەندەر ئوتتۇرا ئاسىياغا بېسىپ كىرگەندە، بېسسىنىڭ ئىلتىماسىغا كۆرە ئەمەس، بەلكى ئۆز مۇستەقىللىقىنى ساقلاپ قېلىش مەقسىتىدە 4000 كىشىلىك ئاتلىق ئۇيغۇر قوشۇنىنى ئىسكەندەرگە قارشى ماڭدۇرغان تۈرك قاغانى مانا شۇ «شۇ» ئىدى. قانداقلا بولمىسۇن، ساكلار ئىسكەندەردىن مەغلۇپ بولغان ۋە غەربكە كۆچۈپ، ئىسسىقكۆل ئەتراپىدىن قەشقەرگىچە كەلگەن. ساك دەپ ئاتالغان ئەجدادلىرىمىزنىڭ بىرىنچى قېتىم غەربكە ئالتاي ئەتراپلىرىغا كۆچۈشى مىلادىدىن يەتتە ئەسىر ئىلگىرى ئالىپ ئەرتۇڭانىڭ كەيخىسراۋدىن يېڭىلىپ قالغان دەۋرىدە بولغانىدى. يەنە بىر قېتىملىق كۆچۈش ئىسكەندەر ئوتتۇرا ئاسىياغا باستۇرۇپ كىرگەن مانا مۇشۇ دەۋردە بولدى.

ساكلار ئەسلىدە قەدىمكى چاغلاردا غەربى سىبىرىيەدە ياشىغان. ئۇلار مىلادىدىن ئون ئەسىر بۇرۇن ئۆزلىرىنىڭ شەرقتە ياشايدىغان قېرىنداشلىرى سارماتلارنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچرىدى. شۇ سەۋەبتىن ساكلار جەنۇبقا سۈرۈلۈپ قارا دېڭىزنىڭ شىمالىغا كۆچتى. شۇنىڭدىن باشلاپ ساكلارنىڭ بىر قىسمى ئىران نەسلىلىك خەلقلەرنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ مەلۇم دەرىجىدە ئىرانلاشقان بولسىمۇ، ئەمما تۈرك ئىرقىغا خاس خۇسۇسىيەتلىرىنى ئاساسەن ساقلاپ قالدى. بۈگۈنكى كۈندە، تۈركى

خەلقلەرنىڭ ئەڭ بۇرۇنقى قەبىلىلىرىدىن بىرى بولغان ياقۇتلار ھازىرمۇ ئۇلارنى «ساك» دەپ ئاتىشىدۇ. ساكلارنىڭ دىنى ئېتىقادى ۋە ئۆرپ - ئادەتلىرى ھونلار ۋە تۈركلەر بىلەن ئوخشاش ئىدى. ساكلار ھونلار ۋە تۈركلەرگە ئوخشاشلا شامان دىنىغا ئېتىقاد قىلاتتى. ساكلارنىڭ ئەخلاقى ۋە ئۆرپ - ئادەتلىرى توغرىسىدا ھىپپوگراتنىڭ بەرگەن مەلۇماتى بىلەن ھونلار ۋە تۈركلەرنىڭ ئەخلاقى، ئۆرپ - ئادەتلىرى توغرىسىدا جۇڭگونىڭ قەدىمكى تارىخچىلىرىنىڭ بەرگەن مەلۇماتلىرى ئوخشىشىدۇ.

ساكلار چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىناتتى، ئۇلارنىڭ ئاساسى ئوزۇقى گۆش، قىمىز ئىدى. ئۇلارمۇ ھونلار ۋە تۈركلەرگە ئوخشاش ئادەمنىڭ باش سۆڭىكىنى ئىچىملىك ئىچىدىغان قەدەھ ئورنىدا ئىشلىتەتتى. ساكلار ھونلار، تۈركلەر ۋە ئۇيسۇنلارغا ئوخشاش ئاتىسى ئۆلسە، ئۆگەي ئانىسىنى خوتۇنلۇققا ئالاتتى. ئۇلار ھونلار، تۈركلەر ۋە ئۇيغۇرلارغا ئوخشاشلا، ئات ئۈستىدە كېتىۋېتىپ ئوقيانى دېگەن نىشانغا تەككۈزەلەيتتى. ھونلار، تۈركلەر، ئۇيغۇرلار شامان ئەقىدىسى بويىچە كۈنگە، ئايغا چوقۇناتتى. ساكلارمۇ شۇنداق ئىدى. لېكىن ساكلار قۇياش تەڭرىسىنى بەكرەك ئالىي بىلەتتى، ھونلار بولسا ئاي تەڭرىسىنى بەكرەك ھۆرمەتلەيتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ھونلار ئۇرۇش ھەرىكەتلىرىنى ئاي تولغاندا ئېلىپ باراتتى، ئاي كىچىكلەشكە باشلىغاندا، قوشۇنلىرىنى چېكىندۈرەتتى. ئۇيغۇرلار ئۆز ئىسىملىرىنىڭ بېشىغا كۈن، ئاي سۆزىنى قوشۇپ ئاتاشنى ياخشى كۆرەتتى. ئۇيغۇر - ئورخۇن قاغانلىقىنىڭ 20 - ئەۋلاد قاغانى ئۆزىنى «كۈن تەڭرىدە ئۇلۇغ بولمىش قۇچ كۈچلۈك بىلگە قاغان» دەپ ئاتىغانىدى. ئېل تىكىن (759 - 779) بولسا ئۆزىنى« ئاي تەڭرىدە قۇت بولمىش ئېل تۇتمىش قۇچ قۇلۇق بىلگە قاغان» دەپ ئاتىغان. بۇ مىساللاردىن ھونلار، تۈركلەر ئۇيغۇرلار بىلەن ساكلارنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرىنىڭ تومۇرداش ئىكەنلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ.

ساكلارنىڭ تارىختا گۈللەنگەن ۋاقتى مىلادىيىدىن يەتتە ئەسىر بۇرۇنقى چاغ بولغان. ئالپ ئەرتوڭا ئۇلارنىڭ مەشھۇر قاغانى ئىدى.

تارىختا بىزگە مەلۇم بولغاندەك، ئۇيغۇرلارنىڭ بىر قىسمى ئۇيرات قەبىلىلىرى موڭغۇللىيەدە ياشىغان چاغلىرىدا موڭغۇللىشىپ كەتكەندەك، ساكلارنىڭ بىر قىسمىمۇ ئېلىشىپ كەتكەن. شۇ سەۋەبتىن، بەزى ئالىملار ساكلارنىڭ تارىخىغا ئەتراپلىق، ئىنچىكىلەپ قارىماستىن، ئۇلارنى ئىران نەسىللىك خەلق دەيدىغان كۆز قاراشنى ئالغا سۈرگەن، بۇ توغرا ئەمەس، بۇنىڭغا بىزنىڭ مۇشۇنداق

ئاساسسىز بار:

ئانتالاتا مۇنداق دەپ يازغانىدى: «سىكىفلار (ساكلارنى دېمەكچى) بىلەن تۇركلەر بىر ئىرقتۇر.»[1] ئانتالاتا مىلادىنىڭ I ئەسرىدە ئۆتكەن روما تارىخچىسى.

بۆرىنىڭ توتېم قىلىنىشى

دۇنيادىكى خەلقلەر يىراق ئۆتمۈشتە تۈرلۈك نەرسىلەرنى توتېم قىلىپ، شۇنىڭغا چوقۇنۇپ كەلگەن.

«توتېم» سۆزى ھازىرقى ئاۋستىرالىيىدە ياشايدىغان پاپائۇسلار (ياۋروپالىقلار ئۇلارنى ئىندىئان دەپ ئاتايدۇ) نىڭ تىلىدا «ئۇنىڭ ئۇرۇقى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

ئىنسانلار باشلانغۇچ جەمئىيەت (ئائىلىق دەۋرى)تە بىرەر ھايۋان ياكى دەرەخنى ئۆزلىرىنىڭ ئەجدادى دەپ بىلىپ، ئۇلارنى نەسىل ـ ئۇرۇق ۋە قان سىستېمىسىنى پەرقلەندۈرۈشنىڭ بەلگىسى قىلغان. توتېم دېگىنىمىز ئەنە شۇنى كۆرسىتىدۇ.

قەدىمكى چاغلاردا، ئىنسانلار ئەتراپىنى قورشاپ تۇرغان تەبىئەت ھادىسىلىرىنى كۈننىڭ چىقىشى پېتىشى، كۈننىڭ ۋە ئاينىڭ تۇتۇلۇشى، يۇلتۇزلارنىڭ ئېقىشى، كېچە ۋە كۈندۈزنىڭ ئالمىشىشى، بوران ۋە يامغۇر، مۆلدۈر ۋە قار، دەريا تاشقىنلىرى، يەر تەۋرەش، پەسىل ئالمىشىشلىرى قاتارلىق تەبىئەت ھادىسىلىرىنى چۈشىنىشكە ئامالسىز قالغان. ئۇلار تەبىئەت ھادىسىلىرىدىن قورققان ۋە كېيىن ئۇلارغا چوقۇنۇشقا باشلىغان.

«توتېم» ئىپتىدائىي دىنىي ئېتىقادلارنىڭ بىر تۈرى بولۇپ، تەبىئىي شارائىتى خىلمۇ خىل بولغان جايلاردا ياشىغان ئادەملەر، خىلمۇ خىل توتېملارغا ئېتىقاد قىلغان.

مەسىلەن: بىزنىڭ ئەجدادلىرىمىز بۆرىنى توتېم قىلغان بولسا، ھىندىلار كالىنى، خەنزۇلار بولسا ئەجدىھانى توتېم قىلغان. خەنزۇ خەلقى ئۆز تارىخىدا ئاجايىپ ـ غارايىپ ئەپسانىلەرنى ياراتقان. مانا شۇنداق ئەپسانە، رىۋايەتلەر ئىچىدە ئەجدىھانى توتېم قىلىشقا مۇناسىۋەتلىك رىۋايەتلەرمۇ بار.

ناھايىتى قەدىمكى چاغلاردا خۇاڭخېنىڭ سۈيى تېشىپ كېتىپ خەلققە بالايىئاپەت كەلتۈرگەن. خەنزۇلار خۇاڭخې دەرياسىنى تىزگىنلەپ، دېھقانچىلىقنى

(1) «ئۇلۇسال تارىخىمىزنىڭ ئانا خەتلىرى» ئۈيغۇرچە، 21 ـ بەت.

يولغا سېلىپ خاتىرجەمرەك ياشاشنى كېچە ـ كۈندۈز ئارزۇ قىلغان. شۇڭا ئۇلارنىڭ رىۋايەتلىرىدە خۇاڭخې دەرياسىنى تىزگىنلەشكە مۇناسىۋەتلىك ئەپسانىۋى تۇس ئالغان قەھرىمانلار پەيدا بولغان. بۇنداق قەھرىمانلارنى خەلق مەدھىيىلىگەن، ھەتتا ئۇلارنى ئۇلۇغلاپ تەڭرى دەرىجىسىگە كۆتۈرگەن. شۇنداقلارنىڭ بىرى يۇ بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

يۇ دەريا تاشقىنلىرىنى تىزگىنلەش ئۈچۈن، خۇاڭخې دەرياسى قىستىلىپ ئۆتىدىغان ئىككى تاغ ئارىسىنى كېڭەيتمەكچى بولىدۇ. ئۇ تىك تاغنى چېپىۋېتىپ، تاغ ئىچىدىكى بىر چوڭقۇر غارغا كىرىپ قالىدۇ. غارنىڭ ئىچىدە، ئۇ ئادەم باشلىق يىلان تەنلىك ئىلاھى مەخلۇقنى ئۇچرىتىدۇ. ئۇ ئىلاھى مەخلۇق يۈگە قاشتېشىدىن ياسالغان بىر تال گەز بېرىدۇ. يۇ ئۇ ئىلاھى مەخلۇقنى يۇشى دەپ ئاتاپ، ئۇنى ئۆزىنىڭ ئەجدادى دەپ بىلگەن. شۇنىڭدىن باشلاپ خەنزۇلارنىڭ ئەڭ بۇرۇنقى قەبىلىسى بولغان شىيالار يىلاننى توتېم قىلىشقا باشلىغان. خەنزۇلار ئۆزلىرىنىڭ بۇ توتېمىنى بارا ـ بارا تەسەۋۋۇردا يوغىنىتىپ، تۆت پۇتلۇق ئەجدىھاغا ئايلاندۇرغان. بۇنىڭ بىلەن، كېيىنچە خەنزۇلارنىڭ توتېمى يىلان ئەمەس، بەلكى ئەجدىھا بولۇپ قالغان.

بىزنىڭ ئەجدادلىرىمىز بولسا قەدىمكى چاغلاردا بۆرىنى توتېم قىلغان.

قەدىمكى تارىخى خاتىرىلەردە، غەربىي جۇ خانلىقى (مىلادىدىن 1066 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىدىن 771 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە ھۆكۈم سۈرگەن) نىڭ خانى جوموۋاڭنىڭ ھونلارغا قارشى ئېلىپ بارغان ئۇرۇشلىرىنىڭ بىرىدە ھونلاردىن ئىككى ئاق بۆرە، ئىككى بۇغا غەنىيمەت ئالغانلىقى ئېيتىلىدۇ. بۇ ۋەقە مىلادىدىن 1000 يىللار بۇرۇن بولغان.

1972 ـ يىلى قىشتا ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلنىڭ ئوردوس يايلىقىدىكى ئاروست رايونىدىن ھونلار قەبرىستانلىقى تېپىلدى. بۇ قەبرىستانلىقتىن ئالتۇن ـ كۈمۈشتىن ياسالغان ئىنتايىن قىممەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى چىقتى.

ئالتۇن ـ كۈمۈشتىن ياسالغان بۇ يادىكارلىقلار ئىچىدە بىر ئالتۇن تاج بولۇپ، تاجنىڭ تۆپىسىگە پۈتۈن گەۋدىسى ئالتۇندىن ياسالغان قارچىغا قوندۇرۇلغان. قارچىغا ئالتۇن تاجنىڭ چېكىلىكىدىكى ئىككى جۈپ بۆرىنىڭ ئىككى جۈپ ئېكىنى چىشلەۋاتقانلىقىغا نەزەر سېلىپ قانات قېقىپ ئۇچۇۋاتقاندەكلا قىياپەتتە ناھايىتى جانلىق كۆرۈنىدۇ.

جۇڭگو ئارخېئولوگلىرى بۇ ئالتۇن تاجنى مىلادىيىدىن يەتتە ئەسىر بۇرۇنقى هونلار مەدەنىيىتىنىڭ يادىكارلىقلىرى دەپ هۆكۈم قىلدى.

بۇ ئالتۇن تاجدىكى تەسۋىر هونلارنىڭ بۆرىنى ناهايىتى ئەتىۋارلايدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. شۇنىڭدەك بۇ تاج هونلارنىڭ مىتالچىلىق دەۋرىگە مىلادىيىدىن 1000 يىللار بۇرۇنلا كىرىپ كەلگەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

«ئوغۇزنامە» داستانىدا، ئۇيغۇر قاغانى ئوغۇزخاننىڭ غەربكە قىلغان هەربىي يۈرۈشىگە بىر كۆك يايلىلىق بۆرىنىڭ يول باشلىغانلىقى ۋە ئۇنىڭ ئوغۇزخان بىلەن ئادەمگە ئوخشاش سۆزلەشكەنلىكى بايان قىلىنىدۇ.

بىر رىۋايەتتە مۇنداق دېيىلىدۇ: ئۇيغۇرلار بىر ئۇرۇشتا دۈشمەندىن يېڭىلىپ، بىر تاغ قاپتىلىدا توسۇلۇپ قېلىپ، ئۇلار ماڭىدىغان يول تاپالماي پۈتۈنلەي هالاك بولۇش خەۋپى ئاستىدا قالىدۇ. ئۇلار شۇنداق قىيىن ئەهۋالدا قالغان پەيتتە، ئۇشتۇمتۇت بىر بۆرىنىڭ تاغ تەرەپكە كېتىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ قالىدۇ. ئۇيغۇر خانى بىر نەچچە كىشىگە بۆرىنىڭ كەينىدىن مېڭىش توغرۇلۇق بۇيرۇق بېرىدۇ. بۆرە تاغنىڭ تۈۋىگە يېتىپ بارغاندىن كېيىن چوڭ بىر ئۆڭكۈرگە كىرىپ كېتىدۇ. ئۇنىڭغا ئەگىشىپ بارغانلار ئۆڭكۈرنىڭ ئالدىدا بۆرىنىڭ قايتىپ چىقىشىنى كۈتۈپ بىر نەچچە كۈن پايلايدۇ. بۆرە قايتىپ چىقمايدۇ. پايلىغانلار ئۆڭكۈرگە كىرىپ ناهايىتى ئۇزۇن ماڭغاندىن كېيىن ئۆڭكۈرنىڭ ئۇ بېشىغا يەتكەندە، بىر ئوچۇقچىلىقنى كۆرىدۇ. تۇيۇق بولمىغان ئۆڭكۈرنىڭ ئۇ بېشىدىن ئوچۇقچىلىققا چىققان بۇ كىشىلەر ئوتلار يەلپۈنۈپ تۇرغان، سۈپسۈزۈك سۇلار شارقىراپ ئېقىپ تۇرغان، تۈرلۈك قۇشلار سايراپ تۇرغان، بۇغا - ماراللار قىيغىتىپ سەكرىشىپ ئويناپ تۇرغان ياپيېشىل بىر يايلاقنى كۆرۈپ سۆيۈنۈپ كېتىدۇ، ئۇلار دەرهال ئۆڭكۈر ئىچى بىلەن ئارقىغا يېنىپ ئوغۇزخاننىڭ ئالدىغا بارىدۇ ۋە ئەهۋالنى مەلۇم قىلىدۇ. بۇنى ئاڭلاپ هەيران بولغان ۋە خۇشاللانغان ئۇيغۇرلار بۆرە ماڭغان ئۆڭكۈر ئارقىلىق مېڭىپ ئەركىن ۋە كەڭتاشا دۇنيا بولغان يايلاققا چىقىدۇ. بۇنىڭ بىلەن ئۇلار هالاكەتتىن قۇتۇلۇپ قالىدۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ، ئۇيغۇرلار بۆرىنى مۇقەددەس هايۋان دەپ بىلىپ، ئۇنىڭغا چوقۇنۇشقا باشلايدۇ.

جۇڭگونىڭ قەدىمكى تارىخىي يىلنامىلىرىدە ئەجدادلىرىمىزنىڭ بۆرىنى توتېم قىلغانلىقىغا دائىر بىر قانچە رىۋايەتلەر خاتىرىلەنگەن. بىز مانا شۇنداق رىۋايەتلەردىن يەنە بىرقانچىسىنى كۆرۈپ باقايلى:

www.uyghurkitap.com

«قەدىمكى چاغدا ھون تەڭرىقۇتىنىڭ ناھايىتى چىرايلىق ئىككى قىزى بار بولغان. بۇ قىزلار شۇنچىلىك چىرايلىق بولغانىكەنكى، تەڭرىقۇت ئۇلارنى ئىنسان بالىلىرىغا ياتلىق قىلسام زايە كېتىدۇ، دەپ ھېسابلاپ، تەڭرىلەرگە ياتلىق قىلماقچى بولغان. تەڭرىقۇت قىزلىرىنى ئىنسانلاردىن يىراقلاشتۇرۇش ئۈچۈن، ھونلار دۆلىتىنىڭ شىمالىدىكى ئىنسان قەدىمى تەگمىگەن بىر جايغا ئېگىز بىر قورغان سالدۇرۇپ، قىزلىرىنى شۇ قورغانغا جايلاشتۇرۇپتۇ. ئارىدىن بىر نەچچە يىل ئۆتۈپتۇ. قىزلارنىڭ ئانىسى قىزلىرىنى كۆرۈش ئارزۇسىنى بىلدۈرگەنىكەن، تەڭرىقۇت: ‹ئۇنداق قىلىشقا بولمايدۇ. قىزلار ئىنسانلار بىلەن ئالاقە قىلسا زادى بولمايدۇ› دەپ ئۇنىماپتۇ. كېيىن، قورغاننىڭ تۈۋىدە بىر ئەركەك بۆرە پەيدا بوپتۇ. بۆرە قورغان تېمىنىڭ تۈۋىنى كولاپ شۇ يەرنى ماكانلاپ يېتىپتۇ. قىزلارنىڭ كىچىككى قورغاندىن چىقىپ بۆرىگە تەگمەكچى بولغانىكەن، ئاچىسى، بۆرە ھايۋان تۇرسا، ئۇنىڭغا تەگسەڭ قانداق بولىدۇ؟ بۇ قىلىقىڭ ئاتا - بوۋىمىزنىڭ شەنىگە ھاقارەت بولمامدۇ؟ دەپتۇ. سىڭلىسى ئاچىسىنىڭ گېپىگە ئۇنىماي، بۇ بۆرە ئەمەس، بەلكى بۆرە قىياپىتىدە كەلگەن تەڭرى. مەن ئۇنىڭغا تېگىمەن، دەپ، قورغاندىن پەسكە چۈشۈپتۇ. شۇنداق قىلىپ، ھون تەڭرىقۇتىنىڭ كىچىك قىزى بۆرە بىلەن قوشۇلۇپتۇ. بۆرىدىن بالىلار تۇغۇلۇپتۇ، ئۇلار كېيىن بارا - بارا كۆپىيىپتۇ. ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرى كېيىنچە ئېگىز هارۋىلىقلار ‹ئۇيغۇرلار› دەپ نام ئاپتۇ. ئۇيغۇرلار ئەنە شۇنداق پەيدا بولغانىكەن.»[1] شۇنىڭغا ئوخشىشىپ كېتىدىغان باشقا بىر رىۋايەتتە، ھون تەڭرىقۇتىنىڭ ئىككى قىزىنىڭ تەڭرى قىياپىتىدە كەلگەن ئىككى بۆرىگە تېگىپ، ئون ئۇيغۇر، توققۇز ئوغۇز ناملىق بالىلارنى تۇغقانلىقى ئېيتىلىدۇ.

يەنە باشقا مۇنداق بىر رىۋايەتمۇ بار:

«تۈركلەر ھونلارنىڭ باشقا بىر ئۇرۇقى، ئۇلارنىڭ فامىلىسى ئاسىنا بولۇپ، ئالاھىدە بىر قەبىلە ئىدى. تۈركلەر بىر زامانلاردا قوشنا ئەل بىلەن بولغان ئۇرۇشتا يېڭىلىپ قالغان. شۇنىڭ بىلەن ئۇلارنىڭ نەسلى قۇرۇپ كەتكەن. پەقەت ئون ياشلىق بىر ئوغۇل بالىلا ئامان قالغان. غالىب ئەلنىڭ لەشكەرلىرى بالىنىڭ كىچىكلىكىنى نەزەرگە ئېلىپ، ئۇنى ئۆلتۈرمەي، پۇت - قوللىرىنى كېسىپ تاشلاپ ئوت - چۆپلەر ئۆسۈپ تۇرغان بىر سازلىقنىڭ ئوتتۇرىسىغا تاشلاپ قويغانىكەن. ئۇزۇن ئۆتمەي، بالىنىڭ يېنىغا بىر ئۇرغاچى بۆرە كەلگەن. شۇنىڭدىن

(1) «ۋېي سۇلالىسى يىلنامىسى. ئېگىز هارۋىلىقلار ھەققىدە قىسسە».

باشلاپ، بۆرە بالىنى گۆش ئەكېلىپ بېرىپ باققان ۋە بالىغا يېقىنچىلىق قىلىپ يۈرۈپ، ئۇنىڭدىن قورساق كۆتۈرۈپ قالغان. ھېلىقى غالىپ ئەلنىڭ خانى تۈركلەر نەسلىدىن بولغان بىر بالىنىڭ ئامان قالغانلىقىنى ئاڭلاپ، سازلىقتا ئادەم ئەۋەتىپ، ئۇنى ئاخىر ئۆلتۈرگۈزۈۋەتكەن. بالىنى ئۆلتۈرگەنلەر بىر ئۇرغاچى بۆرىنىڭ چەتتە تۇرغانلىقىنى كۆرۈپ ئۇنىمۇ ئۆلتۈرمەكچى بولغاندا، بۆرە تۇرپاننىڭ شىمالىدىكى تاغقا قاراپ قېچىپ كەتكەن. بۇ تاغدا ياپيېشىل ئوتلار يەلپۈنۈپ تۇرىدىغان بىر جىلغا بار ئىدى. بۇ جىلغىنىڭ ئەتراپىنى ئايلىنىپ چىقىش ئۈچۈن بىر نەچچە يۈز چاقىرىم يول مېڭىشقا توغرا كېلەتتى. جىلغىنىڭ ئەتراپى تاغلار بىلەن ئورالغان بولۇپ، بۆرە شۇ يەرگە يوشۇرۇنۇۋالغان. بۆرە شۇ جىلغىدا ئون ئوغۇل تۇغقان. ئوغۇللار چوڭ بولۇپ، تاشقىرى بىلەن ئالاقە قىلغان، ئۆيلىنىپ ئۆي - ئوچاقلىق بولغان. ئۇلارنىڭ ئاياللىرى ھامىلىدار بولۇپ بالىلار تۇغۇلغان. ھەر بىر بالىنىڭ ئايرىم پامىلىسى بولغان. ئۇنىڭ ئىچىدە بىرىنىڭ پامىلىسى ئاسىنا ئىدى. مانا شۇ پامىلىدىكىلەرنىڭ ئۇرۇق - ئەۋلادى ئاۋۇپ تەدرىجىي ھالدا بىر نەچچە يۈز ئائىلىگە يەتكەن. بىر نەچچە ئەسىر ئۆتكەندىن كېيىن ئۇلار جىلغىدىن چىققان ۋە ئاۋارلارغا بېقىندى بولۇپ قالغان. ئۇلار ئالتاي تاغلىرىنىڭ كۈنگەي تەرىپىدە ئولتۇراقلىشىپ، ئاۋارلار ئۈچۈن تۆمۈرچىلىك قىلىشقا باشلىغان.»[1]

يەنە مۇنداق بىر رىۋايەتمۇ بار: «تۈركلەرنىڭ ئاتا - بوۋىلىرى سۇ (ساك؟) دەپ ئاتالغان ئەلدىن كېلىپ چىققان. بۇ ئەل ھونلارنىڭ شىمالىدا. تۈرك قەبىلە بېگىنىڭ نامى ئاپا بەگ ئىدى. ئۇلار ئاكا - ئۇكا 17 بىر تۇغقان ئىكەن. ئۇلارنىڭ بىرىنىڭ نامى ئىل نىساتۇر بولۇپ بۆرىدىن تۇغۇلغانمىش، ئاپا بەگ قاتارلىقلارنىڭ مىجەزى غەلىتە بولۇپ، بەكمۇ دۆت ئىكەن. ئۇلارنىڭ ئېلى ھالاك بوپتۇ. ئىل نىساتۇر ناھايىتى سەگەك بولۇپ، ئەقىللىق ئىكەن. ئۇ شامال چىقىرالايدىكەن. يامغۇر ياغدۇرالايدىكەن. ئۇ ئىككى قىزغا ئۆيلەنگەنىكەن. بۇ قىزلارنىڭ بىرى ياز ئىلاھىنىڭ قىزى، يەنە بىرى قىش ئىلاھىنىڭ قىزى ئىكەن. بۇنىڭ ئىككىلا ئايالى ھامىلىدار بولۇپ تۆت ئوغۇل تۇغۇپتۇ. بۇ ئوغۇللارنىڭ بىرى ئاق ھاڭغۇتقا ئايلىنىپ كېتىپتۇ. ئوغۇللارنىڭ يەنە بىرىنىڭ ئېلى ئاباقان دەرياسى بىلەن قاما دەرياسىنىڭ ئارىلىقىدا بولۇپ، ئۇلار قىرغىز دەپ ئاتىلىپتۇ. يەنە بىر ئوغلىنىڭ ئېلى رىزياگىل دەرياسىنىڭ بويىغا جايلىشىپتۇ. يەنە ئوغۇلنىڭ ئېلى شەنجۇجى

---

(1) «جۇ سۇلالىسى يىلنامىسى. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە».

تېغىدا ياشايدىكەن. ئۇ تۆت ئوغۇلنىڭ تۇنجىسى ئىكەن. مانا شۇ تاغدا ئاپا بەگنىڭ ئەۋلادلىرى بار ئىكەن. ئەل ئوچۇقچىلىقتا مۇزلاپ قىيىنىلىپ قالغاندا بۇ تۇنجى ئوغۇل ئوت چىقىرىپ، ئۇلارنى ئىسسىندۇرۇپ ئامان ساقلاپ قاپتۇ. ئۇلار بۇ تۇنجى ئوغۇلنى ھۆرمەتلەپ ئۆزلىرىگە خان قىلىپ سايلاپ، ئۇنىڭغا تۈرك دەپ نام بېرىپتۇ.»[1]

ئەجدادلىرىمىزنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدىكى رىۋايەتلەرنىڭ تولىراقى جۇڭگونىڭ قەدىمكى تارىخ يىلنامىلىرىدە خاتىرىلەنگەن. بۇنىڭغا ئەجەبلىنىشنىڭ ھاجىتى يوق. چۈنكى تۇرانلار بىلەن خەنزۇلار زېمىن جەھەتتە بىر ـ بىرىگە قوشنا بولۇپ ياشىغان. جۇڭگودا ئۆتكەن خانلىقلارنىڭ ئەلچىلىرى ۋە سودىگەرلىرى ھەر يىلى دېگۈدەك ھونلار، ئۇيغۇرلار ۋە تۈركلەرنىڭ ئەللىرىگە بېرىپ تۇرغان بولغاچقا، ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى ئەھۋالى ۋە رىۋايەتلىرى بىلەن تونۇشۇش پۇرسىتىگە ئىگە بولغان ئۇ ئەلچىلەر ۋە سودىگەرلەر بۇ قوشنا ئەللەرنىڭ ئەھۋالىنى ئىگىلەپ، ئۆز خانلىقلىرىغا مەلۇمات يوللاپ تۇرغان.

يۇقىرىقى رىۋايەتلەر ئازراقلا پەرقلىرىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ئاساسەن بىر ـ بىرىگە ئوخشىشىپ كېتىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدىكى رىۋايەتلەردە بۆرە ئاتا سۈپىتىدە تەسۋىرلەنسە، تۈركلەرنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدىكى رىۋايەتلەردە بۆرە ئانا سۈپىتىدە تەسۋىرلىنىدۇ. بۇ رىۋايەتلەر بىر ـ بىرىگە ۋارىسلىق قىلغان ۋە بىر ـ بىرىنى تولۇقلىغان.

يۇقىرىدىكى رىۋايەتلەردە ئەجدادلىرىمىز بۆرىنى بىر ياۋايى ھايۋان تەرىقىسىدە ئەمەس، بەلكى بۆرە قىياپىتىدە ئايان بولغان تەڭرى سۈپىتىدە تەسۋىرلەپ، ئۆزلىرىنىڭ كېلىپ چىقىشىنى ئىلاھىيلاشتۇرغان. بۇ رىۋايەتلەر ھون، ئۇيغۇر، تۈرك خەلقلىرى باشلانغۇچ جەمئىيەتنىڭ ئانىلىق ۋە ئاتىلىق باسقۇچىدا ياشىغان دەۋرگە مەنسۇپ. تۈركلەرنىڭ ئاسىنا دېگەن بىر ئانا نامىنى ئۆز قەبىلىسىگە فامىلە قىلغانلىقى شۇنى ئىسپاتلايدۇ. شۇڭا، تۈركلەر ۋە ئۇيغۇرلار دۆلەت قۇرغان دەۋردە، تۈرك ۋە ئۇيغۇر قاغانلىقلىرىنىڭ دۆلەت بايرىقى تۆت چاسا كۆك شايىدىن قىلىنىپ، بايراقنىڭ ئوتتۇرىسىغا ئالتۇندىن ھەل بېرىلگەن بۆرە بېشى چۈشۈرۈلگەن، بۆرىنىڭ بېشى شەرققە قاراپ تۇرىدۇ. تۈركلەر، ئۇيغۇرلار قاغان ئوردىسىنى ساقلايدىغان قاراۋۇللارنىمۇ «بۆرە» دەپ ئاتىغان.

(1) «جۇ سۇلالىسى يىلنامىسى. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە».

دېمەك يۇقىرىدىكىلەردىن مەلۇمكى، بىزنىڭ ئەجدادلىرىمىز بۆرىنى قۇتۇلدۇرغۇچى ئىلاھ (ئوغۇزنامىدە، ئۇيغۇر رىۋايىتىدە) ئۈزلىرىنىڭ ئىلاھى بوۋىسى (ۋېي سۇلالىسى يىلنامىسى «ئېگىز هارۋىلىقلار ھەققىدە قىسسە» دە)، ئىلاھى ئانىسى (جۇ سۇلالىسى يىلنامىسى «تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» دە) دەپ بىلگەن.

شۇنىڭ ئۈچۈن، ئەجدادلىرىمىز بۆرىنى تۇتېم قىلغان. بۆرە تۇتېمىدا ۋە بۆرە ھەققىدىكى رىۋايەتلەردە ھونلار، ئۇيغۇرلار، تۈركلەر، قىرغىزلارنىڭ قان قېرىنداشلىقى ئىسپاتلىنىدۇ.

تارىخى يازما يادىكارلىقلار

ئەجدادلىرىمىزنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدا، جۇڭگو تارىخچىلىرىنىڭ ئەسەرلىرىدە ۋە ئورخۇن يادىكارلىقلىرىدا ئالاھىدە تارىخى ۋە ئىلمى قىممەتكە ئىگە مەلۇماتلار بار.

VI ئەسىردە ياشىغان جۇڭگو تارىخچىسى ۋېي شۇ بۇنداق دەپ يازىدۇ: «ئېگىز ھارۋىلىقلار (شەرقىي ئۇيغۇرلارنى دېمەكچى) قەدىمكى چاغدىكى قىزىل تۇرالارنىڭ نەسلىدىن ئىدى. باشتا ئۇلار تۇرالار دەپ ئاتالغان. شىماللىقلار (شىمالى سۇلالىلەر كۆزدە تۇتۇلىدۇ) ئۇلارنى ئېگىز ھارۋىلىق تۇرالار دەپ ئاتاشقان. ئۇلارنىڭ تىلى ھونلارنىڭ تىلى بىلەن ئوخشاش بولۇپ، بەزىدە ئازراق پەرقىمۇ كۆرۈلىدۇ. ئۇلارنىڭ ئاتا ـ بوۋىسى ھونلارنىڭ جىيەنى ئىدى.»(1)

قەدىمكى چاغلاردا شەرقىي ئۇيغۇرلار ئۆزلىرى ياشىغان جايلارنىڭ ئالاھىدە بولغان جۇغراپىيە شارائىتى (يايلاق، دالا، چۆل، قۇملۇق ئىكەنلىكى) نى ھېسابقا ئېلىپ، ئېگىز چاقلىق ھارۋىلارنى ئىشلەتكەن. شۇنىڭ ئۈچۈن، VI ئەسىردە ئۆتكەن جۇڭگو تارىخچىلىرى ئۇلارنى ئېگىز ھارۋىلىق تۇرالار دەپ يېزىشقان.

مىلادىنىڭ 90 ـ يىللىرى، ئۇزاق ئارا داۋام قىلغان ئىچكى ئۇرۇشلار، دۈشمەن ئەللەرنىڭ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ قىلغان ھۇجۇملىرى نەتىجىسىدە ئېغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغان شىمالى ھونلار (غەربى ھونلار) نىڭ خېلى كۆپ قىسمى ھازىرقى موڭغۇل دالاسىدىن غەربكە يۈزلىنىپ ئوتتۇرا ئاسىياغا كۆچتى. ئۇلار مىلادىنىڭ 90 ـ يىلىدىن 150 ـ يىللىرىغىچە بارىكۆلدىن تارتىپ بالقاش كۆلىگىچە بولغان كەڭ تېررىتورىيەدە پائالىيەت ئېلىپ باردى. كېيىن

(1) ۋېي شۇ «ۋېي سۇلالىسى يىلنامىسى. ئېگىز ھارۋىلىقلار ھەققىدە قىسسە».

www.uyghurkitap.com

ئۇلار سىيانپىلار ئىمپېرىيىسى (مىلادىنىڭ 150 ـ يىلىدىن 335 ـ يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) نىڭ ئىمپېراتورى تانشىقۇينىڭ ۋاقتىدا (148 ـ 181) غەربىي ئاسىيا تەرەپكە كۆچۈپ كەتتى. ئۇلار ئېھتىمال سىيانپىلاردىن ئۆزىنى چەتكە ئالغان بولسا كېرەك. ئۇلار مىلادىنىڭ 150 ـ يىلى غەربىي ئاسىيا تەرەپكە قاراپ كۆچۈپ كەتكەندە، ئۇلارنىڭ بىر قىسمى كۆچمەي، ھازىرقى تېكەس، كۆنەس دالىلىرىدا ئولتۇراقلىشىپ قالدى. مانا شۇ كۆچمىگەن ھونلار ئۇ يەرلەردە بىر دۆلەت قۇردى. بۇ دۆلەت مىلادىنىڭ II ئەسىردىن تارتىپ IV ئەسىرنىڭ ئاخىرىغىچە ھۆكۈم سۈردى. بۇ دۆلەت تارىختا سابىرلار (سىۋارلار) دۆلىتى دەپ ئاتىلىدۇ.

X ئەسىردە ياشىغان جۇڭگو تارىخچىسى لىيەن شۇ مانا شۇ سابىرلار دۆلىتى ھەققىدە مۇنداق دەپ يازىدۇ: «سابىرلار دۆلىتىنىڭ ئۆرپ ـ ئادىتى ۋە ئۇلارنىڭ تىلى ئېگىز ھارۋىلىقلار بىلەن ئوخشاش.»[1]

X ئەسىردە ياشىغان جۇڭگو تارىخچىسى لىيۇ جۈن مۇنداق دەپ يازغان: «ئۇيغۇرلارنىڭ ئاتا ـ بوۋىسى ھونلارنىڭ ئەۋلادى. كېيىن ۋېي سۇلالىسى زامانىسىغا كەلگەندە (مىلادىنىڭ 386 ـ يىلىدىن 534 ـ يىلىغىچە) ئۇلار تۇرا قەبىلىسى دەپ ئاتالدى. ئۇلارنىڭ بوي تۇرقى ئانچە ئېگىز ئەمەس، ئەمما ناھايىتى كۈچلۈك ۋە قەيسەر. ئۇلار ئېگىز چاقلىق ھارۋىلار بىلەن يۈرىدۇ. تۇركلەرگە بېقىنىدۇ، كېيىنكە كېلىپ ئۇلار تۇرالار، دەپ ئاتالدى.»[2]

XI ئەسىردە ياشىغان جۇڭگو تارىخچىسى ئوۋياڭ شيۇ مۇنداق دەپ يازغان: «ئۇيغۇرلارنىڭ ئاتا ـ بوۋىسى ھونلار ئىدى. ئۇلار كۆپىنچە ئېگىز چاقلىق ھارۋىلارغا چۈشۈپ يۈرۈشىدۇ. يەن ۋېي زامانىسىغا كەلگەندە (مىلادىنىڭ 386 ـ يىلىدىن 534 ـ يىلىغىچە) ئېگىز ھارۋىلىقلار دەپ ئاتالدى ياكى چىلى (敕勒)، تۇرالار دەپ ئاتالدى.»[3]

جۇڭگونىڭ VII ئەسىردە ئۆتكەن مەشھۇر سىياسەتچىسى ۋە تارىخچىسى ۋېي جېڭ (مىلادىنىڭ 580 ـ يىلى تۇغۇلۇپ 643 ـ يىلى ئۆلگەن) تۇرالارنىڭ VI ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىكى ئەھۋالى توغرىسىدا خېلى تەپسىلىي مەلۇمات بەرگەن. ئۇ مۇنداق دەپ يازىدۇ: «تۇرالارنىڭ ئەجدادلىرى ھونلارنىڭ ئەۋلادى بولۇپ،

(1) لىيەن شۇ «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. غەرب ئەللىرى ھەققىدە قىسسە».
(2) لىيۇجۈن «كونا تاڭ يىلنامىسى. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە».
(3) ئوۋياڭ شيۇ «يېڭى تاڭ يىلنامىسى. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە».

ئۇرۇق ئايماقلىرى بەكمۇ كۆپ ئىدى. ئۇلار غەربىي دېڭىز(كاسپىي دېڭىزى كۆزدە تۇتۇلىدۇ.) نىڭ شەرقىدىن تارتىپ تاغ جىلغىلىرىنى بويلاپ ئولتۇراقلاشقان.»[1] مانا شۇ تۇرالار بايقال كۆلىدىن تارتىپ غەربتە قارا دېڭىزنىڭ شەرقىغىچە بولغان جايلاردا ياشىغان.

مىلادىنىڭ 735 ـ يىلى ئېلتېرىش قۇتلۇق قاغانلىقى (كېيىنكى شەرقىي تۈرك قاغانلىقى) نىڭ قاغانى بىلگە قاغان (مىلادىنىڭ 716 ـ يىلىدىن 734 ـ يىلىغىچە قاغان بولغان) نىڭ ئورخۇن دەرياسىنىڭ بويىغا قويۇلغان مەرمەر تاشتىن ئىشلەنگەن ئابىدىسىگە مۇنداق دەپ يېزىلغان: «توققۇز ئوغۇزلار مېنىڭ ئۆز خەلقىم ئىدى. جاھان قالايمىقانلىشىپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن ۋە ئىچىدە ئاداۋەت ساقلاپ كەلگەنلىكى ئۈچۈن بىزگە دۈشمەن بولدى.»[2] بۇ يادىكارلىقتا ئېيتىلغان توققۇز ئوغۇزلار دەل شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزى بولۇپ، ئۇيغۇر خاقانلىقى دەۋرىدە شەرقىي ئۇيغۇرلار ئون ئۇيغۇر ۋە توققۇز ئوغۇز دەپ ئاتالغان ئىككى تارماقتىن ئىبارەت بولغان.

يۇقىرىدا كەلتۈرۈلگەن بىر قاتار تارىخى يازما مەلۇماتلار ئۇيغۇرلار هونلار ۋە تۈركلەرنىڭ ئېتنىك جەھەتتىن بىر مەنبەلىك ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

ئارخېئولوگىيىلىك پاكىتلار

چەت ئەل ۋە جۇڭگو ئارخېئولوگلىرىنىڭ تىرىشچانلىقى نەتىجىسىدە، ئالتاي تاغلىرىدىن، تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالى ۋە جەنۇبىدىن، شۇنىڭدەك شىنجاڭ ئەتراپلىرىدىن ئەجدادلىرىمىزنىڭ بىر قىسىم جەسەتلىرى ۋە باشقا يادىكارلىقلار تېپىلدى. هونلار ۋە تۈركلەرنىڭ ئالتاي پازىرىقتىن تېپىلغان جەسەتلىرىنىڭ ۋاقتى مىلادىدىن بۇرۇنقى چاغلارغا مەنسۇپ بولۇپ، ناهايىتى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە. ئالتاي پازىرىقتىكى قەبرىلەردىن تېپىلغان جەسەتلەرگە قارىغاندا، هونلار، تۈركلەر ناهايىتى ئېگىز بويلۇق، قاۋۇل، ئۇستىخانلىق ئادەملەردىن بولۇپ، بۇرنى قاڭشارلىق، يۈزلىرى ئاق ـ سۈزۈك ئىكەن.

هونلار، تۈركلەر بۇ جەسەتلەرنى ئالتاي تاغلىرىنىڭ ئېگىز سالقىن جايلىرىغا دەپنە قىلغان. ئۇلار، تاغنىڭ ئېگىز سالقىن جايلىرىدىن قاتتىق تاشلىق بىرەر جاينى تېپىپ، تەبىئىي تاش تاملىق، خوددى سارايغا ئوخشىشىدىغان گۆرلەرنى

(1) ۋېي جىڭ «سۈي سۇلالىسى يىلنامىسى. تۇرالار ھەققىدە قىسسە».
(2) «قاغان مەڭگۈ تېشى» نىڭ شەرق يۈزى 29 ـ 30 ـ قۇرغىچە.

ياسىغان. گۆرنىڭ تاش ـ تاملىرىنى سىلىقلاپ، بۇ تاملارنى رەڭدىلىگەن ياغاچلار بىلەن قاپلىغان، ئاندىن جەسەتنى ياغاچ تاۋۇتقا سېلىپ، گۆرگە قويغان. گۆرلەر بىر نەچچە خانىدىن ئىبارەت بولغان، ياز كۈنلىرى چوقىلاردىكى قار ـ مۇزلار ئېرىگەندە سىرغىپ چۈشكەن سۇلار كىرىپ كەتمىسۇن دەپ، گۆرنىڭ ئېغىزى ناھايىتى پۇختا بېكىتىلگەن. مانا شۇنداق جايلاردىكى قەبرىلەرگە دەپنە قىلىنغان جەسەتلەر، قىشۇ ـ ياز سالقىن بىر ھاۋا ئىچىدە تۇرغان، شۇنىڭ ئۈچۈن جەسەتلەر ئەينى قىياپىتى (ھەتتا رەڭگىنىمۇ) نى ئاساسەن ساقلاپ قالغان.

ھونلارنىڭ ئېگىز بويى، قاۋۇل ئادەملەردىن بولغانلىقىنى جۇڭگو تارىخىدىكى قەدىمكى مەلۇماتلارمۇ ئىسپاتلايدۇ.

مىلادىدىن 121 يىل بۇرۇن جۇڭگو بىلەن ھونلار ئارىسىدا بولغان بىر ئۇرۇشتا (ئۇرۇش ھازىرقى گەنسۇنىڭ خېشى كارىدورىدا بولغان) ھونلار مەغلۇپ بولغان، شۇ ۋەقە مۇناسىۋىتى بىلەن ھون شاھزادىلىرىدىن بىرى خەن سۇلالىسىنىڭ (مىلادىدىن 206 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىنىڭ 220 ـ يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) پادىشاھى خەن ۋۇدى (مىلادىدىن 140 بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىدىن 87 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە پادىشاھ بولغان) نىڭ ئوردىسىغا كەلتۈرۈلگەن. خەن ۋۇدى ھون شاھزادىسىگە جىڭ مىدى دەپ ئات قويغان ۋە ئۇنى جەڭ ئاتلىرىنى ئۆستۈرۈش ئىشىغا مەسئۇل ئەمەلدار قىلىپ تەيىنلىگەن. مانا شۇ ھون شاھزادىسى جىڭ مىدىنىڭ بويى 8 چى ئىككى سوڭ كېلىدىكەن. بۇنى ھازىرقى ئۇزۇنلۇق ئۆلچىمىدىكى مېتىرغا سۇندۇرغاندا (قەدىمكى بىر چى، ھازىرقى ئۆلچەم بويىچە 26 سانتىمېتىر كېلىدۇ) تەخمىنەن ئىككى مېتىر ئون سانتىمېتىر بولىدۇ[1]. بۇ بوي ئېگىزلىكى ئالتاي تاغلىرىدىكى ھون قەبرىلىرىدىن تېپىلغان جەسەتلەرنىڭ بوي ئېگىزلىكىگە ماس كېلىدۇ. دېمەك، ھونلار ناھايىتى ئېگىز بويى، قاۋۇل ئادەملەر بولغان.

مىلادىنىڭ VI ئەسىرىدە ياشىغان شەرقىي رىم تارىخچىسى فروكوپى ئارال دېڭىزىنىڭ شەرقىدە ياشىغان ھونلارنى چىرايىنىڭ ئاقلىقىغا قاراپ، «ئاق ھونلار» دەپ ئاتىغانىدى.

جۇڭگو پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى تەرىپىدىن 1955 ـ 1957 ـ يىللىرى شەنشى ئۆلكىسىنىڭ ھازىرقى شىئەن شەھىرى ئەتراپىدىكى

(1) بەنگۇ: «خەن سۇلالىسى يىلنامىسى. جىڭ مىدى ھەققىدە قىسسە».

شاڭلىڭفەن دېگەن جايدىن خەن سۇلالىسى دەۋرىگە ئائىت ئالاھىدە بىر قەبرە تېپىلغان. ئۇنىڭغا 140 ـ نومۇرلۇق قەبرە دەپ نام قويۇلدى. بۇ قەبرىگە دەپنە قىلىنغان ئۆلۈك بىللە بىللە كۆمۈلگەن ئاخىرەتلىك نەرسىلەر ئىچىدىن ئىككى پارچە تۆت چاسا مىس تاختاي چىققان. مىس تاختايغا ئىككى ئادەم بىلەن ئىككى ئاتنىڭ سۈرىتى نەقىش قىلىپ چۈشۈرۈلگەن. تەسۋىردە ئىككى ئادەم بىر ـ بىرىنىڭ بېلى ھەم پاقالچىقىدىن تۇتۇشۇپ، چېلىشىۋاتقان قىياپەتتە تۇرىدۇ، ئۇلار قاڭشارلىق، ياپما چاچ بولۇپ، پاقالچاقلىرى ئۇرالغان ئىشتان كىيىشكەن. جۇڭگونىڭ ئارخېئولوگىيە ئالىملىرى بۇ تەسۋىردىكى كىشىلەرنى ھونلارنىڭ خەن سۇلالىسىگە ئەۋەتكەن ئەلچىلىرى ياكى ئەلچىلەرنىڭ ھەمراھلىرى دەپ بېكىتكەن. بۇ يادىكارلىق ھونلارنىڭ چاچ قويۇش شەكلى، كىيىنىشلىرى، چىراي ـ قىياپىتى ۋە چېلىشىش ئادەتلىرىنى بىلىشىمىزگە ياردەم بېرىدۇ.

1972 ـ يىلى شىنجاڭنىڭ ئارخېئولوگىيە خادىملىرى تۇرپان ناھىيىسىدىكى ئاستانە قەبرىستانلىقىدىن V ئەسىردىكى تۇرپان ۋالىيسى، ھون شاھزادىسى قۇتقۇ پانتاينىڭ قەبرىسىنى تاپتى.

قۇتقۇ پانتاي بۇ قەبرىگە مىلادىنىڭ 445 ـ يىلى دەپنە قىلىنغان. قەبرىدىن يەنە لايدىن ياسالغان تۆت دانە بۇت تېپىلغان. بۇ بۇتلار پىچاق بىلەن قىرىپ ياسالغان بولۇپ، ئاددىي، لېكىن كۆرۈنۈشى جانلىق. بۇ بۇتلار يۈزلىرى سوزۇنچاق، قاڭشارلىق ۋە ياپما چاچ قىلىپ تەسۋىرلەنگەن[1]. بۇ بۇتلارنى ياسىغانلار بۇتلارنىڭ تەسۋىرىگە ئۆز قىياپەتلىرىنى سىڭدۈرگەن. براكسىفال تىپىغا كىرىدىغان ئەجدادلىرىمىز يۇقىرىقى تەسۋىرلەردىكىدەك سوزۇنچاق يۈز، پاخما باش، قاڭشارلىق، ياپما چاچ بولغان.

تارىختىن ئاز ـ تولا خەۋىرى بار كىشىلەرگە مەلۇم بولغانىدەك، قۇتقۇ پانتاي گەنسۇ (كەنسۇ) دا قۇرۇلغان ھون خانلىقى (مىلادىنىڭ 397 ـ يىلىدىن 460 ـ يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) نىڭ مەشھۇر خانى قۇتقۇ مۇنسۇنىڭ ئوغلى ئىدى. قۇتقۇ مۇنسۇ خانلىق تەختىدە ئولتۇرغان چاغلاردا (400 ـ 432) كەڭسۇدىكى ھون خانلىقى تازا كۈچەيگەن بولۇپ، تېررىتورىيىسى دائىرىسىگە كەڭسۇنىڭ خېشى كارىدورى، كۆكنۇر (چىڭخەي) نىڭ بىر قىسمى، شىنجاڭنىڭ شەرقى جەنۇبى

(1) 1977 ـ يىل 2 ـ ئايدا خەلق نەشرىياتى خەنزۇ تىلىدا نەشر قىلغان «شىنجاڭ تارىخى توغرىسىدىكى ماقالىلەر توپلىمى» ناملىق كىتابنىڭ 47 ـ بېتىگە قارالسۇن.

www.uyghurkitap.com

قىسمى (تۇرپانمۇ بۇنىڭ ئىچىدە) مۇ كىرگەنىدى. قۇتقۇ مۇنسۇ ئوغلى قۇتقۇ پانتاينى تۇرپانغا ۋالى قىلىپ تەيىنلىگەن.

بىز يۇقىرىدا تىلغا ئالغان ئارخېئولوگىيىلىك پاكىتلاردىن تاشقىرى يەنە لوپنۇردىن تېپىلغان ئايال جەسىتى (هازىرقى كۈندىن 6400 يىل بۇرۇن دەپنە قىلىنغان) ۋە قۇمۇلدىن تېپىلغان ئايال جەسىتى (هازىرقى كۈندىن 3600 يىل بۇرۇن دەپنە قىلىنغان) نىڭ قىياپەتلىرى (قاڭشارلىق، سېرىق - قىزغۇچ چاچلىق) بىلەن موڭغۇلىيىدە ياشىغان شەرقىي ئۇيغۇرلار ۋە يەنسەي بويىدا ياشىغان قىرغىزلارنىڭ قىياپەتلىرى ئاساسەن ئوخشاش. شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ چىرايى ئاق - سۇزۇك، بۇرنى قاڭشارلىق، چېچى قىزغۇچ رەڭدە بولغان. يەنسەي قىرغىزلىرىنىڭ قىياپىتىمۇ ئۇيغۇرلاردىن پەرقلىق بولمىغان[1].

VIII ئەسىردە ياشىغان جۇڭگو شائىرى لى رۇۋەن بىر شېئىرىدا مۇنداق دەپ يازغانىدى:

لىياڭجۇنىڭ ئۇيغۇرلىرى قايناپ ئۇسسۇل ئوينايدۇ،
ئىلمەك بۇرۇن، ئۆڭكى ئاپئاق قاشتېشىغا ئوخشايدۇ.

مۇزىكا ۋە قىيا تاش رەسىملىرى

جۇڭگونىڭ رۇياشيۇڭ ۋە جاڭ رۇي ناملىق ئىككى مۇزىكىشۇناسى، گەنسۇدىكى سېرىق ئۇيغۇرلارنىڭ خەلق ناخشا ئاهاڭلىرى بىلەن ۋېنگرىيىنىڭ خەلق ناخشا ئاهاڭلىرىنىڭ ئوپئوخشاشلىقىنى بايقاپ، شۇ مەسىلە توغرىسىدا يېقىنقى يىللاردىن بۇيان كۆپلىگەن ئىلمى ماقالىلەرنى يازدى. بۇنىڭ ئىچىدە رۇياشيۇڭنىڭ ئىلمى ماقالىسى جۇڭگو ۋە چەت ئەللىك مۇزىكىشۇناسلارنىڭ ئالاهىدە دىققەت - ئېتىبارىنى قوزغىدى.

رۇياشيۇڭ جۇڭگودىكى ئالىي مەكتەپلەرنىڭ بىرىدە مۇزىكا فاكۇلتېتىنى پۈتتۈرگەن، جاڭ رۇي ۋېنگرىيەدە ئوقۇغان. بۇ ئىككى مۇزىكىشۇناس گەنسۇدىكى سېرىق ئۇيغۇرلار ئارىسىغا بېرىپ، ئۇلارنىڭ خەلق ناخشا ئاهاڭلىرىنى تەكشۈرگەندە، سېرىق ئۇيغۇرلارنىڭ خەلق ناخشا ئاهاڭلىرى بىلەن ۋېنگرىيە

(1) ئۇياڭ شۇ «يېڭى تاڭ يىلنامىسى. قىرغىزلار هەققىدە قىسسە».

خەلق ناخشا ئاھاڭلىرىنىڭ ئورتاقلىقىنى ئىنىق بايقىغان. ئۇلار، بۇ خەلق ئاھاڭلىرىنىڭ ئىپتىدائىي شەكىللىرىنى سېلىشتۇردى ۋە ئۇلارنى تارىخ، ئېتنولوگىيە، تىلشۇناسلىق جەھەتلەردىنمۇ ئىلمىي يوسۇندا مۇھاكىمە قىلدى. ئۇلارنىڭ قارىشىچە، سىبىرىق ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى تۇرالار بولۇپ، ئۇلار بۇرۇن هونلار بىلەن بىر زېمىندا ياشىغان بىر خەلق بولغان. ئۇلارنىڭ تىلى ئوخشاشلا ئالتاي تىلى سىستېمىسى تۈركىي تىللار ئائىلىسىگە كىرىدىكەن. هونلارنىڭ بىر قىسمى مىلادىنىڭ I ئەسىردە ياۋروپاغا كۆچكەن. هازىرقى سىبىرىق ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى بولسا IV ئەسىردە خېشى كارىدورى ئەتراپىغا كېلىپ ئولتۇراقلاشقان. سىبىرىق ئۇيغۇرلار تۇرالارنىڭ خەلق ئاھاڭلىرىنىڭ ئالاھىدىكلىرىنى ساقلاپ قالغان. هونلارنىڭ مۇزىكىلىرى غەربكە كۆچكەن هونلار تەرەپتىن ۋېنگىرىيەگە ئاپىرىلىپ ساقلاپ قېلىنغان. بۇنىڭ بىلەن ۋېنگىرىيەدىن شەرققە قاراپ قارا دېڭىز بويلىرىنى بويلاپ تاكى كاسپىي دېڭىزى، ئوتتۇرا ئاسىيادىن ئۆتۈپ هازىرقى سىبىرىق ئۇيغۇرلار ماكانلىغىچە بولغان كەڭ ھەم ئۇزۇنغا سوزۇلغان رايون «بەش ئاۋازلىق كۆي سىستېمىسى رايونى» بولۇپ شەكىللەنگەن. بۇ «كۆي سىستېمىسى رايونى» نىڭ شەرقى ۋە غەربتىكى خەلق ئاھاڭلىرىنىڭ ئوخشىشىپ كېتىشى تاسادىپىي بولماستىن، بەلكى ئۇلارنىڭ ئەسلى كېلىپ چىقىشى بىر بولغانلىقتىن بولغان[1].

«روياشيوڭ بىلەن جاڭ رۇينىڭ ئوتتۇرىغا قويغان كۆز قارشى ۋېنگىرىيە، ئامېرىكا، كانادا، ئارگېنتىنا قاتارلىق دۆلەتلەرنىڭ ئالىملىرى تەرىپىدىن يۇقىرى باھاغا ئىگە بولدى، ئۇلار بۇ شەرق بىلەن غەربنىڭ مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش تارىخىنى قايتىدىن تونۇشتىكى زور ئىش دەپ قاراشتى.»[2]

يېقىنقى يىللاردىن بېرى ئۇيغۇر ئاپتونوم رايوندىكى ئارخېئولوگىيە خادىملىرى تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالى ۋە جەنۇبىدىكى جايلاردا بىرنەچچە قېتىم ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەر ئېلىپ بېرىپ ھېلىغىچە مەلۇم بولمىغان قىممەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى تاپتى.

بۇ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ئىچىدە قاراقۇرۇم تاغلىرىدىكى ۋە ئالتۇنتاغ تىزمىلىرى ئىچىدىن ئېقىپ ئۆتىدىغان مۆلچەر دەرياسىنىڭ بويىدىكى قىيا تاشلارغا ئويۇپ ئىشلەنگەن تۇركۇم - تۇركۇم قىيا تاش رەسىملىرى ئالاھىدە

(1) «شىنجاڭ سەنئىتى» ژۇرنىلى 1985 - يىلى 4 - سان 104 - 103 - بەتلەردە.
(2) «شىنجاڭ سەنئىتى» ژۇرنىلى 1985 - يىلى 4 - سان 104 - بەت.

قىممەتكە ئىگە. بۇ قىيا تاش رەسىملىرى ئىچىدە، ھايۋانلار (ئات، تۆگە، بۇغا، تاغ تېكىسى، غۇلجا، ئارقار، ياۋا قوتاز، ياۋا كالا، جەرەن، كېيىك، بۆكەن، ئېيىق، ئىت، تۈلكە قاتارلىقلار)، ئادەم، قۇيرۇقلۇق ئادەم، نىقابلانغان ئادەم، ئۇسسۇلچى، ئوۋچى قاتارلىقلار)، ئوۋچىلىققا دائىر رەسىملەر، جەڭ تەسۋىرى (قەدىمكى چاغدىكى قەبىلىلەر ئارا بولغان جەڭلەر) قاتارلىق رەسىملەر بار. مانا شۇ قىيا تاش رەسىملىرىنىڭ خىللىرى ۋە مەزمۇنىدىن، قەدىمكى چاغلاردا تارىم ۋادىسىدا ياشىغان ئەجدادلىرىمىزنىڭ باشلانغۇچ جەمئىيەتتىكى ھاياتىنىڭ قانداق ئۆتكەنلىكىنى تەسەۋۋۇر قىلماق تەس ئەمەس.

مۆلچەر دەرياسىنىڭ بويىدىكى قىيا تاشلارغا ئويۇپ ئىشلەنگەن قىيا تاش رەسىملىرىدە ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىشكە ئەرزىيدىغان بىر قانچە نۇقتا بار. ئۇنىڭ بىرى كىشىلەرنىڭ ئوۋچىلىق ھاياتىغا دائىر رەسىملەر. بۇنداق رەسىملەردە قۇيرۇقلۇق ئادەم، نىقابلانغان ئادەملەر كۆزگە چېلىقىدۇ. قەدىمكى چاغلاردا تارىم ئويمانلىقىدا ياشىغان ئەجدادلىرىمىز دېھقانچىلىق ۋە قول ھۈنەرۋەنچىلىك بىلەن شۇغۇللانغاندىن تاشقىرى ئوۋچىلىق كەسپىنىمۇ ئۆز ھاياتىدىكى مەشغۇلاتلىرىنىڭ بىرى قىلغانىدى. رەسىمدىكى قۇيرۇقلۇق ئادەم بىلەن نىقابلانغان ئادەملەر ئوۋچىلارنىڭ ئوۋغا چىققاندا، ياۋايى ھايۋانلارنى ئۈركۈتۈپ قاچۇرۇۋەتمەسلىك ئۈچۈن ھايۋان قۇيرۇقلىرىنى بېكىتىۋالغانلىقىنى ئادەم قىياپىتىنى يوشۇرۇپ، ھايۋانلار تۈسىدە نىقاپلانغانلىقىنى، بۇ ئارقىلىق ياۋايى ھايۋانلارنى بىخۇدلاشتۇرغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. قەدىمكى چاغلاردا، ئەجدادلىرىمىز ئوۋچىلىقتا ھەرخىل ئۇسۇللارنى قوللانغان. ئۇلار بەزىدە ياۋايى ھايۋانلارنى ئوقيا بىلەن ئېتىپ ئۆۋلىغان بولسا، بەزىدە نۇرغۇنلىغان كىشىلەر بىرلىشىپ ياۋايى ھايۋانلارنى قورشاۋ چەمبىرىكى ئىچىگە ئېلىپ تۇرۇپ تۇتۇش ئارقىلىق ئۆۋلىغان. يەككە ئۆۋلاشمۇ بولغان، ئۆملىشىپ تۇرۇپ بىللە ئۆۋلاشمۇ بولغان. ھايۋان قىياپىتىدە ياسانغان (قۇيرۇق بېكىتىلگەن، مۈڭگۈزلۈك نىقاب كىيگەن، ياۋايى ھايۋانلارنىڭ تېرىلىرىنى يېپىنچا قىلىۋالغان) ياۋايى ھايۋانلارغا ئوخشاش ئاۋاز چىقارغان (ياۋا بوقمىدەك ئازنىغان، ياۋا تۆگىدەك بوزلىغان، ياۋا قۇشلاردەك سايرىغان....) بۇنىڭدىن باشقا، گۆشخور يىرتقۇچ قۇشلار (بۈركۈت، شۇڭقار، قارچىغا، قۇرغۇي قاتارلىقلار) قولغا ئۆگىتىپ، ئۇلار ئارقىلىق كېيىك، جەرەن، قىرغاۋۇل، كەپتەر، كەكلىك قاتارلىقلارنى ئۆۋلىغان. قىيا تاش رەسىملىرىدىكى ئىت ئوۋ ئىتى بولسا كېرەك.

قىيا تاش رەسىملىرىدىكى يەنە بىر ئالاھىدىلىك ئۇسسۇل ئويناۋاتقان

كىشىلەرنىڭ شوخ، خۇشال قىياپىتى. باشلانغۇچ جەمئىيەتتە ياشىغان كىشىلەر بىر ەر خۇشاللىقتا چۆمگەن چاغلاردا، ئۇسسۇل ئويناپ كۆڭۈل ئاچقان. ئۇلار، ئاساسەن، ئوۋلىرىدىن غەلىبىلىك قايتقانلىرىدا، قەبىلىلەر ئارا بولغان ئۇرۇشلاردا ئۇتۇپ چىققانلىرىدا، ئىپتىدائىي شەكىلدىكى توي خۇشاللىقىغا چۆمگەندە ئۇسسۇل ئويناشقان.

قىيا تاش رەسىملىرى ئىچىدە قەبىلىلەر ئارا بولغان جەڭلەرنى تەسۋىرلەيدىغان رەسىملەرمۇ بار. قەدىمكى چاغلاردا، تىلى، ئۆرپ- ئادەتلىرى، قان سىستېمىسى بىر- بىرىگە ئوخشاشمايدىغان قەبىلىلەر، يايلاق تالىشىپ ئۇرۇشقاندىن تاشقىرى، تىلى، ئۆرپ - ئادەتلىرى ۋە قان سىستېمىسى بىر - بىرىگە ئوخشىشىدىغان قەبىلىلەرمۇ ئوت - چۆپ، سۇيى مول يايلاقلارنى تالىشىپ ئۆزئارا ئۇرۇشۇپ تۇراتتى. مۆلچەر دەرياسى بويىدىكى قىيا تاش رەسىملىرى قېرىنداش قەبىلىلەر ئارىسىدا بولغان جەڭلەرنى تەسۋىرلەيدۇ.

يېقىنقى يىللاردىن بۇيان تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبىي ئېتەكلىرى، قارا قۇرۇم تاغ تىزمىسىدىن تېپىلغان قىيا تاش رەسىملىرى بىلەن تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالى - شەرقىي ئېتەكلىرى، ئالتاي تاغلىرى، چوغاي تاغلىرى (ئىچكى موڭغۇلدا)، خاڭگەي تاغلىرى (موڭغۇلىيەدە) ۋە سوۋېت ئىتتىپاقى تەۋەسىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيادىن تېپىلغان قىيا تاش رەسىملىرى مەيلى ئۇسلۇب جەھەتتىن بولسۇن، مەيلى مەزمۇن، شەكىل جەھەتتىن بولسۇن ئوخشىشىپ كېتىدۇ، چۈنكى يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان جايلاردا، قەدىمكى چاغلاردىن تارتىپلا بىزنىڭ ئەجدادلىرىمىز ياشىغان.

قىيا تاش رەسىملىرى ئەجدادلىرىمىزنىڭ باشلانغۇچ جەمئىيەتتىكى ھاياتىنى چۈشىنىشتە، ئېتنىك كېلىپ چىقىشىنى ئېنىقلاشتا، قەدىمكى چاغدىكى مەدەنىيەت ئەھۋالىنى مۆلچەرلەشتە ناھايىتى يۇقىرى تارىخىي قىممەتكە ئىگە.

مۆلچەر تاغ دەرياسىنىڭ بويىدىكى قىيا تاش رەسىملىرىگە قاراپ ھۆكۈم قىلغاندا، ئەجدادلىرىمىز باشلانغۇچ جەمئىيەتنىڭ ئانىلىق ئۇرۇقى باسقۇچىدا ياشاۋاتقان چاغلىرىدا، قەدىمكى زامان سەنئىتىنىڭ مۇھىم بىر تارمىقى بولغان قىيا تاش رەسىملىرىنى ئىجاد قىلغان ۋە ئۇنى مەلۇم يۈكسەكلىككە كۆتۈرگەن. بۇ قىيا تاش رەسىملىرىنىڭ ئويۇلغان ۋاقتى ئەڭ ئاز بولغاندىمۇ بۈنىڭدىن 8000 يىل بۇرۇنقى زامانغا توغرا كېلىدۇ. بۇ رەسىملەردىن ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئەقىل قابىلىيىتىنىڭ ۋە ئېستېتىك زوقىنىڭ شۇ زامانلاردا خېلى دەرىجىدە ئۆسكەنلىكىنى

www.uyghurkitap.com

بىلىۋالالايمىز. بۇ قىيا تاش رەسىملىرى ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى چاغلاردا جەنۇبىي سىبىرىيە داڭلىرى، سېلىنگا، ئورخۇن، قۇرۇلۇن ۋادىلىرى، ئوردوس يايلاقلىرى، چوغاي تاغلىرى، ئالتاي تاغلىرى ۋە مەركىزى ئاسىيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا ياشىغان خەلقلەر (تۇرالار، ھونلار، ساكلار، تۇركلەر) بىلەن ئېتنىك جەھەتتىن بىر ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

تۇرالار، ھونلار، ساكلار، تۇركلەر ياراتقان مەدەنىيەت تۇپ جەھەتتىن ئېيتقاندا بىر خىل مىللىي مەدەنىيەت بولۇپ، بۇنى ھازىرقى ئىلىم دۇنياسى ئومۇميۈزلۈك ئېتىراپ قىلدى.

ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ تارىخى تەرەققىياتى جەريانىدا، موڭغۇل نەسىللىك خەلقلەردىن سىيانپىلار، ئاۋارلار قىتانلار (مىلادىدىن ئۈچ ئەسىر بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىنىڭ VI ئەسىرگىچە) بىلەن، XIII ئەسىردىن XVII ئەسىرگىچە بولسا موڭغۇللار بىلەن مەلۇم دەرىجىدە ئارىلىشىپ ئۇلارنى ئاسسىمىلياتسىيە قىلدى. ئەمما ئۆزلىرىنىڭ قەدىمكى ئاق تەنلىك ئەجدادلىرىغا خاس بولغان خۇسۇسىيەتلەر (قاڭشارلىق، چوڭقۇر كۆزلۈك، قىزغۇچ چاچلىق قاتارلىق ئالامەتلىرى) نى ئاساسەن ساقلاپ قالدى.

قان سىستېمىسى ۋە تىل، ئۆرپ - ئادەتلىرى جەھەتتىن ئاساسەن ئوخشاش بولغان ھونلار، تۇرالار، ئۇلۇغ ياۋچىلار، ئۇيسۇنلار، قاڭلىلار، ساكلار، تۇركلەرنىڭ شەرقتە موڭغۇل نەسىللىك خەلقلەر بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە غەربىي ئاسىيادا مەلۇم دەرىجىدە ئارىيان نەسىللىك خەلقلەر بىلەن ئۆز ئارا سىڭىشىپ كېتىشىدىن تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان، قان قېرىنداشلىقى جەھەتتىن بىر - بىرىگە يېقىن بولغان نۇرغۇنلىغان تۈركىي خەلقلەر كېلىپ چىقتى.

ئۇلار شەرقىي سىبىرىيىدىكى لىنا دەرياسىنىڭ بويىدا ياشايدىغان ياقۇتلار، يەنسەي دەرياسىنىڭ بويىدا ياشىغان قىرغىزلار، بايقال كۆلىنىڭ جەنۇبىدا ياشايدىغان بۇرياتلار، تۇۋالار، گەنسۇدىكى سالالار، سېرىق ئۇيغۇرلار، شىنجاڭدىكى ئۇيغۇرلار، غەربىي تۈركىستاندىكى قازاقلار، قىرغىزلار، ئۆزبېكلەر، باشقىرتلار، تاتارلار، تۈركمەنلەر، مورداۋالار، چۇۋاشلار، ئوكرائىنادىكى ئاغا ئوغۇزلار، كاۋكازدىكى چېركەسلەر، داغىستان تاتارلىرى، ئەزەربەيجانلار، ئاۋارلار، ئىراندىكى ئەزەربەيجانلار، تۈركمەنلەر، ئاغا ئوغۇزلار، ئافغانىستاندىكى ئۆزبېكلەر، تۈركمەنلەر، موغۇللار، ئىراقتىكى ئەزەربەيجانلار ۋە تۈركىيە تۈركلىرىدىن ئىبارەت.

يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان بۇ تۈركىي خەلقلەر جۇغراپىيە جەھەتتىن ئالغاندا ئاسىيانىڭ شەرقىدىن غەربىگە ۋە غەربىي جەنۇبىغا قاراپ بىر تۇتاش ھالدا سوزۇلۇپ كەتكەن كەڭ زېمىندا ياشايدۇ.

بۇ تۈركىي خەلقلەرنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى ھازىر ئىسلام دىنىغا (سۈننى مەزھىپى بويىچە) ئېتىقاد قىلىدۇ. ئۇلارنىڭ ئومۇمىي ئاھالە سانى ئەڭ ئاز دېگەندىمۇ 150 مىليوندىن ئارتۇقراق كېلىدۇ.

ھازىرغىچە رەسمىي بولۇپ كېلىۋاتقان ئىلمىي قائىدە بويىچە بۇ تۈركىي خەلقلەرنىڭ تىللىرى ئالتاي تىلى سىستېمىسى تۈرك تىللىرى گۇرۇپپىسىغا كىرگۈزۈلۈپ چۈشەندۈرۈلىدۇ. ئۇلارنىڭ ئىرقىي ئاق تەنلىكلەرنىڭ تۇران (ھون تۈرك) تىپىگە مەنسۇپ.

ئۈچىنچى باب: ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇيغۇر - ئورخۇن قاغانلىقىنى قۇرۇشتىن بۇرۇنقى ئەھۋالى

ھونلار ۋە ئۇيغۇرلار

ھونلار ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ قەدىمكى چاغدىكى ئەجدادى. ھونلار باشقا ھەممە تۈركىي خەلقلەرنىڭ كېلىپ چىقىشىدىمۇ ئاساسلىق رول ئوينىغان.

ھونلار تەخمىنەن مىلادىدىن 1500 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ (ھازىرقى كۈندىن 3500 يىل بۇرۇن) مىلادىنىڭ V ئەسىرىنىڭ ئاخىرلىرىغىچە بولغان 2000 يىلنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ناھايىتى ئۇزۇن مەزگىلدە، ئاسىيا ۋە ياۋروپادا تارىخ سەھنىسىدە ئىنسانىيەت ئەۋلادىنىڭ يادىدىن مەڭگۈ چىقمايدىغان ناھايىتى چوڭ تارىخىي رول ئوينىغان. ھونلار جۇڭگو تارىخىدا ئۆتكەن ئەڭ قەدىمكى دۆلەتلەردىن شىيا سۇلالىسى (مىلادىدىن 21 ئەسىر بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىدىن 16 ئەسىر بۇرۇنقى چاغقىچە ھۆكۈم سۈرگەن)، يىن سۇلالىسى (مىلادىدىن 16 ئەسىر بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىدىن 11 ئەسىر بۇرۇنقى چاغقىچە ھۆكۈم سۈرگەن)، جۇ سۇلالىسى (مىلادىدىن 11 ئەسىر بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىدىن 256 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە ھۆكۈم سۈرگەن)، چىن سۇلالىسى (مىلادىدىن 221 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىدىن 207 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە ھۆكۈم سۈرگەن)، خەن سۇلالىسى (مىلادىدىن 207 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىنىڭ 220 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) قاتارلىق دۆلەتلەر بىلەن قوشنا دۆلەت مۇناسىۋىتىدە

بولۇپ ئۆتتى.

هونلار پات ـ پاتلا جۇڭگوغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرىپ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنى كۆپ قېتىملاپ بالايىئاپەتكە ئۇچراتتى. ئەمما يەنە بىر تەرەپتىن جۇڭگونىڭ قەدىمكى چاغدىكى ئىقتىسادى ۋە مەدەنىيىتىنىڭ راۋاجلىنىشىغىمۇ زور تەسىر كۆرسەتتى. شۇڭا، هونلارنىڭ ئاسىيادىكى پائالىيەتلىرى جۇڭگو تارىخىدىمۇ مۇھىم ئورۇننى ئىگىلەيدۇ.

هونلار مىلادىدىن سەككىز ئەسىر بۇرۇنقى چاغدىن باشلاپ، ناھايىتى قۇدرەتلىك سىياسىي كۈچ سۈپىتىدە دۇنيا تارىخىنىڭ كەڭ سەھنىسىدە نامايان بولدى. بولۇپمۇ ئۇلار مىلادىدىن ئۈچ ئەسىر بۇرۇن ئۇلۇغ هونلار تەڭرىقۇتلۇقىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەندىن باشلاپ، جۇڭگو ئۈچۈن قورقۇنچلۇق بىر دۈشمەنگە ئايلاندى. هونلار تەخمىنەن 500 يىل هۆكۈم سۈرگەن ئۇلۇغ هون تەڭرىقۇتلۇقىدىن باشقا يەنە، 328 يىل هۆكۈم سۈرگەن غەربىي هون تەڭرىقۇتلۇقى (مىلادىنىڭ 46 ـ يىلىدىن مىلادىنىڭ 374 ـ يىلىغىچە)، 95 يىل هۆكۈم سۈرگەن ياۋروپا هون ئىمپېرىيىسى قاتارلىق ئۇلۇغ سۇلالىلەرنى قۇرۇپ، ئاسىيا ۋە ياۋروپا خەلقلىرى تارىخىدا ئاجايىپ خاتىرىلەرنى قالدۇردى.

هونلار جۇڭگونىڭ ئەڭ قەدىمكى رىۋايەتلىرى ۋە تارىخى يىلنامىلىرىدە هەرخىل ناملار بىلەن ئاتىلىپ كەلگەن بولسىمۇ، جۇڭگو تارىخىدىكى «ئۇرۇشقاق دۆلەتلەر دەۋرى» دەپ ئاتالغان مەزگىلدە (مىلادىدىن 475 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىدىن 221 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە) هون دەپ (匈奴) ئاتالدى.

هونلار توغرىسىدا ئەڭ دەسلەپ يازما مەلۇمات قالدۇرغان جۇڭگو تارىخچىسى سىماچيەن* (مىلادىدىن 145 يىل بۇرۇن تۇغۇلغان بولۇشى مۇمكىن) پادىشاھ خۇاڭ دىنىڭ هونلارنى شىمالغا قوغلىغانلىقى توغرىسىدا ئېيتىدۇ[1]. خۇاڭدى بولسا جۇڭگونىڭ باشلانغۇچ ئۇرۇقداشلىق جەمئىيىتى دەۋرىگە توغرا كېلىدىغان ئەپسانىۋى پادىشاھ بولۇپ، ئۇنىڭ بۇنىڭدىن 5000 يىل بۇرۇن ئۆتكەنلىكى توغرىسىدا رىۋايەت قىلىنىدۇ. مانا شۇنىڭغا قارىغاندا، هونلارنىڭ ناھايىتى قەدىمكى چاغلاردىن تارتىپ خەنزۇلار بىلەن قوشنا ياشاپ، ئۇلارغا خەۋپ سېلىپ كەلگەنلىكى مەلۇم.

هونلار ئەڭ قەدىمكى چاغلاردىن باشلاپ ئورخۇن دەرياسىنىڭ بويلىرى (هازىرقى

(1) سىماچيەن: «تارىخنامە. بەش بەگنىڭ تەرجىمىھالى».

موڭغۇلىيە) دا، چوغاي تاغلىرى (هازىرقى ئىچكى موڭغۇلدىكى يىڭشەن تاغلىرى ۋە تەڭرىتاغلىرىنىڭ ئېتەكلىرىدە ياشىغان.

هونلار ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەرگە ئوخشاشلا شامان دىنىغا ئېتىقاد قىلاتتى. ھەممىگە مەلۇم بولغاندەك، شامان دىنى كۆپ خۇدالىق دىنلارنىڭ بىرى بولۇپ، «كۇن تەڭرى» بۇ دىنىنىڭ ئەڭ چوڭ خۇداسى ئىدى. شۇڭا قەدىمكى چاغلاردا هونلار ئۆزىنى «كۇنلەر» دەپ ئاتاشقانىكەن. كېيىنكى چاغلاردا، «كۇنلەر» سۆزى «هونلار» سۆزىگە ئۆزگىرىپ كەتكەن دېگەن سۆز بار. لېكىن بۇ قاراش ھېلىغىچە ئومۇمىيۈزلۈك ئېتىراپقا ئېرىشەلمىدى.

ئىنسانىيەت هازىرغىچە ئۆز بېشىدىن ئىجتىمائىي تەرەققىياتنىڭ بىرنەچچە خىل باسقۇچىنى ئۆتكۈزدى. ئىنسانلار باشلانغۇخ جامائە تۈزۈمىدە ياشىغان چاغلىرىدا، چوڭ هايۋانلارنى ئوۋلاش، ئورماندىكى دەرەخلەرنى كېسىپ تېرىلغۇ يەرلەر ئېچىش ئېھتىياجىدىن ئۆملىشىپ ئىشلىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، قەدىمكى چاغلاردا، قان قېرىنداشلار تارقىلىپ كەتمەستىن ھەممىسى بىر ئۇرۇق بولۇپ ياشايتتى. بۇنداق ئۇرۇقلار بىر نەچچە يۈز كىشىگە يېتەتتى. بۇنداق ئۇرۇقلار ئەمگەكنى بىرلىشىپ قىلاتتى. ئەمگەك مېۋىلىرىدىن تەڭ پايدىلىناتتى، قورال - سايمانلارنىمۇ تەڭ ئىشلىتەتتى، بىر نەچچە قوشنا ئۇرۇقلاردىن قەبىلە تۈزۈلەتتى، بۇنداق قەبىلىدىكى كىشىلەر بىر تىلدا سۆزلىشەتتى، ئۇلارنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرىمۇ ئوخشاش بولاتتى، قەبىلە كېڭەشلىرىدە سايلانغان يولباشچىلار قەبىلىگە يېتەكچىلىك قىلاتتى.

ئىنسانلار كۆپ ئەسىرلەر، ئۇرۇق - ئۇرۇق ۋە قەبىلە - قەبىلە بولۇپ ياشىدى. هونلارمۇ خۇددى باشقا جايدا ياشىغان خەلقلەرگە ئوخشاشلا ئۇرۇقتىن قەبىلىگە، قەبىلىدىن قەبىلىلەر ئىتتىپاقىغا ئۇيۇشۇپ باشلانغۇچ جامائە تۈزۈمىنىڭ مەلۇم باسقۇچىغا كەلگەندە دۆلەتنىڭ دەسلەپكى تۈرەلمىسى (قوراللىق كۈچ) نى شەكىللەندۈردى. قەبىلىلەر بىلەن قەبىلىلەر ئوتتۇرىسىدا قەدىمكى چاغلاردا ئوۋچىلىق، چارۋىچىلىق، دېھقانچىلىق قىلىشقا بولىدىغان يەرلەرنى تالىشىپ ئۇرۇش بولۇپ تۇراتتى. بىرەر قەبىلە ئۆزىگە قوشنا بولغان كۈچلۈكرەك قەبىلىلەرنى يېڭىش ئۈچۈن قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنى قۇرۇشقا موهتاج بولاتتى. شۇڭا، قان - قېرىنداشلىق تىل ۋە باشقا جەھەتتىن بىر - بىرىگە يېقىن كېلىدىغان قەبىلىلەر بىرلىشىپ قەبىلىلەر ئىتتىپاقى تەشكىللەپ، تىل ۋە باشقا جەھەتتىن ئۆزلىرىگە يات كېلىدىغان قەبىلىلەرگە قارشى تۇرغان. مانا

شۇنداق قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنىڭ قۇراللىق كۈچلىرى قەدىمكى دۆلەتلەرنىڭ ئاساسى ئامىلى بولغانىدى.

مىلادىدىن 1500 يىل بۇرۇنلا، ئۆزلىرىنىڭ قۇراللىق كۈچىگە ئىگە بولغان، هونلار يىن سۇلالىسىنىڭ دۈشمىنى ئىدى. يىن سۇلالىسىنىڭ خانى ۋۇدىڭ (مىلادىدىن 1324 يىل بۇرۇنقى چاغدىن مىلادىنىڭ 1366 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە خان بولغان) نىڭ زامانىسىدا، هونلار بىلەن يىن سۇلالىسى ئارىسىدا ئۇرۇش يۈز بەرگەن. بۇ ئۇرۇش ئۈچ يىل داۋام قىلغان. ئۇرۇشتا، هونلار مەغلۇپ بولغان[1].

هونلار جۇ سۇلالىسى زامانىسىغا كەلگەندە، كۈچىيىشكە باشلاپ، جۇڭگوغا هۇجۇم قىلىشقا باشلىغان.

هونلار، مىلادىدىن ئون ئەسىر بۇرۇن جۇ سۇلالىسىگە هۇجۇم قىلىپ، جۇ خەلقىنى ئۆز يۇرتىدىن كۆچۈپ كېتىشكە مەجبۇر قىلغان. جۇ خەلقى چىشەن تېغى (هازىرقى شەنشى ئۆلكىسىدىكى جىشەن ناهىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدا) نىڭ ئېتىكىدىكى كەڭ، تۈز ۋە ئۈنۈملۈك بولغان جويۈەن دېگەن جايغا كۆچكەن. خەنزۇلارنىڭ ئەجدادلىرى مانا شۇ ۋەقەگە بېغىشلاپ مۇنداق بىر قوشاقنى توقۇغان:

靡室靡家，
猃之故，猃
不遑启处，

تەرجىمىسى:

ئۆي - ماكانىمىز قالدۇق ئايرىلىپ،
هونلار دەستىدىن.
كۆچۈپ يۇردۇق تىنەپ - تەمتىرەپ،
هونلار دەستىدىن.

مىلادىدىن 883 يىل بۇرۇن، هونلار بىلەن جۇ سۇلالىسى ئوتتۇرىسىدا ناهايىتى

(1) «قەدىمكى چاغدا جۇڭگونىڭ شىمالىدا ياشىغان مىللەتلەرنىڭ قىسقىچە تارىخى» خەنزۇچە 3 - بەت.

قاتتىق ئۇرۇش بولغان. بۇ ئۇرۇش خۇاڭخې دەرياسىنىڭ شىمالىدا بولۇپ، دەسلەپ جۇ سۇلالىسى قوشۇنلىرى غەلىبە قىلغان، كېيىنكى ئۇرۇشلاردا بولسا، هونلار غالىب كېلىپ غەربىي جۇ سۇلالىسىنى يوقاتقان.

هونلار، جۇ سۇلالىسىنىڭ خانى شۈەنۋاڭ (مىلادىدىن 827 يىل بۇرۇنقى چاغدىن مىلادىدىن 782 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە خان بولغان) بىلەن ئۇرۇشۇپ، جۇ سۇلالىسىنىڭ پايتەختى خاۋچىڭغا (هازىرقى شىئەن شەھىرىنىڭ غەربىدە) خەۋپ سېلىشقا باشلىغان. شۈەنۋاڭ مىلادىدىن 827 يىل بۇرۇن هونلارغا قارشى كەڭ كۆلەملىك هەربىي هەرىكەت يۈرگۈزگەن. شەنشى ئەتراپىدا بولغان ئۇرۇشتا، سانغۇن چىن جۇڭ باشچىلىقىدىكى جۇ سۇلالىسى قوشۇنلىرى هونلار تەرىپىدىن تارمار قىلىنغان، چىن جۇڭ ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالغان[1].

جۇ سۇلالىسىنىڭ خانى يۇۋاڭنىڭ ۋاقتىدا (مىلادىدىن 781 يىل بۇرۇنقى چاغدىن مىلادىدىن 771 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە) ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ناهايىتى ئېغىر تەبىئىي ئاپەتكە يولۇققان. قۇرغاقچىلىق ئاپىتى يۈز بېرىپ، ئەلدىكى دەريا - ئېقىنلار، بۇلاقلار قۇرۇپ، تەگلىرى كۆرۈنۈپ قالغان. دەل - دەرەخ ئوت - چۆپلەر، زىرائەتلەرنىڭ هەممىسى سولىشىپ، قۇرۇپ نابۇت بولغان. تېرىلغۇ ئېتىزلىرى يالىڭاچ ئاختارمىغا ئايلىنىپ كەتكەن. خەلق ئۆي - ماكانلىرىدىن ئايرىلىپ جان بېقىش ئۈچۈن تەرەپ - تەرەپكە قاراپ قاچقان. بۇنداق قورقۇنچلۇق ئاپەتنىڭ ئۈستىگە، مىلادىدىن 779 يىل بۇرۇن پايتەخت خاۋچىڭدا ۋە خۇاڭخې دەرياسىنىڭ جىن ۋە لۇيى قاتارلىق غوللىرى (شەنشىدە) ئېقىپ ئۆتىدىغان ۋادىلاردا قاتتىق يەر تەۋرىگەن[2].

جۇيۇۋاڭ خان بولۇپ ئۈچ يىلدىن كېيىن، بۇتىسى ئاتلىق چىرايلىق بىر قىزغا كۆيۈپ قېلىپ ئۇنى ئەمرىگە ئالدى. بۇتىسى بەيپۇ ئاتلىق بىر ئوغۇل تۇغدى. جۇيۇۋاڭ قەدىناس مەلىكىسى شىن خۇدىدىن تۇغۇلغان ئوغلى يىجۇنىڭ تەختىگە ۋارىسلىق قىلىش هوقۇقىنى بىكار قىلىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا بەيپۇنى ۋارىس قىلىپ تەيىنلىدى.

يۇۋاڭنىڭ قىلمىشلىرىدىن غەزەپلەنگەن مەلىكە شىن خۇنىڭ دادىسى هونلارغا قېچىپ بېرىپ، ئۇلارنى جۇ سۇلالىسىگە هۇجۇم قىلىشقا كۈشكۈرتتى. جۇ

(1) ۋاڭ يۇشىن: «غەربىي جۇ سۇلالىسى ھەققىدە قىسسە» خەنزۇچە 172 - ، 81 - ، 82 بەتلەر.
(2) ۋاڭ يۇشىن: «غەربىي جۇ سۇلالىسى ھەققىدە قىسسە» خەنزۇچە 172 - ، 81 - ، 82 - بەتلەر.

www.uyghurkitap.com

سۇلالىسىنىڭ ناھايىتى ئېغىر ئەھۋالدا قالغانلىقىنى ھېسابقا ئالغان ھونلار پۇرسەتنى قولدىن بەرمەي، مىلادىدىن 771 يىل بۇرۇن، جۇ سۇلالىسىنىڭ پايتەختى خاۋچىڭغا بېسىپ بېرىپ، يۇۋاڭنى ئۆلتۈرۈپ مەلىكە بۇتىسىنى ئەسىر قىلىپ ئەكەتتى. ھونلار خاۋچىڭنى ۋەيران قىلىپ، شەنشى ئەتراپلىرىنى بېسىۋالدى. 250 يىل ھۆكۈم سۈرگەن جۇ سۇلالىسى ھالاكەتكە ئۇچرىدى. جۇ سۇلالىسى خانزادىلىرىدىن پىڭۋاڭ بىر بۆلۈم ئاقسۆڭەكلەر بىلەن لوياڭغا قېچىپ بېرىپ، لوياڭنى پايتەخت قىلدى، شۇنىڭدىن باشلاپ تارىختا شەرقىي جۇ سۇلالىسى دەپ ئاتالغان سۇلالە دەۋرى باشلاندى.

مىلادىدىن يەتتە ئەسىر بۇرۇن، ھونلار ھازىرقى خېبېي ۋە شەنشىنىڭ شىمالىدىن جەنۇبقا قاراپ ئىلگىرىلەپ، لوياڭغا خەۋپ سېلىشقا باشلىدى. ھەتتا ھونلار لوياڭغا ئىككى قېتىم بېسىپ كىرىپ، شەرقىي جۇ سۇلالىسى (مىلادىدىن 770 يىل بۇرۇنقى چاغدىن مىلادىدىن 221 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە ھۆكۈم سۈرگەن) نىڭ خانى شىياڭۋاڭ (مىلادىدىن 651 يىل بۇرۇنقى چاغدىن مىلادىدىن 619 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە خان بولغان) نى قوغلاپ چىقىرىپ، شەرقىي جۇ سۇلالىسىنى يوقىتىۋېتىشكە تاسلا قالدى[1].

جۇ سۇلالىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۇنىڭغا قارايدىغان بەگلىكلەر كۆچىيىشكە باشلاپ، بەزىلىرى باشقا بەگلىكلەرنى يۇتۇپ كۈچىيىدىغان، بەزىلىرى يوقىلىپ، بەزىلىرى ئاجىزلاپ كېتىدىغان ۋەزىيەت شەكىللەنگەن. جۇڭگو تارىخچىلىرى مانا شۇ دەۋرنى «چۇنچيۇ دەۋرى» (مىلادىدىن 770 يىل بۇرۇنقى چاغدىن مىلادىدىن 476 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە ھۆكۈم سۈرگەن) دەپ ئاتىغان. چۇنچيۇ دەۋرىدە جۇ سۇلالىسى خانلىرى ئىسمى بار، جىسمى يوق ھۆكۈمدارلارغا ئايلىنىپ قالغان.

مىلادىدىن بەش ئەسىر بۇرۇنقى مەزگىلگە كەلگەندە، جۇڭگودا يەتتە دۆلەت پەيدا بولدى. بۇ دۆلەتلەر ئۆز ئارا تىنماي ئۇرۇشۇپ تۇردى. جۇڭگونىڭ قەدىمكى چاغدىكى تارىخچىلىرى مانا شۇ يەتتە دۆلەت ھۆكۈم سۈرگەن دەۋرنى «ئۇرۇشقاق دۆلەتلەر (جەنگو) دەۋرى» (مىلادىدىن 475 يىل بۇرۇنقى چاغدىن مىلادىدىن 221 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە) دەپ ئاتاشقان.

شۇ دەۋردىكى يەتتە دۆلەتتىن چى (سەندۇڭدا)، يەن (خېبېيدا)، جاۋ (سەنشىدە) چىن (شەنشىدە) قاتارلىق تۆت دۆلەت خۇاڭخې ۋادىسىغا جايلاشقان

(1) «جۇڭگونىڭ مىللىي تارىخى» خەنزۇچە 20 ـ بەت.

بولۇپ، ئۇلار هونلارغا قوشنا ئىدى. خەن، ۋۇ، ۋېيدىن ئىبارەت ئۈچ دۆلەت ئاساسەن چاڭجىياڭ ۋادىسىدا بولۇپ، هونلار بىلەن بىۋاسىتە چېگرىداش ئەمەس ئىدى. خۇاڭخې ۋادىسىدىن چى، يەن، جاۋ، چىن قاتارلىق دۆلەتلەر پات - پاتلا هونلارنىڭ هۇجۇمىغا ئۇچراپ تۇردى.

هونلار «ئۇرۇشقاق دۆلەتلەر دەۋرى» دىكى ئۆزلىرىگە ناهايىتى پايدىلىق بولغان شارائىتتا، ناهايىتى جىددىيلىك بىلەن هەربىي قوشۇنلىرىنى تولۇقلاپ ئۆزلىرىنىڭ جەڭگىۋارلىقىنى كۈچەيتتى. ئاندىن كېيىن، هونلار ئاتلىقلىرىنى ئوردوس يايلىقى، چوغاي تاغلىرىنىڭ جەنۇبىي ئېتەكلىرىگە توپلاپ، شۇ يەردىن ئەتراپلىرىدىكى قوشنىلىرىغا كەڭ كۆلەمدە هۇجۇم باشلىدى.

مانا شۇنداق خەتەرلىك شارائىتتا، يەن، جاۋ، چىن قاتارلىق ئۈچ دۆلەت هونلارنىڭ هۇجۇمىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، مىلادىدىن بەش ئەسىر بۇرۇن ئۆز دۆلەتلىرىنىڭ شىمالىي چېگرىسىغا سېپىل سوقۇشقا باشلىدى. شۇنداق بولسىمۇ، هونلارنىڭ هۇجۇمىدىن ساقلىنىش ئۇلار ئۈچۈن قىيىن بولدى.

مىلادىدىن 310 يىل بۇرۇن، هون ئاتلىق قوشۇنلىرى يەن دۆلىتىنىڭ شىمالىي رايونلىرىغا قىستاپ كەلدى. هون ئاتلىق قوشۇنلىرى خۇاڭخېدىن كېچىپ ئۆتۈپ، ئوردوس يايلىقىنىڭ جەنۇبىدىكى «دەريا جەنۇبىدىكى يەر» (هازىرقى ئىچكى موڭغۇلدىكى ئىكجاۋ ئايمىقى) نى ئىشغال قىلىۋېلىپ چىن، جاۋ، يەن قاتارلىق دۆلەتلەرنىڭ چېگرا رايونلىرىغا بېسىپ كىردى. هونلارنىڭ هۇجۇمىغا كۆپ ئۇچراپ ئېغىر خەۋپتە قالغان جاۋ دۆلىتى ئۆزىنىڭ شىمالىي رايونىدا دېهقانچىلىق ۋە چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىشتا ئامالسىز قالدى. مىلادىدىن 265 يىل بۇرۇن سانغۇن لىمۇ باشچىلىقىدىكى جاۋ دۆلىتى قوشۇنلىرى 100 مىڭ كىشىلىك هون قوشۇنلىرىنى تارمار قىلدى. شۇ چاغدىكى هون تەڭرىقۇتى (ئىسمى نامەلۇم) ئالدىراش هالدا شىمالغا چېكىنىدى[1].

مىلادىدىن 221 يىل بۇرۇن چىن دۆلىتىنىڭ خانى يىن جىن (چىن شىخۇاڭ) قالغان ئالتە دۆلەتنى تارمار قىلىپ، جۇڭگونى بىرلىككە كەلتۈردى. چىن شىخۇاڭ مىلادىدىن 215 يىل بۇرۇن مىن تىيەن ناملىق سانغۇننىڭ باشچىلىقىدا 300 مىڭ كىشىلىك چىن قوشۇنلىرىنى هونلارغا قارشى ماڭدۇردى. بۇ چاغدا، هون تەڭرىقۇتى تۈمەنخان ئوت - چۆپى، سۇيى مول بولغان ئوردوس

(1) سىماچيەن: «تارىخنامە. لىمۇ ھەققىدە قىسسە».

يايلىقىدا بەخىرامان يايلاۋاتقانىدى. مىن تىيەن باشچىلىقىدىكى چىن قوشۇنلىرى هونلارنىڭ ناهايىتى مەشھۇر يايلىقى بولغان ئوردوس يايلىقىغا بېسىپ كىرىپ، تومەن تەڭرىقۇت (مىلادىدىن 240 يىل بۇرۇنقى چاغدىن مىلادىدىن 209 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە تەڭرىقۇت بولغان) باشچىلىقىدىكى هون قوشۇنلىرىغا هۇجۇم قىلدى. تەييارلىقسىز، خەۋەرسىز قالغان تومەن تەڭرىقۇت ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولدى. ئەمما ئۇ سان - ساناقسىز چارۋا - ماللارنى هەيدىتىپ، چېدىرلارنى ئۇلاغلارغا يۈكلىتىپ، هون ئاهالىلىرىنى تومەنلىگەن هارۋىلارغا ئولتۇرغۇزۇپ، ناهايىتى قىيىن ئەھۋالدا، ئۇلارنى ئوردوس يايلىقىدىن شىمالغا قاراپ يۆتكەپ كەتتى. شۇ قېتىم ئوردوس يايلىقىنى هونلاردىن تارتىۋالغان چىن شىخۇاڭ، بۇ يايلاقتا ئادەم كۆچۈرۈپ 44 ناھىيە تەسىس قىلدى ۋە خۇاڭخې بويلىرىنى مۇداپىئەلىنىيىسى قىلىپ بېكىتتى.

چىن شىخۇاڭ مىلادىدىن 215 يىل بۇرۇن، يەن، جاۋ، چىن دۆلەتلىرىنىڭ شىمالىي چېگرىغا سوقۇلغان سېپىللىرىنى بىر - بىرىگە چېتىپ، ئۇنى غەربكە سوزۇشقا بەل باغلىدى. ئۇ بۇ ۋەزىپىنى سانغۇن مىن تىيەنگە تاپشۇردى. مىلادىدىن 214 يىل بۇرۇن مىن تىيەن بۇيرۇققا بىنائەن، هەرقايسى جايلاردىن سېپىل سوقۇش هاشارىغا كەلگەن بىرنەچچە يۈزمىڭ ئادەمنى ئىشلىتىپ، يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان يەن، جاۋ، چىن دۆلەتلىرىنىڭ شىمالىي چېگرىسىغا سوقۇلغان ئۇزۇن سېپىللىرىنى ئۇلاپ، ئۇنى شەرقتە شەنخەيگۇەندىن تارتىپ غەربتە لىنتاۋ (هازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ يىنشەن ناھىيىسى) غىچە يەتكۈزدى. مانا بۇ سېپىل تارىختا مەشھۇر سەددىچىن سېپىلى دەپ ئاتالدى.

سەددىچىن سېپىلىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 5000 كىلومېتىر بولۇپ، ئېگىزلىكى تەخمىنەن سەككىز مېتىر، توغرىسى يەتتە مېتىر كېلىدۇ. سەددىچىن سېپىلى گەرچە چىن شىخۇاڭ دەۋرىدە ئەنە شۇنداق هالغا كەلتۈرۈلگەن بولسىمۇ جۇڭگو خېلى ئۇزۇن مەزگىلگىچە يەنىلا هونلارنىڭ تاجاۋۇزى ۋە بوزەك قىلىشىغا ئۇچراپ تۇردى.

هونلار مىلادىدىن ئۈچ ئەسىر بۇرۇنقى ۋاقىتتىن باشلاپ مىسلى كۆرۈلمىگەن هالدا كۈچەيدى، هونلار مىلادىدىن 240 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىنىڭ 216 - يىلىغىچە 500 يىل هۆكۈم سۈرگەن قۇدرەتلىك هون تەڭرىقۇتلۇقىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈردى. قۇدرەتلىك هون تەڭرىقۇتلۇقى ئۆزىنىڭ مەشھۇر داھىيسى باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ ۋاقتىدا (مىلادىدىن 209 يىل بۇرۇنقى چاغدىن مىلادىدىن 174

يىل بۇرۇنقى چاغقىچە) ئۆزىنىڭ ئەڭ قۇدرەتلىك شانلىق بىر دەۋرىنى بېشىدىن كەچۈردى. مانا شۇ قۇدرەتلىك ھون تەڭرىقۇتلۇقىنىڭ تېررىتورىيىسى شەرقتە ئۇلۇغ ئوكيان قىرغاقلىرىغىچە، شىمالدا سىبىرىيىدىكى لېنا دەرياسى، بايكۆل، يەنسەي دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىنلىرىغىچە، جەنۇبتا سەددىچىن سېپىلىغىچە، غەربىي شىمالدا ئالتاينىڭ غەربىدىن تارتىپ كاسپىي دېڭىزىنىڭ شەرقىي شىمالىغىچە، غەربىي جەنۇبتا ھىندىستاننىڭ شىمالىغىچە، غەربىي جەنۇبتا، ئۇلۇغ ئارشاكلار (ئىران) سۇلالىسىنىڭ شىمالىغىچە سوزۇلدى.

مانا شۇ قۇدرەتلىك ھون تەڭرىقۇتلۇقىنى ھونلار تارىخىدا ئۆتكەن ئۇلۇغ قەھرىمان باتۇر تەڭرىقۇت ۋۇجۇدقا كەلتۈردى.

باتۇر تەڭرىقۇت ھون تەڭرىقۇتى تۇمەنخاننىڭ چوڭ ئوغلى بولۇپ، باشتا، تەخت ۋارىسى قىلىپ تەيىنلەنگەنىدى. كېيىنكە كېلىپ، تۇمەن تەڭرىقۇت كىچىك ئالچىسى (كىچىك خانىشى) دىن تۇغۇلغان كىچىك ئوغلىنى ئۆز ئورنىغا ۋارىس قىلىپ تەيىنلەپ، باتۇرنىڭ ۋارىسلىقىنى بىكار قىلدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، باتۇرنى ئۇلۇغ ياۋچىلار ئېلىگە گۆرۈگە ئەۋەتىپ بەردى. قەدىمكى زامان دىپلوماتىيىسىدە، ئىككى دۆلەت ئارىسىدا تۈزۈلگەن بىتىمنامىنىڭ بۇزۇلماسلىقىغا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، بىر تەرەپ يەنە بىر تەرەپكە ئوغۇللىرىدىن بىرىنى گۆرۈگە ئەۋەتىدىغان ئادەت بار ئىدى. تەخمىنەن مىلادىدىن 216 يىللار بۇرۇن تۇمەن تەڭرىقۇت باتۇرنى ئۇلۇغ ياۋچىلارغا گۆرۈگە ئەۋەتتى. بۇ ئىشقا باتۇر ناھايىتى قاتتىق نارازى بولدى.

گۆرۈگە ئەۋەتىلگەن شاھزادىلەرنىڭ ھاياتى تارىختا ئادەتتە پاجىئەلىك تەقدىر بىلەن ئاياغلىشاتتى. تولا چاغلاردا ئىككى دۆلەت ئارىسىدا تۈزۈلگەن بىتىملەر بۇزۇلاتتى ـ دە، گۆرۈگە ئەۋەتىلگەن شاھزادىلەر ئۆلتۈرۈلەتتى. ناھايىتى ئەقىللىق، ھوشيار بولغان باتۇر شۇنداق پاجىئەلىك ئەھۋالنىڭ تۇغۇلۇش ئېھتىمالى بارلىقىنى سېزىپ، ھونلار بىلەن ئۇلۇغ ياۋچىلار مۇناسىۋىتىدىكى ئەھۋالنىڭ بۇزۇلۇشىنى كۆزىتىپ ئۇرۇش بولۇپ قالىدىغان پەيتتە قېچىپ كېتىشكە بەل باغلىدى. باتۇر بۇ مەقسىتىگە ئاخىر يەتتى. ئۇ ئۇلۇغ ياۋچىلار ئېلىدىن قېچىپ چىقىپ ھون تەڭرىقۇتلۇقىغا قايتىپ كەلدى. ئۇ ئۆزى تەربىيىلىگەن بىر قىسىم ھون ئاتلىق جەڭچىلىرىگە تايىنىپ تۇرۇپ، ئوۋ پەيتىدىن پايدىلىنىپ، ئاتىسى تۇمەن تەڭرىقۇت باشلىق بىر قىسىم ھون بەگلىرىنى، ئۆگەي ئانىسىنى، ئۆگەي ئۇكىسىنى ئۆلتۈردى ۋە ئۆزى ھونلار تەختىگە چىقتى. بۇ ۋەقە مىلادىدىن 209 يىل بۇرۇن يۈز بەردى.

باتۇر تەڭرىقۇت ھون تەڭرىقۇتلۇقىنىڭ تەختىگە چىققاندىن كېيىن، دۆلەتنىڭ ھاكىمىيەت تەشكىلى ۋە ھەربىي تۈزۈمىنى خېلى مۇكەممەل دەرىجىدە رەتكە سالدى.

«تارىخىي خاتىرىلەر» ۋە «خەن سۇلالىسى يىلنامىسى» دىكى «ھونلار ھەققىدە قىسسە» دە مىلادىدىن 265 يىل بۇرۇن «ھون تەڭرىقۇتى» دېگەن نام تىلغا ئېلىنىدۇ. ھونلارنىڭ ئەڭ قەدىمكى چاغدىن تارتىپ ئۆز خانلىرىنى «تەڭرىقۇت» (تەڭرىنىڭ سائادىتى، تەڭرى ئوغلى مەنىسىدە) دەپ ئاتىغانلىقى بۇنىڭدىن مەلۇم بولىدۇ. تارىخچى سىماچيەن ھونلارنىڭ چوڭۋىي ئاتلىق خانى ئۈستىدە توختىلىپ، ئۇنى «ھونلارنىڭ بوۋىسى» دەيدۇ. تارىخىي مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، چوڭۋىي مىلادىدىن 1764 يىل بۇرۇن ئۆتكەن[1]. شۇنداق بولغاندا، چوڭۋىي بۇنىڭدىن تەخمىنەن 4000 يىل بۇرۇن ياشىغان بولۇپ چىقىدۇ. بىر قەدەر ئىشەنچلىك تارىخىي خاتىرىلەردە، ھون تەڭرىقۇتلىرىنىڭ نامى تۈمەن تەڭرىقۇت (مىلادىدىن 240 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىدىن 210 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە تەڭرىقۇت بولغان) تىن تارتىپ تىلغا ئېلىنىدۇ.

باتۇر تەڭرىقۇت دۆلەت تەشكىلىنى مۇكەممەللەشتۈرۈش ئۈچۈن، 24 خىل دەرىجىگە بۆلۈنگەن ئەمەلدارلىق تۈزۈمىنى ئورنىتىپ، دۆلەتنى باشقۇرۇش ئۈچۈن خانلار ۋە بەگلەرنى تەيىنلىگەن. بۇلار:

1. سول قول بىلگە خان؛ 2. ئوڭ قول بىلگە خان؛ 3. يابغۇ (باش ۋەزىر)؛ 4. سول قول ئىل قۇساي؛ 5. ئوڭ قول ئىل قۇساي (بۇلار ۋەزىرلىك مەنسىپى)؛ 6. سول قول قۇتىغۇ؛ 7. ئوڭ قول قۇتىغۇ؛ 8. سول قول خان؛ 9. ئوڭ قول خان؛ 10. سول قول ئۇلۇغ سانغۇن؛ 11. ئوڭ قول ئۇلۇغ سانغۇن؛ 12. سول قول ئۇلۇغ تۇتۇق بەگ؛ 13. ئوڭ قول ئۇلۇغ تۇتۇق بەگ؛ 14. سول قول ئۇلۇغ غەزنە بېگى؛ 15. ئوڭ قول ئۇلۇغ غەزنە بېگى؛ 16. باتىس خان؛ 17. تۈمەنبېشى؛ 18. مىڭ بېشى؛ 19. يۈز بېشى؛ 20. ئون بېشى قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

ھون تەڭرىقۇتلىرى ئالىي ھۆكۈمران سۈپىتىدە، دۆلەتنىڭ ھەربىي، مەمۇرىي ۋە تاشقى سىياسىتىدىكى بارلىق چوڭ ھوقۇقلىرىنى يابغۇ، سول قول قۇتىغۇ، ئوڭ

(1) «موڭغۇل تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا پايدىلىنىدىغان ماتېرىياللار» نىڭ خەنزۇچە 1981 - يىل 7 - ئاي نەشرى، «19 - توپلىمى» 14 - بەت.

قول قۇتىغۇلارنىڭ يارەمچىلىكىدە يۈرگۈزەتتى. قۇتىغۇلار بولسا ھونلاردا ئىسىل ئۇرۇق ھېسابلىنىدىغان غويان، لان، شابو قاتارلىق ئۈچ ئۇرۇقتىن تەيىنلىنەتتى. ھون تەڭرىقۇتلىرى ئوغۇللىرىنى مانا شۇ ئۈچ ئۇرۇقنىڭ قىزلىرىغا ئۆيلەندۈرەتتى. غويان ئۇرۇقىدىن چىققان قۇتىغۇلار تەڭرىقۇتنىڭ سول تەرىپىدە، لان، شابو ئۇرۇقىدىن چىققان قۇتىغۇلار تەڭرىقۇتنىڭ ئوڭ تەرىپىدە ئولتۇراتتى.

باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ ۋاقتىدا، ھون تەڭرىقۇتلۇقىنىڭ پايتەختى ھازىرقى كۆكخوت شەھىرى (ئىچكى موڭغۇلدا) نىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى تەڭرىبالىق ئىدى. كېيىنچە ھونلار، پايتەختىنى ئورخۇن دەرياسىنىڭ شەرقىي قىرغىقىدىكى خوشو سايدام كۆلىنىڭ بويىغا يۆتكەپ كەتكەن. تەڭرىقۇت بىلەن ئالچى (تەڭرىقۇتنىڭ مەلىكىسى) پايتەختتىكى ئوردىدا تۇراتتى.

باتۇر تەڭرىقۇت ھون تەڭرىقۇتلۇقىنىڭ تېررىتورىيىسىنى تۆت قىسىمغا بۆلۈپ باشقۇرۇشنى يولغا قويغان. تەڭرىقۇت ھونلار تېررىتورىيىسىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىنى ئۆزى بىۋاسىتە باشقۇرغان. تەڭرىقۇتنىڭ ئۆز ئوغلى بولغان سول قول بىلگە خان ھونلار تېررىتورىيىسىنىڭ شەرق قىسمىنى باشقۇرغان. ئۇنىڭ ئايرىم ئوردىسى بولۇپ، ئورنى قورۇلۇن دەرياسى (ھازىرقى موڭغۇلىيىنىڭ شەرقىدە) نىڭ يۇقىرىقى ئېقىمىدا ئىدى. سول قول بىلگە خان باشقۇرىدىغان تېررىتورىيىنىڭ شەرقى ئۇلۇغ ئوكيان قىرغاقلىرىغا سوزۇلغانىدى. ئۇ ئاساسەن بويسۇندۇرۇلغان توڭگۇسلار (مانجۇلارنىڭ ئەجدادى)، موڭغۇللار، پورومىلار (ھازىرقى چاۋشيەن خەلقىنىڭ ئەجدادلىرىدىن) ئۈستىدە ھۆكۈمرانلىق قىلاتتى.

ئوڭ قول بىلگە خان (بۇمۇ تەڭرىقۇتنىڭ ئۆز ئوغۇللىرىدىن تەيىنلىنەتتى) ھونلار تېررىتورىيىسىنىڭ غەربىي قىسمىنىڭ شەرقىي رايونلىرىنى باشقۇراتتى. ئۇنىڭ ئوردىسى قوبدۇ - ئولاستايدىكى خاڭگەي تاغلىرى (موڭغۇلىيىدە) نىڭ ئىچىدە ئىدى. ئۇ باشقۇرىدىغان تېررىتورىيە ئىچىگە ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلنىڭ ئالاسەن ئايمىقى، ئىرسىن ئايمىقى، تەڭرىتېغىنىڭ شىمالىدىكى جۇڭغار دالاسى، تارىم ۋادىسىنىڭ شىمالىي قىسمى، سېلىنگا دەرياسى (موڭغۇلىيىدە) نىڭ غەربىي قىسمىدىكى قوبدۇ قاتارلىق جايلار كىرەتتى.

سول قول، ئوڭ قول بىلگە خانلاردىن قالسا، باتىسخان (كۈنپېتىش تەرەپتىكى خان) دەپ ئاتىلىدىغان خانلار ناھايىتى چوڭ ھوقۇققا ئىگە ئىدى. باتىسخان ھونلار تېررىتورسىينىڭ غەربىي رايونلىرى (شەرقىي تارىم ۋادىسىنىڭ ئوتتۇرا، جەنۇبىي قىسمىدىن تارتىپ غەربىي كاسپىي دېڭىزىنىڭ بويلىرىغىچە)

www.uyghurkitap.com

نى باشقۇراتتى. ئۇنىڭ ئوردىسى هازىرقى كورلا ئەتراپىدا ئىدى، ئۇ تەڭرىقۇتقا ۋاكالىتەن هۆكۈم يۈرگۈزەتتى.

ئۇرۇش ۋاقىتلىرىدا بولسا، تەڭرىقۇتتىن تارتىپ، ئۇلۇغ خەزىنە بېگىچە بولغانلارنىڭ هەممىسى قوشۇنلارغا يېتەكچىلىك قىلىپ ئۇرۇشقا قاتنىشاتتى. تۈمەنبېشى، مىڭ بېشى، يۈز بېشى، ئون بېشىلار بولسا نوقۇل هەربىي ئىشلارغا يېتەكچىلىك قىلاتتى.

باتۇر تەڭرىقۇت تەرىپىدىن تېخىمۇ مۇنتىزىملاشتۇرۇلغان هەربىي تۈزۈم بويىچە، هون قوشۇنلىرى ئاساسەن ئاتلىق، قىسمەن پىيادە قوشۇنلاردىن تەشكىللەنگەنىدى. هەربىي تۈزۈم بويىچە، هونلارنىڭ ياش يىگىتلىرىنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى ئاتلىق قوشۇنغا كىرەتتى. هون ئاتلىقلىرى ئاتلارنىڭ رەڭلىرى بويىچە تۈمەن دەپ ئاتىلىدىغان بىرلىكلەرگە بۆلۈنۈپ تەشكىللەنگەنىدى. باتۇر تەڭرىقۇت 400 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇن تەشكىللىدى. ئاتلىق قوشۇنلار كۆك، ئاق بوز، قارا، قىزىل تورۇق رەڭلىك ئاتلار بويىچە بۆلەكلەرگە ئايرىلدى. بۇ 400 مىڭ كىشىدىن تەركىب تاپقان ئاتلىق قوشۇننىڭ چوڭ - كىچىك كوماندىرلىرى 44 مىڭ 440 كىشى بولۇپ، ئۇنىڭ ئىچىدىن 40 نەپىرى تۈمەنبېشى، 400 نەپىرى مىڭبېشى، 4000 مىڭ نەپىرى يۈزبېشى، 40 مىڭ نەپىرى ئونبېشى ئىدى.

هون قوشۇنلىرى ناهايىتى باتۇر، چىدامىلىق (ئۇلار ئىسسىق - سوغۇققا، ئاچلىققا، ئۇسسۇزلۇققا، بوران - يامغۇرغا ئانچىۋالا پىسەنت قىلىپ كەتمەيتتى) ئىدى. چۈنكى هونلار قەدىمدىن تارتىپ ئۆزى ياشىغان جايلارنىڭ تەبىئىي ئەهۋاللىرىدىكى قىيىن شارائىتلار (قۇملۇق، سوغۇق ۋە باشقىلار) نى يېڭىش ئۈچۈنمۇ ئۆزلىرىدە باتۇرلۇق ۋە قەيسەرلىك روهىنى يېتىشتۈرگەنىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە هونلار كۈچلۈك، هاكاۋۇر قوشنىلىرىنىڭ هۇجۇمىدىن ئۆزىنى مۇداپىئە قىلىش ئۈچۈنلا ئەمەس، بەلكى ئۇلارنى باش ئەگدۈرۈش ئۈچۈنمۇ كۈچلۈك، باتۇر ۋە چىدامىلىق بىر قوشۇننىڭ بولۇشى لازىملىقىنى بىلەتتى. شۇنداق قىلىپ، باتۇر تەڭرىقۇت ئىشنى دۆلەت تەشكىلىنى مۇكەممەللەشتۈرۈش ۋە جەڭگىۋارلىقى ناهايىتى ئۈستۈن قوشۇن تەشكىل قىلىشتىن باشلىدى.

هونلار ئۇ دەۋردە بەزى تارىخچىلار ئېيتقاندەك قۇللۇق تۈزۈمدە ياكى ئىپتىدائىي جەمئىيەت تۈزۈمىدە ئەمەس، بەلكى يېرىم پاترىئارخال، يېرىم فېئوداللىق جەمئىيەت تۈزۈمىدە ئىدى. «تەڭرىقۇت پۈتۈن دۆلەت بويىچە ئەڭ ئالىي هۆكۈمران بولۇپ، ئۇنىڭ قول ئاستىدا فېئوداللىق، سۇيۇرغاللىق تۈزۈمى

يۇرگۈزۈلگەن.»[1]

ھاكىمىيەت تەشكىلى ۋە ھەربىي تۈزۈمىنىڭ خېلى مۇكەممەللىككە قارىغاندىمۇ ھونلار ئەلۋەتتە فېئوداللىق تۈزۈم شارائىتىدا ياشىغان.

ھونلارنىڭ ئىجتىمائىي تۈزۈمىنىڭ فېئوداللىق تۈزۈم ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدىغان پاكىتلار خېلى كۆپ، ئۇلار مىلادىدىن كۆپ ئەسىرلەر ئىلگىرى تۆمۈر تاۋلاشتا ئالدىنقى قاتاردا تۇرغان، ئۇلارنىڭ خەن سۇلالىسىگە يېزىپ ئەۋەتكەن مەكتۇپلىرىدىمۇ مەزمۇن ۋە بەدىئىي جەھەتتىن ناھايىتى يۇقىرى بىر سەۋىيە ئىپادىلىنىپ تۇرىدۇ. ھونلار مىلادىدىن بىر نەچچە ئەسىر بۇرۇنلا يەنسەي - ئورخۇن يېزىقىنى قوللانغان[2].

باتۇر تەڭرىقۇت مىلادىدىن 207 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىدىن 200 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە بولغان يەتتە يىل ئىچىدە، تۆت تەرىپىدىكى قوشنىلىرىغا ھۇجۇم قىلىپ، شەرقىي ئاسىيانى ۋەھىمىگە سېلىپ قويىدى. باتۇر تەڭرىقۇت ئاۋۋال ئۆزىنىڭ شەرقىدىكى كۈچلۈك ۋە ھاكاۋۇر قوشنىسى بولغان تۇڭگۇسلارغا ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم قىلىپ، تۇڭگۇسلارنى ۋە مۇڭغۇللارنى تامامەن بويسۇندۇرۇۋالدى. ئاندىن كېيىن، ھازىرقى گەنسۇنىڭ خېشى كارىدورىدا ياشايدىغان ئۇلۇغ ياۋچىلار ئۈستىگە بېسىپ بېرىپ، ئۇلارنىمۇ تارمار قىلدى. باتۇر تەڭرىقۇت شەرق ۋە غەرب تەرەپكە قىلغان غەلىبىلىك يۈرۈشلىرىدىن كېيىن، ئۆزىنىڭ جەنۇبىدىكى قوشنىسى جۇڭگوغا خەۋپ سېلىشقا باشلىدى. شۇ چاغدا، جۇڭگودىكى چىن سۇلالىسى (مىلادىدىن 221 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ، مىلادىدىن 207 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە ھۆكۈم سۈرگەن) ئاغدۇرۇلۇپ، خەن سۇلالىسى قۇرۇلغانىدى. يېڭى قۇرۇلغان خەن سۇلالىسىنىڭ ئىقتىسادى خاراب، بۆلۈنمە كۈچلەر مەۋجۇت بولۇپ، مەركىزى ھاكىمىيەت تېخى مۇستەھكەملىنىپ كەتمىگەنىدى. باتۇر تەڭرىقۇت، جۇڭگونىڭ بۇ خىل ئىچكى ئاجىزلىقىدىن پايدىلىنىپ، ئۇنىڭغا ھۇجۇم قىلىپ مىلادىدىن 215 يىل بۇرۇن تارتتۇرۇپ قويغان ئوردۇس يايلىقىنى جۇڭگودىن قايتۇرۇۋالدى. باتۇر تەڭرىقۇت بۇنىڭ بىلەنلا چەكلىنىپ قالمىدى،

(1) «ھون تارىخىغا دائىر ماقالىلەر توپلىمى» خەنزۇچە 223 - بەت.

(2) ھونلارنىڭ مىلادىدىن بىر نەچچە ئەسىر بۇرۇن يەنسەي ئورخۇن يېزىقىنى قوللانغانلىقىنى ئىسپاتلايدىغان پاكىتلار ئاز ئەمەس. يېقىنقى يىللاردا رۇس ئارخېئولوگلىرى ئىسسىقكۆلنىڭ بويىدىن بىر تۇرك شاھزادىسىنىڭ قەبرىسىنى تاپقان. قەبرىدىن تېپىلغان نەرسىلەر ئىچىدە بىر كۈمۈش تاۋاقمۇ چىققان. ئۇنىڭدا يەنسەي - ئورخۇن يېزىقىنىڭ دەسلەپكى شەكلى بىلەن يېزىلغان خاتىرىلەر كۆرۈلگەن. بۇ مىلادىدىن بەش ئەسىر بۇرۇنقى چاغقا تەئەللۇق ئىكەن. بۇنىڭدىن باشقا، ھېن تەڭرىقۇتلىرى خەن پادىشاھلىرىغا بىر نەچچە قېتىم مەكتۇپ يازغان. شۇ مەكتۇپلار ئەلۋەتتە يەنسەي - ئورخۇن يېزىقى بىلەن يېزىلغان ئاپتور.

ئۇ مىلادىدىن 200 يىل بۇرۇن خەن سۇلالىسى تېررىتورىيىسىگە بېسىپ كىرىپ، ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسىدىكى شاۋشەن ناھىيىسىنى مۇھاسىرىگە ئالدى. شۇ جاينى مۇداپىئە قىلىپ تۇرغان ھەربىي ۋالىي خەن ۋاڭشىڭ ھونلارغا تەسلىم بولدى. ھونلار يەنە ئىلگىرىلەپ، شەنشىدىكى تەييۈەن، جىڭيالىق قاتارلىق شەھەرلەرگە ھۇجۇم قىلدى. بۇ چاغدا، خەن سۇلالىسىنىڭ تۇنجى پادىشاھى خەن گاۋزۇ (مىلادىدىن 206 يىل بۇرۇنقى چاغدىن مىلادىدىن 195 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە پادىشاھ بولغان) ھونلارغا قارشى يۈرۈش قىلماقچى بولدى. ئۇنىڭ ۋەزىرى لىيۇجىڭ ھونلارغا قارشى يۈرۈش قىلىشنىڭ ناھايىتى خەتەرلىك ئاقىۋەت ئەكېلىدىغانلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، لىيۇ باڭ (خەن گاۋزۇ) نى ئاگاھلاندۇردى. لېكىن لىيۇ باڭ لىيۇ جىڭنىڭ ئاگاھلاندۇرۇشىنى ئېتىبارغا ئالماي، ئۇنىڭ ئۆزىنى نەزەربەند قىلدى، ئۆزى 320 مىڭ كىشىدىن تەركىب تاپقان قوشۇنغا باش بولۇپ ھونلارغا قارشى ماڭدى.

بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان باتۇر تەڭرىقۇت خىللانغان 400 مىڭ كىشىلىك ھون ئاتلىق قوشۇنىنى فېنچېڭ (ھازىرقى داتۇڭ شەھىرى) شەھىرىنىڭ جەنۇبىدىكى بەيدىڭ تېغىنىڭ ئېدىرلىرىغا ئورۇنلاشتۇرۇپ خەن سۇلالىسى پادىشاھى لىيۇ باڭنىڭ كېلىشىنى پايلاپ بۆكتۈرمىدە تۇردى. باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ ھەربىي تاكتىكا جەھەتتە ئورۇنلاشتۇرغان بۇ يوشۇرۇن تۇزىقىدىن قىلچە خەۋىرى بولمىغان لىيۇ باڭ ئۆز قوشۇنلىرىنىڭ ئالدىنقى قىسىملىرىنى باشلاپ كېلىپ، بەيدىڭ تېغىدا مۇھاسىرىگە ئېلىنىپ قالدى. سىماچيەنىنىڭ يېزىشىغا قارىغاندا، خەن سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ شىمال تەرىپىنى قارا ئاتلىق، شەرق تەرىپىنى كۆك ئاتلىق، غەرب تەرىپىنى ئاق بوز ئاتلىق، جەنۇب تەرىپىنى قىزىل تورۇق ئاتلىق ھون قوشۇنلىرى قورشىۋالغان. تاشقى دۇنيا بىلەن ئالاقىسى ئۈزۈلگەن خەن سۇلالىسى يەتتە كېچە - يەتتە كۈندۈز قورشاۋدا قېلىپ، ئاچلىقتىن ئۆلۈپ تۈگەشكە تاس - تاماس قالغان.

لىيۇ جىڭنىڭ گېپىگە كىرمەي، ھونلارغا قارشى يۈرۈش قىلىپ قورشاۋغا چۈشۈپ قالغان لىيۇ باڭ نېمە قىلىشنى بىلمەي بېشى قېتىپ تۇرغاندا، ئۇنىڭ چېڭ پىڭ ئاتلىق ۋەزىرى قورشاۋدىن قۇتۇلۇشنىڭ ئامالىنى تاپتى. چېڭ پىڭ باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ ئالچىسى (چوڭ بىكەسى) نىڭ خاس چېدىرىغا كېچىسى خۇپىيانە بېرىپ، ئۇنىڭغا نۇرغۇن ئالتۇن پارا بەردى. ئۇنىڭغا، باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ كۆزگە كۆرۈنۈپ تۇرغان بۇ ھەربىي غەلىبىسىنىڭ ئۇنىڭ ئۆزىگە ھېچبىر

ياخشىلىق ئەكەلمەيدىغانلىقىنى، باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ قورشاۋدىكى قوشۇنلارنى ئەسىر قىلىپ، خەن دۆلىتىگە كەڭ كۆلەمدە باستۇرۇپ كىرىدىغانلىقىنى، ئۇنىڭدىن كېيىن مەغلۇپ بولغان خەن ئەمەلدارلىرى ۋە بەگلىرىنىڭ ئۆزلىرىنىڭ گۈزەل قىزلىرىنى تەڭرىقۇتقا تەقدىم قىلىشقا باشلايدىغانلىقىنى، ئۇ قىزلارنىڭ ئاپئاق يۈزلۈك، مامۇق بەدەنلىك ۋە ئىنتايىن نازاكەتلىك بولۇپ، تەڭرىقۇتنىڭ ئۇلارغا قىزىقىپ كېتىپ، بىكەنى چوقۇم تاشلىۋېتىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ، چوڭ بىكەنى چۆچۈتۈپ قويىدى. ئۆز ئاقىۋىتىدىن ئەنسىرەپ قالغان چوڭ بىكەدىن قورشاۋنىڭ مەلۇم جايىدىن كىچىكرەك يوچۇق ئېچىش ئىمكانىيىتىنى يارىتىپ بېرىشنى ئۆتۈندى. ئالچى ئۇنىڭغا ۋەدە بەردى ۋە باتۇر تەڭرىقۇتتىن دەرھال ئارقىغا قايتىپ كېتىشنى تەلەپ قىلدى. ئۇنداق بولمىغاندا، كۆك تەڭرىنىڭ غەزىپىگە يولۇقىدىغانلىقىنى ئېيتىپ شامان تەڭرىسى نامى بىلەن باتۇر تەڭرىقۇتنى قورقۇتتى. باتۇر تەڭرىقۇت ئالچىنىڭ ئالدام خالتىسىغا چۈشۈپ، قورشاۋنىڭ مەلۇم جايىدىن خەن قوشۇنلىرىنىڭ چېكىنىپ كېتىشى ئۈچۈن بىر يوچۇق ئېچىپ بېرىشكە ئۇنىدى. ليۇ باڭ قوشۇنلىرىنى باشلاپ شۇ جايدىن چىقىپ قېچىپ كەتتى.

شەرقنى زىلزىلىگە كەلتۈرگەن مەشھۇر بەيدىڭ قورشاۋى ھون ئەلچىسىنىڭ خائىنلىقى سەۋەبىدىن مەغلۇبىيەت بىلەن ئاياغلاشتى.

بەيدىڭ قورشاۋى ھەققىدە ئەينى ۋاقىتتا خەنزۇلاردا مۇنداق بىر قوشاق توقۇلغان:

فېنچېڭدا يۈز بەرگەن ئاجايىپ ۋەقە،
كەلتۈردى دەھشەتلىك جاپا ـ مۇشەققەت.
يەتتە كۈن ئاچ قېلىپ كەتتۇق ماداردىن،
ئوقيانى ئېتىشقا يەتمىدى قۇۋۋەت[1].

مىلادىدىن 200 يىل بۇرۇن، مەغلۇپ بولغان خەن سۇلالىسى بىلەن ھونلار ئارىسىدا بىتىمنامە تۈزۈلدى. بىتىمنامىدە خەن سۇلالىسى ھەر يىلى ھونلارغا ناھايىتى نۇرغۇن مىقداردا كىمخاپ، تاۋار ـ دۇردۇن، ئاشلىق قاتارلىق نەرسىلەر بىلەن ئولپان تۆلەپ تۇرۇشقا مەجبۇر بولدى. قەدىمكى چاغدىكى جۇڭگو

(1) بەن گۇ: «خەن سۇلالىسى يىلنامىسى. ھونلار ھەققىدە قىسسە»،

تارىخچىلىرى ھونلارغا ھەر يىلى ئەۋەتىپ بېرىلىدىغان بۇ ياساقنى «سوۋغا - سالام» دېگەن سۆز بىلەن پەردازلاپ يازغان. بىتىمنامىگە كۆرە، خەن سۇلالىسى يەنە مەلىكە قىزلىرىنى مول سەرەمجانلىرى بىلەن بىللە ھون تەڭرىقۇتلىرىغا ياتلىق قىلىپ تۇرۇشى لازىم ئىدى. بۇنىڭدىن باشقا يەنە، خەن سۇلالىسى ھونلار بىلەن قوۋۇق (سەددىچىن قوۋۇقلىرى) سودىسىنى يولغا قويدى. خەن سۇلالىسى يۇقىرىدا ئېيتىلغاندەك ياساق تۆلەش، مەلىكە قىزلىرىنى ياتلىق قىلىش، قوۋۇق سودىسىنى يولغا قويۇش قاتارلىق يول قويۇشلار ئارقىلىق ھونلارنىڭ قايتا ھۇجۇم قىلىشىدىن ساقلانماقچى بولدى. مۇنداق ئەھۋال 70 يىل (مىلادىدىن 200 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىدىن 130 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە) داۋام قىلدى.

بىتىمنامىگە خەن سۇلالىسى تەرەپ ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە ئەمەل قىلغان بولسىمۇ ھون تەڭرىقۇتلىرىدىن باتۇر تەڭرىقۇت، كۆك تەڭرىقۇت (مىلادىدىن 174 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىدىن 161 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە تەڭرىقۇت بولغان)، كۈن تەڭرىقۇت (مىلادىدىن 161 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىدىن 126 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە تەڭرىقۇت بولغان) لار ئانچە ئەمەل قىلىپ كەتمىدى، ئۇلار خەن زېمىنىغا ھۇجۇم قىلىپ، پاراكەندىچىلىك تۇغدۇرۇپ تۇردى.

بەيدىڭ قورشاۋىدىن كېيىن خەن سۇلالىسىنى ئولپان تۆلەشكە مەجبۇر قىلغان باتۇر تەڭرىقۇت ناھايىتى مەغرۇرلىنىپ كەتتى. مىلادىدىن 195 يىل بۇرۇن ليۇباڭ ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئورنىغا ئەمدىلا يەتتە ياشقا كىرگەن ئوغلى خۈيدى پادىشاھ بولدى. ئەمەلىيەتتە پادىشاھ ئۇنىڭ ئانىسى مەلىكە لۈيخۇ ئىدى. گۈدەك پادىشاھ 13 يېشىدا (مىلادىدىن 188 يىل بۇرۇن) ئۆلدى. پادىشاھلىق تەختىگە ۋارىسلىق قىلىدىغان باشقا بىر شاھزادە لۈيخۇغا ئۆگەي بولغانلىقى ئۈچۈن، مىلادىدىن 187 يىل بۇرۇن ئۆلتۈرۈلدى. شۇنىڭدىن باشلاپ لۈيخۇ خەن سۇلالىسىگە رەسمىي پادىشاھ (مىلادىدىن 187 يىل بۇرۇنقى چاغدىن مىلادىدىن 180 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە) بولدى. باتۇر تەڭرىقۇت ليۇ باڭنىڭ ماۋچۇن ئاتلىق قىزىغا ئۆيلەنگەنىدى. ئۇ پادىشاھ لۈيخۇغا مىلادىدىن 192 يىل بۇرۇن تۆۋەندىكى مەزمۇندا مەكتۇپ يازدى:

«مەن يالغۇز قالدىم. مەن دەريالار، كۆللەر (سازلىقلار) ئارىسىدا تۇغۇلغان. ئاتلار ۋە كالىلار ئارىسىدا، كەڭتاشا دالىلاردا چوڭ بولدۇم. بىرنەچچە قېتىم دۆلىتىڭىزنىڭ چېگرىلىرىغا كەلدىم. ھازىرمۇ دۆلىتىڭىزگە كېلىپ سەيلە

قىلىشنى خالايمەن، ئاتىلىرى يالغۇز قېلىپ تۇل ئولتۇرىدىكەنلا، مەنمۇ يالغۇز قالدىم. بىز ئىككى پادىشاھ ئۈچۈن تىرىكلىكتە بەخت ـ سائادەتمۇ قالمىدى. ئىككىمىز ئۈچۈن تەسەللى بولغۇدەك بىرگە زوق بېغىشلايدىغان نەرسىمۇ يوق. ئىككىمىز بار ـ يوقىمىزنى ئالماشتۇرۇپ ئۆتسەك دەيمەن.»[1]

باتۇر تەڭرىقۇت بۇ مەكتۇبىدا لۈيخۇنى كەمسىتىپ، ئۇنى «ماڭا ياتلىق بول» دەپ ھاقارەتلىگەن. ھون ئەلچىسى ئارقىلىق مەكتۇپنى تاپشۇرۇۋېلىپ مەزمۇنىدىن خەۋەر تاپقان لۈيخۇ قاتتىق خاپا بولۇپ، ۋەزىرلىرىنى، مەشھۇر سانغۇنلىرىنى يىغىپ ئۇلاردىن قانداق قىلىش ھەققىدە مەسلىھەت سورىغان. پەن خۇي ئاتلىق سانغۇن 100 مىڭ كىشىلىك قوشۇننى ئاتلاندۇرۇپ ھونلارغا ھۇجۇم قىلىش پىكرىنى ئوتتۇرىغا قويغان. جىبۇ ئاتلىق يەنە بىر سانغۇن پەن خۇينىڭ سۆزىگە قارشى چىققان. ئۇ: پەن خۇينىڭ ئەل ـ يۇرتنى قوزغاپ، ھونلار دۆلىتىگە ھۇجۇم قىلىمىز دېگىنى خام خىيال، قۇرۇق لاپتىن باشقا نەرسە ئەمەس، ھونلار گويا يىرتقۇچ ھايۋانغا ئوخشىشىدۇ. ئۇلارنىڭ ئېيتقان ياخشى سۆزىدىن ياخشىلىق كەلمەيدۇ. ئۇلارنىڭ يامان سۆزىدىن بولسا خاپا بولۇشنىڭ ھاجىتى يوق.»[2]

لۈيخۇ جىبۇنىڭ مەسلىھىتىنى ماقۇل كۆرگەن. چۈنكى ئۇ چاغدا، خەن سۇلالىسىنىڭ ھونلارغا قارشى چىققۇچىلىك مادارى يوق ئىدى. لۈيخۇ باتۇر تەڭرىقۇتقا مۇنداق دەپ مەكتۇپ يېزىشقا مەجبۇر بولغان: «ھون تەڭرىقۇتى دۆلىتىمنى يادلىرىدىن چىقارماي ئىلتىپات قىلىپ مەكتۇپ يوللاپلا، ھازىر دۆلىتىم ۋەھىمە ۋە دەھشەت ئىچىدە قالدى. كېيىنكى كۈنلەردە ماغدۇرلانماقچى بولدۇم. ھازىر ياشىنىپ مادارىمدىن كەتتىم، چاچلىرىم چۈشۈپ، چىشلىرىم لىڭشىپ تۆكۈلۈپ كەتتى. راۋۇرۇس ماڭالمايدىغان بولۇپ قالدىم. سىلى ھون تەڭرىقۇتى ئاتىلىرى مېنىڭ ھەققىمدە باشقىچە بىر چۈشەنچىدە بولۇپ قالمىغايلا. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن مەندىن رەنجىپ قالمىغايلا. بۇ خۇسۇستا، مېنىڭ دۆلىتىمدە ھېچقانداق گۇناھ يوق. سىلىگە ئۆزرىخاھلىق ئېيتىشنى لايىق كۆردۈم. ئاتىلىرىنىڭ لايىقىدا بولمىسامۇ ئىككى جۈپ ئات قوشۇلغان بىر شاھانە ھارۋا ئەۋەتتىم. لازىم قىلىشلىرىنى ئۆتۈنىمەن.»[3] لۈيخۇنىڭ باتۇر تەڭرىقۇتقا يازغان مەكتۇبى شۇ چاغدا خەن سۇلالىسىنىڭ ھونلارغا يالۋۇرۇشتىن

(1) بەن گۇ: «خەن سۇلالىسى يىلنامىسى. ھۇنلار ھەققىدە قىسسە».
(2) بەن گۇ: «خەن سۇلالىسى يىلنامىسى. ھۇنلار ھەققىدە قىسسە».
(3) بەن گۇ: «خەن سۇلالىسى يىلنامىسى. ھۇنلار ھەققىدە قىسسە».

www.uyghurkitap.com

باشقا ئامالىنىڭ بولمىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

كۆكخان تەڭرىقۇت مىلادىدىن 166 يىل بۇرۇن 140 مىڭ كىشىدىن تەركىب تاپقان هون قوشۇنلىرىنى ئاتلاندۇرۇپ جۇڭگوغا كەڭ كۆلەمدە هۇجۇم قىلدى. هون قوشۇنلىرى خەن سۇلالىسىنىڭ پايتەختى چاڭئەندىن 200 چاقىرىم يىراقلىقتىكى جايغىچە بېسىپ كېلىپ، خۇيچۇڭ ئوردىسىغا ئوت قويدى. پايتەخت خەۋپ ئاستىدا قالدى. خەن سۇلالىسى هونلارنىڭ تەلىپىنى ئورۇنداشقا ۋەدە بەرگەندىن كېيىنلا هونلار ئاندىن قايتىپ كەتتى.

كۆكخان تەڭرىقۇت مىلادىدىن 162 يىل بۇرۇن خەن ۋىندىگە تەهدىت سېلىپ، ئۇنى هەر يىلى هونلارغا ئەۋەتىدىغان نەرسىلىرىنىڭ سانىنى بۇرۇنقىغا قارىغاندا كۆپەيتىشكە، باشقا نەرسىلەرنى قويۇپ تۇرۇپ، تەتىلا، يىپەك شايى قاتارلىق ماللارنىلا ئەۋەتىشكە مەجبۇر قىلدى[1].

خەن سۇلالىسى هون تەڭرىقۇتى كۆكخان تەڭرىقۇت (مىلادىدىن 161 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىدىن 126 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە تەڭرىقۇت بولغان) قا مىلادىدىن 156 يىل بۇرۇن ۋە مىلادىدىن 152 يىل بۇرۇن بولۇپ ئىككى قېتىم خەن مەلىكىلىرىنى ياتلىق قىلدى[2].

خەن سۇلالىسى بىلەن هونلارنىڭ مۇناسىۋىتى يۇقىرىدا ئېيتىلغاندەك بولۇپ ئۆتكەن.

ئەمدى هونلار بىلەن ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت هەققىدە توختىلىپ ئۆتەيلى.

ئۇلۇغ، قۇدرەتلىك هون تەڭرىقۇتلۇقى ۋۇجۇدقا كەلگەن چاغدا، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى ۋە ئۇلارغا قېرىنداش بولغان خەلقلەر قۇرغان بىر قانچە ئۇنلىغان خانلىقلار بار ئىدى. بۇ خانلىقلارنىڭ بەزىلىرى بايقال بويلىرىدا، كەڭسۇدا، بەزىلىرى بولسا ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە غەربىي ئاسىيادا ئىدى. بۇ خانلىقلارنىڭ ئىچىدىن مۇھىم راقلىرىنىڭ ئەهۋالىنى قىسقىچە چۈشەندۇرۇش ئۈچۈن، جۇڭگونىڭ قەدىمكى چاغدا ئۆتكەن تارىخچىسى سىماچيەننىڭ «تارىخنامە. هونلار هەققىدە قىسسە» ۋە «تارىخنامە. پەرغانە تەزكىرىسى» دىن هەمدە بەن گۇنىڭ «خەن سۇلالىسى يىلنامىسى. غەرب ئەللىرى هەققىدە قىسسە» دىكى خاتىرىلەردىن پايدىلىنىشقا

(1) لىن گەن: «هۇنلار تارىخى» خەنزۇچە 53 ـ بەت.
(2) لىن گەن: «هۇنلار تارىخى» خەنزۇچە 53 ـ بەت.

توغرا كېلىدۇ.

مانا شۇ مەنبەلەرگە ئاساسلانغاندا، مىلادىدىن ئۇچ ئەسىر بۇرۇن، بايقال كۆلىنىڭ ئەتراپلىرىدا شەرقىي ئۇيغۇر خانلىقى، يەنسەي دەرياسىنىڭ يۇقىرىقى ئېقىملىرىدا قىرغىز خانلىقى، هازىرقى زايسان ۋە ئالتاي ئەتراپلىرىدا ئوغۇز خانلىقى، هازىرقى گەنسۇنىڭ خېشى كارىدورىدا، تىڭشىيانىڭ ئىرسىن ۋادىسىدا ئۇلۇغ ياۋچىلار بىلەن ئۇيسۇنلار خانلىقى بار ئىدى. ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تارىم ۋادىسىدا بولسا قارا شەھەر، كوچا، ئاقسۇ، قەشقەر، يەركەنت، خوتەن، لولان خانلىقلىرى بار ئىدى. ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ غەربىدە بولسا پەرغانە خانلىقى، قاڭلى خانلىقى، غەربىي ئاسىيادا ئالانلار خانلىقى قاتارلىق دۆلەتلەر بار ئىدى. قاڭلى خانلىقى هازىرقى سەمەرقەنت ئەتراپلىرىدىن تارتىپ بالقاش كۆلى بىلەن ئارال كۆللىرى ئارىسىدا ئىدى. ئالانلار دۆلىتى كاسپى دېڭىزىنىڭ شەرقىي شىمال تەرەپلىرىدە ئىدى.

باتۇر تەڭرىقۇت مىلادىدىن 202 يىل بۇرۇن بايقال بويىدىكى (شەرقىي ئۇيغۇرلار) خانلىقى بىلەن يەنسەي دەرياسىنىڭ يۇقىرىقى ئېقىملىرىدىكى قىرغىز خانلىقىنى بويسۇندۇرۇۋالدى.

باتۇر تەڭرىقۇت يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك كەڭسۇدىكى ئۇلۇغ ياۋچىلار ۋە ئۇيسۇنلارنى ليۇ باڭنى بەيدىڭدە قورشاۋغا ئېلىشتىن بۇرۇن (مىلادىدىن 200 يىل بۇرۇن) لا بويسۇندۇرۇۋالغانىدى. باتۇر تەڭرىقۇت ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئۇيغۇر خانلىقلىرى بىلەن غەربىي ئاسىيادىكى بەزى دۆلەتلەرنى مىلادىدىن 177 يىل بۇرۇنقى ۋاقىتقا كەلگەندە بويسۇندۇردى.

باتۇر تەڭرىقۇت مىلادىدىن 176 يىل بۇرۇن، خەن سۇلالىسىنىڭ پادىشاهى خەن ۋېندى (مىلادىدىن 179 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىدىن 157 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە پادىشاھ بولغان) غا تۆۋەندىكى مەشھۇر مەكتۇبىنى يازدى:

«كۆك تەڭرى تەرىپىدىن تەختكە چىقىرىلغان ئۇلۇغ هون تەڭرىقۇتى خەن پادىشاهىنىڭ سالامەتلىكىنى ئېهتىرام بىلەن سورايدۇ. بۇرۇن پادىشاھ ئالىيلىرى يازغان مەكتۇبلىرىدا قۇدىلىشىش هەققىدە سۆز ئاچقان ئىدىلە، ئەگەر شۇنداق بولىدىغان بولسا، مەن خۇشال بولغان بولاتتىم.

ئەمما خەن پادىشاهىنىڭ چېگرا مۇداپىئەسىدە تۇرىدىغان ئەمەلدارى بەگلىرىمدىن بىرى بولغان ئوڭ قول بىلگە خانغا هۇجۇم قىلغان. ئوڭ قول بىلگە خانىمۇ

www.uyghurkitap.com

ئەھۋالنى ماڭا مەلۇم قىلىپ ماقۇللۇقۇمنى ئالمايلا، مېنىڭ ئويرۇنانچى قاتارلىق كىشىلىرىمنىڭ گېپىگە كىرىپ، خەن پادىشاھىنىڭ ئەمەلدارى بىلەن ئۇچرىشىپ قاپتۇ. ئاقىۋەتتە، ئىككى دۆلەت ھۆكۈمرانلىرى ئارىسىدا تۈزۈلگەن بىتىمنامە بۇزۇلۇپ، قېرىنداشلىق مۇناسىۋىتىمىزگە ئارازلىق چۈشكەن. شۇ ۋەجىدىن ئاغرىنىپ يازغان مەكتۇبلىرى ماڭا ئىككى قېتىم يوللاندى. مەنمۇ ئەلچى ئارقىلىق جاۋاب مەكتۇبى يوللىدىم. لېكىن مەن ئەۋەتكەن ئەلچى قايتىپ كەلمىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، خەن پادىشاھىنىڭ ئەلچىسى كەلمىدى. خەن پادىشاھى بىزگە دوستانە بولمىدى، قوشنىدارچىلىقنى بەجا كەلتۈرمىدى. ئوڭ قول بىلگە خانغا ئادەم ئەۋەتىپ ئۇنىڭغا غەرب تەرەپتىكى ئۇلۇغ ياۋچىلارغا ھۇجۇم قىلىشنى بۇيرۇدۇم. تەڭرىنىڭ ماڭا بەخت - سائادەت ئاتا قىلىشى بىلەن قوماندان، جەڭچىلىرىمنىڭ غەيرەت - شىجائىتى، ئاتلىرىنىڭ كۈچلۈكلۈكىدىن ئۇلۇغ ياۋچىلارنى يەڭدىم. ئۇلارنىڭ بەزىلىرىنىڭ كاللىسىنى ئالدىم، بەزىلىرىنى تىز پۈكتۈردۈم.

لولان خانلىقىنى (لوپنۇر ئەتراپلىرىدا)، ئۇيسۇن خانلىقىنى، ئوغۇزلارنى ۋە ئۇلارنىڭ ئەتراپىدىكى 26 خانلىقنى ھۆكۈمرانلىقىم ئاستىغا ئالدىم. ئۇلارنىڭ ھەممىسى ھونلار دۆلىتىنىڭ تەركىبىگە كىردى. ئوقيا كۆتۈرگەن خەلقلەرنىڭ ھەممىسى بىر ئائىلە بولۇپ بىرلەشتى. شىمالدىكى ئۆلكىلەر ھۆكۈمرانلىقىمغا ئۆتتى.

مەن شۇنى ئارزۇ قىلىمەنكى، قوشۇنلارنى ئۇرۇش قىلىشتىن توختىتىپ، ئارام ئېلىشقا چىقىرىپ، جەڭ ئاتلىرىنى يايلاققا قويۇپ بېرىپ، كونا ئاداۋەتلەرنى ئەستىن چىقىرىپ، بۇرۇنقى بىتىمنامىنى ئەسلىگە كەلتۈرسەك. چېگرا ئەتراپىدا ياشايدىغان ئاھالە تىنچ، خاتىرجەم، ئارامخۇدا كۈن كۆرسە، گۆدەكلەر بەخىرامان ئويناپ - كۈلۈپ چوڭ بولسا، ياشانغانلار غەم - ئەندىشىسىز ياشىسا، ئەۋلادتىن - ئەۋلادقىچە تىنچ پاراۋان ئۆتسەك ياخشى بولاتتى.

... نۆكىرىم ئارقىلىق مەكتۇپ يوللىدىم. ئۆزلىرىگە ئاتاپ بىر تۆگە، تۆتتىن ئات قوشۇلغان شاھانە ھارۋىدىن بىر جۈپ ئەۋەتتىم. ئەگەر خەن پادىشاھى مۇندىن كېيىن ھونلارنىڭ ئۆز چېگرىسىغا يولىماسلىقىنى ئارزۇ قىلىدىغان بولسا، بەگلىرىمگە، خەلقىمگە چېگرىدىن يىراق تۇرۇشلىرى توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈرگەيمەن.»[1]

(1) بەن گۇ: «خەن سۇلالىسى يىلنامىسى. ھونلار ھەققىدە قىسسە».

باتۇر تەڭرىقۇت مىلادىدىن 177 يىل بۇرۇن غەربكە قىلغان تارىخىي يۈرۈشىدە كاسپىي دېڭىزىنىڭ بويلىرىغىچە بېرىپ[1] ئوتتۇر ئاسىيا، يەتتە سۇ، غەربىي ئاسىيادىكى دۆلەتلەرنى بويسۇندۇردى.... مانا شۇ چاغدا ئۇلۇغ هون تەڭرىقۇتلۇقى مىسلى كۆرۈلمىگەن بىر قۇدرەتلىك بىر باسقۇچقا يېتىپ، ئاسىيا سەھنىسىدە شىردەك هۆركىرەپ، ئەتراپىدىكى كۈچلۈك قوشنىلىرىنىمۇ ۋەهىمە ئىچىدە قالدۇردى. بىز باشتا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، شۇ چاغدا ئۇنىڭ تېررىتورىيىسىنىڭ شەرقى ئۇلۇغ ئوكيان قىرغاقلىرىغا، غەربىي كاسپىي دېڭىزىنىڭ بويلىرىغىچە يەتكەنىدى.

باتۇر تەڭرىقۇت غەربكە قىلغان غەلىبىلىك هەربىي يۈرۈشىدىن قايتىپ كېلىپ بىر يىل ئۆتكەندىن كېيىن (مىلادىدىن 176 يىل بۇرۇن)، خەن سۇلالىسىنىڭ پادىشاهى خەن ۋېندىغا يۇقىرىدا بايان قىلىنغان مەكتۇبنى يازغان.

باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ خەن ۋېندىغا يازغان مەكتۇبىدىن نېمىلەرنى چۈشىنىش مۇمكىن؟

مەزكۇر مەكتۇبتىن ئاجايىپ تارىخىي ۋەقەلەرنى، هونلارنىڭ كۈچ ـ قۇدرىتىنى ۋە ئۇلارنىڭ ئالىيجاناب خىسلەتلىرىنى چۈشىنىۋېلىش ئانچە قىيىن ئەمەس. مەكتۇبنىڭ مەزمۇنىغا ئاساسلانغاندا:

1 . باتۇر تەڭرىقۇت مىلادىدىن 177 يىل بۇرۇن غەربكە هەربىي يۈرۈش قىلىپ، ئۇزۇن، مۇشەققەتلىك، قانلىق بىر سەپەرگە كەتكەنىدە، هونلار بىلەن خەن سۇلالىسى ئارىسىدا ئۇرۇش يۈز بەرگەن. هونلارنىڭ ئوڭ قول بىلگە خانى (باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ ئوغلى كۆك خان ـ ئا) خەن سۇلالىسىنىڭ چېگرا مۇداپىئەسىدە تۇرغان قوشۇنلىرىنىڭ قوماندانلىرىدىن بىرىنىڭ يولسىزلىقىغا يول قويماي شەنشى ئۆلكىسىنىڭ پۈلىڭ ئەتراپلىرىغا هۇجۇم قىلغان. شۇنىڭ بىلەن ئىككى دۆلەت ئارىسىدا تۈزۈلگەن بىتىمنامە بۇزۇلغان.

2 . مىلادىدىن 176 يىل بۇرۇن كەڭسۇدا ياشايدىغان ئۇلۇغ ياۋچىلار ئىسيان كۆتۈرگەنلىكى ئۈچۈن، باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ تاپشۇرۇشى بويىچە ئۇنىڭ ئوغلى كۆكخان (مەكتۇبتا ئوڭ قول بىلگەخان دېيىلگەن) ئۇلارغا جازا يۈرۈشى قىلغان. بەنگۇنىڭ خاتىرىسىگە قارىغاندا، ئوڭ قول بىلگە خان ئۇلۇغ ياۋچىلارنى ناهايىتى قاتتىق مەغلۇبىيەتكە ئۇچراتقان، ياۋچىلار خانىنىڭ بېشىنى كېسىپ، ئۇنىڭ

(1) زەكىي ۋەلىدى توغان: «ئومۇمى تۈرك تارىخىغا كىرىش» تۈركچە 40 ـ بەت.

باش سۆڭىكىنى ئالتۇندىن ھەل بېرىپ شاراپ ئىچىدىغان قەدەھ قىلىۋالغان.

ئەزەلدىن تارتىپ ئۆزئارا قېرىنداش بولغان ئۇلۇغ ياۋچىلار، ھونلار، ئۇيسۇنلار بىر ـ بىرىگە قوشنا بولۇپ ياشايتتى. ئۇلۇغ ياۋچىلار بىلەن ئۇيسۇنلار غەربىي كاربدورىدا ياشىغان بولسا، ھونلار ئۇلارنىڭ شەرقىدە ھازىرقى موڭغۇلىيە ۋە ئىچكى موڭغۇل دائىرىسىدە ياشايتتى.

مىلادىدىن ئۇچ ئەسىر بۇرۇن، ئۇلۇغ ياۋچىلار ئۇيسۇنلارغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنىڭ خانى ناندۇمىنى ئۆلتۈرگەن، ياپلاقلىرىنى بېسىۋالغان، مەغلۇپ بولغان ئۇيسۇنلار شەرققە قاراپ قېچىپ، ھونلارنىڭ قانىتى ئاستىدا پاناھلانغانىدى. ھونلار يېنىغا بارغان بوجو ئاتلىق ئۇيسۇن يابغۇسى (يابغۇ- مەنسەپ نامى بولۇپ، باش ۋەزىرگە تەڭ) تۇغۇلغىنىغا بىر نەچچە ئاي بولغان خانزادە راغومى (نانىدۇنىڭ ئوغلى)نى ئېلىپ قاچقان. باتۇر تەڭرىقۇت خانزادە راغومىنى چوڭ قىلىپ، تەربىيىلەپ ئۆستۈرگەن. راغومى ھونلار ئېلىپ بارغان ئۇرۇشلاردا خىزمەت كۆرسەتكەن. باتۇر تەڭرىقۇت راغومىنى ئۇيسۇنلارغا خان قىلىپ تەيىنلەپ، پۈتۈن ئۇيسۇن ئاھالىسىنى ئۆزلىرىنىڭ يۇرتىغا قايتۇرغان. ئانچە ئۇزۇن ئۆتمەي ئۇيسۇنلار بىلەن ئۇلۇغ ياۋچىلار ئارىسىدا يەنە ئۇرۇش يۈز بەرگەن. بۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا ناھايىتى ئېغىر مەغلۇبىيەتكە يولۇققان ئۇيسۇنلار ئىرسىن ۋادىسى (نىڭشىيادا) ۋە غەربىي كاربدوردىن غەربكە قاراپ كۆچۈپ، ئىلى ۋادىسىغا بېرىپ يەرلەشكەن.

مەكتۇپتا ئېيتىلغانىدەك، مىلادىدىن 176 يىل بۇرۇن باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ ئوغلى ئۇلۇغ قول بىلگە خان ئىسيان كۆتۈرگەن ئۇلۇغ ياۋچىلار ئۈستىگە بېسىپ بېرىپ، ئۇلارنى قاتتىق جازالىغان. ئۇنىڭغا چىدىمىغان ئۇلۇغ ياۋچىلار ھونلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن خانىنىڭ ئايالى باشچىلىقىدا، غەربكە قاراپ كۆچۈپ، ئىلى ۋادىسىغا كېلىپ، بۇ يەرگە يېقىندىن كېلىپ ئورۇنلاشقان ئۇيسۇنلارنى ماكانلىرىدىن قوغلاپ چىقارغان. ئۇلۇغ ياۋچىلار ئىلى ۋادىسىدا 25 يىل تۇرغان. مىلادىدىن 150 يىل بۇرۇن، ھون تەڭرىقۇتى كۈنخاننىڭ ياردىمىنى ئالغان ئۇيسۇنلار ئۇلۇغ ياۋچىلارغا ھۇجۇم قىلىپ ئۇلارنى ئىلى ۋادىسىدىن قوغلىدى. ئۇلۇغ ياۋچىلار ئىلى ۋادىسىدىن غەربىي جەنۇبقا سىلجىپ، قەشقەرگە كەلدى ۋە بۇ يەردە ئانچە ئۇزۇن تۇرمايلا باكترىيە (ھازىرقى ئافغانىستاننىڭ شىمالىي قىسمى) گە ۋە ئامۇ دەرياسىنىڭ ئوڭ قىرغىقىغا بېرىپ ئورۇنلاشتى.

3 . باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ مەكتۇبىدا: لولان، ئۇيسۇن، ئوغۇزلارنى ئۇلارنىڭ ئەتراپىدىكى 26 خانلىقنى ھۆكۈمرانلىقىم ئاستىغا ئالدىم، دېيىلگەن. مانا شۇنىڭغا

ئاساسلانغاندا، باتۇر تەڭرىقۇت مىلادىدىن 177 يىل بۇرۇن غەربكە قىلغان ھەربىي يۈرۈشىدە، يەتتە سۇدىكى (ئىلى ۋادىسىمۇ بۇنىڭ ئىچىدە) ئۇيسۇنلارنى، سەمەرقەنت ۋە بالقاش كۆلى بىلەن ئارال كۆلىنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان قاڭلىلارنى، كاسپىي بويىدىكى ئالانلارنى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى باشقا دۆلەتلەرنى تولۇق بويسۇندۇرغان. ھونلارنىڭ بۇ يۈرۈشلىرىدە ئالاھىدە مۇھىم بولغىنى، ئۇلار مىلادىدىن 177 يىل بۇرۇن تارىم ۋادىسىدىكى ئۇيغۇر خانلىقلىرىنى بويسۇندۇرغان. دېمەك، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى غەربىي ئۇيغۇرلار شۇنىڭدىن باشلاپ ھون تەڭرىقۇتلۇقىنىڭ دۆلەت تەركىبىگە كىرگەن.

4 . باتۇر تەڭرىقۇت خەن ۋېندىغا يازغان مەكتۇبىدا: «ئوقيا كۆتۈرگەن خەلقلەرنىڭ ھەممىسى بىر ئائىلە بولۇپ بىرلەشتى» دەپ تەھدىت سالغان.

خەن ۋېندى باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ مەكتۇبىنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن، دەرھال جاۋاب مەكتۇب يوللاپ مۇنداق دېگەن: «خەن پادىشاھى، ئۇلۇغ ھون تەڭرىقۇتنىڭ سالامەتلىكىنى ئېھتىرام ئىلە سورايدۇ. ئالىيلىرى ئەلچى شىخوجان (ھون ئەلچىسىنىڭ نامى ئا) ئارقىلىق پېقىرغا يوللىغان مەكتۇبلىرىدا: قوشۇنلارنى ئۇرۇش قىلىشتىن توختىتىپ، ئارام ئېلىشقا چىقىرىپ، جەڭ ئاتلىرىنى يايلاققا قويۇپ بېرىپ، كونا ئاداۋەتلەرنى ئەستىن چىقىرىپ، بۇرۇنقى بىتىمنامىنى ئەسلىگە كەلتۈرسەك، چېگرا ئەتراپلىرىدا ياشايدىغان ئاھالە تىنىچ، خاتىرجەم، ئارامخۇدا كۈن كۆرسە، ئەۋلادتىن ـ ئەۋلادقىچە تىنىچ، پاراۋان ئۆتسەك ياخشى بولاتتى، دېگەن ئىكەنلا، مەن بۇنىڭدىن ئىنتايىن خۇشال بولدۇم.»[1]

خەن ۋېندى ئۆز ئەلچىسى ئارقىلىق يوللىغان مەكتۇبى بىلەن بىللە باتۇر تەڭرىقۇتقا ئېسىل تون ـ چاپانلار، ئالتۇن توقا (كەمەرنىڭ توقىسى)، كىمخاپ، خىلمۇ خىل رەڭدىكى شايى ـ ئەتلەسلەردىن بولۇپ ناھايىتى نۇرغۇن سوۋغا ئەۋەتكەن.

ھونلار بىلەن خەن سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرىنىڭ ئۆز ئارا يېزىشقان مەكتۇبلىرىغا ئاساسلانغاندا، مىلادىدىن 175 يىل بۇرۇن، ھونلار بىلەن خەن سۇلالىسى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ياخشىلىنىشقا قاراپ يۈز تۇتقان.

خەن سۇلالىسى ھونلارغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن، ئىقتىسادى، ھەربىي ۋە باشقا جەھەتلەردىن ئۇزۇن مۇددەت (مىلادىدىن 200 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ

(1) بەن گۇ: «خەن سۇلالىسى يىلنامىسى. ھۇنلار ھەققىدە قىسسە».

ميلادىدىن 130 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە) پۇختا تەييارلىق كۆردى. خەن سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى خەن ۋۇدىنىڭ ۋاقتىدا (ميلادىدىن 140 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ ميلادىدىن 87 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە)، ھونلارغا قارشى ئۇزۇنغا سوزۇلغان قانلىق ئۇرۇشلار باشلىنىپ كەتتى.

خەن ۋۇدىنىڭ ھونلارغا قارشى ئېلىپ بارغان ئۇرۇشلىرىنىڭ بىرى ميلادىدىن127 يىل بۇرۇن بولدى. بۇ ئۇرۇشتا، قوماندان ۋېي چىڭ باشچىلىقىدىكى بىر نەچچە مىڭ كىشىلىك ئاتلىق، پىيادە قىسىملاردىن تەركىب تاپقان خەن قوشۇنى ھونلار بىلەن ئۇرۇشۇپ، ئوردوس يايلىقىنى بېسىۋالدى.

ئىككىنچى قېتىمقى چوڭ ئۇرۇش ميلادىدىن 121 يىل بۇرۇن يۈز بەردى. بۇ ئۇرۇشتا، قوماندان، خو چۈبىڭ باشچىلىقىدىكى بىر نەچچە يۈز مىڭ كىشىلىك ئاتلىق، پىيادە قوشۇن ھونلارنىڭ كەڭسۇدىكى، تەڭرىتېغى (ھازىرقى چىلەنسەن تېغى) ۋە ئالچى تېغى (ھازىرقى يەنجىشەن تېغى) ئېتەكلىرىدىكى يايلاقلىرىغا بېسىپ كىرىپ ھونلاردىن خېشى كارىدورىنى تارتىۋالدى. خېشى كارىدورى بىر پارچە مۇنبەت يايلاق ئىدى. خەن سۇلالىسى خېشى كارىدورىنى بېسىۋالغاندىن كېيىن، شۇ جايغا ئىچكى جايلىرىدىن 200 مىڭ كىشىنى كۆچۈردى. خەن كۆچمەنلىرى يېڭى جايدا بوز يەر ئېچىپ، دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللاندى. خەن ۋۇدىنىڭ قارشىچە، چېگرا مۇداپىئەسىنى كۈچەيتىشنىڭ ئەڭ ئۈنۈملۈك چارىسى چېگرا بويلىرىغا كۆپ مىقداردا ئادەم كۆچۈرۈش ئىدى. خەن ۋۇدى خېشى كارىدورىنى مەمۇرى جەھەتتىن ئىدارە قىلىش ئۈچۈن، ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ، ۋۇۋېي، جيۇچۈەن، جاڭيې، دۇڭخۇاڭ قاتارلىق ۋىلايەتلەرنى تەسىس قىلدى.

ھونلار خېشى كارىدورىدىكى يايلاقلىرىدىن ئايرىلىپ قالغانلىقىغا ھەسرەتلىنىپ تۆۋەندىكى قوشاقنى توقۇغان:

ئايرىلىپ قالغاندا تەڭرىتېغىدىن،
ئاۋۇماس بولۇپ قالدى چارۋا مالىمىز.
ئايرىلىپ قالغاندا ئالچى تېغىدىن،
مۇڭلىنىپ سارغايدى قىز، ئايالىمىز.

قوشاقتا: «ئالچى تېغى» بىلەن، «مۇڭلىنىپ سارغايدى قىز، ئايالىمىز»

دېگەن قۇرنىڭ باغلىنىپ تەسۋىرلىنىشى ناھايىتى چوڭقۇر مەنىگە ئىگە. چۈنكى ھونلارنىڭ خوتۇن - قىزلىرى قىزىل ھەم سېرىققا مايىل بىر تۈرلۈك گۈلدىن ئەڭلىك ياساپ، چىرايىنى گۈزەللەشتۈرۈش ئۈچۈن يۈزىگە سۈركىشەتتى. ھونلار مانا شۇ ئەڭلىكنى ئالچى (قىزىل) ئەڭلىك دەپ ئاتىشاتتى. شۇڭلاشقا، ھون تەڭرىقۇتلىرىنىڭ چوڭ مەلىكىسى (خانىش) مۇ ئالچى دەپ ئاتىلاتتى.

ھونلار ئالچى تېغىنىڭ قولدىن كېتىشىنى ھون خوتۇن - قىزلىرىنىڭ ئەڭلىكىدىن ئايرىلىپ قالغانلىقىغا ئوخشىتىپ، خوتۇن - قىزلىرىمىزنىڭ چىرايى گۈزەل ئالچى بولالمايدىغان ھالغا چۈشۈپ قالدى، دەپ ھەسرەتلەنگەن.

خەن ۋۇدى خېشى كارىدورىنى بېسىۋېلىپ ئىككى يىل ئۆتە - ئۆتمەيلا، مىلادىدىن 119 يىل بۇرۇن، ھونلارغا قارشى يەنە ئۇرۇش ھەرىكەتلىرىنى باشلىدى.

قوماندان ۋېي چىڭ، خوچۈبىڭلار باشچىلىقىدىكى 100 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق (ھەر بىرىنىڭ قول ئاستىدا 50 مىڭ ئاتلىق بار ئىدى) بىر نەچچە يۈز مىڭ پىيادە قوشۇن ھونلارغا قارشى يۈرۈش باشلىدى، خەن قوشۇنلىرىدا 140 مىڭ تۇياق زاپاس ئاتمۇ بار ئىدى. خەن قوشۇنلىرى سەددىچىن سېپىلىدىن چىقىپ ھونلار تېررىتورىيىسىگە بېسىپ كىردى. ھون تەڭرىقۇتى ئىل چىسى تەڭرىقۇت (مىلادىدىن 127 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ 114 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە تەڭرىقۇت بولغان) باشچىلىقىدىكى ھون ئاتلىق قوشۇنلىرى ئۇلارنى موڭغۇلىيە چۆلىدە پايلاپ تۇردى. موڭغۇلىيە چۆلىدە بولغان ئۇرۇشتا خەن قوشۇنلىرى ئىل چىسى تەڭرىقۇتىنى قورشىۋالدى. لېكىن، تەڭرىقۇت قورشاۋنى يېرىپ چىقىپ، ئەسىرگە چۈشۈشتىن قۇتۇلۇپ قالدى.

بۇ قېتىمقى قانلىق ئۇرۇشتا، خەن قوشۇنلىرىدىن 100 مىڭ ئادەم، 120مىڭ ئات ئۆلدى. ھونلاردىن 90 مىڭ ئادەم، نەچچە ئون مىڭ ئات ئۆلدى. ھونلار بىلەن بولغان ئۇرۇشتا ھالسىرىغان خەن قوشۇنلىرى ئۇرۇشنى داۋاملاشتۇرۇشقا پېتىنالماي، ئارقىغا قايتىپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى. ھونلارمۇ خەن قوشۇنلىرىنىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ زەربە بېرەلمىدى. شۇ ئۇرۇشتا خەن سۇلالىسىنىڭ مەشھۇر قوماندانلىرىدىن بىرى بولغان لى گۇاڭ بەلگىلەنگەن جايغا ئۆز ۋاقتىدا يېتىپ كېلەلمىگەنلىكى ئۈچۈن، ئېغىر جازاغا تارتىلىشىدىن قورقۇپ، ئۆزىنى ئۆزى ئۆلتۈرۈۋالدى. قانداق بولمىسۇن، يۇقىرىدا بايان قىلىنغان ئۈچ قېتىملىق ئۇرۇش ئارقىلىق خەن سۇلالىسى بۇرۇنقى پاسسىپ ئورۇندىن ئاكتىپ ئورۇنغا ئۆتتى. بۇرۇن ھونلار تاجاۋۇز قىلغۇچى، خەن سۇلالىسى بولسا مۇداپىئەدە تۇرۇپ ئۆزىنى

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يىگانە ئادرىسى

قوغدىغۇچى ئورنىدا تۇرغانىدى. مىلادىدىن 127 يىل بۇرۇنقى چاغدىن باشلاپ، ئەھۋال يۇقىرىقىنىڭ ئەكسى بولۇپ ئۆزگەردى.

خەن ۋۇدى مىلادىدىن 119 يىل بۇرۇن، هونلار بىلەن ئۇرۇشقان چاغدىكى ئۆزىدىلا، چېگرا بويلىرىغا 700 مىڭ ئادەم كۆچۈردى.

خەن ۋۇدى هونلارغا قارشى ھەربىي ھەرىكەتلەرنى ئېلىپ بارغاندىن تاشقىرى، دىپلوماتىيە ھەرىكەتلىرىنىمۇ ئېلىپ باردى. ئۇ يىراقتىكىلەر بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ، يېقىن قوشنىلىرىغا هۇجۇم قىلىش ستراتېگىيىسىنى قوللاندى. ئۇ يىراقتىكى ئەللەردىن دوست تېپىپ، ئۇلار بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ هونلارغا قارشى بىرلىك سەپ تەشكىل قىلىش ئۈچۈن، جاڭ چيەننى مىلادىدىن 127 يىل بۇرۇن بىر قېتىم، مىلادىدىن 115 يىل بۇرۇن بىر قېتىم غەرب ئەللىرىگە ئەۋەتتى. جاڭ چيەن ئىككى قېتىم بېرىپ غەرب ئەللىرىنى چارلاپ كەلگەندىن كېيىن، خەن ۋۇدى ئۇنىڭ تەكلىپىگە بىنائەن، سوۋغا ـ سالام يوللاپ ئالداپ قىزىقتۇرۇش، قىز بېرىپ قۇدىلىشىش قاتارلىق ئۇسۇللارنى قوللىنىپ، ئالدى بىلەن ئۇيسۇنلارنى ئۆزىگە تارتىپ، ئۇلارنى هونلارغا قارشى قىلىپ قويدى. مىلادىدىن 104 يىل بۇرۇن، ئۇيسۇنلار هونلاردىن يۈز ئۆرۈپ، خەن سۇلالىسىنىڭ ئىتتىپاقچىسى بولۇپ قالدى.

خەن ۋۇدى ئۇيسۇنلارنى يېنىغا تارتىۋالغاندىن كېيىن، هونلارغا قارشى ئۇرۇش ھەرىكەتلىرىنى يەنە باشلىدى. لېكىن، بۇنداق ئۇرۇشلارنىڭ كۆپىدە خەن سۇلالىسى قوشۇنلىرى مەغلۇپ بولدى.

مەسىلەن: خەن ۋۇدى مىلادىدىن 100 يىل بۇرۇن، لى لىڭ باشچىلىقىدا 5000 مىڭ كىشىلىك پىيادە قوشۇننى هونلارغا قارشى ماڭدۇردى. لى لىڭ باشچىلىقىدىكى خەن پىيادە قوشۇنلىرى هونلار تېررىتورىيىسىگە بېسىپ كىرىپ، شىمالغا قاراپ 30 كۈن ماڭغاندىن كېيىن، توغلا دەرياسىنىڭ بويىدا قۇتىغۇ تەڭرىقۇت تەرىپىدىن تارمار قىلىندى. لى لىڭ ئەسىرگە چۈشتى. خەن ۋۇدى ئۇنىڭ ئارقىسىدىن ئاساسى قوشۇننى ئەۋەتمىدى.

خەن ۋۇدى مىلادىدىن 97 يىل بۇرۇن، لى گۇاڭلى باشچىلىقىدا 180 مىڭ كىشىدىن تەركىب تاپقان ئاتلىق ۋە پىيادە قوشۇننى هونلارغا قارشى ماڭدۇردى. هونلار تېررىتورىيىسىگە خېلى ئىچكىرىلەپ بېسىپ كىرگەن خەن قوشۇنلىرىنىڭ لى گۇاڭلى ئۆزى بىۋاسىتە قوماندانلىق قىلغان 140 مىڭ كىشىلىك قوشۇنى

(70 مىڭ ئاتلىق، 70 مىڭ پىيادە) توغلا دەرياسىنىڭ جەنۇبى قىرغىقىدا قۇتىغۇ تەڭرىقۇت (مىلادىدىن 101 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىدىن 96 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە تەڭرىقۇت بولغان) باشچىلىقىدىكى هون قوشۇنلىرى بىلەن ئون كۈن ئۇرۇشقاندىن كېيىن قايتىپ كەتتى. بۇ قېتىمقى ئۇرۇش خەن سۇلالىسى ئۈچۈن ئېغىر ئاپەت كەلتۈردى.

خەن ۋۇدى يۇقىرىدىكى ئىككى قېتىملىق مەغلۇبىيەتكە تەن بەرمەي، مىلادىدىن 91 يىل بۇرۇن هونلاردىن ئۆچ ئېلىش ئۈچۈن، لى گۇاڭلى باشچىلىقىدا هونلارغا قارشى يەنە قوشۇن ماڭدۇردى. بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان غولىقو تەڭرىقۇت (مىلادىدىن 96 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىدىن 85 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە تەڭرىقۇت بولغان) 50 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇنلىرىنى هازىرقى موڭغۇلىيىدىكى خاڭگەي تاغلىرىنىڭ جەنۇبى ئېتىكىگە باشلاپ كېلىپ، ئۇرۇشقا تەييارلاندى. غولىقو تەڭرىقۇت جەنۇبقا قارىتىپ ئۇزۇن ۋە چوڭقۇر خەندەك قازدۇردى. خەندەك ئۈستى نىقاپلاندى. لى گۇاڭلى باشچىلىقىدىكى 70 مىڭ كىشىلىك خەن قوشۇنى هونلار قازغان خەندەكنىڭ ئۇدۇلىغا كېلىپ توختىدى. ئۇلار نىقابلانغان خەندەكتىن خەۋەرسىز ئىدى. غولىقو تەڭرىقۇت يېرىم كېچىدە تۇيدۇرماستىن خەن قوشۇنلىرىنىڭ ئارقا تەرىپىگە ئۆتۈپ، ئۇشتۇمتۇت شىددەت بىلەن هۇجۇم قىلدى. ئارقا تەرەپتىن هۇجۇمغا ئۇچرىغان خەن قوشۇنلىرى ناهايىتى قالايمىقان هالدا ئالدىغا قاراپ قاچتى ۋە نۇرغۇنى خەندەككە يىقىلىپ چۈشۈپ هالاك بولدى. لى گۇاڭلى ناهايىتى پاجىئەلىك مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىدى ۋە ئەسىرگە چۈشتى، هونلار شانلىق بىر غەلىبىگە ئېرىشتى. بۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا، خەن ئەسكەرلىرىنىڭ بىرىمۇ ساق قېچىپ قۇتۇلالمىدى. بۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا ئەسىرگە چۈشكەن بەختسىز ۋە شۆھرەتسىز لى گۇاڭلىنى (ئۇ پەرغانىگە قىلغان ئىككى قېتىملىق يۇرۇشىدە ناهايىتى ئېغىر مەغلۇبىيەتكە يولۇققانىدى) غولىقو تەڭرىقۇت مىلادىدىن89 يىل بۇرۇن « ئانامنىڭ ۋاپاتىغا قۇربانلىق قىلىمەن» دېگەن باهانە بىلەن ئۆلتۈردى.

هونلارنىڭ مىلادىدىن 91 يىل بۇرۇنقى شۇ ئۇرۇشتا قازانغان غەلىبىسى دۇنيانىڭ ئۇرۇش تارىخىدا ناهايىتى مۇهىم ئورۇننى ئىگىلەيدۇ.

خەن سۇلالىسى، مىلادىدىن 104 يىل بۇرۇن ئۇيسۇنلارنى يېنىغا تارتىپ هونلارغا قارشى هەرىكەت ئېلىپ بارغاندىن تارتىپ 74 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە بولغان 30 يىل ئىچىدە، ئۇيسۇنلارنىڭ كۈن بەگلىرىگە (كۇنمۇ ـ   ) شىجۈن، جەيۇ ئاتلىق مەلىكە قىزلىرىنى ياتلىق قىلدى.

مىلادىدىن 104 يىل بۇرۇن ئۇيسۇن خانى راغومىغا ياتلىق بولغان مەلىكە شىجۈن ئۆزىنىڭ ئۈستىگە يۈكلەنگەن سىياسىي، ستراتېگىيىلىك ۋەزىپىسىنى ھېس قىلىپ يېتەلمىدى. راغومى ناھايىتى قېرىپ كەتكەنىدى، مەلىكە ئۇيسۇن تىلىنى بىلمەيتتى. ئۇ ئۇيسۇنلارنىڭ ئۆرپ ـ ئادەتلىرىگە كۆنەلمىدى. شۇڭا، ئۇ دائىم مۇڭلىناتتى، ئۇ « مەلىكە قوشىقى » ناملىق بىر قوشاق توقۇغان، قوشاق مۇنداق:

ئۇزاتتى يىراققا مېنى تۇغقانلار،
ياتلىق قىلىشىپ ئۇيسۇن خانىغا.
ئۆيلىرى يۇمىلاق كىگىز ئوتاۋكەن،
ئۇلارنىڭ ئوزۇقى ئىكەن گۆش، قىمىز.
ئۆرلەيدۇ پىغانىم يۇرتنى ئەسلىسەم،
قۇش بولۇپ يۇرتۇمغا ئۇچۇپلا كەتسەم...

راغومى ئۆزىنىڭ بەكمۇ قېرىپ كەتكەنلىكىنى نەزەردە تۇتۇپ، مەلىكە شىجۈنى نەۋرىسى قۇنشۇمىغا چىتىپ قويىدۇ. مەلىكە قۇنشۇمىدىن بىر قىز تۇغىدۇ. ئۇزى ئانچە ئۆتمەيلا ئالەمدىن ئۆتىدۇ.

بۇ ئەھۋالدىن خەۋەر تاپقان خەن ۋۇدى، مىلادىدىن 100 يىل بۇرۇن ئۆز تۇغقانلىرىدىن بىرىنىڭ جەيۇ ئاتلىق قىزىنى قۇنشۇمىغا ياتلىق قىلىدۇ. بەختكە قارشى، ئانچە ئۇزۇن ئۆتمەيلا، قۇنشۇمى ئالەمدىن ئۆتىدۇ. ئۇنىڭ ھون بىكەسىدىن تۇغۇلغان ئوغلى نىمى كىچىك بولغانلىقتىن، مەرھۇمنىڭ تۇغقىنى ئۇنغۇمى ۋاقىتلىق خان بولىدۇ.

ئۇيسۇنلارنىڭ ئادىتى بويىچە مەلىكە جەيۇ ئۇنغۇمىغا ياتلىق بولىدۇ. ئۇنىڭدىن ئۈچ ئوغۇل، ئىككى قىز تۇغىدۇ.

ئۇيسۇنلارنىڭ خەن سۇلالىسى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىدىن غەزەپلەنگەن غۇياندى تەڭرىقۇت (مىلادىدىن 85 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىدىن 65 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە تەڭرىقۇت بولغان) مىلادىدىن 74 يىل بۇرۇن، غەربىي ئۇيغۇرلاردىن قۇشۇ خانلىقى قاتارلىق دۆلەتلەرنىڭ قوشۇنلىرىنى ئاتلاندۇرۇپ ئۇيسۇنلارغا ھۇجۇم قىلىدۇ. غۇياندى تەڭرىقۇت دەل شۇ ۋاقىتنىڭ ئۆزىدە ئۇيسۇنلارغا

ئەلچى ئەۋەتىپ، ئۇلاردىن مەلىكە جەيۇنى ھونلارغا تۇتۇپ بېرىپ، خەن سۇلالىسى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى ئۈزۈشنى تەلەپ قىلىدۇ. ئەنە شۇنداق ئەھۋال يۈز بەرگەندە، مەلىكە جەيۇ بىلەن ئۇنغۇمى پادىشاھ خەن شۇەندىگە مەكتۇپ يېزىپ، ئۇنىڭ ياردەم بېرىشىنى تەلەپ قىلىدۇ.

پادىشاھ خەن شۇەندى مەلىكە جەيۇنى قۇتقۇزۇپ قېلىش ئۈچۈن، مىلادىدىن 71 يىل بۇرۇن 160 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇننى بەش يۆنىلىش بويىچە ھونلارغا قارشى ماڭدۇرىدۇ. خەن قوشۇنلىرى سەددىچىن سېپىلىنىڭ قوۋۇقلىرىدىن چىقىپ، ھونلار تېررىتورىيىسىگە خېلى ئىچكىرىلەپ كىرگەن بولسىمۇ، ھونلارنىڭ ئاساسىي كۈچلىرىنى ئۇچرىتالماي، ئارقىغا قايتىپ كېتىشكە مەجبۇر بولىدۇ. چۈنكى، غۇياندى تەڭرىقۇت ھونلارنىڭ ئاساسىي كۈچلىرىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، چېكىنىپ زەربە بېرىش تاكتىكىسىنى قوللىنىپ، خەن قوشۇنلىرى بىلەن ئومۇميۈزلۈك كەسكىن ئۇرۇش قىلىشتىن ساقلانغانىدى.

لېكىن ئۇيسۇن قوشۇنلىرى ھونلارغا غەرب تەرىپىدىن ھۇجۇم قىلىپ، ھونلارنىڭ ئوڭ قول بىلگە خان ئوردىسىنى (ھازىرقى ماناس بىلەن فۇكاڭ ئارىلىقىدا بولغان) ۋەيران قىلىپ، 40 مىڭ ئادەم ۋە 700 مىڭ تۇياق چارۋا مالنى ھەيدەپ كېتىدۇ.

غۇياندى تەڭرىقۇت شۇ يىلى ئۇيسۇنلاردىن ئۆچ ئېلىش ئۈچۈن ئۇلارغا ھۇجۇم قىلىدۇ. ئۇ غەلىبە بىلەن قايتىدۇ. لېكىن قايتىشىدا، قېلىن قار، قاتتىق سوغۇقتا قېلىپ، ئېغىر زىيانغا ئۇچرايدۇ.

ئۇنىڭ ئۈستىگە مىلادىدىن 71 يىل بۇرۇن، ھونلارنىڭ ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچرىغانلىقىدىن پايدىلانغان شەرقىي تۇرالار ئىسيان كۆتۈرۈپ، ھونلارغا شىمال تەرەپتىن ھۇجۇم قىلىدۇ. دەل شۇ پەيتتە، ئوغانلارمۇ ھونلارغا شەرق تەرەپتىن ھۇجۇم قىلىدۇ. دېمەك، مىلادىدىن 71 يىل بۇرۇن، ھونلار غەرب تەرەپتە ئۇيسۇنلارنىڭ، شىمال تەرەپتە تۇرالارنىڭ، شەرقتە ئوغانلارنىڭ، جەنۇب تەرەپتە خەن سۇلالىسىنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچرايدۇ[1].

شەرقىي تۇرالار مىلادىدىن 71 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىدىن 50 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە ھونلارغا بويسۇنمىدى. شەرقى تۇرالار شۇ مەزگىل ئىچىدە، مىلادىدىن 61 يىل بۇرۇن ھونلارغا يەنە بىر قېتىم ھۇجۇم قىلدى. شولوي

(1) بەن گۇ: «خەن سۇلالىسى يىلنامىسى. ھونلار ھەققىدە قىسسە».

www.uyghurkitap.com

قانقۇي تەڭرىقۇت 10 مىڭدىن ئارتۇق قوشۇننى ئەۋەتىپ ئۇلاردىن ئۈچ ئالماقچى بولغان بولسىمۇ، ئۇنىڭ بۇ ھەرىكىتىدىن ئانچە ياخشى نەتىجە چىقمىدى[1].

شولوي قانقۇي تەڭرىقۇت مىلادىدىن 60 يىل بۇرۇن ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ھون ھۆكۈمرانلىرى تەڭرىقۇتلۇق دەۋاسى قىلىشىپ، بىر نەچچە يىلغا سوزۇلغان قانلىق ئىچكى ئۇرۇشلارنى ئېلىپ باردى. مىلادىدىن 60 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىدىن 52 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە بولغان سەككىز يىل ئىچىدە، قۇغۇشار، قۇتىئۇش، تۇجۇ، ئۇغۇز، چىلى قاتارلىق ھون شاھزادىلىرى ئۆزلىرىنى تەڭرىقۇت دەپ جاكارلىدى. بۇ تارىختا « بەش تەڭرىقۇتنىڭ ھوقۇق تالىشىشى» دەپ ئاتالدى.

شولوي قانقۇي تەڭرىقۇتنىڭ ئوغلى قۇتىئۇش تەڭرىقۇت 50 مىڭ كىشىدىن تەركىب تاپقان ئاتلىق قوشۇنغا تايىنىپ، تۆت يىل ئىچىدە (52 ـ 56) ھونلار تەختىنى تالىشىپ ئۆزلىرىنى تەڭرىقۇت دەپ ئاتاشقان قۇغۇشار تەڭرىقۇت، تۇجۇ تەڭرىقۇت (56 58)، ئۇغۇز تەڭرىقۇت (57 ـ)، چىلى تەڭرىقۇت (56 57) قاتارلىق تەڭرىقۇتلارنى بىر ـ بىرلەپ تارمار كەلتۈردى. مانا شۇ بىر نەچچە يىل داۋام قىلغان ئىچكى ئۇرۇشتا، ناھايىتى نۇرغۇن ئادەم ئۆلۈپ، ھونلار ئىلى قان دەرياسىغا چۆمۈلدى، جەسەت دۆۋىلىرى ئۈستىدە ئاغزى قانغا بويالغان بۆرىلەر ھۇۋلىشىدىغان، ياۋايى يىرتقۇچ قۇشلار چىرقىرىشىدىغان ناھايىتى قورقۇنچلۇق مەنزىرە پەيدا بولدى. ئۇرۇش بولۇپ ئۆتكەن جايلاردا، يېشىل يايلاقلار، دالالار، چۆللەرنىڭ ئۈستىنى ئاقىرىپ تۇرغان ئادەم سۆڭەكلىرى قاپلاپ كەتتى. چارۋا ماللارنىڭ 90 پىرسەنتى قىرىلىپ، خەلق ئاچارچىلىق ئىچىدە قالدى. ئۆز ئارا بولغان ئۇرۇشتا سەپەرۋەر قىلىنغان قوشۇن 350 مىڭ كىشىلىك بولۇپ، ئۇنىڭدىن 300 مىڭغا يېقىن ئادەم ئۆلدى.

ئۆز دۈشمەنلىرى ئۈستىدىن غەلىبە قىلغان قۇتىئۇش تەڭرىقۇت ھونلارنىڭ پايتەختى ئۆتۈكەنگە كىرىپ تەنتەنە بىلەن تەختكە چىقتى. ئاكىسى قۇتىئۇش تەڭرىقۇتتىن يېڭىلىپ نېمە قىلىشىنى بىلمەي گاڭگىراپ قالغان قۇغۇشار تەڭرىقۇت يېقىنلىرىنى يىغىپ قانداق قىلىش توغرىسىدا كېڭەش ئۆتكۈزدى. ئۇنىڭ ئىل قۇساي ئاتلىق ۋەزىرى خەن سۇلالىسىگە بېقىنىپ، ئۇلارنىڭ ياردىمىنى قولغا كەلتۈرۈپ، قۇتىئۇش تەڭرىقۇتنى يوقىتىپ، ھونلار تەختىنى

(1) بەن گۇ: «خەن سۇلالىسى يىلنامىسى. ھۇنلار ھەققىدە قىسسە».

ئىگىلەشنى تەشەببۇس قىلدى. باشقا ھون بەگلىرى ئىل قۇسايغا قارشى چىقتى، ئۇلار «ھونلار ئات مىنىشكە ئۇستا بىر خەلق بولۇپ، ئۇرۇش قىلىشتا دۇنيادا داڭقى بار. ھونلار باتۇرلۇقنى ئىززەتلەيدۇ، باش ئېگىشنى پەسكەشلىك دەپ بىلىدۇ. ئۇرۇش قىلىپ ئۆلۈش باتۇرلۇقنىڭ خىسلىتى. ھازىر ئاكا ـ ئۇكىلار ئارىسىدا ھاكىمىيەت تالىشىش يۈز بەرگەن بولسىمۇ، ھون ھاكىمىيىتى يەنىلا قېرىنداشلارنىڭ قولىغا ئۆتتى. كىشىلەرنىڭ قولىغا ئۆتكىنى يوق»[1] دېيىشتى.

قۇغۇشار تەڭرىقۇت ئىل قۇسايىنىڭ تەشەببۇسىنى ماقۇل كۆردى. ئۇ مىلادىدىن 52 يىل بۇرۇن، بىرنەچچە ئون مىڭ ئاتلىق قوشۇن ۋە ئۆزىگە ئەگەشكەن بىر قىسىم ھونلارنى باشلاپ، سەددىچىن سېپىلىنىڭ شىمالىغا يېقىنلاپ كەلدى. ئۇ ئوغلىنى چاڭئەنگە ئەۋەتتى.

قۇتىئۇش تەڭرىقۇت قۇغۇشارنىڭ خائىنلىق يولىغا ماڭغانلىقىنى ئاڭلاپ، ناھايىتى قاتتىق غەزەپلەندى.

قۇغۇشار تەڭرىقۇت مىلادىدىن 51 يىل بۇرۇن، چاڭئەنگە قاراپ يولغا چىقتى. بۇنى ئاڭلىغان خەن سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى خەن شۈەندى خۇشاللىقىنى باسالماي، مەشھۇر ئەمەلدارلىرى، خانلىرى باشلىق بىر نەچچە ئون مىڭ ئادەمنى باشلاپ چاڭئەننىڭ غەربىي شىمالىدىكى ۋېيخې دەرياسىنىڭ كۆۋرۈكىگىچە كېلىپ، قۇغۇشارنى قارشى ئالدى. قۇغۇشار خەن سۇلالىسى بىلەن ئۇلارنىڭ ياردىمىنى ئېلىپ قۇتىئۇش تەڭرىقۇتقا قارشى تۇرۇش توغرىسىدا كېلىشتى. خەن سۇلالىسى ئۇنىڭ تەلەپلىرىگە ماقۇل بولدى ۋە ئۇنى ۋاقتىنچە تۇرىدىغان جايى بولغان باۋتۇنىڭ غەربىي جەنۇبىغا ئۇزىتىپ قويدى، ھەتتا قوشۇن ئەۋەتىپ ئۇنى قوغدىدى. خەن شۈۋەندى قۇتىئۇش تەڭرىقۇتنىڭ چاڭئەنگە گۆرۈگە ئەۋەتكەن ئوغلىنى قايتۇرۇۋەتتى. بۇ خەن سۇلالىسىنىڭ قۇتىئۇش تەڭرىقۇت بىلەن دۈشمەنلىشىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەنلىكى ئىدى.

قۇتىئۇش تەڭرىقۇت ۋەزىيەتنىڭ ئۆزىگە پايدىسىز بولۇۋاتقانلىقىنى ھېسابقا ئېلىپ، مىلادىدىن 49 يىل بۇرۇن پايتەخت ئۆتۈكەننى تاشلاپ چىقىپ، شىمالغا قاراپ كەتتى. قۇتىئۇش تەڭرىقۇت ئەڭ ئاۋۋال چۆچەك ئەتراپلىرىدا ياشايدىغان ئوغۇزلارنى بويسۇندۇردى. ئاندىن كېيىن ھەربىي قوشۇنلىرىنى تولۇقلاپ، يەنسەي دەرياسىنىڭ يۇقىرىقى ئېقىمىدىكى قىرغىزلار ئۈستىگە ماڭدى

(1) يۇخېڭ: «خەن سۇلالىسى قىزلىرى ئۆيسۇندا» خەنزۇچە 71 ـ بەت.

www.uyghurkitap.com

ۋە ئۇلارنى بويسۇندۇردى، ئارقىدىن بايقال بويلىرىدىكى تۇرالارنى بويسۇندۇرۇۋالدى. قۇتىئۇش تەڭرىقۇت ئوغۇزلار، قىرغىزلار، تۇرالارنى بويسۇندۇرۇۋالغاندىن كېيىن، خېلى دەرىجىدە كۈچەيدى. شۇنىڭدىن كېيىن، ئۇ بۇ ئۈچ خانلىقنىڭ ھەربىي قوشۇنلىرىنى سەپەرۋەر قىلىپ، ئۇيسۇنلارغا ھۇجۇم قىلدى. ئۇيسۇنلار قاتتىق قارشىلىق قىلغان بولسىمۇ، ئاخىر باش ئېگىشكە مەجبۇر بولدى. مىلادىدىن 71 يىل بۇرۇن، ھونلارغا قارشى ئىسيان كۆتۈرۈپ، مىلادىدىن 50 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە 20 يىل مۇستەقىل بولۇۋالغان تۇرالار مىلادىدىن 49 يىل بۇرۇن قۇتىئۇش تەڭرىقۇت تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلۇپ مىلادىنىڭ 85 ـ يىلىغىچە ھونلار دۆلىتىنىڭ تەركىبىدە تۇردى.

مىلادىدىن 49 يىل بۇرۇن، قۇتىئۇش تەڭرىقۇت ئۆتۈكەننى تاشلاپ كەتكەندىن كېيىن، قوغۇشار تەڭرىقۇت خەن سۇلالىسىنىڭ نارازىلىقىغا قارىماي، ئۆتۈكەنگە قايتىپ بېرىپ، ھونلار تەڭرىقۇتلۇقىنىڭ تەختىگە ئولتۇردى. ئۇ مىلادىدىن 33 يىل بۇرۇن چاڭئەنگە كېلىپ، چاڭئەندە بىر نەچچە ئاي زىيارەتتە بولدى. ئۇ شۇ چاغدا، پادىشاھ خەن يەندى بىلەن ئىككى دۆلەت ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت توغرىسىدا سۆھبەت ئېلىپ باردى. مىلادىدىن 36 يىل بۇرۇن، ئالاس ئۇرۇشىدا، قۇتىئۇش تەڭرىقۇت چېڭ تاڭ باشچىلىقىدىكى قوشۇن تەرىپىدىن مەغلۇپ بولۇپ ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، قوغۇشار ئۆزىنى ھونلارنىڭ يەككە ـ يېگانە تەڭرىقۇتى دەپ ھېسابلىغانىدى. قۇتىئۇش تەڭرىقۇت ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، تۇرالار، قىرغىزلار، ئوغۇزلار، تارىم ۋادىسىدىكى ئۇيغۇر خانلىقلىرى ھون تەڭرىقۇتى قوغۇشارغا بېقىندى. قوغۇشار مىلادىدىن 33 يىل بۇرۇن، خەن مەلىكىسى ۋاڭ جاۋجۇنگە ئۆيلەندى. بۇ ھونلار بىلەن خەن سۇلالىسى ئوتتۇرىسىدىكى ئاخىرقى قۇدىلىشىش بولۇپ قالدى.

قوغۇشار تەڭرىقۇتتىن تارتىپ خوتۇئارشى تاۋغانوتى تەڭرىقۇتقىچە بولغان 90 يىل ئىچىدە (مىلادىدىن 43 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىنىڭ 46 ـ يىلىغىچە)، ھونلار ئېلىدە ئاجايىپ بىر گۈللىنىش مەنزىرىسى بارلىققا كەلدى. مىلادىدىن 43 يىل بۇرۇن، قوغۇشار تەڭرىقۇت ھونلار پايتەختىگە قايتىپ بارغاندىن كېيىن، ئۆزىنىڭ خەن سۇلالىسىگە بولغان بېقىندىلىق مۇناسىۋىتىنى ئېتىراپ قىلمىدى. شۇنىڭدىن باشلاپ، ھونلار ئىچكى ئۇرۇشلار، تەبىئىي ئاپەتلەر تۈپەيلى ۋەيران بولغان ئىقتىسادى (چارۋىچىلىق، دېھقانچىلىق، قول ھۈنەرۋەنچىلىك، ئوۋچىلىق، سودىلار) نى ئۆز ھالىتىگە كەلتۈرۈۋالدى. ھونلار ئۆزىنىڭ ئىقتىسادى

ئەھۋالىنى ياخشىلىنىشۋالغاندىن كېيىن، دۆلىتىدە خاتىرجەملىك ئورناتتى. ھەربىي قوشۇنلىرىنى قايتىدىن تەشكىللەپ تولۇقلىدى. قايتىدىن قۇدرەتلەنگەن ھون تەڭرىقۇتلۇقى ئوتتۇرا ئاسىيا بىلەن غەربىي ئاسىيادىكى بۇرۇنقى ھۆكۈمرانلىقىنى قايتىدىن تىكلىۋالدى.

ھون تەڭرىقۇتلۇقىدا گۈللىنىش يۈز بېرىپ، ھونلار يەنە قۇدرەتلىك كۈچكە ئايلانغان چاغدا، خەن سۇلالىسى ھۆكۈمران تەبىقىسىنىڭ ئانا جەمەتىدىن بولغان ۋاڭ ماڭ دېگەن ئادەم مىلادىنىڭ 9 ـ يىلى خەن سۇلالىسىنىڭ ھاكىمىيىتىنى تارتىۋېلىپ ئۆزىنى پادىشاھ دەپ جاكارلىغانىدى. شۇنىڭدىن باشلاپ، ھونلار بىلەن خەن سۇلالىسى ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت يامانلاشتى.

ۋاي ماڭ، جۇڭگودىكى جېنىدىن تويغان جىنايەتچىلەر، ھايات كەچۈرۈشكە ئامالسىز قېلىپ قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشكە تەييارلانغان كەمبەغەللەر، ياش يىگىتلەردىن بولۇپ 300 مىڭ كىشىلىك قوشۇن تەشكىللىدى. مىلادىنىڭ 10 ـ يىلى، بۇ قوشۇننى 12 قىسىمغا بۆلۈپ 12 سانغۇننىڭ يېتەكچىلىكىدە، 12 يۆنىلىش بويىچە ھونلارغا ھۇجۇم قىلىشقا ماڭدۇردى. بۇ قوشۇنلار سەددىچىن سېپىلىنىڭ ئەتراپىغا كېلىپ، ھۇجۇمغا ئۆتۈش ئۈچۈن تەييار تۇرۇشتى.

قىيانوتى تەڭرىقۇت باشچىلىقىدىكى نەچچە يۈز مىڭ كىشىدىن تەركىب تاپقان ھون ئاتلىق قوشۇنلىرى سەددىچىن سېپىلىنىڭ شىمالىغا توپلاندى. ئۇرۇش باشلىنىپ كېتىشكە تاسلا قالدى. لېكىن چوڭ ئۇرۇش بولمىدى. ۋاڭ ماڭنىڭ يولسىزلىقىدىن غەزەپلەنگەن ھونلار سەددىچىن سېپىلىدىن ئۆتۈپ ھۇجۇم قىلدى. بۇرۇنقى دوستلۇق ئورنىنى دۈشمەنلىك ئىگىلىدى. ۋاڭ ماڭ مىلادىنىڭ 13 ـ يىلى ھونلارنىڭ غەربىي تېررىتورىيىسىدىكى غەربىي ئۇيغۇرلارغا ھۇجۇم قىلدى. ھونلارنىڭ ياردىمىنى ئالغان قارا شەھەر خانلىقى دەن چىن باشچىلىقىدىكى ۋاڭ ماڭ قوشۇنلىرىنىڭ بىر قىسمىنى قىرىپ تاشلىدى. دەن چىن ئۇرۇشتا ئۆلدى. ۋاڭ ماڭ بۇ مەغلۇبىيەتكە تەن بەرمەي، مىلادىنىڭ 16 ـ يىلى قارا شەھەرگە يەنە ھۇجۇم قىلغان بولسىمۇ، يەنىلا قارا شەھەر خانلىقى تەرىپىدىن تارمار قىلىندى. ۋاڭ ماڭنىڭ غەربىي ئۇيغۇرلارغا قىلغان ھۇجۇمى تارمار بولغاندىن كېيىن، خەن سۇلالىسى بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قاتناش مۇناسىۋىتى ئۈزۈلدى. ھونلار، ۋاڭ ماڭغا يول قويمىدى.

ۋاڭ ماڭمۇ ھونلارغا بولغان دۈشمەنلىكىدىن يانماي، مىلادىنىڭ 19 ـ يىلى بىر نەچچە يۈزمىڭ كىشىلىك قوشۇننى جۇڭگونىڭ شىمالىي چېگرىسىغا توپلاپ،

www.uyghurkitap.com

ھونلارغا ھۇجۇم قىلماقچى بولدى. لېكىن، ۋاڭ ماڭنىڭ بۇ نىيىتىمۇ ئەمەلگە ئاشمىدى. چۈنكى، ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىقى مىلادىنىڭ 24 - يىلى جۇڭگودا كۆتۈرۈلگەن دېھقانلار قوزغىلىڭى تەرىپىدىن ئاغدۇرۇلدى. ۋاڭ ماڭنىڭ ئۆزى قوزغىلاڭچىلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى.

مىلادىنىڭ 46 - يىلىغا كەلگەندە، ھونلار ئىچىدە بۆلۈنۈش ئالامىتى كۆرۈلۈشكە باشلىدى. مىلادىنىڭ 46 - يىلى خوتۇ ئارشى تاۋغانوتى تەڭرىقۇت ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ ئوغلى ئۇداتقۇ تەڭرىقۇت بولدى. يېڭى تەڭرىقۇت شۇ يىلىلا ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ ئورنىغا خوتۇ ئارشى تاۋغانوتى تەڭرىقۇتنىڭ ئۇكىسى پانۇ تەڭرىقۇت بولدى. دەل شۇ چاغدا، ھونلار ئېلىدە ئېغىر تەبىئىي ئاپەت يۈز بېرىپ، ئۇدا بىر نەچچە يىل قۇرغاقچىلىق ھۆكۈم سۈردى. ئۇنىڭغا ئۇلىنىپلا، چېكەتكە ئاپىتى يۈز بېرىپ، ئوت - چۆپلەر قۇرۇپ كەتتى. چەكسىز كەتكەن يايلاقلار تاقىر چۆلگە ئايلىنىپ كەتتى. ئادەملەر ۋە چارۋا ماللارنىڭ تەڭدىن تولىسى ئاچارچىلىق ۋە كېسەللىكتە ئۆلۈپ كەتتى.

بۇنداق دەھشەتلىك ئەھۋال يۈز بەرگەندە، پانۇ تەڭرىقۇت خەن سۇلالىسىنىڭ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ھۇجۇم قىلىشىدىن ئەنسىرەپ، خەن سۇلالىسى بىلەن ھونلار ئارىسىدىكى كەسكىن مۇناسىۋەتنى يۇمشاتماقچى، ئەلچى ئەۋەتىپ قۇدىلىشىشنى ئەسلىگە كەلتۈرمەكچى بولدى. خەن سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى گۇاڭ ۋۇدىمۇ لى ماۋنىڭ باشچىلىقىدا ھونلارغا ئەلچى ئەۋەتىپ، ئىككى دۆلەت ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتنى ياخشىلاش ئۈچۈن سۆھبەت باشلىدى.

كۈتۈلمىگەندە، ھون بەگچىكى بەي، گۇ خېڭ ئاتلىق خەنزۇ ئارقىلىق ھون تەڭرىقۇتلۇقىنىڭ خەرىتىسىنى خەن پادىشاھىغا ئەۋەتىپ بېرىپ، ئۆزىنىڭ خەن پادىشاھىدىن ياردەم ئېلىپ، پانۇ تەڭرىقۇتقا قارشى چىقىدىغانلىقىنى بىلدۈردى.

خەن سۇلالىسى ئەسىرلەر بويى كۈتۈپ كەلگەن ئارزۇسىنىڭ ئەمەلگە ئېشىۋاتقانلىقىدىن ناھايىتى خۇشاللىنىپ، بەينىڭ تەلىپىنى بەجانىدىل قوبۇل قىلدى. شۇڭلاشقا پانۇ تەڭرىقۇتنىڭ قۇدىلىشىش تەلىپىنى رەت قىلدى. بەي مىلادىنىڭ 48 - يىلى ئۆزىنى تەڭرىقۇت دەپ جاكارلىدى. مانا شۇ يىلى ھونلار ئۈچۈن ناھايىتى كەسكىن بۆرۈلۈش يۈز بەرگەن بىر يىل بولدى. چۈنكى شۇ يىلى بىر پۈتۈن ھون تەڭرىقۇتلۇقى شەرقىي (جەنۇبىي)، غەربىي (شىمالىي) ھونلاردىن ئىبارەت ئىككى قىسىمغا بۆلۈنۈپ كەتتى.

غەربىي هونلار (مىلادىنىڭ 48 ـ يىلىدىن تارتىپ مىلادىنىڭ 350 ـ يىللىرىغىچە هۆكۈم سۈرگەن) ئۆزىنىڭ تۇنجى تەڭرىقۇتى پانۇ تەڭرىقۇتنىڭ ۋاقتىدا (مىلادىنىڭ 48 ـ يىلىدىن 83 ـ يىلىغىچە تەڭرىقۇت بولغان) ئۆز بېشىدىن ناهايىتى مۇرەككەپ ئەهۋاللارنى كەچۈردى.

مىلادىنىڭ 49 ـ يىلى شەرقتىكى ئۇغانلار سىيانپىلار ئىسيان كۆتۈرۈپ، غەربىي هونلارنىڭ دۈشمەنلىرى بىلەن بىرلىشىۋالدى.

خەن سۇلالىسى هۆكۈمرانلىرى غەربىي هونلارنى پارچىلاش، قامال قىلىش، ئاخىر بېرىپ يوقىتىش ئۈچۈن قولىدىن كەلگەن بارلىق تەدبىرلەرنى قوللاندى. ئۇلار غەربىي هونلارنىڭ غەربىي تەرىپىدىكى خانلىقلار (ئاساسەن غەربىي ئۇيغۇرلار) بىلەن بولغان سىياسىي، ئىقتىسادىي ئالاقىلىرىنى ئۈزۈپ تاشلاشقا ئۇرۇندى، لېكىن بۇ ئەمەلگە ئاشمىدى.

غەربىي هونلار ئۇدا بىر نەچچە يىل هۆكۈم سۈرگەن تەبىئىي ئاپەت، شەرقىي هونلار ئۇغانلار، سىيانپىلارنىڭ هۇجۇملىرى سەۋەبىدىن غەربكە سىلجىپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى.

پانۇ تەڭرىقۇت ئەهۋالنىڭ شۇنداق ئېغىرلىقىغا قارىماي، هونلار تېررىتورىيىسىنىڭ غەربىي قىسمى (هازىرقى ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە قازاقىستان) نى تىزگىنلىۋالدى. پانۇ تەڭرىقۇت خەن سۇلالىسىنىڭ هۇجۇم قىلىشىنى چەكلەشكە، ئۇلارنىڭ شەرقىي هونلار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى ئۈزۈپ تاشلاشقا ئۇرۇنۇپ كۆردى. پانۇ تەڭرىقۇت بۇ مەقسىتىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن، مىلادىنىڭ 51 ـ، 52 ـ، 55 ـ، 64 ـ يىللىرى تۆت قېتىم خەن سۇلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتىپ قۇدىلىشىشنى ۋە ئۆز ئارا سودىنى يولغا قويۇشنى تەلەپ قىلدى. خەن سۇلالىسى مىلادىنىڭ 64 ـ يىلى پانۇ تەڭرىقۇتنىڭ هوزۇرىغا ئەلچى ئەۋەتىپ، پەقەت ئۆز ئارا سودىنى يولغا قويۇشقىلا رازىلىق بىلدۈردى. لېكىن، سودا ئالاقىسى مىلادىنىڭ 73 ـ يىل ئۆز ئارا يۈز بەرگەن ئۇرۇشتىن كېيىن ئۈزۈلدى.

پانۇ تەڭرىقۇت ئۆزىنىڭ ئىچكى ۋە تاشقى ئەهۋالىنى ئوڭشىۋالغاندىن كېيىن، خەن سۇلالىسىگە هۇجۇم قىلدى. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن، خەن سۇلالىسى غەربىي هونلارغا قارشى ئۇرۇش هەرىكەتلىرىنى باشلىدى.

خەن سۇلالىسى شەرقىي هونلار، ئۇغانلار، سىيانپىلار بىلەن بىرلىشىپ، بىر نەچچە ئون مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇن تەشكىللەپ، بىر نەچچە يۆنىلىش

بويىچە هونلارغا ھۇجۇم باشلىدى. گەنسۇنىڭ جيۇچۇەندىن يولغا چىقىپ غەربكە يۈرۈش قىلغان بىرلەشمە قوشۇن تۇرپاننىڭ شىمالى (جىمسار ئەترابى) غەربىي هونلارنىڭ خانى غوياننى تارمار قىلىپ، قومۇلنى بېسىۋالدى. باشقا يۆنىلىشتىن هونلارغا قارشى ماڭغان قوشۇنلار هونلارنىڭ ئاساسىي كۈچلىرىنى ئۇچرىتالماي ئارقىغا چېكىندى.

خەن سۇلالىسى مىلادىنىڭ 73 - يىلى ھەربىي ستراتېگىيە ۋە خەلقئارا قاتناشتا ناھايىتى مۇھىم بولغان قومۇلنى بېسىۋالغاندىن كېيىن، تارىم ۋادىسىدىكى خانلىقلار بىلەن غەربىي هونلارنىڭ مۇناسىۋىتىنى ئۈزۈپ تاشلاشقا ئۇرۇندى. تارىم ۋادىسى هونلارنىڭ ئاشلىق ئېھتىياجىنى قامدايدىغان ئەڭ ئاساسلىق بازىسى ئىدى. پادىشاھ خەن مىڭدى (58 - 75) بەن چاۋنى 36 ئادەم بىلەن تارىم ۋادىسىغا ئەلچى قىلىپ ئەۋەتتى.

بەن چاۋ تارىم ۋادىسىغا كېلىپ، 30 يىل پائالىيەت ئېلىپ باردى. ئۇ شۇ جەرياندا، ئەلچىلەرنىڭ هوقۇق دائىرىسىدىن چىقىپ، خەن سۇلالىسى ئۈچۈن ئەرزىيدىغان بىر مۇنچە ئىشلارنى قىلدى.

بەن چاۋ تارىم ۋادىسىدا هونلارغا قارشى ھەرىكەت ئېلىپ بېرىۋاتقان چاغدا، پانۇ تەڭرىقۇت كوچا خانلىقى بىلەن قارا شەھەر خانلىقىنىڭ مەدەت بېرىشى ئارقىسىدا، قومۇل، ئارقا قوشۇ خانلىقى (جىمسار ئەتراپىدا) ئالدى قوشۇ خانلىقى (تۇرپاندا) دىكى خەن سۇلالىسى قوشۇنلىرىنى تارمار قىلىپ، بىر چوڭ غەلىبىگە ئېرىشتى. پادىشاھ خەن جاڭدى (76 - 88) پانۇ تەڭرىقۇتنىڭ قىستىشى بىلەن، بەن چاۋنى ۋە قومۇلدا دېھقانچىلىق قىلىۋاتقان ھەربىي دېھقانلارنى قايتۇرۇپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى. مىلادىنىڭ 73 - يىلىدىن 77 - يىلىغىچە تۆت يىل داۋام قىلغان خەلقئارا قاتناش هونلار تەرىپىدىن يەنە ئۈزۈپ تاشلاندى. بۇنداق ئۈزۈلۈش 14 يىل (77 - 91) داۋام قىلدى. بەن چاۋ مىلادىنىڭ 77 - يىلى پادىشاھ خەن جاڭدىنىڭ بۇيرۇقى بويىچە ئۆز دۆلىتىگە قايتىپ كېتىشكە تەييارلىنىپ يولغا چىققاندا، خوتەن خانى ئۇنىڭ كەتمەسلىكىنى تەلەپ قىلىپ تۇرۇۋالدى. بەن چاۋ ئەلچى سۈپىتىدە خوتەن خانلىقىدا يەنە تۇرۇپ قالدى. ئۇ مىلادىنىڭ 80 - يىلى خەن جاڭدىغا ئەۋەتكەن مەكتۇبىدا: «ياۋايى ياتلارنى ياۋايى ياتلار ئارقىلىق ئۇجۇقتۇرۇش جۇڭگو ئۈچۈن پايدىلىق بولىدۇ»[1] دەپ يازدى. ئۇ

(1) يەن ۋېنلەن: «جۇڭگو ئومۇمىي تارىخى» خەنزۇچە 192 - بەت.

پادىشاھتىن ئۆزىگە قوشۇن ئەۋەتىپ بېرىشنى ئۆتۈندى. پادىشاھ خەن جاڭدى ئۇنىڭغا شۇي خەن باشچىلىقىدا 1000 كىشىدىن تەركىب تاپقان كىچىك قوشۇن ئەۋەتىپ بەردى.

بەن چاۋ تارىم ۋادىسىدىكى ئۇيغۇر خانلىقلىرىنىڭ ئۆزئارا زىددىيىتىدىن پايدىلىنىپ، ئۇلارنى بىر - بىرى بىلەن كاللا سوقۇشتۇرۇپ، ئۆز ئارا ئۇرۇشقا سېلىپ قويۇپ، كۆپلەپ قان تۆكۈلۈشكە سەۋەب بولدى.

بەن چاۋ مىلادىنىڭ 87 - يىلى، غەربىي ھونلارنىڭ ئورخۇن دەرياسىنىڭ بويىدا سىيانپىلار بىلەن بولغان ئۇرۇشتا پاجىئەلىك مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغانلىقىدىن پايدىلىنىپ، خوتەن، يەكەن، قەشقەر قاتارلىق خانلىقلارنى، غەربىي ھونلارغا سادىق بولغان كوچا ۋە قارا شەھەر خانلىقلىرىغا قارشى ئۇرۇشقا كۈشكۈرتۈپ، كوچا، قارا شەھەر خانلىقلىرىنى مەغلۇبىيەتكە ئۇچراتقۇزدى[1].

خەن سۇلالىسى سىيانپىلار، تۇرالار (بۇلار مىلادىنىڭ 85 - يىلى ھونلارغا قارشى ئىسيان كۆتۈرگەنىدى) ۋە جەنۇبىي ھونلارنىڭ كۈچىدىن پايدىلىنىپ، مىلادىنىڭ 85 -، 87 -، 90 -، 91 - يىللىرى غەربىي ھونلارنى بىر نەچچە قېتىم مەغلۇپ قىلدى. شەرقىي ھونلار ئۆز قېرىنداشلىرى بولغان غەربىي ھونلارنى مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىتىشتا خەن سۇلالىسى ئۈچۈن جان تىكىپ كەتمەن چاپقان بولسىمۇ، ئەمما ئۆزلىرىمۇ ئاخىر مىلادىنىڭ 216 - يىلى ساۋ ساۋ تەرىپىدىن يوقىتىلدى.

غەربىي ھونلار مىلادىنىڭ 91 - يىلى ئۆز دۈشمەنلىرى تەرىپىدىن ئېغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغاندا قۇمۇلنى خەن سۇلالىسىگە تارتتۇرۇپ قويدى، 14 يىل ئۈزۈلۈپ قالغان خەلقئارا قاتناش يەنە باشلاندى. بۇنداق ئەھۋال 16 يىل داۋام قىلدى. مىلادىنىڭ 106 - يىلى خەن سۇلالىسى ئوردىسى بەن چاۋنى قايتۇرۇپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى.

غەربىي ھونلار مىلادىنىڭ 106 - يىلى قۇمۇلنى خەن سۇلالىسىدىن تارتىۋالدى، خەلقئارا قاتناش يولىنىمۇ تىزگىنلىۋېلىپ، تارىم ۋادىسىدىكى خانلىقلار بىلەن يەنە ئاپاق - چاپاق بولۇۋالدى.

خەن سۇلالىسى مىلادىنىڭ 123 - يىلى بەن يۇڭنى 500 كىشىلىك قوشۇن بىلەن تارىم ۋادىسىغا ئەۋەتتى. بەن يۇڭ لۈكچۈن ئەتراپىدا پائالىيەت ئېلىپ بېرىپ، بەزى خانلىقلارنىڭ كۈچىگە تايىنىپ، ھونلارنىڭ تەسىرىنى تارىم

(1) رېنې گرۇسست (فرانسۇز تارىخچىسى): «بوز قىر ئىمپېراتورلۇقى» تۈركچە 62 - بەت.

ۋادىسىدىن قوغلاپ چىقىرىشقا ئۇرۇندى، بەن يۇن قۇمۇلنى تارتىۋالغان بولسىمۇ، لېكىن مىلادىنىڭ 124 ـ يىلى غويان خان باشچىلىقىدىكى هونلار ئارقا قوشۇ خانلىقى بىلەن بىرلىشىپ، قۇمۇلدا تۇرىدىغان سۇبان باشچىلىقىدىكى خەن قوشۇنلىرىنى تارمار قىلىپ، سۇباننى ئۆلتۈردى. ئۇنىڭدىن كېيىن، ئالدى قوشۇ خانلىقىنى بويسۇندۇرۇپ، شەرقتىن غەربكە بارىدىغان قاتناشنى تىزگىنلىۋالدى. مىلادىنىڭ 127 ـ يىلى خەن پادىشاھى بەن يۇننى جىنايەت ئۆتكۈزدى، دەپ قايتۇرۇپ ئەكېتىپ زىندانغا تاشلىدى[1].

غەربىي هونلار ئوتتۇرا ئاسىيا (ئاساسەن تارىم ۋادىسى) دىكى هۆكۈمرانلىقىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، خەن سۇلالىسى بىلەن 50 يىلچە (مىلادىنىڭ 70 ـ يىلىدىن 127 ـ يىلىغىچە) تىركەشتى. شۇ مەزگىلدە كۆپرەك تالاش ـ تارتىشتا قالغان جاي قۇمۇل بولدى. تۈرلۈك سەۋەبلەرگە كۆرە، خەن سۇلالىسىنىڭ تارىم ۋادىسىنى تىزگىنلىۋېلىش نىيىتى ئەمەلگە ئاشمىدى. بۇنىڭغا ئاساسەن هونلار يول قويمىدى.

سىيانپىلار ۋە ئۇيغۇرلار

سىيانپىلار ئەسلىدە تۇڭگۇسلارنىڭ بىر قىسمى ئىدى. مىلادىدىن 206 يىل بۇرۇن ئۇلۇغ هون تەڭرىقۇتى باتۇر تەڭرىقۇت هازىرقى موڭغۇلىيە بىلەن ئىچكى موڭغۇلنىڭ شەرقىدىن تارتىپ، ئۇلۇغ ئوكيان قىرغاقلىرىغىچە سوزۇلغان تېررىتورىيىدە ياشايدىغان تۇڭگۇسلارنى ۋە مۇڭغۇللارنى بويسۇندۇرغان، شۇ چاغدا تۇڭگۇسلارنىڭ بىر قىسمى قىدىرقان تاغلىرىنىڭ شىمالىي تىزمىلىرىدىن سىيانپى تاغلىرىغا (هازىرقى لياودۇڭ رايونىدا) بېرىپ جايلاشقان. شۇنىڭدىن باشلاپ ئۇلار ئۆزلىرىنى شۇ تاغنىڭ نامى بىلەن «سىيانپى» دەپ ئاتىغان[2].

سىيانپىلار مىلادىدىن 206 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىنىڭ 48 ـ يىلىغىچە (تەخمىنەن 260 يىل) هونلارغا بېقىنىپ ياشىغانىدى. مىلادىنىڭ 48 ـ يىلى هونلار ئىككىگە شەرقىي ۋە غەربىي هونلارغا بۆلۈنۈپ كەتكەندە، سىيانپىلار ئىسيان كۆتۈرۈپ ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل بولۇۋالدى. ئۇلار شۇنىڭدىن باشلاپ قىدىرقان تاغلىرىنىڭ شىمالىي تىزمىلىرىدىن خولونبىر كۆللۈك رايونى (هازىرقى ئىچكى موڭغۇلنىڭ شەرقىدىكى قارامورەن ۋادىسى) غا كۆچكەن. بۇ مىلادىنىڭ

(1) يەن ۋېنلەن: «جۇڭگو ئومۇمىي تارىخى» خەنزۇچە 192 ـ بەت.
(2) «كېيىنكى خەن يىلنامىسى. سىيانپىلار ھەققىدە قىسسە».

60 ـ يىلى ئىدى. كېيىن، قارامورەن ۋادىسىدىن غەربكە قاراپ كۆچۈپ، هازىرقى موڭغۇلىيىنىڭ قوبدۇ رايونىغا كەلگەن.

مىلادى II ئەسىرنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، سىيانپى خانى قىپان سىيانپى قەبىلىلىرىنى باشلاپ، قوبدۇ رايونىدىن شەرقىي جەنۇبقا قاراپ كۆچۈشكە باشلىدى. رىۋايەتلەردە ئۇلارنىڭ بۇ مۇشەققەتلىك ۋە خەتەرلىك كۆچۈشىدە قىياپىتى ئاتقا، ئاۋازى كالىغا ئوخشىشىدىغان «سايىبى» ناملىق بىر ئىلاهىي هايۋان ئۇلارغا يول باشلىغان دېيىلىدۇ. سىيانپىلار مانا شۇ ئىلاهىي هايۋاننىڭ كەينىدىن ئەگىشىپ، ئېگىز تاغلار، چوڭقۇر جىلغىلاردىن ئۆتۈپ، قاتمۇ قات توسۇقلارنى بۆسۈپ چىقىپ، بىر يىل دېگەندە ئاندىن كۆزلىگەن جايىغا يېتىپ، كەلگەنمىش. شۇنىڭدىن باشلاپ سىيانپىلار «سايىبى» دېگەن بۇ ئىلاهىي هايۋانغا چوقۇنۇپ، ئۆزلىرىنى «سايىبى» دەپ ئاتايدىغان بولغانىكەن[1]. بۇ رىۋايەتكە كۆرە، «سىيانپى» دېگەن نام «سايىبى» دېگەن نامدىن كېلىپ چىققان بولىدۇ.

يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان ئىككى خىل قاراشنىڭ بىرىدە «سىيانپى» دېگەن نام تاغنىڭ نامى بىلەن مۇناسىۋەتلىك دېيىلسە، يەنە بىرىدە «سىيانپى» دېگەن نام ئىلاهىي هايۋان «سايىبى» بىلەن مۇناسىۋەتلىك دېيىلىدۇ. بۇ خىل قاراشنىڭ قايسىبىرىنىڭ توغرىلىقى هېلىغىچە هەل بولمىدى.

سىيانپىلار مىلادىدىن 206 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىنىڭ 50 ـ يىللىرىغىچە تەخمىنەن 300 يىل ئەتراپىدا هونلار ئىتائىتىدە تۇرغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ بىر قىسمى ئاساسەن تۈركلىشىپ كەتكەن.

مىلادىنىڭ 48 ـ يىلىغا كېلىپ، هونلار بۆلۈنۈپ كەتكەندە، تۇڭگۇسلارنىڭ بىر تارمىقى بولغان ئوغانلار ئىسيان كۆتۈرۈپ هونلار تەركىبىدىن چىقىپ كەتتى. بۇنداق پۇرسەتنى قولدىن بەرمىگەن خەن سۇلالىسى سىيانپىلارنىمۇ هونلارغا قارشى كۈشكۈرتۈپ قويدى. خەن سۇلالىسى يەنە مىلادىنىڭ 58 ـ يىلى سىيانپىلارنى ئوغانلارغىمۇ قارشى كۈشكۈرتۈپ قويدى. سىيانپى خانى بيەن خې تەرىپىدىن مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغان ئوغانلار خەن سۇلالىسىنىڭ پاناهىغا ئۆتۈپ، سەددىچىن سېپىلىنىڭ ئىچىگە كۆچۈپ كىردى. شۇنىڭدىن باشلاپ سىيانپىلار كۈچىيىشكە باشلىدى.

مىلادىنىڭ 85 ـ يىلى خەن سۇلالىسىنىڭ ئارىغا بۆلگۈنچىلىك سېلىشى

(1) ماچاڭشۇ: «ئوغانلار ۋە سىيانپىلار» خەنزۇچە 173 ـ بەت.

www.uyghurkitap.com

بىلەن، تۇرالار بىلەن سىيانپىلار هونلارغا هۇجۇم قىلدى. مىلادىنىڭ 87 ـ يىلى ئورخۇن دەرياسىنىڭ بويىدا سىيانپىلار بىلەن بولغان ئۇرۇشتا غەربىي هونلار مەغلۇپ بولدى. سىيانپىلار غەربىي هون (شىمالىي هون) تەڭرىقۇتى ئۇلۇغ تەڭرىقۇتنى تىرىك تۇتۇۋېلىپ، ئۇنىڭ تېرىسىنى تەتۈر سويۇپ، هونلاردىن تارىخىي ئۆچىنى ئالدى. چۈنكى مىلادىدىن 206 يىل بۇرۇن باتۇر تەڭرىقۇت توڭگۇسلارنى بويسۇندۇرغاندا، توڭگۇس خانلىرىنىڭ قەبرىستانلىقىنى يەر بىلەن يەكسان قىلىپ تۈزلىۋەتكەنىدى. توڭگۇسلاردىن كېلىپ چىققان سىيانپىلار ئەنە شۇ ۋەقەنى يادىدىن چىقارمىغانىدى.

غەربىي هونلار مىلادىنىڭ 89 ـ يىلى ۋە 91 ـ يىللىرى سىيانپىلار، شەرقىي هونلار ۋە خەن سۇلالىسىنىڭ بىرلەشكەن قوشۇنلىرى بىلەن ئېلىپ بارغان ئۇرۇشلىرىدا ناهايىتى ئېغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىدى. شۇنىڭدىن كېيىن، غەربىي هونلارنىڭ خېلى نۇرغۇن قىسمى ئوتتۇرا ئاسىياغا كۆچۈپ كەتتى. كۆچمەي قالغان هونلاردىن بىر نەچچە ئون مىڭ ئائىلە (تەخمىنەن 600 مىڭ كىشى) سىيانپىلارغا تەسلىم بولدى، ئۇلار ئۆزلىرىنى «سىيانپى» دەپ ئاتىدى. شۇنىڭدىن باشلاپ سىيانپىلار كۆچىيىپ هونلارنىڭ ئورنىنى باستى.

تارىختا يۈز بەرگەن بۇ جىددىي ئۆزگىرىشنى نەزەردە تۇتقان خەن سۇلالىسى مىلادىنىڭ II ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن تارتىپ شەرقىي هونلار ۋە ئۇغانلار بىلەن بىرلىشىپ سىيانپىلارغا قارشى تۇرۇش يولىغا ئۆتتى. مىلادى II ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا سىيانپىلاردىن تانشىغۇي ئاتلىق بىر تالانتلىق تارىخىي شەخس مەيدانغا چىقتى. تانشىغۇي تۇغرۇلۇق ئاجايىپ بىر رىۋايەت تارقالغان، مىلادى II ئەسىرنىڭ 30 ـ يىللىرى تورۇغور ئاتلىق بىر سىيانپى هونلار قوشۇنىدا ئۈچ يىل خىزمەت قىلىپ ئۆيىگە قايتىپ كەلگەندە، ئايالى بىر ئوغۇل تۇغۇپ، ئۇنىڭغا تانشىغۇي دەپ ئات قويغانىكەن. تورۇغور بۇ ئەھۋالدىن غەزەپلىنىپ ئايالىنى ئۆلتۈرۈپ تاشلىماقچى بولىدۇ. كۈيۈسىنىڭ پەيلىنى سېزىپ قالغان ئايال دەرھال ئەقىل ئىشلىتىپ، تورۇغورغا مۇنداق دەيدۇ: «بىر كۈنى ئۈشتۈمتۈت هاۋا گۈلدۈرلەپ، دەھشەتلىك چاقماقلار چاقتى، قورقۇپ كەتتىم. ئاسمانغا قاراپ ئاغزىم ئېچىلىپ قاپتۇ. شۇ چاغدا ئاسماندىن مۆلدۈر يېغىۋاتاتتى، ئاغزىمغا بىر دانە مۆلدۈر چۈشۈپ كەتتى. مەن ئۇنى يۇتۇۋەتتىم، بولغان ئىش شۇ! شۇنىڭدىن باشلاپ قورساق كۆتۈرۈپ قالدىم ۋە بۇ ئوغۇلنى تۇغدۇم.» تورۇغور ئايالىنىڭ ناهايىتى ئۇستىلىق بىلەن توقۇغان سىرلىق گېپىگە ئىشىنىپ، ئاچچىقىدىن

يېنىپ پەسكويغا چۈشكەنىكەن.

ئىشەنچلىك تارىخىي پاكىتلار بويىچە ئېيتقاندا، تانشىغۇي مىلادىنىڭ 135 - يىلى تۇغۇلغان. تانشىغۇينىڭ بىر دانە مۆلدۈردىن تۇغۇلغانلىقى توغرىسىدىكى ئانىنىڭ توقۇغان ھىيلىسى رىۋايەتكە ئايلىنىپ كەتكەن. تانشىغۇي 14 ياشقا كىرگەندىلا ناھايىتى باتۇر، ئەقىللىق بولۇپ يېتىشىدۇ. سىيانپى بەگلىرىدىن بىرى ئۇنىڭ تۇغقانلىرىنىڭ چارۋا ماللىرىنى بۇلاپ كەتكەندە، تانشىغۇي ئۆزى يالغۇز ئاتقا مىنىپ، بۇلاڭچى بەگنىڭ كەينىدىن قوغلاپ بېرىپ، بۇلانغان ماللارنى قايتۇرۇپ كەلگەن. تانشىغۇينىڭ بۇ باتۇرلۇقىنى كۆرگەنلەر شۇنىڭدىن باشلاپ ئۇنى ھۆرمەتلەشكە باشلىغان. تانشىغۇي 15 ياشقا كىرگەندىلا، سىيانپىلار ئۇنى خان قىلىپ كۆتۈرگەن.

تانشىغۇي ھازىرقى جاڭجياكۇ ئەتراپىدا ئوردا گاھىنى قۇرۇپ، 100 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇن تەشكىللەپ، قۇدرەتلىك سىيانپىلار ئىمپېرىيىسىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈردى. ھازىرقى موڭغۇلىيە ۋە ئىچكى موڭغۇلنىڭ شەرقىي ۋە غەربىي قىسىملىرىدا ئورۇنلاشقان سىيانپى خانلىرى ئۇنىڭغا ئارقا - ئارقىدىن بويسۇندى. تانشىغۇي (مىلادىنىڭ 135 - يىلى تۇغۇلۇپ 181 - يىلى ئۆلگەن) مىلادىنىڭ 150 - يىلىدىن تارتىپ مىلادىنىڭ 170 - يىلىغىچە بولغان 20 يىل ئىچىدە، بايقال بويلىرىدىكى تۇرالارنى، شەرقتىكى خەلقلەرنى، ئەسكى ماكانلىرىدا قالغان ھونلارنى، غەربتىكى ئۇيسۇنلارنى بويسۇندۇردى. تانشىغۇي قۇرغان سىيانپىلار ئىمپېرىيىسى توغرىسىدا جۇڭگونىڭ «ۋېي شۇ»، «كېيىنكى خەن يىلنامىسى» دېگەن قەدىمكى يىلنامىلىرىنىڭ «سىيانپىلار ھەققىدە قىسسە» دېگەن بابلىرىدا مۇنداق دېيىلىدۇ: «ئۇنىڭ جەنۇبىي خەن سۇلالىسى چېگرىسىغا تۇتىشىدۇ. تانشىغۇي شىمالدىكى تۇرالارغا، شەرقتىكى فىروملارغا[1] غەربتىكى ئۇيسۇنلارغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى بويسۇندۇرۇپ، ھونلارنىڭ ئورنىنى ئىگىلىدى. ئۇنىڭ تېررىتورىيىسىنىڭ شەرقىدىن غەربىگە 10 مىڭ چاقىرىم ماڭغاندا يەتكىلى بولسا، جەنۇبىدىن شىمالىغا بېرىش ئۈچۈن 7000 چاقىرىم مېڭىشقا توغرا كېلىدۇ.» مانا شۇ خاتىرىگە ئاساسلانغاندا، تانشىغۇي قۇرغان سىيانپىلار ئىمپېرىيىسىنىڭ (مىلادىنىڭ 150 - يىلىدىن 235 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) تېررىتورىيىسىنىڭ شەرقى ھازىرقى كورىيىنىڭ غەربىي چېگرىسىغىچە، شىمالى بايقال كۆلىنىڭ بويلىرىغىچە، جەنۇبىي سەددىچىن سېپىلىغىچە، غەربى ھازىرقى قازاقىستاننىڭ

(1) ھازىرقى چاۋشيەن مىللىتىنىڭ ئەجدادلىرىدىن بىرى ئا.

www.uyghurkitap.com

شەرقىغىچە تۇتاشقان بولىدۇ. تانشىغۇي مىلادىنىڭ 156 ـ يىلىدىن تارتىپ 178 ـ يىلىغىچە بولغان 20 نەچچە يىل ئىچىدە، خەن پادىشاھلىقىغا قارشى ئۇرۇش ھەرىكەتلىرىنى ئېلىپ بېرىپ، خېبېي، سەنشى، شەنشىنىڭ شىمالىي قىسىملىرىغا، گەنسۇنىڭ جيۇچۈەن قاتارلىق جايلىرىغا بېسىپ كىرىپ، شۇ جايلاردىكى خەلقلەرگە چىدىغۇسىز بالايىئاپەتلەرنى كەلتۈردى[1].(27) مىلادىنىڭ 166 ـ يىلى، خەن سۇلالىسىنىڭ پاناھلىقىدا تۇرغان ئوغانلار تانشىغۇيغا تەسلىم بولدى. ئېغىر ئەھۋالدا قالغان خەن سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى خەن خۇەندى ئەلچى ئەۋەتىپ، تانشىغۇيغا خەن مەلىكىسىنى ياتلىق قىلىپ ئىناق ئۆتۈشنى بىلدۈردى. تانشىغۇي خەن پادىشاھىنىڭ تەكلىپىنى رەت قىلدى. باشقا ئىلاج تاپالمىغان خەن سۇلالىسى مىلادىنىڭ 177 ـ يىلى خەنزۇلاردىن ۋە ھونلاردىن بولۇپ 10 مىڭ كىشىلىك قوشۇن تەشكىللەپ، سىيانپىلارغا ھۇجۇم قىلدى. تانشىغۇي خەن سۇلالىسىنىڭ قىلغان ھۇجۇمىنى تارمار قىلىپ، ھۇجۇم قىلغان قوشۇننىڭ ھەممىسىنى دىگۇدەك قىرىپ تاشلىدى. پەقەت بىر نەچچە مىڭ كىشىلا قېچىپ قۇتۇلدى.

32 يىل ئىمپېراتور بولغان تانشىغۇي (مىلادىنىڭ 150 ـ يىلىدىن 181 ـ يىلىغىچە) مىلادىنىڭ 181 ـ يىلى 46 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتتى.

تانشىغۇي ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، سىيانپى شاھزادىلىرىنىڭ ئارىسىدا تەخت تالىشىش يۈز بېرىپ، بۇ ئەھۋال بۆلۈنۈش، قايتا بىرلىككە كېلىش، ئاخىر بېرىپ يەنە بۆلۈنۈش پەيدا قىلىپ، سىيانپى ئىمپېرىيىسىنى ھالاكەتكە ئۈچرىتىش بىلەن ئاخىرلاشتى.

تانشىغۇي ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغلى غاران پادىشاھ بولدى. لېكىن غاران قابىلىيەت جەھەتتە ئاتىسىغا يەتمەيتتى. ئۇ، ئاچكۆز، كەيپ ـ ساپا خۇمارى، يولسىز بىر ھۆكۈمران ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن غاران ئۇزۇن ئۆتمەيلا ئۆلتۈرۈلدى. ئۇنىڭ ئورنىغا جىيەنى قۇيتۇ پادىشاھ بولدى. قۇيتۇ پادىشاھلىق قىلغان مەزگىلدە (مىلادى 183 ـ يىلىدىن 216 ـ يىلىغىچە) غاراننىڭ ئوغلى چىئانمان قۇيتۇدىن پادىشاھلىق ئورنىنى تارتىۋېلىشقا ئۇرۇندى. بۇ چاغدا، سىيانپىلاردا بىرلىك بۇزۇلدى. مىلادىنىڭ 216 ـ يىلى قۇيتۇ ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئۇكىسى بۇدۇكىن پادىشاھ بولدى. بۇ چاغدا، سىيانپىلار ئىمپېرىيىسى

(1) ماچاڭشۇ: «ئوغانلار ۋەسىيانپىلار» 183 ـ بەت.

قۇدرەتلىك ھالغا كەلدى. بۇدۇكۇننىڭ ۋاقتىدا (216 ـ 233) ئىچكى ئۇرۇشلار يۈز بېرىپ تۇرغان بولسىمۇ، سىيانپىلار ئىمپېرىيىسىنىڭ بىرلىكى ئاساسەن پارچىلىنىپ كەتمىدى. بۇدۇكىن مىلادىنىڭ 233 ـ يىلى ئۆلتۈرۈلدى. ئورنىغا ئوغلى قىبەنىن ئىمپېراتور بولدى.

قىبەنىن (مىلادىنىڭ 233 ـ يىلىدىن 235 ـ يىلىغىچە ئىمپېراتور بولغان) ھەربىي ستراتېگىيە ۋە تاكتىكا سەنئىتىنى خېلى مۇكەممەل بىلىدىغان ۋە ئۇنى ئىشلىتىشكە ماھىر ھەربىي قولباشچى بولغاندىن تاشقىرى، دىپلوماتىيە ئىشلىرىدىمۇ ئەقىللىق ئىدى. قىبەنىن ۋېي خانلىقىنى (مىلادىنىڭ 220 ـ يىلىدىن 265 ـ يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) ھەربىي جەھەتتىن بىر نەچچە قېتىم مەغلۇپ قىلدى. قىبەنىننى مىلادىنىڭ 234 ـ يىلى سەنشىنىڭ شىمالىي قىسمىدا بولغان ئۇرۇشتا ۋېي خانلىقىنىڭ قوشۇنلىرىنى تامامەن يوقىتىپ، سەنشى بىلەن شەنشىنىڭ بىر قىسمىنى بېسىۋالدى. قىبەنىننى ۋېي خانلىقىنىڭ دۈشمىنى شۇخەن خانلىقى (مىلادىنىڭ 221 ـ يىلىدىن 263 ـ يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) بىلەن دىپلوماتىك مۇناسىۋەت ئورنىتىپ ئۇنىڭ بىلەن بىرلىشىپ ۋېي خانلىقىغا قارشى تۇردى. مىلادىنىڭ 233 ـ يىلى شۇ خەن خانلىقى (لىيۇ بېي قۇرغان) نىڭ باش ۋەزىرى جۇگې لياڭ گەنسۇنىڭ غەربىدىكى خېشەن ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا ۋېي خانلىقىنىڭ قوشۇنلىرىنى قورشىۋالغان چاغدا، قىبەنىنگە ئەلچى ئەۋەتىپ ئۇنىڭ ياردەم قىلىشىنى تەلەپ قىلغان. قىبەنىننى سىيانپى قوشۇنلىرىغا ئۆزى قوماندانلىق قىلىپ، گەنسۇدىكى گاۋلىيەن ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىغا يېتىپ كېلىپ، جۇگې لياڭغا قوشۇلۇپ، ۋېي خانلىقىنىڭ قوشۇنلىرىغا ھۇجۇم قىلغان، بۇ ۋەقە، ۋېي خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىرىنى چۆچۈتۈۋەتكەن. ۋېي خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىرى بىر تەرەپتىن چېگرا مۇداپىئەسىنى كۈچەيتىپ، سىيانپىلارنىڭ ھۇجۇمىدىن ساقلىنىشقا جىددىي كىرىشكەن بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن قىبەنىننى مەخپىي ئۆلتۈرۈشنىڭ پىلانىنى تۈزگەن. بېيجىڭ ۋالىيسى ۋاڭ شۈن ئارقىلىق خەن لۇڭ ئاتلىق بىر خەنجەرۋازنى سەددىچىن سېپىلىدىن مەخپىي ئۆتكۈزۈپ قىبەنىننى مەخپىي ئۆلتۈرۈشكە ئەۋەتكەن. خەن لۇڭ مىلادىنىڭ 235 ـ يىلى قىبەنىننى قەستلەپ مەخپىي ئۆلتۈرگەن.

قىبەنىن ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، سىيانپىلار ئىمپېرىيىسى ئورنىغا تۇبا سىيانپىلار خانلىقى قۇرۇلدى.

تۇبا سىيانپىلار بۇرۇن «تۇبا سىيانپىلار» دەپ ئاتالماي «سىيانپىلار» دەپ

ئاتلاتتى. سىيانپىلار مىلادىيىدىن 206 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ هونلار بىلەن يېقىنلىشىپ ياشىغاندىن باشلاپ، ئۆزئارا چېتىشىپ، ئارىدىن «تۇبا سىيانپىلار» دېگەن خەلق كېلىپ چىققان.

تارىختا بىرەر خەلقنىڭ باشقا بىر خەلق بىلەن ئۆزئارا سىڭىشىپ، ئاسسىمىلياتسىيە بولۇپ كېتىشى ئۇزۇن مۇددەتلىك، ئاستا يۈز بېرىدىغان تارىخى جەريان. سىيانپىلارنىڭ هونلىشىپ «تۇبا سىيانپىلار» دەپ ئاتالغان يېڭى شالغۇت خەلقنىڭ كېلىپ چىقىشىدىكى جەريان ئاساسەن مىلادىيىنىڭ 50 ـ يىللىرىدىن باشلاپ تېزلىشىپ، مىلادىيىنىڭ 150 ـ يىللىرى ئەمەلگە ئاشتى.

تۇبا ئاتالغۇسىنىڭ قانداق كېلىپ چىققانلىقى توغرىسىدا تارىخي يىلنامىلەردە ئېنىق مەلۇمات بار. ئاتىسى سىيانپى، ئانىسى هونلاردىن تۇغۇلغانلارنى شىمالدىكى خەلقلەر «تۇبا» دەپ ئاتىغان[1].

ئوچۇق قىلىپ ئېيتقاندا، تۇبا سىيانپىلار تۈركلەشكەن سىيانپىلارنىڭ بىر قىسمى ئىدى. تۇبا سىيانپىلار سىيانپىلار ئىمپېرىيىسى مىلادىيىنىڭ 235 ـ يىلى تارقىلىپ كەتكەندىن كېيىن باش كۆتۈردى. ئۇلار چوغاي تاغلىرىنىڭ ئەتراپلىرىنى تايانچ قىلغان هالدا تۇبا سىيانپىلار خانلىقى (مىلادىيىنىڭ 235 ـ يىلىدىن 394 ـ يىلىغىچە هۆكۈم سۈرگەن) نى قۇردى. تۇبا سىيانپىلار خانلىقى 160 يىل هۆكۈم سۈردى. شۇ مەزگىلدە، تۇبا سىيانپىلارغا قىپان (مىلادىيىنىڭ 235 ـ يىلىدىن 261 ـ يىلىغىچە خان بولغان)، لىۋى (261 ـ 277)، لىخۇ، چۇ، فۇ قاتارلىق ئۈچ خان (277 ـ 297)، ئوتا (297 ـ 310)، يۈلۇ (310 ـ 316)، لوگۇۋەن (310 ـ 316) (بۇ ئىككىسى ئورتاق خان بولغان) يۈلىئۇ (316 ـ 325)، غونو (325 ـ 330)، قىئىنا (330 ـ 335)، يىغۋي (335 ـ 337)، شىكەن (338 ـ 380)، فوگىن (380 ـ 386)، قىيى (386 ـ 394) قاتارلىقلار خان بولدى.

بۇ خانلار ئىچىدىن لىۋى 80 يېشىدا خان بولۇپ 104 يېشىدا ئۆلگەن. تۇبا سىيانپىلار خانلىقى 394 ـ يىلى ئاۋارلار دەپ ئاتىلىدىغان خەلق تەرىپىدىن ئاغدۇرۇلدى.

تۇرالار مىلادىيىنىڭ 150 ـ يىلىدىن 235 ـ يىلىغىچە هۆكۈم سۈرگەن سىيانپىلار ئىمپېرىيىسىگە گاهىدا بويسۇنۇپ، گاهىدا بولسا مۇستەقىل ياشىدى. بايقال بويىدا ياشىغان تۇرالار توغرىسىدا مىلادىيىدىن ئۈچ ئەسىر بۇرۇن مەلۇمات

(1) لىن گەن: «هۇنلار تارىخى» 181 ـ بەت.

uyghurkitap.com

بېرىلگەن. مىلادىنىڭ III ئەسىرىدە، يۇخۇەن «ۋېي خانلىقىنىڭ قىسقىچە تارىخى. غەربىي رودىلار ھەققىدە قىسسە» بابىدا، ئېرتىش بويلىرىدىن تارتىپ بالقاش كۆلى بويلىرىغىچە بولغان جايلاردا ياشىغان تۇرالار توغرىسىدا مەلۇمات بېرىدۇ.

شۇنىڭدىن باشلاپ، تارىختا بايقال بويلىرىدا ياشىغان تۇرالارنى شەرقىي تۇرالار، ئېرتىش بويلىرىدىن تارتىپ بالقاش كۆلى بويلىرىغىچە بولغان جايلاردا ياشىغان تۇرالارنى غەربىي تۇرالار دەپ ئاتاش رەسمىيلىشىپ قالغان.

شەرقىي تۇرالار مىلادىنىڭ III ئەسىرىنىڭ ئاخىرىدا قانداقتۇر بىر سەۋەبكە كۆرە، بايقال بويلىرىدىن جەنۇبقا سىلجىپ ئورخۇن ۋادىسىغا كۆچتى.

مىلادىنىڭ 394 ـ يىلى، يۇقىرىدا تىلغان ئېلىنغان توبا سىيانپىلار خانلىقى ئاۋارلار تەرىپىدىن ئىشغال قىلىندى. مىلادىنىڭ 386 ـ يىلىدىن باشلاپ، كېيىن چىقىشى سىيانپىلارغا باغلىق بولغان توبا ناملىق بىر خەلق IV ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا ھازىرقى داتۇڭ شەھىرىنى پايتەخت قىلىپ جۇڭگو تارىخىدا شىمالىي ۋېي خانلىقى (مىلادىنىڭ 386 ـ يىلىدىن 534 ـ يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) دەپ ئاتالغان دۆلەتنى قۇردى. دەل شۇ مەزگىلدە ئاۋار دەپ ئاتىلىدىغان بىر خەلق ھازىرقى موڭغۇلىيىدە باش كۆتۈردى. IV ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە V ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، شەرقىي تۇرالار يېڭىدىن باش كۆتۈرگەن توبالار بىلەن ئاۋارلاردىن ئىبارەت ئىككى دۈشمەنىنىڭ ئارىسىدا قالدى، بۇ چاغدا، شەرقىي تۇرالار تېخى بىرلەشكەن، كۈچلۈك دۆلەتكە ئىگە ئەمەس ئىدى.

توبالارنىڭ تۇنجى خانى توباغۇي مىلادىنىڭ 390 ـ يىلى نۇرغۇن قوشۇن بىلەن شەرقىي تۇرالارغا ھۇجۇم قىلىپ، ئورخۇن دەرياسىنىڭ بويىغىچە بېسىپ باردى. شۇ چاغدا ئېگىز ھارۋىلىقلار دەپ ئاتالغان شەرقىي تۇرالار مەغلۇپ بولدى. توباغۇي ئۇلاردىن 200 مىڭ تۇياقتىن ئارتۇق چارۋا مال غەنىيمەت ئالدى. توباغۇي شۇ قېتىمقى يۈرۈشىدە، شەرقىي تۇرالار ئىچىدىكى ئۇيغۇر قەبىلىسىگە ھۇجۇم قىلغان[1]. توبالار خانى توباتاۋ مىلادىنىڭ 430 ـ يىلى شەرقىي تۇرالارغا كەڭ كۆلەمدە ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنىڭ ئاھالىسىدىن بىر نەچچە يۈز مىڭ كىشىنى ئەسىر ئېلىپ ھازىرقى داتۇڭ ئەتراپىغا ئورۇنلاشتۇردى. توباتاۋ شەرقىي تۇرالار ئۈستىدىن قازانغان شۇ غەلىبىسىدە 1 مىليون تۇياققا يېقىن چارۋا مال غەنىيمەت ئالدى.

(1) «ۋېي سۇلالىسى يىلنامىسى. ئېگىز ھارۋىلىقلار ھەققىدە قىسسە».

www.uyghurkitap.com

توبالار مىلادىنىڭ 471 ـ يىلى پايتەختىنى داتۇڭ شەھىرىدىن لوياڭغا يۆتكىدى. توبالار شەرقىي تۇرالارنىڭ ئادەم كۈچى ۋە ماددىي كۈچلىرىدىن پايدىلىنىپ كۈچلۈك دۆلەتنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەندىن كېيىن، مىلادىنىڭ 498 ـ يىلى چاڭجىياڭ دەرياسى ۋادىسىدىكى جەنۇبىي چى خانلىقى (مىلادىنىڭ 479 ـ يىلىدىن 502 ـ يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) غا كەڭ كۆلەمدە ھۇجۇم قىلىشقا تەييارلاندى. شۇ چاغدا شىمالىي ۋېي خانلىقىنىڭ خانى شاۋ ۋېندى (مىلادىنىڭ 471 ـ يىلىدىن 499 ـ يىلىغىچە خان بولغان) شەرقىي تۇرالارغا ئەلچى ئەۋەتىپ، ئۆزىنىڭ جەنۇبىي چى خانلىقىغا قىلىدىغان ھۇجۇمىغا شەرقىي تۇرالارنىڭ كۆپ سانلىق قوشۇن بىلەن كېلىپ قاتنىشىشىنى تەلەپ قىلدى. شەرقىي تۇرالار ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭ خانى شۇقا بەگنى ئۆزلىرىگە خان قىلىپ كۆتۈرۈپ، شاۋ ۋېندىنىڭ تەلىپىنى رەت قىلدى. ئۆز تەلىپىنىڭ رەت قىلىنغانلىقىنى ئاڭلىغان شاۋ ۋېندى يۈ ۋېنپۇ قوماندانلىقىدا، ناھايىتى نۇرغۇن كىشىلىك قوشۇننى شەرقىي تۇرالارغا قارشى ماڭدۇردى. شۇقا باشچىلىقىدىكى شەرقىي تۇرا قوشۇنلىرى يۈ ۋېنپۇ قوماندانلىقىدىكى شىمالىي ۋېي قوشۇنلىرىنى تارمار قىلدى. يۈ ۋېنپۇ قېچىپ كەتتى. مەغلۇبىيەتكە تەن بەرمىگەن شاۋ ۋېندى جاڭ فاڭۋاڭ قوماندانلىقىدا يەنە نۇرغۇن قوشۇننى شەرقىي تۇرالارغا قارشى ماڭدۇردى. شەرقىي تۇرالار شىمالىي ۋېي قوشۇنلىرىنى يەنە تارمار قىلدى. شاۋ ۋېندى بۇ ئىككى قېتىملىق مەغلۇبىيەتتىن كېيىن، ئەس ـ ھوشىنى يىغىپ، شەرقىي تۇرالار خانى شۇقا ئالدىغا ھال سوراش ئۆمىكى ئەۋەتىپ، ناماقۇل بولدى. شەرقىي تۇرالارنىڭ ئۇيغۇر خانى شۇقا باشچىلىقىدا بىر ياقىدىن باش چىقىرىشى كۈچلۈك دۈشمەننى مەغلۇپ قىلدى. شەرقىي تۇرالارنىڭ شىمالىي ۋېي قوشۇنلىرىن تارمار قىلىشى جەنۇبىي چى خانلىقىنى شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ ھۇجۇمىدىن ساقلاپ قالدى. شەرقىي تۇرالار ئۇيغۇر خانى شۇقانى ئۆزىگە خان قىلىپ كۆتۈرگەندىن باشلاپ، مۇستەقىل ھايات كەچۈرۈپ تەرەققىي قىلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولدى. بۇنداق ئەھۋال مىلادىنىڭ 498 ـ يىلىدىن 550 ـ يىلىغىچە داۋام قىلدى. شۇ مەزگىلدە توبالارمۇ، ئاۋارلارمۇ شەرقىي تۇرالارنى بويسۇندۇرالمىدى. چۈنكى، توبالار بىلەن ئاۋارلار ئاجىزلىشىشقا باشلىغانىدى.

بىز باشتا ئېيتىپ ئۆتكەندەك، مىلادىنىڭ 471 ـ يىلى توبا خانلىقى پايتەختىنى داتۇڭدىن لوياڭغا يۆتكىگەندىن كېيىن، ھۆكۈمران تەبىقىسىنىڭ فامىلىسىنى توبادىن «يۈەن» گە ئۆزگەرتتى. تەخمىنەن 150 ـ يىل ھۆكۈم سۈرگەن توبالار ئۆزلىرىنىڭ مىللىي ئەنئەنىسىدىن ۋاز كېچىپ، توبا دەپ ئاتىلىدىغان فامىلىسىنى

خەنزۇچە يۇەنگە ئۆزگەرتىپ، خەنزۇلارنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرىنى قوبۇل قىلىپ، 65 يىل (مىلادىنىڭ471 - يىلىدىن 534 - يىلىغىچە) ياشىغاندىن كېيىن، خەنزۇلارغا تامامەن ئاسسىمىلياتسىيە بولۇپ، تارىخ سەھنىسىدىن يوقالدى.

ئاۋارلار ۋە ئۇيغۇرلار

مىلادى IV ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا، ھازىرقى موڭغۇلىيىدە ئاۋارلار باش كۆتۈردى. ئاۋارلار قەدىمكى چاغدا قىدىرقان تاغلىرى ئەتراپىدا ياشايتتى. IV ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا، موڭغۇل دالاسىنىڭ غەربىي شىمال تەرىپىگە كۆچۈپ، ھازىرقى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىدىكى ئورخۇن ۋە تۇغلا دەريالىرىنىڭ ۋادىسىغا كېلىپ ئورۇنلاشقان.

ئاۋارلارنى جۇڭگو خانلىرىنىڭ ساراي تارىخچىلىرى رورو (蠕蠕)، رۇۋرەن (柔然) دەپ يازىدۇ. بۇ ئىسىملاردىكى خەتلەرنىڭ باشتىكى يان بۆلىكى خەنزۇچە سېسىغان گۆشتە پەيدا بولغان قۇرت، لۆمشىپ تۇرىدىغان قۇرت قاتارلىق ئۇقۇملارنى بېرىدۇ. ئەھۋالدىن قارىغاندا، جۇڭگونىڭ ساراي تارىخچىلىرى ئاۋارلارغا خەنزۇچە ئات قويغاندا ئۇلارنى ھاقارەتلىگەن.

«ئاۋار» دېگەن بۇ ئاتالغۇ ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ تىلىدا «قەتئىي ئىرادىلىك ئىسيانچى»[1] دېگەن ئۇقۇمنى بېرىدۇ. ئاۋارلارنىڭ ئەسلى كېلىپ چىقىشى توغرىسىدا ھەرخىل قاراشلار مەۋجۇت. بەزى تارىخچىلار ئاۋارلارنى ئەسلىدە تۇڭگۇسلارنىڭ ئەۋلادى ئىدى دېسە، بەزى تارىخچىلار ئۇلارنى تۈركلەشكەن موڭغۇللارنىڭ ئەۋلادى دېيىشىدۇ. قانداق بولمىسۇن، ئاۋارلار باش كۆتۈرگەن چاغدا، تىل ۋە ئۆرپ - ئادەت جەھەتتە ئۇيغۇرلاردىن ئانچە پەرق قىلمايتتى.

تۇبا سيانپىلارنىڭ خانى لىۋنىنىڭ ۋاقتىدا (مىلادىنىڭ 261 - يىلىدىن 277 - يىلىغىچە)، ئىسىم، فامىلىسى نائېنىق بولغان بىر گۆدەك بالىنى تۇبا سيانپىلار تۇتۇۋېلىپ قۇل قىلىۋالغان. تۇبا سيانپىلار بۇ بالىغا موغولوي (تاقىر باش مەنىسىدە) دەپ ئىسىم قويغان. موغولوي چوڭ بولغاندىن كېيىن، قۇللۇقتىن ئازاد قىلىنىپ، ئاتلىق جەڭچى بولغان. كۆنلەرنىڭ بىرىدە موغولوي قوشۇندىن قېچىپ، قاچاقلاردىن يۈز نەچچە كىشىنى يىغىپ كۈچ توپلىغان. ئۇ ئۆلگەندىن كېيىن، ئوغلى چولوغوي بىر قەبىلە تەشكىل قىلىپ، ئاۋارلارغا باش

(1) رىسونى (ۋېنگىرىيە تارىخچىسى): «دوناي كۆۋرۈكلىرى» تۈركچە.

بولغان. موغولوينىڭ ئەۋلادى ئۆزلىرىگە موغولوي نامىنى فامىلە قىلغان.

ئاۋارلار مىلادىنىڭ 394 - يىلى تۇبا سىيانپىلار خانلىقىنىڭ ئورنىنى ئىگىلىدى. ئاۋارلار ئالىي ھۆكۈمرانىنى «قاغان» دەپ ئاتىدى. تارىختا 158 يىل ھۆكۈم سۈرگەن ئاۋار قاغانلىقى (مىلادىنىڭ 394 - يىلىدىن 552 - يىلىغىچە) ئۆزىنىڭ تۇنجى قاغانى تولۇنخان I نىڭ ۋاقتىدا (مىلادىنىڭ 394 - يىلىدىن 410 - يىلىغىچە قاغان بولغان) كۈچەيدى. ئاۋار قاغانلىقىنىڭ تېررىتورىيىسىنىڭ شەرقىي كورىيىگىچە، غەربىي قارا شەھەر ئەتراپلىرىغىچە، شىمالى بايقال كۆلىنىڭ بويىغىچە، جەنۇبىي موڭغۇلىيە چۆلىگىچە تۇتاشتى.

ئاۋار قاغانلىقىنىڭ ئۇيغۇرلار ۋە باشقىلار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى «ۋېي سۇلالىسى يىلنامىسى. ئاۋارلار ھەققىدە قىسسە»، «ۋېي سۇلالىسى يىلنامىسى. ئېگىز هارۋىلىقلار ھەققىدە قىسسە» ۋە «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. ئېگىز هارۋىلىقلار ھەققىدە قىسسە»، «جەنۇبىي چى سۇلالىسى يىلنامىسى. ئاۋارلار ھەققىدە قىسسە» قاتارلىق تارىخى يىلنامىلەردىكى خاتىرىگە ۋە بۇنىڭدىن باشقا مۇناسىۋەتلىك ماتېرىياللارغا ئاساسلىنىپ، تۆۋەندىكىچە بايان قىلىش مۇمكىن:

مىلادى IV ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا، ئاۋارلار باش كۆتۈرگەندە شەرقىي تۇرالار ئىككى تارماقتىن ئىبارەت 18 قەبىلىگە بۆلۈنەتتى. ئۇلارنىڭ ئالتە قەبىلىدىن ئىبارەت بولغان بىر تارمىقى تۆۋەندىكىچە بولغان:

1. قىزىل تۇرالار[1] 原文：赤狄 (狄)
2. ئۇيغۇرلار
3. خوغۇرسۇ
4. جىبىنى
5. قىرغىزلار
6. ئىل تېكىن

شەرقىي تۇرالارنىڭ 12 ئۇرۇقتىن ئىبارەت يەنە بىر تارمىقى تۆۋەندىكىچە بولغان:

1. چىپولى
2. تورا
3. ئىل جان

(1) ياۋ ۋېييەن: «شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدىكى خۇلارنىڭ فامىلىسى توغرىسىدا مۇلاھىزە» خەنزۇچە 182 - بەت.

4. تارلان
5. قوغا
6. تاربوقان
7. ئايرون
8. بايان
9. ئەركىن
10. بوركلى (تۇماغلىق)
11. قىئوي
12. يۇشۇپى

ئاۋارلار شەرقىي تۇرالار ئەنە شۇنداق چوڭ ئىككى تۇركۇم قەبىلە ـ ئۇرۇقتا بۆلۈنۈپ ياشىغان دەۋردە تارىخ سەھنىسىگە چىقتى. دېمەك ئۇ چاغدا شەرقىي تۇرالاردا بىرلىك يوق ئىدى.

ئاۋارلار باشتا، مىلادىنىڭ 391 ـ يىلى تۇبالار خانى تۇباغۇينىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچراپ تارمار قىلىنغان. مىلادىنىڭ 394 ـ يىلى ئاۋار قاغانى تولۇنخان I موڭغۇلىيە چۆلىنىڭ شىمالىغا قېچىپ بېرىپ، ئاۋار قاغانلىقىنى قۇردى. تولۇن قاغان I مىلادىنىڭ 402 ـ يىلى شەرقىي تۇرالارغا (بۇ چاغدا ئېگىز ھارۋىلىقلار دەپمۇ ئاتالغان) ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى بويسۇندۇردى. شۇنىڭدىن باشلاپ ئاۋار قاغانلىقى كۈچەيدى. شۇنداق بولسىمۇ، ئاۋار قاغانلىقىنىڭ پايتەختى تۇراقسىز ئىدى. مىلادىنىڭ 402 ـ يىلى شەرقىي تۇرالار تولۇنخان I تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلغان بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى خوغۇرسۇ قەبىلىسى بەگقولىنىڭ يېتەكچىلىكىدە ئاۋارلارغا بويسۇنماي دائىم ئۇرۇشۇپ تۇردى. بەگقولى ناھايىتى باتۇر خان بولۇپ، بىر نەچچە قېتىم ئاۋارلار ئۈستىدىن غەلىبە قىلغانىدى. بەگقولى مىلادىنىڭ 430 ـ يىلى ئاۋارلار بىلەن بولغان بىر ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولۇپ، تۇبا خانلىقىنىڭ پاناھىغا كەتكەن. ئۇ ئانچە ئۇزۇن ئۆتمەيلا تۇبالار خانلىقىنىڭ پايتەختىدە ئالەمدىن ئۆتتى. تۇباغۇي بەگقولىغا دۆلەت بويىچە ماتەم تۇتۇشنى ئورۇنلاشتۇرۇپ، دەبدەبىلىك ھالدا دەپنە مۇراسىمى ئۆتكۈزدى. شۇ چاغلاردا، شەرقىي تۇرالار بەگقولى توغرىسىدا مۇنداق بىر قوشاق توقۇغان:

«ۋاي كەلدى بەگقولى» دېگەندە ئانا،
توختايدۇ بوۋاقنىڭ يىغىسى شۇئان.

www.uyghurkitap.com

دەيدىكەن ياش قىزلار ئېيتقاندا ناخشا،
«بولسىدى يىگىتىم بەگقۇلىسمان.»

بۇ قوشاق بەگقۇلىنىڭ باتۇر، جەڭگىۋارلىقىغا ئوقۇلغان مەدھىيە بولۇپ، قەدىمكى چاغدىن تارتىپ ئۇيغۇرلار باتۇر، جەڭگىۋار ئوغۇللىرىنى ناھايىتى ئىززەتلەيتتى. شۇنىڭدەك، ئۇيغۇر قىزلىرى قەدىمكى چاغدىن تارتىپ باتۇر، مەردانە، جەڭگىۋار خىسلەتكە ئىگە يىگىتلەرنى ئۆزىگە جۈپ ـ جورا قىلىشنى ئارزۇ قىلاتتى.

ئاۋارلار تالان قاغاننىڭ ۋاقتىدا (مىلادىنىڭ 414 ـ يىلىدىن 431 ـ يىلىغىچە قاغان بولغان)، مىلادىنىڭ 429 ـ يىلى توبالار خانلىقىنىڭ ھۇجۇمىغا دۇچ كېلىپ، ناھايىتى ئېغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىدى. يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان بەگقۇلى دەل شۇ چاغدا (مىلادىنىڭ 430 ـ يىلى) ئاۋارلارغا قارشى ئىسيان كۆتۈرگەنىدى. ئاۋارلارنىڭ قاغانى ئوتىيەخان (431 ـ 444) مىلادىنىڭ 434 ـ يىلى توباخاننىڭ مەلىكە قىزلىرىدىن بىرىگە ئۆيلەندى. دەل شۇ يىلى ئوتىيەخان سىڭلىسىنى توباخاننى تەيۋۇدىغا ياتلىق قىلدى.

شەرقىي تۇرالار مىلادىنىڭ 430 ـ يىلى بەگقۇلىنىڭ يېتەكچىلىكىدە ئاۋارلارغا قارشى ئىسيان كۆتۈرۈپ، ئۇلارغا قاتتىق زەربە بەرگەن بولسىمۇ، لېكىن ئاۋار قاغانى ئۇتى تەرىپىدىن تارمار قىلىندى. شۇ چاغدا، ئىسيانغا باش بولغان بەگقۇلىنىڭ قەبىلىسى خوغۇرسۇلارنىڭ ئاھالىسىنىڭ 80 پىرسەنتى دېگۈدەك قىرىپ تاشلاندى. بەگقۇلى ئەنە شۇنداق قانلىق مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغان بولغاچقا توبالار خانلىقىغا قېچىپ كەتكەنىدى.

ئاۋارلار شەرقىي تۇرالارنى، ئالتايدىكى تۈركلەر (تۈركلەر 438 ـ يىلى بويسۇندۇرۇلغان) نى بويسۇندۇرغاندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ ئادەم كۈچى، ماددىي كۈچى، قورال ـ ياراغلىرىدىن پايدىلىنىپ (تۈركلەر ھەربىي قوراللار ياساشقا ئۇستا ئىدى)، ئۆز قوشۇنلىرىنى تولۇقلىدى ۋە قوراللاندۇردى. ئاۋار قاغانلىقى تالان قاغاننىڭ ۋاقتىدا (414 ـ 431) ناھايىتى كۈچەيدى. شۇ چاغدا، ئاۋار قاغانلىقىنىڭ تېررىتورىيىسىنىڭ غەربىي ئىلى ۋادىسىنىڭ تېكەس دالاسىغىچە، جەنۇبىي قۇمۇل، تۇرپان، قارا شەھەر، كۇچا، ئاقسۇغىچە تۇتاشقانىدى .

ئاۋارلار چۇلۇك قاغان (444 ـ 464) ۋە يۇچىك قاغان (464 ـ 485) نىڭ

ۋاقتىدا، تارىم ۋادىسىغا بولغان كونتروللۇقىنى كۈچەيتىشكە كىرىشتى. ئاۋالار مىلادىنىڭ 460 ـ يىلى هونلار تەرىپىدىن قۇرۇلغان قۇتقۇ هون دۆلىتى (400 ـ 460) نىڭ خانى قۇتقۇ ئارغۇنى تۇرپاندا ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، تۇرپان خانلىقىنى قۇرۇپ، ئۇنىڭغا ئۆزىگە بەكمۇ ئىتائەتچان بولغان كەنبەيجۇنى خان قىلىپ تەيىنلىدى. ئاۋالار مىلادىنىڭ 470 ـ يىللىرى ئۇدۇن خانلىقىغا بېسىپ بېرىپ، ئۇنىڭ پايتەختىنىڭ بوسۇغىسىغىچە يېتىپ كەلدى. بۇ چاغدا، ئۇدۇن خانى بىر تەرەپتىن قوشۇن توپلاپ قارشىلىق كۆرسىتەكەن بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن شىمالىي ۋېي خانلىقىغا ئەلچى ئەۋەتىپ، ئۇلاردىن ياردەم سورىدى. شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ خانى توباخۇڭ... يولنىڭ يىراقلىقى...[1] قاتارلىق سەۋەبلەرنى كۆرسىتىپ، ياردەم ئەۋەتەلمىدى. ئاۋالار ئۆزى ئۈچۈن پايدىلىق بولغان شارائىتتىن پايدىلىنىپ تارىم ۋادىسىدىكى خېلى نۇرغۇن جايلارنى بېسىۋالدى.

مىلادىنىڭ 480 ـ يىلىغا كەلگەندە، ئاۋالار ناهايىتى قېيىن بىر دەۋرگە كىردى. بۇنىڭغا ئاق هونلارنىڭ تارىم ۋادىسىغا بېسىپ كىرىشى، شەرقىي تۈرالارنىڭ ئاۋالارغا قارشى ئىسيان كۆتۈرۈپ مۇستەقىللىق بايرىقىنى ئېگىز كۆتۈرۈشى سەۋەب بولدى.

ئاق هون ئىمپېرىيىسىنىڭ ئىمپېراتورى ئىفتالانوسىنىڭ ۋاقتىدا (مىلادىنىڭ 470 ـ يىلىدىن 496 ـ يىلىغىچە ئىمپېراتور بولغان) ئاق هونلار قاراقۇرۇم تاغلىرىدىن هالقىپ ئۆتۈپ تارىم ۋادىسىغا بېسىپ كىردى، «ئاق هونلار ئاۋالار بىلەن قارشىلىشىپ شەرققە يۈرۈش قىلىپ، ئاۋالارنىڭ قولىدىن كوچا، ئاقسۇ، قەشقەر، ئۇدۇنلارنى تارتىۋالدى.»[2]

مىلادىنىڭ 487 ـ يىلى ئاۋالار قاغانى تۇلۇنخان II (مىلادىنىڭ 485 ـ يىلىدىن 492 ـ يىلىغىچە قاغان بولغان) شىمالىي ۋېي سۇلالىسىگە هۇجۇم قىلىدىغان چاغدا، شەرقىي تۈرالارنىڭمۇ قوشۇن چىقىرىشىنى تەلەپ قىلدى. ئاۋالارنىڭ شىمالىي ۋېي سۇلالىسىگە قارشى ئېلىپ بارىدىغان ئۇرۇشىغا قاتنىشىشنى خالىمىغان. شەرقىي تۈرالار ئاۋالارغا قارشى ئىسيان كۆتۈرۈپ مۇستەقىل دۆلەت قۇرۇشقا بەل باغلىدى. بۇ مۇستەقىللىق هەرىكىتىگە بوركلى قەبىلىسىنىڭ خانلىرى ئاكا ـ ئۇكا ئاي ئۇجرۇ بىلەن چونچى يېتەكچىلىك قىلدى. ئۇلار شەرقىي تۈرالارنىڭ 12 ئۇرۇقىنى باشلاپ، هازىرقى موڭغۇل دالاسىدىن غەربكە

(1) «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى» خەنزۇچە 85 ـ بەت.
(2) «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى» خەنزۇچە 88 ـ بەت.

www.uyghurkitap.com

قاراپ كۆچۈپ، ئالتاي تاغلىرى بىلەن تەڭرىتاغلىرى ئارىسىدىكى ھازىرقى جۇڭغار دالاسىغا كەلدى. بۇلار، 120 مىڭ ئائىلە (تەخمىنەن 600 مىڭ جان) دىن ئىبارەت ئىدى. جۇڭغار دالاسىغا كۆچكەن شەرقىي تۇرالار، تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالىي ۋە جەنۇبىدىكى غەربىي تۇرالارغا قوشۇلۇپ ئېخىمۇ كۆچەيدى. بۇنىڭغا چىدىمىغان تولۇنخان II ۋە ئۇنىڭ تاغىسى ناغايخانلار ناھايىتى نۇرغۇن سانلىق قوشۇننى ئاتلاندۇرۇپ، ئاي ئۇجرۇ بىلەن جوچىنىڭ كەينىدىن قوغلاپ كەلدى. ئاي ئۇجرۇ جەنۇبىي ئالتايدا بولغان قانلىق بىر جەڭدە ئاۋارلار قاغانى تولۇنخاننى تارمار كەلتۈردى. تولۇنخان قېچىپ كەتتى ۋە ئانچە ئۇزۇن ئۆتمەي ئاۋار خانزادىلىرى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى.

ئاي ئۇجرۇ ئاۋارلار ئۈستىدىن قازانغان شۇ غەلىبىدىن كېيىن، ھازىرقى ماناس ئەتراپىدا ئۆز پايتەختىنى بەرپا قىلىپ، «ئېگىز ھارۋىلىقلار خانلىقى» (高车王国) دەپ نام ئالغان ئۇيغۇر خانلىقى (مىلادىنىڭ 487 ـ يىلىدىن 546 ـ يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) نى قۇردى. ئاي ئۇجرۇ « ئۇلۇغ تەڭرىقۇت » چۈنچى بولسا «ئۇلۇغ بەگ» دەپ ئاتالدى. بۇ خانلىق خېلى كۈچلۈك دۆلەت سۈپىتىدە تارىخ سەھنىسىگە چىقتى. بۇ خانلىق ئاز دېگەندە 120 مىڭ كىشىلىك قوشۇنغا ئىگە ئىدى. بۇ خانلىقنىڭ تېررىتورىيىسىنىڭ غەربىي ئىلى ۋادىسىنىڭ شەرقىي قىسمىغىچە، شەرقىي قۇمۇلغىچە، شىمالى ئالتايغىچە، شەرقىي جەنۇبى لوپنۇر كۆلىنىڭ جەنۇبىغىچە، غەربىي جەنۇبى قارا شەھەرگىچە تۇتاشقانىدى. ئاي ئۇجرۇ ئاۋار قاغانى تولۇنخان II نى تارمار قىلىپ مۇستەقىل دۆلەت قۇرغاندىن كېيىنلا، تۇرپان خانلىقىنىڭ ئاۋارلارغا سادىق خانى كەنشۇگۈينى ئۆلتۈرۈپ، ئۇنىڭ ئورنىغا جاڭ مىڭمىن (خەنزۇچە تەلەپپۇز قىلىنىشى) دېگەن كىشىنى خان قىلىپ تەيىنلىدى. ئاي ئۇجرۇ، تۇرپان ۋە لوۋلان خانلىقلىرىنى ئاۋارلار قولىدىن تارتىۋالغاندىن كېيىن، لوپنۇرنىڭ جەنۇبىدىكى چەرچەن خانلىقىنىمۇ تۇيغۇنلار (ھازىرقى چىڭخەيدە قۇرۇلغان تىبەت دۆلىتى) نىڭ قولىدىن تارتىۋالدى.

ئاي ئۇجرۇ يېڭى قۇرۇلغان ئۇيغۇر خانلىقىنى دۈشمەن دۆلەتلەرنىڭ ھۇجۇمىدىن ساقلاش ئۈچۈن، جىددىي، ئۈنۈملۈك ھەربىي تەدبىرلەرنى كۆرگەندىن تاشقىرى، دىپلوماتىيە جەھەتتىمۇ بىر قاتار پائالىيەتلەرنى ئېلىپ باردى.

چۈنكى، يېڭى قۇرۇلغان ئۇيغۇر خانلىقى كۈچلۈك ئىككى دۈشمەنگە دۇچ كەلگەنىدى. ئۇنىڭ بىرى ـ ئاۋار قاغانلىقى بولسا، يەنە بىرى ـ ئاق هونلار ئىدى. ئۇلۇغ ياۋچىلار ۋە هونلار نەسلىدىن بولغان ئابدىللار (ياۋروپالىقلار ئۇلارنى

ئەفتالىتلار دەپ ئاتىشىدۇ) مىلادىنىڭ V ئەسىردە كاسپىي دېڭىزىنىڭ شەرقىي شىمالىدا باش كۆتۈرگەن. ئۇلار شەرققە يۈرۈپ كۇشانلارنى تارمار قىلدى. ئادىللار VI ئەسىردە ياشىغان ۋىزانتىيە (شەرقىي روما) تارىخچىسى فروكوفى كىسارىسكىينىڭ ئەسىرىدە «ئاق هونلار» دېگەن نام بىلەن تىلغا ئېلىنغان. مانا شۇ ئاق هونلار مىلادىنىڭ 420 ـ يىلى ئاق سىۋارخاننىڭ يېتەكچىلىكىدە ئاق هون ئىمپېرىيىسىنى قۇردى. ئاق هون ئىمپېرىيىسى تېررىتورىيىسىگە ئوتتۇرا ئاسىيا (ئاساسەن ماۋرائۇننەھرى)، هازىرقى ئافغانىستان، پاكىستانلار تولۇق كىرگەن. ئاق هون ئىمپېرىيىسىنىڭ دەسلەپكى پايتەختى ماراكەنت (هازىرقى سەمەرقەنت) بولغان بولسىمۇ، كېيىنچە ئۇلار هازىرقى بەلخ (ئافغانىستاندا) نى پايتەخت قىلغان. مانا شۇ ئاق هون ئىمپېرىيىسى مىلادىنىڭ 480 ـ يىلىدىن باشلاپ تازا كۈچىيىشكە باشلىغانىدى. ئاق هونلار مىلادىنىڭ 484 ـ يىلى ئىران ساسانىيلار سۇلالىسى (مىلادىنىڭ 224 ـ يىلىدىن 651 ـ يىلىغىچە هۆكۈم سۈرگەن) نىڭ شاھىنشاھى فىروز (1459 ـ I484) نى مەغلۇپ قىلىپ، ئىراننى قارام هالغا چۈشۈرگەندىن كېيىن، قاراقۇرۇم تاغلىرىدىن ئۆتۈپ، خوتەن، يەركەن، قەشقەر، كوچا، قارا شەھەر قاتارلىق خانلىقلارنى بېسىۋالدى.

يۇقىرىدىكى ئەھۋالنى هېسابقا ئالغان ئاي ئۇجرۇ ئۇكىسى چونچىنى بىر قىسىم قوشۇنغا باش قىلىپ قارا شەھەر ئەتراپىغا ئەۋەتىپ، ئاق هونلاردىن مۇداپىئە كۆرۈش تەدبىرىنى قوللاندى. ئۆزى بولسا نۇرغۇن سانلىق قوشۇنغا باش بولۇپ خانلىقنىڭ شەرقىي شىمال تەرىپىدىن كېلىدىغان خەۋپ ئاۋارلارنىڭ هۇجۇمىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن شىمالدا تۇردى.

ئۇيغۇر خانلىقى شىمالدا ئاۋارلار، غەربىي جەنۇبتا ئاق هونلار، جەنۇبتا تۇيغۇنلار بىلەن دۈشمەنلىك هالەتتە تۇردى. ئاي ئۇجرۇ يېگى قۇرۇلغان ئۇيغۇر خانلىقنىڭ هەربىي كۈچلىرىنى تولۇقلاپ دۆلەپ مۇداپىئەسىنى كۈچەيتكەندىن كېيىن، شۇ مەزگىلنىڭ ئۆزىدىلا تۇبالار خانلىقى (شىمالىي ۋېي خانلىقى) نىڭ پايتەختى لوياڭغا ئەلچى ئەۋەتىپ ئالاقە باغلىدى. تۇبالار خانى شاۋۋېندى (471 ـ 499) ئەلچى ئارقىلىق ئەھۋالنى بىلگەندىن كېيىن دەرهال جاۋاب ئەلچىلىكى يوللاپ، ئاي ئۇجرۇ بىلەن چونچىگە كىمخاپ تون ۋە 100 توپ شايى سوۋغا قىلدى. 487 ـ يىلى شىمالىي ۋېي خانلىقى بىلەن ئۇيغۇر خانلىقى ئارىسىدا ئورنىتىلغان دوستانە مۇناسىۋەت ئەمەلىيەتتە ئىككى دۆلەتنىڭ ئاۋار قاغانلىقىغا قارشى تۈزۈلگەن هەربىي ئىتتىپاقى ئىدى. 488 ـ يىلى چاڭجىياڭ ۋادىسىدىكى

جەنۇبىي چى خانلىقى (479 ـ 502) نىڭ خانى شياۋزى ئاي ئۇجرۇغا ئەلچى ئەۋەتىپ دوستانە مۇناسىۋەت ئورناتتى.

ئاۋارلار ئاي ئۇجرۇ خانلىق ھۆكمىنى يۇرگۈزگەن مەزگىلدە (487 ـ 508) ئۇيغۇر قاغانلىقىغا ھۇجۇم قىلالمىدى. چۈنكى، ئۇيغۇر خانلىقى ھەربىي كۈچ جەھەتتە قۇدرەتلىك ھالغا كەلگەن بولسا، دىپلوماتىيە جەھەتتە خىلى ئۇچۇشلۇق (شىمالىي ۋېي خانلىقى ۋە جەنۇبىي چى خانلىقى بىلەن دوستانە مۇناسىۋەت ئورناتقانىدى) شەرتكە ئىگە بولغانىدى.

مىلادىنىڭ 508 ـ يىلى ئاق ھونلار كوچا تەرەپتىن بېسىپ كېلىپ، قارا شەھەرگە ھۇجۇم قىلدى. چونچى ئاق ھونلار بىلەن بولغان ئۇرۇشتا ئۆلدى. ئاق ھونلار چونچىنىڭ باتۇر ۋە ئېلىبەگ ئاتلىق ئىككى ئوغلىنى ئەسىر قىلىپ ئەكەتتى. بۇ ۋەقە يۈز بەرگەندە، قارا شەھەردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ بىر قىسمى تۇرپانغا كۆچتى، بىر قىسمى تەڭرىتاغلىرىدىن ئۆتۈپ جىمسا ئەتراپىغا كۆچتى. ئاق ھونلار قارا شەھەرنى بېسىۋالغاندىن كېيىن، ئۇيغۇر بەگلىرى ئاي ئۇجرۇنى ئۆلتۈرۈپ بارىيان دېگەننى خان قىلىپ كۆتۈردى. ئاي ئۇجرۇ خان بولغاندىن باشلاپ ئەس ـ ھوشىنى يوقىتىپ، رەھىمسىز زالىم خانغا ئايلىنىپ، ئەلنىڭ نەزىرىدىن چۈشۈپ كەتكەنىدى.

مىلادىنىڭ 509 ـ يىلى ئاق ھونلار ئۇيغۇر خانلىقىغا يەنە جەنۇب تەرەپتىن ھۇجۇم قىلدى. ئاق ھون قوشۇنلىرى ئارىسىدا چونچىنىڭ ئوغلى باتۇرنىڭ بارلىقىنى ئاڭلىغان ئۇيغۇر بەگلىرى بارىياننى ئۆلتۈرۈپ باتۇرنى قارشى ئالدى ۋە ئۇنى خانلىق تەختكە ئولتۇرغۇزدى. مانا شۇ ئەھۋالدىن قارىغاندا، ئۇيغۇر خانلىقى (ئېگىز ھارۋىلىقلار) بىلەن ئاق ھون ئىمپېرىيىسى ئارىسىدا دۈشمەنلىك تۈگەپ، دوستلۇق ئورنىتىلغان، ئاق ھونلار ئۆز ئىمپېراتورلىرى ئىفتالانوس، تورامانخان (496 ـ 502)، مېھرىكورا (502 ـ 530) قاتارلىقلارنىڭ ۋاقتىدا، تارىم ۋادىسىغا بولغان ھۆكۈمرانلىقىنى كېڭەيتىشكە ئۇرۇنغان. لېكىن، مېھرىكورانىڭ ۋاقتىدا، ئاق ھونلار مىلادىنىڭ 508 ـ يىلى ۋە 509 ـ يىلى ئىككى قېتىم ئۇيغۇر خانلىقىغا ھۇجۇم قىلغان بولسىمۇ، باتۇر خانلىق تەختكە ئولتۇرغاندىن كېيىن (مىلادىنىڭ 510 ـ يىلىدىن كېيىن) ئاق ھونلار بىلەن بولغان مۇناسىۋەت ياخشىلانغان.

باتۇرخاننىڭ ۋاقتىدا (510 ـ 516) ئۇيغۇر خانلىقى بىلەن شىمالىي ۋېي خانلىقى ئارىسىدىكى دوستانە مۇناسىۋەت تېخىمۇ كۈچەيدى. باتۇرخان مىلادىنىڭ

510 ـ يىلى شىمالىي ۋېي خانلىقىغا ئەلچى يوللاپ، شۇ ئەن ۋۇدىغا بىر كىيسەك ئالتۇن، بىر كىيسەك كۈمۈش، ئىككى دانە ئالتۇن ھاسا، يەتتە تۇياق ئات، ئون باش تۆگە قاتارلىق ئېسىل سوۋغىلارنى ئەۋەتكەن. شۇئەن ۋۇدى باتۇرخانغا مىننەتدارلىق ئەلچىلىكى يوللاپ، 60 توپ شايى ـ ئەتلەس سوۋغا ئەۋەتكەن.

ئۇيغۇر خانلىقى ئاق ھونلار بىلەن ياخشى خوپ بولۇۋالغاندىن كېيىن، ئاۋارلارغا قارشى كۈچ توپلاپ، جىددىي ئۇرۇش ھەرىكەتلىرىنى ئېلىپ بېرىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولدى. شۇنىڭدىن باشلاپ، ئۇيغۇر خانلىقى بىلەن ئاۋارلار ئارىسىدا ناھايىتى ئۇزۇنغا سوزۇلغان قانلىق، تارتىشما جەڭلەر باشلىنىپ كەتتى.

مىلادىنىڭ 511 ـ يىلى ئاۋار قاغانى توقخان (506 ـ 511) باتۇرخانغا قارشى ئاتلاندى. ئەھۋالنى ئېنىق بايقاپ تۇرغان باتۇرخان بارىكۆلنىڭ شىمالىدا توقخان بىلەن ئۇچراشتى. شۇ جايدا بولغان جەڭدە، باتۇرخان مەغلۇپ بولۇپ، ئارقىغا 300 چاقىرىمچە چېكىنىپ، جىمسار ئەتراپىغا كەلدى. توقخان قوشۇنلىرىنىڭ شىمالدىكى تاغقا جايلىشىۋالدى. دەل شۇ چاغدا، ئۇيغۇرلار بىلەن ھەربىي ئىتتىپاقى بولغان شىمالىي ۋېي خانلىقى تەرىپىدىن ئەۋەتىلگەن بىرنەچچە مىڭ كىشىلىك قوشۇن مىڭ ۋېي ناملىق سانغۇننىڭ يېتەكچىلىكىدە قوشۇلغا يېتىپ كەلدى. بۇنىڭدىن ئەنسىرىگەن توقخان ئالدىراپ ـ تېنەپ قېچىشقا ئۇرۇندى. بۇ پۇرسەتنى قولدىن بەرمىگەن باتۇرخان ناھايىتى تېزلىكتە بېسىپ كېلىپ، توقخان بىلەن بارىسكۆلنىڭ شىمالىدا جەڭ قىلدى. جەڭدە ئۇيغۇرلار غەلىبە قازاندى. باتۇرخان توقخاننى تىرىك تۇتۇۋېلىپ، ئۇنىڭ بېشىنى كېسىپ مىڭ ۋېي ئارقىلىق شىمالىي ۋېي خانلىقىنىڭ خانى شۇئەن ۋۇدىغا سوۋغا قىلىپ ئەۋەتتى. باتۇرخان بارىكۆلنىڭ شىمالىدا ئاۋارلار ئۈستىدىن غەلىبە قازانغان تەنتەنىلىك كۈنلەردە، شۇئەن ۋۇدىغا ئەلچى يوللاپ، ئۇنىڭغا ئالتۇن، كۈمۈش، سۇسەلەرنى ۋە بەش تۇياق ئات سوۋغا قىلدى. باتۇرخاننىڭ ئەلچىلىرىنى ناھايىتى خۇشاللىق بىلەن قارشى ئالغان شۇئەن ۋۇدى دەرھال مىننەتدارلىق ئەلچىلىكى يوللاپ، باتۇرخانغا چالغۇ ئەسۋابلىرى ياسايدىغان 80 نەپەر ئۇستا ۋە قىزىل شايىدىن ئون توپ، گۈللۈك شايىدىن 20 توپ سوۋغا ئەۋەتىپ، باتۇرخاننىڭ ئاۋارلار ئۈستىدىن قازانغان غەلىبىسىنى تەبرىكلىدى. باتۇرخان شۇ غەلىبىدىن ئالتە يىل ئۆتكەندىن كېيىن، مىلادىنىڭ 516 ـ يىلى ئاۋار قاغانى چۇنۇخان (511 ـ 520) بىلەن بولغان جەڭدە مەغلۇپ بولدى. چۇنۇخان باتۇرخاننى تىرىك تۇتۇۋېلىپ، ئۇنىڭ ئىككى پۇتىنى ئىككى ئاتقا باغلاپ، ئۇنى ئىككى پارچە قىلىپ

تاشلىدى. ئاتىسى توقخاننىڭ ئۆچىنى باتۇرخاندىن ئالغان چۇنۇخان باتۇرخاننىڭ باش سۆڭەكلىرىگە زەر يالىتىپ ئۇنى مەي ئىچىدىغان قەدەھ قىلىۋالدى.

مىلادىنىڭ 516 ـ يىلى، ئاۋارلار تەرىپىدىن ناھايىتى ئېغىر مەغلۇبىيەتكە يولۇققان ئۇيغۇرلار ئۆز ئىتتىپاقدىشى بولغان ئاق ھونلارنىڭ ياردىمى بىلەن ئۆزىنى ئوڭشىۋالدى. ئاق ھونلار باتۇرخان ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئىنىسى ئىلبەگنى ئۇيغۇرلارغا خان بولۇشقا ئەۋەتتى. ئىلبەگ خان بولۇپ تۇرغان مەزگىلدە (517 ـ 530) ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئەھۋالى ياخشىلىنىشقا قاراپ ماڭدى. ئىلبەگ دەرھال شىمالىي ۋېي خانلىقىغا ئەلچى ئەۋەتىپ مۇناسىۋەت باغلىدى. ئاندىن كېيىن، مىلادىنىڭ 521 ـ يىلى، يۈرۈش قىلىپ ئاۋار قاغانى بىراھماننى تارمار قىلدى. بىراھمان ھازىرقى گەنسۇدىكى ۋۇۋېيغا قېچىپ كەتتى. مىلادىنىڭ 523 ـ يىلى شىمالىي ۋېي خانلىقىنىڭ خانى شاۋمىندى ئىلبەگكە ئەلچى ئەۋەتىپ، ئۇنىڭغا خىلمۇ خىل رەڭدە سىرلانغان ئېسىل يەلپۈگۈچ، كۈنلۈك، داقا ـ دۇمباق ۋە چېدىرلارنى سوۋغا قىلدى.

ئىلبەگ مىلادىنىڭ 530 ـ يىلى ئاۋار قاغانى ئايناغاي (522 ـ 552) بىلەن بولغان جەڭدە مەغلۇپ بولۇپ، قايتىپ كەلگەندە، ئۆكىسى يوقو (چۇنچىنىڭ كەنجى ئوغلى) تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. ئىلبەگنىڭ ئاۋارلار تەرىپىدىن مەغلۇپ بولۇشى ئۇيغۇرلارنىڭ يېقىن ئىتتىپاقدىشى بولغان ئاق ھونلارنىڭ شۇ چاغلاردا ئاۋارلارنىڭ تەرىپىنى ئالغانلىقى بىلەن ناھايىتى يېقىن مۇناسىۋەتلىك ئىدى. ئاۋارلار مىلادىنىڭ 520 ـ يىلىدىن باشلاپ ئۇيغۇرلارنىڭ ئىتتىپاقچىلىرىنى ئۆز تەرىپىگە تارتىپ، ئۇيغۇرلارنى يېتىم قالدۇرۇش ئۈچۈن بىر قاتار دىپلوماتىك ھەرىكەتلەرنى قوللىنىشقا باشلىدى. ئاۋارلار مىلادىنىڭ 520 ـ يىلى ئايناغاينىڭ قىزىنى ئاق ھون ئىمپېراتورى مېھرىكولاغا ياتلىق قىلىپ، ئاق ھونلارنى ئۆز تەرىپىگە تارتىۋالدى. شۇ يىلى ئايناغاي يەنە شىمالىي ۋېي خانلىقىنىڭ پايتەختى لوياڭغا بېرىپ زىيارەتتە بولدى. ئايناغاي مىلادىنىڭ 522 ـ يىلى ئاۋارلارغا قاغان بولغاندىن تارتىپ، 552 ـ يىلىغىچە بولغان مەزگىلدە ئاق ھونلار بىلەن دوستانە ئۆتتى. ئايناغاي ئاق ھونلار بىلەن ئىتتىپاقلىشىۋالغاندىن كېيىن، مىلادىنىڭ 533 ـ يىلى شىمالىي ۋېي خانلىقىنىڭ مەلىكىسىگە ۋە مىلادىنىڭ 538 ـ يىلى شەرقىي ۋېي خانلىقى (534 ـ 550) نىڭ مەلىكىسىگە ئۆيلەندى. دېمەك، ئاۋارلار شىمالىي ۋېي بىلەن شەرقىي ۋېي خانلىقلىرىنىمۇ ئۆز تەرىپىگە تارتىۋالدى.

يۇقىرىدىكى ئەھۋالغا ئاساسلانغاندا، ئاۋارلار ئايناغاي خاقانلىق قىلغان مەزگىلدە

(522 ـ 552) ئۇيغۇر خانلىقىنى يالغۇز قالدۇرۇپ، ئاساسىي كۈچلىرىنى ئۇلارغا قارشى ئاتلاندۇرۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولغان. شۇنىڭ ئۈچۈن، مىلادىنىڭ 530 ـ يىلى ئېلبەگ ئاۋارلار بىلەن بولغان ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولدى. شۇنىڭدىن كېيىنكى ئۇرۇشلاردىمۇ ئۇيغۇرلار مەغلۇپ بولۇپ تۇردى.

يوقو (530 ـ 537) مىلادىنىڭ 537 ـ يىلى ئايناغاي تەرىپىدىن مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغاندا، ئېلبەگنىڭ ئوغلى بەگچى (537 ـ 541) تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. بەگچىمۇ ئاۋارلار تەرىپىدىن مەغلۇپ بولدى. تارىخى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، بەگچىدىن كېيىن، ئۇيغۇر خانلىقىغا يوقونىڭ ئوغلى چوبىنىڭ خان بولغانلىقى نامەلۇم. چۈنكى، مىلادىنىڭ 537 ـ يىلى بەگچى ئاۋارلار تەرىپىدىن مەغلۇپ بولغاندا، چوبىن شەرقىي ۋېي خانلىقىغا قېچىپ كەتكەن، شۇ يەردە كېسەل بولۇپ ئالەمدىن ئۆتكەن.

ئۇيغۇر قوشۇنلىرى مىلادىنىڭ 546 ـ يىلى (بۇ چاغدا كىمنىڭ خان بولغانلىقى نامەلۇم) ئاۋارلار بىلەن جەڭ قىلىش ئۈچۈن كېتىۋاتقاندا، ئالتايدىن باش كۆتۈرۈپ چىققان كۆك تۈركلەرنىڭ خانلىرى ئاكا ـ ئۇكا تۇمەنخان بىلەن ئىستەمىخانلارنىڭ ئارقا تەرىپىدىن قىلغان تۇيۇقسىز ھۇجۇمىغا ئۇچراپ تارمار بولدى. تارىختا «ئېگىز ھارۋىلىقلار خانلىقى» نامى بىلەن ئاتىلىپ 60 يىل (مىلادىنىڭ 487 ـ يىلىدىن مىلادىنىڭ 546 ـ يىلىغىچە) ھۆكۈم سۈرگەن ئۇيغۇر خانلىقى ئۆز قېرىنداشلىرى بولغان كۆك تۈركلەر تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلدى.

مانا شۇ ئۇيغۇر خانلىقى ئۆز تارىخىدا خېلى مۇھىم روللارنى ئوينىدى. ئۇنىڭ تارىخى رولى ئىككى تەرەپتىن ئىسپاتلىنىدۇ: ئۇيغۇر خانلىقى قۇرۇلغاندىن تارتىپ خۇاڭخې ۋادىسىدا قەد كۆتۈرۈپ تۇرغان شىمالىي ۋېي خانلىقى بىلەن دوستانە مۇناسىۋەت ئورناتتى. بۇ ئىككى دۆلەت ئاۋارلارغا قارشى ئىتتىپاقچى دۆلەتلەردىن بولدى. ئۇيغۇر خانلىقى باشتىن ـ ئاخىرغىچە 60 يىل دېگۈدەك ئاۋارلار بىلەن توختىماي ئۇرۇشۇپ تۇردى. مىلادىنىڭ 400 ـ يىللىرىغا كەلگەندە ئېرىرتورىيىسىنىڭ شەرقى كورىيىگىچە، غەربىي قازاقىستانغىچە، غەربىي جەنۇبى قارا شەھەرگىچە تۇتاشقان كۈچلۈك ئاۋار قاغانلىقى باتۇر، ئەرك سۆيەر، ئېگىز ھارۋىلىقلارنى بويسۇندۇرالمىدى. ئۇيغۇرلار ئاۋارلارنى نۇرغۇن جايلار (ئالتاي بىلەن تەڭرىتاغلىرىنىڭ ئارىسىدىن، تۇرپان، قارا شەھەر، لولان، چەرچەن قاتارلىق جايلار) دىن ھەيدەپ چىقىرىپ ئاۋارلارغا ئەجەللىك زەربە بەردى. مىلادىنىڭ 487 ـ يىلىدىن 546 ـ يىلىغىچە بولغان 60 يىلنى ئۆز ئىچىگە ئالغان مەزگىلدە،

ئاۋارلارنىڭ ئاساسى كۈچلىرى ئۇيغۇرلار بىلەن ئۇزۇنغا سوزۇلۇپ كەتكەن قانلىق ئۇرۇشلارغا جەلپ قىلىنغانلىقتىن، ئاۋارلار سەددىچىن سېپىلىدىن ئۆتۈپ خواڭخې ۋادىسىغا ھۇجۇم قىلىشقا زادى پېتىنالمىدى. شۇڭا، بۇ مەزگىلدە، خۇاڭخې ۋادىسىنىڭ ئىقتىسادى گۈللەپ ياشناش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولدى.

يەنە بىر تەرەپتىن ئالغاندا، ئۇيغۇرلارنىڭ ئاۋارلار بىلەن ئىركىشىپ ئۇرۇشۇپ تۇرۇشى مىلادىنىڭ 440 - يىلى ئاۋارلار تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلغان ئالتاي تۈركلىرىنىڭ قەددىمىنى قەددەم قۇدرەتلىنىپ، ئاخىردا ئاۋارلار ئۈستىدىن غەلىبە قىلىپ، ئۇلۇغ كۆك تۈرك قاغانلىقىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈشىگە پايدىلىق شارائىت يارىتىپ بەردى.

كۆك تۈركلەر ۋە ئۇيغۇرلار

كۆك تۈركلەر مىلادىنىڭ VI ئەسىردىن VIII ئەسىرنىڭ 40 - يىللىرىغا قەدەر ئىككى ئەسىر ھۆكۈم سۈرگەن ئۇلۇغ قۇدرەتلىك كۆك تۈرك قاغانلىقىنى قۇردى. كۆك تۈرك قاغانلىقى تازا گۈللەپ ياشنىغان مەزگىلدە (مىلادىنىڭ 560 - يىللىرىدىن 600 - يىللىرىغىچە)، قاغانلىقنىڭ تېررىتورىيىسىنىڭ شەرقى ساخالىن ئارىلىغا، غەربىي قارا دېڭىزنىڭ بويىغا، شىمالى بايقال كۆلى بويلىرى ۋە يەنسەي دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىملىرىغا، جەنۇبى سەددىچىن سېپىلىغا، غەربىي جەنۇبى ھىندىستاننىڭ شىمالىغا تۇتاشقانىدى.

كۆك تۈرك قاغانلىقى دۇنيادىكى ئەڭ كۈچلۈك دۆلەت ھېسابلانغان شەرقىي رىم ئىمپېرىيىسى (مىلادىنىڭ 395 - يىلىدىن 1451 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن)، ئىران ساسانىيلار شاھەنشاھلىقىدىنمۇ كۈچلۈك قاغانلىق بولغانىدى. بۇ ھەقتە ئاكادېمىك بارتولد مۇنداق دەپ يازغان: «تۈرك قاغانلىقى موڭغۇللار دەۋرىدىن بۇرۇن ئۆتكەن ھەممە كۆچمەنچى ئىمپېرىيىلەرنىڭ ئەڭ قۇدرەتلىكى ئىدى.»[1] مىلادىنىڭ 570 - يىللىرىدىن باشلاپ تۈركلەرنىڭ «تىنچ ئوكياندىمۇ، قارا دېڭىزدىكى ھەربىي كۈچلىرى بار ئىدى.»[2] كۆك تۈرك قاغانلىقى تازا كۈچەيگەن چاغدا، تۈرك ئاتلىق قوشۇنلىرىنىڭ سانى 400 مىڭدىن كەم بولمىغان. كۆك تۈرك قاغانلىقى دۇنيا تارىخىدا ناھايىتى مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ. تۈركلەر دەۋرىدە، ئاسىيا خەلقلىرى بىلەن ياۋروپا خەلقلىرى ئارىسىدا، سىياسىي، ئىقتىسادى،

(1) «لىياڭ سۇلالىسى يىلنامىسى. ئىفتالىتلار ھەققىدە قىسسە».
(2) «ئۆزبېكىستان س س س ر تارىخى» I توم، ئۆزبېكچە 135 - بەت.

مەدەنىيەت جەھەتلەردىكى مۇناسىۋەت بۇرۇنقىغا قارىغاندا تېخىمۇ قويۇق، تېخىمۇ كەڭ مىقياستا غۇلاچ يايدى. تۇركلەر دەۋرىدە، شەرق خەلقلىرى بىلەن غەربتىكى خەلقلەر، ھەر جەھەتتىن بىر ـ بىرىگە تەسىر كۆرسىتىپ، دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، مەزمۇنى مول، يېپيېڭى بىر مەدەنىيەتنى ۋۇجۇدقا كەلتۈردى. ئەڭ مۇھىمى، كۆك تۇركلەر دەۋرىدە، قاراخانىيلار دەۋرىدە ئوتتۇرا ئاسىيادا ۋۇجۇدقا كەلگەن ئويغىنىش دەۋرى ئۇچۇن ئاساس يارىتىلدى. قاراخانىيلار دەۋرىدىكى ئويغىنىش ياۋروپادىكى ئويغىنىش دەۋرىدىن ئۈچ ئەسىر بۇرۇن (XI ئەسىردە) باشلانغانىدى. ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئويغىنىش دەۋرىنىڭ ئاساسلىق ۋەكىللىرى بولغان يۈسۈپ خاس ھاجىپ، مەھمۇد كاشغەرىلەرنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشى، «قۇتادغۇ بىلىك» ۋە «تۈركىي تىللار دىۋانى» قاتارلىق ئۆلمەس ئەسەرلەرنىڭ مەيدانغا كېلىشىمۇ تۇركلەر دەۋرىدىكى مەدەنىيەتكە ۋارىسلىق قىلىشتىن، ئورخۇن ئۇيغۇر قاغانلىقى دەۋرىدىكى مەدەنىيەتكە ۋارىسلىق قىلىشتىن، ئىسلام دۇنياسى ئارقىلىق ئوتتۇرا ئاسىياغا تونۇشتۇرۇلغان قەدىمكى ياۋروپا مەدەنىيىتى (ئاساسەن يۇنان مەدەنىيىتى) نىڭ جەۋھەرلىرىنى قوبۇل قىلىشتىن بولغان.

دۇنيا مەدەنىيەت تارىخىدا ناھايىتى مۇھىم رول ئوينىغان ئورخۇن مەڭگۈ تاشلىرىغا يېزىلغان تارىخىي ۋە ئەدەبىي يادىكارلىقلارنىڭ ئىجادچىسى بولغان كۆك تۈرك قاغانلىقىنىڭ ۋۇجۇدقا كېلىشى ۋە گۈللەپ ياشنىشىدا ئۇيغۇرلار ناھايىتى مۇھىم رول ئوينىدى.

«تۈرك» سۆزىنىڭ مەنىسى توغرۇلۇق بىر نەچچە خىل چۈشەندۈرۈش بولسىمۇ، ئەڭ ئاساسلىقى، ئەقىلگە مۇۋاپىق كېلىدىغىنى، دۇنيادىكى تارىخچىلارنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى بىردەك ئېتىراپ قىلغىنى «تۈرك» سۆزىنىڭ مەنىسى قۇدرەتلىك، كۈچلۈك، دېگەن بولىدۇ، دېگەن قاراشتۇر. بۇنىڭدىن باشقا «كۆك تۈرك» دېگەن سۆز، «ئىلاھىي تۈرك» دېگەن بولىدۇ، چۈنكى تۇركلەر كۆك ئاسماننى ئەڭ ئۇلۇغ تەڭرى تۇرىدىغان ماكان تەرىقىسىدە چۈشىنەتتى، شۇنىڭ ئۇچۇن «كۆك» نى رەڭ ئۇقۇمىدا ئەمەس، «تەڭرى خۇدا» دەپ بىلەتتى، دېمەك، «كۆك تۈرك» سۆزى «ئىلاھىي تۈرك» دېگەن بولىدۇ.

«تۈرك» دېگەن نام قەدىمكى چاغلاردا، مەلۇم تارىخىي شارائىتتا، مەلۇم تېررىتورىيىدە ياشىغان تۇركلەرنىڭلا نامى بولۇپ، ئېتنىك مەناغا ئىگە ئىدى. مەسىلەن: بۇ نام مىلادىدىن ئالتە ئەسىر بۇرۇن ئىدىل (ۋولگا)، يايىق (ئورال)

www.uyghurkitap.com

دەريالىرىنىڭ بويلىرىدا ياشىغان تۈركلەرنى ۋە كېيىن ئالتايدا ياشىغان تۈركلەرنىلا كۆرسىتەتتى. «تۈرك» دېگەن نامنى ئەڭ دەسلەپ يۇنان ۋە روما (رىم) تارىخچىلىرى مىلادىدىن بەش ئەسىر بۇرۇنقى چاغدىن باشلاپ ئۆز ئەسەرلىرىدە تىلغا ئېلىشقا باشلىغان. يۇنان تارىخچىلىرى ھىرادوت (مىلادىدىن بەش ئەسىر بۇرۇن ئۆتكەن) تۈركلەرنى «يۇركائى» دەپ يازغان. روما تارىخچىسى فىلىنۇس سىچىندوس (مىلادىنىڭ 23 ـ يىلى تۇغۇلۇپ 79 ـ يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن) ۋە فومفىنئۇس (مىلادىنىڭ I ئەسىرىدە ياشىغان) لار «تۈركائى» دەپ يېزىشقان. ئۇلار تىلغا ئالغان تۈركلەر ئېدىل ۋە يايىق بويلىرىدا ياشىغان تۈركلەر ئىدى. جۇڭگونىڭ تارىخى يىلنامىلىرىدىن «جۇ سۇلالىسى يىلنامىسى» دا «تۈرك» دېگەن نام ھىرادۇتتىن 1100 يىل كېيىن (VII ئەسىرنىڭ باشلىرىدا) تىلغا ئېلىنغان.

تۈركلەر ئىنتايىن جەڭگىۋار، ئوۋ خۇمارى، ئاتنى بەك ياخشى كۆرىدىغان خەلق ئىدى. «تۈرك ئاتقا مىنگەندە ئاتىسىنى ئۇنتۇپ قالىدۇ» دېگەن ماقال بىكارغا چىققان ئەمەس. تۈركلەر كۆك تۈرك قاغانلىقىنى قۇرغىچە ھونلارغا ۋە ئاۋارلارغا بېقىنىپ ياشىغانىدى.

كۆك تۈرك قاغانلىقى تەشكىل تاپقان چاغدا (VI ئەسىردە)، تۈرك سۆزى ساپلا ئالتايدىكى تۈركلەرنى كۆرسىتىدىغان ئېتنىك مەنىگە ئىگە بولۇشتىن قالدى. چۈنكى تۈرك قاغانلىقى دەۋرىدە تۈرك دېگەن نام تۈركچە تىلدا سۆزلىشىدىغان ئىرقى ۋە ئۆرپ ـ ئادەت جەھەتتە بىر ـ بىرىگە ئوخشاش ياكى يېقىن بولغان ئۇيغۇر، ئوغۇز، قىرغىز، قىپچاق، چىگىل، باسمىل، تۈرگەشلەر بىلەن كېيىنچە تۈركلەشكەن قىتانلارنىڭ ۋە باشقا خەلقلەرنىڭ ئورتاق مىللەت نامى بولۇپ قالدى، يەنى مانا شۇ چاغدىن باشلاپ، تۈرك دېگەن نام تۈرك قاغانلىقى تېررىتورىيىسىدە ياشايدىغان بارلىق خەلقلەرنىڭ مىللىي ۋە سىياسىي بىرلەشمىسىنى بىلدۈرىدىغان نامغا ئايلاندى.

ئالتايدىكى تۈركلەر قەدىمكى چاغدىن تارتىپ تۆمۈر تاۋلايتتى. خىلمۇ خىل ھەربىي قوراللار (نەيزە، قىلىچ، ساۋۇت، دۇبۇلغا، قالقان، ئوقيالار) نى ياساشقا ناھايىتى ئۇستا ئىدى. ئۇنىڭدىن باشقا، ئالتۇندىن تۇرمۇشقا كېرەكلىك سايمانلاردىن ئالتۇن تەخت، ئالتۇن تۇۋرۇك، ئالتۇن جام، ئالتۇن قاچا، ئالتۇن قەدەھ، ئالتۇن ئورەڭگە، ئالتۇن يوگەن، ئالتۇن يىڭنە، ئالتۇن جۇۋالدۇز، ئالتۇن دەرەش، ئالتۇن ئەينەك، ئالتۇن چوگونلەرنى، زىبۇ زىننەت بۇيۇملىرىدىن ئالتۇن تاج، ئالتۇن كەمەر، ئالتۇن ئوتۇغات، ئالتۇن ساقا، ئالتۇن چىگەگۈل،

ئالتۇن ئۇرۇك، ئالتۇن بىلەزۈك قاتارلىقلارنىمۇ ياساشقا ئۇستا ئىدى. بىز باشتا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، ئاۋارلار مىلادىنىڭ 440 ـ يىلى ئالتايدىكى تۈركلەرنى بويسۇندۇرۇۋالغاندىن باشلاپ، ئۇلارنى ئاۋار قوشۇنلىرىنى ھەربىي قورال بىلەن تەمىنلەشكە ۋە ئاۋار بەگلىرىنىڭ ھەشەمەتلىك ئەيش ـ ئىشرەتلىك تۇرمۇشىنى بېزەشكە كېرەك بولىدىغان ئالتۇن سايمانلار، ئالتۇندىن ياسالغان زىبۇ زىننەت بۇيۇملىرى قاتارلىق نەرسىلەرنى يەتكۈزۈپ بېرىشكە مەجبۇر قىلغان. ئاۋار قاغانلىرى ھەتتا ئۇلارنى «تۆمۈرچى قۇللىرىم» دەپمۇ ھاقارەتلىگەن.

ئەنە شۇنداق ئېزىلىش ۋە خورلۇققا چىدىمىغان تۈركلەر ئۆزىگە قېرىنداش بولغان ئۇيغۇرلارنى، ئالتايدىكى سورتاردۇشلارنى ئۆزىگە بېقىندۇرۇش ئارقىلىق كۈچىيىپ، ئاۋارلانىڭ زۇلمىدىن قۇتۇلۇپ، ئۇلۇغ تۈرك قاغانلىقىنى قۇرۇشقا بەل باغلىدى.

بۇ ئۇلۇغ غايىنى مىلادىنىڭ 535 ـ يىلى قۇرۇلغان تۈرك قاغانلىقى (ئاۋارلارغا بېقىنىش شەرتى بىلەن قۇرۇلغان) نىڭ خانى تۇرۇم ئۇلۇغ يابغۇنىڭ ئوغۇللىرى تۇمەنخان بىلەن ئىستەمىخانلار ئەمەلگە ئاشۇردى.

تۇمەنخان مىلادىنىڭ 550 ـ يىلى ئاۋار خاقانى ئايناغايغا ئەلچى ئەۋەتىپ، ئاۋار مەلىكىسىگە ئۆيلىنىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. ئايناغاي كۆك تۈرك ئەلچىلىرىدىن تۇمەنخاننىڭ قويغان تەلىپىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، تۇمەنخاننى ھاقارەتلەپ: «ھە، تۆمۈرچى قۇللىرىمنىڭ بۇنداق تەلەپنى قويۇشقا نىمە ھەددى بار ئىكەن؟» دېدى. ئايناغاينىڭ يولسىزلىقىدىن غەزەپلەنگەن تۇمەنخان بۇ جاۋابنى ئېلىپ كەلگەن ئاۋار ئەلچىلىرىنى ئۆلتۈرۈپ تاشلىدى. ئۇ مىلادىنىڭ 551 ـ يىلى غەربىي ۋېي خانلىقى (535 ـ 555) نىڭ خانى يەن باۋجۇغا ئەلچى ئەۋەتىپ، ئۇلارغا كۈيئوغۇل بولىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. تۈركلەر بىلەن بىرلىشىپ ئاۋارلارغا تاقابىل تۇرماقچى بولغان غەربىي ۋېي خانى شۇ يىلى 6 ـ ئايدا مەلىكە چاڭ لۇنى تۇمەنخانغا ياتلىق قىلدى. تۇمەنخان ئۇيغۇرلار (تۇرالار) نىڭ قۇرامىغا يەتكەن ياشلىرىنى قوشۇنغا ئېلىپ، تۈرك قوشۇنلىرىنى كۈچەيتتى، تاشقى جەھەتتە غەربىي ۋېي خانلىقى بىلەن ئىتتىپاقلاشتى. ئۇ يۇقىرىدىكى ئىشلارنى ئورۇنداپ بولغاندىن كېيىن، مىلادىنىڭ 552 ـ يىلى كۆك تۈرك قوشۇنلىرىغا ئۆزى باش بولۇپ ئاۋارلار ئۇستىگە ئاتلاندى. بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان ئايناغاي ناھايىتى نۇرغۇن قوشۇننى سەپەرۋەر قىلىپ، 2 ـ ئايدا تۇمەنخان بىلەن ئۇرۇشىدىغان مەيدانغا يېتىپ كەلدى. تۇمەنخان بىلەن ئىستەمىخان قوماندانلىقىدىكى كۆك تۈرك

قوشۇنلىرى ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسىنىڭ شىمالىدىكى سەددىچىن سېپىلىنىڭ سىرتىغا كېلىپ سەپ تارتتى. ئىككى ئوتتۇرىدا بولغان قانلىق جەڭدە تۈركلەر ئاۋار قوشۇنلىرىنى تىرىپىرەن قىلىپ تاشلىدى. ئەجەللىك مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغان ئايناغاي ئۆزىنى ئۆلتۈرىۋالدى. ئاۋارلار ئۈستىدىن غەلىبە قازانغان تۈركلەر ئۇلۇغ كۆك تۈرك قاغانلىقىنى قۇردى.

بەزىبىر ئاۋار خانزادىلىرى تۈركلەرگە قارشى ھەرىكەت قىلغان بولسىمۇ، مىلادىنىڭ 553 ـ يىلىغا كەلگەندە، تۈركلەر تەرىپىدىن تامامەن يوق قىلىندى. ئاۋارلارنىڭ بىر قىسمى بايانخان يېتەكچىلىكىدە غەربكە قاراپ قاچتى. ئۇلار مىلادىنىڭ 558 ـ يىلى قارا دېڭىزنىڭ شىمالىغا كېلىپ ئورۇنلاشتى. كېيىن، ياۋروپا ئاۋار قاغانلىقى (مىلادىنىڭ 565 ـ يىلىدىن 835 ـ يىلىغىچە) نى قۇرۇپ، ئۇ يەردە 330 يىل ھۆكۈم سۈردى.

تۇمەنخان مىلادىنىڭ 552 ـ يىلى 2 ـ ئايدا ئاۋار قاغانلىقىنى يوقاتقاندىن كېيىن، ئۆزىنى «ئېلخان» دەپ ئاتىدى. ئۆتۈكەننى كۆك تۈرك قاغانلىقىنىڭ پايتەختى قىلىپ بەلگىلىدى. ئۇكىسى ئىستەمىخاننى يابغۇ ئۇنۋانىدا كۆك تۈرك قاغانلىقىنىڭ غەربىي قىسمىنى باشقۇرۇشقا تەيىنلىدى. ئىستەمىخاننىڭ ئوردىسى ئىسسىق كۆل تېكەس دەرياسىنىڭ بويىغا جايلاشتى.

تۇمەنخان مىلادىنىڭ 553 ـ يىلى ئالەمدىن ئۆتتى، ئۇنىڭ قاراخان، مۇقانخان، تاۋارخان ئاتلىق ئۈچ ئوغلى بار ئىدى. ئۇنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن، ئۇنىڭ تۇنجى ئوغلى قاراخان قاغان بولدى. ئۇ بىرەر يىلدىن كېيىن ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ ئورنىغا تۇمەنخاننىڭ ئوتتۇرانجى ئوغلى مۇقانخان قاغان بولدى. تۇمەنخاندىن كېيىن ئۆتكەن تۈرك قاغانلىرى ئىچىدە مۇقانخان ئۆزىنىڭ كەسكىن، غەيرەتلىك، ئەقىللىق، ھوشيار ۋە ھەربىي، دىپلوماتىيە جەھەتتە ئادەتتىن تاشقىرى تەدبىرلىك ئىكەنلىكى بىلەن دۇنياغا مەشھۇر ئىدى. مۇقانخان قاغانلىق تەختىدە ئولتۇرغان مەزگىلدە (مىلادىنىڭ 554 ـ يىلىدىن 574 ـ يىلىغىچە) كۆك تۈرك قاغانلىقى قۇدرەتلىك، سەلتەنەتلىك بىر دەۋرگە كىردى. مۇقانخاننى «تۈركلەرنىڭ ئاتىلاسى» دەپ ئاتاش كېرەك. مۇقانخان، باتۇر تەڭرىقۇتتىن يەتتە ئەسىر، ئاتىلادىن بەش ئەسىر كېيىن دۇنياغا كەلگەن مەشھۇر سەركەردە ئىدى.

مۇقانخان مىلادىنىڭ 554 ـ يىلى شەرققە يۈرۈش قىلىپ،مانجۇ ۋە موڭغۇل خەلقلىرىنىڭ ئەجدادلىرىنى تولۇق بويسۇندۇرۇپ، كۆك تۈرك قاغانلىقىنىڭ شەرقىي چېگرىسىنى ئۇلۇغ ئوكيان قىرغاقلىرىغا يەتكۈزۈپ، ساخالىن ئارىلىنى

ۋە كورېيىنىڭ شىمالىي قىسمىنى ئىگىلىۋالدى. مۇقانخان شەرققە قىلغان يۈرۈشىدىن قايتقاندىن كېيىن، شىمالغا يۈرۈش قىلىپ، ئورخۇن، توغلا، سېلىنغا دەريالىرىنىڭ بويلىرىدا، بايقال كۆلى ئەتراپلىرىدا ياشايدىغان شەرقىي ئۇيغۇرلارنى، يەنسەي دەرياسىنىڭ باش ئېقىمىدا ياشايدىغان قىرغىزلارنى بويسۇندۇردى. دەل شۇ مەزگىلنىڭ ئۆزىدە، ئىستەمى يابغۇ غەربىي ئۇيغۇرلارنىمۇ (تارىم ۋادىسىدىكى ئۇيغۇرلارمۇ بۇنىڭ ئىچىدە) بويسۇندۇردى. تۈركلەر ئۇيغۇرلارنى بويسۇندۇرۇپ بولغاندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ كۈچى (ئادەم ۋە ماددىي كۈچى) دىن پايدىلىنىپ بىر نەچچە يۈز مىڭ جەڭچىدىن تەركىب تاپقان ئاتلىق قوشۇن تەشكىل قىلدى. چۈنكى ئۇيغۇرلار تۈرك خەلقلىرى ئىچىدە سانى كۆپ، جەڭگىۋارلىقى ئۈستۈن، باتۇر، مەدەنىيەتلىك خەلق ئىدى. تۈركلەر ئاساسەن ئۆز تەركىبىدىكى ئۇيغۇرلاردىن پايدىلىنىپ، ئۆزلىرىنىڭ شەرققە ۋە غەربكە قىلغان ھەربىي يۈرۈشلىرىنى ئوڭۇشلۇق ئېلىپ باردى.

مۇقانخان، غەربتىكى ئاق ھون ئىمپېرىيىسىنى يوق قىلىش ئۈچۈن جىددىي تەييارلىق قىلىشقا كىرىشتى. مۇقانخان مىلادىنىڭ 554 ـ يىلى ئىران ساسانىيلار سۇلالىسىنىڭ شاھىنشاھى خىسراۋ ئانۇشىرۋانغا ئەلچى ئەۋەتىپ، ئىران بىلەن تۈركلەرنىڭ ئاق ھونلارغا قارشى ئىتتىپاقىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈردى. بۇ ئىتتىپاقنى كاپالەتكە ئىگە قىلىش ئۈچۈن، ئىستەمىخاننىڭ قىزى ئاسىنا بىكەنى خىسراۋ ئانۇشىرۋانغا (531 ـ 579) ياتلىق قىلدى. ئاندىن كېيىن، غەربىي ۋېي خانلىقى (535 ـ 557) بىلەن بىرلىشىپ، كۆكنۇردىكى تۇيغۇنلار خانلىقى (مىلادىنىڭ 317 ـ يىلىدىن 663 ـ يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) غا يۈرۈش قىلىپ، ئۇنى بويسۇندۇردى. تۈركلەرنىڭ تۇيغۇنلارنى بويسۇندۇرۇشى تۈركلەرنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا بىلەن غەربىي ئاسىياغا يۈرۈش قىلىشىغا داغدام يول ئاچتى.

مۇقانخاننىڭ مىلادىنىڭ 554 ـ يىلى ئىران ساسانىيلار سۇلالىسى بىلەن دوستانە مۇناسىۋەت ئورنىتىشى ئىراننى ئاق ھونلارغا بولغان قاراملىقتىن قۇتۇلدۇرۇشتا ھەل قىلغۇچ رول ئوينىدى. كۆك تۈرك قاغانلىقىدەك كۈچلۈك ئىتتىپاقچىغا ئىگە بولغان ئىران، مىلادىنىڭ 554 ـ يىلىدىن باشلاپ، ھەر يىلى ئاق ھونلارغا تۆلەيدىغان مەلۇم مىقداردىكى كۈمۈش پۇلنى تۆلەشتىن باش تارتتى. شۇ يىلى، ئىران ئاق ھونلارغا ھۇجۇم قىلىپ، ئافغانىستاننى بېسىۋالدى. چۈنكى شۇ يىلى ئىستەمى يابغۇ مۇقانخاننىڭ كۆرسەتمىسىگە بىنائەن، ئاق ھونلارغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى تارىم ۋادىسىدىن قوغلاپ چىقارغانىدى.

مۇقانخان يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان بىر قاتار ئىشلارنى ئورۇنداپ بولغاندىن كېيىن، مىلادىنىڭ 557 ـ يىلىدىن باشلاپ ئاق هونلارغا قارشى ئۇرۇش باشلىدى. ئۇنىڭ قوماندانلىقىدىكى تۈرك ئاتلىق قوشۇنلىرى تېكەس دالاسىدىن غەربكە قاراپ يۈرۈش قىلىپ، يەتتە سۇ ئارقىلىق ئوتتۇرا ئاسىياغا بېسىپ كىردى. تۈركلەر بىلەن ئاق هونلار ئارىسىدا بولغان قانلىق ئۇرۇشلارنىڭ كۆپى ئافغانىستان تېررىتورىيىسىدە بولدى. مۇقانخان بەش يىل ئىچىدە (مىلادىنىڭ 557 ـ يىلىدىن 562 ـ يىلىغىچە) ئاق هونلارنى تارمار قىلىپ، ئاق هون ئىمپېرىيىسىنى يوق قىلدى. مۇقانخان مىلادىنىڭ 562 ـ يىلى ئاق هونلارنىڭ قالدۇق كۈچلىرىنى ئۈزۈل ـ كېسىل يوقىتىش ۋە باشقا مۇھىم ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلىشنى ئىستەمى يابغۇغا تاپشۇرۇپ، ئۆزى ئۆتۈكەنگە قايتىپ كەتتى.

ئىستەمى يابغۇ ئاق هونلارنىڭ قالدۇق كۈچلىرىنى يوقىتىپ ئۇنىڭ تېررىتورىيىسىنى كۆك تۈرك خاقانلىقىغا قوشۇۋېلىش، ئىران بىلەن بولغان يېڭى كەسكىن مۇناسىۋەتنى (ئىرانمۇ ئاق هونلار تېررىتورىيىسىنىڭ بىر قىسمىنى بېسىۋالغانىدى) بىر تەرەپ قىلىش، بالقاش كۆلى بىلەن ئارال كۆللىرىنىڭ بويلىرىدىن تارتىپ، قارا دېڭىزنىڭ بويلىرىغىچە بولغان ناهايىتى كەڭ تېررىتورىيىدە ياشاپ كېلىۋاتقان خەلقلەر (ئاساسەن تۈركىي خەلقلەر) نى تولۇق بويسۇندۇرۇش قاتارلىق ناهايىتى مۇھىم تارىخىي ۋەزىپىنى مىلادىدىن 565 ـ يىلىغا قەدەر بولغان ۋاقىت ئىچىدە تولۇق ئورۇندىدى.

مىلادىنىڭ 562 ـ يىلى ئاق هونلار بىلەن بولغان ئۇرۇش ئاساسەن ئاياغلاشقاندىن كېيىن، تۈركلەر بىلەن ئىراننىڭ دوستانە مۇناسىۋىتى بۇزۇلۇپ، ئىككى دۆلەت بىر ـ بىرى بىلەن دۈشمەنلىشىپ قالدى. ئاق هونلار تارمار قىلىنغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ تېررىتورىيىسى ئىچىدىكى شىمالىي هىندىستان، تارىم ۋادىسى، ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركلەرنىڭ قولىغا ئۆتكەن بولسا، خۇراسان ئىراننىڭ قولىغا ئۆتۈپ كەتتى. بۇنىڭغا تۈركلەر زادى رازى بولمىغانىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئىران ساسانىيلار سۇلالىسى خۇراساننى ئىگىلىۋېلىش بىلەنلا قانائەتلەنمەي، ئاق هون ئىمپېرىيىسى تېررىتورىيىسىدىن يەنە كۆپرەك جايلارنى بېسىۋېلىشقا ئىنتىلدى. يەنە بىر تەرەپتىن، تۈركلەر ئوتتۇرا دېڭىز بويلىرىدىكى دۆلەتلەردىن ئوتتۇرا ئاسىياغا، هىندىستانغا ۋە جۇڭگوغا بارىدىغان ئىنتايىن مۇھىم خەلقئارا سودا يولىنى (شەرقىي رىم بىلەن كېلىشىپ) تىزگىنلىۋالغانىدى. بۇنىڭغا ئىران ئازراقمۇ يول قويۇشنى خالىمايتتى. چۈنكى بۇ يولنىڭ مۇھىم تۈگۈنلىرىنىڭ

بىر قىسمى ئىران تېررىتورىيىسىدە ئىدى، ئىران بۇ يول ئارقىلىق بولىدىغان سودىدىن نۇرغۇن پايدا ئالاتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئىران تۈرك قاغانلىقى دۇنياغا كېلىشتىن بۇرۇن، غەرب بىلەن شەرق ئارىسىدىكى خەلقئارا سودا يولىغا بولغان ھۆكۈمرانلىقىنى تالىشىپ، شەرقىي رىم بىلەن دائىم ئۇرۇشۇپ كەلگەنىدى. ئىران ئەمدى خەلقئارا سودا يولىنى ئىزگىنلىۋالغان تۈركلەر بىلەن توقۇنۇشۇشقا باشلىدى. يۇقىرىدىكى سەۋەبلەرگە كۆرە، بۇرۇن ئاق ھونلارغا قارشى ئىتتىپاقداش بولغان تۈركلەر بىلەن ئىران ئەمدى بىر - بىرىگە دۈشمەن بولۇپ قالدى.

باشتا، ئىستەمى يابغۇ تۈركلەر بىلەن ئىران ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت يامانلاشقاندا، ئۆز ئارا ياخشى مۇناسىۋەتتە بولۇشنى ئۈمىد قىلىپ، ئىرانغا مانىئاخ باشچىلىقىدا ئەلچىلەر ئەۋەتتى. لېكىن، ئىران شاھىنشاھى خىسراۋ ئانۇشىرۋان ۋەزىرلىرىنىڭ مەسلىھەتىنى ئالغاندىن كېيىن، تۈرك ئەلچىلىرى ئەكەلگەن يىپەك ماللارنىڭ نۇسخىلىرىنى ئوردا ئەھلى ئالدىدا ئوتقا تاشلاپ كۆيدۈردى. ئىراننىڭ قىلغان بۇ قوپال مۇئامىلىسىدىن نەپرەتلەنگەن تۈرك ئەلچىلىرى ئۈمىدسىزلەنگەن ھالدا قايتىپ كەلدى. شۇنداق بولسىمۇ ئىستەمى يابغۇ ئۆزىنى بېسىۋېلىپ، ئىرانغا ئىككىنچى قېتىم ئەلچىلەر ئەۋەتتى. شەرقىي رىم تارىخچىسى مىنامدىرنىڭ بەرگەن مەلۇماتىغا قارىغاندا، ئىككىنچى قېتىم ئىرانغا بارغان تۈرك ئەلچىلىرى چوڭ بەختسىزلىككە ئۇچرىغان. خىسراۋ ئانۇشىرۋان تۈرك ئەلچىلىرىنى مېھمان قىلىپ بەرگەن زىياپىتىدە، ئالدىن ئۇيۇشتۇرۇلغان سۇيىقەست بويىچە ئۇلارنى زەھەر سېلىنغان يېمەك - ئىچمەكلىكلەر بىلەن زەھەرلەپ ئۆلتۈرگەن. ئەلچىلەردىن پەقەت ئۈچ - تۆت كىشىلا ئامان قالغان. خىسراۋ ئانۇشىرۋان سۇيىقەستىنىڭ ئاشكارا بولۇپ قېلىشىدىن ئەنسىرەپ: «تۈرك ئەلچىلىرى مۇزلۇق، قارلىق يۇرتلاردا تۇغۇلۇپ ئۆسكەن، ئۇلار سوغۇق يۇرتلىرىدىن ئايرىلسىلا ھايات كەچۈرەلمەيدىكەن. تۈرك ئەلچىلىرى ئىرانغا كەلگەندىن كېيىن، ئىراننىڭ قۇرغاق ئىسسىق ھاۋاسىغا كۆنەلمەي ئۆلۈپ كەتتى»، دەپ سۆز تارقاتقان.

ئىككى قېتىم ئىرانغا ئەۋەتىلگەن تۈرك ئەلچىلىرى مۇۋەپپەقىيەتسىزلىككە ئۇچرىغاندىن كېيىن، ئىستەمى يابغۇ مىلادىنىڭ 568 - يىلى مانىئاخ باشچىلىقىدا شەرقىي رىم ئىمپېراتورى يوستىنىئان II (مىلادىنىڭ 565 - يىلىدىن 578 - يىلىغىچە ئىمپېراتور بولغان) نىڭ ھۇزۇرىغا (كونىستانتىنپولغا ھازىرقى ئىستانبۇلغا) ئەلچىلەر ئەۋەتتى. تۈرك ئەلچىلىرى يوستىنىئان II بىلەن قىلغان سۆھبەتلىرىدە، ئۆستىگە يۈكلەنگەن ئاساسى ۋەزىپىنى تۈركلەر بىلەن شەرقىي رىم ئارىسىدا بىۋاسىتە سودا

www.uyghurkitap.com

مۇناسىۋىتى ئورنىتىش ۋەزىپىسىنى كۆڭۈلدىكىدەك ئورۇنداپ، شەرقىي رىمدىن قايتتى. تۈرك قاغانلىقىنىڭ ئەھۋالىنى تۈرك ئەلچىلىرىدىن ۋە ئۆلۈغ قاغان مۇقانخان نامىدىن ئۆزگە يەنسەي ـ ئورخۇن يېزىقىدا يېزىلغان دۆلەت خېتىدىن تەپسىلىي بىلگەن شەرقىي رىم ئىمپېراتورى يوستىنئان II تۈرك ئەلچىلىرى ئۆز ئېلىگە قايتىدىغان چاغدا، ئۇلارغا شەرقىي رىمنىڭ زىمارخ باشچىلىقىدىكى جاۋاب ئەلچىلىكىنىمۇ بىللە قوشۇپ ئۇزاتتى.

تۈرك ئەلچىلىرى بىلەن بىللە ئىستەمى يابغۇنىڭ تېكەس دەرياسى بويىدىكى ئوردىسىغا كەلگەن شەرقىي رىم ئەلچىلىرى تۈركلەرنىڭ بەزىبىر ئادەتلىرى ۋە ئىستەمى يابغۇنىڭ ئوردىسىنى كۆرۈپ ھەيران قالغان. ئىستەمىنىڭ ئۇلارنى ناھايىتى قىزغىن، سەمىمىي كۈتكەنلىكىدىن تولىمۇ خۇشال بولغان. زىمارخ باشچىلىقىدىكى شەرقىي رىم ئەلچىلىرى ئىستەمى يابغۇنىڭ تەتىللا چېدىر ـ بارگاھى ئالدىدا شەرققە قارىتىپ تىكلەنگەن، ئوتتۇرىسىغا زەر يۈگۈرتۈلگەن بۆرە بېشى چۈشۈرۈلگەن تۇت چاسا، كۆك شايى بايراققا چوقۇنغان ۋە لاۋۇلداپ يېنىپ تۇرغان ئوت گۈلخانلىرى ئارىسىدىن ئۆتۈپ پاكلانغان. ئاندىن كېيىن ئۇلار ئىستەمى قاغاننىڭ بارگاھىغا كىرىپ قاغان بىلەن كۆرۈشكەندە، قاغانغا تۈركلەرنىڭ ئادىتى بويىچە سالام بەرگەن ئۇلار يوستىنئان II نىڭ ئىستەمى يابغۇ يوللىغان سالىمىنى يەتكۈزگەن ۋە سوۋغىلارنى تەقدىم قىلغان. شەرقىي رىم ئەلچىلىرى بارگاھ ئىچىدىكى ئاجايىپ نەرسىلەرنى كۆرۈپ ھەيران قالغان. ئادەمنىڭ كۆزىنى قاماشتۇرىدىغان نەرسىلەر ئىچىدە، ئالتۇن ـ كۈمۈشتىن ياسالغان تۈرلۈك تاۋاقلار، لېگەنلەر، قەدەھلەر، كوزىلار، كوۋالار سېلىنغان ھارۋىلار، بىر ئات تارتالايدىغان ئىككى چاقلىق ئالتۇن تەخت، ئالتۇن كارىۋات قاتارلىق نەرسىلەردىن تاشقىرى، ناھايىتى ھەيۋەتلىك بىر ئالتۇن تەخت ئالاھىدە كۆزگە چېلىققان. بۇ ئالتۇن تەختنىڭ تۆت پۇتى تۇز قۇشى شەكلىدە ياسالغان، ئىستەمى يابغۇ شۇ تەخت ئۈستىدە ئولتۇرۇپ، رىم ئەلچىلىرى بىلەن سۆھبەتلەشكەن.

ئىستەمى يابغۇ شەرقىي رىم ئەلچىلىرىنى قىزغىن ۋە سەمىمىي قوبۇل قىلىپ، تەنتەنىلىك زىياپەت بېرىپ كۈتكەندىن كېيىن، ئۇلار بىلەن ناھايىتى جىددىي مەسىلىلەر ئۈستىدە سۆھبەتلەشكەن. بۇ مەسىلىلەر تۈركلەر بىلەن شەرقىي رىم ئىمپېرىيىسى ئوتتۇرىسىدىكى يىپەك سودىسى، ئىرانغا قارشى بىرلىكتە كۈرەش ئېلىپ بېرىش، ئاۋارلار مەسىلىسى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. سۆھبەت ئارقىلىق ئوتتۇرىغا قويۇلغان مەسىلىلەر بويىچە بىتىمنامە تۈزۈلگەن. ئۇنىڭ

مەزمۇنىدا تۈرك قاغانلىقى بىلەن شەرقىي رىم ئوتتۇرىسىدا ۋۇجۇدقا كەلگەن ئىرانغا قارشى ھەربىي ئىتتىپاق ئاساسىي ئورۇندا تۇرغان. شۇنىڭدىن باشلاپ، ئۆزۈنغا سوزۇلغان ئۇرۇشلار باشلىنىپ كەتكەن.

يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، مىلادىنىڭ 552 ـ يىلى ئاۋار قاغانلىقى كۆك تۈركلەر تەرىپىدىن يوقىتىلغاندىن كېيىن، بىر قىسىم ئاۋارلار شەرقتىن غەربكە قاچقانىدى. ئۇلار مىلادىنىڭ 558 ـ يىلى قارا دېڭىزنىڭ شىمالىدا پەيدا بولدى. مانا شۇ ئاۋارلار مىلادىنىڭ 565 ـ يىلى بايانخان يېتەكچىلىكىدە ياۋروپا ئاۋار قاغانلىقى (335 ـ 865) نى قۇرغان. ياۋروپادىكى بۇ ئاۋارلار شەرقىي رىم ئىمپېرىيىسىگە پات ـ پاتلا ھۇجۇم قىلىپ تۇرغان. شەرقىي رىم ئەلچىلىرى ئىستەمى يابغۇ بىلەن قىلغان سۆھبىتىدە، ئاۋارلار مەسىلىسىنى ئوتتۇرىغا قويغاندا، ئىستەمى يابغۇ شەرقىي رىم بىلەن بىرلىكتە ئاۋارلارغا قارشى ھەرىكەت قىلىشنى تەكىتلەپ: «ئەگەر ئۇلار قۇش بولۇپ ئاسماننىڭ قەھرىگە ئۇچۇپ چىقسىمۇ، بېلىق بولۇپ دېڭىزنىڭ چوڭقۇر تېگىگە مۆكۈنۇۋالسىمۇ، مېنىڭ قىلىچىمدىن قۇتۇلالمايدۇ» دېگەن.

ئىستەمى يابغۇ رىم ئەلچىلىرىنى تۈركلەر يۇرتىدىن ئۇزىتىدىغان چاغدا، ئىمپېراتور يوستىنىئان II گە ۋە زىمارخ باشچىلىقىدىكى 20 نەپەر ئەلچىنىڭ ھەربىرىگە ئالاھىدە قىممەتلىك سوۋغىلارنى تەقدىم قىلغان. ئىستەمى يابغۇ زىمارخقا بەرگەن سوۋغىلىرىغا قوشۇپ قىرغىز ئاتلىق گۈزەل بىر قىزنىمۇ ھەدىيە قىلغان. تېكەس ۋادىسىدىن غەربكە قاراپ يولغا چىققان رىملىقلار تۇران گۈزىلىنى ئاتقا مىندۈرۈپ، ئۇنى يىراقتىكى كونستانتىنىپولغا ئەكەتكەن.

تۈركلەر شەرقىي رىم بىلەن ئىتتىپاقلىشىۋالغاندىن كېيىن ئىرانغا ھۇجۇم قىلدى. ئىستەمى يابغۇ مىلادىنىڭ 569 ـ يىلى خۇراسانغا بېسىپ كىرىپ ئىران قوشۇنلىرىنى تارمار قىلدى. ئىراننىڭ ئاق ھونلار تېررىتورىيىسى ھېسابىغا بېسىۋالغان جايلىرىنىڭ بىرنەچچىسىنىمۇ قويماي تارتىۋالدى. ئىران سۈلھى تۈزۈشكە مەجبۇر بولدى. سۈلھى بويىچە تۈركلەر «ھەر يىلى ئىراندىن 40 مىڭ رىم تىللاسى باج ئېلىپ تۇرغان.»[1]

571 ـ يىلىدىن باشلاپ، ئىران بىلەن شەرقىي رىم ئارىسىدا ئۇزۇنغا سوزۇلغان ئۇرۇشلار داۋام قىلدى. بۇنداق ئەھۋال ئىراننىڭ ئاجىزلاپ، تۈركلەرنىڭ بارغانسېرى

(1) «شىنجاڭ داشۆ ئىلمىي ژۇرنىلى» 1982 ـ يىل 3 ـ سان 33 ـ بەت.

www.uyghurkitap.com

كۆچپىيشىگە سەۋەب بولدى. تۈركلەر بىلەن شەرقىي رىم ئارىسىدا ئۆزئارا ئەلچىلەر پات - پاتلا كېلىپ - كېتىپ تۇراتتى.

تۈركلەرنىڭ ئۇلۇغ قاغانى مۇقان قاغان بىلەن ئىستەمى يابغۇلار ۋاپات بولغاندىن كېيىن (بۇ ئىككىسى مىلادىنىڭ 576 - يىلى ۋاپات بولغان) ئۆتكەن چوڭ قاغانلىرى تاۋار قاغان (581 - 576)، ساۋارلۇ باغا ئىشبارا قاغان (581 - 587) لارنىڭ ۋاقتىدا، ئىران بىلەن ئۇرۇش بولغان ياكى بولمىغانلىقى مەلۇم ئەمەس. چورباغا قاغان (قاراچور) (587 - 588) نىڭ ۋاقتىدا تۈركلەر بىلەن ئىران ئارىسىدا بىر قېتىم ئۇرۇش بولغان. ئىران سەركەردىسى بەھرام چوبىن چورباغا قاغان قوماندانلىقىدىكى 300 مىڭ كىشىلىك تۈرك قوشۇنلىرىنى ھىرات بىلەن بەلخ ئارىسىدا تارمار قىلغان. بۇ ئۇرۇشتا چورباغا قاغان ئۆلگەن، بەھرام چوبىن بوخارا يېنىدىكى بايكەنت شەھىرىگە بېسىپ كېلىپ، چورباغا قاغاننىڭ ئوغلى بارمۇدا تېكىننى ئەسىر ئالغان، بايكەنت شەھىرىنىڭ خەزىنىسىدىكى ناھايىتى نۇرغۇن ئېسىل بايلىقلارنى بىرنەچچە مىڭ تۆگىگە يۈكلىتىپ ئىران شاھىنشاھى ھورمۇزد - تۈرك زادىگە (ئىستەمى يابغۇنىڭ قىزىدىن تۇغۇلغان) ئەۋەتىپ بەرگەن. شۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا، ئىران غەرب تەرەپتىن ھۇجۇم قىلغان شەرقىي رىم قوشۇنلىرىنىمۇ كاۋكاز ئەتراپىدا تارمار قىلغان. تۈركلەر بىلەن شەرقىي رىم مەغلۇپ بولغان بولسىمۇ، ئىران خەلقئارا سودا يولىغا بولغان ھۆكۈمرانلىقىنى يەنىلا قولغا كەلتۈرەلمىگەن.

تۈرك قاغانلىقى تارىخىدا، تۈركلەر بىلەن جۇڭگو ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتمۇ ئالاھىدە ئورۇندا تۇرىدۇ. جۇڭگو تارىخىدىن خەۋىرى بار كىشىلەرگە ئايان بولغاندەك، جۇڭگودا خەن سۇلالىسى ئاغدۇرۇلغاندىن كېيىن، سۈي سۇلالىسىگىچە بولغان (مىلادىنىڭ 580 - يىلىغىچە) جەريان ئىچىدە قۇدرەتلىك بىر سۇلالە ۋۇجۇدقا كەلمىدى. ئەنە شۇنداق بىر ئۇزاق تارىخىي مەزگىلدە ئۈچ دۆلەت (ۋېي، شۇخەن، ۋۇ) دەۋرى (مىلادىنىڭ 220 - يىلىدىن 280 - يىلىغىچە)، غەربىي ۋە شەرقىي جىن سۇلالىسى دەۋرى (مىلادىنىڭ 265 يىلىدىن 420 - يىلىغىچە)، 16 بەگلىك دەۋرى (مىلادىنىڭ 304 - يىلىدىن 339 - يىلىغىچە)، جەنۇبىي سۇلالىلەر دەۋرى (420 - 589)، شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرى (386 - 581) دەپ ئاتىلىدىغان بىرقانچە دەۋرلەر ئۆتتى. مانا شۇ دەۋرلەردە جۇڭگونىڭ ئاساسىي تېررىتورىيىسىدە (خۇاڭخې ۋادىسى بىلەن چاڭجىياڭ ۋادىسىدا) بەزىدە ئۈچ، بەزىدە ئون نەچچە دۆلەت بىرلا ۋاقىتتا مەۋجۇد بولۇپ، بۇ دۆلەتلەر كۆپ ۋاقىتلاردا بىر - بىرى بىلەن ئۇرۇشۇپ

تۇردى. بۇنداق ئەھۋال جۇڭگونىڭ شىمالى (سەددىچىن سېپىلىنىڭ تېشى) دىكى قوشنىلىرى بولغان خەلقلەرنىڭ باش كۆتۈرۈشىگە، ھەتتا بەزىدە ئۇلارنىڭ جۇڭگوغا ئېغىر تەھدىت سېلىشىغىمۇ ئويېيكتىپ جەھەتتىن پۇرسەت تۇغدۇرۇپ بەردى. تۈرك قاغانلىقى تەشكىل بولغان چاغدىمۇ، جۇڭگودا غەربىي ۋېي خانلىقى (535 ـ 557)، شىمالىي چى خانلىقى (550 ـ 577)، چېن خانلىقى (557 ـ 589) قاتارلىق دۆلەتلەر بار ئىدى. مىلادىنىڭ 557 ـ يىلى غەربىي ۋېي خانلىقىنىڭ ئورنىنى شىمالىي جۇ خانلىقى (557 ـ 581) ئالدى. بۇ دۆلەتلەر بولۇپمۇ (شىمالىي چى بىلەن شىمالىي جۇ خانلىقلىرى) بىر ـ بىرى بىلەن ئۇرۇشۇپ تۇراتتى. تۈرك قاغانلىقى ئۆز تېررىتورىيىسىنى كېڭەيتىپ، قۇدرەتلىك ھالغا كېلىشتە، شەرق (جۇڭگو) تىكى ئۆزىگە پايدىلىق بولغان ئەنە شۇنداق شارائىتتىن پايدىلانغان.

تۈركلەر ئۆزىگە بىرەر دۆلەتنى قوشۇۋېلىشتا ھەربىي كۈچكە تايانغاندىن تاشقىرى، باشقا دۆلەتلەرنىڭ ياردىمىنى قولغا كەلتۈرۈپ، جىددىي، ئۈنۈملۈك بولغان دىپلوماتىيە تەدبىرلىرىنىمۇ قوللانغانىدى. تۈركلەر قەدىمكى چاغ دىپلوماتىيىسىدىكى تەدبىرلەرنىڭ بىرى بولغان قۇدىلىشىش تەدبىرىنى قوللانغان. بۇنىڭغا، تۇمەنخاننىڭ مىلادى 551 ـ يىلى غەربىي ۋېي خانلىقىنىڭ خان قىزى مەلىكە چاڭلۇغا ئۆيلىنىشى، مىلادى 554 ـ يىلى ئىستەمى يابغۇ قىزى ئاسىنا بىكەنىڭ ئىران شاھەنشاھى خىسراۋ ئانۇشىرۋانغا ياتلىق بولۇشى، مىلادى 558 ـ يىلى موقان قاغاننىڭ قىزى ئاسىنا بىكەنىڭ شىمالىي جۇ خانى جۇ مىڭدىغا ياتلىق بولۇشى، جۇ ۋە سۈي سۇلالىسى، تاڭ سۇلالىسى مەلىكەلىرىنىڭ تۈرك ۋە ئۇيغۇر قاغانلىرىغا ياتلىق بولۇشى مىسال بولىدۇ.

قۇدىلىشىش، دۆلەتلەر بىلەن دۆلەتلەر ئارىسىدىكى دوستلۇقنى ساقلايتتى. زۆرۈر تېپىلغاندا، بىر ـ بىرىگە نىسبەتەن ئىتتىپاقداشلىق مەجبۇرىيىتىنى ئۆتەيتتى. يەنى ئۇرۇش ھەرىكەتلىرىگە قاتنىشاتتى. ئىككى دۆلەت ھۆكۈمرانلىرى ئارىسىدىكى قۇدىلىشىش سىياسىي ـ دىپلوماتىيىلىك مەقسەتلەرنىلا كۆزدە تۇتقانلىقى ئۈچۈن، ئۇنداق قۇدىلىشىشنى خەلقلەر بىلەن خەلقلەر ئارىسىدىكى تارىخىي دوستلۇق دەۋالغىلى بولمايدۇ. تارىخىي پاكىتلار بىزنىڭ ھۆكمىمىزنى ئىسپاتلايدۇ.

موقان قاغان خۇاڭخى ۋادىسىدىكى شىمالىي چى خانلىقى (550 ـ 577) بىلەن شىمالىي جۇ خانلىقى (557 ـ 581) غا نىسبەتەن ئوخشاشمىغان سىياسەت قوللانغان. موقان قاغان شىمالىي جۇ خانلىقى بىلەن يېقىنلىشىپ، شىمالىي چى خانلىقىنى تەھدىت ئاستىغا ئالغان. تۈركلەردىن قورقۇپ قالغان شىمالىي چى

www.uyghurkitap.com

خانلىقى مىلادىنىڭ 555 ـ يىلى 1 مىليون 800 مىڭ كىشىنى سەپەرۋەر قىلىپ سەددىچىن سېپىلىنىڭ (ئۆز خانلىقىنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى) 900 چاقىرىم ئۇزۇنلۇقتىكى بىر بۆلىكىنى ياساپ مۇستەھكەملىگەن[1]. مىلادىنىڭ 556 ـ يىلى موقان قاغان تۇيغۇنلار خانلىقىنى بويسۇندۇرغاندا، شىمالىي چى خانلىقى تېخىمۇ قورقۇپ كەتكەن، شۇ سەۋەبكە كۆرە، شىمالىي چى خانلىقىنىڭ خانى گاۋياڭنىڭ بۇيرۇقى بىلەن «شىخى (جاي ئىسمى) دىن تارتىپ شەرقىدىكى دېڭىزغىچە بولغان 3000 چاقىرىم ئۇزۇنلۇقتىكى سەددىچىن سېپىلىنىڭ بىر بۆلىكى ياسالغان. ھەر ئون چاقىرىم جايدا ئەسكەر تۇرغۇزۇلغان. مۇھىم ئوبلاست ۋە ھەربىي بېكەتلەردە ئىككىدىن قاراۋۇلخانا ياسالغان.»[2] موقان قاغان قىزى ئاسىنا بېكەنى مىلادىنىڭ 558 ـ يىلى شىمالىي جۇ خانلىقىنىڭ خانىغا ياتلىق قىلغاندا، شىمالىي چى خانلىقى ئۆز دۆلىتىنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى سەددىچىن سېپىلىنى تۈزەشتۈرۈپ ياساپ، مۇستەھكەملەشكە كىرىشكەن..... بۇ قۇرۇلۇشتا 100 مىڭ جەڭ ئىتى ئۆلۈپ كەتكەن[3]. شىمالىي چى خانلىقىنىڭ مۇنداق ھەددى ـ ھېسابسىز ئېغىر چىقىملارغا قارىماي سەددىچىن سېپىلىنى ياساپ مۇستەھكەملىشى تۈركلەردىن مۇداپىئەلىنىش ئۈچۈن ئىدى. موقان قاغان، مىلادىنىڭ 557 ـ يىلى، غەربىي ۋېي خانلىقىنىڭ ئورنىنى ئالغان شىمالىي جۇ خانلىقىنى (557 ـ 581) ئۆزىگە يېقىن تۇتۇپ، شىمالىي چى خانلىقىغا بۇرۇنقىدەكلا سوغۇق مۇئامىلىدە بولدى. شىمالىي چى خانلىقى، تۈركلەرنىڭ ئاۋارلارنى تارمار قىلىشىغا ياردەم بېرىشنى بۇياقتا تۇرسۇن، ئاۋارلارنىڭ قالدۇق كۈچلىرىنى قوللاپ، تۈركلەرگە قارشى ھەرىكەت قىلدى. شىمالىي جۇ خانلىقى بىلەن شىمالىي چى خانلىقى خۇاڭخې ۋادىسىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ئۈچۈن، بىرى يەنە بىرىنى يوق قىلىشقا ئىنتىلەتتى. بۇ مەقسەتنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ ھەربىرى تۈرك قاغانلىقىنىڭ ياردىمىگە ئىگە بولماقچى بولۇشاتتى. موقان قاغان بونداق ياخشى ۋەزىيەتتىن پايدىلىنىپ، ھەر ئىككى دۆلەت (چى بىلەن جۇ) نىڭ دۈشمەنلىشىپ، بىر ـ بىرى بىلەن بوغۇشۇپ تۇرۇشىنى قوللاپ، شىمالىي جۇ خانلىقىغا يېقىنلىشىپ، شىمالىي چى خانلىقىغا يامان مۇناسىۋەتتە بولدى.

موقان قاغان مىلادىنىڭ 562 ـ يىلى ئاق ھون ئىمپېرىيىسىنى تارمار

(1) «قامۇسنامە» 16 ـ جىلد.

(2) «قامۇسنامە» 16 ـ جىلد.

(3) «قامۇسنامە» 167 ـ بەت.

قىلىپ، غەربتىن شەرققە پايتەخت ئۆتۈكەنگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، شىمالىي جۇ خانلىقى بىلەن بىرلىكتە شىمالىي چى خانلىقىغا قارشى ئۇرۇش باشلىدى. مۇنداق ئۇرۇش ئىككى قېتىم بولدى، بىر قېتىملىقى مىلادىنىڭ 563 ـ يىلى بولغان بولسا، يەنە بىر قېتىملىقى مىلادىنىڭ 564 ـ يىلى بولدى. ئىككى قېتىملىق ئۇرۇش تۈركلەر ئۈچۈن مۇۋەپپەقىيەتسىز چىقتى. چۈنكى، تۈركلەر شىمالىي چى خانلىقىنىڭ پۈتۈنلەي تارمار بولۇشىنى ئىزدىمىگەن بولسا كېرەك. شۇنداق بولغاندا، ئىككى دۈشمەن دۆلەت (چى بىلەن جۇ) مەۋجۇد بولۇپ تۇرۇۋېرەتتى. بۇ تۈركلەر ئۈچۈن پايدىلىق ئىدى. ئەمما ئۇرۇش ھەرىكەتلىرى شىمالىي چى خانلىقىنىڭ تېررىتورىيىسىدە بولغانلىقى ئۈچۈن، چى خانلىقى ئېغىر زىيانغا ئۇچراپ ئاجىزلاپ كەتتى. دەل شۇ مەزگىلدە، جۇڭگونىڭ جەنۇبىدا چېڭ خانلىقى دېگەن بىر دۆلەتمۇ (557 ـ 589) بار ئىدى. چېڭ خانلىقى جۇڭگونىڭ جەنۇبىي قىسمىنى بىرلىككە كەلتۈرگەنىدى. ئۇنىڭ شىمالىدىكى چى خانلىقى بىلەن جۇ خانلىقى بىر ـ بىرى بىلەن دۈشمەنلىك ھالەتتە تۇرغانلىقى ئۈچۈن، جۇڭگودا تۈركلەرگە قارشى تۇرغۇدەك بىرلىككە كەلگەن كۈچ يوق ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، مىلادىنىڭ 558 ـ يىلى شىمالىي جۇ خانلىقىنىڭ خانى مۇقان قاغاننىڭ قىزى ئاسىنا بىكەگە ئۆيلەنگەندىن تارتىپ، شىمالىي جۇ تۈركلەرگە «ھەر يىلى 100 مىڭ توپ تاۋار ـ دۇردۇن، كىمخاپ، يىپەك مال بېرىپ تۇرغان، شىمالىي جۇ خانلىقىنىڭ پايتەختى (چاڭئەن) دە تۇرىدىغان تۈركلەر ناھايىتى ھۆرمەتلىك ئىدى. ئۇلاردىن كىمخاپ تونلارنى كىيىپ، گۆش يەپ يۈرىدىغانلار ھەر دائىم نەچچە مىڭغا يېتەتتى. شىمالىي چى خانلىقىمۇ تۈركلەرنىڭ ھۇجۇم قىلىشىدىن قورقۇپ، ئۇلارغا خەزىنىدىكى بايلىقلىرىنى قويماي دېگۈدەك بېرىپ تۇراتتى.»[1]

مىلادىنىڭ 574 ـ يىلى تۈركلەرنىڭ ئۇلۇغ قاغانى موقان ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ ئورنىغا تومەنخاننىڭ كەنجى ئوغلى تاۋارخان قاغان بولدى. ئۇنىڭ ۋاقتىدا (574 ـ 581) تېخىمۇ كۈچەيگەن تۈركلەر جۇڭگونى بۇرۇنقىغا قارىغاندا تېخىمۇ دەھشەتلىك ئەندىشىگە سېلىپ قويدى. شىمالىي جۇ خانلىقى بىلەن شىمالىي چى خانلىقى تۈركلەرگە خۇشامەت قىلاتتى. گويا قارام بىر ھالغا چۈشۈپ قالغانىدى. ناھايىتى مەغرۇرلىنىپ كەتكەن تاۋارخان ئوردىسىدىكى بەگلەرگە: «جەنۇبتا ماڭا ھۆرمەت بىلدۈرۈپ تۇرىدىغان سادىق ئىككى ئوغلۇم بولغانلىقى ئۈچۈن، ھەرقانداق

(1) شىمالىي جۇ سۇلالىسى يىلنامىسى. 50 ـ جىلد «تۈركلەر ھەققىدە قىسسە».

ئاپەت يۈز بەرسىمۇ، دۇنيا دەپىنەمنىڭ ئۆكسۈپ قىلىشىدىن ئەنسىرىمەيمەن.» دەپ ماختانغانىدى[1]. تاۋارخاننىڭ يۇقىرىدىكى سۆزىدىن، شىمالىي جۇ خانلىقى بىلەن شىمالىي چى خانلىقىدىن ئىبارەت ئىككى دۆلەت خانلىرىنىڭ تۈركلەرنىڭ نەزىرىدە بالا خانلار دەرىجىسىگە چۈشۈپ قالغانلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ. جۇ بىلەن چى ئەمەلىيەتتىمۇ تۈركلەرگە بېقىندى بولۇپ قالغانىدى. جۇ خانلىقى بىلەن چى خانلىقىدىن ھەر يىلى تۈرك قاغانلىقىنىڭ پايتەختى ئۆتۈكەنگە ئەۋەتىلىدىغان نەچچە يۈز مىڭ توپ تاۋار ـ دۇردۇن، يىپەك ماللار ئەمەلىيەتتە تۈرك قاغانلىقىغا تۆلىنىدىغان ياساق ـ سېلىقتىن باشقا نەرسە ئەمەس ئىدى. شىمالىي جۇ خانلىقى تاۋارخاننىڭ ئادەتتىن تاشقىرى مەغرۇرلىنىپ بىخەستەلىك قىلىشىدىن پايدىلىنىپ، شىمالىي چى خانلىقىغا ئومۇمىيۈزلۈك ھۇجۇم باشلىدى. شۇ چاغدا (مىلادىنىڭ 577 ـ يىلى) شىمالىي چى خانلىقى تۈركلەرگە ئەلچى ئەۋەتىپ، ئەھۋالنى تاۋارخانغا مەلۇم قىلدى، لېكىن، ئۇلار كېچىككەنىدى. تۈرك قوشۇنلىرى ياردەم ئۈچۈن يولغا چىقىشقا تەييارلىنىۋاتقاندا، شىمالىي چى خانلىقى شىمالىي جۇ خانلىقى تەرىپىدىن يوقىتىلغانىدى. شىمالىي چى خانلىقىنىڭ شاھزادىسى گاۋ شاۋيى تاۋارخاننىڭ قېشىغا قېچىپ باردى. تۈركلەر مىلادىنىڭ 577 ـ يىلىدىن تارتىپ 579 ـ يىلىغىچە گاۋ شاۋيىنى يۆلەپ شىمالىي جۇ خانلىقىغا قارشى ئۇرۇش ھەرىكەتلىرىنى ئېلىپ باردى. تاۋارخان شىمالىي چى خانلىقىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە ئۇرۇندى. جۇڭگودا بىر قانچە دۆلەتنىڭ بىرلا ۋاقىتتا مەۋجۇد بولۇپ تۇرۇشى تۈركلەر ئۈچۈن پايدىلىق ئىدى. شىمالىي جۇ خانلىقى مىلادىنىڭ 579 ـ يىلى چيەنجىن ( ) ئاتلىق مەلىكىنى تاۋارخانغا ياتلىق قىلىش ئارقىلىق ۋەزىيەتنى ئۆگىشۋالدى. بىر مەلىكە قىزنى دەپ شىمالىي چى خانلىقىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش نىيىتىدىن يانغان تاۋارخان گاۋ شاۋيىنى شىمالىي جۇ خانلىقىنىڭ پايتەختى چاڭئەنگە ئەۋەتىپ بەردى.

مىلادىنىڭ 580 ـ يىللىرىدىن تارتىپ شەرقىي ئاسىيا قۇرۇقلۇقىدا ناھايىتى چوڭ ئۆزگىرىشلەر يۈز بېرىشكە باشلىدى. مىلادىنىڭ 581 ـ يىلى شىمالىي جۇ خانلىقىنىڭ ئورنىنى سۈي سۇلالىسى (581 ـ 618) ئالدى. شۇنىڭدىن باشلاپ، جۇڭگودا ئۇزاق داۋام قىلغان بۆلۈنۈش ھالىتى ئاياغلىشىپ، بىرلەشكەن كۈچلۈك دۆلەت سۈي سۇلالىسى ۋۇجۇدقا كەلدى. تۈرك قاغانلىقى تۇمەنخاندىن تارتىپ تۇران قاغاننىڭ ۋاپاتىغىچە بولغان 50 يىل ئىچىدە (مىلادىنىڭ 550 ـ يىللىرىدىن

(1) «سۈي سۇلالىسى يىلنامىسى» 84 ـ جىلد.

600 ـ يىلىغىچە) بارغانسېرى كۆچىيىپ مىسلى كۆرۈلمىگەن ھالدا گۈللىنىش باسقۇچىغا كىرگەنىدى. جۇڭگودا قۇدرەتلىك سۈي سۇلالىسى ۋۇجۇدقا كېلىپ كۈچەيگەن چاغدا (سۈي سۇلالىسى 589 ـ يىلى چېن خانلىقىنىمۇ يوقاتقانىدى)، تۈرك قاغانلىقىدا بۆلۈنۈش، ئاجىزلىشىشنىڭ سىگنالى چېلىنىشقا باشلىغانىدى. مىلادىنىڭ 581 ـ يىلى تۈركلەرنىڭ چوڭ قاغانى ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، موقان قاغاننىڭ ئوغۇللىرى بىلەن تاۋار قاغاننىڭ ئوغۇللىرى ئارىسىدا قاغانلىق تەختىنى تالىشىش يۈز بەردى. ئاخىر تاۋار قاغاننىڭ ئوغلى ساۋارلو قاغان بولدى. ئۇ ئېل قۇلۇق سادباغا ئىشپارا قاغان، دەپ ئاتالدى. قاغانلىق تەختىنى تالاشقان ئاپا قاغان (موقان قاغاننىڭ ئوغلى) ۋاقتىنچە تىنچىغان بولسىمۇ، يەڭ ئىچىدە خەنجەر ساقلاپ، پەيت كۈتۈپ تۇرۇش يولىنى تۇتتى.

تۈرك ھۆكۈمرانلىرى ئىچىدە كەسكىن زىددىيەت پەيدا بولغانلىقىدىن ناھايىتى خۇشال بولغان سۈي ۋېندى (ياڭ جيەن) تۈركلەرگە يۇمشاق مۇئامىلە قىلىشتىن باش تارتتى. ياڭ جيەن سەددىچىن سېپىلىنى ئېگىزلىتىشكە ۋە قوشۇن توپلاشقا كىرىشتى.

سۈي ۋېندى تۈركلەرنىڭ ئۆز ئىچىدىكى زىددىيەتتىن پايدىلىنىپ، ئۇلارنىڭ ئارىسىغا ئاداۋەت ئۇرۇقىنى چېچىپ، ئۇلارنى بىر ـ بىرى بىلەن سوقۇشتۇرۇپ، ئاخىرىدا بىرلا يوقىتىش تەدبىرىنى قوللىنىش قارارىغا كەلدى. مۇنداق تەدبىرنى سۈي ۋېندىغا ئۇنىڭ ناھايىتى ھىيلىگەر ۋە ئەقىللىق قوماندانى بولغان جاڭ سۈنشېڭ كۆرسەتكەنىدى. ئۇ مۇنداق دېگەنىدى: «ھازىرقى ئەھۋالدىن قارىغاندا، تۈركلەرنى يىراقتىكىسى بىلەن دوستلىشىپ، يېقىندىكىلىرىگە ھۇجۇم قىلىش، كۈچلۈكلىرىنىڭ ئارىسىنى بۇزۇپ، ئۇلارنى بۆلۈپ تاشلاپ، ئاجىزلىرى بىلەن بىرلەشسەك،... ئون نەچچە يىلدىن كېيىن پۇرسەت تېپىپ، تۈركلەرگە يۈرۈش قىلساق، بىراقلا ھۇجۇم بىلەن ئۇلارنىڭ دۆلىتىنى يوق قىلىۋېتىمىز.»[1]

سۈي ۋېندى ئۆز مەقسىتىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن جاڭ سۈنشېڭ كۆرسەتكەن تەدبىر بويىچە، تۈركلەرگە نىسبەتەن بۆلگۈنچىلىك سىياسىتىنى قوللىنىپ، ئىغۋا تارقىتىپ تۈرك خانلىرىنىڭ ئارىسىنى بۇزۇش، ئۇلارنى بىر ـ بىرى بىلەن سوقۇشتۇرۇش، بەزىلىرىنى ئۆز يېنىغا تارتىپ ئۇلارغا مەلىكە قىزلىرىنى ياتلىق قىلىش، ئېسىل سوۋغا ـ سالاملارنى تەقدىم قىلىش، پۇل

(1) «سۈي سۇلالىسى يىلنامىسى» 51 ـ جىلد «جاڭ سۈنشېڭ ھەققىدە قىسسە».

www.uyghurkitap.com

ـ مال، بايلىق بېرىپ سېتىۋېلىش، زۆرۈر تېپىلغاندا، ھەربىي كۈچ بىلەن ھۇجۇم قىلىش قاتارلىق ئۇسۇللارنى قوللاندى. مەسىلەن: سۇي سۇلالىسى ساۋارلو قاغانىنىڭ ئوغلى كىمىن تۆرىخاننى يېنىغا تارتىپ، ئۇنى چوك قاغان تۇڭگا تۇران قاغانغا (588 ـ 599) قارشى ئاتلاندۇرۇش ئۈچۈن، ئۇنىڭغا ئەنيى (مىلادىنىڭ 597 ـ يىلى)، يىچىڭ ئاتلىق ئىككى مەلىكىنى ياتلىق قىلدى.

يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان سەۋەبلەرگە كۆرە، مىلادىنىڭ 582 ـ يىلىدىن باشلاپ، تۈركلەر بىلەن جۇڭگو ئارىسىدا ئۇرۇش يۈز بەردى.

مىلادىنىڭ 582 ـ يىلى ساۋارلو قاغان 400 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇننى ئاتلاندۇرۇپ جۇڭگوغا ھۇجۇم قىلدى. سۇي سۇلالىسى ئېغىر خەۋپ ئاستىدا قالدى. تۈرك ئاتلىق قوشۇنلىرى چاڭئەنگە يېقىنلاپ كەلدى. دەل شۇ چاغدا يۇرۇشكە قاتناشقان تاردۇ قاغان (تۈرك قاغانلىقىنىڭ غەرب تەرىپىنى باشقۇرىدىغان قاغان) چوك قاغان ساۋارلونىڭ بۇيرۇقىغا بويسۇنماي ئۆز قوماندانلىقىدىكى قوشۇنلارنى چېكىندۇرۇپ كەتتى. قورسىقىدا ئاداۋەت ساقلاپ يۈرگەن ئاپا خانمۇ (بۇمۇ يۇرۇشكە قاتناشقان) سۇي سۇلالىسى دىپلوماتلىرىنىڭ ئالدام خالتىسىغا چۈشۈپ، چاڭئەنگە بېرىپ ياڭ جيەننى زىيارەت قىلدى. مانا شۇ ۋەقە يۈز بەرگەندە، جاڭ سۈنشېڭ ساۋارلو قاغانىنىڭ قول ئاستىدىكى زامخانغا ئەلچى ئەۋەتىپ، «تۇرالار (شەرقىي ئۇيغۇرلارنى دېمەكچى) ساۋارلو قاغانغا قارشى ئىسيان كۆتۈردى. ئۇلار قاغانىنىڭ ئوردىسىنى بېسىۋالماقچى»[1] دەپ يالغاندىن ئىغۋا تارقاتتى. زامخان ئارقىلىق يەتكۈزۈلگەن بۇ ئىغۋاغا ئىشەنگەن ساۋارلو قاغان تۈرك قوشۇنلىرىنى چېكىندۇرۇپ قايتىپ كەتتى. سۇي سۇلالىسى خەتەردىن قۇتۇلۇپ قالدى. شۇنىڭدىن باشلاپ، تۈرك ھۆكۈمرانلىرى ئارىسىدا ئىچكى ئۇرۇش باشلاندى. ئاپاخان ساۋارلودىن يېڭىلىپ، تاردۇ قاغانىنىڭ قېشىغا قېچىپ كەتتى. تاردۇ قاغانىنىڭ ياردىمىگە ئىگە بولغان ئاپاخان بىلەن ساۋارلو قاغان ئارىسىدا بىرنەچچە قېتىم ئۇرۇش بولدى.

تۈرك قاغانلىقى ساۋارلو قاغان (581 ـ 587) دىن تارتىپ چورباغا قاغان (587 ـ 588)، تۇڭگا تۇران قاغان(588 ـ 600) غىچە بولغان 20 يىل ئىچىدە ئۆز ئارا داۋام قىلغان ئۇرۇشلار ۋە سۇي سۇلالىسىنىڭ بۆلگۈنچىلىك سىياسىتى قاتارلىق سەۋەبلەر تۈپەيلى ئاخىر شەرقىي تۈرك ۋە غەربىي تۈرك قاغانلىقلىرىغا بۆلۈنۈپ كەتتى.

(1) «سۇي سۇلالىسى يىلنامىسى. جاڭ سۈنشېڭ ھەققىدە قىسسە».

سۇي ۋېيدى مىلادىنىڭ 600 ـ يىلى كىمىن تۆرى قاغانغا نۇرغۇن قوشۇن بىلەن ياردەم بېرىپ، ئۇنى چوڭ قاغان تۇران قاغانغا قارشى كۈشكۈرتۈپ قويدى. كىمىن تۆرى قاغان تۇران قاغاننى مەغلۇپ قىلدى. شۇ چاغدا، تاردۇ قاغان ئۆزىنى چوڭ قاغان ھېسابلاپ، بىلگە تاردۇ قاغان دەپ ئاتىدى. مىلادىنىڭ 603 ـ يىلى سۇي سۇلالىسىنىڭ ياردىمىنى ئالغان كىمىن تۆرى قاغان بىلگە تاردۇ قاغاننى تارمار قىلدى. تاردۇ قاغان كۆكنۇرغا قاچتى ۋە شۇ يەردە بولغان ئۇرۇشتا ئۆلدى. كىمىن تۆرى قاغان تۈركلەرنىڭ چوڭ قاغانى بولغان يىلى (603 ـ يىلى) غەرب قاغانلىرى مۇستەقىللىق ھالىتىنى شەكىللەندۈرۈپ، شەرقتىكى چوڭ قاغانغا بويسۇنۇشتىن باش تارتتى. شۇنىڭدىن تارتىپ غەربىي تۈرك قاغانلىقىغا ئاپا قاغاننىڭ ئەۋلادلىرى قاغان بولۇشقا باشلىدى. غەربىي تۈرك قاغانلىقىنىڭ تېررىتورىيىسىگە ئىلى ۋادىسى، ئوتتۇرا ئاسىيا، غەربىي ئاسىيا، ئافغانىستانلار تەۋە بولدى. شەرقىي تۈركلەرنىڭ تېررىتورىيىسىگە ھازىرقى موڭغۇلىيىنىڭ غەربىدىكى قوبدو رايونىدىن غەربتە ئۇلۇغ ئوكيانغىچە بولغان جايلار تەۋە بولدى. شەرقىي تۈرك قاغانلىقىغا ئۆتۈكەن، غەربىي تۈرك قاغانلىقىغا مىڭبۇلاق (ھازىرقى قىرغىزىستاندا) پايتەخت بولغانىدى.

مىلادىنىڭ 600 ـ يىللىرى، تۈركلەر بۆلۈنۈپ كەتكەن بولسىمۇ، سۇي سۇلالىسى تۈركلەرنى بىر يولى يوقىتىشقا پېتىنالمىدى.

مىلادىنىڭ 609 ـ يىلى شەرقىي تۈرك قاغانلىقىنىڭ (600 ـ 630) تۇنجى قاغانى كىمىن تۆرى قاغان ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ سىۋارخان، چۇلۇكخان، قاراخان ئاتلىق ئۈچ ئوغلى بار ئىدى. كىمىن تۆرى قاغان ۋاپاتىدىن كېيىن ئۇنىڭ ئۈچ ئوغلى ئارقا ـ ئارقىدىن شەرقىي تۈركلەرگە قاغان بولدى.

شەرقىي تۈرك قاغانلىقى سىۋارخاننىڭ ۋاقتىدا (609 ـ 619) كۈچىيىپ، شەرقىي ئاسىيادىكى خېلى قۇدرەتلىك دۆلەتكە ئايلاندى. سىۋارخان 1 مىليوندىن ئارتۇق ئاتلىق قوشۇن تەشكىل قىلدى. سىۋارخان مىلادىنىڭ 615 ـ يىلى جۇڭگونىڭ پادىشاھى سۇي ياڭدىنىڭ سەيلە قىلىش ئۈچۈن جۇڭگونىڭ شىمالىي چېگرىسىغا يېقىن بولغان جايلارغا كەلگەنلىكىدىن خەۋەر تېپىپ، ئۇنى تېرىك تۇتۇۋېلىش ئۈچۈن بىر نەچچە يۈز مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇن بىلەن ھۇجۇم قىلىشقا تەييارلاندى. سىۋارخاننىڭ مەلىكىسى يىچىڭ (تۈركلەرگە ياتلىق بولغان خەنزۇ مەلىكىسى) ئوغرىلىقچە ئادەم ئەۋەتىپ بۇ خەتەرلىك ئەھۋالنى سۇي ياڭدىغا مەلۇم قىلدى. ئەھۋالدىن خەۋەر تاپقان سۇي ياڭدى ئالاقزادە بولغان ھالدا ئالدىراپ ـ

تىنەپ ئارقىغا قاراپ قېچىپ، يەنمىن شەھىرىگە كېلىۋالىدۇ. ھايال ئۆتمەي سىۋارخانمۇ يەنمىن شەھىرىگە بېسىپ كېلىپ، شەھەرنى قورشىۋالىدۇ. يەنمىن ۋىلايىتىگە قاراشلىق 41 شەھەردىن ئوتتۇز توققۇزىنى تۈركلەر بېسىۋالىدۇ. قورشاۋدا قالغان سۈي ياڭدى نېمە قىلىشىنى بىلمەي، بوۋاق ئوغلى ياڭگاۋنى قۇچاقلاپ كېچە - كۈندۈز يىغلاپ، كۆزلىرى ئىششىپ كەتتى. ئۇ شۇنداق ئېغىر ھالغا چۈشۈپ قالغاندا، ئۇنىڭ ۋەزىرى شايۇ سىۋارخاننىڭ مەلىكىسى يىچېڭنىڭ ئالدىغا مەخپىي ئادەم ئەۋەتىپ، مەلىكىگە نۇرغۇن ئالتۇن - كۈمۈش پارا بېرىپ، ئۇنىڭغا پادىشاھ سۈي ياڭدىنى قورشاۋدىن قۇتۇلدۇرۇشنىڭ تەدبىرىنى ئۇقتۇردى. ئىغۋاگەر ۋە ھىيلىگەر بولغان مەلىكە يىچېڭ شايۇنىڭ تەدبىرى بويىچە، سىۋارخانغا ئادەم ئەۋەتىپ، يالغاندىن ئىغۋا توقۇپ: «ھازىر ئارقا تەرىپىمىزدە (شىمال تەرەپنى دېمەكچى) جىددىي ئەھۋال تۇغۇلۇپتۇ» دېگەن. مەلىكە يىچېڭنىڭ ئىغۋاسىغا ئىشەنگەن سىۋار قاغان تۈركلەر ئېلىدە قوزغىلاڭ كۆتۈرۈلگەن ئوخشايدۇ دەپ ئەنسىرەپ، يەنمىن قورشاۋىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ قايتىپ كەتتى. سۈي ياڭدى تۈركلەرگە ئەسىر بولۇشتىن قۇتۇلۇپ قالدى[1].

جۇڭگودىكى سۈي سۇلالىسى مىلادىنىڭ 618 - يىلى دەھشەتلىك دېڭىز دولقۇنىدا كۆمتۈرۈلۈپ غەرق بولغان قېيىقتەك، ئىچكى ئىسيانلارنىڭ شىددەتلىك زەربىسىدە ئاغدۇرۇلدى. ئۇنىڭ ئورنىنى تاڭ سۇلالىسى ئالدى. تەخمىنەن 300 يىل ھۆكۈم سۈرگەن (618 - 907) نىڭ تۇنجى پادىشاھى لى يەن (681 - 626) تاڭ سۇلالىسىنى قۇرۇشتا سىۋار قاغاندىن ياردەم ئالغانىدى. تۈركلەر لى يەنگە چاڭئەننى بېسىۋېلىشتا ھەربىي كۈچ بىلەن ياردەم بەرگەن. شەرقىي تۈركلەرنىڭ چاڭئەنگە كەلگەن ئەلچىلىرى ئۆزىنى تولىمۇ مەغرۇر تۇتۇپ، يېڭى قۇرۇلغان تاڭ سۇلالىسىنى گويا ئۆزىگە قارام دۆلەت قاتارىدا كۆرۈپ، زادى كۆزىگە ئىلمىغان، دېمىسىمۇ لى يەن باشتا ئۆزىنىڭ سىۋار قاغانغا بېقىندىغانلىقىنى بىلدۈرگەن.

مىلادىنىڭ 619 - يىلى سىۋار قاغان ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ ئورنىغا چۇلۇقخان قاغان بولدى. تۈرك قاغانلىرىنىڭ ئادىتى بويىچە ئۇمۇ جۇڭگو مەلىكىسىگە ئۆيلەندى. مەلىكە يىچېڭ چۇلۇق قاغاننى مىلادىنىڭ 621 - يىلى زەھەرلەپ ئۆلتۈردى. چۇلۇق قاغاندىن كېيىن قاغان بولغان قاراخاننىڭ ۋاقتىدا (621 - 630)، جۇڭگو تۈركلەرگە يول قويۇش سىياسىتىنى قوللىنىشقا مەجبۇر بولدى. يېڭىدىن قۇرۇلغان تاڭ سۇلالىسى ئۆز ھاكىمىيىتىگە قارشى بۆلگۈنچى

(1) ياڭ زىجۇ: «سۈي، تاڭ، بەش سۇلالە تارىخىنىڭ تېزىسلىرى» خەنزۇچە 16 - بەت.

كۆچلەرنى تېخى يوقىتالمىدى. قاراخان جۇڭگونىڭ ئىچكى ئاجىزلىقىدىن پايدىلىنىپ ئۇلارغا تەھدىت سېلىپ تۇردى. قاراخان مىلادىنىڭ 622 ـ يىلى بىرنەچچە يۈزمىڭ قوشۇن بىلەن جۇڭگوغا ھۇجۇم قىلدى. لى يەن قاراخاننىڭ ھۇزۇرىغا ئەلچى ئەۋەتىپ تىنچلىق بىتىمنامىسى تۈزۈشنى تەلەپ قىلدى. تەلەپ قوبۇل قىلىندى. تۈزۈلگەن بىتىمنامە بويىچە، جۇڭگو ھەر يىلى تۈركلەرگە كۆپ مىقداردا ماددىي نەرسىلەر(تاۋار ـ دۇردۇن، چاي قاتارلىقلار) نى بېرىپ تۇرۇش مەجبۇرىيىتىنى ئۈز ئۈستىگە ئالدى. قاراخان ئۆز ئېلىگە قايتتى. تاڭ سۇلالىسى قاراخاننىڭ پەيلىدىن قورقۇپ، مىلادىنىڭ 624 ـ يىلى پايتەختنى چاڭئەندىن يۆتكەپ كەتمەكچىمۇ بولدى، بۇنداق تەشەببۇسنى ئوتتۇرىغا قويغانلار، چاڭئەندىكى دۆلەت خەزىنىسىدە بايلىق ناھايىتى كۆپ، ئەگەر ئورىدىغا ئوت قويۇپ، كۆل قىلىپ تاشلىساق، تۈركلەر چاڭئەنگە بېسىپ كىرمەيدۇ، پايتەختنى مۇۋاپىقراق بىر جايغا يۆتكەپ كېتىش كېرەك، دېيىشكەن، بۇنداق تەشەببۇسنى لى يەن قوللىغان بولسىمۇ، ئۇنىڭ ئوغلى لى شىمىن (626 ـ 649) قارشى چىققانلىقتىن پايتەختنى يۆتكەپ كېتىش تەشەببۇسى ئەمەلگە ئاشمىغان.

مىلادىنىڭ 626 ـ يىلى قاراخان بۇرۇن تۈزۈلگەن تىنچلىق بىتىمنامىسىنى چۆرۈپ تاشلاپ، جۇڭگوغا ھۇجۇم قىلىپ، چاڭئەنگە 40 چاقىرىم كېلىدىغان جايغىچە بېسىپ كەلدى. پادىشاھ لى شىمىن قاراخانغا ناھايىتى نۇرغۇن ئالتۇن ـ كۈمۈش، كىمخاپ، تاۋار ـ دۇردۇن بېرىش ھېسابىغا چاڭئەننى ساقلاپ قالدى. لى شىمىن شۇ يىلى دۆلەتنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى بۆلۈنمە كۈچلەرنى يوقىتىپ، جۇڭگونى ئاساسەن بىرلىككە كەلتۈردى. شۇنىڭدىن باشلاپ، لى شىمىن بىر تەرەپتىن قاراخاننىڭ تەلەپلىرىنى قاندۇرۇپ ئۇنى ئالدىغان بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن تۈركلەرگە قارشى ئۇرۇشقا جىددىي تەييارلىق كۆردى.

مىلادىنىڭ 627 ـ يىلىدىن باشلاپ شەرقىي تۈركلەرنىڭ ھاياتىدا ناھايىتى ئېغىر، قارا كۈنلەر باشلاندى. تەبىئىي ئاپەت ئۇدا بىر نەچچە يىل داۋام قىلىپ، ناھايىتى نۇرغۇن چارۋا مال قىرىلىپ كەتتى. خەلق ئاچارچىلىقتا قېلىپ، سۆڭەك تالقىنىنى يەپ كۈن كەچۈرۈشكە مەجبۇر بولدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، شەرقىي تۈرك قاغانلىقىنىڭ ئىچكى قىسمىدا ئىسيانلار كۆتۈرۈلدى. بۇنداق ئىسياننى شەرقىي تۈركلەرنىڭ ئاساسىي تايانچىسى بولغان شەرقىي ئۇيغۇرلار كۆتۈردى. شۇ چاغدا شەرقىي ئۇيغۇرلار، ئۇيغۇرلار، سۇرتاردۇشلار، چىبىنلار، توبالار، قورىقانلار، تېلەنغۇتلار، بۆكۈلەر، بايىرغۇلار، توڭرالار، خۇنلار، ئىزگىللەر، فۇغۇرسۇلار،

www.uyghurkitap.com

قومۇقلار، ئادىزلار، بولسارلار (بايسارلار) قاتارلىق 15 قەبىلىدىن ئىبارەت ئىدى. بۇ قەبىلىلەرنىڭ ھەممىسى شەرقىي تۈرك قاغانلىقىنىڭ ئاساسىي خەلقى ئىدى. ئۇلار شۇ چاغدا، ھازىرقى موڭغۇلىيىدە ۋە بايقال بويلىرىدا ياشايتتى.

مىلادىنىڭ 600 ـ يىللىرىدىن باشلاپ، شەرقىي ئۇيغۇرلار كۈچىيىشكە باشلىغانىدى. شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ ياغلاقار ئۇرۇقىدىن چىققان خانلاردىن تېكىن ئەركىن (؟ ـ 605)، پوسا (؟ ـ ؟) ئاتلىق خانلار شەرقىي تۈركلەرگە ئىتائەت قىلغانىدى. 628 ـ يىلى شەرقىي ئۇيغۇرلار ئىسيان كۆتۈرگەندە، شەرقىي تۈرك قاغانى قاراخان ئىسياننى باستۇرۇش ئۈچۈن سىۋارخاننىڭ ئوغلى تۇرخان بىلەن ئۆز ئوغلى يوغۇقساد باشچىلىقىدا، 100 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇن ماڭدۇردى. مانا شۇ تۈرك قوشۇنلىرىنى ئۇيغۇر خانى پوسا تارمار قىلدى. قاراخان ئۆز ۋەزىپىسىنى ئورۇندىيالماي مەغلۇپ بولغان تۇرخاننى جازالاپ، ئۇنى بىرنەچچە كۈن سولاپ قويدى. بۇ ۋەقەدىن خەۋەر تاپقان لى شىمىن تۇرخاننى يېنىغا تارتىپ، ئۇنى قاراخانغا قارشى ئاتلاندۇردى. دەل شۇ چاغدا (مىلادىنىڭ 628 ـ يىلى)، شەرقىي تۈرك قاغانلىقىغا قارشى ئىسيان كۆتۈرۈپ غەلىبە قىلغان ئۇيغۇرلار بىلەن سىر تاردۇشلار سىر تاردۇش قاغانلىقىنى قۇردى. تاڭ سۇلالىسى يېڭى قۇرۇلغان سىر تاردۇش قاغانلىقى (628 ـ 646) نى قوللاپ ـ قۇۋۋەتلەپ، ئۇنىڭ قاغانى ئىنانغا ئەلچىلەر ئەۋەتىپ سوۋغا ـ سالام ۋە ئۇنۋان تەقدىم قىلدى. شەرقىي تۈركلەر ئىچكى جەھەتتىن ئەنە شۇنداق ئېغىر ئەھۋالغا چۈشۈپ قالغاندا، لى شىمىن شەرقىي تۈركلەرگە قارشى ئۇرۇش باشلىدى. لى جىڭ قاتارلىقلارنىڭ قوماندانلىقىدىكى 100 مىڭدىن ئارتۇق جەڭچىدىن تەركىب تاپقان جۇڭگو قوشۇنلىرى تۈركلەرگە تۆت يۆنىلىش بويىچە ھۇجۇم قىلىپ، تۈركلەر دۆلىتىنىڭ تېررىتورىيىسىگە بېسىپ كىردى. مىلادىنىڭ 629 ـ يىلى 11 ـ ئايدا چوغاي تاغلىرىنىڭ باغرىدا بولغان ئۇرۇشتا قاراخان مەغلۇپ بولۇپ غەربكە ئىنتىشىيا تەرەپكە قاچتى.

مىلادىنىڭ 630 ـ يىلىنىڭ بېشىدا، قاراخاننى ئاسنا سۇنىش ئاتلىق بىر خائىن بەگ جۇڭگو قوشۇنلىرىنىڭ قوماندانى لى چىڭغا تۇتۇپ بەردى. ئەينى ۋاقىتتا، جۇڭگو قوشۇنلىرى ئەر ـ ئايال بولۇپ 100 مىڭدىن ئارتۇق تۈركنى ئەسىرگە ئالدى. ئەسىرگە ئېلىنغان تۈركلەر سەددىچىن سېپىلىنىڭ ئىچىدىكى جۇڭگو تېررىتورىسىگە كۆچۈرۈلدى. قاراخان باشلىق بىر تۈركۈم تۈرك بەگچەكلىرى (ئاسىنا ئۇرۇقىنىڭ جەمەتلىرى) چاڭئەنگە ئەكىلىندى. 630 ـ يىلىدىكى بۇ

مەغلۇبىيەتتە ئەسىر چۈشمەي قالغان تۈركلەرنىڭ بىر قىسمى ئوتتۇرا ئاسىياغا كەتكەن بولسا، يەنە بىر قىسمى شەرقىي ئۇيغۇرلارغا قوشۇلۇپ كەتتى. قاراخان مىلادىنىڭ 634 ـ يىلى چاڭئەندە ئالەمدىن ئۆتتى.

لى شىمىن 639 ـ يىلى شەرقىي تۈركلەرگە (ئەسىر چۈشكەن تۈركلەرنى ئاساس قىلىپ تۇرۇپ) ئاسىناسىربا دېگەن كىشىنى قاغان دەپ جاكارلىدى. ئۇ، خەنزۇچە لى سىما (李思靡) دېگەن ئاتنى قوبۇل قىلدى. جۇڭگوغا ئىتائەت قىلغان بۇ قورچاق ھۆكۈمدار ئاسىنا سىربانى ئەزەلدىن تارتىپ مۇستەقىل ياشاپ كەلگەن تۈركلەر قاغان دەپ ئېتىراپ قىلمىدى. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا، مۇستەقىل تۈرك قاغانلىقىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش، جۇڭگوغا ئەسىر بولۇپ قالغان تۈركلەرنى ئازاد قىلىش ئۈچۈن مەخپىي ھالدا ھەرىكەت باشلاندى. بۇنداق مەقسەتنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ھەرىكەتكە يېتەكچىلىك قىلغۇچى سىۋار قاغاننىڭ كىچىك ئوغلى كورشاد ئىدى. كورشاد مىلادىنىڭ 630 ـ يىلى چاڭئەنگە مەجبۇرى كەلتۈرۈلگەن تۈرك بەگچەكلىرىدىن 40 يىگىتنى ئەتراپىغا توپلاپ بىر مەخپىي تەشكىلات قۇردى. تەشكىلاتنىڭ مەخپىي كېڭىشىدە ئۇلۇغ مەقسەت ئەمەلگە ئاشۇرۇلسا كورشاد قاغان بولىدۇ دەپ ماقۇللاندى. لېكىن كورشاد، بۇ تەكلىپنى قوبۇل قىلماي، قاغان نامزاتلىقىغا ئۆز جىيەنلىرىدىن بىرىنى كۆرسەتتى، ئۇنىڭ تەكلىپى قاراردىن ئۆتتى.

شەرقىي تۈركلەرنىڭ كورشاد باشچىلىقىدىكى ئازادلىق ھەرىكىتى مىلادىنىڭ 639 ـ يىلى 4 ـ ئايدا باشلانماقچى ئىدى، بۇ چاغدىكى تاڭ سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى لى شىمىن ئىدى. باشتا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، مىلادىنىڭ 630 ـ يىلى تاڭ قوشۇنلىرىغا ئەسىر چۈشكەن 100 مىڭدىن ئارتۇق تۈرك شىمالىي جۇڭگودا مەھكۇملۇقتا ياشايتتى.

كورشاد باشچىلىقىدىكى ئىسيانچىلار ئەتراپلىق پۇختا كېڭەشكەندىن كېيىن، ئۆزلىرىنىڭ ھەرىكەت پىلانىنى ئاساسەن ئىككى باسقۇچقا بۆلۈپ ئەمەلگە ئاشۇرماقچى بولدى. بىرىنچى باسقۇچتا، پادىشاھ لى شىمىننى تىرىك تۇتۇۋېلىپ، ئۇنى تۈركلەر يۇرتىغا ئەكىتىپ گۆرۈگە تۇتۇۋېلىش، ئاندىن كېيىن لى شىمىننى قايتۇرۇپ بېرىش بەدىلىگە تاڭ سۇلالىسى پايتەختىدە نەزەربەند بولۇپ تۇرغان تۈرك بەكچەكلىرىنى قايتۇرۇۋېلىش، ئىككىنچى باسقۇچتا بولسا، تۈركلەرنى سەپەرۋەر قىلىپ، شەرقىي تۈرك قاغانلىقىنىڭ مۇستەقىللىقىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش پىلانلاندى. كورشاد لى شىمىننىڭ پۇقراچە ياسىنىپ كېچىسى چاڭئەن كوچىلىرىغا

چىقىپ پۇقرالار ئارىسىدىكى ئەھۋالنى تىڭ تىڭلايدىغان ئادەتتىن پايدىلىنىپ ئۇنى تۇتۇپ كەتمەكچى بولدى. لى شىمىننى تۇتۇش پىلانلىغان ئاخشىمى ھاۋا بۇزۇلۇپ بوران چىقتى. لى شىمىن ئوردىدىن چىقمىدى. بۇنىڭدىن گۇمانلانغان كورشادنىڭ سىر مەلۇم بولۇپ قالغان ئوخشايدۇ دەپ ئويلاپ، خان ئوردىسىغا بېسىپ كىرىپ، لى شىمىننى شۇ يەردىن تۇتۇپ چىقماقچى بولدى.

شۇ كېچىسى كورشاد باشچىلىقىدىكى 40 يىگىت تاڭ سۇلالىسى ئوردىسىغا بېسىپ كىردى. ئوردىدا قانلىق جەڭ يۈز بەردى. ئىسيانچىلارنىڭ ئاتقان ئوقى ۋە چاپقان قىلىچىدىن يۈزلىگەن ئوردا مۇھاپىزەتچىلىرى ئۆلدى. كورشاد ئوردا مۇھاپىزەتچىلىرىنىڭ بارغانسېرى كۆپىيىپ قارا قىيياندەك گۈركىرەپ يوپۇرۇلۇپ كېلىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ لى شىمىننى تۇتۇۋېلىشقا كۆزى يەتمەي، يولداشلىرىغا ئوردىدىن چېكىنىش بۇيرۇقىنى بەردى. كورشاد باشچىلىقىدىكى ئىسيانچىلار تاڭ ئوردىسىنىڭ ئاتخانىسىدىكى ئاتلارنى قولغا چۈشۈرۈپ، ئاتلىنىپ ۋېيخې دەرياسىنىڭ بويىغا قاراپ ماڭدى. ئۇلارنىڭ كەينىدىن بىر پۈتۈن ئارمىيە قوغلاپ كەلدى. دەريانىڭ بويىدا بولغان جەڭدە ئىسيانچىلارنىڭ بىرىمۇ يۈرەكسىزلىك قىلمىدى، ھەممىسى مەردلەرچە جەڭ قىلىپ، قىزىل قانغا بويىلىپ شەرەپ بىلەن قۇربان بولدى.

كورشاد ۋە ئۇنىڭ يولداشلىرىنىڭ جەستى ۋېيخې دەرياسىنىڭ سېرىق توپىلىق قىرغىقىدا قالدى. بىز كورشاد ھەققىدىكى بۇ مەلۇماتنى جۇڭگونىڭ تارىخىي يىلنامىلىرىدىن ئالدۇق[1].

تۈركلەرنىڭ مىللىي قەھرىمانى كورشادنىڭ ئىسيانى مەغلۇپ بولغان بولسىمۇ، لېكىن شەرقىي تۈركلەر ئىچىدە ئازادلىق، مۇستەقىللىق كەيپىياتى بېسىلمىدى. شەرقىي تۈركلەرنىڭ مۇستەقىللىقنى قولغا كەلتۈرۈش ئارزۇسى تېنىك قىياغا ئۆزىنى ئۇرغان دەھشەتلىك دولقۇندەك داۋالغۇشقا باشلىدى. ئالىيجاناب خىسلەتلىك، شىر يۈرەك قەھرىمان كورشادنىڭ نامى خەلق ئازادلىقى ۋە مۇستەقىللىقى يولىدا كۆرەش قىلغان ۋە كۆرىشىۋاتقانلارنىڭ قەلبىدىن مەڭگۈ ئورۇن ئالدى ۋە ئالغۇسى(ئىزاھتىكى تارىخىي مەلۇماتنىڭ ئەسلى خەنزۇچە نۇسخىسىنى تۆۋەندىكى تىرناق ئىچىدە بەردۇق).

原文：«初，突利可汗之弟结 社 率 入 朝， 历 位 中 郎 将。

(1) سىما گۇاڭ: «يىلنامە» 195 ـ بەت، جېڭگۇەننىڭ 13 ـ يىلى.

居 家 无 赖。怨突利 斥之，乃诬告其谋反，上由是薄之，久不进秩。结社率恐 结故部落，得四十余人，谋因普王治四鼓出宫，开门辟仗，驰入宫门，直指御帐，可有大功，甲申，拥突利之十贺逻鹘夜伏于宫外，会大风，普王来处，结 社率恐晓，遂犯行宫，踰回重幕，弓矢乱发，卫士 死者数十人，折卫孙武开等帅众奋击，久之，乃退，驰入御厩，盗马二十余匹，北走，渡渭，欲奔其部落，追获，斩之，原原贺逻鹘，投于苓表.»

تۆتىنچى باب: ئۇيغۇر ـ ئورخۇن قاغانلىقىنىڭ تەشكىل تېپىشى

تۇمىد ۋە ئۇلۇغ ئىلتەبىر

مىلادىنىڭ 639 ـ يىلى كورشادىنىڭ ئىسيانى مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، تاڭ سۇلالىسى شەرقىي ئۇيغۇرلارنى ئاساس قىلىپ قۇرۇلغان سورتاردۇش قاغانلىقىغا (628 ـ 646) قارىتا بۇرۇنقى سىياسىتىنى ئۆزگەرتىپ (تاڭ سۇلالىسى بۇرۇن سورتاردۇشلارنى قاراخانغا قارشى كۈشكۈرتكەندى)، ئۇنىڭ بىلەن دۈشمەنلىشىش يولىغا ئۆتتى. بۇ مەقسەتتە، 629 ـ يىلى ئەسىر چۈشكەن 100 مىڭ تۈركنى سەددىچىن سېپىلىنىڭ سىرتىغا كۆچۈرۈپ، بىز باشتا ئېيتقاندەك 639 ـ يىلى ئاسىناسىربانى ئۇلارغا قاغان قىلدى ۋە ئۇنى سورتادۇشلارغا قارشى قىلىپ قويدى. شۇنىڭدىن باشلاپ، تاڭ سۇلالىسى تۇرغۇزغان قورچاق قاغانلاردىن بىر نەچچىسى ئۆتتى.

تاڭ سۇلالىسى سورتاردۇش قاغانلىقىنى يوقىتىش ئۈچۈن، قورچاق قاغانلاردىن پايدىلانغاندىن تاشقىرى يەنە، شەرقىي ئۇيغۇرلاردىنمۇ پايدىلىنىشقا ئۇرۇندى، شۇ چاغدا، ھازىرقى كورېيە خەلقىنىڭ ئەجدادلىرى تاڭ سۇلالىسىنىڭ تاجاۋۇزىغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن، شەرقىي ئۇيغۇرلارنى ئۆزىگە ئىتتىپاقچى قىلىشقا ھەرىكەت قىلغانىدى. مىلادىنىڭ 643 ـ يىلى كورېيە خەلقىنىڭ ۋەتەنپەرۋەر خانى يەنگەي سۇۋېن تاڭ سۇلالىسىنىڭ تاجاۋۇزىغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن، بوركلى خانى ئارقىلىق سورتادۇشلارغا ئەلچى ئەۋەتىپ، تاڭ سۇلالىسىگە قارشى بىرلىكتە ھەرىكەت قىلىشنى تەشەببۇس قىلدى. بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان لى شىمىن سورتاردۇش قاغانلىقىنى يوق قىلىشقا بەل باغلىدى. لى شىمىن ئۇيغۇر خانى تۇمىد ئۇلۇغ ئىلتەبىر بىلەن بىرلىشىپ، مىلادىنىڭ 646 ـ يىلى سورتاردۇش قاغانلىقىنى يوقاتتى. ئاندىن كېيىن، شەرقىي ئۇيغۇرلارنى ئۆزىگە بېقىندۇرۇش

ئۇچۇن ھەرىكەت قىلدى. لېكىن، مىلادىنىڭ 646 ـ يىلى ئۇيغۇر خانى تۇمىد ئۇلۇغ ئىلتەبىر ئۆزىنى «ئۇيغۇر قاغانى» دەپ ئاتاپ تارىختا 200 يىل ھۆكۈم سۈرگەن ئۇيغۇر ـ ئورخۇن قاغانلىقىنىڭ تارىخىنى باشلاپ بەردى. لى شىمىن ئىلاج قىلالماي، يېڭىدىن تەشكىل تاپقان بۇ ئۇيغۇر ـ ئورخۇن قاغانلىقىنى ئېتىراپ قىلىشقا مەجبۇر بولدى. لېكىن ئۇ چىدىماسلىق قىلىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ بۇ تۇنجى قاغانىنى ئۆلتۈرۈشنىڭ كويىغا چۈشتى. لى شىمىن ئۆز ئادەملىرى ئارقىلىق تۇمىد قاغاننىڭ جىيەنى بولغان ئۇيغۇر ئاتلىق بىر بەگنى ئالداپ (ئۇنىڭ ئۇيغۇرلارغا قاغان بولۇشنى قوللاشقا ۋەدە بېرىپ)، ئۇنىڭ قولى بىلەن تۇمىد قاغاننى ئۆلتۈردى. ئۇيغۇر، تۇمىد قاغاننى ئۆلتۈرگەندىن كېيىن كېچىسى بىر نەچچە ئاتلىق كىشىنى ئەگەشتۈرۈپ لى شىمىننىڭ ئادىمى يەن لىچىڭنىڭ قېشىغا كېلىپ، ئۇنىڭغا ئەھۋالنى مەلۇم قىلدى. يەن لىچىن ئۇيغۇرلارنى ئالداش ئۈچۈن، ئۇيغۇرنى ئۆلتۈرۈپ بۇ سىرنى يوشۇرۇشقا ئۇرۇندى. بۇ چاغدا، بۇ سۇيىقەستتىن ئېنىق خەۋەر تاپقان ئۇيغۇرلار تۇمىد قاغاننىڭ ئوغلى بايانخاننى قاغان قىلىپ كۆتۈردى. يېڭى قاغان ۋەزىيەتنى تىزگىنلىۋالدى.

ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ تۈركلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى

دېمەك، مىلادىنىڭ 646 ـ يىلى شەرقىي تۈرك قاغانلىقىنىڭ تېررىتورىيىسىدە ئۇيغۇر ـ ئورخۇن قاغانلىقى قۇرۇلغان بولسىمۇ، ئۇنىڭ جەنۇبىدا، تاڭ سۇلالىسى تەرىپىدىن يۆلەپ تۇرغۇزۇلغان قورچاق تۈرك قاغانلىقىمۇ مەۋجۇت ئىدى. بىز باشتا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، تۈركلەر ئۆزلىرىگە تېڭىلغان قورچاق قاغانلارنى ئېتىراپ قىلماي، كۆزگە ئىلماي، ئۇلارنى يوق قىلىشقا بەل باغلىغانىدى. تۈركلەر شەرقىي تۈرك قاغانلىقىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن، مىلادىنىڭ 679 ـ يىلى ئىسيان كۆتۈرۈپ، ئاسىنا نىزۇق بەگنى قاغانلىق تەختىگە چىقاردى، ئاسىنا نىزۇق بەگ 680 ـ يىلى تاڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى بىلەن بولغان ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولۇپ، قول ئاستىدىكىلەر تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. تۈركلەر ئۇنىڭ ئورنىغا ئاسىنا ئىناننى قاغان قىلىپ كۆتۈردى. ئاسىنا ئىنان قاغان 681 ـ يىلى تاڭ سۇلالىسى تەرىپىدىن تىرىك قولغا چۈشۈرۈلۈپ چاڭئەندە ئۆلتۈرۈلدى. يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان ئىككى قاغان ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئاسىنا قۇتلۇق ئاتلىق تۈرك بەگچىكى مىلادىنىڭ 682 ـ يىلى شەرقىي تۈرك قاغانلىقىنى ئەسلىگە كەلتۈردى. ئۇ تاڭ سۇلالىسىنىڭ بىر نەچچە يۈز مىڭ كىشىدىن تەركىب

تاپقان قوشۇنلىرىنىڭ بىر نەچچە قېتىملىق ھۇجۇمىنى تارمار قىلىپ، شۆھرەت قازاندى. تۈركلەر ئۇنىڭغا ئېلتېرىش قۇتلۇق (ئەلنى تىرىلدۈرگۈچى قۇتلۇق) قاغان ئۇنۋانىنى بەردى. ئېلتېرىش قۇتلۇق مىلادىنىڭ 682 ـ يىلى ئىنكىلىر كۆلى (كالىلار كۆلى) بويىدا ئۇيغۇرلارنى تارمار قىلىپ، ئۆتۈكەننى بېسىۋالدى. ئېلتېرىش قۇتلۇق (682 ـ 692)، قاپاغان قاغان (692 ـ 716)، بىلگە قاغان (716 ـ 734) لەرنىڭ دەۋرىدە، شەرقىي تۈرك قاغانلىقى ناھايىتى كۈچەيدى. شۇ چاغدا، ئاسىيا قىتئەسىدە، شەرقىي تۈرك قاغانلىقى (682 ـ 744)، تاڭ سۇلالىسى (618 ـ 907) ئەرەب خەلىپىلىكىدىن ئىبارەت ئۈچ چوڭ دۆلەت قەد كۆتۈرگەنىدى.

كېيىن قۇرۇلغان شەرقىي تۈرك قاغانلىقى مىلادىنىڭ 682 ـ يىلىدىن باشلاپ ئۇيغۇر ـ ئورخۇن قاغانلىقىنى قىسمەن ھالدا قارام ھالغا چۈشۈرۈپ قويغان بولسىمۇ، ئۇيغۇرلار مۇستەقىللىق ھالىتىنى ئاساسەن ساقلاپ قالدى.

شەرقىي تۈركلەر مىلادىنىڭ 709 ـ يىلى ۋە مىلادىنىڭ 711 ـ يىلى ئوتتۇرا ئاسىياغا قوشۇن ئەۋەتىپ، ئەرەبلەرنى ئوتتۇرا ئاسىيادىن قوغلاپ چىقىرىشقا ھەرىكەت قىلدى. مانا شۇ تۈرك قوشۇنلىرىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا قىلغان ئىككى قېتىملىق يۈرۈشىگە ئېلتېرىش قۇتلۇقنىڭ كىچىك ئوغلى كۆل تېكىن قوماندانلىق قىلدى. كۆل تېكىن بۇخارا ئەتراپىدا بولغان ئۇرۇشتا ئەرەب سەركەردىسى قۇتەيبە ئىبنى مۇسلىم بىلەن تۇتۇشتى. تۈرلۈك سەۋەبلەرگە كۆرە، شەرقىي تۈركلەرنىڭ ئەرەبلەرنى ئوتتۇرا ئاسىيادىن قوغلاپ چىقىرىش نىيىتى ئەمەلگە ئاشمىدى.

شەرقىي ئۇيغۇرلار 682 ـ يىلىدىن باشلاپ شەرقىي تۈركلەرگە قىسمەن ھالدا قارام بولۇپ قالغان بولسىمۇ، ئۇيغۇرلار شەرقىي تۈرك قاغانلىقىدىن ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا ئۆزلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى تىكلەش ئۈچۈن تىنىماي ئۇرۇشۇپ تۇردى. مۇنداق ئۇرۇشلار 715 ـ يىلىدىن باشلاپ كۈچەيدى. مىلادىنىڭ 716 ـ يىلى شەرقىي تۈرك قاغانى قاپاغان قاغان قۇرۇلۇن دەرياسىنىڭ بويىدىكى ئورمانلىقتا مۆكۈنۈپ تۇرغان ئۇيغۇر قەبىلىسى بايىرغۇلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى.

قاپاغان قاغاندىن كېيىن، شەرقىي تۈركلەرگە قاغان بولغان بىلگە قاغان، ئاسىنا بىلگە قۇتلۇق قاغان (734 ـ 741) نىڭ ۋاقتىدا، شەرقىي تۈركلەر يەنىلا ئاسىيادىكى كۈچلۈك دۆلەتلىك ئورنىنى ساقلاپ قالدى. شۇ چاغدا، شەرقىي تۈرك قاغانلىقى 220 مىڭ كىشىلىكتىن ئارتۇق ئاتلىق قوشۇنغا ئىگە ئىدى. شىمالدىكى كۈچلۈك قوشنىسى بولغان شەرقىي تۈركلەردىن كېچە ـ كۈندۈز ئەنسىرەپ تۇرىدىغان تاڭ سۇلالىسى مىلادىنىڭ 735 ـ يىللىرىمۇ تۈركلەرنىڭ

ھۇجۇمىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن جۇڭگونىڭ شىمالىي چېگرىسىغا 400 مىڭ كىشىلىكتىن ئارتۇق قوشۇن تۇرغۇزدى[1].

مىلادىنىڭ 745 - يىلى شەرقىي تۈرك قاغانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقى ئۇيغۇر - ئورخۇن قاغانلىرىنىڭ قولىغا ئۆتۈپ كەتتى.

بىز يۇقىرىقى بايانلىرىمىزدا، مىلادىنىڭ 600 - يىلى تۈركلەر شەرقىي ۋە غەربىي تۈرك قاغانلىقلىرىغا بۆلۈنۈپ كەتكەندىن كېيىن شەرقىي تۈركلەر بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ قانداق مۇناسىۋەتتە بولغانلىقى توغرىسىدا قىسقىچە توختالدۇق.

تۆۋەندە، غەربىي تۈرك قاغانلىقىنىڭ ئۇيغۇرلار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى (ئاساسەن ئۇيغۇر - ئورخۇن قاغانلىقى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى) توغرىسىدا توختىلىپ ئۆتىمىز.

مىلادىنىڭ 576 - يىلى تۈرك قاغانلىقىنىڭ غەربىي قىسمىنى چوڭ قاغانغا ۋاكالىتەن باشقۇرىدىغان يابغۇ ئۇنۋانىدىكى ئىستەمى قاغان ئالەمدىن ئۆتكەندە، ئۇنىڭ ئورنىغا بىلگە تاردۇ قاغان تەيىنلەنگەنىدى. بىلگە تاردۇ قاغان 24 يىل (مىلادىنىڭ 576 - يىلىدىن 600 - يىلىغىچە) سەلتەنەت سۈردى. مۇقان قاغاننىڭ ئوغلى ئاپاخان ئۇنىڭ بىلەن بىللە 17 يىل (576 - 593) ئورتاق قاغان بولدى. ئاپاخاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغلى ئىنال قاغان يەتتە يىل (593 - 600) بىلگە تاردۇ قاغاننىڭ يېنىدا ئورتاق غەربىي قاغان بولدى. مىلادىنىڭ 600 - يىلى تۈرك قاغانلىقى شەرقىي ۋە غەربىي تۈرك قاغانلىقىغا بۆلۈنۈپ كەتكەندىن كېيىن، غەربىي تۈرك قاغانلىقىغا ئاپاقاغاننىڭ بالىلىرى ھۆكۈمرانلىق قىلدى. غەربىي تۈرك قاغانلىقىنىڭ تۇنجى قاغانى ئاپا قاغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغلى ئىنال قاغاننىڭ نەۋرىسى چۇلو قاغان (600 - 611) قاتارلىقلارنىڭ ۋاقتىدا، غەربىي تۈركلەر بىلەن شەرقىي تۈركلەر ئارىسىدا ئۇرۇش بولدى. بۇ ئۇرۇشتا شەرقىي تۈرك قاغانى سىۋار قاغان غەربىي تۈرك قاغانى چۇلو قاغانىنى ئۆلتۈردى.

غەربىي تۈرك قاغانلىقى چۇلو قاغاننىڭ تاغىسى شىخوي قاغان (611 - 618) نىڭ ئوغلى توزيابغۇ قاغاننىڭ ۋاقتىدا (618 - 630) ئاسىيادىكى ئەڭ كۈچلۈك دۆلەتكە ئايلانغانىدى. شۇ چاغدا، غەربىي تۈرك قاغانلىقىنىڭ تېررىتورىيىسى شەرقىي شىمالدا ئالتاي تاغلىرىدىن تارتىپ جەنۇبتا ئامۇ دەرياسى بىلەن ئىرانغىچە، شەرقتە بارىسكۆلدىن تارتىپ، غەربتە كاسپىي دېڭىزىنىڭ بويلىرىغىچە

(1) پەن ۋېنلەن: «جۇڭگو ئومۇمىي تارىخى» III قىسىم I بۆلۈم، خەنزۇچە، 125 - 126، 275 - 292 - بەتلەر.

تۇتاشقانىدى.

غەربىي تۈركلەرنىڭ قاغانى شىخوي قاغاننىڭ ۋاقتىدا تۈركلەر بىلەن ئىران ئارىسىدىكى بۇرۇنقى دۈشمەنلىك تۈگەپ، دوستلۇق ئورنىتىلدى. ئىران ساسانىيلار سۇلالىسىنىڭ شاھىنشاھى خىسراۋ پەرۋىز II (589 ـ 628) غەربىي تۈركلەر بىلەن ئورناتقان دوستلۇق مۇناسىۋىتىدىن پايدىلىنىپ، مىلادىنىڭ 609 ـ يىلىدىن 619 ـ يىلىغىچە بولغان ئون يىل ئىچىدە مىسىر، يەمەن، پەلەستىن، رودوس، ئۇسكودارلارنى (كىچىك ئاسىيادا) شەرقىي رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ قولىدىن تارتىۋالدى. ئىران قوشۇنلىرىنىڭ غەلىبىلىك يۈرۈشلىرى ئىران ساسانىيلار سۇلالىسىگە قارشى ھالەتتە تۇرغان ئەرەبلەرنى ناھايىتى قاتتىق ئەندىشىگە سېلىپ قويدى. شەرقىي رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ نۇرغۇن جايلىرىنى ئىرانغا تارتتۇرۇپ قويغان ئىمپېراتور ھىراكلى I (610 ـ 641) تۈركلەر بىلەن بولغان بۇرۇنقى دوستلۇق مۇناسىۋىتىنى ئۆز ھالىغا كەلتۈرۈۋالدى. مىلادىنىڭ 576 ـ يىلى تۈركلەرنىڭ غەربىي قاغانى بىلگە تاردۇ قاغان بىلەن رىم ئىمپېراتورىنىڭ ئارىسىغا سوغۇقچىلىق چۈشكەندە، تۈركلەر بىلەن روماليقلار ئۇرۇشقانىدى. شۇنىڭدىن باشلاپ تۈركلەر بىلەن شەرقىي رىم ئوتتۇرىسىدىكى دوستلۇق بۇزۇلغان.

تون يابغۇ قاغان تۈركلەر تارىخىدا ئۆتكەن ئۇلۇغ قاغان مۇقان قاغاندىن زادى قېلىشمايدىغان ئەقىللىق، تەدبىرلىك، باتۇر، ئۇرۇشنىڭ ستراتېگىيە ۋە تاكتىكىسىغا ماھىر قاغان ئىدى. ئۇ تۈركلەر بىلەن شەرقىي رىم ئارىسىدىكى ئەنئەنىۋى دوستلۇقنى ئەسلىگە كەلتۈرگەندىن كېيىن، غەربىي تۈركلەرنىڭ پايتەختىنى يۇلتۇزدىن تالاس دەرياسىنىڭ بويىدىكى مىڭبۇلاققا يۆتكىگەن ئىدى. تون يابغۇ قاغان شەرقىي رىم ئىمپېراتورى ھىراكلى I بىلەن كېلىشىپ، مىلادىنىڭ 624 ـ يىلى شەرق (خۇراسان) تەرەپتىن ئىرانغا بېسىپ كىردى. تون يابغۇ قاغان خۇراساندا ئىران قوشۇنلىرىنى تارمار قىلىپ، تېھران ۋە ئىسپاھاننى ئالغاندىن كېيىن، تېخىمۇ ئالغا ئىلگىرىلەپ، ئىراننىڭ پايتەختى كىتىسفۇن (ھازىرقى باغداد) قا قاراپ يۈرۈش قىلدى. ئۇ ۋاقىتتا، شەرقىي رىم ئىمپېراتورى ھىراكلىI غەرب (سۇرىيە) تەرەپتىن ئىرانغا ھۇجۇم قىلدى. شۇ چاغدا غەربىي تۈرك قاغانلىقىغا قارايدىغان ھازار قاغانلىقى (486 ـ 690) نىڭ قاغانى ئۇباچا قاغان قوماندانلىقىدىكى 40 مىڭ كىشىلىك ھازار قوشۇنلىرى ئەزەربەيجان (جەنۇبىي كاۋكاز) تەرەپتىن ئىرانغا ھۇجۇم قىلدى. ئىتتىپاقداشلار (تۈركلەر بىلەن شەرقىي رىم) نىڭ قوشۇنلىرى كىتىسفۇننى ئالدى. ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولغان ئىران

www.uyghurkitap.com

ساسانىيلار سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىرى ئەھۋالنى ئوڭشىۋېلىش ئۈچۈن، خىسراۋ پەرۋىز II نى تەختتىن چۈشۈرۈپ قوباتII نى تەختكە چىقاردى. تۇن يابغۇ قاغان ئىراندىن تارتىۋالغان خوراسانغا ئىلتەبىر، تۇدۇن قاتارلىق تۈرك بەگلىرىنى ۋالىي قىلىپ تەيىنلىدى. ھراكلىI بولسا، بۇرۇن ئىرانغا تارتتۇرۇپ قويغان يەرلىرىنى قايتۇرۇۋېلىپ، شەرقىي رىمنىڭ شان ـ شەرىپىنى ئەسلىگە كەلتۈردى. شۇ قېتىمقى ئېغىر ئۇرۇشتا مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغان ئىران ھەر جەھەتتىن ئاجىزلاپ كەتتى. بۇنداق ئەھۋال ئەرەبلەرنىڭ ئىراننى ئاسانلا بېسىۋېلىشىغا ئىمكانىيەت يارىتىپ بەردى. تۇن يابغۇ قاغان مىلادىنىڭ 624 ـ يىلى (بەزى مەلۇماتلاردا 628 ـ يىلى دېيىلىدۇ) ئىرانغا قىلغان غەلىبىلىك يۈرۈشىدىن كېيىن، شۆھرەت ۋە تەنتەنە بىلەن مىڭبۇلاققا قايتىپ كەلدى. تۇن يابغۇ قاغان ئانچە ئۇزۇن ئۆتمەي مىلادىنىڭ 630 ـ يىلى بىلگە تاردۇ قاغاننىڭ كىچىك ئوغلى باغاتۇر قاغان تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. بۇ ۋەقە ئىستەمى ئوغۇللىرىنىڭ تۇمەن قاغان ئوغۇللىرىدىن قاغانلىق تەختىنى تارتىۋېلىش ئۈچۈن قىلغان ئۇرۇنۇشى ئىدى. لېكىن تۇن يابغۇ قاغاننىڭ ئوغلى سى يابغۇ قاغان باغاتۇر قاغاننى مەغلۇپ قىلىپ، غەربىي تۈركلەرگە قاغان بولدى. ئۇلۇغ قاغان تۇن يابغۇنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن، غەربىي تۈركلەردە ئىچكى ئۇرۇشنىڭ ئاپەتلىك يانغىنلىرى لاۋۇلداشقا باشلىدى. سى يابغۇ قاغان مىلادىنىڭ 633 ـ يىلى ئاپا قاغاننىڭ كىچىك ئوغلى ئۇلۇغ سادىنىڭ چوڭ ئوغلى باغاشا تۇلۇ قاغان بىلەن بولغان ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولۇپ قاڭلىغا قېچىپ كەتتى. باغاشا تۇلۇ قاغان ئۇزۇن ئۆتمەي، 634 ـ يىلى ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ ئۇكىسى ئىشبارا تېرىش تۇڭگا قاغان (634 ـ 639) تۈركلەرنىڭ ئاساسىي قەبىلىلىرىنى ئىككى چوڭ تارماققا بۆلدى. ھەربىر تارماقتا بەشتىن قەبىلە بار ئىدى. بۇلارنىڭ بىر تارمىقى بەش نوشىبى دەپ ئاتىلاتتى. ئۇلار قىرغىزىستاندىكى چۇ دەرياسى بىلەن تالاس دەرياسىنىڭ ئارىسىدىكى جايلاردا ياشايتتى. ئىشبارا تېرىش تۇڭگا قاغان بۇ بەش قەبىلىنىڭ ھەر بىرىگە ئۇلۇغ ئەركىن ئۇنۋانىدا بىردىن خان تەيىنلىدى. يەنە بىر تارمىقى بەش تۇلىس دەپ ئاتالدى. بۇلار ئىلى دەرياسى بىلەن چۇ دەرياسىنىڭ ئارىلىقىدا ياشايتتى. تۈرگەشلەر مانا شۇ بەش تۇلىس دەپ ئاتىلىدىغان قەبىلىلەرنىڭ تەركىبىدە ئىدى. بۇ بەش قەبىلىنىڭ ھەر بىرىگە ئۇلۇغ چۇر ئۇنۋانىدا بىردىن خان تەيىنلەندى. يىغىپ ئېيتقاندا، بەش نوشىبى قەبىلىلىرى ئىسسىقكۆلنىڭ غەربىدە، بەش تۇلىس قەبىلىلىرى ئىسسىقكۆلنىڭ شەرقىدە ياشىدى. بۇلارنىڭ ھەممىسى

قوشۇلۇپ «ئون ئوق» دەپمۇ ئاتىلاتتى.

باشتا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، جۇڭگو مىلادىنىڭ 630 - يىلى شەرقىي تۈركلەرنى مەغلۇپ قىلغاندىن كېيىن، 680 - يىلى شەرقىي تۈركلەر مۇستەقىللىقىنى ئەسلىگە كەلتۈرگىچە بولغان 50 يىل ئىچىدە، ئۇيغۇرلاردىن ئۈنۈملۈك ھالدا پايدىلىنىپ غەربىي تۈركلەرنىمۇ ئارقا - ئارقىدىن بىرنەچچە قېتىم ئېغىر ئەھۋالغا چۈرۈشۈپ قويدى.

لى شىمىن 630 - يىلى شەرقىي تۈرك قاغانى قاراخاننى ئەسىر ئالغاندىن كېيىن، جۇڭگونىڭ شەرق ۋە غەربتىكى قوشنىلىرىغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنىڭ زېمىنلىرىنى بېسىۋېلىش ھازىرلىقىغا كىرىشتى. لى شىمىننىڭ تاجاۋۇزچىلىق ھەرىكەتلىرىگە باھانە تېپىش ئۈچۈن، ئۇنىڭ ۋەزىرى ۋېي جېڭ ئۇنىڭغا مۇنداق دېگەنىدى: «جۇڭگو ئارامخۇدا، خاتىرجەم ياشىماقچى بولىدىكەن، ئۆز ئەتراپىدا ئۆزىدىن كۈچلۈك بىرمۇ دۆلەتنىڭ بولۇشىغا يول قويماسلىقى، ئۆزىنىڭ تۆت ئەتراپىدىكى يات دۆلەتلەرنى بويسۇندۇرۇشى لازىم.»

لى شىمىن ئۆزىنىڭ ئەقىللىق ۋەزىرى ۋېي جېڭ كۆرسەتكەن بۇ ستراتېگىيە بويىچە ھەرىكەت قىلدى.

باشتا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، تون يابغۇ قاغان ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، غەربىي تۈرك قاغانلىقىدا ئىچكى ئۇرۇش بىر نەچچە يىل داۋام قىلدى. جۇڭگو ئۆزىگە ناھايىتى پايدىلىق بولغان بۇ ياخشى شارائىتتىن پايدىلىنىپ، غەربىي تۈركلەرنى يوقىتىشقا بەل باغلىدى. جۇڭگو غەربىي تۈركلەرنىڭ تۈرك قاغانلىقىنىڭ بۇرۇنقى سەلتەنەتلىك دەۋرىدىكى شان - شەرىپىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن شەرقىي تۈرك قاغانلىقىنىڭ تېررىتورىيىسىنىمۇ ئىگىلىۋېلىپ، بىرلىككە كەلگەن، قۇدرەتلىك تۈرك قاغانلىقىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈشىدىن بەكمۇ قورقاتتى. دېمىسىمۇ، غەربىي تۈرك قاغانلىرىدا ئەنە شۇنداق مەقسەت بار ئىدى.

تاڭ سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىرى ئۆزى ئۈچۈن ناھايىتى قورقۇنچلۇق بولغان غەربىي تۈرك قاغانلىقىنى يوقىتىش ئۈچۈن، بىرىنچى قەدەمدە، غەربىي تۈركلەردىن تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبىدىكى تارىم ۋادىسىنى، ئىككىنچى قەدەمدە تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالىدىكى جايلارنى تارتىۋالماقچى بولدى. تاڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرى بۇنداق چوڭ ۋە قىيىن ئىشنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن، كۆپ قېتىم سىناقتىن ئۆتكەن «ياتلارنىڭ قولى بىلەن ياتلارنى بويسۇندۇرۇش

www.uyghurkitap.com

ئۇنۇملۇك تەدبىر» دېگەن ستراتېگىيىسىنى قوللاندى. لى شىمىن 630 ـ يىلى شەرقىي تۈركلەرنى تارمار قىلغاندا، ئەسىرگە چۈشكەن يۈز نەچچە مىڭ تۈركنىڭ ئىچىدىكى ئەسكەرلىككە يارايدىغانلاردىن قوشۇن تەشكىل قىلدى. بۇ ئىشنى ئۇ تاڭ سۇلالىسىگە جان ـ دىلى بىلەن خىزمەت قىلغان تۈرك بەگچىكى ئاسىناتۇر قاتارلىقلار ئارقىلىق ئورۇندىدى. يەنە بىر تەرەپتىن، ئۇ توققۇز ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ بىرى بولغان جىبىنلارنىڭ بەگچىكى جىبىنى ئالىپ ئارقىلىق ئۇيغۇرلاردىن قوشۇن تەشكىل قىلدى. ئاسىناتۇر بىلەن جىبىنى ئالىپ قاتارلىقلار تاڭ سۇلالىسىنىڭ غەربىي تۈركلەرگە قارشى ئېلىپ بارغان ئۇرۇشلىرىدا ھەل قىلغۇچ رول ئوينىدى.

ئاسىناتۇر غەربىي تۈرك قاغانى چۇلو قاغاننىڭ ئوتتۇرانچى ئوغلى بولۇپ، 636 ـ يىلى تاڭ سۇلالىسىگە تەسلىم بولغانىدى. شۇنىڭدىن تارتىپ مىلادىنىڭ 655 ـ يىلى ئۆزى ئۆلگەنگە قەدەر ئۇ تاڭ سۇلالىسىگە خىزمەت قىلىپ، غەربىي تۈركلەرگە قارشى ئېلىپ بېرىلغان ئۇرۇشلاردا باش قوماندانلىق ۋەزىپىسىنى ئۆتىدى. جىبىنى ئالىپ بولسا مىلادىنىڭ 632 ـ يىلى ئۆز قەبىلىسىدىن بىر نەچچە مىڭ كىشىنى باشلاپ تاڭ سۇلالىسىگە تەسلىم بولغان ئۇيغۇر ئىدى. ئۇمۇ ئۆزى ئۆلگەنگە قەدەر مىلادىنىڭ 676 ـ يىلىغىچە تاڭ سۇلالىسى ئۈچۈن ئەرزىگۈدەك خىزمەتلەرنى ئىشلەپ بەردى.

لى شىمىن مىلادىنىڭ 640 ـ يىلىدىن باشلاپ غەربىي تۈركلەرگە قارشى ئۇرۇش باشلىدى. خۇ جۇنجى قوماندانلىقىدىكى جۇڭگو قوشۇنلىرى (ئاسىناتۇر بىلەن جىبىنى ئالىپ قوماندانلىقىدىكى تۈرك ۋە ئۇيغۇر قوشۇنلىرىمۇ بۇنىڭ ئىچىدە ئىدى) غەربىي تۈرك قاغانلىقى زېمىنىغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرىپ، تۇرپان خانلىقى (460 ـ 640) نى غەربىي تۈركلەردىن تارتىۋالدى. بۇ چاغدا غەربىي تۈرك قاغانى ئىپى تۇلۇ قاغان (638 ـ 651) نىڭ بەشبالىقتىكى يابغۇسى تۇرپان خانلىقىغا ياردەم بېرىپ تاڭ قوشۇنلىرىغا قارشى چىقىش ئورنىغا خۇ جۇنجىگە تەسلىم بولدى. مىلادىنىڭ 644 ـ يىلى، جۇڭگو قوشۇنلىرى قارا شەھەرنى بېسىۋالدى. مىلادىنىڭ 648 ـ يىلى جۇڭگو قوشۇنلىرىغا باش قوماندان بولغان ئاسىناتۇر، 100 مىڭ كىشىلىك قوشۇن (ئاساسەن تۈرك ۋە ئۇيغۇرلاردىن تەركىب تاپقان قوشۇن) غا يېتەكچىلىك قىلىپ، كۇچا، قەشقەر، خوتەن خانلىقلىرىنىمۇ بېسىۋالدى. مانا شۇ چاغدا، غەربىي تۈركلەر تارىم ۋادىسىدىكى ئۇيغۇر خانلىقلىرىنى قوغداپ، جۇڭگو قوشۇنلىرىنى ئۇ يەردىن قوغلاپ چىقىرىش ئۈچۈن ھەرىكەت قىلغان

بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ ھەرىكىتى ئۈنۈم بەرمىدى. تارىم ۋادىسى مىلادىنىڭ 650 ـ يىلى غەربىي تۈركلەرنىڭ قولىدىن چىقىپ كەتتى.

لى شىمىن مىلادىنىڭ 640 ـ يىلىدىن باشلاپ غەربىي تۈركلەرنىڭ تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبىدىكى تېررىتورىيىسىگە ھۇجۇم قىلىشقا باشلىغان چاغنىڭ ئۆزىدىلا، شەرقتىكى كورىيىگىمۇ تاجاۋۇز قىلىشقا ھازىرلانغانىدى. بۇ ۋەقە توغرىسىدا باشتا توختالغانىدۇق.

تاڭ سۇلالىسى ئون يىل (640 ـ 650) ۋاقىت سەرپ قىلىپ تارىم ۋادىسىنى غەرب تۈركلەردىن تارتىۋالغاندىن كېيىن، جۇڭغار دالاسىنى بېسىۋېلىشقا كىرىشتى. مانا شۇ چاغدا، ئاسىنا ئالىپ ئۇلۇغ ئىشبارا قاغاننى مەغلۇپ قىلىپ، غەربىي تۈركلەرنى بىرلىككە كەلتۈردى. ئاسىنا ئالىپ مىلادى 652 ـ يىلى شەرققە يۈرۈش قىلىپ، خەلقئارا سودا يولىدا ناھايىتى مۇھىم ئورۇن تۇتقان بەشبالىق (640 ـ يىلى تاڭ سۇلالىسى بېسىۋالغان) قايتۇرۇۋالدى.

بۇنىڭدىن ئەنسىرىگەن تاڭ سۇلالىسى ئۇيغۇر ـ ئورخۇن قاغانلىقىنىڭ قاغانى بايانخاننىڭ 50 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇن بىلەن قىلغان ياردىمىنى ئاساس قىلىپ، لىياڭ جيەنفاڭ قوماندانلىقىدىكى 20 مىڭ كىشىلىك قوشۇننى ماڭدۇرۇپ، غەربىي تۈرك قاغانى ئاسىنا ئالىپنى مەغلۇپ قىلدى. بەشبالىق تۈركلەرنىڭ قولىدىن يەنە تاڭ سۇلالىسىنىڭ قولىغا ئۆتتى. ئاسىنا ئالىپ مىلادىنىڭ 657 ـ يىلى قوشۇن تارتىپ كېلىپ، تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالىدىكى قولدىن كەتكەن جايلارنى قايتۇرۇۋالماقچى بولدى. ئۇنىڭ مەقسىتى شەرقىي ۋە غەربىي تۈركلەرنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ئىدى. شۇ چاغدا ئۇيغۇر ـ ئورخۇن قاغانى بايانخان 50 مىڭ كىشىلىك ئۇيغۇر ئاتلىق قوشۇنغا قوماندانلىق قىلىپ، سۇدىڭفاڭ قوماندانلىقىدىكى 30 مىڭ كىشىلىك جۇڭگو قوشۇنىغا (بۇلار پىيادە قوشۇن ئىدى) ماسلىشىپ، ھازىرقى بورتالا ئەتراپىدا، ئاسىنا ئالىپ قوماندانلىقىدىكى 100 مىڭ كىشىلىك تۈرك ئاتلىق قوشۇنى بىلەن ئۇرۇشتى. ئۇرۇشتا ئاسىنا ئالىپ مەغلۇپ بولدى. ئۇ بىر قىسىم قوشۇنلىرىنى باشلاپ غەرب تەرەپكە چېكىندى. بايانخان، شىياۋسىي بىللە بىلەن، ئۇنىڭ كەينىدىن قوغلاپ، ھازىرقى تاشكەنتنىڭ غەربىي شىمالىدىكى كېش دېگەن شەھەرگىچە باردى. كېش شەھىرىنىڭ بېگى ئىنال تارقان ئۇنى يالغاندىن قارشى ئالغان بولۇپ ئالدىغا چىقتى ۋە ئۇنى شەھەرگە باشلاپ كىردى. ئاسىنا ئالىپ شەھەرگە كىرگەندىن كېيىن، ئىنال تارقان ئۇنى باغلاپ دۈشمەنگە تۇتۇپ بەردى.

تاڭ سۇلالىسى ئۇيغۇرلارنىڭ كۈچىدىن پايدىلىنىپ غەربىي تۈركلەر ئۈستىدىن قازانغان بىر قاتار غەلىبىلىرى ئاساسىدا، ئوتتۇرا ئاسىيادا ئۆز مەمۇرىيىتىنى يۈرگۈزۈش ئۈچۈن، ھەرخىل نامدىكى مەھكىمىلەرنى تەسىس قىلىپ، ئۇنىڭغا تۈرك بەگلىرىنى ئەمەلدار قىلىپ تەيىنلەپ، ئوتتۇرا ئاسىيالىقلارنى ئىتائەت قىلدۇرماقچى بولدى. ئەمما ئۇ ئەمەلىيەتتە غەربىي تۈرك قاغانلىقى تېررىتورىيىسىدە ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى يۈرگۈزەلمىدى. مىلادىنىڭ 657 ـ يىلى ئاسىنا ئالپ ئەسىر چۇشكەندىن كېيىن قاغان بولغان غەربىي تۈرك قاغانلىرىدىن ئاسىنا مىش (657 ـ 662)، ئاسىنا بورىكىن (666 ـ 668)، ئاسىنا تۇرچى (671 ـ 679)، ئاسىنا نىزۇق بەگ (679 ـ 680)، ئاسىنا يالچىن (685 ـ 693)، ئاسىنا خوجىلۇ (686 ـ 690)، ئاسىنا ئون ئوق قاغان (694 ـ ؟) ئاسىنا خوجىلۇ (2 ـ قېتىم) قاتارلىق قاغانلار غەربىي تۈركلەردىن مۇستەقىللىقىنى ساقلاپ قالدى. پەقەت غەربىي تۈركلەردىن ئاسىنا قايدۇ بىلەن ئاسىنا شان قاتارلىق ئىككى قاغانلار (704 ـ يىلدىن 711 ـ يىلغىچە يەتتە يىل) تاڭ سۇلالىسىگە بېقىنغانىدى. 711 ـ يىلدىن باشلاپ غەربىي تۈركلەرنىڭ قاغانلىق ھوقۇقى ئاسىنا ئۇرۇقىدىن تۈرگەشلەر قولىغا ئۆتتى. تۈرگەش قاغانلىرى 742 ـ يىلغىچە غەربىي تۈركلەرگە قاغان بولدى. 742 ـ يىلدىن كېيىن قاغانلىق ھوقۇقى يەنە ئاسىنا ئۇرۇقىنىڭ قولىغا ئۆتتى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ غەربىي تۈركلەرنى ئۇزۇل ـ كېسىل تارمار قىلىپ، ئوتتۇرا ئاسىيادا ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزەلمەسلىكىگە يەنە باشقا سەۋەبلەرمۇ بار ئىدى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيانى ئۆز تەسىرىگە ئېلىشىغا تىبەت خانلىقى (629 ـ 846) مىلادىنىڭ 682 ـ يىلى قايتىدىن قۇرۇلغان شەرقىي تۈرك (قۇتلۇق ئېلتېرىش) قاغانلىقى، مىلادىنىڭ 651 ـ يىلدىن باشلاپ ئوتتۇرا ئاسىياغا بېسىپ كىرگەن ئەرەبلەر يول قويمىدى. مىلادىنىڭ 670 ـ يىلى تىبەت خانلىقى قارا شەھەر، كۇچا، قەشقەر، خوتەننى بېسىۋالدى. مىلادىنىڭ 692 ـ يىلى تاڭ سۇلالىسى قارا شەھەر، كۇچا، قەشقەر، خوتەننى تىبەتلىكلەرنىڭ قولىدىن تارتىۋالغان بولسىمۇ، ئەرەبلەر بىلەن ئىتتىپاقلىشىۋالغان تىبەت خانلىقى مىلادىنىڭ 720 ـ يىلىدىن باشلاپ تارىم ۋادىسىنى تاڭ سۇلالىسىدىن تارتىۋېلىش ئۈچۈن ئۇزۇنغا سوزۇلغان ئۇرۇشلارنى ئېلىپ باردى. مىلادىنىڭ 751 ـ يىلى قىرغىزىستاندىكى تالاس دەرياسىنىڭ بويىدا ئەرەبلەر بىلەن جۇڭگو ئارىسىدا ئوتتۇرا ئاسىيانى تالىشىش يۈزىسىدىن ناھايىتى قاتتىق ئۇرۇش بولدى. بۇ ئۇرۇشتا سالىھ ئىبنى زىياد قوماندانلىقىدىكى ئەرەب قوشۇنلىرى گاۋشەنزى

www.uyghurkitap.com

قوماندانلىقىدىكى جۇڭگو قوشۇنلىرىنى تارمار قىلدى. گاۋشەنجى ئامان قالغان 3000 كىشىنى باشلاپ قېچىپ كەتتى. تالاس ئۇرۇشى تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تەسىرىنى سۈپۈرۈپ تاشلىدى. تالاس ئۇرۇشىدىن كېيىن، تارىم ۋادىسى ئۇيغۇر - ئورخۇن قاغانلىقىنىڭ قولىغا ئۆتتى.

193 يىل ھۆكۈم سۈرگەن كۆك تۈرك قاغانلىقىنىڭ دەۋرىنى ئۈچ باسقۇچقا بۆلۈش مۇمكىن. بىرىنچى باسقۇچ، 50 يىلنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مانا شۇ 50 يىل (مىلادىنىڭ 552 - يىلىدىن 600 - يىلىغىچە) كۆك تۈرك قاغانلىقىنىڭ قۇدرەت تاپقان ئاجايىپ سەلتەنەتلىك دەۋرى ئىدى. شۇ چاغدا، كۆك تۈرك قاغانلىقىنىڭ تېررىتورىيىسى شەرقتە ساخالىن ئارىلىدىن تارتىپ غەربتە قارا دېڭىز بويلىرىغىچە، شىمالدا بايكۆل، بالقاش، ئارال كۆللىرىدىن تارتىپ جەنۇبتا ئىرانغىچە سوزۇلغانىدى، ئافغانىستان، كەشمىر، تىبەت، گەنسۇمۇ قاغانلىقنىڭ تېررىتورىيىسى ئىچىدە ئىدى.

كۆك تۈرك قاغانلىقىنىڭ ئىككىنچى باسقۇچى مىلادىنىڭ 600 - يىلىدىن كۆك تۈرك قاغانلىقى شەرقىي ۋە غەربىي تۈرك قاغانلىقىغا بۆلۈنۈپ كەتكەندىن تارتىپ باشلىنىدۇ. بۇ باسقۇچ شەرقىي تۈرك قاغانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقى شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ قولىغا ئۆتۈپ كەتكۈچە بولغان 145 يىلنى (600 - 745) ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. شەرقىي تۈركلەر مانا شۇ 145 - يىلنىڭ 50 - يىلىدا (630 - 680) قاراملىقتا ياشىدى. مىلادىنىڭ 682 - يىلى شەرقىي تۈرك بەگچىكى ئاسىنا قۇتلۇق شەرقىي تۈرك قاغانلىقىنىڭ مۇستەقىللىقىنى ئۆز ھالىغا كەلتۈردى. مانا شۇ ئېلتېرىش قۇتلۇق ۋە ئۇنىڭ ۋارىسلىرى دەۋرى (682 - 745) كۆك تۈرك تارىخىنىڭ ئۈچىنچى باسقۇچى بولۇپ بۇ باسقۇچ 63 يىل داۋام قىلدى.

غەربىي تۈرك قاغانلىقى (600 - 742) ئۇيغۇرلارنىڭ قوشۇنلىرىنى ئىتتىپاقچى قىلىۋالغان تاڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى تەرىپىدىن بىرنەچچە قېتىم مەغلۇپ بولۇپ، تېررىتورىيىسىنىڭ بىر قىسمىدىن ئايرىلىپ قالغان بولسىمۇ، لېكىن 742 - يىلىغىچە ئاساسەن مۇستەقىل ياشىدى.

بۇ ۋاقىتقا كەلگەندە، تۈركلەر نېمە ئۈچۈن جۇڭگو بىلەن بولغان ئۇرۇشلارنىڭ تولىسىدا مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىدى؟ بۇنىڭ بىر قانچە سەۋەبلىرى بولسىمۇ، ئۇنىڭ ئىچىدە ئەڭ ئاساسلىقى ئىككى سەۋەب بار:

بىرىنچى سەپ تۈركلەرنىڭ ئىچكى قىسىمدا بۆلۈنۈپ كېتىشى. ئەگەر

بىر پۈتۈن كۆك تۈرك قاغانلىقى مىلادىنىڭ 600 - يىلى شەرقىي ۋە غەربىي قاغانلىقلارغا بۆلۈنۈپ كەتمىگەن بولسا، ئۇلارنىڭ مەغلۇپ بولۇشى ناتايىن ئىش ئىدى. جۇڭگو خانلىرىنى (مەيلى سۇي سۇلالىسىنىڭ ياكى تاڭ سۇلالىسىنىڭ بولسۇن) تۈركلەرنى مەغلۇپ قىلىشتا، ھەربىي كۈچ ئىشلىتىشتىن كۆرە، باشقا تەدبىر ئىشلەتتى، دېگەن تۈزۈك. ئۇلار تۈركلەرنى بۆلۈپ پارچىلاپ، بىر - بىرى بىلەن سوقۇشتۇرۇپ ئاجىزلاشتۇردى، تۈركلەرنىڭ قولى بىلەن تۈركلەرنى يوقاتتى. بۇ توغرۇلۇق سۇي سۇلالىسىنىڭ ۋەزىرى جاڭ سۇنشېڭنىڭ مىلادىنىڭ 582 - يىلى سۇي ۋېندىغا كۆرسەتكەن تەدبىرىنى ئەسكە ئېلىش يېتەرلىك.

كۆك تۈرك قاغانلىقىنىڭ مەغلۇپ بولۇشى توغرىسىدا جۇڭگو تارىخچىسى پەن ۋېنلەن بۇنداق دەپ يازىدۇ: «ئەگەر تۈركلەر شەرقىي ۋە غەربىي تۈرك قاغانلىقىغا بۆلۈنۈپ كەتمەي، بىرلىكنى ساقلىغان بولسا، تاڭ سۇلالىسى تۈركلەرنى يوقىتالماس ئىدى. غەربىي تۈرك قاغانلىقى شەرق ۋە غەربتىن ئىبارەت ئىككى قىسىمغا بۆلۈنمەي بىرلىكنى ساقلىغان بولسا، تاڭ سۇلالىسى غەربىي تۈركلەرنىمۇ يوقىتالماس ئىدى. غەربىي تۈركلەرنىڭ ئۆز ئىچىدە توپىلاڭ تۇغۇلغاندا، تاڭ سۇلالىسى پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ كەتتى.»[1]

ئىككىنچى سەۋەب تاڭ سۇلالىسى، شەرقىي تۈرك قاغانلىقى بولسۇن، غەربىي تۈرك قاغانلىقى بولسۇن، ئۇلارنى مەغلۇپ قىلىشتا ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى زىددىيەتلەردىن پايدىلاندى، بولۇپمۇ تۈرك قاغانلىقى تەركىبىدىن ئۇيغۇرلاردىن ئۈستىلىق بىلەن پايدىلاندى. ئۇيغۇرلار تۈرك خەلقلىرى ئىچىدە ئەينى ۋاقىتتا سانى ئىنتايىن كۆپ، جەڭگىۋارلىقى ناھايىتى ئۈستۈن بىر خەلق ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن تۈركلەرنىڭ دۈشمەنلىرى تۈرلۈك چارە - ئاماللارنى ئىشقا سېلىپ، ئۇيغۇرلارنى تۈركلەرگە قارشى كۈشكۈرتتى.

ئۇيغۇر - ئورخۇن قاغانلىقىنىڭ قاغانى بايان قاغان تاڭ سۇلالىسىنىڭ غەربىي تۈركلەرنى مەغلۇپ قىلىشىدا نېمە ئۈچۈن بىر نەچچە قېتىم قوشۇن چىقىرىپ تاڭ سۇلالىسىگە ياردەم قىلغان؟ دېگەن سوئال تۇغۇلىدۇ. بايان قاغاننىڭ تاڭ سۇلالىسىگە ھەربىي ياردەم كۆرسىتىشىدە مەلۇم مەقسىتى بار ئىدى. بايان قاغان غەربىي تۈركلەر مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ تېررىتورىيىسىنى ئۇيغۇر - ئورخۇن قاغانلىقىنىڭ تېررىتورىيىسىگە قوشۇۋالماقچى

(1) پەن ۋېنلەن: «جۇڭگو ئومۇمىي تارىخى» III قىسىم I بۆلۈم، خەنزۇچە، 125 - ، 126 - ، 275 - ، 292 - بەتلەر.

ياكى ھېچ بولمىغاندا، غەربىي تۈرك قاغانلىقى زېمىنى ھېسابىدىن مەلۇم پايدىغا ئىگە بولماقچى ئىدى. لېكىن، ئاقىۋەتتە، غەربىي تۈركلەرنى مەغلۇپ قىلغان بۇ ئىتتىپاقداشلار (جۇڭگو بىلەن ئۇيغۇر ـ ئورخۇن قاغانلىقى) نىڭ ھېچقايسىسى ئۆز مەقسىتىگە يېتەلمىدى.

كۆك تۈرك قاغانلىقىدا، ئۇيغۇرلار بۇ قاغانلىقنىڭ قۇدرەت تېپىپ، گۈللەپ ياشنىشىدىمۇ ھەل قىلغۇچ ئىجابىي رول ئوينىدى. شۇنىڭدەك، ئاخىر بېرىپ، ئۇنىڭ مەغلۇپ بولۇشى ۋە يوقىلىشىدىمۇ ھەل قىلغۇچ سەلبىي رول ئوينىدى.

تۈركلەر بىلەن جۇڭگو ئارىسىدا بولغان ئۇرۇشلارنىڭ خاراكتېرى توغرىسىدىمۇ بىر نەچچە ئېغىز سۆز قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. ئىككى دۆلەت ئارىسىدا بولغان ئۇرۇشلارنىڭ خاراكتېرى ھەرخىل بولۇپ، ئۇلارنىڭ ھەممىسىنى بىر تاياقتا ھەيدەپ قارىسىغا ھۆكۈم چىقارغىلى بولمايدۇ. گاھىدا تۈركلەر سەددىچىن سېپىلىدىن ئۆتۈپ جۇڭگو تېررىتورىيىگە تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەن، گاھىدا جۇڭگو قوشۇنلىرى سەددىچىن سېپىلىدىن چىقىپ، تۈركلەر تېررىتورىيىسىگە تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەن، بەلكى ئۇلارغا ھەربىي زەربە بېرىشنىلا كۆزلىمەي، ئەكسىچە يىراقنى نەزەردە تۇتۇپ، ئۇلارنىڭ تېررىتورىيىسىنى بېسىۋېلىشنى مەقسەت قىلغان. تاجاۋۇزچىلىق مەقسىتىدە قىلىنغان ھەرقانداق ئۇرۇش ئەلۋەتتە ئادالەتلىك ئۇرۇش بولمايدۇ.

بۇ ئىككى قوشنا دۆلەتنىڭ تىنچ ئۆتكەن مەزگىللىرىدىمۇ ئۆز ئارا قىلىشقان «دوستانە» مۇئامىلىلىرىدىمۇ سەممىيەت بولمىغان.

مىلادىنىڭ 697 ـ يىلى شەرقىي تۈرك قاغانى قاپاغان قاغان (692 ـ 716) تاڭ سۇلالىسىنىڭ قىرالچىسى (ئايال پادىشاھى) ۋۇ زېتيەنگە ئەلچى ئەۋەتىپ: جۇڭگوغا ئەل بولۇپ كەتكەن بىرنەچچە مىڭ ئائىلە تۈركلەرنى قايتۇرۇپ بېرىشنى، 1000 كۈرە ئورۇقلۇق ئاشلىق، 50 مىڭ توپ تاۋار ـ دۇردۇن، 3000 مىڭ دانە دېھقانچىلىق سايمىنى، 40 مىڭ جىڭ تۆمۈر بېرىشنى تەلەپ قىلغان[1]. ۋۇ زېتيەن قاپاغان قاغاننىڭ تەلىپىنى ئورۇنداشقا مەجبۇر بولغان بولسىمۇ، ئەمما، مۇئامىلىدە سەممىي بولمىغان. شۇنىڭ ئۈچۈن قاپاغان قاغان مىلادىنىڭ 698 ـ يىلى ۋۇ زېتيەنگە يوللىغان مەكتۇپىدا: «بىرىنچىدىن، ماڭا ئەۋەتىلگەن ئورۇقلۇق دانلارنى قورۇپ ئەۋەتىپسىلەر، يەرگە تېرىغاندىن كېيىن بىر تالمۇ ئۈنمىدى. ئىككىنچىدىن، ئەۋەتكەن ئالتۇن ـ كۈمۈش جابدۇقلىرىڭىز جا چىقتى....

(1) سىماگۇاڭ: «يىلنامە» خەزىنىچە، 14 ـ جىلد، 6516 ـ بەت.

ئۈچىنچىدىن، تاۋار - دوردۇنلىرىڭىزنىڭ ھەممىسى قوپال، ناچار ئىكەن. تۆتىنچىدىن... بىزگە ياتلىق قىلىنغان (قاپاغاننىڭ ئوغلىغا ياتلىق قىلىدىغان مەلىكىسى) ۋۇ جەمەتىدىن بولغان مەلىكە قىز بىزنىڭ لايىقىمىز ئەمەس ئىكەن، شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۈستىڭىزگە قوشۇن تارتىپ بارىمەن»[1] دەپ يازغان.

يۇقىرىدىكى پاكىتقا قارىغاندا، ۋۇ زېتيەندە سەممىيەت بولمىغان، قاپاغان قاغاننىڭ ئوغلىغا ياتلىق قىلىدىغان مەلىكە قىز تاڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرىنىڭ لى فامىلىلىك خان جەمەتىدىن بولماي، بەلكى ۋۇ فامىلىلىك (ۋۇ زېتيەننىڭ تۇغقانلىرى) جەمەتىدىن بولغان.

بەشىنچى باب: ئۇيغۇر - ئورخۇن قاغانلىقى ۋە تاڭ سۇلالىسى

قۇتلۇق بىلگە قاغان

ئۇيغۇر - ئورخۇن قاغانلىقى قۇتلۇق بىلگە قاغاننىڭ ۋاقتىدا (747-742) قۇدرەتلىك باسقۇچقا كىردى. شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ ياغلاقار قەبىلىسى باش بولۇپ قۇرغان ئۇيغۇر - ئورخۇن قاغانلىقى باشتا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، كېيىنكى شەرقىي تۈرك قاغانلىقى (682 - 744) بىلەن چىقىشالماي دائىم ئۇرۇشۇپ تۇرغانىدى. قۇتلۇق بىلگە قاغان 742 - يىلىدىن باشلاپ، قارلۇقلار ۋە باسمىللار بىلەن بىرلىشىپ شەرقىي تۈركلەرگە قارشى كەسكىن ئۇرۇشلارنى ئېلىپ باردى.

قارلۇقلار تۈرك قەبىلىلىرى ئىچىدە سانىنىڭ كۆپلۈكى، جەڭگىۋارلىقى ۋە تارىخىنىڭ ئۇزۇنلۇقى بىلەن مەشھۇر ئىدى. «ئوغۇزنامە» داستانىدىكى رىۋايەتكە قارىغاندا، «قارلۇق» دېگەن نامنى ئوغۇزخان قويغانىكەن. ئۇ رىۋايەتتە مۇنداق بايان قىلىنىدۇ: ئوغۇزخان غەربكە قىلغان يۈرۈشىدىن قايتىپ كېلىۋاتقاندا، ئۇنىڭ بوز ئايغىرى تاغ ئىچىگە قېچىپ كېتىدۇ. ئوغۇزنىڭ بەگلىرىدىن بىرى بۇ بوز ئايغىرنى ئىزدەپ كېتىپ ئۈچ كۈندىن كېيىن ئۇنى تاغ ئىچىدىن تېپىپ كېلىدۇ. شۇ چاغدا ھېلىقى بەگنىڭ ئۈستىبېشىنى قار قاپلاپ كەتكەنىكەن. بۇنى كۆرگەن ئوغۇزخان بۇ بەگكە «قارلىق بەك» دېگەن نامنى قويۇپ قويىدۇ ۋە ئۇنى شۇ يەردىكى قەبىلىگە بەگ قىلىپ تەيىنلەيدۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ،

(1) سىماگۇۋاڭ «يىلنامە» خەنزۇچە 14 - جىلد، 6531 - بەت.

www.uyghurkitap.com

ئۇ بەگنىڭ قەبىلىسى ئۆزلىرىنى «قارلۇق» دەپ ئاتايدىغان بولىدۇ[1]. قارلۇق دېگەن نام VIII ئەسىردە ئورنىتىلغان ئورخۇن ئابىدىلىرىدىمۇ ئۇچرايدۇ. قارلۇقلار ئۈچ قەبىلىدىن بويلا، سابەگ، تاشلى (تاشلىق) لاردىن ئىبارەت ئىدى. قارلۇقلار ئالتاي تاغلىرىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا ياشايتتى. كېيىن ئۆتۈكەن تاغلىرىغىچە سىلجىپ كېلىپ، شەرقىي ئۇيغۇرلار بىلەن يېقىن ئالاقىدە بولغان. قۇتلۇق بىلگە قاغان 742 - يىلى قارلۇقلار ۋە باسمىللار بىلەن بىرلىشىپ، شەرقىي تۈرك قاغانى ئۆزمىش قاغاننى (740 - 742) ئۆلتۈردى. لېكىن باسمىللار ئۈستۈن كېلىپ قاغانلىق ئورنىنى ئىگىلىۋالدى. باسمىل خانى ئاسىناس قاغان بولدى. ئۇيغۇرلار بىلەن قارلۇقلارنىڭ خانلىرى سول ۋە ئوڭ قول يابغۇلۇق مەنسەپلىرىدە قالدى. قۇتلۇق بىلگە قاغان بۇ ئىشقا زادى رازى ئەمەس ئىدى. ئۇ باسمىللارنىڭ ئۈستۈنلۈكىنى يوق قىلىپ تاشلاش ئۈچۈن ھەرىكەت قىلدى.

باسمىللار ئەڭ قەدىمكى چاغدىن تارتىپ ئۆتۈكەن تاغلىرىدا، بايقال كۆلىنىڭ جەنۇبىدا، قىرغىزلارنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا ياشىغان. ئۇلار قەدىمكى چاغدا، «جەدە ئاتلار» دەپمۇ ئاتالغان. تۈرك قاغانلىقى ۋاقتىدا، تۈركلەر، تۇدۇنلارنى ئەۋەتىپ باسمىللارنى ئىدارە قىلغان. باسمىللار كېيىنكى چاغلاردا ئاستا - ئاستا غەربكە كۆچۈپ كەتكەن، باسمىللار ئاساسەن ھازىرقى جىمسار ئەتراپلىرىغا كۆچكەن. قۇتلۇق بىگە قاغان مىلادىنىڭ 744 - يىلى شەرقىي تۈرك قاغانى بولمىش قاغان (742 - 744) نى ئۆلتۈرۈپ ئۆزىنى قۇتلۇق بىلگە قاغان، دەپ ئاتىدى. ئارقىدىنلا، باسمىللارىن بولغان ئاسىناس قاغانغا ھۇجۇم قىلىپ ئۇنى ئۆلتۈردى ۋە باسمىللارنى تولۇق بويسۇندۇرۇۋالدى.

قۇتلۇق بىلگە قاغان 744 - يىلى شەرقىي تۈركلەرنى بويسۇندۇرغاندىن كېيىن، ئۆزىگە بويسۇنىدىغان شەرقىي ئۇيغۇرلارنى ئىككى چوڭ تارماقتىن ئىبارەت 19 قەبىلىگە بۆلدى. ئۇلار - ئون ئۇيغۇر ۋە توققۇز ئوغۇزلاردىن ئىبارەت ئىدى.

ئون ئۇيغۇرلار:

1. ياغلاقار
2. قوتۇرغۇر
3. بوقاسقىر
4. ئاۋ چاغ

(1) مەھمۇد كاشغەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى» ئۇيغۇرچە 404 - ، 405 - بەتلەر.

ئۇيغۇر كىتاب تورى بېكىتى
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يېڭى ئادرېسى

5. ھازار ـ قاسار
6. خوغورسۇ
7. ياغما
8. ئاياۋىر
9. تورلام ۋىبۇر
10. ئادىز

توققۇز ئوغۇزلار:

1. ئۇيغۇر
2. بايىرغۇ
3. خون
4. بوكو
5. توڭرا
6. چىبنى
7. ئىزگىل
8. قارلۇق
9. باسمىل

ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ تارىخىنى ئۈچ باسقۇچقا بۆلۈپ بايان قىلىش مۇمكىن:

بىرىنچى باسقۇچ مۇستەقىللىقنىڭ دەسلەپكى باسقۇچى بولۇپ، بۇ باسقۇچ توپتوغرا 100 يىل (646 ـ 744) نى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، مانا شۇ باسقۇچتا يۈز بەرگەن ۋەقەلەر يۇقىرىدا (ئۇيغۇرلار بىلەن تۈركلەرنىڭ مۇناسىۋىتى بابىدا) بىر قەدەر تولۇق بايان قىلىندى.

ئىككىنچى باسقۇچ ئۇيغۇر ـ ئورخۇن قاغانلىقىنىڭ قۇدرەتلىك بىر ئىمپېرىيە قىياپىتىدە شەرقىي ئاسىيا قورۇقلۇقىدا قەد كۆتۈرگەن دەۋرى بولۇپ، بۇ باسقۇچ قۇتلۇق بىلگە قاغاندىن (مىلادىنىڭ 744 ـ يىلىدىن) تارتىپ ئالپ بىلگە تەڭرى ئۇيغۇر قاغانغىچە (825 ـ 832) بولغان 80 يىلنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مانا شۇ مەزگىلدە ئۇيغۇر ـ ئورخۇن قاغانلىقىنىڭ ھەربىي كۈچى مۇستەقىللىق باسقۇچىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدىكى 50 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇندىن 221 مىڭ كىشىلىك مۇنتىزىم ئاتلىق قوشۇنغا كۆپەيگەنىدى. بۇ قوشۇن 17 ئاتلىق دىۋىزىيە (ھەربىر دىۋىزىيە 13 مىڭ جەڭچىدىن تەركىب تاپقان) دىن ئىبارەت ئىدى. ئەنە شۇ مەزگىلدە، ئۇيغۇر ـ ئورخۇن قاغانلىقىنىڭ تېررىتورىيىسى شەرقتە

ھازىرقى ھىنگان تاغلىرىنىڭ شەرقىغىچە، شىمالدا بايقال كۆلى ۋە يەنسەي دەرياسىنىڭ يۇقىرىقى ئېقىملىرىغىچە، جەنۇبتا سەددىچىن سېپىللىغىچە، غەربىي جەنۇبتا ئالتۇنتاغقىچە، غەربتە پەرغانە ۋادىسى ۋە يەتتە سۇغىچە تۇتاشقانىدى.

شەرقىي ئۇيغۇرلار شەرقتىكى قىتان قوشۇقلارنى، شىمالدىكى قىرغىزلارنى، غەربتە تارىم ۋادىسىدىكى ئۇيغۇر خانلىقلىرى ۋە پەرغانە، يەتتە سۇدىكى تۈرك خەلقلىرىنى بويسۇندۇرغانىدى.

قۇتلۇق بىلگە قاغان 646 ـ يىلى تۇمىد قاغان ئورناتقان دۆلەت تەشكىلىي تۈزۈمىنى تېخىمۇ مۇكەممەللەشتۈردى. پايتەخت قارا بالغاسۇن بولدى.

ئۇچىنچى باسقۇچ ئۇيغۇر ـ ئورخۇن قاغانلىقىنىڭ تۇرلۇك سەۋەبلەرگە كۆرە ئاجىزلىشىپ، قاغانلىقنىڭ سىياسىي مەركىزىنى ئۆتۈكەندىن تەڭرىتاغلىرىنىڭ ئېتەكلىرىگە يۆتكىگەن چاغدىكى ئون يىلنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

تۆۋەندىكى بابلاردا بۇ قاغانلىقنىڭ تارىخىنىڭ ئىككىنچى ۋە ئۈچىنچى باسقۇچلىرىدا يۈز بەرگەن تارىخىي ۋەقەلەرنى بايان قىلىپ ئۆتىمىز.

ئۆكلۈك ئىسيانى

ئۇيغۇر ـ ئورخۇن قاغانلىقى قۇتلۇق بىلگە قاغاندىن باشلاپ، تاڭ سۇلالىسى بىلەن دوستانە، ئىناق ئۆتۈش يولىغا ئاساس سالدى. بۇرۇن تاڭ سۇلالىسى بىلەن بولغان مۇناسىۋەت ئۇنچىۋالا مۇقىملاشقان شەكىلدە ئەمەس ئىدى.

قۇتلۇق بىلگە قاغان 747 ـ يىلى ئالەمدىن ئۆتتى. ئورنىغا ئوغلى بايانچۇر تەگرىدا بولمىش ئېل تۇتمىش بىلگە قاغان ئۇنۋانىدا قاغان بولدى. بايانچۇرنىڭ ۋاقتىدا (747 ـ 759) ئۇيغۇرلار تاڭ سۇلالىسىگە ياردەم قىلىپ، ئۆكلۈك ۋە سۆيگۈملەرنىڭ ئىسيانىنى باستۇرۇشتا ئىنتايىن مۇھىم رول ئوينىدى.

تاڭ سۇلالىسى (618 ـ 907) پادىشاھ تاڭ شۈەنزۇڭنىڭ ۋاقتىدا (712 ـ 756) تاشقى ۋە ئىچكى جەھەتتىن ناھايىتى ئېغىر ئەھۋالغا دۇچ كەلدى.

تاڭ شۈەنزۇڭ مىلادىنىڭ 740 ـ يىللىرىغىچە شەرقىي تۈركلەر بىلەن تىبەت خانلىقىنىڭ ھۇجۇمىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، جۇڭگونىڭ شىمالىي ۋە غەربىي شىمال چېگرىلىرىدا 400 مىڭ كىشىدىن ئارتۇق قوشۇننى مۇداپىئەدە تۇرغۇزۇشقا مەجبۇر بولدى. بۇنى بىز باشتا ئېيتىپ ئۆتكەندۇق. بۇ بىر نەچچە يۈز مىڭ كىشىلىك قوشۇننى تەمىنلەش تاڭ دۆلىتىگە ناھايىتى ئېغىر مالىيە

قىيىنچىلىقى پەيدا قىلىپ بەردى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، تاڭ دۆلىتى بىلەن تىبەت خانلىقى ئارىسىدا بولغان ناھايىتى ئۇزۇنغا سوزۇلغان ئۇرۇشلارمۇ تاڭ دۆلىتىنىڭ قىيىنچىلىقىنى تېخىمۇ ئېغىرلاشتۇردى. تىبەت خانلىقى گەنسۇغا كۆز ئالايتىپ، مىلادىنىڭ 670 ـ يىلىدىن 730 ـ يىللىرىغىچە نەچچە يۈز مىڭ كىشىلىك قوشۇننى سەپەرۋەر قىلىپ، تاڭ سۇلالىسى بىلەن توختىماي ئۇرۇشۇپ تۇردى.

بۇنى ئاز دېگەندەك، مىلادىنىڭ 750 ـ يىلى تاڭ سۇلالىسى بىلەن ئەرەبلەر ئارىسىدا يۈز بەرگەن تالاس (ھازىرقى قىرغىزىستاندا) ئۇرۇشىدا گاۋ شەنزى باشچىلىقىدىكى جۇڭگو قوشۇنلىرى پاجىئەلىك ھالدا مەغلۇپ قىلىندى. گاۋ شەنزى ئامان قالغان بىرنەچچە مىڭ كىشىنىلا ئەگەشتۇرۇپ ئوتتۇرا ئاسىيادىن قېچىپ كەتتى.

جۇڭگو مىلادىنىڭ 750 ـ يىلى تالاس ئۇرۇشىدا مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، تاكى مىلادىنىڭ 1757 ـ يىلىغىچە بولغان مەزگىلەيچە (1000 يىل) ئوتتۇرا ئاسىياغا ئاساسەن تەسىر كۆرسىتەلمىدى.

تالاس ئۇرۇشىدىن كېيىن، ئۇيغۇر ـ ئورخۇن قاغانلىقى ئوتتۇرا ئاسىيا (ئاساسەن تارىم ۋادىسى) غا بولغان ھۆكۈمرانلىقىنى تىكلىۋالدى. چۈنكى تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تەسىرى سۈپۈرۈپ تاشلانغانىدى.

يۇقىرىدىكى سەۋەبلەرگە كۆرە، تاڭ سۇلالىسى ئاجىزلاپ، تاشقى ۋە ئىچكى جەھەتتىن خەتەرلىك ئەھۋالغا دۇچ كەلدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە تاڭ شۈەنزۇڭ پادىشاھلىقىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا تولىمۇ چىرىكلىشىپ، ئەيش ـ ئىشرەتكە بېرىلىپ، دۆلەتنىڭ ئىشى بىلەن كارى بولمىدى. ئۇ دۆلەتنى باشقۇرۇش ئىشىنى ياڭ گوجوڭ ئاتلىق ۋەزىرگە تاپشۇرۇپ قويدى، ئۆزى بولسا پۈتۈن ۋاقتىنى ياڭ گوجوڭنىڭ سىڭلىسى ياڭ گۈيفېي ئاتلىق گۈزەل مەلىكە بىلەن ئەيش ـ ئىشرەتتە ئۆتكۈزدى. مانا شۇنداق بىر ئەھۋال يۈز بەرگەندە، خېبېي بىلەن شەنشىنىڭ شىمالىي چېگرىسىدا مۇداپىئەدە تۇرىدىغان جۇڭگو قوشۇنلىرىنىڭ قوماندانى ئۆكلۈك (كېلىپ چىقىشى تۈرك، ئەن لۇشەن) پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ تاڭ سۇلالىسىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، ئۆزى خان بولۇش نىيىتىگە كەلدى. ئۆكلۈك، كۆرۈنۈشكە ناھايىتى ساددا بولغان بىلەن ھىيلىگەر، تالانتلىق قوماندان ئىدى. ئۇ ياڭ گۈيفېينىڭ كۆڭلىنى ئۆزىگە مايىل قىلىۋېلىپ، پادىشاھ تاڭ شۈەنزۇڭنىڭ ئىشەنچىسىگە ئىگە بولۇۋالدى. ئۆكلۈك ئۆز قوماندانلىقىدىكى قوشۇننى ئاساسەن تۈرك، قوموق، قىتان، شىبە قاتارلىق خەنزۇ بولمىغان

مىللەتلەردىن تەشكىل قىلدى. ئۇنىڭ بۇ ئىشىدىن گۇمانلانغان تاڭ شۆەنزۇڭ كۆنلەرنىڭ بىرىدە ئۆگلۈكتىن بۇنىڭ سەۋەبىنى سورىغاندا، ئۆگلۈك: «خۇلار سادda، جەڭگىۋار كېلىدۇ. ئۇلارنى باشقۇرماق ئاسان، ئۇرۇشتا كارغا كېلىدۇ» دەپ جاۋاب بەرگەن. ئۆگلۈك ئۆز قوماندانلىقىدىكى قوشۇنلارنى ئوبدان قوراللاندۇرۇپ بولغاندىن كېيىن، مىلادىنىڭ 755 ـ يىلى ئىسيان كۆتۈردى. ئۆگلۈككە تاڭ سۇلالىسىنىڭ ھەربىي ۋالىيلىرىدىن سۆيگۇم (كېلىپ چىقىشى تۈرك) مۇ قوشۇلدى. ئۆگلۈك 150 مىڭ كىشىدىن تەركىب تاپقان قوشۇننى ئاتلاندۇرۇپ خېبېيدىن شەرققە قاراپ يۈرۈش قىلدى. ئۇ لوياڭغا كەلگۈچە، قارشىلىق كۆرسەتكەن تاڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنى ئارقا ـ ئارقىدىن تارمار قىلىپ، لوياڭنى ئالدى. ئۇ سۆيگۇمنى خېبېينى ساقلاشقا قالدۇرۇپ قويدى. ئۆگلۈك لوياڭنى ئالغاندىن كېيىن، ئۆزىنى ئۇلۇغ يەن پادىشاھى دەپ جاكارلىدى.

لوياڭدىن چېكىنگەن تاڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى چاڭئەننىڭ شەرقىدىكى تۇڭگۇەنگە كېلىپ مۇداپىئەدە تۇردى. مانا شۇ قوشۇنلارنىڭ مەشھۇر ئىككى قوماندانى يۇن چاڭچىڭ بىلەن گاۋشەنزى پادىشاھ تاڭ شۆەنزۇڭ تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. پادىشاھ يۇن چاڭچىڭغا «دۈشمەننىڭ كۈچىنى كۆككە كۆتۈرۈپ، كىشىلەرنى ئەندىشىگە سالدى» دېگەن گۇناھنى قويغان بولسا، گاۋشەنزىگە «شەنشىدىكى نۇرغۇن جايلارنى قولدىن بەردى، لەشكەرلەرنىڭ ھەربىي تەمىناتىنى قىسىپ ئۆز يانچۇقىغا سالدى» دېگەن گۇناھنى قويدى. تۇڭگۇەندىكى قوشۇنلارغا قوشوخان (كېلىپ چىقىشى قارلۇق) نى قوماندان قىلىپ تەيىنلىدى. ئۆگلۈك ئارقا تەرەپلىرىدە چىققان قالايمىقانچىلىقنى بېسىقتۇرغاندىن كېيىن، بىر نەچچە يۆنىلىش بويىچە تۇڭگۇەنگە ھۇجۇم قىلىپ، قوشوخان قوماندانلىقىدىكى تاڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنى ئۇزۇل ـ كېسىل تارمار قىلدى. قوشوخاننى بولسا ئۆزىنىڭ قول ئاستىدىكىلىرىدىن بىرى تىرىك تۇتۇپ، ئۆگلۈككە ئاپىرىپ بەردى. تۇڭگۇەندىكى مەغلۇبىيەتتىن كېيىن، تاڭ شۆنزۇڭ پايتەختى چاڭئەندىن چىقىپ، سىچۇەندىكى چېڭدۇغا قاراپ قاچتى.

ئۆگلۈك چاڭئەنگە كىرگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ كۈچى ناھايىتى جانلىنىپ كەتتى. تاڭ شۆەنزۇڭ شەنشىدىكى شىنفېڭ ناھىيىسىنىڭ غەربىگە كەلگەندە، ئۆزى بىلەن بىللە كېتىۋاتقان باش ۋەزىرى ياڭ گوجۇڭنى ئۆلتۈردى. كىشىلەر يەنە پادىشاھنى ياڭ گۈيفېينىمۇ ئۆلتۈرۈشكە قىستىدى. چۈنكى ئۇلار بۇ ئىككىسىنى دۆلەتنىڭ بېشىغا بالايىئاپەت ئەكەلدى دەپ ھېسابلايتتى. ئىككىسى ئۆلتۈرۈلگەندىن

كېيىن، تاڭ شۈەنزۇڭ بىلەن بىللە كېتىۋاتقانلارنىڭ ئۇنىڭغا بولغان غەزىپى پەسەيدى. پادىشاھ شۇ جايدىن چېڭدۇغا قاراپ يولغا چىققاندا، شاھزادە لى خېڭ ئاتىسىدىن ئايرىلىپ قېلىپ، گەنسۇدىكى لىڭۋۇ دېگەن جايغا كەلدى. ئۇ تاڭ سۇلالىسىنىڭ مەشھۇر دۆلەت ئەربابى گوزىيىنىڭ مەسلىھەتى ۋە قوللىشى بىلەن ئۆزىنى تاڭ سۇزۇڭ دېگەن نامدا پادىشاھ دەپ ئېلان قىلدى. دەل شۇ پەيتتە، ئىسيانچىلار ئارىسىدا جېدەل چىقىپ، ئەنلۇشەننى ئۆز ئوغلى ئۆلتۈردى. سۈيگۈم ئەنلۇشەننىڭ ئوغلىغا بويسۇنمىدى. بۇنداق ئەھۋالنىڭ يۈز بېرىشى تاڭ سۇزۇڭ ئۈچۈن پايدىلىق ئىدى. يېڭى پادىشاھ ئىسياننى باستۇرۇپ ئەيش - ئىشرەتلىك تۇرمۇشنى تېززەك ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن، ئۇيغۇر - ئورخۇن قاغانلىقىدىن ھەربىي ياردەم ئېلىش قارارىغا كەلدى. تاڭ سۇزۇڭ مىلادىنىڭ 757 - يىلى گوزىيى باشچىلىقىدا، تاڭ ئوردىسىدا چوڭ ئەمەلدار بولۇپ ئىشلەيدىغان ئۇيغۇر بوكوقەيىن ھەمراھلىقىدا قارابالغاسۇنغا دىپلوماتىك ئەلچىلەر ئۆمىكى ئەۋەتتى. جۇڭگو ئەلچىلىرى ئۇيغۇر - ئورخۇن قاغانى بايانچۇر بىلەن سۆھبەت ئېلىپ بېرىپ، تاڭ دۆلىتىگە ھاقارەت كەلتۈرىدىغان ئېغىر شەرتلەرگە ئىلاجسىز ماقۇل بولۇپ، ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ ھەربىي ياردىمىگە ئېرىشتى. تۈزۈلگەن بىتىمنامىگە كۆرە، ئۇيغۇرلار چاڭئەن بىلەن لوياڭنى ئىسيانچىلاردىن قايتۇرۇۋالغاندا، شەھەردىكى زېمىن، ئىبادەتخانىلار تاڭ سۇلالىسىگە تەۋە بولىدىغان، ئالتۇن - كۈمۈش، تاۋار - دۇردۇن، قىز - چوكانلار بولسا ئۇيغۇرلارغا تەۋە بولىدىغان، ئۇنىڭدىن باشقا، تاڭ پادىشاھى ئۆزىنىڭ مەلىكە قىزلىرىدىن بىرىنى ئۇيغۇر قاغانىغا ياتلىق قىلىدىغان بولدى. چىرىكلەشكەن تاڭ سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىرى ئۆزلىرىنىڭ ئەيش - ئىشرەتلىك تۇرمۇشىنىڭ تېززەك ئەسلىگە كېلىشىنى كۆزدە تۇتۇپ، بۇ بىتىمنامىدىكى مەزمۇنلارنىڭ دۆلىتىنىڭ ئىززەت - ئابرويىنى ئاياغ ئاستى قىلىدىغانلىقى ۋە خەلققە بالايىئاپەت ئەكىلىدىغانلىقى بىلەن ھېسابلاشمىدى.

تۈزۈلگەن بىتىمنامىگە كۆرە، بايانچۇر مىلادىنىڭ 757 - يىلى ئوغلى يابغۇ تېكىن قوماندانلىقىدا 50 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇننى جۇڭگوغا ئەۋەتتى. ئۇيغۇر ئاتلىق قوشۇنلىرى تاڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىغا ماسلىشىپ، ئىسيانچىلارغا قارشى جەڭ قىلدى. شۇ يىلى كۈزدە، ئىتتىپاقداش قوشۇنلار چاڭئەننىڭ غەربىدە بولغان ئۇرۇشتا ئىسيانچى قوشۇنلارنى تامار قىلدى. ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولغان ئىسيانچىلار چاڭئەننى تاشلاپ چىقىپ تۇڭگۇەنگە چېكىندى. بىرلەشمە قوشۇن چاڭئەنگە كىرگەندىن كېيىن، يابغۇ تېكىن بىتىمنامە بويىچە ئىش كۆرمەكچى

بولدى. بۇ ۋاقىتتا تاڭ پادىشاھى ئۇنىڭغا ئەگەر چاڭئەندە بىتىمنامە بويىچە ئىش قىلىنسا، لوياڭدىكىلەرگە تەسىرى ياخشى بولمايدۇ. ئۇ چاغدا، لوياڭلىقلار ئىسيانچىلار تەرىپىنى ئالىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، لوياڭ قايتۇرۇۋېلىنغاندىن كېيىن، ئاندىن ھەر ئىككى شەھەردە بىتىمنامە بويىچە ئىش كۆرسەڭلار، دەپ يالۋۇردى. بۇنىڭغا يابغۇ تېكىن ئۇنىمىدى. ئاخىر تاڭ ھۆكۈمرانلىرى يابغۇ تېكىننىڭ ئانىسىغا يالۋۇردى. يابغۇ تېكىن ئانىسىنىڭ سۆزىنى يىرالماي، بىتىمنامىنى لوياڭ ئېلىنغاندىن كېيىن ئىجرا قىلىشقا ماقۇل بولدى. ئانچە ئۇزۇن ئۆتمەي يابغۇ تېكىن لوياڭنى ئىسيانچىلاردىن تارتىۋالدى ۋە چاڭئەن بىلەن لوياڭدا بىتىمنامە بويىچە ئىش كۆردى.

ئىسيانچىلار چاڭئەن ۋە لوياڭدىن قوغلاپ چىقىرىلغاندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ روھى چۈشۈپ ھەربىي ئىنتىزامى بوشىشىپ كەتتى. 759 ـ يىلى سۆيگۈم ئۆگلۈكنىڭ ئوغلى (ئەن چىڭشۈي) نى ئۆلتۈرۈپ ئۇنىڭ قوشۇنلىرىنى تىزگىنلىۋالدى. ئۇزۇن ئۆتمەي، سۆيگۈممۇ، ئۆز ئوغلى سى چاۋيى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. سى چاۋيى ئۆزىنى «سېرىق پادىشاھ» جاكارلاپ، لوياڭنى بېسىۋالدى. تاڭ سۇلالىسى يەنە خەۋپ ئاستىدا قالدى.

بۇ چاغدا ئۇيغۇر ـ ئورخۇن قاغانلىقىدا بوگوخان قاغان بولغانىدى. چۈنكى، مىلادىنىڭ 759 ـ يىلى بايانچور ئالەمدىن ئۆتۈپ، ئورنىغا كىچىك ئوغلى بوگوخان ئاي تەڭرىدە قۇت بولمىش ئېل تۇتمىش قوچ قولۇق بىلگە قاغان ئۇنۋانىدا قاغان بولغانىدى. بوگو خاننىڭ يەنە بىر ئىسمى ئېل تېكىن ئىدى. تارىخىي مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، يابغۇ تېكىن چاڭئەن بىلەن لوياڭ ئىسيانچىلاردىن تازىلانغاندىن كېيىن، ئورخۇنغا قارابالغاسۇنغا قايتىپ كەتكەن، ئۇ ئانچە ئۇزۇن ئۆتمەي، ئېغىر جىنايەت ئۆتكۈزگەنلىكى ئۈچۈن (ئېھتىمال بايانچورنى ئۆلتۈرمەكچى بولغان بولسا كېرەك) ئۆلتۈرۈلگەنىدى.

بوگوخان تاڭ سۇزۇڭنىڭ ئەركە ئوغلى تاڭ دەيزۇڭ (762 ـ 779) ئەلچى ئارقىلىق قىلغان تەكلىپىگە بىنائەن مىلادىنىڭ 762 ـ يىلى ئىسياننى باستۇرۇشقا ياردەم بېرىش ئۈچۈن جۇڭگوغا كەلدى. بۇ چاغدا، تاڭ دەيزۇڭ ئۆزىنىڭ تۇنجى ئوغلى لى شى (كەلگۈسىدىكى پادىشاھ تاڭ دېزۇڭ) نى تاڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىغا باش قوماندان قىلىپ تەيىنلەپ، بىرقانچە قوماندانلىرىنىڭ ھەمراھلىقىدا، بوگوخاننى قارشى ئېلىشقا ئەۋەتتى. بوگوخان تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئادەملىرىنى كۆزگە ئىلمىدى، ناھايىتى مەغرۇرانە قىياپەتتە تۇردى. بوگوخاننىڭ ھۇزۇرىغا كەلگەن تاڭ

شاھزادىسى لى شى ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرى ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆرپ - ئادىتىگە ھۆرمەت قىلىپ، قائىدە بويىچە، ئۇنىڭ ئالدىغا كەلگەندە ئۇيغۇرچە ئۇسسۇل ئوينىشى كېرەك ئىدى. شۇ قائىدىگە كۆرە، تاڭ قوماندانلىرى ئۇيغۇرچە ئۇسسۇل ئوينىدى، لېكىن لى شى ئۇسسۇل ئوينىمىدى. بوگوخاننىڭ قوماندانلىرىدىن بىرى لى شىنى ئۇسسۇل ئويناشقا قىستىغاندا، ئۇنىڭ ھەمراھلىرىدىن شاھزادە لىشى تېخى ياش، گۆدەك، ئۇيغۇرچە ئۇسسۇلنى تېخى ئۆگىنىشكە ئۈلگۈرەلمىگەن، دەپ تۇرۇۋالدى. بۇنىڭغا ئاچچىقى كەلگەن ئۇيغۇر سەركەردىسى تاڭ قوماندانلىرىدىن بىر نەچچىسىنى باغلىتىپ ھاۋا تاپان قىلىپ ئېسىپ قويۇپ، ھەر بىرىگە يۈزدىن كالتەك ئۇرغۇزدى. شۇ كېچىسى تاڭ قوماندانلىرىدىن ۋۇجۈي قاتارلىق بىر نەچچىسى كالتەك زەربىسىدىن ئۆلدى. ئۇيغۇرلارنىڭ قىلمىشىدىن نارازى بولغان شاھزادە لى شى ئىتتىپاقنى بۇزۇپ، ئۇيغۇرلار بىلەن ئۇرۇشماقچىمۇ بولدى. لېكىن، بۇنداق قىلىشنىڭ ياخشى ئاقىۋەت ئەكەلمەيدىغانلىقىنى سېزىپ، ئۆزىنى بېسىۋالدى.

مىلادىنىڭ 762 - يىلى ئۇيغۇرلارنىڭ ياردىمىنى قولغا كەلتۈرگەن تاڭ سۇلالىسى لوياڭنى ئىسيانچىلاردىن تارتىۋالدى. سى چاۋيى خېبېيگە قېچىپ كەتتى. ئۆڭلۈك - سۈيگۈم باشچىلىقىدىكى بۇ ئىسيان ئاساسەن بېسىقتۇرۇلدى. ئۇيغۇرلار لوياڭغا كىرگەندە نۇرغۇن بايلىقلارنى قولغا چۈشۈردى. لوياڭ ئىسيانچىلاردىن تازىلىنىدىغان چاغدا، شەھەرگە ئوت قويۇلدى. شەھەردىكى ئۆي - ئىمارەتلەر 20 كۈنگىچە كۆيۈپ تۇردى. بوگوخان مىلادىنىڭ 763 - يىلى جۇڭگودىن ئۆز ئېلىگە كېتىدىغان چاغدا، ناھايىتى نۇرغۇن بايلىقلارنى ئەكەتتى. بۇنداق بايلىقلار خەلقتىن يىغىۋېلىنغانىدى. ئۆڭلۈك - سۈيگۈم باشچىلىقىدىكى ئىسيانىنى باستۇرۇشتا، تاڭ سۇلاسىگە ياردەمگە كەلگەن ئۇيغۇرلار ئاغدۇرۇلۇپ كېتىشكە يۈزلەنگەن تاڭ سۇلالىسى ھاكىمىيىتىنى قوغداپ قالدى، جۇڭگونىڭ بىرلىكى تېزدىن ئەسلىگە كەلدى، ئىشلەپچىقىرىش ئىزىغا چۈشۈپ، خەلق خاتىرجەم تۇرمۇش كەچۈرۈشكە باشلىدى. مانا مۇشۇ جەھەتتىن ئالغاندا، ئۇيغۇرلار ئۆڭلۈك ئىسيانىنى باستۇرۇشتا ئىجابىي رول ئوينىدى.

يەتتە يىل داۋام قىلغان (755 - 762) ئۆڭلۈك ئىسيانى خەنزۇ خەلقى ئۈچۈن قورقۇنچلۇق بالايىئاپەتلەرنى كەلتۈردى. ئۆڭلۈك ئىسيانى باشلىنىش هارپىسىدا (مىلادىنىڭ 754 - يىلى) تاڭ سۇلالىسىدىكى ئاھالىنىڭ سانى تەخمىنەن 53 مىليون ئىدى. ئىسيان باستۇرۇلغاندا بولسا، بۇ سان 17 مىليونغا چۈشۈپ

قالدى. يەتتە يىل داۋام قىلغان ئۇرۇشتا، ئاچارچىلىقتا ۋە خىلمۇ خىل يۇقۇملۇق كېسەللەر بىلەن 36 مىليون ئادەم ئۆلدى.

تىبەت خانلىقى بىلەن بولغان ئۇرۇش

ئىسيان باستۇرۇلغاندىن كېيىن، تاڭ سۇلالىسى يەنە بىر ئېغىر خەۋىپلىك ئەھۋالغا دۇچ كەلدى. تاڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ كۆپ قىسمى ئىسيانىنى باستۇرۇشقا سەپەرۋەر قىلىنغانلىقىدىن، جۇڭگونىڭ غەربىي شىمال چېگرىسىدا مۇداپىئەدە تۇرىدىغان قوشۇنلىرى يوّتكەپ كېتىلگەنىدى. چېگرا مۇداپىئەسىدە قالدۇرۇلغان قوشۇنلارنىڭ بولسا، سانى ئاز ھەم سۈپىتى ناچار (قېرى، ئاجىز) بولۇپ قالدى. تىبەت خانلىقى مانا شۇنداق پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، گەنسۇنىڭ خېشى كارىدورىنى بېسىۋالدى. تىبەت خانلىقى مىلادىنىڭ 763 ـ يىلى 200 مىڭ كىشىدىن ئارتۇق قوشۇنىنى سەپەرۋەر قىلىپ، گەنسۇنىڭ لۇڭشى ناھىيىسىدىن شەرققە قاراپ يۈرۈپ، شەنشىگە بېسىپ كىرىپ، پايتەخت چاڭئەنگە يېقىنلاپ كەلدى. ئىچكى ئۇرۇشلاردا ھالىدىن كەتكەن تاڭ سۇلالىسى چاڭئەننى مۇداپىئە قىلىشتا ئاجىز ئىدى. پادىشاھ تاڭ دەيزۇڭ پايتەختنى تاشلاپ چىقىپ شەنجۇ دېگەن جايغا قېچىپ كەتتى. تىبەت قوشۇنلىرى چاڭئەنگە بېسىپ كىرىپ، شەھەرگە ئوت قويدى. تىبەتلىكلەر شەھەر ئىچىدىكى ياشلار، قىزلار، ھۈنەرۋەنلەرنى ئېلىپ ئۆز ئېلىگە قايتىشقا ھازىرلىق قىلدى. شۇ چاغدا، تاڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ ئىچكى ئەھۋالىنى ئېنىق بىلمىگەن تىبەتلىكلەر ئۆزىچە ئەندىشىگە چۈشۈپ، چاڭئەننى تاشلاپ چىقىپ، نىڭشىيانىڭ گويەن ناھىيىسى، گەنسۇنىڭ چىڭيەن، فېڭلىياڭ قاتارلىق جايلىرىغا چېكىنىپ، باشقىدىن ھۇجۇم قىلىش پەيتىنى كۈتۈپ تۇردى. دەل شۇ چاغدا، تاڭ سۇلالىسىنىڭ مەشھۇر قوماندانلىرىدىن بىرى بولغان ئۇيغۇر بوكو قەيىن بىلەن پادىشاھ تاڭ دەيزۇڭ ئارىسىدا كېلىشمەسلىك يۈز بەردى. بوكو قەيىن ئىسيانىنى باستۇرۇشتا كۆزگە كۆرۈنگۈدەك خىزمەت كۆرسەتكەن بولسىمۇ، پادىشاھ تەرىپىدىن قىلىنغان ئىلتىپات يېتەرلىك بولمىغانلىقى ئۈچۈن، ئۇ پادىشاھقا نارازى بولدى. پادىشاھ ئۇنى پايتەختكە چاقىرغاندا بوكو قەيىن ئوردىغا بارمىدى. بۇ ئىشتىن گۇمانلانغان پادىشاھ تاڭ دەيزۇڭ گوزىيىنى ئۇنىڭ ئورنىغا ھەربىي ۋالىي قىلىپ تەيىنلىدى. بۇنى ئاڭلىغان بوكو قەيىن بىر نەچچە يۈز كىشىنى ئەگەشتۈرۈپ نىڭشىيا ئەتراپىغا قېچىپ بېرىپ، قوشۇن توپلىدى، ئاندىن كېيىن، ئۇيغۇر

قاغانلىقىنىمۇ ئۆزىگە ياردەم بېرىشكە چاقىردى ۋە تىبەتلىكلەر بىلەنمۇ ئالاقە باغلاپ، تاڭ سۇلالىسىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاشقا بەل باغلىدى. ئۇيغۇر قاغانى بوكۇ قاغان بوكۇ قەيىنىگە ئالپ قۇلۇق تۇتۇق ياغلاقار تېكىن قوماندانلىقىدا 10 مىڭ كىشىگە يېقىن ئۇيغۇر ئاتلىق قوشۇننى ياردەمگە ئەۋەتتى. مىلادىنىڭ 764 - يىلى بوكۇ قەيىن ئۇيغۇر قاغانلىقى بىلەن تىبەت خانلىقىدىن ياردەمگە ئالغان ۋە ئۆزى توپلىغان بولۇپ بىر نەچچە يۈز مىڭ كىشىلىك قوشۇننى باشلاپ چاڭئەنگە ھۇجۇم قىلدى. پايتەخت ناھايىتى جىددىي خەۋپ ئىچىدە قالدى. شۇ چاغدا، تاڭ سۇلالىسىنىڭ قوماندانى گوزىيى ئالپ قولۇق تۇتۇق ياغلاقار تېكىننىڭ قارارگاھىغا بېرىپ، ئۇنىڭ بىلەن سۆزلىشىپ، ئۇيغۇرلارنى قولغا كەلتۈرۈپ، ئۇيغۇر قاغانلىقى بىلەن تاڭ سۇلالىسىنىڭ دوستلۇق مۇناسىۋىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، تىبەت قوشۇنلىرىغا قارشى ئۇرۇش قىلىشقا ئېرىشتى. بۇ ئەھۋال يۈز بەرگەندىن كېيىن، پايتەخت چاڭئەننىڭ بوسۇغىسىغىچە كەلگەن 100 مىڭ كىشىلىك تىبەت قوشۇنلىرى ئارقىغا چېكىنىپ، نىڭشيادىكى لىڭۇۋ دېگەن جايغا كېلىپ ئورۇنلاشتى. ئۇيغۇر سەركەردىسى ئالپ قولۇق تۇتۇق ياغلاقار تېكىن مىلادىنىڭ 765 - يىلى ئۇيغۇر قوشۇنلىرىنى باشلاپ قاتتىق سوغۇقتا (1 - ئاي ئەتراپىدا) تىبەت قوشۇنلىرى جايلاشقان لىڭئۇ دېگەن جايغا يېقىنلاپ كەلدى. ئالپ قولۇق تۇتۇق ياغلاقار تېكىن دەھشەتلىك قار - شىۋىرغان بولۇپ تۇرغان كېچىسى تىبەت قوشۇنلىرىنىڭ چېدىرلاردا ئۇخلاۋاتقانلىقىدىن پايدىلىنىپ، ئۇلارغا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ، تاڭ ئاتقۇچە تىبەت قوشۇنلىرىدىن 50 مىڭ كىشىنى ئۆلتۈرۈپ، قالغان قىسمىنى ئەسىر ئالدى. بۇ ئۇرۇشقا تاڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى ئۇيغۇر قوشۇنلىرىغا ماسلىشىپ جەڭ قىلدى. ئۇيغۇرلار تىبەتلىكلەر ئۈستىدىن قازانغان بۇ غەلىبىسىدە 1 مىليوندىن ئارتۇق چارۋا مال (تۆگە، ئات، كالا، قوي قاتارلىقلار) نى غەنىيمەت ئالدى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى تاڭ دەيزۇڭ ئۇيغۇرلارنىڭ بۇ ئۇرۇشتا ياراتقان تۆھپىسىنى نەزەردە تۇتۇپ، ئۇلارغا 100 مىڭ توپ شايى - دۇردۇن ھەدىيە قىلدى.

تاڭ سۇلالىسىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاش ئۈچۈن ئىسيان كۆتۈرگەن بوكۇ قەيىن مىلادىنىڭ 764 - يىلى ئۇيغۇر قاغانلىقى بىلەن تىبەت خانلىقىنىڭ ياردىمىگە ئىگە بولۇپ، بىرنەچچە يۈزمىڭ جەڭچىدىن تەركىب تاپقان قوشۇننى ئاتلاندۇرۇپ چاڭئەنگە ھۇجۇم قىلىش ئۈچۈن كېتىۋاتقاندا، يولدا ئۇشتۇمتۇت كېسەل بولۇپ ئۆلگەندى.

جۇڭگو مەلىكە قىزلىرىنىڭ ئۇيغۇر قاغانلىرىغا ياتلىق بولۇشى

مىلادى VIII ئەسىرنىڭ 50 ـ يىللىرىدا، شەرقىي ئاسىيادا ئۇيغۇر ـ ئورخۇن قاغانلىقى، تاڭ سۇلالىسى، تىبەت خانلىقى قاتارلىق ئۈچ چوڭ دۆلەت بولۇپ، ئۇلارنىڭ بىر ـ بىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ناھايىتى جىددىي ۋە مۇرەككەپ ئىدى. بۇ چاغدا تاڭ سۇلالىسىنى بۇرۇنقى سەلتەنەتلىك، قۇدرەتلىك ئەھۋالىنى يوقىتىپ، ئاجىزلىشىپ قالغانىدى. ئۇيغۇر ـ ئورخۇن قاغانلىقى بولسا قۇتلۇق بىلگە قاغاننىڭ ۋاقتىدىن تارتىپ (مىلادىنىڭ 744 ـ يىلىدىن) كۈچىيىشكە باشلاپ، ناھايىتى قۇدرەتلىك بىر دۆلەت ھالىغا كەلگەن ئىدى. تىبەت خانلىقىمۇ بىر نەچچە يۈز مىڭ كىشىلىك قوشۇنغا ئىگە دۆلەت بولۇپ، ئۆز قوشۇنلىرىغا، بولۇپمۇ جۇڭگوغا پات ـ پاتلا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇنى قورقۇتۇپ تۇراتتى. جۇڭگونىڭ ئۇيغۇر قاغانلىقى بىلەن تىبەت خانلىقىغا تۇتقان مۇناسىۋىتى بىردەك ئەمەس ئىدى. تىبەت خانلىقى بولسا، جۇڭگوغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرىپ جۇڭگونىڭ غەربىي ۋە غەربىي شىمالىدىكى تېررىتورىيىسىنى بېسىۋېلىشقا ئىنتىلەتتى. ئۇيغۇر قاغانلىقىدا بولسا، جۇڭگو تېررىتورىيىسىدىن بىرەر جاينى بېسىۋېلىش نىيىتى يوق ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن تاڭ سۇلالىسى ئۇيغۇر ـ ئورخۇن قاغانلىقى بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ تىبەت خانلىقىغا قارشى تۇرۇش يولىنى تۇتتى.

تاڭ سۇلالىسى ئۆگلۈك ۋە سۆيگۈم ئىسيانىنى باستۇرۇشقا تىبەت خانلىقىدىن ياردەم ئالماي (تىبەت خانلىقىنىڭ قارا نىيىتىدىن قورقاتتى) ئۇيغۇر قاغانلىقىدىن ياردەم ئالغانىدى. شۇنىڭدىن باشلاپ، ئۇيغۇر قاغانلىقى بىلەن تاڭ سۇلالىسى ئارىسىدىكى ئىناق قوشنىدارچىلىق مۇناسىۋىتى سىياسىي، ھەربىي، ئىقتىسادىي جەھەتلەردىلا بولۇپ قالماستىن، بەلكى قۇدىلىشىش جەھەتتىمۇ ئۆز ئىپادىسىنى تاپتى. مىلادىنىڭ 756 ـ يىلى، ئۇيغۇر قاغانلىقى بىلەن تاڭ سۇلالىسى ئارىسىدا تۈزۈلگەن بىتىمنامىدە تاڭ سۇلالىسى مەلىكە قىزلىرىنىڭ ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ قاغانلىرىغا ياتلىق قىلىنىشى بەلگىلەنگەنىدى. ئۇنىڭدىن تاشقىرى، ئۆگلۈك ئىسيانى باستۇرۇلغاندىن كېيىن، تاڭ سۇلالىسى ھەر يىلى ئۇيغۇر قاغانلىقىغا 20 مىڭ توپ تاۋار ـ دۇردۇن ئەۋەتىپ تۇرۇش مەجبۇرىيىتىنى ئۈستىگە ئالغان[1]. تاڭ سۇلالىسى بۇ مەجبۇرىيىتىنى تەخمىنەن 100 يىل (757 ـ يىلىدىن 840 ـ يىلىغىچە) ئۆتىدى. ئۇ ئولپاننى جۇڭگونىڭ ساراي تارىخچىلىرى «سوۋغا ـ

(1) «تاڭ سۇلالىسى يىلنامىسى. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە».

سالام» دېگەن چىرايلىق سۆزلەر بىلەن پەردازلاپ يېزىپ قويغان. ئەمەلىيەتتە بولسا ھەر يىلى ئۇيغۇر قاغانلىقىغا ئەۋەتىلىدىغان 20 مىڭ توپ تاۋار ـ دۇردۇن سېلىقتىن باشقا نەرسە ئەمەس ئىدى. ئىككى دۆلەت ئوتتۇرىسىدا تۈزۈلگەن بىتىمنامىگە كۆرە، مىلادىنىڭ 758 ـ يىلى تاڭ سۇلالىسى پادىشاھى تاڭ سۇزۇڭ ئۆز قىزى مەلىكە نىڭگونى ئۇيغۇر قاغانى بايانچۇرغا ياتلىق قىلدى. بايانچۇر تاڭ سۇلالىسى مەلىكىسىنىڭ تويلۇقى ئۈچۈن يارامىلىق ئاتتىن ئىككى مىڭنى ئەۋەتتى. بۇنىڭدىن باشقا، بەش ۋەزىر ئادىز باشچىلىقىدا 2000 كىشىدىن تەركىب تاپقان قارشى ئېلىش ئۆمىكىنى تەشكىللەپ مەلىكىنىڭ ئالدىغا ئەۋەتتى. مانا شۇ ئۆمەكنىڭ تەركىبىدە، قاغان بايانچۇرنىڭ سىڭلىسى قۇتلۇق بىلگە بىكە باشچىلىقىدا 56 نەپەر بىكە قىزلار (ئۇيغۇر بەگلىرىنىڭ ئاياللىرى، قىزلىرى) دىن تەشكىل تاپقان ئايال ـ قىزلار ئۆمىكىمۇ بار ئىدى.

مەلىكە نىڭگونىڭ ئۆز ئارزۇسى بويىچە بولغاندا، ئۇ ھېچقاچان ئۆزگە يات بولغان يىراق جايدىكى بىر دۆلەتنىڭ ھۆكۈمرانىغا ياتلىق بولۇشنى خالىمىغان بولاتتى. شۇڭا مەلىكە نىڭگو ئۆز ئاتىسى تاڭ سۇزۇڭ بىلەن خوشلىشىپ، قارابالغاسۇنغا ماڭىدىغان چاغدا، ھەسرەتلىك تىنىپ، كۆز ياشلىرىنى ئاققۇزۇپ تۇرۇپ: «دۆلەت ئىشلىرى مۇھىم، ئۆلسەممۇ بۇنىڭغا ئۆكۈنمەيمەن» دېگەن. دېمەك، بۇنىڭدىن، مەلىكە نىڭگونىڭ ناھايىتى مۇھىم سىياسىي مەسئۇلىيەتنى ئۆز ئۈستىگە ئالغانلىقىنى بىلىش تەس ئەمەس. شۇنىمۇ ئېيتىپ ئۆتۈش كېرەككى، مەلىكە نىڭگو قىز بولماستىن بايانچۇرغا ياتلىق بولۇشتىن بۇرۇن ئىككى قېتىم ئەرگە تەگكەن چوكان ئىدى، بايانچۇر ئۇنىڭ ئۈچىنچى كۈيۈسى بولاتتى.

مەلىكە نىڭگو بايانچۇرغا ياتلىق بولۇپ بىر يىلدىن كېيىن، مىلادىنىڭ 759 ـ يىلى قاغان ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇيغۇرلار ئۆز قائىدىسى بويىچە، مەلىكە نىڭگونى مەرھۇم قاغان بىلەن بىللە دەپنە قىلماقچى بولدى. مەلىكە نىڭگو ئۇيغۇرلارنىڭ خەنزۇلارنىڭ قائىدە ـ يوسۇنلىرىغا ھۆرمەت قىلىشىنى ئۆتۈنۈپ سوراپ تىرىك پېتى دەپنە بولۇپ كېتىشتىن ئاران قۇتۇلۇپ قالدى. ئەمما ئۇ چېكىسىنى تىلىپ قان ئاققۇزۇپ ئېسەدەپ يىغلاپ، بايانچۇرنىڭ ۋاپاتىغا ماتەم تۇتتى. مەلىكە نىڭگو بايانچۇردىن بالا تۇغمىغانىدى. شۇڭا ئۇ جوڭگوغا قايتۇرۇلدى.

بايانچۇر ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ كىچىك ئوغلى بوگوخان قاغان بولدى. بوگوخان (759 ـ 779) مەلىكە نىڭگو بىلەن قارابالغاسۇنغا بىللە كەلگەن تاڭ سۇلالىسىنىڭ خان قىزلىرىدىن بىرى بولغان مەلىكە شاۋنىڭگوغا ئۆيلەندى.

بۇ مەلىكە قارابالغاسۇندا 33 يىل (758 ـ 791) تۇردى. ئۇ شۇ مەزگىلنىڭ ئىچىدە، 20 يىل بوگۇخان بىلەن ھايات كەچۈردى. 779 ـ يىلى بوگۇخان ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن بولسا، 13 يىل (791 ـ يىلىغىچە) تۇللۇقتا ئۆتتى. ئاخىر، 791 ـ يىلى قارا بالغا سۇندا ئالەمدىن ئۆتتى. مەلىكە شاۋنىڭگو بوگۇ خاندىن ئىككى بالا تۇغقانىدى. بۇ بالىلار، مىلادىنىڭ 779 ـ يىلى تون باغا تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى.

بوگۇخان قاغانلىق قىلغان ۋاقتىدا ناھايىتى مەغرۇرلىنىپ، قېن ـ قېنىغا پاتماي ئۇيغۇرلارنىڭ ئاددىي ـ ساددا ھايات كەچۈرۈدىغان ئادەتلىرىنى تاشلاپ، ئاجايىپ ھەيۋەتلىك ئوردىلارنى سالدۇرۇپ، راھەتپەرەسلىككە بېرىلىپ كەتتى. ئۇ مىلادىنىڭ 778 ـ يىلى جۇڭگونىڭ ھازىرقى تەييۈەن شەھىرىگە ھۇجۇم قىلدى. تاڭ پادىشاھلىقىنىڭ دەي ئوبلاستىنىڭ ۋالىيسى جاڭ گۇاڭشىن قوشۇن تارتىپ كېلىپ ئۇيغۇرلارنى چېكىندۇردى. تاڭ سۇلالىسى بوگۇخاننىڭ بۇنداق يولسىزلىقىنىمۇ سۈرۈشتە قىلماي، بۇرۇنقىدەكلا ئوبدان مۇئامىلىدە بولدى. بوگۇخان مىلادىنىڭ 779 ـ يىلى جۇڭگوغا يەنە ھۇجۇم قىلماقچى بولدى. شۇ چاغدا باش ۋەزىر تون باغا تارقان (بەزى مەلۇماتلاردا، تون باغا بوگۇخاننىڭ تاغىسى دېيىلسە، بەزى مەلۇماتلاردا ئۇكىسى دېيىلىدۇ.) بوگۇخانغا نەسىھەت قىلىپ، تاڭ سۇلالىسى بىلەن دوستانە ئۆتۈشنى تەشەببۇس قىلدى. ئالدىنقى يىللىرى تەييۈەنگە ھۇجۇم قىلىپ، ئۇڭۇشسىزلىققا ئۇچرىغانلىقىنىمۇ ئەسلىتىپ ئۆتتى. لېكىن بوگۇخان تون باغاتارقاننىڭ گەپلىرىگە قۇلاق سالمىدى. خېلى ئۇزۇندىن بېرى قاغانلىق ئورنىنى تارتىۋېلىشنى ئويلاپ يۈرگەن تون باغاتارقان بوگۇخاننىڭ گەپكە كىرمىگەنلىكىنى باھانە قىلىپ، بوگۇخاننى ھەم ئۇنىڭ يېقىنلىرىدىن بولۇپ 2000 كىشىنى ئۆلتۈرۈپ ئۆزى قاغان بولدى.

تون باغا تارقان قاغان بولغاندا، ئۇيغۇر قاغانلىقى بىلەن تاڭ سۇلالىسىنىڭ مۇناسىۋىتى يامانلاشتى. بۇ چاغدا، جۇڭگوغا تاڭ دىزۇڭ پادىشاھ بولغانىدى. تاڭ دىزۇڭ (780 ـ 805) مىلادىنىڭ 762 ـ يىلى بوگۇخاننىڭ ئالدىغا بارغاندا، ئۇسسۇل ئوينىمىغان شاھزادە لى شى بولۇپ، ئۇ ئۇيغۇرلارنىڭ شۇ چاغدا قىلغان ئۆكتەملىكى (تاڭ قوماندانلىرىدىن بىر نەچچىسىنى ئۇرۇپ ئۆلتۈرگەنلىكى) نى يادىدىن چىقارمىغانىدى.

تاڭ دىزۇڭمۇ، تاڭ شۈەنزۇڭ ۋە تاڭ سۇزۇڭ (756 ـ 779) غا ئوخشاشلا كالىلىسى ئايلىنىپ قالغان ھۆكۈمران بولۇپ، ئۇيغۇرلارغا دۈشمەنلىك پوزىتسىيىسىنى تۇتتى. يەنە بىر تەرەپتىن، ئۇنىڭ ۋاقتىدا، ئىچكى جەھەتتە بۆلۈنمە كۈچلەر

باش كۆتۈرۈپ ئىسيان ھەرىكەتلىرى يۈز بەردى. تاڭ دىرىزۇلىق تىبەت خانلىقىغا ئەلچى ئەۋەتىپ، بەزى مۇھىم جايلارنى تىبەت خانلىقىغا ئۆتۈنۈپ بېرىش شەرتى ئاستىدا، تىبەت خانلىقىدىن ھەربىي ياردەم تەلەپ قىلدى[1].

مىلادىنىڭ 780 ـ يىلى ئۇيغۇر بېگى تۇدۇن مىڭدىن ئارتۇق سوغدىلارنى باشلاپ چاڭئەندىن قارابالغاسۇنغا قايتتى. تۇدۇن ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ سودا ۋەكىللەر ئۆمىكىنىڭ باشلىقى بولۇپ، ئۇ جۇڭگودىكى سودا ئىشلىرىنى تۈگىتىپ نەچچە مىڭلىغان تۆگە بىلەن ئاتقا يۈك ـ تاق ئارتىپ ماڭغانىدى. ئۇ دۆلەت چېگرىسىدىن ئۆتۈۋاتقاندا، تاڭنىڭ چېگرا مۇداپىئە قوشۇنلىرىنىڭ سەركەردىسى جاڭ گۇاڭشىن تۆگىگە ئارتىلغان نۇرغۇنلىغان ساندۇقلارنىڭ ئىچىگە چاڭئەنلىك خەنزۇ قىزلىرىنىڭ قاچىلانغانلىقىنى سېزىپ قالدى. جاڭ گۇاڭشىن بۇ ئىشنى باھانە قىلىپ، تۇدۇن باشلىق مىڭدىن ئارتۇق ئۇيغۇر سوغدىلىرىنى ئۆلتۈرۈپ، بىرنەچچە مىڭ ئات، تۆگە، 100 مىڭ توپ تاۋار ـ دۇردۇن قاتارلىق نەرسىلەرنى مۇسادىرە قىلدى. ساندۇق ئىچىگە يوشۇرۇپ ئېلىپ مېڭىلغان قىزلارنى چاڭئەنگە قايتۇرۇۋەتتى. مانا شۇ ۋەقە سەۋەبىدىن، ئىككى دۆلەت ئارىسىدىكى دوستانە مۇناسىۋەت بۇزۇلۇپ دوستلۇق ئورنىنى دۈشمەنلىك ئالدى.

تاڭ دىرىزۇڭنىڭ ئۇيغۇرلار بىلەن دۈشمەنلىشىپ، تىبەت خانلىقى بىلەن دوستانە ئۆتۈش سىياسىتى جۇڭگو ئۈچۈن ئىنتايىن خەتەرلىك ئەھۋالنى پەيدا قىلدى. تىبەت خانلىقى تاڭ دىرىزۇڭنىڭ خاتا يولىدىن پايدىلىنىپ تاڭ سۇلالىسىنى يوق قىلىشقا ئۇرۇندى. ئىچكى بۆلۈنمە كۈچلەرنىڭ كاساپىتىدىن مىلادىنىڭ 781 ـ يىلى پايتەخت چاڭئەندىن چىقىپ كەتكەن تاڭ دىرىزۇڭ مىلادىنىڭ 784 ـ يىلى چاڭئەنگە قايتىپ كەلدى. ئۇنىڭ ۋەزىرلىرىدىن بىرى بولغان لى مى «شىمالدىكى ئۇيغۇر قاغانلىقى، جەنۇبتىكى نەنشاۋ خانلىقى (ھازىرقى يۈننەندە)، غەربتىكى ئەرەب خەلىپىلىكى ۋە ھىندىستان دۆلىتى بىلەن بىرلىشىپ»، تىبەت خانلىقىنى ئىسكەنجىگە ئېلىش پىلانىنى ئوتتۇرىغا قويدى[2]. تاڭ دىرىزۇڭ ئۇيغۇر قاغانلىقى بىلەن دوستانە ئۆتۈشنى زادىلا خالىمايدىغان بولسىمۇ، لى مىنىڭ قايتا ـ قايتا نەسىھەت قىلىشى نەتىجىسىدە، ئۇيغۇرلارغا تۇتقان دۈشمەنلىك سىياسىتىدىن ۋاز كەچتى.

تاڭ دىرىزۇڭ مىلادىنىڭ 787 ـ يىلى ئۇيغۇر قاغانلىقىغا ئەلچى ئەۋەتتى.

---

(1) پەن ۋېنلەن: «جۇڭگو ئومۇمىي تارىخى» 3 ـ قىسىم، 1 ـ كىتاب خەنزۇچە 154 ـ بەت.

(2) پەن ۋېنلەن: «جۇڭگو ئومۇمىي تارىخى» 3 ـ قىسىم، 1 ـ كىتاب خەنزۇچە 154 ـ بەت.

قاتتىق قار ياغقان پەسىلدە قارابالغاسۇنغا بارغان تاڭ سۇلالىسى ئەلچىلىرى قاغان تون باغا تارقاننىڭ چېدىرىنىڭ سىرتىدا قىلىن ياغقان قار ئۈستىدە خېلى ئۇزۇن ئۆرە تۇرۇپ قىلىشقا مەجبۇر بولدى. ئاخىر تون باغا تارقاننىڭ ۋەزىرى قاغان نامىدىن جۇڭگو ئەلچىلىرىگە: «سىلەر تودون باشلىق مىڭدىن ئارتۇق ئادىمىمىزنى ئۆلتۈردۈڭلار.... ئاتا - بوۋىلىرىمىزدىن قالغان ئادەت بويىچە قاننى قان بىلەن يۇيۇش كېرەك ئىدى. لېكىن مەن بۇ قېتىم قاننى سۇ بىلەن يۇماقچى بولدۇم»[1] دېدى. ۋەزىر ئارقىلىق يەتكۈزۈلگەن ئۇيغۇر قاغانىنىڭ بۇ سۆزىنى ئاڭلىغان تاڭ سۇلالىسى ئەلچىلىرى چوڭقۇر تىنىشىپ خاتىرجەم بولدى. شۇنىڭدىن باشلاپ ئۇيغۇر قاغانلىقى بىلەن تاڭ سۇلالىسى ئارىسىدىكى دۈشمەنلىك مۇناسىۋىتى بۇرۇنقىدەك دوستانە مۇناسىۋەتكە ئۆزگەردى.

مىلادىنىڭ 787 - يىلى 8 - ئايدا ئۇيغۇر قاغانى تون باغا تارقان بەگچۇر تارقان باشچىلىقىدا تاڭ دىرۇڭغا ئەلچى ئەۋەتىپ تاڭ مەلىكىسىگە ئۆيلىنىش تەلىپىنى قويدى. تاڭ دىزۇڭ ئۇيغۇر قاغانىنىڭ تەلىپىنى قوبۇل كۆرۈپ، مەلىكە شۈەنئەننى قاغانغا ياتلىق قىلدى. ئۇيغۇرلار مەلىكىنىڭ تويلۇقى ئۈچۈن جۇڭگوغا 10 مىڭ ئات ئەكەلدى. تاڭ پادىشاھى مەلىكىنى ناھايىتى نۇرغۇن سەرەمجانلار بىلەن قارا بالغاسۇنغا ئۇزاتتى. مەلىكە شۈەنئەن قاغان بىلەن ئىككى يىل جاھاندارچىلىق قىلغاندىن كېيىن، تون باغا مىلادىنىڭ 789 - يىلى ئالەمدىن ئۆتتى. مەلىكە شۈەنئەن ئۇيغۇر قاغانلىرىغا ياتلىق قىلىنغان مەلىكىلەرنىڭ ئۈچىنچىسى بولۇپ، ئۇنىڭ مىلادىنىڭ 808 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەنلىكى مەلۇم. لېكىن مەلىكە جۇڭگودا ئالەمدىن ئۆتتىمۇ ياكى قارابالغاسۇندا ئالەمدىن ئۆتتىمۇ، بۇ ئانچە ئېنىق ئەمەس. تارىختا، ئالپ قۇتلۇق بىلگە قاغان ئۇنۋانىنى ئالغان تون باغا تارقان ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئورنىغا ئوغلى تاراس قاغان بولدى. ئۇ تەگرىدە بولمىش قۇتلۇق بىلگە قاغان ئۇنۋانىدا ئاتالدى. تاراس مىلادىنىڭ 790 - يىلى كىچىك بىكەسى (كىچىك خانىشى) تەرىپىدىن زەھەرلەپ ئۆلتۈرۈلدى. ئۇيغۇر بەگلىرى تاراسنىڭ ئوغلى ئايچۇرنى قۇتلۇق بىلگە قاغان ئۇنۋانىدا تەختكە چىقاردى. ئايچۇر گۆدەك بولغىنى ئۈچۈن، ھاكىمىيەتنى ئىل ئۆگەسى (باش ۋەزىرى) يۈرگۈزدى. ئايچۇر قاغانلىق تەختىدە ئولتۇرغان مەزگىلدە (790 - 795)، ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ تاشقى ئەھۋالى خېلى دەرىجىدە يامانلاشتى. بۇ چاغدا، ئۇيغۇرلار تىبەت خانلىقى بىلەن بولغان ئۇرۇشلاردا ئوڭۇشسىزلىققا

(1) «تاڭ سۇلالىسى يىلنامىسى. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە».

www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇر كىتاب تورى

ئۆچرىدى. بۇ تەرەپتىكى ئەھۋاللار ئۆز نۆۋىتىدە سۆزلىنىدۇ.

ئايچۇر مىلادىنىڭ 795 ـ يىلى ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ باش ۋەزىرى قۇتلۇق قاغان بولدى. قۇتلۇق قاغان بولغان مەزگىلدىن باشلاپ ئۇ مىلادىنىڭ 805 ـ يىلى ئالەمدىن ئۆتكەنگە قەدەر بولغان ئون يىل ئۇيغۇر قاغانلىقىدا ھۆكۈمران ئۇرۇق بولغان ياغلاقارلارنىڭ تەسىرى تازىلىنىپ، ئادىزلارنىڭ (قۇتلۇق ئادىز قەبىلىسىدىن ئىدى) ھۆكۈمرانلىقى مۇستەھكەملەنگەن ئون يىل بولغان بولۇشى مۇمكىن.

805 ـ يىلى قۇتلۇق ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئوغلى قاغان بولدى. ئۇ ئاي تەڭرىدە قۇت بولمىش قۇلۇق بىلگە قاغان دەپ ئاتالدى. ئۇنىڭدىن كېيىن، مىلادىنىڭ 808 ـ يىلى جۇڭگو تارىخچىلىرى بويى قاغان دەپ ئاتىغان كىشى ئاي تەڭرىدە قۇت بولمىش قۇچ بىلگە خاقان ئۇنۋانىنى ئالدى. بىز بۇ قاغاننى ئاي تەڭرىخان، دەپ ئاتايمىز. ئاي تەڭرىخان (808 ـ 821) ئۇيغۇر قاغانلىرى ئىچىدە ناھايىتى باتۇر، مەشھۇر قاغان بولدى. ئۇ مىلادىنىڭ 819 ـ يىلى تاڭ مەلىكىسىگە ئۆيلىنىش تەلىپىنى قويدى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى تاڭ شىيەنزۇڭ (806 ـ 820) مەلىكە يۈەنئەننى ئۇنىڭغا ياتلىق قىلىشقا ماقۇل بولدى. لېكىن تاڭ شۈەنزۇڭ ئوردا ۋەزىرلىرى بىلەن ئۇزۇن كېڭەشكەندىن كېيىن، ئاي تەڭرىخانغا ياتلىق قىلىدىغان مەلىكە يۈەنئەننىڭ توي مۇراسىمىنى بىر نەچچە يىل كېيىن ئۆتكۈزۈش توغرىسىدا قاغانغا تەكلىپ بەردى. ئاي تەڭرىخان بۇ تەكلىپكە قوشۇلدى. چۈنكى، تاڭ پادىشاھى شىيەنزۇڭ ئۇيغۇر قاغانلىرىنىڭ ئۇلۇغى، شۆھرەتلىكى بولغان ئاي تەڭرىخانغا ياتلىق قىلىدىغان مەلىكە يۈەنئەننى ئاي تەڭرىخاننىڭ شەنىگە مۇناسىپ كەلگۈدەك سەرەمجان، سوۋغا ـ سالاملار بىلەن ئۇزىتىش ئۈچۈن، دۆلەت خەزىنىسىدىكى پۇلنىڭ يېرىمىنى دېگۈدەك سەرپ قىلىشقا توغرا كېلىدىغانلىقىنى نەزەردە تۇتقانىدى. چۈنكى، بۇ چاغدا تاڭ سۇلالىسى مالىيە جەھەتتە ئېغىر قىيىنچىلىققا يولۇققانىدى. ئەپسۇسكى ئاي تەڭرىخان مىلادىنىڭ 821 ـ يىلى ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ مەلىكە يۈەنئەنگە ئۆيلىنىش ئارزۇسى ئەمەلگە ئاشمىدى. ئاي تەڭرىخاننىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن، مەلىكە يۈەنئەن تەركىدۇنيا بولۇپ، راھىبە بولۇپ كەتتى.

ئاي تەڭرىخان ۋاپاتىدىن كېيىن، جۇڭگو تارىخچىلىرى چۇڭدى قاغان دەپ يېزىشقان كىشى قاغان بولدى. بۇ كۈن تەڭرىدە ئۇلۇغ بولمىش قۇچ كۈچلۈك

بىلگە قاغان دەپ ئاتالدى. بۇنىڭ ۋاقتىدا (821 ـ 824) تاڭ سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى تاڭ مىزۇڭ 821 ـ يىلى سىڭلىسى مەلىكە تەيخۇنى ئۇنىڭغا ياتلىق قىلدى. بۇ توي مۇراسىمى توغرىسىدا «تاڭ سۇلالىسى يىلنامىسى. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» بابىدا خېلى تەپسىلىي مەلۇمات بېرىلگەن. شۇ مەلۇماتقا ئاساسلانغاندا، پادىشاھ تاڭ مىزۇڭ (821 ـ 824) مەلىكە تەيخۇنى چاڭئەندىن قارابالغاسۇنغا ئۇزىتىدىغان چاغدا، بايراملىق كىيىملىرىنى كىيىپ، ئۇنى چاڭئەن شەھىرىنىڭ شەرقىدىكى تۇڭخۇۋامېن دەرۋازىسىغىچە ئۇزىتىپ چىققان. تاڭ سۇلالىسىنىڭ يۇزلىگەن ھەربىي، مەمۇرى ئەمەلدارلىرىنىڭ قاتنىشىشى بىلەن چاڭجىڭ ئىبادەتخانىسى ئالدىدا ئۇزىتىش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلۈپ، مەلىكە تەيخۇ بىلەن خوشلىشىش ئىشلىرى ئورۇندالغان. تاڭ پادىشاھى مىزۇڭ چېگرىغا بارغۇچە بولغان يول بويىدىكى ئوبلاست، ۋىلايەت، ناھىيىلەرنىڭ ئەمەلدارلىرىغا يارلىق چۈشۈرۈپ، مەلىكە تەيخۇ ئۆلارنىڭ تەۋەلىكىدىن ئۆتكەندە، ئۆلارنىڭ ھەر بىرىنىڭ 300 مىڭدىن ئەسكەر چىقىرىپ ئۇزىتىش لازىملىقىنى ئۇقتۇرغان. ئۇيغۇر قاغانى چۇڭدىخان، ئىنانچۇ، ئۇلۇغ تۇتۇق ئىزگىل، تاشقى ئىشلار تارقانى، يابغۇ، بىكە، تارقان قاتارلىق سەككىز كىشى باشلىق چوڭ ئۆمەكنى تەشكىل قىلغان جۇڭگو مەلىكىسىنى قارشى ئالىدىغان بۇ ئۆمەك مىڭدىن ئارتۇق ئات، تۆگە ۋە ھارۋا قاتارلىق قاتناش ۋاسىتىلىرىنى ئېلىپ، «سېرىق قومۇش بۇلىقى» (بۇ جاي ئۇيغۇر قاغانلىقى تېررىتورىيىسىدە) دېگەن جايغىچە مەلىكىنىڭ ئالدىغا كەلگەن. مەلىكە تەيخۇ ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ پايتەختى قارابالغاسۇنغا يېتىپ كەلگەندە، ئۇيغۇر ئادىتى بويىچە توي مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلگەن. مۇراسىم ئۆتكۈزۈلىدىغان كۈنى «قاغان ئېگىز بىناغا چىقىپ، بىنانىڭ شەرقىي پېشايۋانىدا كۈنچىقىشقا قاراپ ئولتۇرغان. بىنانىڭ ئالدىغا كىگىز ئۆي تىكىلگەن. بۇ ئۆيدە مەلىكە ئولتۇرغۇزۇلغان. ئۇيغۇر راھىبلىرى مەلىكىگە ئۇيغۇرلارنىڭ قائىدە ـ يوسۇنلىرى توغرىسىدا چۈشەنچە بەرگەن. مەلىكە تەيخۇ خەنزۇچە كىيىملىرىنى سېلىۋېتىپ، ئۇيغۇرچە كىيىم كىيگەن. ئاندىن كېيىن، مەلىكە ياشانغان بىر ئۇيغۇر يەڭگىنىڭ ھەمراھلىقىدا بىنانىڭ ئالدىغا چىقىپ، كۈنپېتىشقا قاراپ چوقۇنغان. مەلىكىنىڭ ھەربىكىتىگە قاغان ئولتۇرغان جايدىن نەزەر سالغان. مەلىكە قاغانغا باش ئېگىپ چوقۇنغاندىن كېيىن، چېدىرغا كىرىپ، بۇ ئىشنىڭ ئالدىدا كىيگەن كىيىملىرىنى سېلىپ تاشلاپ، خاتۇنلۇق كىيىمىنى كىيگەن. بېشىغا خۇددى مۈڭگۈزدەك ئالدىغا

www.uyghurkitap.com ئۇيغۇر كىتاب تورى

قاراپ تۇرىدىغان ئالتۇن ئوتتۇغاتلىق تاج كىيگەن. ئاندىن كېيىن، بىنانىڭ ئالدىغا چىقىپ ئېگىلىپ تۇرۇپ قاغانغا تەزىم قىلغان. ئۇيغۇر قاغانىنىڭ ۋەزىرلىرى ئالدىن تەييارلانغان چوڭ تەختىراۋاننىڭ ئالدى تەرىپىدە ئالاھىدە راسلانغان كىچىك بىر ئورۇنغا مەلىكە تەيخۇنى ئولتۇرغۇزغان. ئۇيغۇر «توققۇز تارقانلىرى» (ئىچكى ئىشلار تارقانى ئۈچ نەپەر، تاشقى ئىشلار تارقانى ئالتە نەپەر) تەختىراۋاننى نۆۋەتلىشىپ كۆتۈرۈپ، ئوردا ئىچىگە كىرىپ، كۈنچىقىشقا قاراپ، ئوڭدىن بۇرۇلۇپ، ئوردىنى توققۇز قېتىم ئايلانغان. بۇ ئىشلار ئورۇندىلىپ بولغاندىن كېيىن، مەلىكە تەيخۇ تەختىراۋاندىن چۈشۈپ بىناغا چىققان. ئۇ كۈنچىقىشقا قاراپ قاغان بىلەن يانمۇ يان ئولتۇرغان، ۋەزىرلەر مەلىكىنى تەبرىكلەشكەن[1].

جۇڭدىخان مىلادىنىڭ 824 ـ يىلى ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىنمۇ مەلىكە تەيخۇ قارابالغاسۇندا 20 يىل (821 ـ 840) تۇرغان. شۇ مەزگىلدە، ئۇنىڭ جۇڭدىخاندىن باشقا ئۇيغۇر قاغانلىرىغا ياتلىق بولغان ـ بولمىغانلىقى ھەققىدە ھېچقانداق مەلۇمات يوق.

جوڭگو بىلەن ئۇيغۇر قاغانلىقى ئارىسىدىكى قۇدىلىشىشلارنىڭ سىياسىي رولى توغرىسىدا بىر ئاز چۈشەنچە بېرىشكە توغرا كېلىدۇ. تارىختىكى قۇدىلىشىشلار نوقۇل سىياسىي مەقسەتتىن بولىدۇ. جوڭگو خانلىرى ئۆز قىزلىرىنى باشقا دۆلەتنىڭ ھۆكۈمرانلىرىغا ياتلىق قىلىشتا مۇنۇ ئۈچ مەقسەتنى كۆزدە تۇتقان: بىرىنچى، ئۆزى بىلەن باشقا دۆلەت ئارىسىدا تۈزۈلگەن بىتىمنامىنى كاپالەتكە ئىگە قىلىش. تاڭ سۇلالىسى مەلىكىلىرىنىڭ ئۇيغۇر قاغانلىرىغا ياتلىق قىلىنىشى ئۇيغۇر قاغانلىقى بىلەن تاڭ سۇلالىسىنىڭ تىبەت خانلىقىغا قارشى تۈزۈلگەن ئىتتىپاقىنى كاپالەتكە ئىگە قىلىشنى نەزەردە تۇتاتتى. مىلادىنىڭ 758 ـ يىلى مەلىكە نىڭگونىڭ قارابالغاسۇنغا ماڭىدىغان چاغدا، «دۆلەت ئىشى مۇھىم، ئۆلسەممۇ ئۆكۈنمەيمەن» دەپ يىغلىغانلىقىنى ئەسكە ئېلىش كېرەك. ئىككىنچى، جوڭگو خانلىرى باشقا دۆلەتنىڭ ھۆكۈمرانلىرىغا ياتلىق بولغان قىزلىرى ئارقىلىق شۇ دۆلەتنىڭ ئىچكى ئەھۋالىدىن خەۋەردار بولالايدۇ. مەلىكە ئۆزىگە ھەمراھ بولۇپ بارغان تەجرىبىلىك سىياسەتچىلەرنىڭ كۆرسەتمىسى بىلەن جاسۇسلۇق ھەرىكەتلىرىنى ئېلىپ بارىدۇ. ھەتتا ئۆز دۆلىتىنىڭ مەنپەئەتىنى كۆزلەپ، ئىغۋا توقۇپ، ئەرلىرىنى ئالدايدۇ. مەسىلەن: مىلادىنىڭ 615 ـ يىلى

(1) «تاڭ سۇلالىسى يىلنامىسى. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» 195 ـ جىلد.

شەرقىي تۈرك قاغانى سۇۋارخان سۈي سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى سۈي ياڭدىنى يەنمېندە قورشىۋالغاندا، ئۇنىڭ ئايالى مەلىكە يىچىڭ ئادەم ئەۋەتىپ، ئۇنىڭغا «ھازىر ئارقا تەرىپىمىزدە (شىمالىي تەرەپتە دېمەكچى) جىددىي ئەھۋال تۇغۇلۇپتۇ» دېگەن ئىنغۋانى يەتكۈزىدۇ. بۇ ئىنغۋاغا ئىشەنگەن سۇۋارخان، تۈركلەر ئېلىدە قوزغىلاڭ كۆتۈرۈلگەن ئوخشايدۇ دەپ ئەنسىرەپ، يەنمېن قورشاۋىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ قايتىپ كېتىدۇ. سۈي ياڭدى تۈركلەرگە ئەسىر بولۇپ قېلىشتىن قۇتۇلۇپ قالىدۇ. ئۈچىنچى، جۇڭگونىڭ خانلىرى باشقا دۆلەتنىڭ ھۆكۈمرانلىرىغا ياتلىق بولغان مەلىكە قىزلىرىدىن تۇغۇلغان بالىلىرىنىڭ ۋارىسلىقى ئارقىلىق كەلگۈسىدە شۇ دۆلەتكە ھۆكۈمران بولۇشىنى، ئۇ دۆلەتنى ئۆزىگە بېقىنىدىغان ھالغا چۈشۈرۈشنى نەزەردە تۇتقان. يەنە بىر تەرەپتىن، ئۆز قىزلىرىدىن تۇغۇلغان شاھزادىلەرنىڭ شۇ دۆلەتنىڭ پادىشاھلىق ئورنىغا ۋارىسلىق قىلىشى تۇغرىسىدا دەۋا قوزغاپ، شۇ دۆلەت ھۆكۈمرانلىرى ئىچىدە ئىتتىپاقسىزلىق تۇغدۇرۇپ، بىر پۈتۈن دۆلەتنى پارچىلاپ ئاجىزلاشتۇرۇشنى، ئاخىردا ئۇنى يوق قىلىشنى كۆزلىگەن. مەسىلەن: مىلادىدىن 100 يىل بۇرۇن ئۇيسۇن خانىغا ياتلىق بولغان مەلىكە جەيۇ ئۇيسۇن خانلىقىدا 50 يىل تۇرغان مەزگىلىدە، ئارقا ـ ئارقىدىن ئۇيسۇنلارنىڭ كۈن بەگلىرىدىن قۇنشۇمى (93 ـ 104)، ئۇنغۇمى (60 ـ 93)، نىمى (52 ـ 60) قاتارلىق ئۈچ خانغا ياتلىق بولغان. مەلىكە جەيۇ شۇ مەزگىلدە ئۆزى بىلەن بىللە بارغان ھەمراھلىرى بىلەن بىرلىكتە، خەن پادىشاھلىقى تەرىپىدىن تاپشۇرۇلغان سىياسىي ۋەزىپىلەرنى ساداقەت بىلەن ئورۇندىغان. ئۇنىڭ ئۇنغۇمىدىن تۇغۇلغان ئوغلى يانغۇمى مىلادىدىن 53 يىل بۇرۇن ئۇيسۇنلارنىڭ خانلىق تەختىنى تالىشىپ مەيدانغا چىققان. نەتىجىدە، بىر پۈتۈن ئۇيسۇن دۆلىتى ئىككىگە بۆلۈنۈپ كەتكەن. خەنزۇ مەلىكىسىدىن تۇغۇلغان يانغۇمى چوڭ كۈن بەگ، ھون بىكەسىدىن تۇغۇلغان ئۇيغۇت كىچىك كۈن بەگ بولغان. يانغۇمىغا ئۇيسۇن ئاھالىسىدىن 60 نەچچە مىڭ ئائىلە (350 مىڭ كىشى)، ئۇيغۇتقا 50 نەچچە مىڭ ئائىلە (250 مىڭ كىشى) قارىغان. بۇ ئىككى خان ھۆكۈمرانلىق قىلىدىغان جايلارنىڭ چېگرىسىمۇ ئېنىق ئايرىتىلغان.

ئۇيغۇر قاغانلىرى تارىخى تەجرىبىلەردىن ساۋاق ئېلىپ، جۇڭگو مەلىكىلىرىنىڭ بۇزغۇنچىلىق ھەرىكەتلىرىدىن ساقلانغان بولسا كېرەك. مەسىلەن: مىلادىنىڭ 779 ـ يىلى تون باغا تارقان بوگوخاننى ئۆلتۈرگەندە، ئۇنىڭ جۇڭگولۇق مەلىكىسى

شاۋنىڭگودىن تۇغۇلغان ئىككى بالىسىنىمۇ ئۆلتۈرۈپ تاشلىغان. ئۇ بۇ بالىلارنىڭ كەلگۈسىدە ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ تەختىگە ۋارىسلىق دەۋاسىنى قىلىشىدىن ئەنسىرىگەن بولۇشى مۇمكىن.

مەلىكە شاۋنىڭگودىن كېيىن ئۇيغۇر قاغانلىرىغا ياتلىق بولغان مەلىكە شۈەنئەن، مەلىكە تەيخۇلار ئۇيغۇر قاغانلىرىدىن بالا تۇغمىغان. ئېھتىمال قاغانلار بالا بولماسلىقىنىڭ ئاماللىرىنى قىلغان بولسا كېرەك.

ئۇيغۇر قاغانلىرىغا ياتلىق بولغان جۇڭگو مەلىكىلىرى ئوبيېكتىپ جەھەتتە ئىككى دۆلەت ئارىسىدىكى ئىناقلىقنىڭ نىسبەتەن ئۇزاقراق مەۋجۇد بولۇپ تۇرۇشىغا كاپالەتلىك قىلغان.

ئۇيغۇر قاغانلىقى بىلەن تاڭ سۇلالىسى ئارىسىدا بولغان ئات ۋە يىپەك مال سودىسى

ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ ئىقتىسادىدا، چارۋىچىلىق ئىگىلىكىمۇ ناھايىتى مۇھىم ئورۇندا تۇراتتى. ئاتلىق قوشۇننى جەڭلەردە ئوينايدىغان ناھايىتى مۇھىم رولىنى نەزەردە تۇتۇپ، ئۇيغۇر قاغانلىقى چارۋىچىلىقتا ئات ئۆستۈرۈشنى مۇھىم ئورۇنغا قويغانىدى. ئۇ زاماندا، ئاتلىق قوشۇن ئۇرۇشتا غەلىبە قازىنىشنىڭ ئەڭ ئىشەنچلىك شەرتى ئىدى. شەرقىي ئۇيغۇرلار ئات ئۆستۈرۈشكە بەكمۇ كۆڭۈل بۆلەتتى. ئۇلار بىر نەچچە مىليون ئاتنىڭ ئىچىدىن جەڭگە ياراملىق بىر نەچچە يۈمىڭ ئاتنى تاللاپ، 221 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇن تەشكىل قىلغانىدى. هونلار، تۈركلەر، ئۇيغۇرلارنىڭ مۇنتىزىم قوشۇنلىرى دېگۈدەك ئاتلىق بولۇپ، پىيادە قوشۇنلىرى يوق ھېسابىدا ئىدى. ھون، تۈرك، ئۇيغۇر ئاتلىق قوشۇنلىرى جەڭگە ماڭغاندا، 100 مىڭلاپ زاپاس جەڭ ئاتلىرىنىمۇ بىللە ئېلىپ ماڭاتتى. ئات يەنە ئىنتايىن مۇھىم قاتناش قورالىمۇ ئىدى. شەرقىي ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ ھەرقايسىسىنىڭ ئۆستۈرگەن ئاتلىرىغا باسىدىغان ئايرىم تامغىلىرى ۋە ئۆز يايلاقلىرى بار ئىدى. شۇڭلاشقا ئۇيغۇر ئاتلىرى «تامغىلىق ئاتلار» دەپ ئاتىلاتتى.

جۇڭگو خانلىرىمۇ قەدىمكى چاغدىن تارتىپ ئۆزىنىڭ شىمالىدىكى جەڭگىۋار، ئۇرۇشقاق قوشنىلىرىغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن، ئاتلىق قوشۇن تەشكىل قىلىشقا كۆڭۈل بۆلگەن، بولۇپمۇ تاڭ سۇلالىسى پادىشاھلىرىنىڭ ئاتقا ئېتىبار بېرىشى ئالاھىدە بولغان. تاڭ سۇلالىسى پادىشاھلىرى كەڭسۇدىكى لۇڭيۇ، لەنجۇ، فېڭلياڭ، تيەنشۈي قاتارلىق تۆت ۋىلايەت بىلەن خېشى كارىدورىدا ئوت، سۇيى

مول كەڭتاشا يايلاقلارنى ئېچىپ، بۇ يايلاقنى باشقۇرىدىغان مەخسۇس ئورگان تەسىس قىلىپ، ئۇ ئورگانلارغا تەجرىبىسى مول ئەمەلدارلارنى باش قىلىپ تەيىنلىگەن[1]. بۇنىڭ بىلەن، مىلادىنىڭ 630 ـ يىلىدىن 670 ـ يىلىغىچە بولغان 40 يىل ئىچىدە بۇ يايلاقلاردا بېقىلغان ئاتلارنىڭ سانى 700 مىڭدىن ئاشقان. مىلادىنىڭ 670 ـ يىلىدىن باشلاپ تىبەت خانلىقى بىلەن تاڭ سۇلالىسى ئارىسىدا كەسكىن ئۇرۇشلار باشلاندى. بۇ ئۇرۇشلار كەڭسۇدىكى ئات ئۆستۈرۈلىدىغان يايلاقلارنىڭ ئامانلىقىغا ئېغىر دەرىجىدە خەۋپ يەتكۈزدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئات ئۆستۈرۈشكە مەسئۇل بولغانلارنىڭ مەسئۇلىيەتسىزلىكىدىن يايلاقلار چۆلدەرەپ، كۆپلىگەن ئاتلار ئۆلۈپ كەتتى. مىلادىنىڭ 754 ـ يىلىغا كەلگەندە ئاتنىڭ سانى 320 مىڭغا چۈشۈپ قالدى. بۇنىڭدىن كارغا كېلىدىغان ئات 200 مىڭچە بار ئىدى. مانا شۇنداق ئەھۋال ئۈستىدە، تاڭ سۇلالىسى نۇرغۇن كىشىلىك ھەربىي قوشۇننى ۋە ئىشلەپچىقىرىش بىلەن قاتناشنى ئات بىلەن تەمىنلەشتە ناھايىتى ئېغىر ئەھۋالدا قالدى. بولۇپمۇ مىلادىنىڭ 755 ـ يىلى ئىسيان كۆتۈرۈپ ئۆڭلۈك لوياڭ بىلەن چاڭئەننى بېسىۋېلىپ، پادىشاھ تاڭ شۈەنزۇڭ سىچۈەنگە قېچىپ كەتكەندە، جۇڭگو چوڭ قالايمىقانچىلىق ئىچىدە قېلىپ، پادىشاھقا قاراشلىق ئاتلار بىر نەچچە تۈمەنگىلا چۈشۈپ قالدى[2]. مىلادىنىڭ 756 ـ يىلى تاڭ سۇزۇڭ تاڭ سۇلالىسىنىڭ تەختىگە چىققاندا، تىبەت خانلىقى كەڭسۇنىڭ كۆپ قىسمىنى بېسىۋالدى. كەڭسۇدىكى ئات ئۆستۈرۈلىدىغان يايلاقلارنىڭ قولدىن كېتىشى تاڭ سۇلالىسىنى ئات مەنبەسىدىن پۈتۈنلەي مەھرۇم قىلدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، تاڭ سۇلالىسى ئۇيغۇر قاغانلىقىدىن كۆپلەپ ئات سېتىۋېلىشقا مەجبۇر بولدى. تاڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ كۆپ قىسمى پىيادە بولۇپ، ئىسيانچىلار بولسا ئاساسەن ئاتلىق ئىدى. ئۇيغۇرلارنىڭ ئاتلىق قوشۇنلىرى ياردەمگە كەلمىگەن بولسا، تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئىسيانچىلارنى مەغلۇپ قىلىپ، دۆلىتىنىڭ بىرلىكىنى ئەسلىگە كەلتۈرەلىشى ناتايىن ئىدى. ئۆڭلۈك ئىسيانى ۋاقتىدا تۈزۈلگەن بىتىمنامىگە كۆرە، تاڭ سۇلالىسى بىلەن ئۇيغۇر قاغانلىقى ئارىسىدا ئات ۋە يىپەك مال سودىسى يولغا قويۇلدى. تاڭ سۇلالىسى ئۇيغۇرلارنىڭ ئاتلىرىغا موھتاج بولغان بولسا، ئۇيغۇرلار جۇڭگونىڭ ئېسىل يىپەك ماللىرىنى قولغا چۈشۈرۈشكە قىزىقاتتى. چۈنكى ئۇيغۇرلار جۇڭگودىن ئالغان يىپەك ماللارنىڭ بىر قىسمىنى

(1) «يېڭى تاڭ يىلنامىسى. قوشۇنلار توغرىسىدا بايان».
(2) «تاڭ يارلىقلىرى توپلىمى» 72 ـ جىلد.

www.uyghurkitap.com

ئۆز ئېھتىياجى ئۈچۈن ئىشلىتىپ، بىر قىسمىنى خەلقئارا بازارلارغا ئاپىرىپ يۇقىرى باھادا ساتاتتى. بۇ سودىدا، ئۇيغۇرلار بىر ئاتنى جۇڭگونىڭ 50 توپ يىپەك تاۋارىغا تېگىشەتتى. جۇڭگودا يىپەك توقۇمىچىلىقى تەرەققىي تاپقانىدى. تاڭ سۇلالىسى ئاتقا بولغان جىددىي ئېھتىياجىنى قامداش ئۈچۈن، بۇ خىل نىسبەتتە مال تېگىشىشكە رازى بولدى.

ئۇيغۇرلار ئۆتكۈلۈك ئىسيانى باشلانغان ۋاقىتتىن باشلاپ 100 يىل ئىچىدە جۇڭگوغا ھەر يىلى دېگۈدەك ئاز دېگەندە بىر نەچچە مىڭ، كۆپ دېگەندە بىر نەچچە ئون مىڭدىن 100 مىڭغا قەدەر ئات ئەكىلىپ ساتتى. مەسىلەن: ئۇيغۇر قاغانلىقى مىلادىنىڭ 773 - يىلى جۇڭگوغا 10 مىڭ تۇياق، مىلادىنىڭ 782 - يىلى 100 مىڭ تۇياق ئات ئەكىلىپ ساتتى. بىر ئات 40 توپ يىپەك تاۋارغا تېگىشىلگەندە، مىلادىنىڭ 782 - يىلى سېتىۋالغان 100 مىڭ ئات ئۈچۈن جۇڭگو ئۇيغۇرلارغا 4 مىليون توپ يىپەك تاۋار تۆلىشى لازىم ئىدى. لېكىن، جۇڭگودا ئىچكى ئىسيانلار يۈز بېرىپ، ئىشلەپچىقىرىش ئېغىر دەرىجىدە ۋەيران بولغانلىقتىن، تاڭ سۇلالىسى بۇ مالنى ۋاقتىدا تۆلىيەلمەي، ئۇيغۇرلارغا قەرزگە بوغۇلۇپ قالدى. شۇ يىلى بۇ مال ھېسابىغا پەقەت 100 مىڭ توپ يىپەك تاۋار بىلەن 100 مىڭ سەر ئالتۇن - كۈمۈشلا تۆلىيەلىدى[1]. تاڭ سۇلالىسى ئۇيغۇرلارغا تۆلەيدىغان بۇ قەرزنى تاكى 840 - يىلىغا قەدەر، يەنى شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ تامامەن ۋەيران بولۇپ چوڭ كۆچۈشكە مەجبۇر بولغىنىغا قەدەر تۆلەپ تۈگىتەلمىدى.

ئۇيغۇر قاغانلىقى بىلەن تاڭ سۇلالىسى ئوتتۇرىسىدا بولغان ئات ۋە يىپەك مال سودىسىدا ئاخىرىغا بېرىپ، يەنى IX ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە، ھەر ئىككى تەرەپتە سەممىيەت بولمىدى. سان ۋە سۈپەتكە ئېتىبار بەرمەيدىغان ساختىپەزلىك ھادىسىلىرى ئېغىر ھالدا پەيدا بولدى. مۇنداق ئەھۋالنى ئىككى دۆلەتنىڭ ھۆكۈمرانلىرىنىڭ مەنپەئەتپەرەسلىكى كەلتۈرۈپ چىقاردى. تاڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرى، ئۇيغۇرلارغا تۆلەيدىغان قەرزنى تۆلەش ئۈچۈن نوقۇل دۆلەت ئىگىلىكىدىكى يىپەك توقۇمىچىلىقىغىلا تايانغان بىلەن بولمايدىغانلىقىنى چوڭقۇر ھېس قىلدى. ئۇلار خەلق ئىچىگە ئەمەلدارلارنى ئەۋەتىپ، خەلققە بېسىم ئىشلىتىپ، ئۇلاردىن قاقتى - سوقتى قىلىش يولى بىلەن كۆپ مىقداردا يىپەك مال يىغىشقا ئۇرۇندى. ئۇيغۇر ھۆكۈمرانلىرى بولسا، جۇڭگودىن تېخىمۇ نۇرغۇن يىپەك مالغا ئىگە بولۇش ئۈچۈن، نۇرغۇنلىغان كېسەل، ئورۇق، يارىماس ئاتلارنىمۇ

(1) سىماگۇاڭ «يىلنامە» 227 - جىلد.

جۇڭگوغا ساتىدىغان ئاتلارنىڭ قاتارىغا ئارىلاشتۇرۇۋەتتى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئات ئۈچۈن تۆلەيدىغان يىپەك تاۋارلىرىمۇ ئېنى تار، بويى قىسقا، توقۇلۇشى قوپال بولۇشقا باشلىدى. ئاخىرىغا بېرىپ ئۇيغۇرلارنىڭ تاڭ سۇلالىسىگە ساتقان ئاتلىرىنىڭ 60 ـ 70 پىرسەنتى كارغا كەلمەيدىغان، ئورۇق، ئاغرىق ئاتلاردىن ئىبارەت بولۇپ قالدى. ئىككى دۆلەت ئارىسىدىكى بۇ سودىدا ئېغىر زىيانغا ئۇچرىغۇچى تەرەپ يەنىلا تاڭ سۇلالىسى بولدى. بۇ خىل ئەھۋالنى تاڭ دەۋرىدە ئۆتكەن شائىر بەي جۈيى (772 ـ 846) «چوغاي يوللىرى» ناملىق شېئىرىدا مۇنداق تەسۋىرلىگەن:

شېئىرنىڭ ئەسلى نۇسخىسى:

阳山道，阳山道，纥逻敦肥水泉好.
每至戊人送马时，道傍十里无纤草,
草尽泉枯马病羸，飞麦但印骨与皮.
五十匹缣易一匹，缣去马来无了日.
养无所用去非宜，每岁死伤十六七,
缣丝不足女工苦，疏织短截充匹数.
藕丝蛛纠三丈余，回鹘诉称无用处.
咸安公主号可敦，运 为可汗频奏论.
元和二年下新敕，内出金帛酬马值.
仍诏江淮马价厥，从此不令疏短织.

تەرجىمىسى:

چوغاي، يولى ـ بۇ ئۇزۇن يوللار،...
قارا دۆڭنىڭ سۈيى ئەلۋەك، بۇلاق قاينايدۇ.
ئۇيغۇر ئەھلى ئات ساتقىلى كەلسە ھەر قېتىم،
بۇ يوللارنىڭ بويلىرىدا گىياھ قالماپتۇ.
چۆپ تۈگەيدۇ، بۇلاق قۇرۇپ، ئاتلاردۇر كېسەل،
باسقان تامغا كىرىپ كەتكەن ئۇستىخانغىچە.
بىر ئات ئۈچۈن تېگىشىدۇ شايى ئەللىك توپ،
قارارى يوق، كەلتۈرۈرلەر ئات قاچانغىچە.
باققاندىمۇ كارغا كەلمەس بۇ ئورۇق ئاتلار،

ئۇيغۇر كىتاب تورىنىڭ ئادرېسى www.uyghurkitap.com

يىلغا توشماي ئۆلۈپ قالار ئۇندىن يەتتىسى.
مەشۇت كەمچىل، قىز ـ ئاياللار قالدى جاپادا،
شايىلارنى قول ئۇچىدا توقىدى قوپال،
توپ سانىنى توشقۇزماقنى ئويلاپ ھەممىسى،
شايىلىرى ئۆمۈچۈكنىڭ تورىدەك شالاڭ،
ئۇيغۇرلار كۆپ خاپا بولدى بۇنداق شايىغا.
قاغاننىڭ مەلىكىسى خاتۇن ـ شيەنئەن.
بۇ ئەھۋالنى ئۇقشاڭ دېدى جۇڭگو خانىغا،
يۈەنخېنىڭ ئىككىنچى يىلى قىلدى شاھ پەرمان،
خەزىنىدىكى كىمخاپلارنى تولدى ئاتقا.
ياخشى شايى كەلتۈرۈلدى جياڭنەن تەرەپتىن،
شايىلارنى ناچار توقۇش بولمىدى باشقا.

تاڭ سۇلالىسىنىڭ 782 ـ يىلىدىن باشلاپ ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ ئاتلىرى ئۇچۇن تۆلىگەن بىر قىسىم يىپەك تاۋارلىرىنىڭ ئېنىق ھېسابى تۆۋەندىكىچە:[1]

ۋاقتى:	تاۋارنىڭ توپ سانى
782 ـ يىلى	100 مىڭ توپ
787 ـ يىلى	50 مىڭ توپ
790 ـ يىلى	300 مىڭ توپ
792 ـ يىلى	70 مىڭ توپ
815 ـ يىلى	167 مىڭ توپ
816 ـ يىلى	85 مىڭ توپ
822 ـ يىلى	200 مىڭ توپ
827 ـ يىلى	460 مىڭ توپ
829 ـ يىلى	230 مىڭ توپ
جەمئىي:	1662000 توپ.

(1) «شىنجاڭ تارىخىي تەتقىقاتى» 1985 ـ يىل 1 ـ سان خەنزۇچە 28 بەت.

تارىخىي پاكىتلارغا ئاساسلانغاندا، جۇڭگو مىلادىنىڭ 782 ـ يىلى ئۇيغۇرلاردىن سېتىۋالغان 100 مىڭ ئات ئۈچۈن 4 مىليون توپ يىپەك تاۋار تۆلىشى لازىم ئىدى. ئەمەلىيەتتە 100 مىڭ توپ تۆلىگەن. 821 ـ يىلى سېتىۋالغان 20 مىڭ ئات ئۈچۈن 800 مىڭ توپ يىپەك تاۋار تۆلىشى لازىم ئىدى. ئەمەلىيەتتە 200 مىڭ توپ تۆلىگەن. ئەھۋالدىن قارىغاندا، تاڭ سۇلالىسى ئۇيغۇر قاغانلىقىغا قاتمۇ قات قەرزگە بوغۇلۇپ قالغان.

780 ـ يىلى ئۇيغۇر قاغانلىقى تاڭ سۇلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتىپ قەرزنى سۈيلىگەن، تاڭ سۇلالىسى مالىيە جەھەتتە قىيىن ئەھۋالغا چۈشۈپ قالغانلىقىنى بىلدۈرۈپ، قەرزنى كېيىن تۆلەپ بېرىشنى ئۆتۈنگەن. تاڭ سۇلالىسى بىر تەرەپتىن بۇ خىل قەرزدارچىلىقنىڭ دەردىنى تارتقان بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن تاڭ سۇلالىسى پايتەختىگە ئۈزۈلمەي كېلىپ ـ كېتىپ تۇرىدىغان ئۇيغۇر ئەلچىلىرىگە تەقدىم قىلىدىغان سوۋغا ـ سالاملارنى تەييارلاشنىڭمۇ جاپاسىنى چەككەنىدى. ئۇيغۇر ئەلچىلىرى ئۆمىكى ئادەتتە ئاز دېگەندە بىر نەچچە يۈز، كۆپ دېگەندە مىڭدىن ئارتۇق كىشىدىن ئىبارەت بولاتتى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ پايتەختىگە كەلگەن ئۇيغۇر ئەلچىلىرىگە ۋە ئۇلار ئارقىلىق قارابالغاسۇندىكى ئۇيغۇر ھۆكۈمرانلىرىغا تەقدىم قىلىنغان سوۋغا ـ سالاملار بەزىدە 1000 هارۋىغىمۇ يەتكەنىدى. مىلادىنىڭ 773 ـ يىلى تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئۇيغۇرلارغا تەقدىم قىلغان خىلمۇ خىل سوۋغىلىرى يېتەرلىك دەرىجىدە مول بولغان[1].

ئالتىنچى باب: ئۇيغۇر قاغانلىقى ۋە تىبەت خانلىقى

تىبەت خانلىقى بىلەن ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ مۇناسىۋىتى

سوڭزەن كانپۇ مىلادىنىڭ 630 ـ يىلى تىبەت بىلەن كۆكنۇر تېررىتورىيىسىدە ياشايدىغان چاڭ، دى (تىبەتلىكلەرنىڭ ئەجدادلىرى) قەبىلىلىرىنى بويسۇندۇرۇپ تىبەت خانلىقىنى قۇردى. بۇ خانلىق 210 يىلچە (630 ـ 845) ھۆكۈم سۈردى. سوڭزەن كانپۇ هازىرقى لاسانى تىبەت خانلىقىنىڭ پايتەختى قىلدى. ئۇ مەمۇرى تۈزۈم ۋە ھەربىي تۈزۈمنى تۇرغۇزدى، قانۇن تۈزۈپ چىقتى. خوتەنگە ئادەم ئەۋەتىپ، خوتەن ئۇيغۇرلىرى قوللانغان يېزىقنى (ئېھتىمال سانسكرىت يېزىقى

(1) «تاڭ يارلىقلىرى توپلىمى» 72 ـ جىلد.

بولسا كېرەك) قوبۇل قىلىپ، دۆلەت ئىشلىرىدا يېزىق قوللاندى. تاڭ سۇلالىسى دەسلەپىدە تىبەت خانلىقىنى يېنىغا تارتىپ، ئۇنى ئۆزىنىڭ باشقا دۈشمەنلىرىگە قارشى سېلىش ئۈچۈن، مىلادىنىڭ 641 ـ يىلى سۇڭزەن كانپوغا مەلىكە ۋېنچېڭنى ياتلىق قىلدى. سۇڭزەن كانپۇ مىلادىنىڭ 650 ـ يىلى ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، تاڭ سۇلالىسى بىلەن تىبەت خانلىقىنىڭ مۇناسىۋىتى ئانچە ياخشى بولمىدى. بولۇپمۇ تىبەت خانى ماڭزۇڭ ماڭزەننىڭ ۋاقتىدىن باشلاپ (650 ـ 679) تىبەت خانلىقى بىلەن تاڭ سۇلالىسى ئارىسىدا ئۇزۇنغا سوزۇلغان ئۇرۇشلار باشلاندى. تىبەت خانلىقى ئۆز تېررىتورىيىسىنىڭ تەبىئىي شارائىتىنىڭ يامانلىقى (تاغلىق ئېكەنلىكى، ئىقلىمىنىڭ ناچارلىقى) نى باھانە قىلىپ، قوشنا دۆلەتلەرنىڭ تېررىتورىيىسىگە تاجاۋۇز قىلىشقا كىرىشتى. ئۇيغۇر خانلىقىدا بولسا ئەكسىچە قوشنا دۆلەتلەرنىڭ تېررىتورىيىسىنى بېسىۋېلىش نىيىتى يوق ئىدى. مىلادىنىڭ 830 ـ يىلى تاڭ سۇلالىسىنىڭ سەركەردىسى لىيۇ يەنشىنىڭ تىبەت سەركەردىسى شاڭ چىشىڭغا مۇنداق دېگەنىدى: «ئۇيغۇرلار دۆلىتىمىزنىڭ بېشىغا بالايىئاپەت كەلگەندە ياردەم بېرىپ بىزنى قۇتۇلدۇردى، ئۇلاردا تاجاۋۇز قىلىپ بىر غېرىچ يەرنى بېسىۋېلىش نىيىتى يوق، شۇنداق تۇرسا، ئۇلارغا رەھمەت ئېيتماي بولامدۇ!»[1]

بىز باشتا، تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئۇيغۇر قاغانلىقى بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ تىبەت خانلىقىغا قارشى تۇرۇش تەدبىرىنى قوللانغانلىقىنى ئېيتقانىدۇق.

تىبەت خانلىقى مىلادىنىڭ 760 ـ يىلىدىن باشلاپ ناھايىتى كۈچەيدى، تاڭ سۇلالىسى بىلەن ئۇزۇنغا سوزۇلغان ئۇرۇشلارنى ئېلىپ بېرىپ، ھازىرقى سىچۈەن ئۆلكىسىنىڭ خېلى كۆپ قىسمىنى ۋە گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ ھەممە زېمىنىنى دېگۈدەك بېسىۋالدى. تاڭ سۇلالىسى مىلادىنىڭ 783 ـ يىلى تىبەت خانلىقى بىلەن تىنچلىق بىتىمنامىسى تۈزدى. بىتىمنامىگە كۆرە، چېگرىكلىشىپ ئاجىزلاپ كەتكەن تاڭ سۇلالىسى تىبەت خانلىقى بېسىۋالغان زېمىندىن ۋاز كېچىشكە مەجبۇر بولدى ۋە تىبەت خانلىقىغا قارشى تۇرۇش ھەرىكەتلىرىنى توختاتتى. كەڭسۇنىڭ قولدىن كېتىشى تاڭ سۇلالىسىنىڭ غەرب ئەللىرى بىلەن بولىدىغان ئالاقىسىنى ئۈزۈپ تاشلىدى. شۇنىڭدىن باشلاپ جوڭگو «ئۇيغۇرلار يولى» دەپ ئاتالغان يول ئارقىلىقلا غەرب ئەللىرى بىلەن ئالاقە قىلىدىغان

(1) «كونا تاڭ يىلنامىسى» 196 ـ جىلد. «تىبەت ھەققىدە قىسسە».

بولدى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئەلچىلىرى، سودىگەرلىرى چاڭئەندىن شىمالغا قاراپ يۈرۈپ، سەددىچىن سېپىلىدىن ئۆتۈپ، ئۇيغۇرلار دۆلىتىنىڭ زېمىنىغا كىرەتتى. ئاندىن داۋاملىق ھالدا شىمالغا يۈرۈپ قارابالغاسۇنغا باراتتى. ئۇ يەردىن غەربكە يۈرۈپ ئالتايدىن ھالقىپ ئۆتۈپ بەشبالىققا كېلەتتى. ئاندىن بەشبالىقتىن غەربكە مېڭىپ، ئىلى ۋادىسى، يەتتە سۇ ئارقىلىق ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە غەربىي ئاسىياغا باراتتى. مانا شۇ يولنىڭ ئاساسىي تۈگۈنلىرى ئۇيغۇر - ئوخۇن قاغانلىقىنىڭ تېررىتورىيىسى ئىچىدە بولغانلىقى ئۈچۈن، بۇ يول تارىختا «ئۇيغۇرلار يولى» دەپ ئاتالغان. تىبەت خانلىقى 783 - يىلى تۈزۈلگەن بىتىمنامە ئارقىلىق تاڭ سۇلالىسىنى پاسسىپ ھالغا چۈشۈرۈپ قويۇپ، ئۇيغۇر - ئورخۇن قاغانلىقىغا قارشى ئۇرۇش ھەرىكەتلىرىنى يۈرگۈزۈش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولدى. تىبەت خانلىقى 790 - يىلىغا كەلگەندە، ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ قوشۇنلىرىغا بىرنەچچە قېتىم جىددىي زەربە بەردى ۋە تارىم ۋادىسىنى بېسىۋالدى. ئايچۇرنىڭ ۋاقتىدا ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ ئەھۋالى يامانلاشتى. دەسلەپتە توققۇز ئوغۇز دەپ ئاتىلىدىغان ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئىچىدىكى قارلۇقلار 756 - يىلى ياغلاقارلارنىڭ بەزىبىر يولسىزلىقىدىن ئاغرىنىپ، يۈز ئۆرۈپ غەربكە بەشبالىق، يەتتەسۇ ئەتراپلىرىغا كەتتى. شۇنىڭدىن باشلاپ، قارلۇقلار بەزىدە ئۇيغۇرلارنىڭ دۈشمەنلىرى تەرىپىدىن پايدىلىنىپ كېتىلدى، يەنى تىبەت خانلىقى بەشبالىق ئەتراپىدىكى قارلۇقلارنى ئۇيغۇرلارغا قارشى تۇرۇشقا كۈشكۈرتۈپ تۇردى. مىلادىنىڭ 791 - يىلى تىبەتلىكلەر بەشبالىققا ھۇجۇم قىلىپ، شەھەرنى ئىگىلىۋالدى. بەشبالىق قولدىن كەتكەندىن كېيىن ئېل ئۆگەسى ئۇنۋانى بىلەن ئاتىلىدىغان ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ باش ۋەزىرى 50 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇنغا ئۆزى قوماندان بولۇپ، بەشبالىقنى تىبەتلىكلەر قولىدىن تارتىۋېلىش ئۈچۈن ئاتلاندى. ئۇرۇشتا، ئۇيغۇرلار مەغلۇپ بولدى. ئېل ئۆگەسى قارابالغاسۇنغا قايتىپ كېلىپ، دۆلەتنى باشقۇرۇش ئىشلىرىنى ئورۇنلاشتۇرۇپ بولغاندىن كېيىن، دەرھال يەنە 50 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇننى ئاتلاندۇرۇپ بەشبالىققا قاراپ يولغا چىقتى. بەشبالىقنى قولدىن بېرىپ قويۇش ئۇيغۇر قاغانلىقى ئۈچۈن ئەمەس، تاڭ سۇلالىسى ئۈچۈنمۇ ناھايىتى ئېغىر ئاقىۋەتلەرنى كەلتۈرۈپ چىقىراتتى. چۈنكى بەشبالىق غەرب ئەللىرى بىلەن ئالاقە قىلىشىدا «ئۇيغۇرلار يولى» دەپ ئاتىلىدىغان خەلقئارا يولدىكى ئەڭ مۇھىم مەركەزلەرنىڭ بىرى ئىدى. ئېل

www.uyghurkitap.com

ئۆگەسى ئىككىنچى قېتىمقى ئۇرۇشتا يەنە مەغلۇپ بولدى. بۇ ئۇرۇشتا، ئۇيغۇر قوشۇنلىرىنىڭ يېرىمى دېگۈدەك ھالاك بولدى. ئۇيغۇرلارنىڭ بەشبالىق ئۈچۈن ئېلىپ بارغان ئىككى قېتىملىق ئۇرۇشىغا تاڭ سۇلالىسى ئېغىزغا ئالغۇدەك دەرىجىدە بىرەر ھەربىي ياردەم بەرمىدى. چۈنكى، شۇ چاغدا تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئىچكى ئەھۋالى ئېغىر ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، تاڭ ھۆكۈمرانلىرىدا بۇ ئىككى دۆلەت ئۇرۇش بىلەن ئاجىزلاشسا، جۇڭگو ئۈچۈن پايدىلىق شارائىت تۇغۇلىدۇ، دەيدىغان قاراشمۇ بار ئىدى. مىلادىنىڭ 791 ـ يىلى ئۇيغۇرلارنىڭ تىبەتلىكلەر تەرىپىدىن ئىككى قېتىم مەغلۇپ بولۇشى ئۇيغۇر ـ ئورخۇن قاغانلىقىنىڭ ئەھۋالىنى تېخىمۇ يامانلاشتۇردى.

ئاي تەڭرىخاننىڭ ھەربىي يۈرۈشلىرى

تارىخىي پاكىتلارغا قارىغاندا، بەشبالىق شۇ قېتىم تىبەتلىكلەرنىڭ قولىدا 17 ـ يىل (791 ـ 808) قالدى. ئاي تەڭرىدا قۇت بولمىش قۇلۇق بىلگە قاغاننىڭ ۋاقتىدا (805 ـ 808)، ئۇيغۇر ـ ئورخۇن قاغانلىقىنىڭ ئەھۋالى ياخشىلىنىشقا باشلىدى. ئۇ مىلادىنىڭ 808 ـ يىلى تىبەتلىكلەرنى بەشبالىقتىن قوغلاپ چىقاردى ۋە كەڭسۇدىكى ئۇۋىنىمۇ ئىگىلىۋالدى، بولۇپمۇ جۇڭگو تارىخچىلىرى بۈيى قاغان (保印) دەپ ئاتىغان ئاي تەڭرىخاننىڭ ۋاقتىدا (808 ـ 821) ئۇيغۇر ـ ئورخۇن قاغانلىقى يەنە كۈچەيدى. «توققۇز ئۇيغۇر ئاي تەڭرىدا قۇت بولمىش ئالپ بىلگە قاغان يادىكارلىقى» ۋە «يىلنامە» دىكى مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، ئاي تەڭرىخان (ئۇنىڭ نامىنى قىسقارتىپ شۇنداق ئاتىدۇق) تارىختا داستان بولغۇدەك غەلىبىلىك ھەربىي يۈرۈشلەرنى ئېلىپ بارغان.

ئاي تەڭرىخان 200 مىڭ كىشىدىن ئارتۇق ئاتلىق قوشۇننى سەپەرۋەر قىلىپ، ئىتائەتتىن باش تارتقانلارنىڭ ۋە تىبەتلىكلەرنىڭ ئۈستىگە يۈرۈش قىلدى. ئاي تەڭرىخان مىلادىنىڭ 810 ـ يىللىرى يەنسەي دەرياسىنىڭ يۇقىرىقى ئېقىمىدا ياشايدىغان قىرغىزلار ئۈستىگە باستۇرۇپ باردى. قىرغىزلار باشتا ئۇيغۇر ـ ئورخۇن قاغانلىقىغا ئىتائەت قىلغان بولسىمۇ، كېيىن ئىسيان كۆتۈرۈپ، ئۆز ئالدىغا ئايرىم بولۇۋالغانىدى. قىرغىزلارنىڭ ئۆز ئالدىغا ئايرىم بولۇۋېلىشىغا يول قويمىغان ئۇيغۇرلار ئۇلارنى قايتا ـ قايتا بويسۇندۇرغان بولسىمۇ، مىلادىنىڭ 790 ـ يىللىرى ئۇيغۇرلار تىبەتلىكلەرنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچرىغاندا، ئۇلار يەنە مۇستەقىل بولۇۋالغانىدى. ئاي تەڭرىخان يەنسەي دەرياسىنىڭ بويىغا يېتىپ

كەلگەندە، جەڭگىۋار قىرغىزلارنىڭ ناھايىتى قاتتىق قارشىلىقىغا ئۇچرىدى. لېكىن ئاي تەڭرىخان باتۇر قىرغىزلارنى ناھايىتى قاتتىق باستۇردى. نۇرغۇن قان تۆكۈلدى.

ئاي تەڭرىخان مىلادىنىڭ 815 - يىلى ئۇيغۇر قوشۇنلىرىنىڭ ئاساسىي قىسمىنى سەپەرۋەر قىلىپ، ئۆزىنىڭ مەشھۇر غەربكە يۈرۈشىنى باشلىدى. ئۇ بەشبالىقنى قايتا بېسىۋالغان تىبەتلىكلەر ئۈستىگە بېسىپ كېلىپ، ھازىرقى جىمسار ئەتراپىدا تىبەت قوشۇنلىرىنى تارمار قىلدى. ئارقىدىنلا كۇچاغا قاراپ يولغا چىقتى. شۇ چاغدا، تىبەتلىكلەر كۇچانى قورشىۋالغانىدى. كۇچا ئۈچۈن بولغان قانلىق جەڭلەردە مەغلۇپ بولغان تىبەتلىكلەر قارا شەھەرگە قاراپ قاچتى. ئاي تەڭرىخان شەرققە قاراپ قاچقان دۈشمەننىڭ كەينىدىن بوراندەك تېزلىكتە قوغلاپ كېلىپ، تىبەتلىكلەرنى ھازىرقى ئەشمە ياكى چەرچى ئەتراپىدا تارمار قىلىپ، ناھايىتى چوڭ غەلىبىگە ئېرىشتى. بەشبالىق، كۇچا، قارا شەھەر ئەتراپلىرىدا، ئاي تەڭرىخاننىڭ تىبەتلىكلەر ئۈستىدىن قازانغان شانلىق تارىخىي غەلىبىسى، شەرق بىلەن غەرب ئارىسىدىكى خەلقئارا قاتناش يولىنىڭ ئامانلىقىنى كاپالەتلەندۈردى.

ئاي تەڭرىخان قارا شەھەر ئەتراپىدا تىبەت قوشۇنلىرىنى تولۇق تارمار قىلغاندىن كېيىن، غەربكە بۇرۇلۇپ قەشقەر ئارقىلىق پەرغانە ۋە يەتتە سۇغىچە يۈرۈش قىلدى. ئۇ پەرغانە ۋە يەتتە سۇدىكى قارلۇق، تۈرگەشلەرنى قايتىدىن بويسۇندۇرۇپ، ئۇلارنى باشقۇرىدىغان تۇتۇق، تۇدۇنلارنى تەيىنلىدى. ئاندىن كېيىن، ئورخۇن دەرياسىنىڭ بويىدىكى پايتەختى قارابالغاسۇنغا شۆھرەت ۋە تەنتەنە بىلەن قايتىپ كەلدى. ئۇيغۇر - ئورخۇن قاغانلىرىنىڭ ئەڭ مەشھۇرلىرىدىن بىرى بولغان ئاي تەڭرىخان مىلادىنىڭ 818 - يىلى تاڭ سۇلالىسىنىڭ پايتەختى چاڭئەنگە ئەلچى ئەۋەتىپ، جۇڭگو مەلىكىسىگە ئۆيلىنىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. مىلادىنىڭ 819 - يىلى ئۇيغۇر - ئورخۇن قاغانلىقى بىلەن تاڭ سۇلالىسى ئارىسىدا تۈزۈلگەن بىتىمنامىگە كۆرە، تاڭ مەلىكىسى يۇەنئەن ئاي تەڭرىخانغا ياتلىق قىلىنىدىغان بولدى. بىز باشتا ئېيتىپ ئۆتكەندەك، تويى مۇراسىمىنىڭ ۋاقتى ئارقىغا سۈرۈلگەچكە، مىلادىنىڭ 821 - يىلى ئاي تەڭرىخان ئالەمدىن ئۆتۈپ بۇ قۇدىلىشىش ئەمەلگە ئاشمىدى.

تارىخىي مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، مىلادىنىڭ 815 - يىلىدىن تارتىپ 848 - يىلىغىچە (33 يىل) تىبەتلىكلەر ئۇيغۇر - ئورخۇن قاغانلىقى

www.uyghurkitap.com

تېررىتورىيىسىگە قەدەم باسالمىدى. 840 ـ يىلى شەرقىي ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچۈپ، قاغانلىقتا قالايمىقانچىلىق يۈز بەرگەندە، تىبەتلىكلەر 848 ـ يىلى بەشبالىق، تۇرپان قاتارلىق جايلارنى بېسىۋالغان بولسىمۇ، 865 ـ يىلى بۇكۇ تېكىن تەرىپىدىن قوغلاپ چىقىرىلدى. بۇ ئەھۋالنى ئۆز نۆۋىتى كەلگەندە تەپسىلىيرەك بايان قىلىمىز. مىلادىنىڭ 821 ـ يىلى كۈن تەڭرىدە ئۇلۇغ بولمىش قاغان دەپ ئاتالغان قاغاننىڭ ۋاقتىدا (821 ـ 825) تاڭ سۇلالىسى مەلىكە تەيخۇنى ئۇنىڭغا ياتلىق قىلدى، ئۇيغۇر قاغانى جۇڭگو مەلىكىسىنى قارابالغاسۇنغا كۆچۈرۈپ كېلىدىغان چاغدا (821 ـ يىلى) تىبەت خانلىقىنىڭ بۇزغۇنچىلىق سېلىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن، كۇچا، بەشبالىق قاتارلىق شەھەرلەردە تۇرۇشلۇق ئۇيغۇر قوشۇنلىرىدىن 20 مىڭ (ھەربىر شەھەردىن 10 مىڭ) كىشىلىك ئاتلىقنى يۆتكەپ، مۇداپىئە ئىشلىرىنى كۈچەيتتى. بىز باشتا مەلىكە تەيخۇنىڭ قارابالغاسۇنغا كەلگەنلىكى، ئۇيغۇرلار ئوردىسىدا تەنتەنىلىك توي مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلگەنلىكى توغرىسىدا بايان قىلىپ ئۆتكەنىدۇق.

شۇ قاغاننىڭ ۋاقتىدا، ئۇيغۇر قاغانلىقى بىلەن تىبەت دۆلىتى ئارىسىدا بىر قېتىم ئۇرۇش بولدى. تىبەت قوشۇنلىرى قارابالغاسۇنغا بەش كۈنلۈك كېلىدىغان جايغىچە بېسىپ كەلدى. لېكىن ئۇرۇشنىڭ ئاخىرىدا ئۇيغۇرلار تىبەت قوشۇنلىرىنى چېكىندۈردى.

ئۇيغۇر قاغانلىقى، چوڭدى قاغان ۋە ھازار تېكىننىڭ ۋاقتىدا (821 ـ 832) ئۆزىنىڭ قۇدرەتلىك باسقۇچىنىڭ (744 ـ 830) ئاخىرقى كۈنلىرىگە يېقىنلاشقان، ئەمما تېخى ئاجىزلاشمىغانىدى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئۇلارغا تۆلەيدىغان قەرز ھېسابىغا 822 ـ يىلى 200 مىڭ توپ، 827 ـ يىلى 460 مىڭ توپ، 829 ـ يىلى 230 مىڭ توپ يىپەك مال ئەۋەتكەنلىكى بۇنى ئىسپاتلايدۇ.

IX ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا، كۈچلۈك تىبەت خانلىقى ئاجىزلاپ كەتتى. تىبەت خانلىقىنىڭ ھەربىي كۈچ ـ قۇدرىتى، ئۆز قوشۇنلىرى بىلەن، بولۇپمۇ ئۇيغۇرلار بىلەن بولغان ناھايىتى ئۇزۇنغا سوزۇلغان قانلىق ئۇرۇشلاردا خوراپ، تۈگەپ كېتىشكە تاس ـ تاماسلا قالغانىدى. لېكىن شۇنداق بولسىمۇ، تىبەت خانلىقى مىلادىنىڭ 845 ـ يىلىغىچە مەۋجۇت بولۇپ تۇردى. ئۇنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىغا ئۆزىنىڭ ئاساسىي دۈشمەنلىرىدىن بىرى بولغان ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ 830 ـ يىللىرىدىن باشلاپ ئاجىزلاپ كەتكەنلىكى سەۋەب بولدى.

يەتتىنچى باب: شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ كۆچۈشى

كۆچۈشنىڭ سەۋەبلىرى

مىلادىنىڭ 830 ـ يىلىدىن 840 ـ يىلىغىچە بولغان ئون يىل ئۇيغۇر ـ ئورخۇن قاغانلىقى تارىخىنىڭ ئۈچىنچى باسقۇچى بولۇپ، شۇ مەزگىلدە شەرقىي ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچۈپ، قاغانلىقنىڭ پايتەختىنى قارابالغاسۇندىن تەڭرىتاغلىرىنىڭ ئېتەكلىرىگە يۆتكەپ كەتتى.

ئالپ بىلگە تەڭرى ئۇيغۇر قاغان ئۇنۋانىدا ئاتالغان هازار تېكىننىڭ ۋاقتىدا ئۇيغۇر هۆكۈمرانلىرى ئىچىدە قاغانلىق تەختىنى تالىشىش يۈز بېرىپ، ئىچكى ئۇرۇشنىڭ ئاپەتلىك يانغىنلىرى لاۋۇلداشقا باشلىدى. ئەزەلدىن تارتىپ ئۇيغۇر قاغانلىقىدا قاغانلىق تەختىگە ئۇيغۇرلارنىڭ ياغلاقار قەبىلىسىدىن بولغان قاغانلار ئولتۇرۇپ كەلگەنىدى. مىلادىنىڭ 795 ـ يىلى ئايچۇر ئالەمدىن ئۆتكەندە، ئۇنىڭ ئورنىغا ياغلاقار قەبىلىسىدىن ئەمەس، ئون ئۇيغۇرقەبىلىسىنىڭ بىرى بولغان ئادىزلار قەبىلىسىدىن بولغان قۇتلۇق قاغان بولدى. ئايچۇر ۋاپات بولۇشتىن بۇرۇن ئورنىغا ۋارىس تەيىنلىمىگەنىدى. ئۇنىڭ ئورنىغا قاغان بولغان قۇتلۇق باش ۋەزىر ئىدى. قاغانلىق ئورنىنىڭ ياغلاقارلاردىن ئادىزلارنىڭ قولىغا ئۆتۈشى، ئۇيغۇرلاردىكى قەبىلە ئەنئەنىلىرى تەسىرىنىڭ ئاجىزلاشقانلىقىدىن، بىر پۈتۈن ئۇيغۇر گەۋدىسىنىڭ ئاساسىنىڭ تۇرغۇزۇلۇۋاتقانلىقىدىن دېرەك بېرەتتى. مىلادىنىڭ 795 ـ يىلى ئادىزلاردىن بولغان قۇتلۇق قاغان بولغاندا، ياغلاقارلار بىلەن ئادىزلار ئارىسىدا قاغانلىق تەختىنى تالىشىش يۈزىسىدىن جېدەل بولمىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئادىزلار قەبىلىسىدىن بولغان قاغانلارنىڭ ۋاقتىدا ئۇيغۇر قاغانلىقى ئۆزىنىڭ سەلتەنەتلىك، قۇدرەتلىك هالىتىنى ساقلاپلا قالماستىن، بەلكى ئۆز تېررىتورىيىسى (بەشبالىق، كۇچا قاتارلىق جايلار) گە بېسىپ كىرگەن تىبەتلىكلەرنى تارمار قىلدى ۋە ئىسيان كۆتۈرۈپ ئىتائەت قىلىشتىن باش تارتقان قىرغىزلار، قارلۇقلار ۋە تۈرگەشلەرنى قايتىدىن بويسۇندۇردى.

ئادىزلاردىن بولغان قاغانلاردىن هازار تېكىن بىلەن خۇتېكىنلارنىڭ ۋاقتىغا كەلگەندە (824 ـ 839)، بەزىبىر ئۇيغۇر بەگلىرى قاغان بولۇش نىيىتىگە كېلىپ، ئۆز مەقسىتىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن، قەبىلە بايرىقىنى كۆتۈرۈپ چىقىپ، ياغلاقارلار بىلەن ئادىزلار ئارىسىدا قانلىق ئۇرۇشلارنىڭ كېلىپ چىقىشىغا سەۋەب

بولدى.

مىلادىنىڭ 832 ـ يىلى ھازار تېكىن ئىچكى ئۇرۇشتا ئۆلتۈرۈلدى. ئۇنىڭ ئورنىغا قاغان بولغان خۇتېكىنىنىڭ ۋاقتىدا (832 ـ 839) ئىچكى ئۇرۇش ئەۋجىگە چىقتى. مىلادىنىڭ 839 ـ يىلى ئالپ قۇلۇق بىلگە قاغان ئۇنۋانىدا ئاتالغان خۇتېكىنىنىڭ ۋەزىرى ئارچۇن ئالپ بىلەن شۇڭقار تېكىن بىرلىشىپ خۇتېكىننى ئۆلتۈرمەكچى بولدى. بۇنى سېزىپ قالغان خۇتېكىن ئارچۇن ئالپ بىلەن شۇڭقار تېكىننى ئۆلتۈردى. بۇنىڭدىن نارازى بولغان قارا بۇلۇق ئاتلىق تارقان (ۋەزىر) خۇتېكىنگە قارشى ئىسيان كۆتۈردى. قارا بۇلۇق چۆل تۈركلىرىگە مۇراجىئەت قىلىپ، ئۇلاردىن ھەربىي ياردەم سورىدى. چۆل تۈركلىرى تەڭرىتاغلىرىنىڭ كۈنگەي تەرەپلىرىدە ياشايتتى. ئۇلار چۇمۇل ۋە چىگىل قاتارلىق ئىككى قەبىلىگە بۆلۈنەتتى. چۇمۇللار (处密) ھازىرقى ئۈرۈمچىنىڭ شەرقىدىن تارتىپ قۇمۇلغىچە بولغان جايلاردا ياشايتتى. چىگىللار بولسا ئۈرۈمچىنىڭ غەربىدىن تارتىپ ماناسنىڭ غەربىگىچە بولغان جايلاردا ياشايتتى. قەدىمكى چاغدىكى جۇڭگو تارىخچىلىرى چۆل تۈركلىرى ياشىغان جايلارنىڭ چۆل دالادىن ئىبارەت ئىكەنلىكىنى نەزەردە تۇتۇپ، ئۇلارنى چۆل تۈركلىرى دەپ ئاتىغان، «چۆل تۈركلىرى» دېگەن نام ئەنە شۇنىڭدىن كېلىپ چىققان. تۈرلۈك سەۋەبلەرگە كۆرە، كېيىنكى ۋاقىتلاردا چىگىللار غەربكە سىلجىپ، يەتتە سۇ، تالاس ۋادىلىرىغا بېرىپ ماكانلاشقا، چۇمۇللار بولسا مىلادىنىڭ 790 ـ يىلى ھازىرقى جىمسار ئەتراپلىرىدىن كۆچۈپ گەنسۇدىكى ۋۇۋېي، نىڭشىيادىكى لىڭۋۇ دېگەن جايلارغا يۆتكىلىپ، تاڭ سۇلالىسىگە بېقىنغانىدى. تاڭ سۇلالىسى ئۇلارنىڭ خانلىرىغا لى فامىلىسىنى بەرگەن. مانا شۇ چۆل تۈركلىرى جۇڭگو تېررىتورىيىسى (خۇاڭخې ۋە چاڭجياڭ ۋادىسىدىكى بىر قىسىم جايلار) دە، «كېيىنكى تاڭ» دەپ ئاتالغان بىر دۆلەتنى قۇرغان. چۆل تۈركلىرى قۇرغان بۇ دۆلەت 14 يىل (923 ـ 936) ھۆكۈم سۈرگەن. چۆل تۈركلىرى كېيىن خەنزۇلارغا ئاسمىلياتسىيە بولۇپ كەتكەن.

مىلادىنىڭ 893 ـ يىلى چۆل تۈركلىرىنىڭ ھەربىي ياردىمىگە ئىگە بولغان قارا بۇلۇق بىلەن قاغان خۇتېكىن ئارىسىدا ئۇرۇش بولۇپ، ئۇرۇشتا خۇتېكىن مەغلۇپ بولدى ۋە ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالدى. ئۇرۇشتا غالىپ بولغان قارا بۇلۇق ئادىزلاردىن كىچىك تېكىن ئاتلىق شاھزادىنى قاغانلىق تەختىگە چىقاردى ۋە ياغلاقار قەبىلىسىدىن بولغان بىر قىسىم تېكىنلەرنى نەزەربەند قىلدى. قارا بۇلۇقنىڭ قىلمىشىدىن نارازى بولغان ھەربىي تارقان (ھەربىي ۋەزىر) قۇلۇق باغا

(ياغلاقار قەبىلىسىدىن) قاغانلىق تەختىنى تارتىۋېلىش كويىغا چۈشتى، دەل شۇ چاغدا، ئۇيغۇر قاغانلىقى تېررىتورىيىسىدە تەبىئىي ئاپەت پەيدا بولۇپ، «ئۆلمەك ئۈستىگە تەپمەك» دېگەندەك ئىش بولدى. خەلق ئېغىر ئەھۋالدا قالدى. «كونا تاڭ يىلنامىسى. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» دىكى خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، مىلادىنىڭ 839 ـ يىلى ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ يايلاقلىرىغا ناھايىتى قېلىن قار چۈشۈپ، قاتتىق جۇدۇن بولۇپ نۇرغۇنلىغان ئات، كالا ۋە ئۇششاق ماللار مۇزلاپ ئۆلدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئەلدە ۋابا كېسىلى تارقىلىپ، نۇرغۇن خەلق ئۆلدى. يېزا ئىگىلىك ۋە چارۋىچىلىق ئىگىلىكى ۋەيران بولۇپ، ئەلنى ئاچارچىلىق قاپلىدى. خەلق ئۆي ـ ماكانلىرىدىن ئايرىلىپ سەرسانلىقتا قالدى. ئىچكى ئۇرۇش، ۋابا ۋە تەبىئىي ئاپەتنىڭ زەربىسىدە خاراب بولغان خەلق دەھشەتلىك كۈنلەرگە قالدى.

ئۇيغۇر قاغانلىقى مانا شۇنداق ئېغىر ئەھۋالغا دۇچ كەلگەندە ياغلاقار قەبىلىسىدىن بولغان قۇلۇق باغا قىرغىزلاردىن ياردەم ئېلىپ، قاغانلىق ئورنىنى ئادىزلار قولىدىن تارتىۋېلىش ئۈچۈن، 840 ـ يىلى يەنىسەي قىرغىزلىرىنىڭ قېشىغا قاچتى ۋە قاغانلىقنىڭ ئىچكى ئەھۋالىنى قىرغىز خانىغا مەلۇم قىلدى، خېلى بۇرۇنلا ئىسيان كۆتۈرۈپ مۇستەقىل بولۇۋالغان قىرغىزلارنىڭ خانى قۇلۇق باغانىڭ تەكلىپىگە جان دەپ قوشۇلۇپ، بۇ ياخشى پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، ئۇيغۇر ـ ئورخۇن قاغانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، قارابالغاسۇندىكى قاغان ئوردىسىنىڭ خەزىنىسىگە توپلانغان ھەددى ـ ھېسابسىز قىممەتلىك بايلىقلارنى قولغا چۈشۈرمەكچى بولدى. قىرغىز خانى 100 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇننى ئاتلاندۇرۇپ، ئاپا باشچىلىقىدا قارابالغاسۇنغا يولغا سالدى.

«كونا تاڭ يىلنامىسى. قىرغىزلار ھەققىدە قىسسە» بابىدىكى مەلۇماتقا ئاساسلانغاندا، ئۇيغۇرلارغا قېرىنداش بولغان يەنىسەي قىرغىزلىرىنىڭ تىل ۋە يېزىقى ئۇيغۇرلار بىلەن ئوخشاش بولۇپ، قىياپەت يېقىدىن چاچلىرى قىزغۇچ، كۆزلىرى كۆك، چىرايلىرى ئاق سۈزۈك كېلىدىكەن. ئۇنىڭدىن بۇرۇن قىرغىزلار ھونلارغا، تۈركلەرگە ۋە ئۇيغۇرلارغا تەۋە بولۇپ ياشىغانىدى. ئۇيغۇر ـ ئورخۇن قاغانلىقى دەۋرىدە، كۆپ چاغلاردا ئۇيغۇرلارغا بېقىنىپ ياشىغان بولسىمۇ، ئەمما پات ـ پاتلا ئىسيان كۆتۈرۈپ تۇرغان، ئاخىر 830 ـ يىللىرى ئەتراپىدا يەنە ئىسيان كۆتۈرۈپ مۇستەقىل بولۇۋالغانىدى.

مىلادىنىڭ 840 ـ يىلى ئاپا باشچىلىقىدىكى 100 مىڭ كىشىلىك قىرغىز

ئاتلىق قوشۇنى ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ پايتەختى قارابالغاسۇننى پېسىۋالدى. قىرغىزلار ئۇيغۇر قاغانى كىچىك تېكىن بىلەن قارا بۇلۇقنى ئۆلتۈردى. قاغان ئوردىسىغا ئوت قويۇپ، كۆلىنى كۆككە سورۇدى، ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ خەزىنىسىدىكى دۇنيا دەپىنىنى بۇلاپ - تالىدى. تارىختا ئاسىيانىڭ تارىخىي سەھنىسىدە ئىككى ئەسىر قەد كۆتۈرۈپ تۇرغان قۇدرەتلىك ئۇيغۇر قاغانلىقى يۇقىرىقىدەك ئىچكى ئۇرۇش، تەبىئىي ئاپەت، ۋابا ۋە قىرغىزلارنىڭ ھۇجۇمى بىلەن ۋەيران بولدى. ئۇلار قىرغىزلارنىڭ ھۇجۇمىغا بەرداشلىق بېرەلمىدى. شۇڭا، شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ ناھايىتى كۆپ قىسمى غەرب (تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالى ۋە جەنۇبى) كە، يەنە بىر قىسمى جەنۇب (جۇڭگونىڭ شىمالىي قىسمىدىكى خېبېي بىلەن سەنشىنىڭ شىمالى) قا قاراپ كۆچتى. خائىن قۇلۇق باغا قاغان بولۇش نىيىتىگىمۇ يېتەلمىدى.

جەنۇبقا كۆچكەن ئۇيغۇرلارنىڭ تەقدىرى

«كونا تاڭ يىلنامىسى» نىڭ «ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» ۋە «لى ديۇ ھەققىدە قىسسە» قاتارلىق بابلىرىدا ۋە ئۇنىڭدىن باشقا مۇناسىۋەتلىك ماتېرىياللاردا جەنۇبقا كۆچكەن ئۇيغۇرلار توغرىسىدا مەلۇمات بار.

ئۇيغۇر قاغانلىقى 840 - يىلى دەھشەتلىك يوسۇندا ۋەيران بولغاندا، شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ ناھايىتى نۇرغۇن قىسمى پان تېكىن باشچىلىقىدا غەربكە قاراپ كۆچكەندى. پان تېكىن باشچىلىقىدا غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇرلارنىڭ كۆچۈش يوللىرى، ماكانلاشقان جايلىرى ۋە ئۇلارنىڭ تارىختا ئوينىغان رولى توغرىسىدا نۆۋەتتە كەلگەندە توختىلىمىز.

جەنۇبقا كۆچكەن ئۇيغۇرلارنىڭ ئالدىنقى قىسمى مىلادىنىڭ 840 - يىلى 8 - ئايلاردا، ھورمۇزد تېكىن باشچىلىقىدا، ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلنىڭ داتۇڭ شەھىرى ئەتراپىغا يېتىپ كەلدى. ئۇلارنىڭ ناھايىتى كۆپ قىسمى بولسا، مىلادىنىڭ 841 - يىلى ئەتىيازدا، خېبېي، شەنشى ئۆلكىلىرىنىڭ شىمالىغا يېقىنلاپ كەلدى. ئۇيغۇرلارنىڭ جەنۇبقا كۆچكەن قىسمىغا ئادىز ئۆگە قاغان باشچىلىق قىلغانىدى، ئۇيغۇرلار پايتەخت قارا بالغاسۇن قولدىن كەتكەندىن كېيىن ئۆگە تېكىننى قاغان قىلىپ كۆتۈرگەنىدى. ئۆگە قاغان ئۇيغۇرلارنى ھالاكەتتىن قۇتۇلدۇرۇپ، قاغانلىقنى ئەسلىگە كەلتۈرمەكچى بولدى. ئۇ، بۇ نىيەتنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشتا تاڭ سۇلالىسىدىن ھەربىي ياردەم ئالماقچى بولدى.

ئـۇ، 11 تېكـىن (شـاھزادە)، سـەككىز تارقـان (تاشـقى ئىشـلار تارقانـى ۋە ئىچكـى ئىشـلار تارقانىمۇ بۇنىڭ ئىچىدە)، ئىككى بىكە (ئۆز بىكەسى ۋە سىڭلىسى)، ئـون نەپـەر سـانغۇنى ئېلىپ، قارابالغاسۇنغا يېقىن جايلاردا ياشايدىغان 13 قەبىلىنى باشلاپ جەنۇبقا كەلگەنىدى. ئۆگـى قاغـان ئېـل ئۆگەسى ئۇنۇۋانىدا ئاتىلىدىغان باش ۋەزىرنىڭ يېتەكچىلىكىدە، تاڭ سۇلالىسىنىڭ پايتەختى چاڭئەنگە ئەلچىلەر ئۆمىكى ئەۋەتتى. ئۇيغۇر ئەلچىلىرى ئۆگـى قاغاننىڭ تاپشۇرۇقى بويىچە، ئۇيغۇر قاغانلىقىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن تاڭ سۇلالىسىدىن ھەربىي ۋە ئىقتىسادى ياردەم سورىدى. جۇڭگونىڭ پادىشاھى تاڭ ۋۇزۇڭ (841 ـ 846) ئۆگـى قاغاننىڭ تەلىپىنى رەت قىلدى. پەقەت ۋەزىر لى دېيۇ چىڭ تۇرۇۋالغانلىقتىن، ئـۇ ئۇيغۇرلارغا ئـوزۇق ـ تۈلـۈك ياردەم قىلىشقا ماقۇل بولدى، بۇ ياردەمنىمۇ تارىختىن بېرى تۆلـەپ تۈگىتەلمىگەن ئات سودىسىدىكى قەرزى ھېسابىغا بېرىدىغان بولدى. ئېل ئۆگەسى باشچىلىقىدىكى ئەلچىلەر چاڭئەندىن ئۈمىدسىزلەنگەن ھالدا قايتتى. بۇ قېتىم ئۇيغۇرلارنىڭ بېشىغا ئېغىر كۈن چۈشتى. تاڭ سۇلالىسى قاغانلىقنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە چوقۇم ھەربىي ياردەم بېرىدۇ، دەپ ئىشەنگەنىدى. چۈنكى، ئۇيغۇرلار مىلادىنىڭ 756 ـ يىلىدىن 762 ـ يىلىغىچە داۋام قىلغان ئۆكتىلۈك ـ سۈيگۈم ئىسيانىنى باستۇرۇپ بېرىپ تاڭ سۇلالىسىنى ئـۆزۈل ـ كېسىل ھالاك بولۇشتىن قۇتۇلدۇرۇپ قويغان، ئەينى چاغدا جۇڭگوغا نۇرغۇن ھەربىي ياردەم بەرگەنىدى. تاڭ سۇلالىسى بولسا ۋاپاسىزلىق قىلىپ، چوتنى باشقىچە سوقۇپ، ئۆگـى قاغاننىڭ تەلىپىنى رەت قىلدى. نەتىجىدە، ئۇيغۇرلارغا نىسبەتەن «ئىشەنگەن تاغدا كىيىك ياتماپتۇ» دېگەندەك بىر ئىش بولدى.

ئۆگـى قاغان باشچىلىقىدا جەنۇبقا كۆچكەن ئۇيغۇرلارنىڭ سانى 300 مىڭدىن كەم ئەمەس ئىدى. ئۇلارنى ئـوزۇق ـ تۈلۈك، كىيىم ـ كېچەك، تۇرالغۇ جاي بىلەن تەمىنلەش ناھايىتى قىيىن مەسىلە ئىدى. تاڭ سۇلالىسى 841 ـ يىلى 12 ـ ئايدا، ئۇيغۇرلارغا ئات ئۈچۈن تۆلەيدىغان قەرزلىرى ھېسابىغا 20 مىڭ خـو ئاشلىق بەردى. شۇنى ئېيتىش كېرەككى، شۇ چاغنىڭ ئۆزىدىمۇ تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئۇيغۇرلارغا تۆلەيدىغان قەرزى ئۈنچىۋالا ئازمۇ ئەمەس ئىدى.

ئۆگـى قاغـان باشچىلىقىدا جەنۇبقا كۆچكەن ئۇيغۇرلار ھەر جەھەتتىن ئېغىر ئەھۋالدا قالدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە مىلادىنىڭ 841 ـ يىلى، ئۆگـى قاغانغا بويسۇنمىغان ھورمۇزد تېكىن ئـۈچ قەبىلىنى باشلاپ كېتىپ، تاڭ سۇلالىسىگە تەسلىم بولدى. تاڭ ۋۇزۇڭ ھورمۇزد تېكىن قاتارلىق ئۇيغۇر شاھزادىلىرىگە لى

ئۇيغۇر كىتاب تورى بېكىتى
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يېڭى ئادرېسى

فامىلىسى ئاساسىدا تۆۋەندىكىچە ئىسىملارنى قويىدى:

ھورموزد تېكىن (لى سىجۇڭ)

ئاروچى (لى سىجېن)

سارۋۇچور (لى سىخۇي)

ئاياۋىر (تارقان) (لى خۇڭشۇن)

ئۇز ئېلىدىن ۋە ئۆز خەلقىدىن يۈز ئۆرۈگەن بۇ خائىنلارنىڭ قىلمىشىغا چىدىمىغان ئۆگى قاغان مىلادىنىڭ 842 - يىلى تاڭ سۇلالىسىدىن ئۇلارنى قايتۇرۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلدى. لېكىن تاڭ ۋۇزۇڭ قاغاننىڭ تەلىپىنى رەت قىلدى. ئۆگى قاغان ھورموزد تېكىن باشلىق خائىنلارنى قاتتىق جازالىماقچى بولغانىدى. بۇنىڭدىن باشقا، جەنۇبقا كۆچكەن ئۇيغۇرلارنىڭ ئىچىدىكى شاھزادىلەردىن نائىل چورتېكىنمۇ ئۆگى قاغانغا بويسۇنماي، ئۆز ئارا ئۇرۇشنىڭ كېلىپ چىقىشىغا سەۋەبچى بولدى. ئۆگى قاغان نائىل چور تېكىنگە ھۇجۇم قىلىپ ئۇنى ئۆلتۈردى. جەنۇبقا كۆچكەن ئۇيغۇرلار تۇرمۇش جەھەتتىن ناھايىتى قىيىنلىپ كەتكەنلىكتىن، تاڭ سۇلالىسىگە تەسلىم بولغانلارنىڭ چارۋىلىرىنى بۇلاپ كەتتى. دەل شۇ چاغدا، شىمال تەرەپتىن قىرغىزلار ھۇجۇم قىلدى، جەنۇب تەرەپتىن بولسا، تاڭ سۇلالىسىنىڭ خېيبېي، سەنشى ئۆلكىلىرىنىڭ چېگرا مۇداپىئەسىدە تۇرغان قوشۇنلىرىنىڭ قوماندانى لىيۇكودى ۋە جاڭ جۇڭۋۇلار ھۇجۇم قىلدى. قىرغىزلار 821 - يىلى ئۇيغۇر قاغانغا ياتلىق بولغان مەلىكە تەيخۇنى چاڭئەنگە ئۇزىتىپ كېتىۋاتقاندا، ئۆگى قاغان ئۇنى قىرغىزلاردىن ئېلىپ قالغانىدى. مەلىكە ئۆز رازىلىقى بىلەن قالغانمۇ ياكى ئۆگى قاغانغا يۈز كېلەلمەي ماقۇل بولغانمۇ، ئىشقىلىپ ئۆگى قاغاننىڭ قېشىدا قالغانىدى. 843 - يىلى لىيۇكوي ئۆگى قاغانغا ھۇجۇم قىلغاندا، مەلىكە تەيخۇنى ئەكەتتى.

مىلادىنىڭ 846 - يىلى ئۆگى قاغاننى ئۇنىڭ تارقانى مەيىن ئۆلتۈردى. ئىنان تېكىن (ئۆگى قاغاننىڭ ئۇكىسى) قاغان بولدى. لېكىن ئىنان قاغاننىڭ تەقدىرىمۇ قورقۇنچلۇق بىر خەۋپ ئاستىدا قالدى. ئۇ ئۇيغۇر قاغانلىقىغا بېقىنغان شىروپلار ئارىسىغا بارغانىدى. شىروپلار ئۇنى دۈشمەنلىرىگە تۇتۇپ بەرمەكچى بولدى. بۇ چاغدا جەنۇبقا كۆچكەن 300 مىڭ ئۇيغۇردىن ئىچكى ئۇرۇش، دۈشمەنلىرىنىڭ شىمالدىن ۋە جەنۇبتىن قىلغان ھۇجۇملىرى ۋە ئاچارچىلىق قاتارلىق سەۋەبلەر نەتىجىسىدە، ئارانلا بەش يۈزچە كىشى قالغانىدى. جەنۇبقا كۆچكەن ئۇيغۇرلارنىڭ

بىر قىسمى (بىر نەچچە ئون مىڭ كىشى) تاڭ سۇلالىسىگە تەسلىم بولغان بولسا، يەنە بىر قىسمىنى قىرغىزلار ئەسىر قىلىپ ئەكەتكەنىدى. ئىنان قاغان مانا شۇنداق ئېغىر ئەھۋال ئاستىدا شىرويلار ئارىسىغا بارغانىدى. ئۇ شىرويلارنىڭ ئۆزىنىڭ تاڭ سۇلالىسىگە تۇتۇپ بېرىش نىيىتىنى بايقاپ قالغاندىن كېيىن، بېكەسى قارلۇ، ئوغلى دوست تېكىن قاتارلىق توققۇز كىشىنى ئېلىپ كېچىسى خۇپىيانە ھالدا شىرويلار ئارىسىدىن چىقىپ غەربكە يۈرۈپ كەتتى. تارىخىي خاتىرىلەردە، ئىنان قاغاننىڭ كېيىنكى تەقدىرىنىڭ قانداق بولغانلىقى ھەققىدە ئېنىق بىر مەلۇمات يوق. بەزى خاتىرىلەردە ئىنان قاغاننىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سەمەرقەندكە بارغانلىقى ئېيتىلىدۇ.

ئۆگى قاغان باشچىلىقىدا جەنۇبقا كۆچكەن ئۇيغۇرلارنىڭ قاغانلىقنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۈمىدىنىڭ ئەمەلگە ئاشمىغانلىقى ۋە ئۆزلىرىنىڭ تامامەن ۋەيران بولغانلىقىدا ئاساسلىق ئىككى سەۋەب بار. ئۇنىڭ بىرى، جەنۇبقا كۆچكەن ئۇيغۇرلار ئىتتىپاقلىشالماي ئۆز ئارا ئۇرۇشتى، بىر قىسمى خائىنلارغا ئەگىشىپ تاڭ سۇلالىسىگە تەسلىم بولۇپ، ئۇلارنىڭ كۈچىنى بۆلۈۋەتتى. مانا مۇشۇ سەۋەب ئىنتايىن يامان رول ئوينىدى. يەنە بىرى، تاڭ سۇلالىسى ئۆگى قاغاننىڭ تەلىپىنى رەت قىلىپ، ئۇلارغا ھەربىي جەھەتتىن ياردەم بەرمىدى. ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ ئۆز ۋاقتىدا تاڭ سۇلالىسىگە قىلغان ھەربىي ياردىمىگە ۋاپاسىزلىق قىلدى. ئەگەر ئۇيغۇرلار ئېغىر ئەھۋالدا قالغاندا ئوبدان ئىتتىپاقلاشقان بولسا، تاڭ سۇلالىسى ئۇلارغا ھەربىي جەھەتتىن ياردەم بەرگەن بولسا، ئۇلار كۈچ توپلاپ قىرغىزلارغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇيغۇر قاغانلىقىنى ئەسلىگە كەلتۈرگەن ۋە ئۆزلىرىمۇ تامامەن يوقالمىغان بولاتتى.

پان تېكىن باشچىلىقىدا غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇرلار ئۆزئارا ئۇرۇشۇپ بىر - بىرىنى قىرمىدى. ئۇلار ئامال قىلىپ ھايات قېلىشنى، دەرمان يىغىپ كۈچ توپلاشنى، ئاندىن قاغانلىقنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى نىيەت قىلغانىدى. شۇڭا، ئۇلارنىڭ بىر قىسمى بەشبالىق، قارا شەھەر، كۇچا ئەتراپلىرىغا كېلىپ شۇ يەردىكى قېرىنداشلىرى بىلەن قوشۇلدى. يەنە بىر قىسمى بولسا كەڭسۇغا كۆچۈپ بېرىپ، كەڭسۇ ئۇيغۇر خانلىقى (870 ـ 1125)، ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى قاتارلىق دۆلەتلەرنى قۇردى. ئۇيغۇرلارنىڭ ناھايىتى جەڭگىۋار قەبىلىسى ھېسابلانغان ياغمىلار بولسا غەربكە سىلجىپ، ئۇيغۇر قاراخانىيلار دۆلىتىنى قۇرۇشتا باشلامچىلىق قىلدى.

www.uyghurkitap.com

سەككىزىنچى باب: ئۇيغۇر ـ ئورخۇن قاغانلىقى دەۋرىدىكى ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت

ئىجتىمائىي تۈزۈم ۋە دۆلەت تەشكىلى

ئۇيغۇر ـ ئورخۇن قاغانلىقىنىڭ ھۆكۈم سۈرگەن ۋاقتىنى بەزى تارىخچىلار 100 يىل (744 ـ 845) دەپ ھېسابلىسا، بەزى تارىخچىلار 200 يىل (646 ـ 845) دەپ ھېسابلايدۇ. ئۇيغۇر قاغانى بايانچورنىڭ خاتىرىسىگە قويۇلغان مەڭگۈ تاشتا: «... قالغان خەلق ئون ئۇيغۇر ۋە توققۇز ئوغۇزلارنى 100 يىلدىن ئوشۇقراق بىزلەر ئىدارە قىلدۇق» دەپ يېزىلغان. بايانچورنىڭ خاتىرىسىگە قويۇلغان مەڭگۈ تاش مىلادىنىڭ 757 ـ يىللىرى قويۇلغانلىقىنى نەزەرگە ئالغاندا، ئۇيغۇر قاغانلىقى مىلادىنىڭ 646 ـ يىلى قۇرۇلغان بولىدۇ. جۇڭگونىڭ قەدىمكى تارىخىي يىلنامىلىرىدىكى ئۇيغۇرلار ھەققىدە («كونا تاڭ يىلنامىسى. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» ۋە باشقىلار) يېزىلغان خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، ئۇيغۇر قاغانلىقى مىلادىنىڭ 646 ـ يىلى قۇرۇلغان، شۇ چاغدا، تۇمىد ئۇلۇغ ئىلتەبىر قاغان ئاتالغان.

ئەگەر بۇ تارىخىي پاكىتلارغا ھۆرمەت قىلىنسا، ئۇيغۇر ـ ئورخۇن قاغانلىقىنىڭ ھۆكۈم سۈرگەن ۋاقتى 200 يىل بولىدۇ.

شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇرۇقداشلىق تۈزۈمىدىن قۇللۇق تۈزۈمىگە ئۆتكەن ـ ئۆتمىگەنلىكى ھەققىدە مەلۇمات يوق. ئۇيغۇرلار باشقا تۈركىي خەلقلەرگە ئوخشاشلا خېلى بۇرۇنلا فېئوداللىق تەرەققىيات باسقۇچىغا كىرگەنىدى. بەزى ئالىملارنىڭ ئىسپاتلىشىچە، هونلار مىلادىدىن بۇرۇنلا ئىجتىمائىي تەرەققىياتنىڭ پاترىئار خاللىقنى ساقلىغان يېرىم فېئوداللىق تۈزۈمىدە بولغان. تۈركلەر بولسا مىلادىنىڭ IV ئەسىرىدىلا فېئوداللىق تۈزۈمنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىدا ياشايتتى، ئۇيغۇرلار مىلادىنىڭ 744 ـ يىلى شەرقىي تۈرك قاغانلىقىنىڭ ئورنىنى باسقاندىن كېيىن، فېئوداللىق جەمئىيەت تۈزۈمى تېخىمۇ مۇكەممەللىشىشكە باشلىغان.

VII ئەسىردىن باشلاپ، شەرقىي ئۇيغۇرلاردا قاغانلىقنىڭ ۋۇجۇدقا كەلگەنلىكى، قاغانلىقنىڭ ئاتىدىن بالىغا مىراس قالدىغان بولغانلىقى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىچىنىڭ تەرەققىياتىدا ۋە سىياسىي تەرەققىياتىدا يېڭى دەۋرنىڭ باشلانغانلىقىنى كۆرسەتتى.

«ئىچىنىڭ ۋە سىياسىي بىرلىكىنىڭ زورۇرلۇكىنى تونۇش تەرەققىياتىدىكى مۇئەييەن بىر باسقۇچنىڭ ئىپادىسى ئۇيغۇر دېگەن يېڭى نامنى قوبۇل قىلىشتىن ئىبارەت بولدى. شۈبھىسىزكى، بۇرۇنقى ئۇرۇقداشلىق ئاساسىدىكى بىرلىشىشلەر،

ۋاقىتلىق تۈزۈلگەن ئىتتىپاقلار ئۇيغۇرلار تەرەققىياتىنىڭ مۇشۇ باسقۇچىدىكى مەنپەئىتىگە ئۇيغۇن كەلمەي قالغانىدى. يېڭى بىرلىشىش بىر قەدەم مۇستەھكەم بولغان ئېتنىك تەشكىللىنىش بولدى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە قاغانلىق پەيدا بولدى ۋە ھەممىگە ئورتاق «ئۇيغۇر» دېگەن نام قوبۇل قىلىندى. مانا بۇ ئەھۋالنى ئۇرۇق - قەبىلە ئىتتىپاقىنىڭ ئورنىغا خەلق ئالماشتى دەپ چۈشەنسەك توغرا بولىدۇ. جەمئىيەت تەرەققىياتى نۇقتىئىنەزىرىدىن قارىغاندا، بۇ ئۇرۇقداشلىق مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ئورنىغا فېئودالىق مۇناسىۋەتلەرنىڭ دەسسىگەنلىكى ئىدى.»[1]

V ئەسىردىن باشلاپ شەرقىي تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ ئىتتىپاقىدا ئاساسىي رول ئويناشقا باشلىغان ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭ نامى VII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ، شەرقىي تۇرالارنىڭ ئورتاق نامىغا ئايلاندى. چۈنكى، VIII ئەسىرنىڭ 40 - يىللىرىدىكى ئون ئۇيغۇر ۋە توققۇز ئوغۇز دەپ ئاتالغان ئېتنىك ۋە سىياسىي بىرلىككە كىرگەن قەبىلىلەر ئېتنىك جەھەتتىن بىر - بىرىدىن ئانچە پەرق قىلمايدىغان قەبىلە - ئۇرۇقلار ئىدى. شۇڭلاشقا ئۇلار ناھايىتى چاپسانلا «ئۇيغۇر» دەپ ئاتالغان بۇ بىر پۈتۈن گەۋدىنى تەشكىل قىلالىدى.

ئۇيغۇرلار بۇ دەۋردىكى فېئودالىق باسقۇچتىكى ئىجتىمائىي تۈزۈمدە ئاساسەن قارا بودۇن (ئاددىي ئاۋام خەلق) ۋە بەگلەردىن ئىبارەت ئىككى تەبىقىگە بۆلۈنەتتى. ئاۋام خەلق بەگلەر ئۈچۈن ئاشلىق ۋە تۈرلۈك جاي قاتارلىق تۇرمۇش ۋاستىلىرىنى تەييارلايتتى، ئۇنىڭدىن تاشقىرى، ھەربىي خىزمەت ئۆتەيتتى، ئۇرۇشقا بارىدىغان چاغلاردا، ھەربىي قورال (قىلىچ - ئوقيا، نەيزە، قالقان قاتارلىقلار) ھەم جەڭ ئاتلىرىنى تەييارلايتتى. ئۇرۇشتا قولغا چۈشۈرۈلگەن ئولجىلارنىڭ كۆپ قىسمىنى بەگلەر ئالاتتى. بەگلەر قاغانلىقتىكى ئاقسۆڭەكلەر بولۇپ، ھۆكۈمران تەبىقە ئىدى. ئاقسۆڭەكلەرنىڭ ئائىلە ئىشلىرىنى جۇڭگودىن كەلتۈرۈلگەن قىز دېدەكلەر ئىشلەيتتى. قاغان ئالىي ھۆكۈمران ئىدى. ئۇيغۇر - ئورخۇن قاغانلىقىدا، ھونلار ۋە تۈركلەر دەۋرىدىكىدەك «ھەربىي دېموكراتىيە تۈزۈمى» بولغان بولسىمۇ، ئەمما قاغاننى قۇرۇلتاي چاقىرىپ تەيىنلەش ئەمەلدىن قالغانىدى. ئۇيغۇر قاغانلىرى ئۆزلىرى ھايات ۋاقتىدىلا ئۆز ئوغۇللىرىدىن بىرەرىنى ئۆزىگە ۋارىس قىلىپ تەيىنلەپ قوياتتى. مۇشۇنداق بولغاندا، قاغان ۋاپاتىدىن كېيىن ئانچە كۆپ تالاش - تارتىش يۈز بەرمەيتتى.

(1) د. ئى. تىخونوۋ: «ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ ئىقتىسادى ۋە جەمئىيەت تۈزۈمى».

ئۇيغۇر قاغانلىقىدا دۆلەتنى ئىدارە قىلىش دەرىجىمۇ دەرىجە ئورنىتىلغان ئەمەلدارلىق تۈزۈمى ئارقىلىق بولاتتى.

ئۇيغۇر قاغانلىقىدا ئەمەلدارلىق مۇنداق دەرىجىلەرگە بۆلۈنگەنىدى:

1. قاغان
2. خاتۇن
3. ئېل ئۆگەسى (باش ۋەزىر)
4. توققۇز تارقان (ئۇچ نەپىرى ئىچكى ئىشلار تارقانى، ئالتە نەپىرى تاشقى ئىشلار تارقانى)
5. يانغۇتتار (خەلق رايىنى سىناش ئەمەلدارى)
6. تېكىن
7. تۇتۇق
8. تۇدۇن
9. ئەركىن
10. باش سانغۇن
11. بۇيرۇق (سوت ئىشلىرى تارقانى)
12. چور
13. ئىلتەبىر
14. سانغۇن

قاغاندىن قالسا، قاغاننىڭ خانىشى (خاتۇن دەپ ئاتىلاتتى) ناھايىتى چوڭ ھوقۇققا ئىگە ئىدى. خاتۇنلار دۆلەتنىڭ ئەڭ مۇھىم ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلىشتا مۇھىم ھوقۇقلۇق ھۆكۈمران سۈپىتىدە رول ئوينايتتى. بۇنداق ئادەت ئۇيغۇرلاردا قەدىمدىن تارتىپ ئەنئەنىگە ئايلانغان ئانىغا ھۆرمەت قىلىش ئادىتىدىن كەلگەن بولسا كېرەك. خاتۇنلار ئۇرۇشقا بېرىپ قوماندانلىق قىلىشتىن تاشقىرى، ئۆزلىرىمۇ ئۇرۇشقا قاتنىشاتتى. مىلادىنىڭ 762 ـ يىلى ئۇيغۇر قاغانى بوگو ئۆگلۈك ئىسيانىنى باستۇرۇش ئۈچۈن جۇڭگوغا كەلگەندە ئۇنىڭ خانىشى بىلگە خاتۇنمۇ بىللە كەلگەن. بىلگە خاتۇن ئىسيانچىلار بىلەن بولغان ئۇرۇشلارغا قاتنىشىپ، ئالاھىدە قەھرىمانلىق كۆرسەتكەن. ئۇيغۇر قاغانلىقىدا ئېل ئۆگەسى ئۇنۋانىدا

www.uyghurkitap.com

ئاتىلىدىغان ئاپا تارقان قاغانغا ۋاكالىتەن دۆلەتنى ئىچكى ۋە تاشقى جەھەتتىكى ناھايىتى مۇھىم ئىشلىرىنى باشقۇراتتى. ئېل ئۆگەسى زۆرۈر تېپىلغاندا بىرەر دۆلەت بىلەن بولىدىغان ئۇرۇشقا ئۆزى باراتتى. ئۇنىڭ رەھبەرلىكىدىكى توققۇز تارقان دۆلەتنىڭ ئىچكى ۋە تاشقى ئىشلىرىنى باشقۇراتتى. تاشقى ئىشلار تارقانىنىڭ ئالتە نەپەر بولغانلىقىغا قارىغاندا، ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ تاشقى دىپلوماتىيە ئىشلىرى ناھايىتى كەڭ دائىرىدە بولغان بولسا كېرەك. تۇتۇق، تۇدۇن ئۇنۋانىدا ئاتىلىدىغان ئەمەلدار تارقانلاردىن قالسىلا ناھايىتى مۇھىم ئىشلارنى باشقۇراتتى. تۇتۇقلار كۆپىنچە ھەربىي ئىشلارنى باشقۇراتتى. تۇدۇنلار بولسا ئۇيغۇر قاغانلىقىغا بويسۇنغان يات خەلقلەرنى باشقۇراتتى. مەسىلەن: ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ شەرقتىكى (جۇڭگونىڭ ھازىرقى شەرقىي شىمالىدىكى ئۆلكىلىرىگە توغرا كېلىدۇ) قىتانلار بىلەن شىبەلەرنى ئۇيغۇر تۇدۇنلىرى (نازارەتچى ۋالىيلار) باشقۇرغانىدى. قانۇن ئىشلىرىغا مەسئۇل ۋەزىرلەر، «بۇيرۇق»، قوماندانلار، سانغۇن خاقانىنىڭ ئوغۇللىرى بولسا « تېكىن» دەپ ئاتىلاتتى. تېكىنلەر كۆپىنچە قاغانلىق ئورنىغا ۋارىس بولاتتى.

ئىقتىساد

ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ شەرقىي قىسمى (ھازىرقى موڭغۇلىيە ۋە ئىچكى موڭغۇل) دا چارۋىچىلىق ئىگىلىكى ئاساسىي ئورۇندا تۇرغان بولسا، قاغانلىقنىڭ غەربىي قىسمى (ئوتتۇرا ئاسىيادا) دېھقانچىلىق ئىگىلىكى ئاساسىي ئورۇندا تۇرغانىدى. قاغانلىقنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى تاغلار (ھازىرقى ھىنگان تاغلىرى، خاڭگەي تاغلىرى، چوغاي تاغلىرى، شەرقىي ئالتاي تاغلىرى) ۋە يايلاقلار، دالالار، چۆللەر چارۋىچىلىق ئىگىلىكى ئۈچۈن شارائىت يېقىدىن باب كېلەتتى. ئۇيغۇرلار چارۋىچىلىقتا ئاساسەن، ئات، كالا، تۆگە ۋە قوي باقاتتى. ھەربىي يۇرۇشلەردە ۋە قاتناش ئىشلىرىدا ناھايىتى ئېھتىياجلىق بولىدىغان ئات چارۋىچىلىق ئىگىلىكىدە مۇھىم ئورۇندا تۇراتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن نەچچە مىليون ئاتنى يايلىتىپ بېقىشقا ئىمكانىيەت بېرىدىغان چەكسىز كەتكەن يايلاقلارغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىلگەنىدى. بىز باشتا ئۇيغۇرلارنىڭ تاڭ سۇلالىسىگە ئات سېتىپ، جۇڭگودىن يىپەكماللارنى ئالغانلىقىنى ئېيتقانىدۇق. ئات يەنە ئۇيغۇرلارنىڭ تاشقى سودا ئىشلىرىدىمۇ مۇھىم تاۋار ھېسابلىناتتى.

چارۋىچىلىق ئىگىلىكى قاغانلىقنىڭ غەربىي قىسمى (ئاساسەن تارىم ۋادىسى)

قوشۇمچە ئورۇندا تۇرغان بولسا، تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالىي (ھازىرقى جۇڭغارىيە) دا ئاساسىي ئورۇندا تۇرغانىدى. تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبىي ئېتەكلىرىدىكى تارىم ۋادىسىدا دېھقانچىلىق ئاساسىي ئورۇندا تۇراتتى، تارىم ۋادىسىدا شال، بۇغداي، ئارپا، تېرىق، قوناق، پۇرچاق قاتارلىق زىرائەتلەر ۋە كېۋەز تېرىلاتتى. تارىم ۋادىسىدا باغۋەنچىلىك (جۇملىدىن ئۈزۈمچىلىك) دېھقانچىلىقنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى بولغانىدى. شۇ چاغلاردا، 20 تۈپتىن تارتىپ، ئاز بولغاندا ئون نەچچە تۈپكىچە مېۋىلىك دەرەخى بار باغلار كۆپ ئىدى. مانا شۇنداق باغلاردىن ياڭاق، ئانار، بادام، شاپتۇل، ئەنجۈر، ئۈزۈم قاتارلىق مېۋىلەر ئۆستۈرۈلەتتى. بۇنىڭدىن تاشقىرى، تارىم ۋادىسىدا يەنە ئىقتىسادىي زىرائەتلەردىن پاختا، كەندىر، زىغىر، كۈنجۈت، قىچا قاتارلىقلارمۇ تېرىلاتتى.

يېزا ئىگىلىكى قاغانلىقنىڭ شەرقىدىمۇ مەلۇم دەرىجىدە تەرەققىي قىلغانىدى. شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ ئاساسىي مەشغۇلاتى چارۋىچىلىقتىن ئىبارەت بولسىمۇ، سېلىنغا، ئورخۇن، تۇغلا، قورۇلۇن قاتارلىق دەريالىرىنىڭ بويلىرىدا دېھقانچىلىق ئىگىلىكىمۇ مەيدانغا كەلگەنىدى.

سوۋېت ئارخېئولوگلىرى ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ پايتەختى قارابالغاسۇن ۋە باشقا شەھەرلەرنىڭ خارابىلىرىدە ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغاندا، خامان تېپىدىغان تاش تولۇق ۋە ئۇن تارتىدىغان ياغۇنچاقلارنى تاپقان. ئۇنىڭدىن تاشقىرى، قارابالغاسۇننىڭ ئەتراپىدىن سۇغىرىش قاناللىرى ۋە ئېرىق - ئۆستەڭلەرنىڭ ئىزلىرى بايقالغان.

«سۇ باشلاپ سۇغىرىدىغان دېھقانچىلىقنىڭ تەرەققىياتى مۇقەررەر ھالدا بىر قىسىم كۆچمەن ئۇيغۇرلارنى ئولتۇراقلاشقان ھاياتقا ئەكىرگەن. بۇنداق ئەھۋال يېزا كەنتلەرنىڭ كېلىپ چىقىشىغا سەۋەب بولغان. شەھەرلەردە ۋە يېزا كەنتلەردە ئولتۇراق تۇرمۇشقا كۆچۈش ئۇرۇقداشلىق مۇناسىۋەتلەرنىڭ بۇزۇلۇشىنى تېزلىتىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا تېررىتورىيىلىك مۇناسىۋەتلەرنى دەسسەتكەن.»[1]

شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ بىر قىسمى ئولتۇراقلاشقان تۇرمۇشقا كۆچۈپ، دېھقانچىلىق، قول ھۈنەرۋەنچىلىك، سودا - سېتىق ئىشلىرى بىلەنمۇ شۇغۇللانغان.

ئىچكى ئېھتىياج ۋە تاشقى سودىنىڭ ھۆددىسىدىن چىقىش ئۈچۈن، قول

(1) د. ئى. تىخونوف: «ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ ئىقتىسادى ۋە جەمئىيەت تۈزۈمى».

ھۈنەرۋەنچىلىكىمۇ ئالاھىدە تەرەققىي قىلغان. ئۇيغۇر قاغانلىقى بىر نەچچە يۈز مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇننى قوراللاندۇرۇش ئۈچۈن، تۆمۈرگە موھتاج ئىدى. سوۋېت ئارخېئولوگلىرى قارابالغاسۇن خارابىسىدىن تۆمۈرچىلىك دۇكانلىرى، مىس - تۇچ پارچىلىرى، دېۋىرقاي قاتارلىق نەرسىلەرنى تاپقان. تارىم ۋادىسى ھونلار دەۋرىدىن تارتىپلا ئاشلىق چىقىدىغان ئەڭ مۇھىم رايونلارنىڭ بىرى ھېسابلانغان بولسا، ئالتاي تېغى ۋە تەڭرىتاغلىرى تۆمۈر ۋە ئالتۇن چىقىدىغان جايلار بولغان. ئۇيغۇر قاغانلىقى دەۋرىدە، رۇدا قېزىپ تۆمۈر تاۋلاش، ھەربىي قوراللارنى، دېھقانچىلىق سايمانلىرىنى ۋە تۇرمۇشقا لازىملىق ئەسۋاب - جابدۇقلارنى ياساش ئىگىلىكتە ئالاھىدە مۇھىم ئورۇننى ئىگىلىگەن.

قاغانلىقنىڭ غەربىي قىسمىدا، گىلەمچىلىك، يىپەك توقۇمىچىلىقى (ئاساسەن خوتەندە)، زەرگەرچىلىك، پاختا يۇڭ توقۇمىچىلىقى (قەشقەر، يەكەن، خوتەن، كۇچا، تۇرپانلاردا) ئالاھىدە تەرەققىي قىلغان.

ئۇيغۇر قاغانانلىقنىڭ ئىقتىسادىدا سودا بەكمۇ مۇھىم ئورۇندا تۇراتتى. بىز باشتا ئۇيغۇرلار بىلەن جۇڭگو ئارىسىدىكى ئات ۋە يىپەك مال سودىسى توغرىسىدا توختالغانىدۇق. تۆۋەندە ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ تاشقى سودىسى توغرىسىدا يەنە بىر ئاز توختىلىپ ئۆتىمىز.

ئۇيغۇرلار بىلەن تاڭ سۇلالىسى ئوتتۇرىسىدىكى سودىنى كۆپىنچە سودا ئىشلىرىغا ناھايىتى ئۇستا بولغان سوغدىلىق ئۇيغۇرلار ئېلىپ باراتتى. ئۇلار قاغانلىققا ۋاكالىتەن، چاڭئەن، لوياڭ، داتۇڭ، خېياڭ، جىڭياڭ، ياڭجۇ قاتارلىق مۇھىم شەھەرلەردە سودا سارايلىرى ئېچىپ، سودا - تىجارەت ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانغان. ئادەتتە، جۇڭگونىڭ مەشھۇر شەھەرلىرىنىڭ ھەممىسىدە دېگۈدەك ئۇيغۇر سودىگەرلىرى بار ئىدى. ئۇلارنىڭ سانى كۆپ دېگەندە بىرنەچچە مىڭ، ئاز دېگەندە بىرنەچچە يۈز كىشىدىن كەم بولمايتتى. ئۇيغۇرلار بىلەن جۇڭگو ئارىسىدىكى سودا ئىشلىرىدا ئۇيغۇر سودىگەرلىرى بىلەن خەنزۇ سودىگەرلىرى بىۋاسىتە سودا قىلاتتى. ئۇنىڭدىن تاشقىرى ئۇيغۇر قاغانلىقى بىلەن جۇڭگو ئارىسىدا سودا ئىشلىرى ئاساسەن ئەلچىلەر ئارقىلىق ئېلىپ بېرىلاتتى. ئىككى دۆلەت ئارىسىدا ئۆز ئارا بېرىپ - كېتىپ تۇرىدىغان ئەلچىلەرنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى سودا ئىشلىرىنى قوشۇمچە يۈرگۈزەتتى.

www.uyghurkitap.com

ئۇيغۇرلار جۇڭگوغا ئات سېتىپ، ئۇنىڭ ھېسابىغا جۇڭگودىن ئالغان كىمخاپ، تاۋار - دۇردۇن، شايى ۋە چاي قاتارلىق نەرسىلەرنىڭ كۆپ قىسمىنى (ئاساسەن يىپەك ماللار) نى تېھران، دېھلى، قاھىرە، باغداد، دەمەشق، كونستانتىنوپول قاتارلىق شەھەرلەرگە ئاپىرىپ ساتاتتى. ئۇيغۇرلار بۇ ماللارنى ئۇ شەھەرلەردە ئۆز باھاسىدىن بىر نەچچە ھەسسە ئارتۇق باھادا سېتىپ نۇرغۇن پايدا ئالاتتى. ئۇيغۇرلار ئاسىيا ۋە ياۋروپادىكى دۆلەتلەرگە ئاپارغان گىلەم، كىمخاپ، تاۋار - دۇردۇن، شايى قاتارلىق ماللارنى ئالتۇنغا ۋە تۇرمۇشقا كېرەكلىك خىلمۇ خىل ماللار (مەرۋايىت، ياقۇت، پىل چىشى، چىنە، ئەينەك، دورا - دەرمان قاتارلىقلار) غا تېگىشەتتى.

مەدەنىيەت

ئۇيغۇر - ئورخۇن قاغانلىقى دەۋرىدە، ئۇيغۇرلار ناھايىتى يۈكسەك مەدەنىيەت ياراتتى.

جۇڭگو تارىخىدىكى شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدە (مىلادىنىڭ 386 - يىلىدىن 581 - يىلىغىچە) مۇزىكا مەھكىمىسى توپلاپ رەتلىگەن خەلق قوشاقلىرى توپلىمىغا شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ قوشاقلىرىدىنمۇ بىر نەچچىسى تەرجىمە قىلىپ كىرگۈزۈلگەن. شەرقىي ئۇيغۇرلار ئۇ زاماندا ناھايىتى نۇرغۇن قوشاقلارنى ياراتقان بولسىمۇ، يازما خاتىرە قالدۇرمىغاچقا، يوقىلىپ كەتكەن.

شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، بىرنەچچە قوشاق « شىمالىي سۇلالىلەرنىڭ مۇزىكا مەھكىمىسى شېئىرلار توپلىمى» غا تەرجىمە يولى بىلەن كىرىپ قالغاچقا، ساقلىنىپ قالغان:

قالدىم ھەسرەت ئىچىدە[1]

قەلبىم تولدى قايغۇغا، قالدىم ھەسرەت ئىچىدە،
ماڭساڭ ئەگەر يىراقلارغا، ئات قامچىسى مەن بولاي.
قورغان تېمى ئۈستىدە، ساڭا يېقىن ياندىشىپ،
بىللە تۇراي يىگىتىم، بىلىكىڭ بولۇپ تۇراي.

(1) ماۋزۇنى مەن قويدۇم — ئاپتور.

ئۇيغۇر خوتۇن - قىزلىرىنىڭ قەدىمكى چاغلاردىن تارتىپلا باتۇر، مەردانە ۋە جەڭگىۋار ئىكەنلىكىنى، مۇداپىئە قورغانلىرىنىڭ ئۈستىگە يىگىت بىلەن ياندىشىپ تۇرۇپ دۈشمەنگە قارشى جەڭگە قاتنىشىدىغانلىقىنى بۇ قوشاقتىن كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

بەگقولى ھەققىدىكى قوشاق

«شىمالىي خانلىقلار تارىخى. ئېگىز ھارۋىلىقلار ھەققىدە قىسسە» دىكى مەلۇماتقا ئاساسلانغاندا، شەرقىي ئۇيغۇرلار V ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، ئۆزىنىڭ باتۇرخانى بەگقولى ھەققىدە قوشاق توقۇغان. بەگقولى شەرقىي ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئىچىدىكى خوغۇرسۇ قەبىلىسىنىڭ خانى ئىدى. مىلادىنىڭ 402 - يىلى ئاۋار قاغانى تۇلۇنخان I تويالار خانى توباغۇي (386 - 409) تەرەپتىن مەغلۇپ قىلىنغان. تۇلۇنخان موڭغۇلىيە چۆلىنىڭ شىمالىغا چېكىنىپ كېلىپ، ئۇيغۇرلارغا ھۇجۇم قىلغان، بۇ ئۇرۇشتا بەگقولى ئاۋارلارنى تارمار قىلغان. كېيىن، بىخەستەلىك قىلىپ تۇلۇنخان بىلەن بولغان يەنە بىر ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولغان ۋە تويالار خانلىقىنىڭ پاناھىغا كەتكەن. ئۇزۇن ئۆتمەي ئۇ تويالار خانلىقىنىڭ پايتەختىدە ئالەمدىن ئۆتكەن. ئۇ ئۆلگەندە، تويالار خانى توباغۇي، ئۇنىڭغا دۆلەت بويىچە ماتەم تۇتۇشنى ئورۇنلاشتۇرۇپ دەبدەبىلىك دەپنە مۇراسىمى ئۆتكۈزگەن.

بەگقولى ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، شەرقىي ئۇيغۇرلار ئۇنىڭغا بېغىشلاپ مۇنداق بىر قوشاق توقۇغان:

ۋاي كەلدى بەگقولى دېگەندە ئانا -
توختايدۇ بوۋاقنىڭ يىغىسى شۇئان،
دېيىشەر ياش قىزلار ئېيتقاندا ناخشا:
«بولسىدى يىگىتىم بەگقولىسىمان.»

ئۇيغۇرلاردا قەدىمكى چاغدىن تارتىپ باتۇر ئەر - يىگىتنى ھۆرمەتلەش ئومۇملاشقان بىر ئادەتكە ئايلانغانىدى. بۇ تاسادىپى ئەمەس. قەدىمكى چاغلاردىن تارتىپ ھازىرغىچە، ھەرقانداق بىر خەلق ئۆز ۋەتىنىنى دۈشمەن ھۇجۇمىدىن ساقلاپ قېلىشتا، باتۇر ئەر - يىگىتلەردىن تەركىب تاپقان جەڭگىۋار قوشۇنغا تايىنىپ كەلدى. ئۇيغۇرلار قەدىمكى چاغلاردا جەڭگىۋارلىقى ناھايىتى ئۈستۈن

بولغان ئاتلىق قوشۇنغا ئىگە ئىدى. ئۇلار سان جەھەتتىن ئۈزىدىن كەم دېگەندە بەش ھەسسە، ھەتتا ئون ھەسسە ئارتۇق دۈشمەن قوشۇنلىرى ئۈستىگە تەپ تارتماستىن بېسىپ باراتتى ۋە ئۇلارنى تارمار قىلاتتى. مىلادىنىڭ 756 ـ يىلىدىن 762 ـ يىلىغىچە داۋام قىلغان ئۆكتۈك سۆيگۈم ئىسيانىنى باستۇرۇشتا، جۇڭگوغا بىرنەچچە قېتىم ياردەمگە كەلگەن ئۇيغۇر قوشۇنلىرىنىڭ سانىنىڭ 50 مىڭدىن ئارتۇق ئەمەسلىكىنى ئەسلەش يېتەرلىك. قەدىمى چاغلاردا ئۇيغۇر قىزلىرى ئۆزلىرىگە جورا تاللاشتا ئاساسەن يىگىتنىڭ باتۇر ـ باتۇر ئەمەسلىكىنى ئۆلچەم قىلغان. بۇ جەڭگىۋار ۋەتەنپەرۋەرلىك روھى بىلەن چەمبەرچاس باغلانغان ئادەت، ئەلۋەتتە.

تۇرا قوشىقى

مىلادىنىڭ VI ئەسىردە، شەرقىي ئۇيغۇرلاردىن چىققان خوغۇرسۇر ئالتۇن (مىلادىنىڭ 487 ـ يىلى تۇغۇلۇپ، مىلادىنىڭ 587 ـ يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن) تۇرا قوشىقى ناملىق بىر شېئىر يازغان. شېئىر مۇنداق:

چوغاي[1] نىڭ تاغلىرى باغرىدىن ئاقار،
تۇرالار دەرياسى ئويناپ ـ دولقۇنلاپ.
ئاسماننىڭ گۈمبىزى بەرگاھسىمان،
تۇرىدۇ پايانسىز دالانى قاپلاپ.

شۇنچە كۆپ، غۇبارسىز ساماۋى ئاسمان،
دالالار بىپايان، كۆرۈنمەيدۇ قاش.
كۆرۈنۈپ قالىدۇ سانسىز چارۋا مال،
ئەسكەندە شاماللار، ئوتلار ئەگسە باش.

«تۇرا قوشىقى» دا يايلاقتىكى ئاجايىپ ھەيۋەتلىك گۈزەل مەنزىرە تەسۋىرلەنگەن. چوغاي تاغلىرىنىڭ باغرىدا يايپېشىل ئېگىز ئۆسكەن ئوتلار بىلەن قاپلانغان چەكسىز كەتكەن يايلاقلارنىڭ چېتى ئۇپۇق بىلەن سۆيۈشۈپ تۇراتتى، قەدىمكى

(1) چوغاي تاغلىرى ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلدىكى يىگشەن تاغلىرىنى، قەدىمكى چاغدا ئۇيغۇرلار «چوغاي تاغلىرى» دەپ ئاتىغان.

چاغلاردا ئۇيغۇرلار چوغاي تاغلىرىنىڭ باغرىدىكى ئوردوس يايلىقىدا چارۋىچىلىق قىلاتتى. ئوردوس يايلىقى ـ ت شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ مەشھۇر يايلاقلىرىدىن بىرى ئىدى. شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ ئاساسىي يايلاقلىرى، سېلېنغا دەرياسى ۋە ئۇنىڭ ئاساسىي تارماقلىرى بولغان ئورخۇن، توغلا دەريالىرى بىلەن قۇرۇلۇن دەرياسىنىڭ بويلىرىدا ئىدى. مانا شۇ دەريا ۋادىلىرىدا، يەر مەيدانى ناھايىتى كەڭ بولغان ئىپتىدائىي ئورمانلار، سۇيى ۋە ئوت ـ چۆپى مول يايلاقلار بار ئىدى.

خوغۇرسۇر ئالتۇن، «تۇرا قوشىقى» نى VI ئەسىردە يازغانىدى. بۇ قوشاقنى «تۇرا قوشىقى» دېگەندىن كۆرە، «ئۇيغۇر قوشىقى» دېگەن ناھايىتى مۇۋاپىق، خوغۇسۇر ئالتۇننىڭ «تۇرا» دېگىنى دەل شەرقىي ئۇيغۇرلارنى كۆرسىتىدۇ. شائىرنىڭ ئىسمى ئالتۇن بولۇپ، فامىلىسى خوغۇرسۇ ئىدى. خوغۇرسۇ شائىر كېلىپ چىققان ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭ نامى بولۇپ، شائىر ئۆزىنىڭ قايسى ئۇيغۇر قەبىلىسىگە مەنسۇپ ئىكەنلىكىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈنلا ئەمەس، بەلكى ئۆز ئاتا ـ بوۋىسى فامىلە قىلىپ كەلگەن ئۆز قەبىلىسىنىڭ نامىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈنمۇ ئۆزىنى خوغۇرسۇ ئالتۇن دەپ ئاتىغان.

ئۇيغۇر تارىخىدىن ئازدۇر ـ كۆپتۇر خەۋىرى بار كىشىلەرگە مەلۇم بولغاندەك، خوغۇرسۇ قەبىلىسى ئۇيغۇر ـ ئورخۇن دەۋرىدىكى ئون ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭ بىرى ئىدى.

«شىمالىي چى سۇلالىسى تارىخى. خوغۇرسۇ ئالتۇن ھەققىدە قىسسە» دىكى مەلۇماتقا ئاساسلانغاندا، خوغۇرسۇ ئالتۇن دۆلەت ئەربابى بولغان.

خوغۇرسۇ ئالتۇن «تۇرا قوشىقى» نى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا، ئېھتىمال قەدىمكى ئورخۇن يېزىقىدا يازغان بولۇپ شېئىر كېيىن خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىنغان.

مىلادىنىڭ 840 ـ يىلى شەرقىي ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچكەندىن كېيىن، ئۇيغۇر ـ ئورخۇن قاغانلىقىنىڭ 200 يىللىق ئۇزۇن تارىخىي دەۋرىدىكى ۋەقەلىرىنى ئاساس قىلىپ، «كۆچ ـ كۆچ داستانى» نى ياراتتى. «كۆچ ـ كۆچ داستانى» نىڭ مەزمۇنى مۇنداق:

«... قاراقۇرۇم تاغلىرىدىن ئېقىپ چىقىدىغان توغلا، سېلېنغا دەريالىرىنىڭ قوشۇلىدىغان جايىدا «قۇملانجۇ» دېگەن جاي بار ئىكەن. شۇ جايدا بىر ـ بىرىگە يانداشىپ ئۆسكەن ئىككى تۈپ دەرەخ بولۇپ، بىرىنىڭ نامى فىستوق

ئىكەن. ئۇنىڭ تۇرقى قارىغايغا ئوخشىشىپ كېتىدىكەن. ئارچىدەك ھەمىشە كۆپكۆك ياشىرىپ تۇرىدىكەن. قارىغايدەك پۇختا ئىكەن. دەرەخنىڭ يەنە بىرى ياۋا قارىغاي ئىكەن. كۆنلەرنىڭ بىرىدە مانا شۇ ئىككى تۈپ دەرەخنىڭ ئارىسىدا ئۇشتۇمتۇتلا بىر دۆڭ پەيدا بولۇپ قاپتۇ. بۇ دۆڭ كۈن ئۆتكەنسېرى ئېگىزلەشكە باشلاپتۇ. دۆڭنىڭ ئۈستىدە تاڭ ئاتقۇچە شامدەك بىر نەرسە يورۇپ تۇرىدىكەن. ئۇيغۇرلار دۆڭنىڭ ئالدىغا كېلىپ ئېھتىرام بىلدۈرىدىكەن. دۆڭنىڭ ئىچىدىن خۇددى ناخشا ئېيتقاندەك ئاۋازلار ئاڭلىنىپ تۇرىدىكەن. ھەر كېچىسى ئەھۋال شۇنداق بولىدىكەن. دۆڭنىڭ ئۈستىدىكى يورۇق بارغانسېرى چاقناپ دۆڭدىن 30 قەدەمچە كېلىدىغان دائىرىنى يورۇتىدىغان بوپتۇ. كۈنلەرنىڭ بىرىدە دۆڭدىن ئۇشتۇمتۇتلا بىر ئىشىك ئېچىلىپتۇ. ئىشىكتىن قارىغۇدەك بولسا، خۇددى ئۆتاۋ (يۇمىلاق كىگىز ئۆي) غا ئوخشىشىپ كېتىدىغان بەش ئۆي كۆرۈنۈپتۇ. ھەربىر ئۆيگە كۈمۈش سەگەنچۈكلەر ئېسىلغان، سەگەنچۈكنىڭ ئوتتۇرىسىدا بىردىن ئوغۇل بالا ئولتۇرغان، بوۋاقلارنىڭ ئاغزىدا سۈت ئېمىدىغان ئېمىزگۈ بار ئىكەن. ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ بەگلىرى بۇ ئاجايىپ بوۋاقلارنى كۆرۈپ، ئۇلارنىڭ ئالدىغا كېلىپ بوۋاقلارغا ھۆرمەت بىلدۈرۈشۈپتۇ. بەش بوۋاق ئوغۇل بالا ھاۋا بىلەن نەپەسلەنگەندىن كېيىنلا ھەرىكەتلىنىپ، بۇ ئۆيلەردىن چىقىشىپتۇ. ئۇيغۇرلار ئىنىكئانىلارنى تەيىنلەپ ئۇلارنى ئەمگۈزۈپتۇ. بالىلار تىلى چىققاندا، ئۆز ئاتا ـ ئانىلىرىنى سۈرۈشتە قىپتۇ. ئۇيغۇرلار بالىلارغا ھېلىقى ئىككى تۈپ دەرەخنى كۆرسىتىپتۇ. بۇ بەش ئوغۇل دەرەخكە قاراپ چوقۇنۇپتۇ. دەرەخ ئادەمدەك تىلغا كىرىپ، ئۇلارغا ئەخلاقلىق، پەزىلەتلىك بولۇش ھەققىدە نەسىھەت قىپتۇ ۋە ئۇلارغا ئۇزۇن ئۆمۈر تىلەپتۇ. شۇ يەردىكى كىشىلەر بۇ بەش ئوغۇلغا خۇددى خانلارغا ئىتائەت قىلغاندەك ئىتائەت قىپتۇ. بۇ بەش ئوغۇلنىڭ چوڭىنىڭ ئىسمى شۇڭقار تېكىن، ئىككىنچىسىنىڭ كولچور تېكىن، ئۈچىنچىسىنىڭ بۇقا تېكىن، تۆتىنچىسىنىڭ ئور تېكىن، بەشىنچىسىنىڭ بوگو تېكىن ئىكەن. ئۇيغۇرلار تەڭرى ئاتا قىلغان بۇ ئوغۇللارنىڭ ئىچىدىن بىرىنى ئۆزلىرىگە قاغان قىلىشنى قارار قىلىشىپتۇ. ئۇلارنىڭ ئىچىدە بوگو تېكىن چىرايلىق، ئەقىللىق، تالانتلىق ئوغۇل بولۇپ، نۇرغۇن ئەللەرنىڭ تىلىنى بىلىدىكەن، شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇيغۇرلار بوگو تېكىننى ئۆزلىرىگە قاغان قىپتۇ. بوگو تېكىن قاغان بولغاندىن كېيىن، دۆلەتنى ئوبدان ئىدارە قىپتۇ. دۆلەتنىڭ ئاھالىسى ئاۋۇپ كۆپىيىپتۇ. تەڭرى بوگو قاغانغا ئۈچ قۇش تەقدىم قىلغانىكەن. ئۇ قۇشلار نۇرغۇن ئەللەرنىڭ

تىلىنى بىلىدىكەن. بوگۇ قاغان مانا شۇ قۇشلارنى ھەر دائىم دۇنيانىڭ تۆت تەرەپلىرىگە ئەۋەتىپ دۇنيادىكى ئىشلاردىن خەۋەردار بولۇپ تۇرىدىكەن.

كۈنلەرنىڭ بىرىدە بوگۇ قاغان كېچىسى بارگاھ ئىچىدە ياتقاندا، بىر ئىلاھى جان ياش قىز قىياپىتىدە كۆرۈنۈش قىپتۇ. بوگۇ قاغان قورقۇپ كېتىپ، يالغاندىن ئۇخلىغان بولۇۋېلىپ، گەپ قىلىشقا پېتىنالماپتۇ. ئىككىنچى كېچىسىمۇ يەنە شۇنداق ئەھۋال يۈز بېرىپتۇ. ئۈچىنچى كېچىسى بوگۇ قاغان بۇ ئەھۋالنى باش تارقانغا ئېيتىپ قويۇپ، ئۆزى بۇ پەرى قىزغا ئەگىشىپ «قۇتتاغ» (بەخت تېغى مەنىسىدە) دېگەن تاغنىڭ ئىچىگە بېرىپتۇ. ئۇ يەردە تاڭ ئاتقۇچە پەرى قىز بىلەن مۇڭدىشىپتۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ ھەر كېچە شۇنداق ئەھۋال يۈز بېرىپ تۇرۇپتۇ. مۇنداق ئەھۋال يەتتە يىل ئالتە ئاي 22 كۈنگىچە داۋام قىپتۇ. بوگۇ قاغان پەرى قىز بىلەن خوشلىشىدىغان چاغدا، قىز مۇنداق دەپتۇ: ‹كۈنچىقىشتىن كۈنپاتارغىچە پۈتۈن دۇنيا ساڭا بويسۇنىدۇ. سەن بۇ ۋەزىپىنى ئورۇنداپ ئەلنى ياخشى باشقۇرغىن› پەرى قىز بۇ گەپنى قىلىپ بولغاندىن كېيىن، غايىپ بوپتۇ. بوگۇ قاغان قوشۇن توپلاپ، چوڭ ئاكىسى شۇڭقار تېكىنگە بۇيرۇق چۈشۈرۈپ، ئۇنى 300 مىڭ كىشىلىك قوشۇنغا باش قىلىپ، موڭغۇل ۋە قىرغىزلار ئېلىگە ماڭدۇرۇپتۇ. ئىككىنچى ئاكىسى كولچور تېكىننى 100 مىڭ كىشىلىك قوشۇنغا باش قىلىپ، تاڭغۇتلار ئۈستىگە ماڭدۇرۇپتۇ. ئۈچىنچى ئاكىسى بوقا تېكىننى 100 مىڭ كىشىلىك قوشۇنغا باش قىلىپ جۇڭگوغا ماڭدۇرۇپتۇ. تۆتىنچى ئاكىسى ئور تېكىننى ئۆز ئېلىنى ساقلاشقا قالدۇرۇپتۇ. يۈرۈشكە ماڭغان قوشۇنلار نۇرغۇن ئەللەرنى بويسۇندۇرۇپ، كۆپلىگەن ئەسىر ۋە ئولجىلارنى ئېلىپ ئورخۇن دەرياسىنىڭ بويىغا قايتىپ كېلىشىپتۇ، شۇ يەردە ئوردۇبالىق دېگەن بىر شەھەرنى بىنا قىلىشىپتۇ. شۇ چاغدا، بوگۇ قاغانغا كۈنچىقىشتىكى دۆلەتلەرنىڭ ھەممىسى بويسۇنۇپتۇ. كۈنلەرنىڭ بىرىدە بىر كېچىسى بوگۇ قاغان ئاجايىپ بىر چۈش كۆرۈپتۇ. ئۇ چۈشىدە ئاپئاق چاپان كىيگەن، ئاق ھاسا تۇتقان ئەۋلىيا سۈپەت بىر كىشىنى كۆرۈپتۇ. ئۇ كىشى بوگۇ قاغانغا بىر پارچە قاشتېشىنى تەقدىم قىلىپ تۇرۇپ مۇنداق دەپتۇ: ‹سەن مۇشۇ تاشنى مەڭگۈ ساقلىيالىساڭ، پۈتۈن دۇنيا ساڭا باش ئېگىدۇ.› بوگۇ قاغاننىڭ باش تارقانىمۇ خۇددى شۇنداق چۈش كۆرۈپتۇ. ئەتىسى بوگۇ قاغان ھەربىي ھازىرلىقىنى باشلاپ، كۈنپېتىش تەرەپكە قوشۇن باشلاپ مېڭىپتۇ. بۇ قوشۇنلار تۈركىستانغا يېتىپ كەلگەندە، تۈپتۈزلەڭ، بۇلاق سۇلىرى شىلدىرلاپ ئېقىپ تۇرغان، سېمىز ماللار سەكرىشىپ

www.uyghurkitap.com

ئويناقلاپ يايلاپ تۇرغان بىر يايلاقنى كۆرۈشۈپتۇ. قوشۇن شۇ يەردە توختاپتۇ. ئۇلار شۇ يەردە بالاساغۇن دېگەن شەھەرنى بىنا قىپتۇ. قوشۇنلار بۆلۈنۈپ تەرەپ - تەرەپلەرگە يۈرۈش قىپتۇ. 12 - يىل ئىچىدە كۆپ ئەللەرنى ئېلىپ، ياۋايى ئادەملەر ياشايدىغان جايغىچە بېرىپتۇ... نۇرغۇنلىغان دۆلەتلەرنىڭ خانلىرى بوگۇ قاغان بىلەن كۆرۈشۈپتۇ. ئۇلار بوگۇ قاغانغا سوۋغىلار تەقدىم قىلىپ ھۆرمەت بىلدۈرۈپتۇ... بوگۇ قاغان ئۇلارنى ئۆز ئەللىرىگە قايتۇرۇپتۇ. چوڭ غەلىبىگە ئېرىشكەن بوگۇ قاغان بالاساغۇندىن ئۆزى تۇغۇلغان جايغا قايتىپ كەپتۇ.

بوگۇ قاغان ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغۇللىرىدىن بىرى قاغان بوپتۇ... ئۇيغۇرلار ئۇنىڭ ۋاقتىدا ئاجايىپ بىر ۋەقەگە دۇچ كەپتۇ. شۇ چاغدا بارلىق باقما ھايۋانلار بىلەن ياۋايى ھايۋانلاردىن ۋە بوۋاق باللاردىن «كۆچ - كۆچ» دېگەن ئاۋاز ئاڭلىنىپتۇ. ئۇيغۇرلار باشقا جايلارغا كۆچۈپتۇ، قەيەرگىلا بارمىسۇن، يەنە شۇ ئاۋاز ئاڭلىنىپ تۇرۇپتۇ. ئۇيغۇرلار كۆچۈپ بىر تۈزلەڭلىككە كەلگەندە، «كۆچ - كۆچ» دېگەن ئاۋاز توختاپتۇ. ئۇيغۇرلار شۇ يەرگە بەش شەھەر بىنا قىپتۇ. ئۇ شەھەرلەرگە بەشبالىق، دەپ ئات قويۇپتۇ.»

«كۆچ - كۆچ داستانى» VIII ئەسىردە ئۆتكەن ئىران تارىخچىسى ئالائىددىن ئاتامالىك جۇۋەينىي ئۆزىنىڭ «دۇنيانى بويسۇندۇرغۇچىنىڭ تارىخى» (تارىخىي جاھانگۇشاي) ناملىق ئەسىردە خاتىرىلەپ قالدۇرغان.

«كۆچ - كۆچ داستانى» نىڭ سيۇژىتى فانتازىيە (خىيالى) خاراكتېرگە ئىگە بولۇپ، قەھرىمان بوگۇ قاغان ئىلاھىيلاشتۇرۇلغان. بۇ قىسقىغىنا داستاندا، شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ جەڭگىۋار تارىخى بەدىئىي شەكىل بىلەن ئوبرازلىق ئەكس ئەتتۈرۈلگەن.

«تاڭ يىلنامىسى. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» بايىدىكى مەلۇماتقا ئاساسلانغاندا «كۆچ - كۆچ داستانى» ھەقىقىي، رېئال تارىخىي ۋەقەلەر ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەن. داستاندىكى قەھرىمان بوگۇ قاغان ئۇيغۇر - ئورخۇن قاغانلىقى دەۋرىدە ئۆتكەن ئۇيغۇر قاغانلىرىنىڭ بىرى بولۇپ، بايانچۇرنىڭ كىچىك ئوغلى ئىدى. بوگۇ قاغاننىڭ ئەسلى ئىسمى ئىل تېكىن بولۇپ، ئۇ قاغانلىق سەلتەنىتىنى سۈرگەن ۋاقتىدا (759 - 779) ئاي تەڭرىدە قۇت بولمىش ئىل تۇتمىش ئالىپ قۇلۇق بىلگە قاغان دەپ ئاتالغان.

«كۆچ - كۆچ داستانى» دا، بوگۇ قاغان «پەرى قىز بىلەن يەتتە يىل ئالتە

ئاي 22 كۈن سۆزلەشكەن...» ۋە «بالاساغۇن شەھىرىنى بىنا قىلىپ، 12 يىل ئىچىدە كۆپ ئەللەرنى ئېلىپ ...» دېگەن سۆزلەر بار. داستاندىكى يىللارنى ھېسابلىساق 20 يىل بولىدۇ. بوگۇ قاغان ئۇيغۇر - ئورخۇن قاغانلىقىنىڭ قۇدرەتلىك باسقۇچىدا (745 830) ئۆتكەن قاغانلىرىنىڭ مەشھۇرلىرىدىن بىرى بولۇپ، توپتوغرا 20 يىل سەلتەنەت سۈرگەن. داستاندا بوگۇ قاغان بەش ئوغۇلنىڭ ئەڭ كىچىكى دېيىلىدۇ، ئوغۇللارنىڭ ئىسىملىرى، ئۇلارنىڭ ھەربىي يۈرۈشلىرى بايان قىلىنىدۇ. بىز يۇقىرىدا تىلغا ئالغان «تاڭ يىلنامىسى» دىكى مەلۇماتقا ئاساسلانغاندا، قاغان بايانچۇرنىڭ ھەقىقەتەن يابغۇ تېكىن، كولچور تېكىن، ئالىپ قولۇق تۇتۇق ياغلاقار تېكىن، تون باغا[1]، بوگۇ تېكىنلەردىن ئىبارەت بەش ئوغلى بولغان.

ئۇلارنىڭ ھەربىي يۈرۈشلىرىنى «تاڭ يىلنامىسى» دىكى تارىخىي پاكىتلار بىلەن سېلىشتۇرۇپ كۆرگەندە، «كۆچ - كۆچ داستانى» نىڭ ھەقىقەتەن تارىخىي ۋەقەلەر زېمىنىدا مەيدانغا كەلگەنلىكى ئايدىڭلىشىدۇ.

باشتا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، مىلادىنىڭ 756 - يىلىدىن 762 - يىلىغىچە داۋام قىلغان ئۆڭلۈك ئىسيانىنى باستۇرۇش ئۈچۈن ئۇيغۇرلار تاڭ سۇلالىسىگە ياردەم قىلىپ، بىر نەچچە قېتىم جۇڭگوغا قوشۇن ئەۋەتكەنىدى.

ئۇيغۇر - ئورخۇن قاغانلىقى بىلەن جۇڭگو ئارىسىدا تۈزۈلگەن بىتىمنامىگە كۆرە، ئۆڭلۈك ئىسيانىنى باستۇرۇش ئۈچۈن مىلادىنىڭ 757 - يىلى بايانچورنىڭ چوڭ ئوغلى يابغۇ تېكىن ئۇيغۇر ئاتلىق قوشۇنلىرىغا قوماندانلىق قىلىپ جۇڭگوغا كەلگەن بولسا، مىلادىنىڭ 761 - يىلى بوگۇ قاغان ئۆزى جۇڭگوغا كېلىپ، بىرنەچچە يىل داۋام قىلغان ئۆڭلۈك - سۆيگۈم ئىسيانىنى ئۈزۈل - كېسىل باستۇرۇپ بەرگەن.

بوگۇ قاغاننىڭ يەنە بىر ئاكىسى ئالىپ قولۇق تۇتۇق ياغلاقار تېكىن تاڭ سۇلالىسىگە غەرب تەرەپتىن تەھدىت سېلىپ تۇرغان 100 مىڭ كىشىلىك تىبەت قوشۇنلىرىنى (داستاندا، تاڭغۇتلار دېيىلگەن) ھازىرقى نىڭشيا زېمىنىدا تارمار كەلتۈرۈپ، شانلىق غەلىبىگە ئېرىشكەن.

بوگۇ قاغان سەلتەنەت سۈرگەن ۋاقىتتا، يەنىسەي دەرياسىنىڭ باش ئېقىمىدا ياشايدىغان قىرغىزلار بويسۇندۇرۇلغان. ئېنىق پاكىتلارغا ئاساسلانغاندا، قىرغىزلار

(1) بەزى مەلۇماتلاردا، تون باغا بوگو خاننىڭ تاغىسى دېيىلگەن.

مىلادىنىڭ 758 ـ يىلى بويسۇندۇرۇلغانىكەن. قانداق بولمىسۇن، قىرغىزلار بوگۇ تېكىن قاغان بولۇش ھارپىسىدا بويسۇندۇرۇلغان.

داستاندىكى شۇڭقار تېكىن يابغۇ تېكىننى، كولچور تېكىن كولچور تېكىننى، بوقا تېكىن تون باغانى، ئۇر تېكىن ياغلاقار تېكىننى كۆرسەتسە كېرەك.

داستاندا، بوگۇ قاغاننىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا يۈرۈش قىلىپ بالاساغۇن شەھىرىنى بىنا قىلغانلىقى تەسۋىرلەنگەن. بوگۇ قاغاننىڭ قىرغىزىستاندىكى چۇ دەرياسىنىڭ بويىدىكى بالاساغۇن شەھىرىنى بىنا قىلغانلىقى ھەققىدە ئېنىق تارىخىي مەلۇماتلار بولمىسىمۇ، لېكىن ئۇيغۇر ـ ئورخۇن قاغانلىقىنىڭ قاغانى ئاي تەڭرىخاننىڭ مىلادىنىڭ 815 ـ يىلى ئوتتۇرا ئاسىياغا يۈرۈش قىلىپ يەتتە سۇدىكى قارلۇقلار ۋە تۈرگەشلەرنى (بۇلار قاغانلىقتا بويسۇنۇشتىن باش تارتقانىدى) قايتىدىن بويسۇندۇرغانلىقى توغرىسىدا «توققۇز ئۇيغۇر قاغانلىقى يادىكارلىقى» دا ھەققىي ئېنىق مەلۇمات بار. ئېھتىمال بوگۇ قاغاننىڭ غەربكە قىلغان يۈرۈشلىرى، ئاي تەڭرىدە قۇت بولمىش ئالپ بىلگە قاغاننىڭ مىلادىنىڭ 815 ـ يىلى ئوتتۇرا ئاسىياغا قىلغان يۈرۈشلىرىنى ئەسلەتسە كېرەك.

داستاندا: «تەڭرى بوگۇ قاغانغا ئۈچ قوش تەقدىم قىلغانىكەن. بۇ قۇشلار نۇرغۇن ئەللەرنىڭ تىلىنى بىلىدىكەن....» دېگەن سۆزلەر بار. ئۈچ قوش ئۇيغۇر ـ ئورخۇن قاغانلىقىنىڭ تاشقى دىپلوماتىيىسىدە ئىشلەتكەن نۇرغۇن ئەللەرنىڭ تىلىنى بىلىدىغان دىپلوماتلارنى ياكى دۇنيانىڭ تەرەپ ـ تەرەپلىرىگە ئەۋەتكەن جاسۇسلىرىنى كۆرسەتسە كېرەك.

«كۆچ ـ كۆچ داستانى» نىڭ ئاخىرىدا، شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرلۇك سەۋەبلەرگە كۆرە غەربكە كۆچكەنلىكى، بىر تۈزلەڭلىككە كېلىپ (جۇڭغارىيە كۆزدە تۇتۇلىدۇ)، بەشبالىق شەھىرىنى بىنا قىلغانلىقى سۆزلىنىدۇ.

«كۆچ ـ كۆچ داستانى» ئۇيغۇرلارنىڭ ئوتتۇرا ئەسىردە ياراتقان مەنىۋى بايلىقلىرى ئىچىدىكى ئەڭ ياخشىسى بولۇپ، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تىلى، تارىخى ۋە ئەدەبىياتىنى ئۆگىنىشتە تەڭداشسىز قىممەتلىك مىراس ھېسابلىنىدۇ.

شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇيغۇر ـ ئورخۇن قاغانلىقى دەۋرىدە ياراتقان شانلىق مەدەنىيىتىنى ئىپادىلەيدىغان يادىكارلىقلار ئورخۇن مەڭگۈ تاشلىرىدىن ئىبارەت.

XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن تارتىپ XX ئەسىرنىڭ 60 ـ يىللىرىغىچە بولغان 70 يىل ئىچىدە چەت ئەللىك ئالىملار تەرىپىدىن ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىنىڭ

ئەڭ مۇھىم بىر قىسمى بولغان ئورخۇن مەڭگۇ تاشلىرىدىن بىرمۇنچىسى تېپىلدى ۋە ئېلان قىلىندى.

ئۇيغۇر ـ ئورخۇن قاغانلىرىنىڭ خاتىرىسىگە قويۇلغان مەڭگۇ تاشلاردىن ھازىرغىچە تېپىلغانلىرى خېلى كۆپ بولسىمۇ، ئۇلاردىن پەقەت بىر نەچچىسى ئۈستىدىلا توختىلىپ ئۆتىمەن.

1. «توققۇز ئۇيغۇر قاغان مەڭگۇ تېشى» 1890 ـ يىلى ئۇيغۇر ـ ئورخۇن قاغانلىقىنىڭ ئورخۇن دەريا بويىدىكى پايتەختى قارابالغاسۇن شەھىرىنىڭ خارابىسىدىن تېپىلدى.

2. 1909 ـ يىلى فىن ئالىمى رامىستىت ھازىرقى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ سېلىنغا دەرياسى ۋە شىنى ئوسو كۆلىنىڭ بويىدىن «بايانچۇر مەڭگۇ تېشى» نى تاپتى.

3. رۇس ئارخېئولوگى ب. يا. ۋىلادىمىر تىسوۋ موڭغۇلىيىنىڭ غەربىي شىمالىغا قىلغان ساياھىتىدە تەس دەرياسى ۋادىسىغا (خاڭگەي تاغ تىزمىلىرىنىڭ ئورمانلىق تارماقلىرى بىلەن گرانىت تاشلىق تۆپىلىكنىڭ ئوتتۇرىسىدا) بارغان. ئۇ شۇ يەردىن ئورخۇن يېزىقىدىكى بىر تاش پۈتۈكنى تاپقان. بۇ تاش يادىكارلىقنى «تەس مەڭگۇ تېشى» دەپ نام بېرىلگەن.

4. 1957 ـ يىلى موڭغۇلىيە ئارخېئولوگى س. دورجى سورون چاغاننور كۆلىگە يېقىن جايدىكى تىرخىن دەرياسى ۋادىسىدىن (خاڭگەي تاغلىرىنىڭ غەربىي شىمالىدا) بىر مەڭگۇ تاش يادىكارلىقىنى تاپقان. بۇ مەڭگۇ تاش تىرخىن دەرياسىنىڭ بويىدىن تېپىلغانلىقى ئۈچۈن، تىرخىن مەڭگۇ تېشى دەپ ئاتالغان.

«توققۇز ئۇيغۇر قاغان مەڭگۇ تېشى» 821 ـ يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن ئۇيغۇر قاغانى ئاي تەڭرىدە قۇت بولمىش ئالىپ بىلگە قاغان (بويى قاغان) نىڭ خاتىرىسىگە قويۇلغان. بۇ مەڭگۇ تاشتا، ئۇيغۇرلارنىڭ مەشھۇر قاغانلىرىدىن بىرى بولغان ئالىپ بىلگە قاغاننىڭ بەشبالىق، كۇچا، قارا شەھەر ئەتراپلىرىدا تىبەتلىكلەرنى تارمار قىلىپ، ئۇلارنى ئوتتۇرا ئاسىيا (ئاساسەن تارىم ۋادىسى بىلەن جۇڭغارىيە) دىن قوغلاپ چىقارغانلىقى، قاغاننىڭ غەربكە يۈرۈپ، ئوتتۇرا ئاسىيا (پەرغانە ۋە يەتتەسۇ) غا بارغانلىقى تەسۋىرلەنگەن.

«بايانچۇر مەڭگۇ تېشى» غا جەمئىي 49 قۇر خەت ئويۇپ يېزىلغان. بۇ مەڭگۇ تاش مىلادىنىڭ 759 ـ يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن ئۇيغۇر قاغانى بايانچۇرنىڭ

www.uyghurkitap.com

خاتىرىسىگە قويۇلغان. «تەس مەڭگۇ تېشى» بولسا، مىلادىنىڭ 761 - يىلى، بايانچۇرنىڭ ئوغلى بوگۇ قاغان تەرىپىدىن ئاتىسىنىڭ خاتىرىسىگە قويۇلغان. «تەس مەڭگۇ تېشى»نىڭ تۆت يۈزى (شىمالى، جەنۇب، شەرق، غەرب يۈزلىرى)گە 22 قۇر خەت ئويۇپ يېزىلغان. «تىرخىن مەڭگۇ تېشى» غا 30 قۇر خەت ئويۇپ يېزىلغان. بۇ مەڭگۇ تاش مىلادىنىڭ 754 - يىلى بايانچۇرنىڭ ۋارىسى بوگۇ قاغان تەرىپىدىن ئاتىسى بايانچۇرنىڭ خاتىرىسىگە قويۇلغان. مەڭگۇ تاشتا، بايانچۇرنىڭ قاغانلىق تەختىنى ئۆتكۈزۈۋېلىش ۋاقتىدا ئۆتكۈزۈلگەن مۇراسىم، قانۇنلارنىڭ تۈزۈلۈشى، دۆلەت چېگرىلىرىنىڭ بەلگىلىنىشى، بايانچۇر قاغان بولغاندىن كېيىن ئىسيانكار قەبىلىلەرنىڭ بويسۇندۇرۇلغانلىقى قاتارلىق ۋەقەلەر بايان قىلىنغان.

«تەس مەڭگۇ تېشى» بىلەن «تىرخىن مەڭگۇ تېشى» دىكى خاتىرىلەرنى بوگۇ قاغان ئۆزى يازغان. بۇنىڭغا قارىغاندا، بوگۇ قاغان مەشھۇر، باتۇر قاغان بولۇپلا قالماستىن، خۇددى يۇلىغ تېكىنگە ئوخشاش تالانتلىق يازغۇچىمۇ بولغان.

ئۇيغۇر - ئورخۇن قاغانلىقى دەۋرىگە ئائىت بولغان مەڭگۇ تاشلار ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى چاغدا ياراتقان كۆمۈش بەتلىك، ئالتۇن ھەرپلىك يازما يادىكارلىقى بولۇپ، ئۇ ناھايىتى يۇقىرى ئىلمىي قىممەتكە ئىگە. چۈنكى ئۇيغۇر - ئورخۇن مەڭگۇ تاشلىرى ئۇيغۇر تارىخىنى، ئەدەبىياتىنى، ئۇلارنىڭ ئەينى چاغدىكى دۆلەت تۈزۈلمىسىنى تەتقىق قىلىشتا باھاسىز مەنبە ھېسابلىنىدۇ.

ئۇيغۇر - ئورخۇن مەڭگۇ تاشلىرى كۆك تۈرك يېزىقى (ئورخۇن - يەنسەي يېزىقى) بىلەن يېزىلغان.

ئۇيغۇرلاردا ساز - چالغۇ ۋە ئۇسسۇل سەنئىتى ناھايىتى تەرەققىي قىلغان. قاغانلىقنىڭ غەربىي قىسمىدىكى قەشقەر، كۇچا، تۇرپانلارنىڭ چالغۇ ئەسۋابلىرى قاغانلىقنىڭ شەرقىي قىسمىغىمۇ ئومۇمىي ھالدا تارقىلىپ، قاغان ئوردىلىرىدا دائىم چېلىنىپ تۇرۇلىدىغان بولغان. بۇنىڭدىن تاشقىرى، ئادەتتە ئاددىي خەلقمۇ ساز چېلىپ، ئۇسسۇل ئويناشنى ياخشى كۆرەتتى. ئۇيغۇرلارنىڭ مۇزىكا - ئۇسسۇل سەنئىتى خەنزۇلارنىڭكىدىن ناھايىتى يۇقىرى تۇراتتى. شۇڭلاشقا، خەنزۇلار ئۇيغۇرلارنىڭ مۇزىكا - ئۇسسۇل سەنئىتىنى قوبۇل قىلىشقا بەكمۇ قىزىققان.

ئۇيغۇرلارنىڭ ساز - چالغۇ سەنئىتىنىڭ خەنزۇلارغا بولغان تەسىرى شۇنچىلىك بولغانكى، ھەتتا VII ئەسىردە جۇڭگونىڭ تاڭ سۇلالىسى ئۆزىنىڭ

ئوردىسىدا ئورۇندىلىدىغان توققۇز تۇرلۇك مۇزىكىسىنى ئۇيغۇرلارنىڭ مۇزىكىسىنى ئاساسى گەۋدە قىلىپ قۇراشتۇرغان. تاڭ سۇلالىسى ئوردىسىنىڭ مۇزىكا ئۆمىكى ئورۇندايدىغان توققۇز تۇرلۇك مۇزىكا يىن مۇزىكىسى، غەربىي لياڭ مۇزىكىسى، ھىندى مۇزىكىسى، كورىيە مۇزىكىسى، كۇچا مۇزىكىسى، بۇخارا مۇزىكىسى، قەشقەر مۇزىكىسى، سەمەرقەند مۇزىكىسى، تۇرپان مۇزىكىسى دەپ ئاتىلاتتى. بۇنىڭ ئىچىدە يەن مۇزىكىسى خەنزۇلارنىڭ ئۆزىنىڭ مىللىي مۇزىكىسى بولۇپ، ئۇنىڭدىن باشقا ھىندى، كورىيە مۇزىكىسىدىن تاشقىرى بولغان ئالتە تۇرلۇك مۇزىكا ئۇيغۇر ۋە ئۇلارغا قېرىنداش بولغان ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ مۇزىكىلىرى ئىدى.

ئۇسسۇل سەنئىتى توغرىسىدا گەپ ئاچقاندا، شۇنى ئېيتىش لازىمكى، ئۇسسۇل ئۇيغۇرلاردا سەنئەتنىڭ بىر تۇرىلا بولماستىن، بەلكى دىپلوماتىيە پائالىيەتلىرىدىمۇ كەم بولسا بولمايدىغان بىر مۇراسىم ۋاستىسى بولۇپ قالغان. ئۇيغۇر قاغانلىقىغا كېلىدىغان چەت ئەل ئەلچىلىرى، پادىشاھ ۋە خانلىرىنىڭ ئۇيغۇر قاغانلىرى بىلەن كۆرۈشۈشىدىن ئىلگىرى قاغان ئوردىسىنىڭ ئالدىدىكى كىمخاپ چېدىر ئالدىغا قادالغان ئالتۇن بۆرە بېشى چۈشۈرۈلگەن كۆك شايى بايراققا چوقۇنۇشى، ئۇيغۇرچە ئۇسسۇل ئوينىشى، تاش ئوچاقتا تۇتەپ تۇرغان ئىسرىقتىن ئاتلاپ ئۆتۈشى شەرت بولغان. بۇ شەرتلەرنىڭ بىرى ئورۇندالمىسا، چەت ئەللىكلەر كايىشقا ئۇچرىغان. ئۇيغۇر قاغانى بوگۇنىڭ قارارگاھىغا كەلگەن تاڭ سۇلالىسىنىڭ شاھزادىسى لى شى (تاڭ دىزۇڭ) ئۇيغۇرچە ئۇسسۇل ئوينىمىغاندا ئاچچىقى كەلگەن ئۇيغۇرلارنىڭ تاڭ سەركەردىلىرىدىن بىرنەچچىنى ئۇرۇپ ئۆلتۈرۈپ تاشلىغانلىقى بۇنىڭغا مىسال بولالايدۇ.

ئۇيغۇر قاغانلىقى دەۋرىدە، ئۇيغۇرلارنىڭ مۇزىكا ـ ئۇسسۇللىرىنىڭ خەنزۇلارغا قانچىلىك چوڭقۇر تەسىر قىلغانلىقى توغرىسىدا، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ياشىغان رېئالىست شائىرلارنىڭ بىرمۇنچىسى زوق ـ شوققا تولغان ھالدا ئاجايىپ لىرىك شېئىرلارنى يېزىپ قالدۇرغان.

مەسىلەن: ۋاڭ جيەن «لياڭجوۇغا ساياھەت» شېئىرىدا:

تاڭ سەھەر ئاڭلاپ خورازنىڭ چىللىغان ئاۋازىنى،
شەھىرى لياڭدا جىمى ئۆي مەشىق قىلار خۇ[1] سازىنى.

(1) خۇ ئۇيغۇرلارنى دېمەكچى.

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يىگانە ئادرىسى

دەپ يازغان بولسا، شائىر يۇەن جېڭ بىر شېئىرىدا:

تون يېرىپ تاق ـ تاقچى لياڭجۇدا قىلار سەيلاسىنى،
ئاڭلىغاچ ئۇ زەن قويۇپ دەل كوچانىڭ سازىنى.

دەپ يازغان.

يۇەن جېڭ بىر شېئىرىدا مۇنداق دەپ يازغانىدى:

بولدى ئۇيغۇرچە ياسانماق قىز ـ ئايالللار ئادىتى،
زور ماھارەت بولدى چالماق سازنى ئۇيغۇرلار سىمان.

ئايال شائىر خۇا رۇي «قەسىر نەزمىسى» ناملىق شېئىرىدا، تاڭ سۇلالىسى ئوردىسىدىكى كىشىلەرنىڭ (بولارنىڭ ئارىسىدا گۈزەل خېنىملار كۆپ ئىدى) 12 ـ ئايدىكى چىللە بايرىمىغا ئۇيغۇرچە ياسىنىپ چىققانلىقىنى مۇنداق تەسۋىرلىگەن:

مىنگىنى ئۇيغۇر ئېتى، ئۇيغۇر لىباسى كىيگىنى،
بۇ لىباستا جىلۋە قىلدى تال چىۋىقتەك بەللىرى[1].

بۇ پاكىتتىن قارىغاندا، خەنزۇلار ئۇيغۇرلارنىڭ مۇزىكا ـ ئۇسسۇل سەنئىتىنىلا قوبۇل قىلىپ قالماستىن، بەلكى ئۇلارنىڭ كىيىم ـ كېچەك شەكىللىرىنىمۇ قوبۇل قىلغان.

ئۇيغۇر قاغانلىقى دەۋرىدە، جەمئىيەت ئىقتىسادىدا گۈللەپ ياشناش مەنزىرىسى مەيدانغا كەلدى. يېزا ئىگىلىكى ۋە كەڭ كۆلەمدە تەرەققىي قىلغان سودا ـ تىجارەت ئىشلىرىنىڭ ئېھتىياجى سەۋەبىدىن، يېزا ـ كەنتلەر ۋە كۆلىمى چوڭ شەھەرلەر مەيدانغا كەلدى. ئۇيغۇر قاغانى بايانچۇر سېلىنغا دەرياسىنىڭ بويىغا

(1) «شىنجاڭ تارىخي تەتقىقاتى» 1985 ـ يىل 1 ـ سان خەنزۇچە 32 ـ بەت.

باپبالىق ناملىق شەھەر بىنا قىلدى. بۇ شەھەرنى قۇرۇشقا سەمەرقەند ئۇستىلىرى ۋە خەنزۇ بىناكارلىرى كېلىپ قاتناشتى. بوگۇ قاغاننىڭ ۋاقتىدا (759 ـ 779) ئورخۇن دەرياسىنىڭ بويىغا بوگۇ قاغان بالىق، ئۇيغۇر بالىق، قارابالغاسۇن قاتارلىق شەھەرلەر بىنا قىلىندى. بوگۇ قاغان ئۆز بەگلىرى ئۈچۈنمۇ مەخسۇس ئوردىلارنى سالدۇردى. بۇ ئوردىلار گۈللۈك نەقىشلەر بىلەن زىننەتلەنگەن بولۇپ، ھەشەمەتلىك ئىدى[1]. بۇنىڭدىن تاشقىرى، ھازىرقى نىڭشىيا خۇيزۇ ئاپتونوم رايونىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى ئىرسىن دەرياسىنىڭ بويىغا خاتۇنبالىق (مەلىكە شەھىرى) ناملىق شەھەرمۇ بىنا قىلىندى. خاڭگەي تاغ تىزملىرىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى ئۆتۈكەن تېغىنىڭ باغرىدىن ئاقىدىغان ئورخۇن دەرياسىنىڭ بويىغا جايلاشقان قارابالغاسۇن شەھىرى ناھايىتى چوڭ ئىدى. سوۋېت ئارخېئولوگىيە ئالىملىرىنىڭ تەكشۈرۈپ ئېنىقلىشىچە، شەھەر خارابىسىنىڭ ئىگىلىگەن ئورنى 25 ـ كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، شەھەر سېپىلىنىڭ پۈتۈن ئايلانمىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 20 كىلومېتىر كېلىدىكەن. قارابالغاسۇن سېپىلىنىڭ ئېگىزلىكى ئون مېتىردىن ئارتۇق (سەددىچىن سېپىلىنىڭ ئېگىزلىكى سەككىز مېتىر كېلىدۇ) بولغان بولسا، قاراۋۇلخانىلارنىڭ ئېگىزلىكى 13 مېتىرغا يېقىن بولغان. شەھەر سېپىلىنىڭ سىرتىنى ئاھالە ئولتۇراقلاشقان رايونلار ۋە يىراق ـ يىراقلارغا سوزۇلۇپ كەتكەن كەڭتاشا باغلىق رايونلارنىڭ ئوراپ تۇرغانلىقى مەلۇم بولغان. شەھەر ئىچىدىكى ئالاھىدە سېپىل بىلەن ئورالغان قورغاننىڭ مەركىزىدە ئەتراپنى كۆزىتىدىغان بايقاش مۇنارىسى بولۇپ، ئۇنىڭ ئېگىزلىكى 14 مېتىر ئۆپچۆرىسىدە بولغان. مانا شۇ بايقاش مۇنارىسىغا قارىغاندا، ناھايىتى يىراقتىكى چەكسىز كەتكەن يايلاقلارنىڭ مەنزىرىسىنى ئېنىق كۆرۈشكە بولىدىكەن. شەھەر كوچىلىرىنىڭ ھەم بىنالىرىنىڭ ساقلىنىپ قالغان قالدۇق خارابىسىنىڭ ئورنىدىن ھېسابلىغاندا، ئۇنىڭ ئۇزۇنلۇقى 24 كىلومېتىر كېلىدىكەن. ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ بۇ پايتەختى VIII ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىن IX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە تازا ئاۋاتلاشقان شەھەر بولۇپ، ئوتتۇرا ئەسىردە تاڭ سۇلالىسىنىڭ پايتەختى چاڭئەندىن قالسىلا، ئاسىيادا ئىككىنچى ئورۇندا تۇرغان، شۇ چاغدا چاڭئەن شەھىرىنى ئوراپ تۇرغان سېپىلنىڭ پۈتۈن ئايلانمىسى 35 كىلومېتىر كېلەتتى.

ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ پايتەختى قارابالغاسۇن دۆلەتنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادى ۋە مەدەنىيەت مەركىزى ئىدى. شۇڭا قارابالغاسۇن ھەرقايسى ئەللەرنىڭ ئەلچىلىرى

(1) سىماگۈاڭ: «يىلنامە» 226 ـ جىلد.

www.uyghurkitap.com

كېلىپ سىياسىي پائالىيەت ئېلىپ بارىدىغان، شەرق ۋە غەرب ئەللىرىنىڭ سودىگەرلىرى كېلىپ، سودا ـ سېتىق ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان، شەرق بىلەن غەرب ئارىسىدىكى خەلقئارا قاتناشنىڭ ئاساسىي تۈگۈنلىرىدىن بىرى بولغان ھەمدە شەرق بىلەن غەرب ئارىسىدا مەدەنىيەت ئالماشتۇرىدىغان مۇھىم كۆۋرۈك بولغان.

ئۇيغۇر ـ ئورخۇن قاغانلىقىنىڭ پايتەختى قارابالغاسۇن توغرىسىدا ئەرەب جۇغراپىيە ئالىمى ئوبۇلقاسىم ئەبەيدۇللا ئىبنى ھۇردادىبھ مىلادىنىڭ 846 ـ يىلى يېزىپ تاماملىغان «كىتاب ئەلمەسالىك ۋە ئەلمەمالىك» ئاتلىق ئەسىرىدە مۇنداق دەپ يازىدۇ: «ئۇيغۇر قاغانى تۇرىدىغان شەھەرنىڭ (قارابالغاسۇننى دېمەكچى) خەلقى تۈركتۇر. ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئوتقا چوقۇنىدىغان مەجۇسىلەر، زىندىكلەر (مانى دىنىغا ئىشىنىدىغانلار) بار. قاغان 12 تۆمۈر دەرۋازىلىق بۈيۈك بىر شەھەردە (قارا بالغاسۇننى دېمەكچى) تۇرىدۇ. بۇ شەھەرنىڭ خەلقى مانى دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ... توققۇز ئوغۇز قاغانىنىڭ ئوردىسى (سارىيى) ئۈستىدە بەش پەرسەخ (ھەر بىر پەرسەخ تەخمىنەن يەتتە كىلومېتىر) يىراقتىن كۆرۈنۈپ تۇرىدىغان ۋە 100 ئادەم سىغىدىغان بىر ئالتۇن چېدىر بار.»

ئۇيغۇرلارنىڭ دىنىي ئېتىقادى ئۆزگىچە بولۇپ، شەرقىي ئۇيغۇرلار شامان دىنىغا، غەربىي ئۇيغۇرلار بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلاتتى. شامان دىنى ئىپتىدائىي دىنلارنىڭ بىرى ئىدى. شامان دىنىنىڭ ئەقىدىسىگە كۆرە، پۈتۈن ئالەمگە تەڭرى ھۆكۈمرانلىق قىلاتتى. تەڭرى ئاسماننىڭ يۇقىرى قەۋىتىدىكى تۆت قات ئالتۇن تاغنىڭ ئۈستىدىكى كۈمۈش سارايىنىڭ ئىچىدە تۇرىدۇ، ئىنسانلار بولسا يەرنىڭ ئۈستىدە تۇرىدۇ، يامان ئادەم ئۆلگەندىن كېيىن زۇلمەتلىك دوزاخقا كىرىدۇ، كىشىلەر ئاسمانغا چىقماقچى بولسا، بۇ ئىش شامان پېرىخۇنلىرى ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشىدۇ. شامان دىنى كۆپ تەڭرىلىك دىن بولۇپ، ئەڭ ئۇلۇغ مۇقەددەس تەڭرى ــت «كۆك تەڭرى» بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، يەر، سۇ تەڭرىلىرى ۋە ئانا ـ بالىلار ھامىيسى بولغان ئۇماي ئاتلىق ئايال تەڭرىمۇ بار. شامان ئەقىدىسىگە كۆرە، ئۇيغۇرلار ئۇرۇشقا ماڭغاندا، ئاق بوز ئاتنى قوشۇننىڭ ئالدىدا يېتىلەپ ماڭاتتى. بوز ئاتقا زەر ئالتۇندىن جىيەك تۇتۇلغان قىپقىزىل دۇخاۋا يوپۇق ئارتىلغان بولاتتى. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، مانا شۇ ئاق بوز ئاتقا جەڭ تەڭرىسى سۈلدى مىنىپ ماڭار ئىمىش، بەزى رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، مانىس ئاتلىق غەلىبە تەڭرىسىمۇ بولغانىكەن. شۇنىڭغا بىنائەن 840 ـ يىلى ئىسيان

كۆتۈرۈپ ئۇيغۇر ـ ئورخۇن قاغانلىقىنى ۋەيران قىلغان قىرغىزلار شۇ غەلىبە شەرىپىگە ئۆزىنىڭ خانىغا مانىس ئۇنۋانىنى بەرگەن.

مىلادىنىڭ 762 ـ يىلى ئۇيغۇر قاغانى بوگۇ ئۆگلۈك ئىسيانى ئۇزۇل ـ كېسىل باستۇرۇلغاندىن كېيىن، جۇڭگودىن ئۆز ئېلىگە قايتىپ كېتىۋاتقان چاغدا، لوياڭدا تۆت نەپەر مانى راھىبى بىلەن ئۇچرىشىپ قالغان. بوگۇ قاغان ئۇلارنى ئۆز ئېلىگە ئەكەتكەن. بوگۇ قاغان ئۇلارنىڭ تەسىرى بىلەن شامان دىنىنى تەرك ئېتىپ، مانى دىنىغا كىرگەن. شۇنىڭدىن باشلاپ شەرقىي ئۇيغۇرلار ئارىسىدا مانى دىنى تارقىلىشقا باشلىغان. ئۇنىڭدىن بۇرۇن مانى دىنى V ـ IV ئەسىرلەردە تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبىي قىسمى (قەشقەر) دا تارقىلىشقا باشلىغانىدى. مانى دىنى شەرقىي ئۇيغۇرلار ئارىسىدا، شامان دىنى بىلەن بىر مەزگىل ئېلىشتى ۋە بوگۇ قاغانىنىڭ يار ـ يۆلەكچىلىكىگە تايىنىپ، شامان دىنى ئۈستىدىن غەلىبە قىلىپ، ئاخىرى دۆلەت دىنىغا ئايلاندى.

مانى دىنىنى III ئەسىردە ئىرانلىق مانى ئاتلىق كىشى ئىجاد قىلغان. بۇ دىن ئاتەشپەرەسلىك (زاروئاستىرو دىنى) بۇددىزم، خرىستىئان دىنى قاتارلىق ئۈچ تۈرلۈك دىنىنىڭ بەزى ئەقىدىلىرىنى قوبۇل قىلىش ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەن ئارىلاشما بىر دىن ئىدى. «يورۇقلۇق» بىلەن «قاراڭغۇلۇق» تىن ئىبارەت ئىككى كۈچ ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش بۇ دىنىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنىنى تەشكىل قىلاتتى. مانىنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان مانى دىنى سۈرىيە، ئىران ۋە باشقا جايلاردا تارقىلىپ، خرىستىئان دىنىنىڭ ئابرۇيىغا قاتتىق زەربە بېرىشكە باشلىغانلىقىنى كۆرگەن خرىستىئانلار مىلادىنىڭ 270 ـ يىلى مانىنى كونستانتىنپولدا دارغا ئاستى. شۇ ۋەقەدىن كېيىن سىقىلىشقا ئۇچرىغان مانى راھىبلىرى ئوتتۇرا ئاسىياغا قاراپ قاچتى ۋە شۇ جايلاردا پاناھ تېپىپ، دىن تارقىتىش ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللاندى.

V ئەسىردە مەيدانغا كەلگەن «مۇقەددەس قەبرە» ناملىق قەسىدە ئۇيغۇر مانىيلىرى تەرىپىدىن يېزىلغان.

مانى دىنى شەرقىي ئۇيغۇرلار ئارىسىدا چوڭقۇر يىلتىز تارتىپ دۆلەت دىنىغا ئايلانغاندىن كېيىن، ناھايىتى نوپۇزلانغان مانى راھىبلىرى ئۇيغۇر قاغانلىرىنىڭ مەسلىھەتچىلىرىگە ئايلىنىپ، دۆلەتنى باشقۇرۇش ئىشلىرىدا مۇھىم روللارنى ئوينىغان. مانى راھىبلىرى سودا ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىش ئۈچۈن جۇڭگودىكى چوڭ شەھەرلەرگە كەلگەن پۇرسەتلىرىدە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە

دىن تارقىتىش ئىشلىرىنى ئېلىپ بارغان. ئۇيغۇر مانىلىرىنىڭ دىن تارقىتىش پائالىيىتى خۇاڭخې ۋادىسى بىلەنلا چەكلىنىپ قالمىغان، ئۇلار چاڭجياڭ ۋە جۇجياڭ ۋادىلىرىدىمۇ دىن تارقاتقان. ئۇيغۇر مانىيلىرى چاڭئەن، لوياڭ، جىڭجۇ، ياڭجۇ، خۇاڭجۇ قاتارلىق شەھەرلەردە مانى ئىبادەتخانىلىرىنى بىنا قىلغان.

«ئۇ چاغلاردا ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرىمۇ ئۆزگىچە ئىدى. ئۇيغۇرلار چاقماق چۈشكەننى ياخشى كۆرەتتى. چاقماق چۈشكەندە، چۇقان كۆتۈرۈپ ئاسمانغا ئوقيا ئاتاتتى. كېيىن چاقماق چۈشكەن جاينى تاشلاپ كېتەتتى. كېلەركى يىلى كۈزدە ئات سەمرىگەندە يەنە شۇ چاقماق چۈشكەن يەرگە يىغىلاتتى. ئۇ جايغا قوي كۆمەتتى ۋە پىچاققا ئورنىتىلغان مەشئەل يېقىشاتتى. ئايال پىرىخون دۇئا ئوقۇيتتى. ئەرلەر ئاتقا مىنىپ، چاقماق چۈشكەن يەرنى كۆپ قېتىم ئايلىناتتى. كېيىن بىر ئەر بىر تۇتام تال چىۋىقنىڭ ياكى قارا تېرەك چىۋىقىنىڭ ئۇچىنى يەرگە قارىتىپ، چىۋىقنىڭ كېسىلگەن تەرىپىگە قىمىز قۇياتتى... ئاياللار چاچلىرىنى خۇددى تاج شەكلىدىكى قىممەتلىك باش كىيىمى كىيىۋالغاندەك، يۆگەپ بۇدۇرلەپ يانلىرىغا ساڭگىلىتىپ قوياتتى...»[1]

ئۇيغۇرلار ئادەم ئۆلسە، گۆرنىڭ ئۇتتۇرىسىغا قوياتتى. مەرھۇمنىڭ قولىغا تارتىقلىق ئوقيا تۇتقۇزۇپ، بېلىگە قىلىچ، قولتۇقىغا نەيزە قىستۇرۇپ قوياتتى[2]. مەرھۇمنىڭ بالا - چاقىلىرى، ئۇرۇق - تۇغقانلىرىنىڭ ھەممىسى كالا، ئات ئۆلتۈرۈپ چېدىر ئالدىغا قويۇپ، ماتەم تۇتاتتى. ئەر - ئاياللار چېكىسىنى پىچاق بىلەن تىلىپ، قان چىقىرىپ يىغلىشاتتى.

شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ تويى - نىكاھ ئىشلىرىمۇ ناھايىتى قىزىقارلىق ئىدى. مىلادىنىڭ 821 - يىلى ئۇيغۇر قاغانى چۇڭدى بىلەن جۇڭگو مەلىكىسى تەيخۇنىڭ قارابالغاسۇندا ئۇيغۇر قائىدىسى بويىچە بولۇپ ئۆتكەن توي مۇراسىمىنى ئەسكە ئېلىش لازىم. ئاددىي خەلقنىڭ توي - نىكاھ ئىشلىرى ئۇيغۇر قاغانلىرىنىڭ توي مۇراسىملىرىدىن باشقىچىرەك بولاتتى. ئاددىي ئاۋام خەلق توي - نىكاھ ئىشلىرىدا ئۆز ئارا ئات ۋە كاللارنى تەقدىم قىلىشاتتى. ۋەدە قىلىشقاندىن كېيىن، دەرھال توي مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلەتتى. يىگىت تەرەپنىڭ تۇغقانلىرى ئاتلارنى ھارۋىلار بىلەن ھاسىل بولغان توسۇق ئىچىگە سولاپ، قىز تەرەپنىڭ

(1) سىماگۇاڭ: «يىلنامە» 226 - جىلد.

(2) «ۋېي سۇلالىسى يىلنامىسى. ئېگىز ھارۋىلىقلار ھەققىدە قىسسە».

تۇغقانلىرىغا: توسۇق ئېچىدىكى ئاتلاردىن خالىغانلىرىنى تاللىۋېلىشنى، تاللانغان ئاتنى ئوبدان ئېگەرلەپ بولغاندىن كېيىن، ئاتقا مىنىپ توسۇق ئىچىدىن چىقىپ كېتىشنى ئېيتاتتى. ئاتنىڭ ئىگىلىرى توسۇقنىڭ تېشىدا تۇرۇپ، ئالىقانلىرىنى چاۋاكلاپ ئاتلارنى ئۈركۈزەتتى. شۇ چاغدا، ئاتنى تاللاپ، ئېگەرلەپ مىنگەن كىشى ئاتتىن يىقىلماي توسۇقتىن چىقىپ كېتەلىسە، ئات شۇ مىنگەن كىشىنىڭ بولاتتى. ئەگەر ئاتتىن يېقىلىپ كەتسە، شۇ كىشى يەنە باشقا ئاتنى تاللايتتى. قىز تەرەپنىڭ تۇغقانلىرىنىڭ ھەممىسى ئاتقا ئىگە بولغاندىن كېيىن، بۇ قائىدە - يوسۇن ئاياغلىشاتتى... توي كۈنى قىز بىلەن يىگىت مېھمانلارنى قىمىز ۋە پىشۇرۇلغان ئىسسىق گۆش بىلەن كۈتەتتى. تويغا كەلگەن مېھمانلار داستىخاندا ئولتۇرۇشقاندا، يۇقىرى - تۆۋەن (تۆر، تۆشۈك، پەگاھ) دەپ ئايرىلمايتتى. مېھمانلار كىگىز ئۆينىڭ ئالدىدىلا، ئوتلاقتا توپ - توپ بولۇشۇپ ئولتۇراتتى. كۈن بويى قىمىز ئىچىپ گۆش يېيىشەتتى. خالىغانلار كېچىچە كۆڭۈل ئېچىشاتتى. تويىنىڭ ئىككىنچى كۈنى قىز ئۆز ئاتا ئانىسىنىڭ ئۆيىگە باراتتى. يىگىتنىڭ تۇغقانلىرى قىزنىڭ ئاتا - ئانىسىنىڭ ئۆيىگە بىر ئۆيۈر يىلقا ھەيدەپ كېلەتتى. قىزنىڭ تۇغقانلىرى ئاتلارنىڭ ئىچىدىن خالىغانلىرىنى تاللىۋالاتتى. قىزنىڭ ئاتا - ئانىسى، ئاكا - ئۇكا، ئاچا - سىڭىللىرى، قىزنىڭ ياتلىق بولۇپ، تۇغۇلۇپ ئۆسكەن ئۆيىدىن كېتىپ قالغانلىقىغا ئېچىنىسىمۇ، ئەمما دەردىنى ئىچىدە بىلەتتى[1].

بۇ تەپسىلات شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ چارۋىچىلىق ئىگىلىكى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان قىسمىنىڭ يازدا، يايلاقتا ئۆتكۈزۈلىدىغان توي مۇراسىملىرىغا تەئەللۇق، ئەلۋەتتە.

نەسەبنامە

هون تەڭرىقۇتلىرى

مىلادىدىن بۇرۇنقى يىللار

1. چۇڭۋى 1800 -

(1) «ۋېي سۇلالىسى يىلنامىسى. ئېگىز ھارۋىلىقلار ھەققىدە قىسسە».

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

بۇ هونلارنىڭ يازما مەنبەلەردە خاتىرىلەنگەن ئەڭ قەدىمكى بۇۋىسى بولۇپ، هازىرقى كۈندىن 3800 يىل بۇرۇن ياشىغان.

2. × × × تەڭرىقۇت (!؟)	270 ـ 240
بۇ تەڭرىقۇتنىڭ نامى تارىختا مەلۇم ئەمەس	
3. تۇمەن تەڭرىقۇت	240 ـ 210
4. باتۇر تەڭرىقۇت (ئوغۇزخان)	210 ـ 174
5. كۆكخان	174 ـ 161
6. كۈنخان	161 ـ 126
7. ئېل چىشى	126 ـ 114
8. ئۇۋى	114 ـ 105
9. ئۈيشىلار	105 ـ 102
10. قۇلىغۇ	102 ـ 101
11. قۇتىغۇ	101 ـ 96
12. غۇلىقۇ	96 ـ 85
13. غۇياندى	85 ـ 68
14. شۇلۇي قانقۇي	68 ـ 60
15. ئۇيانقۇتى	60 ـ 58
16. قوغۇشار (خۇخەيىي I)	58 ـ 31
17. قۇتىئۇش	56 ـ 36
18. پوجۇلونۇتى	31 ـ 20
19. شۇجۇنوتى	20 ـ 12
20. قىيانوتى	12 ـ 8
21. ئۇجىلونوتى (مىلادىنىڭ 13 ـ يىلىغىچە)	13 ـ 8
مىلادىدىن كېيىنكى يىللار	
22. ئۇلۇنوتى	18 ـ 13

23. غۇدۇئارشى داۋگانونى	46 ـ 18
24. ئۇداتقۇ	46 ـ 21

شەرقىي هون تەڭرىقۇتلىرى

25. بەي (خۇخەنيى II)	48 ـ 56
26. چۇپۇنوتى	57 ـ 56
27. ئىلغا ئۇلۇتى	59 ـ 57
28. شىتوڭسى سۇيغۇتى	63 ـ 59
29. قۇچى قىلىندى	63 ـ ؟
30. غۇشى شىسۇقۇتى	85 ـ 63
31. ئىلتۇ ئۇلۇتى	88 ـ 85
32. شۇلان شىسۇ قۇتى	93 ـ 88
33. ئارقۇ	94 ـ 93
34. تىندۇشىسۇ قۇتى	98 ـ 94
35. ۋانچى شىسۇ قۇتى	124 ـ 98
36. ئۇجىقۇشىسۇ قۇتى	128 ـ 124
37. قۇتىنۇ شىسۇقۇتى	140 ـ 128

قۇتىنۇشىسۇ قۇتى تەڭرىقۇت مىلادىنىڭ 140 ـ يىلى ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالغاندىن كېيىن،140 ـ يىلىدىن 143 ـ يىلىغىچە شەرقىي هونلارنىڭ تەختى بوش قالغان، تەڭرىقۇت تەيىنلەنمىگەن.

38. غورانىنو شىسۇ قۇتى	147 ـ 143
39. ئىللىن شىسۇ قۇتى	172 ـ 147
40. ئۇتىنۇ شىسۇ قۇتى	178 ـ 172
41. غۇجىن	179 ـ 178
42. قانقۇي	188 ـ 179
43. قىزى شىسۇ قۇتى	195 ـ 188

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يىڭى ئادرېسى

44. غۇچوۋقان 195 ـ 216

غەربىي خون تەڭرىقۇتلىرى

45. پانو 46 ـ 83
46. سانمولو ئوتزى 83 ـ 84
47. ئۇلۇغ 84 ـ 89
48. شىمالىي تەڭرىقۇت(بۇ ئىسىم ئەمەس) 89 ـ 91
49. ئىل تىكىن 91 ـ 93
50. پانغۇ 93 ـ 118

مۇشۇ تەڭرىقۇتتىن باشلاپ، غەربىي خون تەڭرىقۇتلىرىنىڭ نامى مەلۇم ئەمەس.

ئۇيسۇن كۈن بەگلىرىنىڭ نەسەبنامىسى

مىلادىدىن بۇرۇنقى يىللار

1. ناندومى 197 ـ ؟
2. راغومى 104 ـ 197
3. قۇنشۇمى 93 ـ 104
4. ئۇنغۇمى 60 ـ 93
5. نىمى 53 ـ 60
6. ئۇيغۇت 33 ـ 53
7. يانغۇمى 51 ـ 53
(بۇ خەنزۇ مەلىكىسىدىن تۇغۇلغان)
8. شىن مى 33 ـ 51
(بۇ يانغۇمىنىڭ ئوغلى)
9. جىسومى 16 ـ 33
10. ئىل قومى (مىلادى) 10 ـ 16

سايىبلارنىڭ نەسەبنامىسى

A – سيانپىلار ئىمپېرىيىسىنىڭ قاغانلىرى

(سىلادىدىن كېيىن)

1. تانشىغۇي	181 ـ 148
2. غوران	216 ـ 181
3. قۇيتۇ	233 ـ 216
(ئورتاق قاغانلار)	
4. بۇدوقىن	233 ـ 216
5. قىبەنىن	235 ـ 233

B – توبا سايىبى خانلىرى

1. قىپان	261 ـ 235
2. لىۋى	277 ـ 261
3. لىفۇ، چاۋ، فۇ	297 ـ 277
بۇ ئۈچ قاغانىنىڭ ھۆكۈمرانلىق قىلغان ۋاقتى 20 يىل	
4. ئۇتا (يىتۇ)	310 ـ 297
5. يىلۇ	316 ـ 310
6. لوگۇەن	316 ـ 310
(بۇ ئۇرتاق قاغان)	
7. يۇلۇ	325 ـ 316
8. غونو	330 ـ 325
9. قېقىنا	335 ـ 330
10. يىغۇي	337 ـ 335
11. قېقىنا (تەكرار قاغان بولغان)	338 ـ 337

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يېگانە ئادرېسى

12. يىغۇي (تەكرار قاغان بولغان)	376 ـ 338
13. تېكىن	380 ـ 378
14. فۇگىن	386 ـ 380
15. كېيى	394 ـ 386

توبا قاغانلىرى

1. توباغۇي	409 ـ 386
2. توباسى	423 ـ 409
3. توباتاۋ	452 ـ 423
4. توبايۇ	؟ ـ 452
5. توبازى	ـ465 452
6. توباخۇن	471 ـ 465

ئاۋار قاغانلىرى

مىلادىدىن كېيىن

1. تولۇن قاغان I	410 ـ 394
2. خولىئۇ قاغان	414 ـ 410
3. تالان قاغان	429 ـ 414
4. ئۇتى	444 ـ 429
5. توغاچىن	464 ـ 444
6. ئۇچىن	485 ـ 464
7. تولۇن II	492 ـ 485
8. ناغاي	506 ـ 492
9. توقخان	508 ـ 506
10. چۇنۇ	520 ـ 508
11. بىراھمان	521 ـ 520

12. ئاي ناغاي	552 ـ 521
13. توبا	553 ـ 552
14. دىڭخو	553 ـ 553
15. قۇت	553 ـ 553
16. دىڭشۇزى	555 ـ 553
17. يانلوچىن	؟ ـ 553

ئۇيغۇر قاغانلىرى (高车王国)

(ئېگىز هارۋىلىقلار قاغانلىقىنىڭ قاغانلىرى)

1. ئاي ئۇجرۇ	508 ـ 487
2. بارىيان	510 ـ 508
3. باتۇر	516 ـ 510
4. ئېل بەگ	520 ـ 516
5. يۇقۇ	557 ـ 530
6. بەگچى	541 ـ 537

تۈرك قاغانلىرى

(مىلادىدىن كېيىن)

1. تۇمەنخان	553 ـ 552
2. قاراخان	554 ـ 553
3. مۇقان خان	574 ـ 554
4. تاۋارخان	581 ـ 574
5. ساۋارخان	587 ـ 581
6. چور باغا قاغان	588 ـ 587
7. تۇڭا تۇران قاغان	600 ـ 588
8. كىمىن تۇرى قاغان	603 ـ 600

www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇر كىتاب تورى
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يېڭى ئادرېسى

شەرقىي تۈرك قاغانلىرى

1. كىمىن تۈرى قاغان 603 ـ 609
2. سىۋار قاغان 609 ـ 619
3. چۇلۇك قاغان 619 ـ 621
4. قاراخان 621 ـ 630
5. سىر باقاغان 639 ـ 646

(بۇ قاغاندىن باشلاپ تۈچى قاغانغىچە بولغان قاغانلار قورچاق قاغانلار ئىدى)

6. چىبى قاغان 646 ـ 647
7. ئىبى تولۇقاغان 647 ـ 653
8. چىنجۇ يابغۇ قاغان 653 ـ 659
9. ئاسىنا تورچى قاغان 659 ـ 676
10. تۈچى قاغان 676 ـ 678
11. ئاسىنا نىزۇق قاغان 679 ـ 680

(ئاسىنانىزۇق قاغان بولغاندىن تارتىپ شەرقىي تۈركلەر مۇستەقىللىقنى ئۆز ھالىغا كەلتۈرگەن)

12. ئاسىنا ئىنان قاغان 680 ـ 681
13. ئاسىنا قۇتلۇق قاغان 682 ـ 692
14. قاپاغان قاغان 692 ـ 716
15. بىلگە قاغان 716 ـ 734
16. ئاسىنا بىلگە قاغان 734 ـ 739
17. بىلگە قۇتلۇق قاغان 739 ـ 741
18. پان كۆل قاغان 742 ـ 774
19. سۇيىن قاغان 742 ـ 742
20. ئۆزمىش قاغان 742 ـ 744

21. بولمىش قاغان	745 ـ 744

غەربىي تۈرك قاغانلىقى

1. ئىستىمى قاغان	576 ـ 552
2. بىلگە تاردۇ قاغان	600 ـ 567
3. ئاپا قاغان (بۇ ئورتاق قاغان ئىدى)	593 ـ 576
4. ئىنال قاغان	600 ـ 593
5. چۇلۇ قاغان	611 ـ 600
6. شىغۇي قاغان	618 ـ 611
7. تون يابغۇ قاغان	630 ـ 618
8. سى يابغۇ قاغان	633 ـ 630
9. باغاشا تولىس قاغان	634 ـ 633
10. ئىشپارا تىرىش تۇڭقا قاغان	639 ـ 634
11. ئىپى تولو قاغان	651 ـ 639
12. ئاسىنا ئالپ قاغان	658 ـ 651
13. ئاسىنا مىش قاغان	662 ـ 658
14. ئاسىنا بوركىن	666 ـ 658
15. ئاسىنا تورچى	679 ـ 671
16. ئاسىنا نىزۇق بەگ	680 ـ 679
17. ئاسىنا يالچىن	693 ـ 686
18. ئاسىنا خۇجىلۇ (2 ـ قېتىم قاغان بولغان)	690 ـ 686
19. ئاسىنا قەيدۇ	704 ـ 699
20. ئاسىنا شان	711 ـ 704
21. ئۇجىلى	710 ـ 700
22. سوگى	718 ـ 710

23. سۇلۇ خان 738 _ 718

24. ئاسىنا ئون ئوق قاغان 742 _ 738

ئۇيغۇر - ئورخۇن قاغانلىرى

No	قاغانلىڭ ئىسمى	ئۇنۋانى	قاغانلىق قىلغان ۋاقتى
1	تېكىن ئەركىن		؟ - 605
2	پۇسا		؟ - 646
3	تومىد		648 - 646
4	بايان		661 - 648
5	بازخان		681 - 666
6	توغۇچى		715 - 681
7	ئۆتىبەگ		719 - 715
8	چىنزون		؟ - 719
9	ئۇتنان		؟ - 727
10	غوشۇ		؟ - 727
11	ئېتمىش بىلگە	قۇتلۇق بىلگە قاغان	747 - 742
12	بايانچۇر	تەڭرىدا بولمىش ئېل تۇتمىش بىلگە قاغان ئاي تەڭرىدە قۇت بولمىش	759 - 747
13	ئېل تېكىن	ئېل تۇتمىش ئالپ قۇتلۇق بىلگە قاغان	779 - 759
14	تون باغا	ئالپ قۇتلۇق بىلگە قاغان	785 - 779
15	تاراس	تەڭرىدە بولمىش قۇتلۇق بىلگە قاغان	790 - 789
16	ئايچۇر	قۇتلۇق بىلگە قاغان	795 - 790
17	قۇتلۇق	ئاي تەڭرىدا ئۇلۇغ بولمىش ئالپ قۇتلۇق بىلگە قاغان	805 - 795
18	ئاي تەڭرىدا قۇت بولمىش قۇتلۇق بىلگە قاغان		808 - 805
19	ئاي تەڭرىدا قۇت بولمىش ئالپ بىلگە قاغان		821 - 808
20	كۈن تەڭرىدا ئۇلۇغ بولمىش قۇچ كۈچلۈك بىلگە قاغان		824 - 821

www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇر كىتاب تورى
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يېڭى ئادرېسى

21	ھازار تېكىن	ئاي تەڭرىدا قۇت بولمىش قۇچ بىلگە قاغان ئاي	832 - 824
22	خۇ تېكىن	ئاي تەڭرىدا قۇت بولمىش كۈچلۈك بىلگە قاغان	839 - 832
23	كىچىك تېكىن		840 - 839
24	ئۆگى تېكىن		845 - 841
25	ئىنان تېكىن		846 - 845

ئۇيغۇر كىتاب تورى
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يېڭى ئادرېسى
www.uyghurkitap.com

II بۆلۈم

قاراخانىيلار دۆلىتى

كىرىش سۆز

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى ئۆز تارىخىدا، 500 يىل ھۆكۈم سۈرگەن ئۇلۇغ ھون تەڭرىقۇتلۇقى، ياۋروپا ھون ئىمپېرىيىسى، تەخمىنەن 200 يىل ھۆكۈم سۈرگەن ئۇلۇغ كۆك تۈرك قاغانلىقى، ئۇيغۇر - ئورخۇن قاغانلىقى قاتارلىق قۇدرەتلىك دۆلەتلەرنى قۇرۇپ، ئوتتۇرا ئەسىرلەردە شەرق بىلەن غەربنى ھەيرەتتە قالدۇرغانىدى. ئۇيغۇرلار ۋە ئۇلارنىڭ قېرىنداشلىرى مىلادى IX ئەسىرنىڭ يېرىمىدىن باشلاپ XIII ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە بولغان ئۇزاق بىر تارىخىي مەزگىلدە يەنە، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئۇنىڭغا يانداش بولغان جايلاردا ئۇيغۇر قاراخانىيلار دۆلىتى، غەزنەۋىلەر سۇلتانلىقى، ئۇلۇغ سەلجۇقىلار ئىمپېرىيىسى قاتارلىق دۆلەتلەرنى قۇرۇپ، تۈرك، پارس، ھىندى خەلقلىرىنىڭ تارىخىدا ناھايىتى مۇھىم رول ئوينىدى. بۇ دەۋرلەردە ئۇيغۇر ۋە تاجىك خەلقىنىڭ مەدەنىيىتى گۈللىنىپ، دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ خەزىنىسىگە شانلىق تۆھپىلەرنى قوشتى. ئۇيغۇر قاراخانىيلار سۇلالىسى دەۋرىدە ئوتتۇرا ئاسىيادا ئويغىنىش دەۋرى بارلىققا كەلدى.

توققۇزىنچى باب: ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئۇيغۇر قاراخانىيلار دۆلىتى قۇرۇلۇشتىن بۇرۇنقى تارىخى توغرىسىدا قىسقىچە بايان

ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تەبىئىي شارائىتى

ئوتتۇرا ئاسىيا ئاسىيا قۇرۇقلۇقىنىڭ مەركىزى ھېسابلىنىدۇ. ئاسىيا دۇنيادىكى ئەڭ چوڭ قىتئە بولۇپ، شەرقىي يېرىم شارنىڭ شەرقىي شىمالىغا جايلاشقان، يەر مەيدانى 44 مىليون كۋادرات كىلومېتىر، دۇنيا قۇرۇقلۇقىنىڭ تەخمىنەن 30

پىرسەنتىنى تەشكىل قىلىدۇ. ئاسىيا قىتئەسى غەربىي ئاسىيا، ئوتتۇرا ئاسىيا، شەرقىي ئاسىيا، شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا قاتارلىق بۆلەكلەرگە بۆلۈنىدۇ.

ئوتتۇرا ئاسىيا شەرقىي ئاسىيانىڭ غەربىگە، غەربىي ئاسىيانىڭ شەرقىي قىسمىغا توغرا كېلىدۇ.

ئوتتۇرا ئاسىيا دائىرىسىگە جۇڭغارىيە ئويمانلىقى، تارىم ۋادىسى، غەربىي تۈركىستان ھازىرقى قازاقىستان، ئۆزبېكىستان، تاجىكىستان، قىرغىزىستان، تۈركمەنىستان قاتارلىق بەش جۇمھۇرىيەتنىڭ تېررىتورىيىسى ۋە ئافغانىستاننىڭ بىر قىسمى كىرىدۇ. ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ پۈتۈن تېررىتورىيىسى 5 مىليون 752 مىڭ كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، ئاسىيا قۇرۇقلۇقىنىڭ تەخمىنەن يەتتىدىن بىر قىسمىنى تەشكىل قىلىدۇ.

ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئېگىز تاغلار، دەريالار، كۆللەر، ئورمانلار، يايلاقلار، دالالار، چۆللەر خىلمۇ خىل تەبىئىي مەنزىرىلەرنى شەكىللەندۇرگەن.

تارىم ۋادىسى بولسا، شىمالدىكى تەڭرىتاغلىرى، جەنۇبتىكى ئالتۇنتاغ، قارانلىق تاغلىرى، غەربىي جەنۇبتىكى قاراقۇرۇم تاغلىرى، غەربتىكى قىزىليۇرت ۋە كۆكچال تاغلىرى ئارىسىغا جايلاشقان. ئۇنىڭ ئوتتۇرىسىدا دۇنياغا مەشھۇر بولغان تەكلىماكان قۇملۇقى بار.

تەڭرىتاغلىرىنىڭ شەرقىدىن غەربىگىچە بولغان ئۇزۇنلۇقى 2500 كىلومېتىر بولۇپ، تارىم ۋادىسى بىلەن جۇڭغارىيە ئويمانلىقىنى ئايرىپ تۇرىدۇ. جۇڭغارىيە ئويمانلىقى بولسا ئالتاي تاغلىرى بىلەن تەڭرىتاغلىرىنىڭ ئارىسىغا جايلاشقان. جۇڭغارىيە ئويمانلىقىنىڭ شىمالىدا ئالتاي تاغلىرى، جەنۇبىدا تەڭرىتاغلىرى قەد كۆتۈرۈپ تۇرىدۇ. تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالىدىن جەنۇبىغىچە بولغان كەڭلىكى 250 ـ 300 كىلومېتىر كېلىدۇ. تەڭرىتاغلىرىدىكى تۆمۈر چوققىسى دېڭىز يۈزىدىن 7435 مېتىر ئېگىز، خانتەڭرى چوققىسى 6995 مېتىر ئېگىز كېلىدۇ. تەڭرىتاغلىرىدىكى مۇزلۇقلارنىڭ ئومۇمىي يەر مەيدانى 10 مىڭ كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ. ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سىر دەرياسى، چۇ دەرياسى، ئىلى دەرياسى، ئاقسۇ دەرياسى ۋە قارا شەھەر دەريالىرىنىڭ سۇ مەنبەسى تەڭرىتاغلىرىدىكى مۇزلۇقلاردىن ئىبارەت. تەڭرىتاغلىرىنىڭ ئارىسىدا پەرغانە، قارا شەھەر، تۇرپان ئويمانلىقلىرى بىلەن ئىلى جىلغىسى بار. تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالىي قاپتاللىرىدا ئارچا ـ قارىغاي ئورمانلىقلىرى، جەنۇبىي ئېتەكلىرىدىكى تاغ تىزمىلىرى ئىچىدە بولسا

www.uyghurkitap.com ئۇيغۇر كىتاب تورى

يايلاقلار بار. تەڭرىتاغلىرى غەربتە ھازىرقى قىرغىزىستان تېررىتورىيىسى ئىچىگە، شەرقتە بولسا گەنسۇغىچە سوزۇلىدۇ.

پەرغانە ۋادىسىنىڭ جەنۇبىنى ئالاي تاغلىرى ئوراپ تۇرىدۇ. ئېگىزلىكى 7000 مېتىر كېلىدىغان بۇ تاغلار تاجىكىستان بىلەن قىرغىزىستاننىڭ ئارىسىدا، پەرغانە ۋادىسىنىڭ ئۈچ تەرىپى تاغلار بىلەن ئورالغان. پەقەت غەرب تەرىپىلا ئوچۇق. پەرغانە ۋادىسىنى سىر دەرياسى قاق ئوتتۇرىسىدىن ئىككىگە بۆلۈپ تۇرىدۇ. تاجىكىستان بىلەن قىرغىزىستان تامامەن تاغلىق. نارىن دەرياسى قىرغىزىستانىنى غەربتىن شەرققىچە قاراپ ئوتتۇرىدىن ئىككىگە ئايرىپ تۇرىدۇ.

ئۆزبېكىستان، تۈركمەنىستان، قازاقىستانلاردا ئېگىز تاغلار بار. تۈركمەنىستاننىڭ غەربىدىكى كاسپى دېڭىزىغا يېقىن جايدا، بۈيۈك بالقان تېغى بولۇپ، ئۇ دېڭىز يۈزىدىن 1634 مېتىر ئېگىز. قازاقىستاننىڭ شەرقىدىكى تارباغاتاي تاغلىرى جۇڭغارىيىگىچە سوزۇلىدۇ.

ئالتاي تاغلىرى ئاسىيانىڭ ئوتتۇرىسىدىكى چوڭ تاغلارنىڭ بىرى بولۇپ، ئالتاي دېگەن سۆز قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا ئالتۇن دېگەن بولىدۇ. ئالتاي تاغلىرى جۇڭغارىيە ئويمانلىقىنىڭ شىمالىي قىسمى بىلەن موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ غەربىگە جايلاشقان بولۇپ، غەربىي شىمالدا ھازىرقى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تەۋەسىگە قەدەر سوزۇلۇپ بارىدۇ. شەرقتىن غەربكىچە بولغان ئۇزۇنلۇقى 2000 كىلومېتىر كېلىدۇ. سوۋېت ئىتتىپاقى تەۋەسىدىكى قىسمىنىڭ ئەڭ ئېگىز چوققىسى بىلۇخا بولۇپ، ئۇ دېڭىز يۈزىدىن 4500 مېتىر ئېگىز. ئالتاي تاغلىرىدا مۇزلۇقلار كۆپ، ئومۇمىي يەر مەيدانى 800 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدىكى كاتون بىلەن چوي مۇزلۇقلىرىنىڭ دائىرىسى سەككىز - ئون كىلومېتىر كېلىدۇ. ئالتاي تاغلىرىدا، ئالتۇن، مىس، تۆمۈر، سىنىك، قوغۇشۇن قاتارلىق يەر ئاستى بايلىقلىرى ۋە ئورمان بايلىقلىرى ناھايىتى كۆپ، چارۋىچىلىق ئېگىلىكىگە كەڭ ئىمكانىيەت بېرىدىغان كەڭرى، مۇنبەت يايلاقلىرى بار.

ئالتاي تاغلىرىنىڭ جەنۇبىي جۇڭغارىيە ئويمانلىقى بىلەن قازاقىستاننى ئايرىپ تۇرىدۇ. چوڭ ئالتاي تاغلىرى غەربىي تۈركىستان بىلەن موڭغۇلىيىنى ئايرىپ تۇرىدۇ. كىچىك ئالتاي تاغلىرى بولسا غەربىي تۈركىستان بىلەن سىبىرىيىنى ئايرىپ تۇرىدۇ. چوڭ ئالتاينىڭ ئەڭ چوڭ قىسمى دۇنيادىكى ئەڭ چوڭ ئوۋا بولغان سىبىرىيە ئۈۋىسىنىڭ جەنۇبىغىچە سوزۇلىدۇ.

پامىر تاغلىرى (پامىر پارسچە سۆز بولۇپ، دۇنيانىڭ ئۆگزىسى دېگەن مەنىدە) ئاسىيادىكى ئەڭ چوڭ تاغ تىزمىلىرىدىن بىرى، ئۇ تارىم ۋادىسىنىڭ غەربىي جەنۇب قىسمى، سوۋېت ئىتتىپاقى تاجىكىستاننىڭ شەرقىي جەنۇب قىسمى بىلەن ئافغانىستاننىڭ شەرقىي شىمال قىسمىغا جايلاشقان، ئۇ تەڭرىتاغلىرى، قاراقۇرۇم تاغلىرى (قارا تاشلىق تاغلار) بىلەن ھىندىقۇش تاغلىرى قاتارلىق تاغلارنىڭ بىر - بىرىگە قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولغان چوڭ تاغ تىزمىسى، پامىرنىڭ ئېگىز چوققىلىرى قوڭغۇردۆۋە بىلەن مۇز تاغ ئاتا بولۇپ، قوڭغۇر دۆۋە دېگىز يۈزىدىن 7719 مېتىر ئىگىز، مۇزتاغ ئاتا 7546 مېتىر ئېگىز. پامىر تاغلىرىنىڭ ئارىسىدا كەڭتاشا يايلاقلار ۋە ئويمانلىقلار بار، ئىقلىمى سوغۇق، تاغ چوققىلىرىدىن يىل بويى قار كەتمەيدۇ. غەربىي شىمال بۇرجىكىدىكى مۇزلۇقنىڭ ئۇزۇنلۇقى 77 كىلومېتىر كېلىدۇ، بۇ دۇنيادىكى ئەڭ ئۇزۇن مۇزلۇقلارنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ.

ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ شەرقىي قىسمىدىكى مەشھۇر دەريالىرىنىڭ بىرى تارىم دەرياسىدۇر. بۇ دەريانىڭ سۈيى قاراقۇرۇم تاغلىرىنىڭ شەرقىدىكى تاغلاردىن چىقىدۇ. بۇ سۇ تارىم ۋادىسى بىلەن كەشمىر ئارىسىغا بىر چېگرا سىزىپ تارىم ۋادىسىغا ئېقىپ كىرىدۇ. بۇ دەريا غەربتىن شەرققە قاراپ ئېقىپ ئالتۇنتاغنىڭ شىمالىدىكى لوپنۇر كۆلىگە قۇيۇلىدۇ. تارىم دەرياسىنىڭ بويلىرىدا، قەشقەر، يەكەن، خوتەندىن ئىبارەت ئۈچ شەھەر ۋە ئۈچ مۇھىم ۋادا بار. خوتەن دەرياسى قارانلىق تاغلىرىدىن ئېقىپ چىقىدۇ. يەكەن دەرياسى بولسا تارىمنىڭ غەربىدىن تۈپتوغرا شەرققە قاراپ ئاقىدۇ.

جۇڭغارىيە ئويمانلىقىدىكى مۇھىم دەريا قارا ئېرتىش دەرياسى بولۇپ، ئۇنىڭ جەنۇبىدا ھورۇنگو دەرياسى بار. شەرقىي شىمال تەرەپتىكى قوبدو دەرياسى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتى بىلەن جۇڭغارىيە ئويمانلىقىنى ئايرىپ تۇرىدىغان تەبىئى چېگرا.

ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ غەربىي قىسمىدىكى مۇھىم دەريالار ئامۇ دەرياسى بىلەن سىر دەرياسىدىن ئىبارەت. بۇ ئىككى دەريا غەربىي شىمالدىن شەرقىي جەنۇبقا قاراپ بىر - بىرى بىلەن ياندىشىپ ئاقىدۇ. بۇ ئىككى دەريانىڭ ئارىلىقىنى VII ئەسىردە ئەرەبلەر «ماۋەرائۇننەھرى» (ئىككى دەريا ئارىلىقى) دەپ ئاتىغان. سىر دەرياسى بىلەن ئامۇ دەرياسى ئارال كۆلىگە قۇيۇلىدۇ. ئامۇ دەريا قاراقۇرۇم تاغلىرىنىڭ شىمالىدىكى قىزىليۇرت تاغلىرىدىن ئېقىپ چىقىدۇ. بۇ دەريا ئافغانىستان بىلەن

تاجىكىستان ۋە ئۆزبېكىستان ئارىسىغا تەبىئىي چېگرا سىزىپ، غەربىي شىمالغا قاراپ يۆنىلىدۇ. ئاندىن كېيىن، ئۆزبېكىستان بىلەن تۈركمەنىستان ئارىسىغا بىر چېگرا سىزىپ ئارال كۆلىگە قۇيۇلىدۇ. سىر دەريا ئالتاي تاغلىرىدىن ئېقىپ چىقىدۇ، پەرغانە ۋادىسىنى قاپ ئوتتۇرىسىدىن ئىككىگە ئايرىپ، شەرقتىن غەربكە قاراپ ئېقىپ ۋادىدىن چىققاندىن كېيىن، غەربىي شىمالغا قاراپ بۇرۇلىدۇ، ئاندىن ئارال كۆلىنىڭ شەرقىي شىمال بويىغا ئېقىپ كېلىپ، كۆلگە قويۇلىدۇ. نارىن دەرياسى كۆكچال تاغلىرىدىن چىقىدۇ ۋە قىرغىزىستاننى شەرقتىن غەربكە قاراپ ئىككىگە بۆلىدۇ.

كاسپىي دېڭىزىنىڭ جەنۇبىغا قۇيۇلىدىغان ئېترېك دەرياسىنىڭ ئاساسىي قىسمى ئىراننىڭ خۇراسان ئۆلكىسىدە قالىدۇ. بۇ دەريا تۈركمەنىستان بىلەن ئىران ئارىسىدا تەبىئىي چېگرا ھاسىل قىلىدۇ. كاسپىي دېڭىزىنىڭ شىمالىي قىرغىقىغا كېلىپ قۇيۇلىدىغان ئېمبا دەرياسى قازاقىستاندا، كاسپىي دېڭىزىنىڭ شىمالىدا دېلتا ھاسىل قىلىپ دېڭىزغا قۇيۇلىدىغان يايىق دەرياسىنىڭ مۇھىم بىر قىسمى قازاقىستاندىن ئاقىدۇ. ئورال تاغلىرىدىن چىققان بۇ دەريا ئاسىيا بىلەن ياۋروپانىڭ قىتئە چېگرا سىزىقى ھېسابلىنىدۇ.

ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئىچكى دەريا ھېسابلانغان زەرەپشان دەرياسى (ئۆزبېكىستاندا) ئالتاي تاغلىرىدىن ئېقىپ چىقىدۇ. سەمەرقەند بىلەن بۇخارا زەرەپشان دەرياسىنىڭ جەنۇبىغا جايلاشقان. چۇ دەرياسى ئىسسىقكۆلنىڭ بىر ئاز غەربىي جەنۇبىدىكى تاغلاردىن ئېقىپ چىقىدۇ. چالكار كۆلىگە قۇيۇلىدىغان تورغاي دەرياسى، نورا كۆلىگە قۇيۇلىدىغان نورا دەرياسى قازاقىستاننىڭ ئىچكى دەريالىرى ئىچىدە ئەڭ ئەھمىيەتلىك دەريالىرىدىندۇر.

ئېرتىش دەرياسى شىمالىي قازاقىستاندىكى مۇھىم دەريا ھېسابلىنىدۇ. زايسان كۆلىدىن ئېقىپ چىقىدىغان ئېرتىش دەرياسىنىڭ زايسان كۆلىنىڭ شەرقىدىن جۇڭغارىيە ئويمانلىقىغا قاراپ ئاقىدىغان قىسمى قارا ئېرتىش دەپ ئاتىلىدۇ. ئېرتىش دەرياسىنىڭ ئىشىم ۋە تۇبول دەپ ئاتىلىدىغان تارماقلىرى قازاقىستاننىڭ ئەڭ شىمالىدا قالىدۇ. ئېرتىش دەرياسى ئوب دەرياسىنىڭ بىر تارمىقى ھېسابلىنىدۇ.

ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ شەرقىي قىسمىدا باغراش كۆلى بار، دائىرىسى 960 كۋادرات كىلومېتىر، چوڭقۇرلۇقى 896 مېتىر كېلىدۇ. باغراشنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى لوپنۇر كۆلىنىڭ كۆلىمى 2000 كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، چوڭقۇرلۇقى 790

مېتىر كېلىدۇ. جۇڭغارىيە ئويمانلىقىنىڭ مۇھىم كۆلى ئىبىنۇر كۆلىدۇر. دېڭىز يۈزىدىن 210 مېتىر ئېگىزلىككە جايلاشقان بۇ كۆل جۇڭغارىيە ئويمانلىقىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا، ئالاتاغنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا، يەتتەسۇغا يېقىن جايدا.

ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئوتتۇرىچە پۈتۈن يىللىق ھۆل - يېغىن مىقدارى 50 مىللىمېتىر، چۆللەردە بولسا ھۆل - يېغىن يوق ھېسابىدا. تاجىكىستان بىلەن قىرغىزىستاندىكى تاغلاردا يىللىق يېغىم ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 70 مىللىمېتىر بولىدۇ، قازاقىستاننىڭ شىمالىدا بولسا 65 مىللىمېتىر. تارىم ۋادىسىنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان تەكلىماكان چۆلى، تۈركمەنىستاننىڭ كۆپ قىسمىنى ئىگىلەپ تۇرىدىغان قاراقۇم چۆلى، قاراقالپاقىستاننىڭ چوڭ قىسمىنى ئىگىلەپ تۇرىدىغان ۋە بىر قىسمى قازاقىستانغا سوزۇلغان قىزىلقۇم چۆللىرى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مەشھۇر چۆللەردۇر.

ئوتتۇرا ئاسىيادا ياز كۈنلىرىدىكى ئىسسىقلىق ئوتتۇرىچە 30°C ئەتراپىدا، قىشتا بولسا 5°C ئەتراپىدا بولىدۇ. ئىسسىقلىق دەرىجىسى جەنۇبتىن شىمالغا بارغانسېرى ئازلايدۇ. تارىم ۋادىسى بىلەن جۇڭغارىيە ئويمانلىقىدا، يازدا 30°C ئەتراپىدا ئىسسىق بولىدۇ. ئافغانىستاندا ئىسسىقلىق قىشتا 13°C، يازدا 16°C بولىدۇ.

ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ناھايىتى كۆپ قىسمى چۆللۈك بولۇپ، قۇرغاق چۆل ئىقلىمى ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ.

تارىم، ئىلى، ئامۇ، سىر، چۇ دەريالىرىنىڭ ۋادىلىرى دۇنيادىكى ئەڭ مۇھىم دېھقانچىلىق، باغۋەنچىلىك رايونلىرىدىن بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تەبىئىي بايلىقى ناھايىتى مول. كۆمۈر، نېفىت، تۆمۈر، ئالتۇن، كۈمۈش، مىس، گۈڭگۈرت، تۇز، قەلەي زاپاسلىرى دۇنيا بويىچە مۇھىم ئورۇننى ئىگىلەيدۇ.

ئەھمانىلار سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىقىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا

ئوتتۇرا ئاسىيا تېررىتورىيىسىدە ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەر، ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ مىلادىدىن 1000 يىل بۇرۇنلا ئاممىۋى ھالدا ئولتۇراقلاشقان ھاياتقا كۆچۈپ، سۇنئىي سۇغىرىشنى ئاساس قىلغان دېھقانچىلىق ئىگىلىككە ئۆتكەنلىكىنى ئىسپاتلىدى. مانا شۇنىڭدىن باشلاپ،

www.uyghurkitap.com

ئوتتۇرا ئاسىيالىقلار جەمئىيەت تەرەققىياتىدا قۇلدارلىق تۈزۈمىدىكى دۆلەتلەرنى تەشكىل قىلىش دەۋرىگە كىردى.

ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ شەرقىي قىسمى ھېسابلانغان تارىم ۋادىسىدا ئەجدادلىرىمىزنىڭ مىلادىدىن 5000 يىل بۇرۇنلا دېھقانچىلىق قىلغانلىقىنى ئىسپاتلايدىغان پاكىتلارغا ئىگە بولدۇق. 1979 ـ يىلى قىشتا، ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئەترىتى كۆنچى دەرياسىنىڭ بويىدىن بىر ئىپتىدائىي قەبرىستانلىقنى تاپتى. قەبرىستانلىقتىن چىققان ئىككى جەسەتنىڭ بىرى ياش ئايال، يەنە بىرى كىچىك بالا بولۇپ، نەنجىڭ داشۆسى جۇغراپىيە فاكۇلتېتىنىڭ كاربون 14 تەجرىبىخانىسى قەبرىستانلىقتىن چىققان ياغاچلارنى تەتقىق قىلىش ئارقىلىق جەسەتلەرنىڭ بۈگۈندىن 6414 يىل (+117) ئىلگىرى دەپنە قىلىنغانلىقىنى دەسلەپكى قەدەمدە ئېنىقلاپ چىقتى. جەسەتلەر بىلەن قېزىۋېلىنغان ئاخىرەتلىكلەر ئىچىدە ناھايىتى نەپىس توقۇلغان چىغ سېۋەتلەر بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئىچىگە زىرائەت دانلىرى سېلىنغان. ئەمما بۇ دانلار چىرىپ ئۇنغا ئايلىنىپ كەتكەن. بالا جەسىتى بىلەن بىللە كۆمۈلگەن چىغ سېۋەتتىن ئۆز پېتى ساقلانغان بۇغداي چىقتى[1]. مانا بۇ پاكىت تارىم ۋادىسىدا دېھقانچىلىقنىڭ ناھايىتى قەدىمكى چاغلاردىلا بارلىقىغا كەلگەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ.

تارىم ۋادىسىدا سۇنئىي سۇغىرىش ئىشلىرىنىڭ قاچاندىن تارتىپ ئومۇملاشقانلىقى ھەققىدە ئېنىق مەلۇماتقا ئىگە ئەمەسمىز. قانداق بولمىسۇن، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ شەرقىي قىسمى بولغان تارىم ۋادىسىنىڭ مەدەنىيىتى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ غەربىي قىسمىدا پەيدا بولغان ئەڭ قەدىمكى مەدەنىيەتنىڭ بىر تەركىبىي قىسمى، بەلكى ئۇنىڭدىنمۇ يۇكسەكرەك ئورۇندا تۇرىدۇ.

ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى مەدەنىيىتىنىڭ ناھايىتى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە ئىكەنلىكىنى، ئوتتۇرا ئاسىيا بىلەن ئاسورىيە ۋە مىسىر ئارىسىدىكى سودا ئالاقىلىرىنىڭ ناھايىتى ئۇزۇن بولغان تارىخىي بىلەنمۇ ئىسپاتلاش مۇمكىن، تارىخىي پاكىتلارغا ئاساسلانغاندا، ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىنىڭ ئەڭ قەدىمكى بۆشۈكلىرىنىڭ بىرى بولغان نىل ۋادىسىدا قەدىمكى مىسىر مەدەنىيىتى يۇكسەك دەرىجىدە راۋاجلانغان چاغدا، ھازىرقى ئىراقتىكى دىجلى ۋە فىرات دەريالىرى (قەدىمكى يۇنان تارىخچىلىرى بۇ جاينى مىسوپوتامىيە ئىككى دەريا

(1) 1981 ـ يىل 2 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنى چىققان ئۇيغۇرچە «شىنجاڭ گېزىتى» گە قارالسۇن.

ئارىلىقى دەپ يېزىشقان) بويىدا ئاسورىيە دۆلىتى قۇرۇلغان. بۇ دۆلەت مىلادىدىن 4000 يىل بۇرۇن (ھازىرقى كۈندىن 6000 مىڭ يىل بۇرۇن) قۇرۇلغان بولۇپ، ئۇنىڭ تېررىتورىيىسى مىسوپوتامىيىنىڭ شىمالىي قىسمى (دىجلى دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىمى) دا بولغان. مانا شۇ ئاسورىيە دۆلىتى بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى ئارىسىدا مىلادىدىن 4000 يىل بۇرۇن سودا ئالاقىلىرى بولغانلىقىنى ئىسپاتلايدىغان پاكىتلار بار. مىسوپوتامىيىدە مىلادىدىن 4000 يىل بۇرۇن ياشىغان مەلىكە شۇباتنىڭ قەبرىسىدىن بەدەخشاننىڭ ھاۋارەڭ تېشىدىن ئىشلەنگەن بۇيۇملار تېپىلغان. مىسىردىن تېپىلغان مىلادىدىن 2000 يىل بۇرۇنقى ھاۋارەڭ تاشلارمۇ ئوتتۇرا ئاسىيا بىلەن مىسوپوتامىيە ۋە مىسىر ئارىسىدا بولۇپ ئۆتكەن سودا ئالاقىلىرى توغرىسىدا سۆزلەش ئۈچۈن ئىمكان بېرىدۇ.»[1] چۈنكى، ھاۋارەڭ تاشلار، پەقەت ئوتتۇرا ئاسىيادىنلا چىقاتتى.

مىلادىدىن سەككىز ئەسىر بۇرۇنقى چاغدىن باشلاپ ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغان خەلقلەر باكتىرىيە («باكتىرا» — يۇنانچە سۆز بولۇپ، شەھەرلەرنىڭ ئانىسى مەنىسىدە، كېيىنچە بۇ يەر بەلخ، دەپ ئاتىلىدىغان بولدى)، خارەزىم (قۇياشلىق يەرمەنىسىدە)، سوغدى (بەزى ئالىملار، «سوغىدى» سۆزى قەدىمكى تۈركچە سۆز بولۇپ، «سۇغىرىلىدىغان يەر» مەنىسىنى بېرىدۇ دەيدۇ) قاتارلىق دۆلەتلەرنى قۇردى. مانا شۇ چاغدا، تارىم ۋادىسى ۋە جۇڭغارىيە ئويمانلىقىدا ئەجدادلىرىمىز قورغان دۆلەتلەر مەۋجۇت ئىدى.

مىلادىدىن يەتتە ئەسىر بۇرۇن ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ جەنۇبىدا كۈچلۈك ئىران ئەھمانىلار سۇلالىسى قۇرۇلدى.

تاجىك ۋە ئىران خەلقلىرىنىڭ ئۇلۇغ شائىرى ئۇبۇلقاسىم فىردەۋسى (مىلادىنىڭ 934 - يىلى تۇغۇلۇپ مىلادىنىڭ 1020 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن) «شاھنامە» ناملىق داستانىدا، تاجىك ۋە ئىران خەلقلىرىنىڭ تەخمىنەن 5000 يىللىق تارىخىنى (بۇ ئەپسانىۋى تارىخ بىلەن ھەقىقىي تارىخنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) بەدىئىي تىل ۋە ئوبرازلار ئارقىلىق بايان قىلغان. فىردەۋسىنىڭ «شاھنامە» داستانىدا، ئىراننىڭ پىشدادىلەر ۋە كىيانىلار سۇلالىلىرى (مىلادىدىن 3200 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىدىن 780 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە بولغان 2400 يىلنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) توغرىسىدىكى ئەپسانە - رىۋايەتلەر ئۆز ئەكسىنى

(1) «ئۆزبېكىستان س س س ر تارىخى » ئۆزبېكچە I توم 47 - بەت.

تاپقاندىن تاشقىرى، ئەڭ مۇھىمى، ئىران ئەھمانىلار سۇلالىسى (مىلادىدىن 700 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىدىن 330 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە ھۆكۈم سۈرگەن) دەۋرىدە، بۇ سۇلالە بىلەن ئاساسەن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۇرانلار دەپ ئاتالغان ئەجدادلىرىمىز ئوتتۇرىسىدا بولغان مۇناسىۋەتلەر ئۆز ئەكسىنى تاپقان.

ھەقىقىي تارىخىي پاكىتلارغا ئاساسلانغاندا، مىلادىدىن سەككىز ئەسىر بۇرۇن ھازىرقى ئىراننىڭ غەربىي شىمال قىسمى بىلەن ھازىرقى ئەزەربەيجان تېررىتورىيىسىدە مىدىيە ئاتلىق دۆلەت بار ئىدى. مىدىيە دۆلىتىنىڭ پايتەختى ئېكباتانا (ھازىرقى ھەمىدان) ئىدى. ئۆز زامانىسىغا يارىشا خېلى كۈچلۈك بولغان مىدىيە دۆلىتى ئىران ئېگىزلىكىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا ياشايدىغان پارس قەبىلىلىرىنىمۇ بويسۇندۇرغان.

مىلادىدىن 700 يىل بۇرۇن پارسلارنىڭ ئەھمان ئاتلىق خانى ئىسيان كۆتۈرۈپ، مىدىيە دۆلىتىدىن ئايرىلىپ، مۇستەقىللىق جاكارلىغان.

ئىراندا ئەھمانىلار سۇلالىسى ھۆكۈم سۈرۈشكە باشلىغان چاغدا، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئۇنىڭغا يانداش بولغان جايلاردا تۇران دۆلىتى (يۇنانلىقلار، «سكىف ئىمپېرىيىسى» دەپ ئاتىغان) ھۆكۈم سۈرەتتى. تۇران دۆلىتى (مىلادىدىن يەتتە ئەسىر بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىنىڭ II ئەسىرىگىچە ھۆكۈم سۈرگەن) بىلەن ئىرانلىقلار ئارىسىدا ناھايىتى ئۇزۇنغا سوزۇلغان ئۇرۇشلار بولغان.

ئىران ئەھمانىلار سۇلالىسىنىڭ شاھىنشاھلىرى ئوتتۇرا ئاسىياغا كۆز ئالايتىپ، تۇرانلار ئۈستىگە كۆپ قېتىم بېسىپ كەلگەن. ئۆزىنىڭ مۇستەقىللىقىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، تۇرانلار تۇر، پىشەڭ، ئەفراسىياپ ئارجاسىپ، تۇمارس قاتارلىق قاغانلىرىنىڭ يېتەكچىلىكىدە، ئەھمانىلار سۇلالىسىگە قارشى قانلىق ئۇرۇشلارنى ئېلىپ بارغان.

ئەھمانىلار سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىرى ئۆزى ئېلىپ بارماقچى بولغان تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشلىرىنى ئاساسلاش ئۈچۈن، سىرلىق، كارامەتلىك چۈشلەرنىمۇ توقۇپ چىققان. كەيخسراۋنىڭ ئانىسى كۆنلەرنىڭ بىرىدە مۇنداق بىر چۈش كۆرۈپتۇ: «چۈشىدە ئۇنىڭ قورسىقىدىن بىر تۈپ ئۈزۈم دەرىخى ئۈنۈپ چىقىپتۇ. بۇ بىر تۈپ ئۈزۈم دەرىخى ناھايىتى چاپسان شاخلاپ، بۈك - باراقسان ھالغا كېلىپ، پۈتۈن ئاسىيانى چۈمكىۋاپتۇ.» ئەھمانىلار سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىرى بۇ چۈش ئارقىلىق ياش كەيخسراۋ (قومبىز I) نى ئوتتۇرا ئاسىياغا ھۇجۇم

قىلىشقا ئىلھاملاندۇرۇپ، «سەن ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تەڭرى تەرىپىدىن يارىتىلغان ھۆكۈمرانى بولىسەن» دېيىشكەن.

«شاھنامە» دە تىلغا ئېلىنغان تۇران قاغانلىرىدىن تۇر ئەھمانىلار سۇلالىسىنىڭ شاھىنشاھى تىسفىس (مىلادىدىن 675 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىدىن 640 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە شاھ بولغان) بىلەن، بىشەك بولسا ئارىئا رامۇنىس (مىلادىدىن 640 يىل بۇرۇنقى چاغدىن 615 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە شاھىنشاھ بولغان) بىلەن ئۇرۇشقان. بۇ بايانلار تارىخىي پاكىتلارغا ئۇيغۇندەك تۇرىدۇ.

مىلادىدىن 625 ـ يىل بۇرۇن، تۇران خاقانلىرىنىڭ ئەڭ مەشھۇرى بولغان ئەفراسىياپ ئارىئارامۇنىس بىلەن ئۇرۇشۇپ، ئەزەربەيجاندا ھالاك بولغان. ئەفراسىياپ ئىران ئەھمانىلار سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرىنىڭ تۇرانلارغا قارشى يۈرگۈزگەن كۆپ قېتىملىق يۈرۈشلىرىنى تارمار قىلىپ، ئوتتۇرا ئاسىيانى باسقۇنچىلاردىن ساقلاپ قالغان.

ئىران ئەھمانىلار سۇلالىسى كەيخىسراۋنىڭ ۋاقتىدا كۈچىيىشكە باشلىدى. كەيخىسراۋ (529 ـ 558) باشتا مىدىيە دۆلىتىنى تارمار قىلدى، ئاندىن كېيىن كىچىك ئاسىيانى بېسىۋالدى. ئۇزۇن ئۆتمەي فىنىكا بىلەن پەلەستىنىنىمۇ بېسىۋالدى. ئۇ، مىلادىنىڭ 538 ـ يىلى بابىل شەھىرىنى ئالدى. ئۇ بابىلنى ئەھمانىلار سۇلالىسىنىڭ پايتەختى قىلدى. ئۇنىڭ ئوغلى قومبېزا I (529 ـ 521) مىسىرنى بويسۇندۇردى. ئۇنىڭ ۋاقتىدا، پۈتۈن قەدىمكى شەرق ئەھمانىلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا چۈشتى.

كەيخىسراۋ مىلادىدىن 529 يىل بۇرۇن ئوتتۇرا ئاسىياغا بېسىپ كىرگەندە، تۇران ئېلىنىڭ خانى (ماساگېتلارنىڭ خانى) تۇمارىس تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. ئىران ئەھمانىلار سۇلالىسى گىستاسىپ دارا I نىڭ ۋاقتىدا (مىلادىدىن 521 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىدىن 486 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە شاھىنشاھ بولغان) مىسلى كۆرۈلمىگەن دەرىجىدە قۇدرەت تاپتى. شۇ چاغدا، ئەھمانىلار سۇلالىسىنىڭ دائىرىسىگە پۈتۈن ئىران، ئەزەربەيجان، ئافغانىستان، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ جەنۇبىي قىسمى، بەلۇجىستان، كىچىك ئاسىيا، بابىل، ئەرمەنىستان، سۈرىيە، پەلەستىن، مىسىر قاتارلىق جايلار كىرگەندى.

دارا I نىڭ ئوتتۇرا ئاسىيانى بويسۇندۇرغانلىقى توغرىسىدا بېھىستۇن قىيا تېشىغا ئويۇپ يېزىلغان خاتىرىلەردە مەلۇمات بار.

www.uyghurkitap.com

مىلادىدىن 519 ـ يىل بۇرۇن دارا I ئۆزىگە بويسۇنغان خەلقلەر (ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىمۇ بۇنىڭ ئىچىدە) ئۈستىدىن قازانغان غەلىبىسى خاتىرىسىگە ھازىرقى ئىراننىڭ ھەمىدان شەھىرىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىن 65 كىلومېتىر يىراقلىقتا جايلاشقان بىھىستون تېغىدىكى قىيا تاشقا يادىكارلىق ئويدۇرغان.

بۇ يادىكارلىق تارىختا «بىھىستون يېزىقلىرى» دەپ ئاتىلىدۇ. مانا شۇ بىھىستون قىياسىنىڭ يېنىدىن بابىل بىلەن ئېكباتانانى تۇتاشتۇرىدىغان يول ئۆتەتتى. بىھىستون يېزىقلىرى 500 مېتىر ئېگىزلىكتىكى قىيا تاشقا ئويۇپ يېزىلغان. بىھىستون قىيا تېشىغا تۆرلۈك قىياپەتلەرمۇ ئويۇپ چۈشۈرۈلگەن. قىيا تاشنىڭ مەركىزىي قىسمىدىكى ئېگىز جايغا ئاتەشپەرەسلەر (ئوتپەرەسلەر) دىنىدىكىلەرنىڭ يورۇقلۇق خۇداسى ھورمۇزدىنىڭ تەسۋىرى نەقىشلەپ چۈشۈرۈلگەن. سول تەرەپتىكى ئىككىنچى چوڭ رەسىم ئەھمانىلار سۇلالىسىنىڭ شاھىنشاھى دارا I نىڭ ئۆزى بولۇپ، ئۇ ئوڭ قولىنى خۇدا ھورمۇزدىغا قارىتىپ كۆتۈرگەن ۋە تەسلىم بولغانلارنى سول پۇتى بىلەن دەسسەپ تۇرغان ھالدا تەسۋىرلەنگەن. دارا I نىڭ ئالدىدا تۇرغان، قوللىرى باغلانغان، بوينىغا ئارغامچىدىن سىيرتماق سېلىنغان توققۇز نەپەر ئەسىرنىڭ قىياپەتلىرىمۇ ئاجايىپ بىر مەنزىرىنى ھاسىل قىلغان.

بىھىستون قىيا تېشىغا ئويۇپ يېزىلغان خاتىرىلەردە، ئوتتۇرا ئاسىيالىقلاردىن ساكلار، سوغدىلار، خارەزىملىقلار تىلغا ئېلىنغان. لېكىن، ئۇلۇغ ساكلار (ماساگېتلار) تىلغا ئېلىنمىغان. بۇنىڭغا قارىغاندا، بىزنىڭ يىراق ئەجدادلىرىمىزنىڭ بىر قىسمى بولغان ئۇلۇغ ساكلار مۇستەقىللىقىنى ساقلاپ قالغان بولسا كېرەك.

گىستاسپ دارا I ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ بىر قىسمىنى بويسۇندۇرغاندىن كېيىن، شۇ جايلاردا، ئىران دۆلىتىنىڭ تۈزۈمى بويىچە ساتراپ (دۆلەتنى قوغداش مەنىسىدە) تەرتىپىنى ئورنىتىپ، مۇنداق ساتراپلارغا (ئۆلكە مىقياسىدا) ساتراپلارنى تەيىنلىدى. ئىران ئەھمانىلار سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا چۈشكەن ئوتتۇرا ئاسىيا تېررىتورىيىسىدە ئۈچ ساتراپ (ئۈچ ئۆلكىگە تەڭ) قۇرۇلدى. «پېتولمىننىڭ بەرگەن مەلۇماتىغا قارىغاندا، سىر دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى سوغدى قەبىلىلىرىدىن بىرى ياشىغان جايلار 12 ـ ساتراپ دېيىلىپ، بۇ ساتراپ ھەر يىلى 360 تالانت (تەخمىنەن 860 مىڭ سوم) سېلىق تۆلىگەن. ساكلار ۋە كاسپىلار ياشىغان جايلار 15 ـ ساتراپ ئاتىلىپ، بۇ ساتراپ ھەر يىلى 250 تالانت (600 مىڭ سوم ئەتراپىدا) سېلىق تۆلىگەن. پارپىيە، خارەزىمى، سوغدى زېمىنلىرى 16 ـ

ساتراپ ئاتىلىپ، بۇ ساتراپقا قارايدىغان جايلار ھەر يىلى 300 تالانت (700 مىڭ سوم ئەتراپىدا) سېلىق تۆلىگەن.»[1] دېمەك، ئوتتۇرا ئاسىيا ئىران ئەھمانىلار سۇلالىسىگە ھەر يىلى ناھايىتى چوڭ قىممەتتە پۇل تاپشۇرۇپ تۇرغان. بۇنداق سېلىق تۆلەيدىغان قاراملىق مۇناسىۋەتى مىلادىدىن 520 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىدىن 330 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە 190 يىل داۋام قىلغان.

ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى ئىران ئەھمانىلار سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا ياشىغان چاغلاردا، ناھايىتى قىيىن ئەھۋالدا قالغان. چۈنكى ئىرانغا ھەر يىلى تۆلەيدىغان سېلىقنىڭ ئېغىرلىقى ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنى چىدىغۇسىز كۈلپەتكە قالدۇرغان. ئەزەلدىنلا ئەركىنلىك ۋە مۇستەقىللىقنى سۆيىدىغان ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى ئىران ئەھمانىلار سۇلالىسىنىڭ زۇلمىدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن كۆپ قېتىملاپ قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن. گىستاسىپ دارا I بۇنداق قوزغىلاڭلارنى باستۇرۇش ئۈچۈن ناھايىتى چوڭ كۈچ سەرپ قىلىشقا مەجبۇر بولغان. مىلادىدىن 513 يىل بۇرۇن، ئوتتۇرا ئاسىيا ساكلىرى قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن. گىستاسىپ دارا I قوزغىلاڭنى باستۇرۇش ئۈچۈن چوڭ قوشۇننى باشلاپ ئۆزى ئوتتۇرا ئاسىياغا كەلگەن. شۇ چاغدا ئۇنىڭ ھەربىي شتابىدا شىراق ئاتلىق بىر ساك پادىچى پەيدا بولغان. شىراق ئىنتايىن ئېغىر دەرىجىدە ناكا ئىدى. ئۇنىڭ پۈتۈن بەدىنىنى تارتۇق قاپلاپ كەتكەن. بۇرنى ۋە قۇلاقلىرى كېسىپ تاشلانغان، شىراق ئۆزىنىڭ ئۇرۇقداشلىرى تەرىپىدىن شەپقەتسىزلەرچە زىيانكەشلىككە ئۇچرىغانلىقىنى جاكارلىغان ۋە ئۆزىگە زىيانكەشلىك قىلغانلاردىن قىساس ئېلىش ئارزۇسىدا ئىكەنلىكىنى بىلدۈرگەن. ئۇ پارس قوشۇنلىرىنى ئۆزىگە تونۇش بولغان بىر چىغىر يول بىلەن باشلاپ ماڭغان. ئاخىر پارسلار ئويلاپمۇ كۆرمىگەن ھالدا ساكلارنىڭ ئارقا تەرىپىگە چىقىپ قالغان. يەتتە كېچە ـ كۈندۈز يول يۈرۈپ دەرمانىدىن كەتكەن پارس قوشۇنلىرى قىلچە گىياھ ئۈنمەيدىغان بىر چۆلگە كېلىپ قالغان. شۇ چاغدىلا ئۇلار شىراقنىڭ تۇزىقىغا چۈشۈپ قالغانلىقىنى سەزگەن. ئۇلار، شىراقنى ئۆلۈم تەھدىتى بىلەن قورقۇتقاندا، شىراق مەغرۇرانە ھالدا مۇنداق دەپ جاۋاب بەرگەن: «مەن غەلىبە قىلدىم، قېرىنداشلىرىمنى بالايىئاپەتتىن ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، سىلەرنى پارسلارنى ئاچلىق ۋە ئۇسسۇزلۇقتىن ئۆلىدىغان يەرگە باشلاپ كەلدىم.»[2] پارسلار شىراقنىڭ بېشىنى كەسكەن، شۇنداق قىلىپ، بۇ جايدا گىستاسىپ دارا I نىڭ

(1) «ئۆزبېكىستان س س س ر تارىخى» ئۆزبېكچە I توم 47 ـ بەت.

(2) ب. گ. غاپۇروۋ «ئوتتۇرا ئاسىيا تاجىكلىرىنىڭ تارىخى» II قىسىم، III باب خەنزۇچە 36 ـ بەت.

www.uyghurkitap.com

قوشۇنلىرى ساكلار تەرىپىدىن تارمار قىلىنغان.

ئىران ئەھمانىلار سۇلالىسى ئىچكى ۋە تاشقى سەۋەبلەر نەتىجىسىدە مىلادىيەدىن تۆت ئەسىر بۇرۇنقى چاغقا كەلگەندە ئاجىزلىشىپ كەتتى.

يۇنان ئىستىلاچىلىرى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا

ماكېدون يۇنان پادىشاھى فىلىپنىڭ ئوغلى ئالېكساندىر ماكېدونىسكى (ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىن) ئاتىسى ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن (ئۇنىڭ ئاتىسى ئىرانلىقلار قوزغىۋەتلىگەن سۇيىقەستتە ئۆلتۈرۈلگەن)، ئۇنىڭ شەرق ئەللىرىنى بويسۇندۇرۇش نىيىتىگە ۋارىسلىق قىلدى.

ئىسكەندەر مىلادىيەدىن 356 يىل بۇرۇن تۇغۇلغان. ئۇنى ئاتىسى فىلىپ ناھايىتى ياخشى تەربىيىلەپ، ھەر جەھەتتىن قابىلىيەتلىك قىلىپ يېتىشتۈرۈش ئۈچۈن، يۇنان پەيلاسوپى ئارىستوتېل (مىلادىيەدىن 384 يىل بۇرۇن تۇغۇلۇپ مىلادىيەدىن 322 يىل بۇرۇن ئالەمدىن ئۆتكەن) دىن تەلىم ئالدۇرغان.

ئىسكەندەر ئىنتىزامچانلىقى ناھايىتى پۇختا، ئۆز زامانىسىدىكى ئەڭ ياخشى قوراللار بىلەن قوراللانغان جەڭگىۋار قوشۇن تەشكىل قىلدى. ئۇ مىلادىيەدىن 334 يىل بۇرۇن (22 يېشىدا) 30 مىڭ پىيادە، 5000 ئاتلىق قوشۇنغا باش بولۇپ، شەرققە يۈرۈش باشلىدى. ئىسكەندەر ئون يىل يۈرۈش قىلىپ مىلادىيەدىن 324 يىل بۇرۇنقى چاغقا كەلگەندە، كىچىك ئاسىيا، سۈرىيە، فىنىكا، مىسىر، ئىران، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ھىندىستان قاتارلىق ئەللەرنى بېسىۋالدى.

ئىسكەندەر، ئىراننى بېسىۋېلىشتا، ئەھمانىلار سۇلالىسىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى شاھىنشاھى دارا III (مىلادىيەدىن 336 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىيەدىن 330 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە شاھىنشاھ بولغان) بىلەن بىر نەچچە قېتىم ئۇرۇشتى. ئىسكەندەر كىچىك ئاسىيانى بېسىۋالغاندىن كېيىن، سۈرىيىگە يۈرۈش قىلدى. ئۇ سۈرىيىدىكى ئىسس دېگەن جايدا بولغان ئۇرۇشتا دارا III نى تارمار قىلدى. دارا قېچىپ كەتتى. دارانىڭ ئائىلىسى ۋە بايلىقلىرى ئىسكەندەرنىڭ قولىغا چۈشتى. دارا III ئىسس يېڭىلىشىدىكى مەغلۇبىيىتىدىن كېيىن، ئىسكەندەرگە ئەلچى ئەۋەتىپ ئۆز قىزلىرىدىن بىرنى ئىسكەندەرگە ياتلىق قىلىش ئارقىلىق ياخشىچاق بولۇشقا ئۇرۇندى. ئىسكەندەر دارا III نىڭ تەلىپىنى رەت قىلىپ، ئۇرۇشنى داۋاملاشتۇردى. ئىسكەندەر ئىران ئەھمانىلار سۇلالىسىنىڭ غەربىي تېررىتورىيىسى (كىچىك ئاسىيا، فىنىكا، پەلەستىن، مىسىر) نى ئانچە كۆپ كۈچ

سەرپ قىلمايلا بويسۇندۇرۇۋالدى. ئىسكەندەر مىلادىدىن 331 يىل بۇرۇن دىجلە ۋە فىرات دەريالىرىدىن ئۆتۈپ ئىراننىڭ شەرقىي قىسمىغا يۈرۈش باشلىدى. مىلادىدىن بۇرۇنقى 331 - يىلى گاۋگامىل دېگەن يېزا (ھازىرقى ئىراقنىڭ بابىل شەھىرى يېنىدا) دا ماكېدون قوشۇنلىرى بىلەن ئىران قوشۇنلىرى ئارىسىدا ھەل قىلغۇچ جەڭ بولدى. ئىسكەندەر قوماندانلىقىدىكى 47 مىڭ (40 مىڭى پىيادە، يەتتە مىڭى ئاتلىق) كىشىدىن تەركىب تاپقان ماكېدون قوشۇنلىرى دارا III باشچىلىقىدىكى 92 مىڭ (سەكسەن مىڭى پىيادە، ئون ئىككى مىڭى ئاتلىق) كىشىدىن تەركىب تاپقان ئىران قوشۇنلىرىنى تارمار قىلدى. دارا III ئىراننىڭ شەرقىگە قاراپ قاچتى. دارا III يولدا كېتىۋاتقاندا، ئەھمانىلارنىڭ خانى جەمەتىدىن بولغان بىسس (ئۇ باكتىرىيىنىڭ ساتراپى ئىدى) ئۇنى ئۆلتۈرۈپ، ئۆزىنى ئەھمانىلار سۇلالىسىنىڭ شاھىنشاھى دەپ جاكارلىدى. بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان ئىسكەندەر مىلادىدىن 329 يىل بۇرۇن 15 كۈن داۋام قىلغان ئىنتايىن قىيىن يۈرۈشتىن كېيىن، ھىندىقۇش تاغلىرىدىن ئۆتۈپ، باكتىرىيىگە بېسىپ كىردى. بېسس باكتىرىيىنىڭ باش شەھىرى باكترانى تاشلاپ چىقىپ، ئامۇ دەريانىڭ شىمالىغا قاراپ چېكىندى. ئىسكەندەر ئۆز قوشۇنلىرىنى بەش كۈن ئىچىدە ئامۇ دەريادىن ئۆتكۈزۈپ، بىسسنى ئىزدىن قوغلاپ بېرىپ تۇتۇۋالدى. ئىسكەندەر ئەھمانىلار سۇلالىسىنى ئۆز ھالىغا كەلتۈرۈش نىيىتىدە بولغانلارغا ئىبرەت بولسۇن دەپ بىسسنى ئىكباتاناغا ئەكېلىپ، مىدىيەلىكلەر ۋە پارسلارنىڭ ئالدىدا ئۆلتۈردى.

ئىسكەندەر بىسسنى بىر تەرەپ قىلىپ بولغاندىن كېيىن، سەمەرقەند (ماراكەنت) قاراپ ماڭدى. قەھرىمان سەمەرقەنتلىكلەر باسقۇنچىلارغا قارشى جان تىكىپ كۈرەشتى. ئىسكەندەر ماۋەرائۇننەھرنى چوڭ كۈچ سەرپ قىلىپ بويسۇندۇردى. ئىسكەندەر شۇ قېتىمقى يۈرۈشىدە، ھازىرقى تاجىكىستاننىڭ غەربىي شىمالىدىكى ئارىتۆپىدە ناھايىتى قاتتىق قارشىلىققا ئۇچرىدى. ئۇ ماۋەرائۇننەھرنى بويسۇندۇرۇشتا 22 مىڭ ئادەمنى ئۆلتۈردى.

ئىسكەندەر ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئاساسىي قىسمى (ماۋەرائۇننەھرى بىلەن باكتىرىيە) نى بويسۇندۇرۇۋالغاندىن كېيىن، ئۇ جايلارنى ئىدارە قىلىدىغان باش ۋالىيلارنى تەيىنلىدى. ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى ماكېدون - يۇنان ئىستېلاچىلىرىنىڭ قىلىچ ۋە قان بىلەن ئورناتقان ھۆكۈمرانلىقىنى تەن ئالمىدى. ئەركىنلىك ۋە مۇستەقىللىقنى جېنىدىنمۇ ئەزىز كۆرىدىغان ئوتتۇرا

www.uyghurkitap.com

ئاسىيا خەلقلىرى ماكېدون ـ يۇنان ئىستىلاچىلىرىغا قارشى ئازادلىق تۇغىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، ئارقا ـ ئارقىدىن قوزغىلاڭ كۆتۈردى. بۇنداق قوزغىلاڭلارنىڭ ئەڭ چوڭى سىفىتامىن باشچىلىقىدىكى قوزغىلاڭ ئىدى. سىفىتامىن مىلادىيىدىن 328 يىل بۇرۇن سەمەرقەنتنى ئىشغال قىلىپ، شەھەردىكى ماكېدون ـ يۇنان قوشۇنلىرىنىڭ كۆپىنى قىرىپ تاشلىدى، ئامان قالغان ماكېدون ـ يۇنان قوشۇنلىرى سەمەرقەنتتىكى قورغانغا بېكىنىۋالدى.

سەمەرقەنتنىڭ قولدىن كەتكەنلىكىنى ئاڭلىغان ئىسكەندەر ئاساسىي قوشۇنلىرىنى باشلاپ ماراكەنتكە قاراپ يولغا چىقتى. ئىسكەندەر قوشۇنلىرىنىڭ ئالدىنقى قىسىملىرى سەمەرقەنتكە يېقىنلاپ كەلگەندە، سىفىتامىن قورغان مۇھاسىرىسىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ چېكىندى. سىفىتامىن بىر نەچچە قېتىم چۆلگە چېكىنىپ، پۇرسەت تېپىپ، كۈچلىرىنى تولۇقلاپ سەمەرقەنتكە يۈرۈش قىلغان بولسىمۇ، ئاخىر ئۆز ئىچىدىن چىققان خائىنلار ئۇنىڭ بېشىنى كېسىپ ئىسكەندەرگە تەقدىم قىلدى. بەزىبىر تارىخىي مەلۇماتلاردا سىفىتامىننى ئۆز ئايالى ئۆلتۈرۈپ، بېشىنى ئۆز قولى بىلەن ئىسكەندەرگە ئاپىرىپ بەرگەن دېيىلىدۇ.

سىفىتامىننىڭ يېتەكچىلىكىدە قوزغىلاڭ تەخمىنەن ئۈچ يىل داۋام قىلىپ، مىلادىيىدىن 327 يىل بۇرۇن ئۇ ئۆلگەندىن كېيىن ئاياغلاشقان. سىفىتامىن باشچىلىقىدىكى قوزغىلاڭدا، ئوتتۇرا ئاسىيا ساكلىرى (ماساگېتلارمۇ بۇنىڭ ئىچىدە) ئاساسىي رول ئوينىغان. سىفىتامىن ئوڭۇشسىزلىقتا ئۇچرىغاندا، چارۋىچى ساكلار ياشايدىغان دالا ـ چۆللەرگە چېكىنىپ، ئەجەللىك مەغلۇبىيەتكە ئۇچراشتىن قۇتۇلۇپ قالاتتى. چۈنكى ماكېدون ـ يۇنان قوشۇنلىرى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى دالا ـ چۆللەرگە بېسىپ كىرىشتىن قورقاتتى. ساكلار قوزغىلاڭ سېپىلىدە كۆپ بولغاندىن تاشقىرى، باسقۇنچىلارغا قارشى كۈرەشتە باتۇرلۇق كۆرسەتكەنىدى.

ئىسكەندەر مىلادىيىدىن 334 يىل بۇرۇن شەرققە يۈرۈش باشلاپ، مىلادىيىدىن 324 يىل بۇرۇنقى چاغقا كەلگەندە، غەربىي ئوتتۇرا دېڭىزنىڭ شەرقىدىن تارتىپ، شەرقىي ھىندىستاننى ئۆز ئىچىگە ئالغان چەكسىز تېررىتورىيىنى ئىشغال قىلىپ، ماكېدون ـ يۇنان ئىمپېرىيىسىنى قۇردى. بۇ ئىمپېرىيە 22 يىل (332 ـ 310) ھۆكۈم سۈردى.

ئىسكەندەر سىفىتامىن قوزغىلىڭىنى باستۇرۇپ بولغاندىن كېيىن، مىلادىيىدىن 327 يىل بۇرۇن ھىندىستانغا يۈرۈش قىلدى. ئۇ ھىندىستاننىڭ پەنجاپ ۋادىسىنىمۇ بېسىۋالدى. لېكىن ماكېدون ـ يۇنان قوشۇنلىرى ھىندىستاننىڭ

ئىقلىمىغا كۆنەلمىدى. يەنە بىر تەرەپتىن ئۇلار ئۇرۇشتىن زېرىكىپ، ئۆز ۋەتىنى يۇنانىستانغا قايتىپ كېتىشنىمۇ تەلەپ قىلدى. ئەنە شۇنداق سەۋەبلەرگە كۆرە، ئىسكەندەر يۇنانلىقلارنى سۆ ۋە قۇرۇقلۇق يولى بىلەن ھىندىستاندىن ئىرانغا قايتىشقا بۇيرۇق بەردى. ئۆزى بولسا مىلادىدىن 324 يىل بۇرۇن بابىل (تەگرىنىڭ ئىشىكى مەنىسىدە) غا قايتىپ كەلدى. ئىسكەندەرنىڭ شەرققە قىلغان يۇرۇشى تاجاۋۇزچىلىق خاراكتېرىدە بولسىمۇ، ئوبيېكتىپ جەھەتتىن ئالغاندا، شەرق بىلەن غەرب ئارىسىدىكى ئىقتىسادى ۋە مەدەنىيەتنىڭ ئالمىشىشىنى ئالغا سۈرگەنىدى. بولۇپمۇ ئوتتۇرا ئاسىيا بىلەن ھىندىستاننىڭ قەدىمكى مەدەنىيىتى، يۇنان مەدەنىيىتىنىڭ تەسىر قىلىشى بىلەن يۈكسەك، يېڭىچە بىر باسقۇچقا كىرگەنىدى.

ئىسكەندەر، ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنى بويسۇندۇرۇشتا ناھايىتى قاتتىق قارشىلىققا ئۇچرىغاندا، يەرلىك ئاقسۆڭەكلەرنىڭ ساتقۇنلۇقىدىن پايدىلاندى. خەلق كۆپچىلىككە بولسا قانلىق جازا قوللاندى. ماكىدون - يۇنان ئىمپېرىيىسىگە كىرگەن ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى 150 يىلدىن كېيىنلا (مىلادىدىن 180 يىل بۇرۇن) بۇ يېڭى باسقۇنچىلارنىڭ زۇلمىدىن قۇتۇلالىدى. باكتىرىيە بولسا 180 يىلدىن كېيىن (مىلادىدىن 150 يىل بۇرۇن) قۇتۇلدى.

مىلادىدىن 323 يىل بۇرۇن، ئىسكەندەر (33 يېشىدا) بابىلدا ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن، ماكىدون - يۇنان ئىمپېرىيىسى بۆلۈنۈپ كەتتى. ماكىدون - يۇنان ئىمپېرىيىسى ئورنىدا يۇنانىستان (ماكىدونىيە بىلەن يۇناننى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ)، سىلىۋكىلار دۆلىتى (ئۇنىڭ ئىچىگە سۈرىيە، ئىران، ئوتتۇرا ئاسىيا كىرەتتى)، مىسىر قاتارلىق ئۈچ دۆلەت پەيدا بولدى. ئىسكەندەرنىڭ قوماندانلىرىدىن بىرى بولغان سىلىۋكىقا ناھايىتى چوڭ تېررىتورىيە تەگدى. ئۇنىڭ زېمىنى ئۆز نامى بىلەن سىلىۋكىلار دۆلىتى دەپ ئاتالدى. ئوتتۇرا ئاسىيا بولسا سىلىۋكىلار دۆلىتىنىڭ تەركىبىدە قالدى. دۆلەتنىڭ پايتەختى دىجلى دەرياسىنىڭ يۇقىرىقى ئېقىمىدىكى سىلىۋكىيە (يۇنانلىقلار قۇرغان) شەھىرى ئىدى. بۇ دۆلەت 248 يىل (مىلادىدىن 312 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىدىن 64 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە) ھۆكۈم سۈردى. 17 پادىشاھ ئۆتتى.

مىلادىدىن 250 يىل بۇرۇن، سىلىۋكىلار دۆلىتىدە ناھايىتى جىددىي ۋەقەلەر يۈز بەردى. ئىمپېراتور ئانتىئوخII (261 - 246) نىڭ ئوغۇللىرى سىلىۋك II (246 - 226) بىلەن ئۇنىڭ ئۇكىسى ئانتىئوخ ھىراكس ئارىسىدا تەختنى تالىشىش

ئۆرۈشى باشلاندى. شۇ ۋەقەدىن پايدىلانغان باكتىرىيە بىلەن پارپىيە (ئىران ئېگىزلىكىنىڭ شەرقىي شىمال قىسمى) مۇستەقىللىق جاكارلىدى. باكتىرىيە باش ۋالىيسى دىئودات ئۆزىنى پادىشاھى دەپ جاكارلىدى. ئىراننىڭ شەرقىي شىمال قىسمىنى ئافغانىستاندىكى تىجەن دەرياسىنىڭ بويىدا ياشايدىغان داھلار قەبىلىسىنىڭ خانى ئارشاك ئېگىلىۋالدى. ئۇ پارپىيە دۆلىتىگە ئاساس سالدى. ئارشاك قۇرغان پارپىيە دۆلىتىنى جۇڭگو تارىخچىلىرى، ئارشاكنىڭ نامى بىلەن ئەنشى(安西) دەپ يېزىشقان. «ئەنشى» «ئارشاك» سۆزىنىڭ خەنزۇچە تەلەپپۇزىدا يېزىلىشى ئىدى.

سېلېۋكىلار دۆلىتى مىلادىدىن 64 يىل بۇرۇن رىم ئىمپېرىيىسى تەرىپىدىن يوقىتىلدى.

ئوتتۇرا ئاسىيا بولسا ئانتىئوخ III نىڭ ۋاقتىدا (223 ـ 183)، مىلادىدىن 180 يىل بۇرۇن ماكېدون ـ يۇنان ئىستېلاچىلىرى ھاكىمىيىتىدىن قۇتۇلغانىدى.

باكتىرىيە مىلادىدىن 250 يىل بۇرۇن سېلېۋكىلار دۆلىتىدىن ئايرىلىپ چىقىپ مۇستەقىل بولغان بولسىمۇ، باكتىرىيىنىڭ مۇستەقىللىقىغا ئاساس سالغانلار ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ يەرلىك ئاھالىسىدىن كېلىپ چىققانلاردىن بولماستىن، بەلكى سېلېۋكىلار تەرىپىدىن باكتىرىيىگە قويۇلغان يۇنانلىق باش ۋالىي دىئودات ئىدى. 110 يىل ھۆكۈم سۈرگەن بۇ دۆلەت تارىختا يۇنان باكتىرىيە پادىشاھلىقى (مىلادىدىن 250 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىدىن 140 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە ھۆكۈم سۈرگەن) دەپ ئاتالدى.

يۇنان باكتىرىيە پادىشاھلىقى ئېۋتىدېم (214 ـ 190) ۋە دېمېترىنىڭ ۋاقتىدا (مىلادىدىن 190 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىدىن 167 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە) ناھايىتى كۈچەيگەنىدى. شۇ چاغدا ئۇنىڭ تېررىتورىيىسى ئىچىگە ئافغانىستاننىڭ ھېرات ۋە قەندىھار ئوبلاستلىرى، سوغدىيانا، شەرقىي ئىراننىڭ خامون كۆلى ئەتراپلىرى (دارانفىيانا)، ھىندىقۇش تاغلىرىنىڭ جەنۇبىي ئېتەكلىرى، ھىندىستاننىڭ غەربىي شىمال قىسمى (سىند ئۆلكىسىمۇ بۇنىڭ ئىچىدە) كىرگەن.

يۇنان باكتىرىيە پادىشاھلىقى تارىم ۋادىسىدىكى ئۇيغۇرلار بىلەن سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي ئالاقىلەر ئورناتقان. دېمېترىنىڭ ۋاقتىدا (190 ـ 167)، يۇنان باكتىرىيە پادىشاھلىقى «ئۈز چېگرىلىرىنى سېرسلار (تارىم ۋادىسىدىكى ئۇيغۇرلار

كۆزدە تۇتۇلىدۇ ئا) ۋە هونلار مەملىكەتلىرىگىچە كېڭەيتكەن » ئىدى[1].

يۇنان باكتىرىيە پادىشاھلىقىغا تىئودات I (مىلادىدىن 250 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىدىن 230 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە پادىشاھ بولغان)، تىئودات II (220 ـ 214)، ئېۋتىدېم دىمىترى ئېۋكراتىت (174 ـ 155)، گىلىئوكىل (155 ـ 140) قاتارلىق كىشىلەر پادىشاھ بولغان. تىئۇدات I (250 ـ 230 قوشۇنىسى پارپىيە بىلەن كۆپ قېتىم ئۇرۇشقان. پارپىيىنىڭ تۇنجى پادىشاھى ئارشاك I (مىلادىدىن 250 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىدىن 248 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە پادىشاھ بولغان) يۇنان باكتىرىيە پادىشاھلىقى بىلەن بولغان ئۇرۇشلارنىڭ بىرىدە ئۆلگەن. تىئودات I مىلادىنىڭ239 يىل بۇرۇن سىلىۋكىلار پادىشاھلىقىنىڭ پادىشاھى كاللىنوس II (246 ـ 226) نىڭ پارپىيىگە قارشى ئېلىپ بارغان ئۇرۇشىغا قاتناشقان. پارپىيە پادىشاھى تىرىدات (248 ـ 214) ئۆز تېررىتورىيىسىدىكى چارۋىچىلىق رايونىغا چېكىنگەن. ئۇ، كۆچ توپلاپ دۈشمەنگە قايتۇرما زەربە بەرگەن.

تىئوداتII (320 ـ 214) سىلىۋكىلار پادىشاھلىقى پارپىيىنى بېسىۋالىدىغان بولسا، يۇنان باكتىرىيە پادىشاھلىقىغىمۇ خەۋپ تۇغۇلىدىغانلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، سىلىۋكىلار پادىشاھلىقى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى ئۈزۈپ، پارپىيە بىلەن ئىتتىپاق تۈزگەن. شۇنىڭدىن كېيىن، يۇنان باكتىرىيە پادىشاھلىقى بىلەن پارپىيەنىڭ بىرلەشكەن قوشۇنلىرى سىلىۋكىلەرگە قاتتىق زەربە بەرگەن، پارپىيە پادىشاھى ئارتابان (294 ـ 196) سىلىۋكىلار پادىشاھلىقىدىن مىدىيەنىڭ كۆپ قىسمىنى ۋە پايتەخت ئېكباتانانى تارتىۋالغان. دەل شۇ چاغدا، يۇنان باكتىرىيە پادىشاھلىقىدا ئىچكى ئۇرۇش يۈز بەرگەن. كىچىك ئاسىيالىق ئېۋتىدېم (يۇنان نەسلىدىن) تىئودات II نىڭ قولىدىن ھاكىمىيەتنى تارتىۋالغان. ئېۋتىدېم ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىشتا، سوغدىيانانىڭ تىئودات II گە بولغان نارازىلىقىدىن پايدىلانغان.

ئېۋتىدېمنىڭ ۋاقتىدا يۇنان باكتىرىيە پادىشاھلىقى بىلەن سىلىۋكىلار ئارىسىدا ئۇرۇش يۈز بەردى. مىلادىدىن 208 يىل بۇرۇن سىلىۋكىلار پادىشاھى ئانتىئوخ III يۇنان باكتىرىيە پادىشاھلىقىغا ھۇجۇم قىلدى ۋە باكتىرىيىنىڭ پايتەختى زارى ئاسپ شەھىرىنى قورشىۋالدى. قورشاۋ ئىككى يىل داۋام قىلدى. «ئېۋتىدېم،

(1) «ئۆزبېكىستان س س س ر تارىخى» ئۆزبېكچە I توم 85 ـ بەت.

www.uyghurkitap.com

كۆچمەنلەرنى ياردەمگە چاقىرىمەن دەپ تەھدىت سالغاندىن كېيىنلا، ئانتىئوخ III شەھەر قورشاۋىنى بىكار قىلدى.»[1] مىلادىيىدىن 206 يىل بۇرۇن ئېۋتىدىمنىڭ ئوغلى دېمېترى ئاتىسى نامىدىن ئانتىئوخ III بىلەن سۆھبەتلىشىش ئۈچۈن تەپ تارتماستىن دۈشمەن قارارگاھىغا كېلىدۇ. ئانتىئوخ III سۆھبەت جەريانىدا دېمېترىنىڭ باتۇر ۋە ئەقىللىق ئىكەنلىكىنى سېزىپ ھەيران قالىدۇ. شۇ يىلى ئىككى دۆلەت ئارىسىدا ئەھدىنامە تۈزۈلىدۇ. ئەھدىنامىگە بىنائەن، ئانتىئوخ III ئېۋتىدىمنىڭ پادىشاھلىق ئۇنۋانىنى تەن ئالىدۇ ۋە ئۆز قىزلىرىدىن بىرىنى دېمېترىگە ياتلىق قىلىشقا ۋەدە بېرىدۇ.

ئېۋتىدىمدىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغلى دېمېترى ۋاقتىدا، يۇنان باكتىرىيە پادىشاھلىقىنىڭ ناھايىتى كۈچەيگەنلىكىنى باشتا يازغانىدۇق. لېكىن، شۇنداق بولسىمۇ، مىلادىيىدىن 174 يىل ئىلگىرى، دېمېترىنىڭ قوشۇن باشلاپ ھىندىستانغا كەتكەن پۇرسەتتىن پايدىلانغان ئېۋكراتىت (دېمېترىنىڭ ھەربىي باشلىقلىرىدىن بىرى) ھاكىمىيەتنى تارتىۋالدى. مىلادىيىدىن 174 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىيىنىڭ 167 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە بولغان يەتتە يىل ئىچىدە يۇنان باكتىرىيە پادىشاھلىقىغا ئىككى پادىشاھ (ھىندىستان قىسمىغا دېمېترى، ئوتتۇرا ئاسىيا قىسمىغا ئېۋكراتىت) ھۆكۈمرانلىق قىلدى. مىلادىيىدىن 167 يىل بۇرۇنقى چاغقا كەلگەندە، ئېۋكراتىت يۇنان باكتىرىيە پادىشاھلىقىغا يەككە - يېگانە ھالدا ھۆكۈمرانلىق قىلىشقا باشلىدى. ئېۋكراتىت مىلادىيىدىن 155 يىل بۇرۇن ھىندىستانغا قىلغان ھەربىي يۈرۈشىدىن قايتىپ كەلگەندە، ئوغلى ئاپاللودوت تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. ئانچە ئۇزۇن ئۆتمەيلا، ئاپاللودوتنى ئۆكىسى كىلىئوكىل ئۆلتۈردى.

يۇنان باكتىرىيە پادىشاھلىقىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا بولغان ھۆكۈمرانلىقى مىلادىيىدىن 140 يىل بۇرۇن ئۇلۇغ ياۋچىلار تەرىپىدىن ئاغدۇرۇلدى. كىلىئوكىلنىڭ ۋاقتىدا يۇنان باكتىرىيە پادىشاھلىقى ۋە يۇنان ھىندى پادىشاھلىقىدىن ئىبارەت ئىككى دۆلەتكە ئايرىلىپ كەتتى. ئۇلۇغ ياۋچىلار يۇنان باكتىرىيە دۆلىتىنىڭ ئىككىگە بۆلۈنۈپ ئاجىزلاپ كەتكەن ۋاقتىدا ئافغانىستانغا بېسىپ كىرىپ، 110 يىل ھۆكۈم سۈرگەن بۇ دۆلەتنى يوقاتتى.

ئۇلۇغ ياۋچىلار ئەڭ قەدىمكى چاغدا ھازىرقى گەنسۇنىڭ خېشى كارىدورىدا

---

(1) «ئۆزبېكىستان س س س ر تارىخى» ئۆزبېكچە I توم 85 - بەت.

ياشايتتى. ئۇلار مىلادىدىن 209 يىل بۇرۇن قۇرۇلغان ئۇلۇغ ھون تەڭرىقۇتلۇقىنىڭ ئۇلۇغ ھۆكۈمرانى باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ ۋاقتىدا بويسۇندۇرۇلغان.

ئۇلۇغ ياۋچىلار، ھون تەڭرىقۇتلۇقىغا تەۋە بولۇشتىن بۇرۇن (مىلادىدىن ئۈچ ئەسىر بۇرۇن) مۇستەقىل خانلىق بولۇپ، 150 مىڭ كىشىلىك قوشۇنغا ئىگە ئىدى. مانا شۇنىڭغا ئاساسلانغاندا، ئۇلۇغ ياۋچىلار ئاھالىسى 1 مىليونغا يېقىن بولسا كېرەك. ئۇلار ئاساسەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىناتتى.

ئۇلۇغ ياۋچىلار ئەڭ قەدىمكى چاغلاردىن تارتىپ ھونلار، ئۇيسۇنلار بىلەن بىر - بىرىگە يان قوشنا بولۇپ ياشىغان. ئۇلۇغ ياۋچىلار ئۇيسۇنلار بىلەن خېشى كاربىدورىدا ياشىغان بولسا، ھونلار ئۇلارنىڭ شەرقى (ھازىرقى موڭغۇلىيە ۋە ئىچكى موڭغۇل) دا ئىدى.

ئۇلۇغ ياۋچىلار مىلادىدىن ئۈچ ئەسىر بۇرۇن ئۇيسۇنلارغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنىڭ خانى ناندۇمىنى ئۆلتۈرۈپ، ئۇلارنىڭ يايلاقلىرىنى بېسىۋالغان. ئېغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغان ئۇيسۇنلار شەرققە قېچىپ، ھونلار قانىتى ئاستىدا ئامانلىق تاپقان. ھونلارغا قېچىپ بارغان ئۇيسۇن يابغۇسى تۇغۇلغىنىغا بىرنەچچە ئاي بولغان خانزادە راغومىنى (ناندۇمىنىڭ ئوغلى) مۇ بىللە ئېلىپ قاچقان. ئۇنى باتۇر تەڭرىقۇت تەربىيىلەپ چوڭ قىلغان. راغومى، ھونلارنىڭ قوشۇنلىرىغا قارشى ئېلىپ بارغان ئۇرۇشلىرىدا خىزمەت كۆرسەتكەن. باتۇر تەڭرىقۇت ئۇنى ئۇيسۇنلارغا خان قىلىپ تەيىنلەپ، پۈتۈن ئۇيسۇن ئاھالىسىنى ئۆز يۇرتلىرىغا قايتۇرغان. ئانچە ئۇزۇن ئۆتمەي، ئۇيسۇنلار بىلەن ئۇلۇغ ياۋچىلار ئارىسىدا يەنە ئۇرۇش يۈز بەرگەن. بۇ قېتىممۇ ناھايىتى ئېغىر مەغلۇبىيەتكە يولۇققان ئۇيسۇنلار ئىرسىن ۋادىسىدىن (ئىنگشىيادا) ۋە خېشى كاربىدورىدىن غەربكە قاراپ كۆچۈپ ئىلى ۋادىسىغا بېرىپ ماكانلاشقان.

مىلادىدىن 176 يىل بۇرۇن ئۇلۇغ ياۋچىلار ھونلارغا قارشى ئىسيان كۆتۈردى. باتۇر تەڭرىقۇت مىلادىدىن 175 يىل بۇرۇن ئوغلى كۆكخان (كايۇق تەڭرىقۇت) قوماندانلىقىدا ھون قوشۇنلىرىنى ياۋچىلارنى جازالاشقا ماڭدۇردى. كۆكخان قوماندانلىقىدىكى ھون قوشۇنلىرى ئۇلۇغ ياۋچىلارنى تارمار قىلىپ، ئۇلارنىڭ خانىنى ئۆلتۈردى. قانلىق جازاغا يولۇققان ئۇلۇغ ياۋچىلار مىلادىدىن 175 يىل بۇرۇن مەرھۇم خانىنىڭ ئەلكىسى باشچىلىقىدا غەربكە قاراپ كۆچۈپ، دەسلەپ كۇچاغا كەلدى. ئۇلار بۇ يەردىن ئىلى ۋادىسىغا ئۆتۈپ، ئورۇنلاشقىنىغا ئانچە ئۇزۇن بولمىغان ئۇيسۇنلارنى ماكانلىرىدىن قوغلاپ چىقاردى. ئۇلۇغ ياۋچىلار ئىلى

ۋادىسىدا يەرلەشكىنىگە 25 يىل بولغاندا (مىلادىدىن 150 يىل)، هونلارنىڭ يارىدىمىنى ئالغان ئۇيسۇنلارنىڭ هۇجۇمىغا ئۇچراپ، ئىلى ۋادىسىدىنمۇ كۆچۈپ ئۇلۇغ ياۋچىلار غەربىي جەنۇبقا سىلجىپ قەشقەرگە كەلدى. بۇ يەردە ئانچە ئۇزۇن تۇرمايلا، يۇنان باكتىرىيە پادىشاھلىقىنىڭ شىمالىي قىسمى (ئافغانىستاننىڭ شىمالىي) غا بېسىپ كىرىپ گېلوكىل هۆكۈمرانلىقىنى خەۋپ ئاستىدا قالدۇردى. تارىخىي پاكىتلارغا ئاساسلانغاندا، ئۇلۇغ ياۋچىلار مىلادىدىن 140 يىل بۇرۇن يۇنان باكتىرىيە پادىشاھلىقىنى يوقىتىپ، تارىختا «توخارىستان» دەپ ئاتالغان دۆلەتنى قۇرغان. «توخار» سۆزىنىڭ قانداق كېلىپ چىققانلىقى ۋە ئۇنىڭ قانداق مەنىگە ئىگە ئىكەنلىكى توغرىسىدا ھېلىغىچە ئېنىق بىر مەلۇمات يوق.

مىلادىدىن 126 يىل بۇرۇن ئۇلۇغ ياۋچىلارنىڭ ئالدىغا بارغان جاڭ چيەن ئۇلارنى هونلارغا قارشى تۇرۇشقا كۈشكۈرتكەن، ئۇلارنىڭ كۈچى بىلەن هونلارنى ئاجىزلاشتۇرۇپ، خەن سۇلالىسىنىڭ ئورنىنى كۈچەيتىش ئۈچۈن، ئۇلاردىن ھەربىي ياردەم تەلەپ قىلغان. ئۇلۇغ ياۋچىلار جاڭ چيەننى ئوچۇق چىراي قارشى ئالغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ پادىشاھ خەن ۋۇدى نامىدىن قويغان تەلىپىنى رەت قىلغان.

هونلار، كۇشانلار ۋە ئاق هونلار دەۋرىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا

باتۇر تەڭرىقۇت مىلادىدىن 177 يىل بۇرۇن غەربكە يۈرۈش قىلىپ كاسپىي دېڭىزىنىڭ بويىدىن قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، مىلادىدىن 176 يىل بۇرۇن خەن سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى خەن ۋۇدىغا يازغان مەكتۇپىدا مۇنداق دېگەنىدى: «لولان، ئۇيسۇن خانلىقى ئوغۇزلارنى[1] ۋە ئۇلارنىڭ ئەتراپىدىكى 26 خانلىقنى هۆكۈمرانلىقىم ئاستىغا ئالدىم. شۇلارنىڭ ھەممىسى هونلار دۆلىتى تەركىبىگە كىردى. ئوقيا كۆتۈرگەن خەلقلەرنىڭ ھەممىسى بىر ئائىلە بولۇپ بىرلەشتى.»[2]

يۇقىرىدا بايان قىلغىنىمىزدەك، باتۇر تەڭرىقۇت مىلادىدىن 177 يىل بۇرۇن يەتتەسۇ، ئوتتۇرا ئاسىيا، غەربىي ئاسىيادىكى دۆلەتلەرنى بويسۇندۇرغان. هونلارنىڭ تەڭرىقۇتلىرى ئۆز تېررىتورىيىسىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى خانلىقلارنى باشقۇرۇش ئۈچۈن باتىس خان دەپ ئاتىلىدىغان هون خانىنى تەيىنلىگەن. هونلارنىڭ باتىس خانلىرىنىڭ ئوردىسى كورلا ئەتراپىدا ئىدى. ئۇلار تەڭرىقۇتقا ۋاكالىتەن ئوتتۇرا

(1) ئوغۇزلار شۇ چاغدا چۆچەك ۋە زايسان ئەتراپلىرىدا ياشايتتى ئا.

(2) بەن گۇ: «خەن سۇلالىسى يىلنامىسى. هونلار ھەققىدە قىسسە».

ئاسىيا بىلەن غەربىي ئاسىيانى باشقۇراتتى. هونلارنىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا بولغان هۆكۈمرانلىقى ناهايىتى ئۇزۇن داۋام قىلغان. بۇنداق هۆكۈمرانلىقنىڭ ۋاقتىنى مىلادىدىن 177 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىنىڭ 200 - يىللىرىغىچە هېسابلاش مۇمكىن.

كوشانلار دەۋرىدە (مىلادىدىن 50 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىنىڭ 420 - يىللىرىغىچە هۆكۈم سۈرگەن) ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ خېلى قىسمى ئۇلار تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلغانىدى.

بىز باشتا ئېيتىپ ئۆتكەندەك، ئۇلۇغ ياۋچىلار قۇرغان توخارىستان دۆلىتى بەش يابغۇ تەرىپىدىن باشقۇرۇلىدىغان بەش خانلىقتا بولۇنگەن. بۇلار تۆۋەندىكىچە:

1. ۋاهان يابغۇسى (ئافغانىستاننىڭ شەرقىي شىمالىدا).

2. ماستوچ يابغۇسى (شىمالىي پاكىستاندىكى ماستوچ).

3. كوشان يابغۇسى (ۋاهاننىڭ غەربىدە).

4. فەرۋان يابغۇسى (كابۇلنىڭ شىمالىدا).

5. كابول يابغۇسى.

تەخمىنەن 100 يىلچە هۆكۈم سۈرگەن (مىلادىدىن 140 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىدىن 50 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە) توخارىستان دۆلىتى مىلادىدىن 50 يىل بۇرۇنقى چاغدىن باشلاپ، بىرلەشكەن، كۈچلۈك كوشان ئىمپېرىيىسى بولۇپ قۇرۇلۇشقا باشلىدى. مىلادىدىن 50 يىل بۇرۇن كوشان يابغۇسى قەنىشقا I (مىلادىدىن 50 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىدىن 30 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە قاغان بولغان) باشقا يابغۇلارنى بويسۇندۇرۇپ، كوشان دەپ ئاتىلىدىغان يەر نامى بىلەن تارىختا يېزىلغان كوشان ئىمپېرىيىسىگە ئاساس سالدى. ئۇ پارپىيە بىلەن ئۇرۇش باشلاپ، پارپىيە قوشۇنلىرىنى هىندىقۇش تاغلىرىنىڭ جەنۇبىدا، كابول رايونى ئەتراپىدا تارمار قىلدى. قەنىشقا I شۇ ئۇرۇش ئارقىلىق پارپىيە تېررىتورىيىسىنىڭ بىر قىسمىنى كوشان ئىمپېرىيىسىگە قوشۇۋالدى[1].

تەخمىنەن 500 يىل هۆكۈم سۈرگەن كوشان ئىمپېرىيىسىنىڭ تارىخىنى قىسقىچە قىلىپ تۆۋەندىكىچە بايان قىلىش مۇمكىن: قادفىس I (مىلادىنىڭ 40 - يىلىدىن 75 - يىلىغىچە ئىمپېراتور بولغان) ۋە قادفىس II (75 - 95

(1) «ئۆزبېكىستان س س س ر تارىخى» ئۆزبېكچە I توم 105 - بەت.

www.uyghurkitap.com

قاتارلىق ئىمپېراتورلارنىڭ ۋاقتىدا، كوشانلارنىڭ پائالىيىتى ئاساسەن ئوتتۇرا ئاسىيا تېررىتورىيىسى بىلەنلا چەكلەنگەنىدى. قوجۇلا قادفىس I (40 ـ 75) ۋاقتىدا، كوشان ئىمپېرىيىسىنىڭ تېررىتورىيىسى، خارەزمى، سوغدىيانادىن تارتىپ ھىندىستانغىچە، پامىردىن پارپىيەگىچە سوزۇلدى. قادفىس II (75 ـ 95) ھىندىستاننى باناربىسقىچە بېسىۋالغانىدى.

كوشانلارنىڭ پايتەختى ھىندىستاننىڭ غەربىي شىمالىدىكى پىشاۋۇر ئىدى. كوشانلار قەنىشقا II (مىلادىنىڭ 110 ـ يىلىدىن 123 ـ يىلىغىچە ئىمپېراتور بولغان) ۋە ئۇنىڭ ۋارىسلىرى دەۋرىدە، ناھايىتى كۈچلۈك بىر دۆلەت ھالىغا كەلدى.

كوشان ئىمپېرىيىسى «شاھلار شاھى» نامىنى ئالغان قەنىشقا II (بەزى تارىخچىلار ئۇنى مىلادىنىڭ 78 ـ يىلىدىن 123 ـ يىلىغىچە ئىمپېراتور بولغان، دەپ يازىدۇ) دەۋرىدە، ئاسىيادىكى ئەڭ كۈچلۈك ۋە مەدەنىيەتلىك بىر دۆلەت سۈپىتىدە دۇنياغا تونۇلغانىدى.

كوشان ئىمپېراتورى قەنىشقا II مىلادىنىڭ 89 ـ يىلى خەن سۇلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتىپ، خەن مەلىكىسىگە ئۆيلىنىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. لېكىن پادىشاھ خەن خېدى ئىران بىلەن بولغان دوستلۇقنى دەخلى يېتىشتىن ئەنسىرەپ، قەنىشقا II نىڭ تەلىپىنى رەت قىلىپ، كوشان ئەلچىلىرىنى قاماققا ئالدى. بۇ ۋەقەدىن خەۋەر تاپقان قەنىشقا II مىلادىنىڭ 90 ـ يىلى 60 مىڭ كىشىلىك قوشۇننى پامىر ئارقىلىق تارىم ۋادىسىغا ماڭدۇردى. شۇ چاغدا خەن سۇلالىسىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق ئەلچىسى بولغان بەن چاۋ، خوتەن، ياركەنت، قەشقەر قاتارلىق ئۇيغۇر خانلىقلىرىنىڭ بىرلەشمە قوشۇنىغا يول كۆرسىتىپ تۇردى، بۇ قوشۇنلار كوشان قوشۇنلىرىنى مەغلۇبىيەتكە ئۇچراتتى. خەن سۇلالىسى مىلادىنىڭ 103 ـ يىلى غەربىي ھونلار (شىمالىي ھونلار) نىڭ بېسىم ئىشلىتىشى بىلەن، بەن چاۋنى قەشقەردىن چاقىرىۋېلىشقا مەجبۇر بولدى. بۇنىڭ ئارقىسىدىنلا خەن سۇلالىسى بىلەن غەرب ئەللىرى ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت ئۈزۈلدى. قەنىشقا II تارىم ۋادىسىدىكى ئۇيغۇر خانلىقلىرى بىلەن مەخپىي سۆھبەتلەر ئېلىپ باردى. ئۇ مىلادىنىڭ 120 ـ يىللىرى خوتەن، ياركەنت، قەشقەر قاتارلىق خانلىقلارنى كوشان ئىمپېرىيىسى تەركىبىگە قوشۇۋالدى.

قەنىشقا II دەۋرىدە، كوشانلار شەرق ئەللىرى بىلەنلا ئەمەس، غەرب ئەللىرى بىلەنمۇ ئالاقە ئورناتقان. مىلادىنىڭ 99 ـ يىلى كوشان ئەلچىلىرى رىمغا بېرىپ،

رىم ئىمپېرىيىسى بىلەن دوستانە مۇناسىۋەت ئورناتتى. كوشان ئىمپېرىيىسىنىڭ تېررىتورىيىسى بولغان جايلاردىن كېيىنكى ۋاقىتلاردا ناھايىتى كۆپ مىقداردا رىم ئىمپېراتورى نېرون (54 ـ 68) ۋاقتىدىكى تەڭگىلەرنىڭ تېپىلىشىمۇ شۇنى ئىسپاتلايدۇ. كوشانلار رىم بىلەنلا ئەمەس، شەرقىي ياۋروپادىكى باشقا دۆلەتلەر بىلەنمۇ ئالاقىدە بولغان[1].

كوشانلار تارىخىنىڭ ئاخىرقى دەۋرى ھەققىدە يېتەرلىك، ئېنىق مەلۇمات يوق. بەزىبىر تارىخىي مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، مىلادىنىڭ III ئەسىرىگە كەلگەندە، كوشانلار ئاجىزلىشىشقا باشلىغان. شۇ چاغدا كوشان ئىمپېرىيىسىنىڭ تېررىتورىيىسى تارىيىپ، ئوتتۇرا ئاسىيا، كابول ۋادىسى، كەشمىر، ھىندىستاننىڭ غەربىي شىمال قىسمى بىلەنلا چەكلەنگەن. كوشانلارنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى بارا ـ بارا سۇسلاشقان (كوشانلار دەۋرىنىڭ ئاخىرىدا، خارەزمى، سوغدىيانا مۇستەقىل بولۇۋالغان)، ئۇلار ھىندىستان مۇھىتىدا ياشىغانلىقتىن، كوشان ئىمپېراتورلىرى ھىندى شاھلىرىغا ئايلانغان، كوشانلار ھىندىلارغا ئاسسىمىلياتسىيە بولۇپ كەتكەن.

كوشان ئىمپېرىيىسى دەۋرىدە (مىلادىدىن 50 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىنىڭ 420 ـ يىلىغىچە)، شەرق ئەللىرى بىلەن غەرب ئەللىرى ئارىسىدىكى سودا ئىشلىرى ناھايىتى راۋاجلانغان. كوشانلار غەرب مەدەنىيىتى (ئاساسەن يۇنان مەدەنىيىتى) ئاساسىدىكى مەزمۇنى مول، يۈكسەك بىر مەدەنىيەتنىڭ يارىلىشىدا ناھايىتى چوڭ رول ئوينىغان. ھازىرقى ئۆزبېكىستاننىڭ تېرمىز شەھىرىگە يېقىن بولغان «ئايرتام» دىكى بۇددا ئىبادەتخانىسىنىڭ خارابىسىدىن تېپىلغان چالغۇچىلارنىڭ تاشتىن ياسالغان ھەيكىلىدىكى تەسۋىرلەر بۇنى ئىسپاتلايدۇ[2].

كوشان سەنئىتى ھىندىستان مەدەنىيىتىدە (ھىندىستاندىكى تاكسىلار ۋە مادورا شەھەرلىرىنىڭ يادىكارلىقلىرى)، ئۇيغۇر مەدەنىيىتىدە (كۇچا ۋە قەشقەردىن تېپىلغان ھەيكەللەر) ۋە شەرقىي ياۋروپا مەدەنىيىتىدە (ئالانلار مۇھىتى ئارقىلىق) چوڭقۇر ئىز قالدۇرغان[3].

كوشان ئىمپېرىيىسى تەركىبىدىكى خەلقلەر ھەرخىل تىلدا (تۈركىي، پارس، ھىندى تىللىرىدا) سۆزلەشكەن. خارەزمى يېزىقى، قاروشتى يېزىقى (بۇ يېزىقلار

(1) «ئۆزبېكىستان س س س ر تارىخى» ئۆزبېكچە I توم 109 ـ بەت.
(2) «ئۆزبېكىستان س س س ر تارىخى» ئۆزبېكچە 114 ـ بەت.
(3) «ئۆزبېكىستان س س س ر تارىخى» ئۆزبېكچە 116 ـ بەت.

سۇرىيە يېزىقى ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەن)، كوشان يېزىقى (بۇ يېزىق يۇنان يېزىقى ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەن) قاتارلىق يېزىقلارنى قوللانغان.

كوشان ئىمپېرىيىسى تەركىبىدىكى خەلقلەر ئاتەشپەرەسلىك، شامانىزىم، مانىخەي دىنلىرىغا ئېتىقاد قىلغاندىن تاشقىرى، بۇددا دىنىغىمۇ ئېتىقاد قىلغان. ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە يەتتە سۇدىن تېپىلغان بۇددا ئىبادەتخانىلىرى بۇنىڭدىن گۇۋاھلىق بېرىدۇ.

بىز كوشان ئىمپېرىيىسىنىڭ مىلادى 420 ـ يىلى ئاق هونلار تەرىپىدىن يوقىتىلغانلىقىنى، كوشان ئىمپېرىيىسىگە هۆكۈمرانلىق قىلغان توققۇز ئىمپېراتورنىڭ نامىنى بىلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگىمىز. كوشان ئىمپېرىيىسىنىڭ ئىمپېراتورلىرىنىڭ ناملىرى، ئۇلارنىڭ ئىمپېراتورلۇق تەختتە ئولتۇرغان يىللىرى تۆۋەندىكىدەك:

مىلادىدىن بۇرۇنقى يىللاردا:

1. قەنىشقا II (58 ـ 31) 28 يىل ئىمپېراتور بولغان.
2. خىۋېيشقا (مىلادىدىن بۇرۇنقى 31 ـ يىلىدىن مىلادى 10 ـ يىلىغىچە) 40 يىل ئىمپېراتور بولغان.

مىلادىدىن كېيىنكى يىللار:

3. ۋاسودىۋا (10 ـ 40) 30 يىل ئىمپېراتور بولغان.
4. قوجولا قادفىس I (40 ـ 75) 35 يىل ئىمپېراتور بولغان.
5. ۋىما قادفىس II (75 ـ 98) 32 يىل ئىمپېراتور بولغان.
6. ۋىيىشقا (95 ـ 110) 15 يىل ئىمپېراتور بولغان.
7. قەنىشقا II (ـ110 129) (يەنە بەزى تارىخى مەلۇماتلاردا، قەنىشقا II مىلادىنىڭ 78 ـ يىلىدىن 123 ـ يىلىغىچە 45 يىل ئىمپېراتور بولغان دېيىلىدۇ.)
8. ۋاسودىۋا (ـ 250).
9. كىتارا (بۇ ئىمپېراتور مىلادىنىڭ V ئەسىرىدە تۇغۇلغان).

كوشان ئىمپېراتورلىرىنىڭ نەسەبنامىسىنى تولۇق يېزىشقا ئىمكانىيەت

بېرىدىغان ماتېرىياللار بۇگۈنگىچە قەدەر تېخى تولۇق تېپىلغىنى يوق. تېپىلغانلىرى يوقىرىقىدەك.

كوشان ئىمپېرىيىسى مىلادىنىڭ III ئەسىرگە كەلگەندە ئاجىزلاپ كەتتى. بۇ چاغدا ئىران ساسانىيلار سۇلالىسى (مىلادىنىڭ 225 ـ يىلىدىن 651 ـ يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) كۈچىيىشكە باشلاپ، ئانچە ئۇزۇن ئۆتمەيلا ئافغانىستاننى بېسىۋالدى. IV ئەسىرگە كەلگەندە، ھىندىستاندىكى گوفتا پادىشاھلىقى (مىلادىنىڭ 320 ـ يىلىدىن 445 ـ يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) كۈچىيىپ ھىندىستاننىڭ غەربىي شىمال قىسمىغا بولغان ھۆكۈمرانلىقىنى تىكلىۋالدى. كوشانلار ھىندىقۇش تاغلىرىنىڭ شىمالىدىكى تېررىتورىيىگىلا بولغان ھۆكۈمرانلىقىنى ساقلاپ قالالىدى.

مىلادى V ئەسىرنىڭ بېشىدا (مىلادىنىڭ 420 ـ يىلى) ئارال كۆلىنىڭ شەرقىي شىمال تەرىپىدىن كەلگەن ئاق ھونلار باكتىرىيىنى بېسىۋېلىپ، ھىندىستاننىڭ غەربىي شىمال قىسمىغا ھۇجۇم قىلىپ، كوشانلارنىڭ قالدۇق كۈچلىرىنى يوقاتتى.

ئاق ھونلار ئۇلۇغ ياۋچىلارنىڭ ئەۋلادى بولۇپ، ئۇلارنىڭ چىرايى ئاق سۈزۈك بولغانلىقى ئۈچۈن، VI ئەسىردە ياشىغان شەرقىي روما تارىخچىسى فروكوفىس ئۇلارنى ئاق ھونلار دەپ يازغان. V ئەسىردە ياشىغان ئەرمەن تارىخچىلىرى «كوشانلار بىلەن ئىفتالىتلار (ئاق ھونلار) نى بىر ـ بىرىدىن پەرق قىلمايدۇ.»[1] چۈنكى كوشانلارمۇ ئاق ھونلارمۇ ئۇلۇغ ياۋچىلاردىن ئىدى، بۇنى «تاڭ سۇلالىسى يىلنامىسى. ئىفتالىتلار ھەققىدە قىسسە» دىكى مەلۇماتمۇ ئىسپاتلايدۇ. يىلنامىدە بۇنداق دېيىلگەن: « ئىفتالىتلار خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇلۇغ ياۋچىلاردىن كېلىپ چىققان.»

بەزىبىر شەرق ئالىملىرىمۇ يۇقىرىدىكى قاراشنى قۇۋۋەتلەيدۇ. لېكىن شۇنداق بولۇشىغا قارىماي ئاق ھونلارنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدىكى بۇ مەسىلىنى تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا تەتقىق قىلىش لازىم.

ئاق ھونلار ئوتتۇرا ئاسىيادىكى خارەزىمى ۋە سوغدىيانادىكى ھۆكۈمرانلىقىنى چىڭىتىۋالغاندىن كېيىن، كوشانلارنىڭ ئىران ساسانىيلار سۇلالىسىگە تارتتۇرۇپ قويغان تېررىتورىيىسىنى ئۇلارنىڭ قولىدىن تارتىۋېلىشقا بەل باغلىدى. شۇ

(1) «ئۆزبېكىستان س س س ر تارىخى» ئۆزبېكچە 118 ـ بەت.

سەۋەبتىن، ئاق هونلار بىلەن ئىران ئارىسىدا ناهايىتى ئۇزۇنغا سوزۇلغان ئۇرۇشلار باشلاندى.

ئاق هونلارنىڭ تۇنجى پادىشاهى ئاق سىۋارخان (مىلادىنىڭ 420 - يىلىدىن 470 - يىلىغىچە پادىشاه بولغان) بىلەن ئىران ساسانىيلار سۇلالىسىنىڭ شاهىنشاهى بەھرام گور (418 - 438) ئارىسىدا ئۇرۇش بولدى. مەرۋى شاه جاهان يېنىدا بولغان ئۇرۇشتا ئىران غەلىبە قىلدى. ئاق هونلار بىلەن ئىران ئارىسىدىكى چېگرا تالقان شەھىرى (مەرۋى شاه جاهان بىلەن بەلخ ئارىسىدىكى شەھەر) نى قىلىپ بەلگىلەندى. ئاق سىۋارخان مىلادىنىڭ 457 - يىلى بەدەخشان، توخارىستان، چىغانىيان، گوزگان (مورغاپ دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىمىدا) نى بىسىۋالدى. ئىران ساسانىيلار سۇلالىسىنىڭ شاهىنشاهى فىروزنىڭ ۋاقتىدا (459 - 484) ئاق هونلار بىلەن ئىران ئارىسىدا ئۈچ قېتىم ئۇرۇش بولدى. بىرىنچى قېتىملىق ئۇرۇشتا ئاق هونلارنىڭ پادىشاهى ئاق سىۋارخان فىروزنى تارمار قىلدى. فىروز ئاق هونلارغا ئەسىرگە چۈشتى. لېكىن فىروز ئىراننىڭ ئىتتىپاقدىشى شەرقىي رىم (مىلادىنىڭ 394 - يىلىدىن 1451 - يىلىغىچە هۆكۈم سۈرگەن) ئىمپېرىيىسىنىڭ ئىمپېراتورى زىنون تەرىپىدىن ئاق هونلارغا ئەۋەتىلگەن ئولپان هېسابىغا ئەسىرلىكتىن قۇتۇلۇپ قالدى. شۇ ئۇرۇشتىن كېيىن، ئىران ساسانىيلار سۇلالىسى ئاق هونلارغا چېگرىدىكى تالقان شەھىرىنى بېرىش ۋە بەھرام گور ۋاقتىدا (418 - 438) بەلگىلەنگەن چېگرىدىن ئۆتمەسلىك مەجبۇرىيىتىنى ئۈستىگە ئالغان بولسىمۇ، بۇ مەجبۇرىيەتلەر ئورۇندالمىدى. مىلادىنىڭ 475 - يىلى فىروز شەرقىي رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ ساسانىيلار پايتەختىدە تۇرۇشلۇق ئەلچىسى ئىۋسىۋنىڭ هەمراهلىقىدا (شەرقىي رىم ئىمپېرىيىسى ئىرانغا ئالتۇن ياردەم قىلىپ، ئىراننى ئاق هونلارغا قارشى ئۇرۇش قىلىشقا كۈشكۈرتكەن) ئاق هونلارغا قارشى ئۇرۇش باشلىدى. بۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا ئىفتالانوس (مىلادىنىڭ 470 - يىلىدىن 496 - يىلىغىچە پادىشاه بولغان) قوماندانلىقىدىكى ئاق هون قوشۇنلىرى ئىران قوشۇنلىرىنى تارمار قىلدى. فىروز ئەسىرگە چۈشتى. فىروز ئەسىرلىكتىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن، ئاق هونلارغا كۈمۈش دىنار (ئىران پولى) بىلەن تولدۇرۇلغان قاپلار يۈكلەنگەن 30 قېچىر بېرىش مەجبۇرىيىتىنى ئۈستىگە ئالدى. ئەمما فىروز 20 قېچىر كۈمۈش دىنارنى ئاران بىرەلىدى. شۇڭا ئۇ قوباد ئاتلىق ئوغلىنى ئاق هونلارغا كۆرۈگە قويۇپ، خىراج تۆلەشكە مەجبۇر بولدى. فىروز بۇنىڭ بىلەنلا توختاپ قالماستىن، ئۆز سىڭىللىرىدىن بىرىنى ئىفتالانوسقا ياتلىق

قىلىپ، ئاق ھونلار بىلەن ئىناق ئۆتۈشكە ئۇرۇندى. ئەمما فىروز ئالدامچىلىق قىلىپ، ئەفتالانوسقا ئۆز سىڭلىسىنى ئەمەس، بەلكى باشقا بىر يالغان مەلىكىنى ياتلىق قىلدى. بۇنداق ئالدامچىلىقنى ئۆز ۋاقتىدا سەزگەن ئەفتالانوس ئىراندىن كەلگەن ھەربىي مۇتەخەسسىسلەرنىڭ بىر قىسمىنى ئۆلتۈرۈشكە ۋە بىر قىسمىنى ئۇرۇپ ناكا قىلىۋېتىشقا بۇيرۇق بەردى[1].

ئاق ھونلار فىروز بىلەن بولغان ئىككى قېتىملىق ئۇرۇشتا غەلىبە قىلغاندىن كېيىن، ئىراننى ئاساسەن قارام ھالغا چۈشۈرۈپ قويدى. فىروز ئىككى قېتىم ئېغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغاندىن كېيىن، يەنە شەرقىي رومانىڭ ياردىمىنى ئېلىپ مىلادىنىڭ 484 ـ يىلى ئاق ھونلارغا قارشى ئۈچىنچى قېتىم ئۇرۇش باشلىدى. فىروز قوماندانلىقىدىكى ئىران قوشۇنلىرى ئاق ھونلار تېررىتورىيىسىگە قەدەم قويغان ھامان، ئەفتالانوسنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بويىچە ئالدىن تەييارلاپ قويۇلغان ئۈستى نىقابلانغان چوڭقۇر ئورەكلەرگە چۈشۈپ ھالاك بولدى. شۇ ئۇرۇشتا فىروز ۋە ئۇنىڭ يەتتە ئوغلىمۇ ئۆلدى. ئاق ھونلار مەرۋى شاھ جاھاننى ئۆز ئىچىگە ئالغان نۇرغۇن جايلارنى بېسىۋېلىپ، ئىرانغا ناھايىتى ئېغىر سېلىق سالدى. يۇقىرىدىكى غەلىبىدىن كېيىن ئەفتالانوس كابۇلنى ۋە ھىندىستاننىڭ پەنجاپ ۋادىسىنى بېسىۋالدى. ئارقىدىنلا ئەفتالانوس قاراقۇرۇمدىن ئۆتۈپ، خوتەن، ياركەنت، قەشقەر، كوچا قاتارلىق ئۇيغۇر خانلىقلىرىنى ئاۋارلارنىڭ قولىدىن تارتىۋالدى[2]. ئەفتالانوسنىڭ ۋاقتىدا، ئاق ھونلار دۆلىتىنىڭ تېررىتورىيىسى ئىچىگە ئوتتۇرا ئاسىيا (تارىم ۋادىسىنىڭ بىر قىسمىمۇ بۇنىڭ ئىچىدە)، ئىراننىڭ شەرقىي قىسمى، ھىندىستاننىڭ بىر قىسمى كىردى.

ئىران ساسانىيلار سۇلالىسىنىڭ شاھىنشاھلىرى قۇباد (484 ـ 530)، نۇشىرۋان (530 ـ 580) نىڭ ۋاقتىدا، ئىران ئاق ھونلارغا سېلىق تۆلەپ تۇردى. ئىران مىلادىنىڭ 459 ـ يىلىدىن باشلاپ (فىروز شاھىنشاھ بولغاندىن تارتىپ) 554 ـ يىلىغىچە ئاق ھونلارغا قارام بولۇپ ياشىدى. VI ئەسىردە ياشىغان ئەرمەن تارىخچىسى لازىر پاربىسكى «فىروزنىڭ ئىراننى ئەفتالىتلارغا (ئاق ھونلارغا دېمەكچى) ساتقانلىقىنى ۋە ئۇنىڭ قۇللۇقتىن ھېچقاچان قۇتۇلماسلىقىنى غەمكىنلىك بىلەن تەكىتلىگەن.»[3]

(1) «ئۆزبېكىستان س س س ر تارىخى» ئۆزبېكچە 121 ـ بەت.
(2) «لياڭ سۇلالىسى يىلنامىسى. ئەفتالىتلار ھەققىدە قىسسە».
(3) «ئۆزبېكىستان س س س ر تارىخى» ئۆزبېكچە I توم 120 ـ بەت.

ئاق هونلارغا ئەفتالانوستىن كېيىن تورامانخان (496 ـ 510)، مىھرىكورا (510 ـ 540) قاتارلىق كىشىلەرنىڭ پادىشاھ بولغانلىقى مەلۇم. ئۇنىڭدىن كېيىنكى پادىشاھى گاتپارا بولسا كېرەك.

ئاق هونلار مىھرىكورانىڭ ۋاقتىدا (510 ـ 540)، قارا شەھەر ئەتراپىدا ئۇيغۇر خانلىقى (487 ـ 546) بىلەن بىر نەچچە قېتىم ئۇرۇشقان، لېكىن جۇڭگو تارىخچىلىرى «ئېگىز هارۋىلىقلار خانلىقى» (高车王国) دەپ ئاتىغان ئۇيغۇر خانلىقى كۆپ چاغلاردا ئاق هونلارنىڭ مەدەت بېرىشىگە ئىگە بولۇپ، ئاۋارلارغا قارشى ئۇرۇش هەرىكەتلىرى ئېلىپ بارغان.

مىھرىكورا، ئاۋار قاغانلىقى (396 ـ 551) نىڭ قاغانى ئايناغاي (521 ـ 551) نىڭ سىڭلىسىغا ئۆيلىنىپ، ئاۋارلار بىلەن بولغان دۈشمەنلىك هالىتىگە خاتىمە بەرگەن. بۇنداق مۇناسىۋەتنىڭ ئورنىشىدىن تولىراق ئاۋارلار مەنپەئەتدار ئىدى. بۇنىڭدىن تاشقىرى، مىھرىكورا مىلادىنىڭ 516 ـ يىلى چاۋچىياڭ ۋادىسىدىكى لياڭ سۇلالىسى (502 ـ 557) غا ئەلچى ئەۋەتىپ دوستلۇق ئورناتقان[1].

ئىران پەقەت مىلادىنىڭ 554 ـ يىلىدىن باشلاپ ئاق هونلارغا بولغان قارامىلىقتىن قۇتۇلۇپ تولۇق مۇستەقىل ياشاش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولغان. بۇنىڭغا مىلادىنىڭ 551 ـ يىلى قۇرۇلغان كۆك تۈرك خاقانلىقى (551 ـ 744) سەۋەب بولغان. چۈنكى، كۆك تۈركلەر مىلادىنىڭ 554 ـ يىلى ئاق هونلارغا هۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى ناهايىتى ئېغىر هالغا چۈشۈرۈپ قويغانىدى. ئىران ساسانىيلار سۇلالىسى ئوڭۇشلۇق بولغان بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، ئاق هونلارغا بولغان قارامىلىقتىن قۇتۇلۇپ چىقىش بىلەن بىرگە، توخارىستاننى ئاق هونلارنىڭ قولىدىن تارتىۋالغان. كۆك تۈركلەر ئىران بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ، مىلادىنىڭ 560 ـ يىللىرى 140 يىل هۆكۈم سۈرگەن ئاق هون دۆلىتى (420 ـ 565) نى تارمار قىلىپ ئۇنىڭ تېررىتورىيىسىنىڭ كۆپ قىسمىنى ئىگىلىۋالغان.

ئاق هونلار باشتا ماراكەنتنى پايتەخت قىلغان بولسا، مىھرىكورا پادىشاھ بولغاندىن باشلاپ (مىلادىنىڭ 510 ـ يىلى) پەنجاپ ۋادىسىدىكى ساركوت شەھىرىنى پايتەخت قىلغان.

ئاق هونلار ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىدىن كۆپ هالدا باج ـ سېلىق ئېلىپ تۇرغان بولسىمۇ، لېكىن ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ ئىچكى ئىشلىرىنى

(1) يۇنەنخېك (ياپۇن تارىخچىسى) «غەرب ئەللىرى مەدەنىيىتى تارىخى» خەنزۇچە 28 ـ بەت.

ئۆزلىرىنىڭ باشقۇرۇشقا يول قويغان.

ئاق هونلار تولىراق شەھەرلەردە ياشىغان. ئۇلار ئۇمىد بىلەن قوراللانغان باتۇر ۋە شەپقەتسىز قوشۇنغا ئىگە ئىدى. ئاق هونلاردا ئاساسەن غەربىي هون تىلى يېتەكچى تىل سۈپىتىدە رول ئوينىغان. ئاق هونلار دۆلىتى تەركىبىدە تۈرلۈك خەلقلەر (تۈركىي، پارس، هىندىلار) ياشىغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلار تۈرلۈك دىنلار (بۇددا، ئاتەشپەرەسلىك، مانىي دىنلىرى) غا ئېتىقاد قىلغان.

ئاق هونلار ناهايىتى يۈكسەك مەدەنىيەت ياراتقان. ئاق هونلار دەۋرىدە، جۇڭگو رەڭلىك شىشە ياساشنى ئاق هونلاردىن ئۆگەنگەن. «ۋېي سۇلالىسى يىلنامىسى. غەرب ئەللىرى هەققىدە قىسسە» بابىنىڭ «ئۇلۇغ ياۋچىلار» تارمىقىدا بۇنداق دېيىلگەن: «ياۋچىلارنىڭ پايتەختكە (ۋېي خانلىقىنىڭ پايتەختى داتۇڭ شەھىرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ) كەلگەن سودىگەرلىرى، بىز تاشنى ئېرىتىپ ئۇنىڭدىن ھەرخىل رەڭدىكى شىشىلەرنى ئىشلەشنى بىلىمىز، دەپ جاكارلىغان. ئۇلار تاغلاردىن رۇدا كەلتۈرۈپ پايتەختتە رەڭلىك شىشە قۇيۇش ئۇستىدە تەجرىبە قىلغاندا، نەتىجىلىك چىققان. ئۇلار ياسىغان شىشىلەر شۇنچىلىك پارقىراق چىققانكى، ھەتتا غەربىي مەملىكەتلەردىن كەلتۈرۈلگەن شىشىلەردىنمۇ چىرايلىق بولغان. شۇڭا، پادىشاھ (ۋېي پادىشاھى توباتاۋ كۆزدە تۇتۇلىدۇ) ئۇلار ياسىغان شىشىلەردىن ئوردىدىكى تەختلەرنى ياساشتا پايدىلىنىش توغرۇلۇق بۇيرۇق بەردى. يۈزدىن ئارتۇق ئادەم شىشە قۇيۇشنى ئۆگىنىشكە كىرىشتى. شىشىلەر ناهايىتى پارقىراق بوياقلارغا ئىگە بولغاندىن تاشقىرى، سۈزۈك چىققان. بۇنداق شىشىلەرنى كۆرگەن كىشىلەر ھەيران قېلىشىپ، ئۇلارنى ئىلاھىي شىشىلەر دەپ ھېسابلىغان.» بۇ ۋەقە مىلادىنىڭ 424 - يىلى بولغان. يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان غەربىي مەملىكەتلەرنىڭ شىشىلىرى رىمنىڭ ياكى سۈرىيىنىڭ شىشىلىرى بولسا كېرەك[1]. چۈنكى، شۇنىڭدىن بۇرۇن جۇڭگو رەڭلىك شىشىلەرنى روما ياكى سۈرىيىدىن ئالاتتى.

ئاق هونلار دەۋرىدە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ يېزا ئىگىلىكى، قول ھۈنەرۋەنچىلىكى، سودا ئىشلىرى ۋە مەدەنىيىتى خېلى يۈكسەك سەۋىيىگە يەتكەن.

ئاق هونلار دۆلىتىگە پادىشاھ بولغانلار تۆۋەندىكىلەر:

1. ئاق سۋارخان 470 - 420

2. ئىفتالانوس 496 - 470

(1) «ئۆزبېكىستان س س س ر تارىخى » ئۆزبېكچە I توم 129 - بەت.

www.uyghurkitap.com

3. تورامانخان 496 ـ 510
4. مىھرىكوراخان 510 ـ 540
5. گاتپارا 540 ـ 556

ئاق هونلار دۆلىتىنىڭ مىلادىنىڭ 565 ـ يىلى كۆك تۈركلەر تەرىپىدىن يوقىتىلغانلىقىنى يۇقىرىدا ئېيتقانىدۇق.

ئەرەب خەلىپىلىكى ھۆكۈمرانلىقىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا

ئەرەبلەرنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيانى بېسىۋېلىشى، ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ ئەرەبلەرگە قارشى ئېلىپ بارغان كۈرەشلىرى توغرىسىدا سۆز ئېچىشتىن بۇرۇن، ئىسلام دىنىنىڭ پەيدا بولۇشى، ئەرەبلەرنىڭ سۈرىيە، ئىراق ۋە ئىراننى بېسىۋېلىشى توغرىسىدا بىر ئاز توختىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

ئىسلام دىنى، خرىستىئان ۋە بۇددا دىنلىرى بىلەن بىر قاتاردا دۇنيادا ئەڭ كۆپ تارقالغان دىنلار قاتارىغا كىرىدۇ. بۇ دىنلارنىڭ پەيدا بولۇشى خەلقلەر ھاياتىدىكى ئۇلۇغ ئۆزگىرىشلەرگە باغلىق ئىدى.

يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان ئۈچ چوڭ دىنىنىڭ ئەڭ قەدىمكىسى بۇددا دىنى ئىدى. بۇددا دىنى مىلادىدىن ئالتە ئەسىر بۇرۇن ھىندىستاندا پەيدا بولغان. خرىستىئان دىنى بۇنىڭدىن 2000 يىل بۇرۇن پەيدا بولغان، ئىسلام دىنى بولسا مىلادىنىڭ VII ئەسىردە پەيدا بولغان، ھازىرقى ۋاقىتتا ئىسلام دىنى ئاساسەن ئەرەب مەملىكەتلىرىدە، تۈركىيە، ئىران، ئافغانىستان، ھىندىستان، پاكىستان، ھىندونېزىيە، مالايشىيا، شىمالىي ئافرىقا ۋە ھازىرقى جۇڭگودىكى، ھازىرقى سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى بىرمۇنچە مىللەتلەر ئارىسىغا تارقالغان.

ئەرەبىستان يېرىم ئارىلى ئىسلام دىنىنىڭ ۋەتىنى ئىدى. ئەرەبىستان يېرىم ئارىلى ئاسىيانىڭ غەربىي جەنۇب قىسمىغا جايلاشقان بولۇپ، شىمالدا ئىراق، سۈرىيە بىلەن جەنۇبتا ھىندى ئوكيان بىلەن، شەرقتە پارس قولتۇقى بىلەن تۇتىشىدۇ، غەربتە قىزىل دېڭىز ئارقىلىق ئافرىقا چوڭ قۇرۇقلۇقىدىن ئايرىلىپ تۇرىدۇ.

ئەرەبىستان يېرىم ئارىلىنىڭ يەر مەيدانى 3 مىليون كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، ھازىرقى ھىندىستاننىڭ زېمىن كۆلىمىگە توغرا كېلىدۇ، ياۋروپا قۇرۇقلۇقىنىڭ بولسا تەخمىنە تۆتتىن بىرىگە باراۋەر كېلىدۇ، ئەرەبىستان يېرىم ئارىلىنىڭ كۆپ

قىسمى قۇرغاق دەشت - باياۋانلار ۋە يېرىم سەھرالاردىن ئىبارەت. ئەرەبىستان يېرىم ئارىلىنىڭ ئىقلىمى قۇرغاق، ھاۋاسى ئىسسىق، ھۆل - يېغىن ناھايىتى ئاز ياغقانلىقتىن، دېھقانچىلىق قىلىشقا لايىق جايلار ناھايىتى ئاز، چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىشقا باب كېلىدىغان جايلار كۆپرەك ئىدى. دەشت - باياۋانلاردا ۋە يېرىم سەھرالاردا ئوت - چۆپلەر خېلى مول ئۆسەتتى. خورما بىلەن تۆگە سۈتى ئەرەبىستان يېرىم ئارىلىدا ياشايدىغان ئەرەبلەرنىڭ ئاساسىي ئوزۇقى ئىدى، سۇ بولسا ھايات ۋە پاراۋانلىقنىڭ مەنبەسى ئىدى. ئەرەبلەرنىڭ تەمسىللىرىدە: «ھەممە نەرسە سۇ بىلەن تىرىك»، «سۇ يوق جايدا يەر ھەم يوق» دېيىلىدۇ.

پەقەت ئەرەبىستان يېرىم ئارىلىنىڭ غەربىي جەنۇبىغا جايلاشقان يەمەن رايونىلا تروپىك ئۆسۈملۈكلىرىگە باي، ھوسۇلدار جاي ھېسابلىنىدۇ. بۇ يەردە ھەر يىلى ئىككى قېتىم ھۆل - يېغىن پەسلى بولىدۇ، يەمەندە قەدىمدە دېھقانچىلىقنى راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن ئىمكانىيەت كەڭ بولغان. يەمەندە مىلادىدىن بىرنەچچە مىڭ يىل بۇرۇنلا ئولتۇراقلاشقان ئەرەبلەر دېھقانچىلىق، باغۋەنچىلىك، ھۈنەرۋەنچىلىك ۋە سودا - سېتىق بىلەن شۇغۇللىنىپ، ئۆزىگە خاس خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولغان يۈكسەك ئەرەب مەدەنىيىتىنى ياراتقان.

ئەرەبىستان يېرىم ئارىلىنىڭ يەمەن رايونىدىن باشقا جايلىرىدا ياشايدىغان ئەرەبلەر، ئارپا، بۇغداي قاتارلىق زىرائەتلەرنى تېرىغاندىن تاشقىرى، خورما دەرەخلىرىنى ئۆستۈرەتتى. ئۇلار يەنە ساپال قاچىلارنى ياساش، رەخت توقۇش (ئاساسەن تۆگە تىۋىتىدىن يۇڭ رەخت توقۇش)، مېتال ئېرىتىپ ئۇرۇش قوراللىرىنى ياساش قاتارلىق قول ھۈنەرۋەنچىلىك بىلەنمۇ شۇغۇللىناتتى. ئەرەبلەرنىڭ ناھايىتى كۆپ قىسمى چۆللەردە چېدىر تىكىپ ياشاپ چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىناتتى، پەقەت ئەرەبلەرنىڭ قۇرەيش قەبىلىسىلا دېگۇدەك مەككە، مەدىنە قاتارلىق شەھەرلىرىدە ئولتۇراقلاشقانىدى، قۇرەيشلەردىن بىر قىسىم كىشىلەر سودىگەرچىلىك قىلىپ ھايات كەچۈرەتتى. ئەرەبلەر ئىسلام دىنى پەيدا بولۇشتىن بۇرۇن بۇتپەرەس بولۇپ، خىلمۇ خىل بۇتلارغا چوقۇناتتى، بەزىلىرى يەھۇدىي، خرىستىئان دىنلىرىغىمۇ ئېتىقاد قىلاتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئەرەب قەبىلىلىرىنىڭ ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت جەھەتتىكى تەرەققىياتىمۇ تەكشى ئەمەس ئىدى. يۇقىرىدىكى سەۋەبلەرگە كۆرە، ئەرەبلەردە مۇستەھكەم بىرلىك يوق ئىدى. بۇ ئەھۋال ئەرەبلەردە بىرلىككە كەلگەن ھاكىمىيەتنىڭ شەكىللىنىشىگە توسقۇنلۇق قىلاتتى. ھەتتا قەبىلىلەر بىلەن قەبىلىلەر ئۆز ئارا ئۇرۇشۇپ تۇراتتى. ئەڭ

www.uyghurkitap.com

دەسلەپ دۆلەت پەيدا بولغان يەمەن رايونىدا، مىلادىنىڭ دەسلەپكى ئەسىرلىرىدە بىر قانچە دۆلەت پەيدا بولۇپ ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا قانلىق ئۇرۇشلار بولۇپ تۇردى.

مىلادىنىڭ VI ئەسىرىدە، ئەرەبىستان يېرىم ئارىلىغا ھەبەشلەر ۋە ئىرانلىقلار ھۇجۇم قىلىشقا باشلىدى. شۇنىڭ نەتىجىسىدە، ھىجاز ئارقىلىق ئۆتىدىغان سودا يولى توسقۇنلۇققا ئۇچرىدى. ھەبەشلەر ئەرەبىستان يېرىم ئارىلىنىڭ جەنۇبىدىكى گۈللەپ ياشنىغان شەھەرلەرنى يەر بىلەن يەكسان قىلدى. كارۋان سودىسىنىڭ كېمىيىپ كېتىشى ئەرەبىستان ئاھالىسىگە ناھايىتى قاتتىق زەربە بولدى. بۇنىڭ بىلەن ئىقتىسادى تەڭلىك (كرىزىس) يۈز بېرىپ، ئەرەبلەر ئېغىر ئەھۋالدا قالدى.

ئەرەبلەرنىڭ ھىجازدىكى ئاقسۆڭەكلىرى مەملىكەتنى مۇداپىئە قىلىش، يېڭى ئۆلكىلەر ۋە يېڭى رايونلىرىنى ئىسىۋىلىش ئۈچۈن، ئەرەبلەرنى بىرلەشتۈرۈش زۆرۈرلۈكىنى چۈشىنىشكە باشلىدى.

بۇ غايىنى مىلادىنىڭ VII ئەسىرىگە كەلگەندە، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ئەمەلگە ئاشۇردى. ئۇ ئىسلام دىنىنى تارقىتىش ئارقىلىق ئىجتىمائىي جەھەتتىن تارقاق، ئىقتىسادىي جەھەتتە نامرات، مەدەنىيەت جەھەتتە قالاق ھالەتتە ياشاۋاتقان ئەرەب قەبىلىلىرىنى بىرلەشتۈرۈپ، ئەرەبىستان يېرىم ئارىلىدا ئەرەب ئىسلام دۆلىتىنى قۇردى.

دۇنيادىكى ئەھلى مۇسۇلمانلارنىڭ پەيغەمبىرى، قۇرئان ئەقىدىسى بويىچە ئېيتقاندا، ئاللاھنىڭ مۇسۇلمان بەندىلىرىگە ئەۋەتكەن ئەلچىسى بولغان مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام مىلادىنىڭ 570 ـ يىلى مەككىدە تۇغۇلغان. ئۇ كىچىكىدىنلا ئاتا ـ ئانىسىدىن يېتىم قېلىپ، تاغىسى ئەبۇتالىپ (ئىمام ئەلىنىڭ ئاتىسى) نىڭ تەربىيىسىدە ئۆسكەن. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ياش ۋاقتىدا مەككىدىكى ئەڭ باي سودىگەر خەدىچە ئاتلىق ئايالنىڭ سودا كارۋانلىرىغا ئەگىشىپ، پەلەستىن، سۇرىيە قاتارلىق جايلارغا بارغان. ئۇ دەسلەپ خەدىچەگە ئۆيلەنگەن. قۇرئان ھۆكمى بويىچە ئېيتقاندا، ئۇنىڭغا پەيغەمبەرلىك ۋەھيىسى كەلگەندىن كېيىن، مىلادىنىڭ 610 ـ يىلى (شۇ چاغدا مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام 40 ياشتا ئىدى) مەككىدە ئىسلام دىنىنى تەرغىب قىلىشقا باشلىغان. مەككىدىكى قۇرەيشلەرنىڭ ئاقسۆڭەكلىرى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامغا زىيانكەشلىك قىلىشقا ئۇرۇنغان. شۇ سەۋەبتىن، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ۋە ئۇنىڭ ئۈممەتلىرى مىلادىنىڭ 622 ـ يىلى يېرىم كېچىدە مەككىدىن چىقىپ، مەدىنىگە كەتكەن. بۇ ۋەقە ئىسلام تارىخىدا، «ھىجرەت» (سەپەر مەنىسىدە) دەپ ئاتىلىپ، دۇنيادىكى مۇسۇلمانلارنىڭ

يىلنامىسى ھىجرىيە مانا شۇ چاغ (مىلادىنىڭ 622 ـ يىلى) دىن باشلىنىدۇ.

مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام مەدىنىگە كەلگەندىن كېيىن، ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغانلار ناھايىتى تېز كۆپەيگەن. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ئابرويى يۇقىرى كۆتۈرۈلۈپ، ئىجتىمائىي ئورنى مۇستەھكەملىنىشكە باشلىغان. ئۇ قوشۇن باشلاپ مەككىگە يۈرۈش قىلغان. شۇنىڭدىن باشلاپ، مۇسۇلمان ئەرەبلەر بىلەن كاپىر ئەرەبلەر ئارىسىدا كۆپ قېتىم ئۇرۇش بولغان. مىلادىنىڭ 630 ـ يىلى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام مەككىنى ئالغاندىن كېيىن، ئىسلام دىنى پۈتۈن ئەرەب قەبىلىلىرى تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنغان. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام مىلادىنىڭ 632 ـ يىلى 62 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن. دەل شۇ چاغدا، پۈتۈن ئەرەبىستان يېرىم ئارىلى ئىسلام بايرىقى ئاستىدا بىرلىككە كەلگەنىدى.

ئىسلام تارىخىدا: «خولىفائى راشىدىن» دەۋرى دەپ ئاتىلىدىغان دەۋردىكى (مىلادىنىڭ 632 ـ يىلىدىن 661 ـ يىلىغىچە) خەلىپە ئەبۇبەكرىنىڭ ۋاقتىدا (مىلادىنىڭ 632 ـ يىلىدىن 634 ـ يىلىغىچە خەلىپە بولغان) ئەرەبلەر ئىسلام دىنىنى قوشنا ئەللەرگە تارقىتىش تەييارلىقىنى پۇختا ئىشلىدى.

ئەرەبلەر خەلىپە ئۆمەرنىڭ ۋاقتىدا (مىلادىنىڭ 634 ـ يىلدىن 644 ـ يىلىغىچە خەلىپە بولغان) غەرب ۋە شەرقتىكى قوشۇنلىرىغا شىددەت بىلەن ھۇجۇم باشلىدى.

خەلىپە ئۆمەر دەسلەپ ئۆزىنىڭ غەربتىكى قوشنىسى شەرقىي روما ئىمپېرىيىسىگە ھۇجۇم باشلىدى. مىلادىنىڭ 635 ـ يىلى 9 ـ ئايدا، خالىد قوماندانلىقىدىكى ئەرەب قوشۇنلىرى شەرقىي روما قوشۇنلىرىنى تارمار كەلتۈرۈپ، دەمەشقنى بېسىۋالدى. مىلادىنىڭ 636 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى، خالىد ئىئۇردانىيىدىكى يامۇق دەرياسىنىڭ بويىدا، روما ئىمپېراتورى ھىراكلىنىڭ (610 ـ 641) 200 مىڭ كىشىدىن تەركىب تاپقان چوڭ قوشۇننى تارمار كەلتۈرۈپ، پەلەستىننى بېسىۋالدى. شەرقىي روما قوشۇنلىرىنىڭ قوماندانى تىئودوروس شۇ ئۇرۇشتا ئۆلدى.

خەلىپە ئۆمەر، سۈرىيە پەلەستىننى بېسىۋالغاندىن كېيىن، ئىراننى بېسىۋېلىشقا بەل باغلىدى. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، مىلادىنىڭ 628 ـ يىلى مۇھەممە ئەلەيھىسسالام ئىران پادىشاھى خىسراۋ پەرۋىزگە مەكتۇپ يوللاپ، ئۇنى مۇسۇلمان بولۇشقا دەۋەت قىلغان. خىسراۋ پەرۋىز مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ مەكتۇپىنى يىرتىپ تاشلىغانىكەن. خەلىپە ئۆمەر مىلادىنىڭ 637 ـ يىلى

www.uyghurkitap.com

مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ سەپدىشى سەئىد ئىبنى ئەبۇۋاققاس قوماندانلىقىدا خىللانغان، جەڭگىۋار ئەرەب قوشۇنلىرىنى ئىرانغا ماڭدۇردى. قەدىشىيە(قادىسىيە) دېگەن جايدا (ئىراقتا)، ئەرەبلەر بىلەن ئىرانلىقلا ئارىسىدا ناھايىتى قاتتىق ئۇرۇش بولدى. ئىران قوشۇنلىرىدا 30 دانە جەڭ پىلى بار ئىدى. ئەرەبلەر نەيزە تىقىپ، پىللارنىڭ كۆزىنى كور قىلدى، قىلىچ بىلەن خارتۇملىرىنى كېسىپ تاشلىدى. بۇ ۋەقە ئۇرۇشنىڭ ئۈچىنچى كۈنى يۈز بەرگەنىدى. قادىسىيە ئۇرۇشىدا، ئەرەبلەر ئىران قوشۇنلىرىنى تارمار قىلدى. شۇ ئۇرۇشتا، ئىراننىڭ مەشھۇر جەڭ بايرىقىمۇ باشقا غەلىبە غەنىيمەتلىرى قاتارىدا ئەرەبلەرنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتتى. بۇ جەڭ بايرىقى ئىراننىڭ ئەپسانىۋى قەھرىمانى تۆمۈرچى كاۋىنىڭ پەرتۇقى (پەشتامانى) بولۇپ، ئۇنىڭغا خىلمۇ خىل رەڭلىك گۆھەر، ياقۇتلار قادالغانىكەن. «شاھنامە» دىكى رىۋايەتكە ئاساسلانغاندا، قەدىمكى چاغدا، تۆمۈرچى كاۋى زالىم پادىشاھ زوھاكقا قارشى كۆتۈرۈلگەن قوزغىلاڭدا، مانا شۇ پەرتۇقنى ئېگىز كۆتۈرۈپ ئۇنى قوزغىلاڭنىڭ بايرىقى قىلغانىكەن.

ئىران شاھەنشاھى يەزدىگىرد III (634 ـ 651) خوراسان تەرەپ (ئىراننىڭ شەرقىي شىمال تەرىپى) كە قېچىپ بېرىپ، قوشۇن توپلاشقا كىرىشتى. يەزدىگىرد III ئىران شاھەنشاھى ھورموزدIV (579 ـ 590) نىڭ ئوغلى مەردان شاھ قوماندانلىقىدىكى 150 مىڭ كىشىلىك قوشۇننى شەرققە بېسىپ كېلىۋاتقان ئەرەبلەرگە قارشى ماڭدۇردى. مىلادىنىڭ 642 ـ يىلى نىھاۋەند دېگەن جايدا ئەرەبلەر بىلەن ئىرانلىقلار ئارىسىدا ھەل قىلغۇچ ئاخىرقى جەڭ بولدى. نومان ئىبنى مۇكاۋىن قوماندانلىقىدىكى 30 مىڭ كىشىلىك ئەرەب قوشۇنى، مەردان شاھ قوماندانلىقىدىكى 150 مىڭ كىشىلىك ئىران قوشۇننى پۈتۈنلەي قىرىپ تاشلىدى. يەزدىگىرد III ئىراننىڭ شەرقىغە قاراپ قاچتى. نىھاۋەند جېڭىدە ئەرەبلەرنىڭ غالىب كېلىشى ئىران ساسانىيلار سۇلالىسىنىڭ ھالاك بولۇش سىگنالىنى چالدى. ھەزرىتى ئۆمەرنىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن تەشكىل قىلىنغان قوشۇنلار مىلادىنىڭ 642 ـ يىلىدىن 644 ـ يىلىغىچە، ئىراننىڭ ئىسفاھان، تەبەرىستان، ئەرمەنىستان، پارس، كىرمان، خوراسان ۋىلايەتلىرىنى ئارقا ـ ئارقىدىن بېسىۋالدى. ئەرەبلەر مىلادىنىڭ 651 ـ يىلى، باي ۋە مەدەنىي شەھەر مەرۋگە بېسىپ كەلدى ۋە ئۇنى ئۇرۇشسىزلا قولىغا چۈشۈردى. شۇنىڭ بىلەن 427 يىل ھۆكۈم سۈرگەن ئىران ساسانىيلار دۆلىتى تارىخ سەھنىسىدىن يوقالدى.

ئىران نېمە ئۈچۈن ئەرەبلەرنىڭ قولىغا ئاسانلا چۈشۈپ كەتتى؟

ئىران مىلادىنىڭ 628 ـ يىلى غەربىي تۈرك خاقانى تون يابغۇ، شەرقىي روما ئىمپېراتورى ھىراكلى باشچىلىقىدىكى تۈرك ۋە روما قوشۇنلىرى بىلەن بولغان ئۇرۇشتا ئېغىر مەغلۇبىيەتكە يولۇققانىدى. تون يابغۇ قاغان ئىراننىڭ شۇ چاغدىكى پايتەختى كتىسىفۇن (ھازىرقى باغداد) غا بېسىپ كىرىپ، خىسراۋ پەرۋىزنى تەختتىن چۈشۈرگەن. ئۇنىڭ ئورنىغا قۇباد پادىشاھ بولغانىدى. ئىران تۈركلەر بىلەن بولغان شۇ ئۇرۇشتا ئېغىر زىيانغا ئۇچراپ خېلى ئاجىزلاپ قالغانىدى. بۇ ئەھۋال ئەرەبلەرنىڭ ئىراننى 15 ـ يىل ئىچىدە (مىلادىنىڭ 636 ـ يىلىدىن 651 ـ يىلىغىچە) تولۇق بېسىۋېلىشىنى ئاسانلاشتۇردى.

شۇنداق قىلىپ، ئەرەبلەر خەلىپە ئۆمەرنىڭ ۋاقتىدا (634 ـ 644)، شەرقىي روما ئىمپېرىيىسىنىڭ پەلەستىن، ئىئوردان، لىۋان، سۈرىيە، مىسىر، بىنگازى قاتارلىق ئۆلكىلىرىنى بېسىۋالدى. ئىراننىمۇ ئاساسەن بويسۇندۇردى. ئەرەبلەر خەلىپە ئوسماننىڭ ۋاقتىدا (644 ـ 651)، ئىراننى تولۇق بويسۇندۇردى. خەلىپە ئەلىنىڭ ۋاقتىدا بولسا (651 ـ 661)، ئەرەبلەردە ئىتتىپاقسىزلىق تۇغۇلۇپ، بىرمەزگىل قالايمىقانچىلىق بىلەن ئۆتتى.

خولەفائى راشىدىن دەۋرىدىكى (632 ـ 661) خەلىپىلەر ئىچىدە، خەلىپە ئۆمەر ناھايىتى كەسكىن، باتۇر، ئەقىللىق، تالانتلىق، ئادىل كىشى بولغانىكەن.

خەلىپە ئۆمەر مىلادىنىڭ 640 ـ يىلى بابىل شەھرىنى قورشاۋغا ئالغاندا، شەھەرنى مۇداپىئە قىلىپ تۇرغان قوماندانغا مۇنداق دېگەن: «ئەگەر سەن ئىسلام دىنىغا كىرىشنى خالىساڭ، ئۇ چاغدا سەن بىلەن سېنىڭ خەلقىڭ بىزگە قېرىنداش بولىدۇ. ئەگەر سەن ئۇنداق قىلىشنى خالىمىساڭ، بىز سېنى زادى مەجبۇر قىلمايمىز. سەن تەسلىم بولۇپ، سېلىق تۆلەشكە رازى بولساڭلا بولىدى. سەن بىلەن سېنىڭ خەلقىڭ زادى زىيانكەشلىككە ئۇچرىمايدۇ. ئەگەر سىلەر بۇنىڭغىمۇ ئۇنىمىساڭلار، ئۇ چاغدا بىز بىلەن ئۇرۇشۇڭلار، تەقدىرىمىزنى ئاللاھ بىر تەرەپ قىلسۇن!»

خەلىپە ئۆمەر مىلادىنىڭ 636 ـ يىلى پەلەستىننى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، قۇددۇستىكى يەھۇدىي ۋە خرىستىئان ئىبادەتخانىلىرىغا ھېچقانداق دەخلى يەتكۈزمىگەن، يەھۇدىي ۋە خرىستىئان راھىبلىرى بىلەن پوپلىرىغا خەلىپە ئۆمەر تەرىپىدىن كۆپ ئىلتىپات، ھۆرمەت كۆرسىتىلگەن، شۇنىڭدىن كېيىن، خېلى مەزگىلگىچە قۇددۇستىكى ھەممە دىنلارغا تولۇق ئەركىنلىك بېرىلگەن. ياۋروپانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن ھەر يىلى قۇددۇسنى تاۋاپ قىلىش ئۈچۈن

www.uyghurkitap.com

كەلگەن خرىستىئانلار ئەركىن هالدا كېلىپ - كېتىپ تۇرالىغان.

مىلادىنىڭ 661 - يىلى خەلىپە ئەلىنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن خەلىپىلىك هوقۇقى قۇرەيش قەبىلىسىنىڭ قولىدىن ئۇمەۋىلەر قەبىلىسىنىڭ قولىغا ئۆتۈپ كەتتى. خۇلەفائى راشىدىن دەۋرىدىكى تۆت خەلىپە قۇرەيش قەبىلىسىدىن بولغانىدى. ئۇمەۋىيلەر دەۋرى (مىلادىنىڭ 661 - يىلىدىن 751 - يىلىغىچە) دە پايتەخت كۇپىدىن دەمەشقكە كۆچۈرۈلدى.

ئەرەبلەر ئۇمەۋىلەر خەلىپىلىكىدىن باشلاپ ئوتتۇرا ئاسىيانى بويسۇندۇرۇشقا جىددىي هەرىكەت قىلدى. ئەرەبلەرنىڭ شۇنىڭغىچە بولغان غەلىبىسىنى تەمىن ئەتكەن ئاساسى سەۋەب ئەرەبلەر تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلغان دۆلەتلەرنىڭ ئىچكى جەھەتتىكى ئاجىزلىقى ۋە سىياسىي - ئىقتىسادى جەھەتتىكى تارقاقلىقى ئىدى.

ئەرەبلەر، شەرقىي روما ۋە ئىران بىلەن قىلغان ئۇرۇشلىرىدا هەربىي جەھەتتىن خېلى مول تەجرىبىلەرنى توپلىغانىدى.

ئەرەبلەر ئېغىر ۋە يەڭگىل قورال بىلەن قوراللانغان ئاتلىق قوشۇن تۈزدى. بۇنىڭدىن باشقا، ئۇلاردا پىيادە قىسىملار هەم بار ئىدى. ئېغىر قورال بىلەن قوراللانغان ئاتلىقلارنىڭ ئۆزىلا ئەمەس، بەلكى ئۇلار مىنىدىغان ئاتلارمۇ ساۋۇت ۋە باشقا خىلدىكى قوغدىنىش قوراللىرى بىلەن تەمىن ئېتىلگەنىدى. ئەرەب ئاتلىقلىرى ئاساسەن ئەرەب ئاقسۆڭەكلىرىدىن، پىيادىلىرى بولسا كۆپىنچە بويسۇندۇرۇلغان خەلقلەردىن تەشكىل قىلىناتتى. ئەرەب قوشۇنىدىكى ئاتلىقلار بىلەن پىيادىلەرنىڭ سانى باپباراۋەر ئىدى.

ئەرەبلەر مىلادىنىڭ 651 - يىلى مەرۋىنى بېسىۋالغاندىن كېيىن، ئوتتۇرا ئاسىياغا كۆز تىكىشكە باشلىدى. ئەرەبلەرنى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ هوسۇلدار، باي يەرلىرى قىزىقتۇرغان بولسا كېرەك.

ئەرەبلەر ئوتتۇرا ئاسىياغا بېسىپ كىرىشنىڭ هارپىسىدا، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئىچكى ئەھۋالى ئانچە ياخشى ئەمەس ئىدى.

شۇ چاغدا ئوتتۇرا ئاسىيا غەربىي تۈرك قاغانلىقىنىڭ هىمايىسى ئاستىدا ئىدى. تۈرك قاغانلىقى ئىچكى ئۇرۇشلار ۋە تاشقى دۈشمەنلەرنىڭ قىلغان هۇجۇملىرى سەۋەبىدىن خېلىلا ئاجىزلاپ قالغانىدى. بولۇپمۇ مىلادىنىڭ 630 - يىلى تون يابغۇ قاغان ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، ئىچكى ئۇرۇشلار قوزغىلىپ، غەربىي تۈرك قاغانلىقىنى هالسىزلاندۇردى. تون يابغۇ قاغاندىن كېيىن غەربىي تۈركلەرگە سى

يابغۇ (630 ـ 633)، تولۇ قاغان (633 ـ 634)، ئىشبارا تېرىش تۇڭا قاغان (634 ـ 639)، باغاتۇر ئىپى قاغان (639 ـ 640)، ئىپى تولۇ قاغان (640 ـ 653) قاتارلىق قاغانلار ھۆكۈمرانلىق قىلدى. ئىراننىڭ شاھىنشاھى يەزدىگىرد III مىلادىنىڭ 642 ـ يىلى نىخۋەند دېگەن جايدا بولغان ئۇرۇشتا ئەرەبلەر تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنغاندىن كېيىن، مەرۋىگە كېلىپ، غەربىي تۈرك قاغانى ئىپى تولۇ قاغانغا سېغىندى، لېكىن ئاجىزلاپ قالغان غەربىي تۈرك قاغانلىقىنىڭ قاغانى ئىپى تولۇ قاغان يەزدىگىرد III كە ياردەم بېرىپ، ئەرەبلەرگە قارشى چىقىشقا پېتىنالمىدى.

ئۇنىڭ ئۈستىگە، مىلادىنىڭ 640 ـ يىلىدىن باشلاپ تاڭ سۇلالىسى غەربىي تۈركلەرگە بىر نەچچە يۈزلىنىش بويىچە ھۇجۇم باشلىدى. ئۇيغۇرلارنىڭ كۈچلۈك ياردىمىگە ئىگە بولغان تاڭ سۇلالىسى مىلادىنىڭ 659 ـ يىلى بورتالا ئەتراپىدا بولغان ئۇرۇشتا غەربىي تۈرك قاغانى چىنچۇ يابغۇ قاغان (جۇڭگو تارىخچىلىرى ئاسىنا خالۇ دەپ يازغان) نى مەغلۇپ قىلدى. مانا شۇ مەغلۇبىيەتتىن كېيىن، غەربىي تۈركلەر بۆرۈنقى شان ـ شۆھرىتىنى يوقىتىشقا باشلىدى.

يۇقىرىدىكى ئەھۋاللار، ئەرەبلەرنىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا بېسىپ كىرىشى ئۈچۈن ناھايىتى ئوبدان شارائىت يارىتىپ بەردى.

مىلادىنىڭ 674 ـ يىلى خەلىپە مۇئاۋىيە (661 ـ 680) تەرىپىدىن ئەۋەتىلگەن ئەبەيدۇللاھ ئىبنى زىياد ئامۇ دەرياسىدىن ئۆتۈپ، ئوتتۇرا ئاسىياغا بېسىپ كىردى. ئۇ بايكەنت ۋە بۇخارانى ئالدى، بۇ شەھەرلەردىن ناھايىتى نۇرغۇن بايلىق (ئالتۇن ـ كۈمۈش) ۋە ئەسىرلەرنى ئېلىپ، مەرۋىگە قايتتى.

مىلادىنىڭ 676 ـ يىلى سەئىد ئىبنى ئوسماننىڭ بۇخارا ۋە سوغدىيانانىڭ باشقا شەھەرلىرىگە قىلغان يۈرۈشلىرى ئەرەبلەرنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيانى بېسىۋېلىش ئۈچۈن باسقان جىددىي قەدىمى بولدى. سەئىد ئىبنى ئوسمان بۇخارانى بېسىۋالغاندىن كېيىن، سەمەرقەندكە قاراپ ماڭدى. بۇ يۈرۈش غەلىبە بىلەن ئاياغلاشتى. ئۇ ناھايىتى نۇرغۇن قىممەت باھالىق ئولجىلارنى قولغا چۈشۈرگەندىن تاشقىرى 30 مىڭ كىشىنى ئەسىر قىلىپ ئەكەتتى.

ئەرەبلەر يەزىد (680 ـ 683)، مۇئاۋىيە II (683 ـ 684)، مەرۋان I (684 ـ 685)، ئابدۇلمەلىك (685 ـ 705) قاتارلىق خەلىپىلەرنىڭ دەۋرىدە، ئوتتۇرا ئاسىيانى ئۇزۇل ـ كېسىل، تولۇق بېسىۋېلىشنى ئەمەلگە ئاشۇرالمىدى. بۇ ئىشنى ئەرەبلەرنىڭ خوراسان (ئىراننىڭ شەرقىي شىمال قىسمى) غا تەيىنلەنگەن نائىبلىرى (باش

ۋالىيلىرى) ئورۇندىشى لازىم ئىدى. رابى ئىبنى زىياد (مىلادىنىڭ 671 ـ يىلى)، ئابدۇللاھ ئىبنى ھازىم (683 ـ 691)، ئۇمەييان ئىبنى ئابدۇللاھ (692 ـ 697)، يەزىد ئىبنى مۇخالىپ (701 ـ 704) قاتارلىق نائىبلارنىڭ ھېچبىرى ئۇ ئىشنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالمىدى. بۇنىڭغا بويسۇندۇرۇلغان خەلقلەرنىڭ ئەرەبلەرگە قارشى كۆتۈرگەن قوزغىلاڭلىرى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ ئەرەبلەرگە قاتتىق قارشىلىق كۆرسەتكەنلىكى، شۇنىڭدەك، ئەرەبلەر ئىچىدە يۈز بەرگەن كەسكىن ئىچكى زىددىيەتلەرمۇ سەۋەب بولغانىدى.

ئەرەبلەر ۋەلىد I (705 ـ 715)، سۇلايمان (715 ـ 717)، ئۆمەر II (717 ـ 720)، يەزىد II (720 ـ 724)، ھىشام (724 ـ 743)، ۋەلىد II (743 ـ 744)، ئىبراھىم (744)، مەرۋان III (744 ـ 750) قاتارلىق خەلىپىلەر دەۋرىدە (مىلادىنىڭ 705 ـ يىلىدىن 750 ـ يىلىغىچە) تەخمىنەن 50 يىل ۋاقىت سەرپ قىلىپ، ئوتتۇرا ئاسىيانى بويسۇندۇرۇۋالدى.

ئەرەبلەرنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيانى بويسۇندۇرۇشى ناھايىتى ئۇزۇنغا سوزۇلغان ئۇرۇشلار ئارقىلىقلا بولدى.

مىلادىنىڭ 682 ـ يىلى شەرقىي تۈرك قاغانلىقى قايتىدىن ۋۇجۇدقا كەلدى. غەربىي تۈرك قاغانلىقى مىلادىنىڭ 700 ـ يىللىرىغا كەلگەندە خېلى جانلىنىپ قالدى. شەرقىي تۈرك قاغانلىقى بولسۇن، غەربىي تۈرك قاغانلىقى بولسۇن، ئەرەبلەرنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيانى بېسىۋېلىشىغا يول قويمايتتى. ئەگەر ئوتتۇرا ئاسىيا ئەرەبلەر تەرىپىدىن بېسىۋېلىنىدىغان بولسا، تۈركلەر (بولۇپمۇ غەربىي تۈركلەر) نىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سىياسىي ئورنى يوق بولاتتى ياكى ئۆزلىرىمۇ ئەرەبلەرگە قارام بولۇپ قالاتتى. بۇنداق ئەھۋالنىڭ يۈز بېرىشىدىن ئەنسىرىگەن تۈركلەر ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ ئەرەبلەرگە قارشى ئېلىپ بارغان كۈرەشلىرىنىڭ ئالدىنقى قاتارىدا تۇردى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئەرەبلەر ئوتتۇرا ئاسىيانى بويسۇندۇرۇشتا ناھايىتى قاتتىق قارشىلىققا ئۇچرىدى.

خەلىپە ۋەلىد (مىلادىنىڭ 705 ـ يىلىدىن 715 ـ يىلىغىچە خەلىپە بولغان) قۇتەيبە ئىبنى مۇسلىمنى خوراسانغا نائىپ قىلىپ تەيىنلىدى. ئۇنىڭغا يۈكلەنگەن ۋەزىپە ئوتتۇرا ئاسىيانى بويسۇندۇرۇش ئىدى.

مىلادىنىڭ 709 ـ يىلى قۇتەيبە بۇخارانى بېسىۋېلىش ئۈچۈن چوڭ قوشۇننى باشلاپ مەرۋىدىن يولغا چىقتى.

دەل شۇ چاغدا، شەرقىي تۈرك قاغانى قاپاغان (مىلادىنىڭ 692 ـ يىلىدىن 716 ـ يىلىغىچە قاغان بولغان) ئوتتۇرا ئاسىيالىقلارنىڭ ياردەم تەلەپ قىلغانلىقىنى نەزەرگە ئېلىپ، كۆل تېكىن قوماندانلىقىدىكى شەرقىي تۈرك قوشۇنلىرىنى قۇتەيبەگە قارشى ماڭدۇردى.

كۆل تېكىن (مىلادىنىڭ 687 ـ يىلى تۇغۇلۇپ 732 ـ يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن) قۇتلۇق ئېلتېرىش قاغان (مىلادىنىڭ 682 ـ يىلىدىن 692 ـ يىلىغىچە قاغان بولغان) نىڭ ئوغلى، قاپاغان قاغاننىڭ جىيەنى بولۇپ، تارىختا ناھايىتى يۇقىرى شۆھرەت ۋە ئابروي قازانغان ئاتاقلىق قەھرىمان ئىدى، 22 ياشلىق كۆل تېكىن شەرقىي تۈرك قوشۇنلىرىنى باشلاپ ئوتتۇرا ئاسىياغا قاراپ يولغا چىققاندا، ئۇنىڭغا قېيىن ئاتىسى، ئاتاقلىق ھەربىي سەركەردە، شەرقىي تۈرك قاغانلىقىنىڭ باش قوماندانى تونيۇقۇق ھەمراھ بولغانىدى.

كۆل تېكىن قوماندانلىقىدىكى شەرقىي تۈرك قوشۇنلىرى قۇتەيبە باشچىلىقىدىكى ئەرەب قوشۇنلىرى بىلەن بولغان ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولدى، كۆل تېكىن قايتىپ كەتتى. قۇتەيبە بۇخارانى بېسىۋالدى.

مىلادىنىڭ 712 ـ يىلى كۆل تېكىن قوماندانلىقىدىكى شەرقىي تۈرك قوشۇنلىرى ئىككىنچى قېتىم ئوتتۇرا ئاسىياغا كەلدى. بۇ چاغدا، قۇتەيبە سوغدىيانانىڭ يۈرىكى بولغان سەمەرقەندنى بېسىۋېلىش ئۈچۈن يۈرۈش باشلىغانىدى. باشتا، شەرقىي تۈرك قوشۇنلىرى بىلەن ئەرەبلەر ئارىسىدا بولغان ئۇرۇشتا قۇتەيبە مەغلۇپ بولۇپ چېكىنىدى، دەل شۇ پەيتتە، قاپاغان قاغان، كۆل تېكىننى ئوتتۇرا ئاسىيادىن چاقىرتىۋالدى. بۇ ۋەقەگە شەرقىي تۈركلەرنىڭ تاڭ سۇلالىسى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنىڭ ناھايىتى يامانلاشقانلىقى سەۋەب بولغانىدى. كۆل تېكىننىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىن كېتىشى قۇتەيبەنىڭ سوغدىيانانى بېسىۋېلىشىدا ھەل قىلغۇچ رول ئوينىدى.

قۇتەيبە مىلادىنىڭ 712 ـ يىلى سوغدىلارنىڭ پايتەختى سەمەرقەندنى ئالغاندىن كېيىن، پەرغانىدە ئۇرۇش ھەرىكەتلىرىنى ئېلىپ باردى. ھەتتا قەشقەرغىچە بېسىپ باردى، لېكىن قەشقەرنى ئالالماي مەغلۇپ بولۇپ قايتتى.

قۇتەيبە مىلادىنىڭ 715 ـ يىلىغا كەلگۈچە، ئەرەبلەرنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيانى ئۇزۇل ـ كېسىل بېسىۋېلىشىغا ئاساس سالدى. ئەرەبلەر، ماۋەرائۇننەھرنى پۈتۈنلەي بېسىۋالالمىغان بولسىمۇ، ئەمما بۇ ۋاقىتقا كەلگەندە، زەرەپشان، قاشقا

دەريا ۋادىلىرىنى ۋە خارەزمىنى بېسىۋالغانىدى.

خەلىپە ۋەلىد (705 ـ 715) ئۆلگەندىن كېيىن، خەلىپە بولغان سۇلايمان (715 ـ 717) بىلەن قۇتەيبەنىڭ مۇناسىۋىتى يامانلاشتى. سۇلايمان ئۆزىگە قارشى بولغان ھەججاجنىڭ تەرەپدارلىرىنى يوقىتىشقا كىرىشكەنىدى. ھەججاج تەرەپدارى بولغان قۇتەيبە سۇلايمانغا بويسۇنۇشتىن باش تارتتى. لېكىن ئۆزى مىلادىنىڭ 715 ـ يىلى پەرغانىدە قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن ئەرەب قوشۇنلىرى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى.

ئەرەبلەر قۇتەيبىنىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن، سۇلايمان (715 ـ 717)، ئۆمەر II (717 ـ 720)، يېزىد II (720 ـ 724)، ھىشام (724 ـ 743)، ۋەلىد II (743 ـ 744)، ئىبراھىم (744 ـ)، مەرۋان III (744 ـ 750) قاتارلىق كىشىلەر خەلىپىلىك تەختىدە ئولتۇرغان 35 يىل ئىچىدە (715 ـ 750)، غەربىي تۈركلەر باشچىلىقىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى بىلەن ناھايىتى ئۇزۇنغا سوزۇلغان ئۇرۇشلارنى ئېلىپ باردى. ئەرەبلەر ئاخىر غەلىبە قىلدى. شۇ مەزگىلدە يۈز بەرگەن تارىخىي ھادىسىلەرنىڭ قىسقىچە تەسۋىرى مۇنداق:

ئەرەبلەر ئوتتۇرا ئاسىيانى بويسۇندۇرۇشتا، قىلىچ ۋە قامچىدىن ئىبارەت بولغان زورلۇق ۋاسىتىلىرىدىن پايدىلانغاندىن تاشقىرى، باشقا ۋاسىتىلەرنىمۇ قوللاندى. بۇ باشقا ۋاسىتە مۇسۇلمان بولغان يەرلىك ئاھالىدىن سېلىق (بۇ جان سېلىقى بىلەن يەر سېلىقىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) ئالماسلىق سىياسىتى ئىدى. بۇنداق سىياسەتنى بەزىبىر ئەرەب خەلىپىلىرى ئىجرا قىلماقچى بولسىمۇ، خوراسانغا قويۇلغان ئەرەب نائىبلىرى ئۇنى ئىجرا قىلمىدى.

ئەرەبلەرنىڭ سېلىق سىياسىتىدىن نارازى بولغان ئوتتۇرا ئاسىيالىقلار ئۆز مۇستەقىللىقىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن غەربىي تۈركلەرنىڭ قاغانى سولوخاننىڭ يېتەكچىلىكىدە ئەرەبلەرگە قارشى كەسكىن كۈرەشلەرنى ئېلىپ باردى.

مىلادىنىڭ 717 ـ يىلىدىن باشلاپ غەربىي تۈركلەرنىڭ داۋامى سۈپىتىدە تۈركەش قاغانلىقى قۇرۇلغانىدى. تۈركەشلەر ئەسلىدە غەربىي تۈركلەرنىڭ ئون ئوق قەبىلىسى ئىچىدىكى بىر قەبىلە بولۇپ، ئۇلار سېرىق تۈرگەشلەر ۋە قارا تۈرگەشلەردىن ئىبارەت ئىككى شاخقا ئايرىلاتتى. سولوخان سېرىق تۈرگەشلەردىن بولۇپ، ئۇ مىلادىنىڭ 717 ـ يىلىدىن 738 ـ يىلىغىچە غەربىي تۈركلەرگە قاغان بولغانىدى.

سولوخان قاغانلىق تەختىدە ئولتۇرغان مەزگىلدە (717 ـ 738)، ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ ئەرەبلەرگە قارشى بىرلەشكەن كۈچلىرىگە يېتەكچىلىك قىلىپ بىرنەچچە

قىتىم غەلىبە قىلدى ۋە ئەرەبلەرنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيانى بىسۇلىشىنى نەچچە ئون يىل ئارقىغا سۈردى. بۇ ۋەقە توغرىسىدا ئىككىلا مىسال كەلتۈرۈش يېتەرلىك:

مىلادىنىڭ 728 ـ يىلى ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ سولۇخان يېتەكچىلىكىدىكى بىرلەشكەن كۈچلىرى ئەرەب قوشۇنلىرىنى ناھايىتى كۆپ جايلاردىن قوغلاپ چىقادى. پەقەت سەمەرقەنت قاتارلىق جايلارلا ئەرەبلەرنىڭ قولىدا قالدى.

مىلادىنىڭ 737 ـ يىلى ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ ئەرەبلەرگە قارشى كۈرىشى ناھايىتى كەسكىن ۋە كەڭ كۆلەمدە بولدى. بۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا خوتتالىيان (ھازىرقى تاجىكىستاندا) يېنىدا بولدى. شۇ ئۇرۇشقا قاتناشقان ئەرەب قوشۇنلىرىغا خۇراسان ۋە ماۋەرائۇننەھرىگە ئىككىنچى قېتىم نائىب بولغان ئەسئەت ئىبنى ئابدۇللاھ يېتەكچىلىك قىلدى. ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ بىرلەشكەن كۈچلىرىگە سولۇخان يېتەكچىلىك قىلدى. سولۇخان يېتەكچىلىكىدىكى قوشۇندا تۈرگەشلەر، قارلۇقلار ۋە سوغدى، تاشكەنت، خوتتالىيان خانلىرى باشچىلىقىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيالىقلار بار ئىدى. باشتا سولۇخان باشچىلىقىدىكى بىرلەشكەن قوشۇن ئۈستۈن كەلدى. ئۇرۇشنىڭ ئاخىرىدا ئەرەبلەر غالىب كەلدى.

ئوتتۇرا ئاسىيانى بويسۇندۇرۇشتا، غەربىي تۈرك قاغانى سولۇخاننىڭ قاتتىق قارشىلىقىغا ئۇچرىغان ئەرەبلەرنىڭ تارىخچىلىرى، سولۇخاننى «ئۈسسۈگەك، سوقۇشقاق» دەپ يېزىشقان.

ئەرەبلەر ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنى بويسۇندۇرۇپ مۇسۇلمان قىلىش ئۈچۈن، ناھايىتى ئۇزۇنغا (مىلادىنىڭ 651 ـ يىلىدىن 751 ـ يىلىغىچە توپتوغرا 100 يىل) سوزۇلغان ئۇرۇشلارنى ئېلىپ باردى. ئەرەبلەرنىڭ غالىب كېلىشىگە ئەرەبلەرنىڭ كۈچلۈكلۈكى ئەمەس، بەلكى ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ مۇستەھكەم ئارقا تىرەككە ئىگە بولالمىغانلىقى ۋە ئىتتىپاقسىزلىقى سەۋەب بولدى.

تېخىمۇ ئېنىقراق قىلىپ ئېيتقاندا، ئەرەبلەر ئوتتۇر ئاسىياغا بېسىپ كەلگەندە، شەرقىي تۈرك قاغانلىقىمۇ، غەربىي تۈرك قاغانلىقىمۇ ئىنتايىن ئېغىر ئەھۋالدا قالغانىدى. بۇنداق ئەھۋالنى ئۇلارنىڭ ئىچكى جەھەتتىن ئىتتىپاقسىزلىقى، تاشقى جەھەتتىن ئالغاندا، تاڭ سۇلالىسىنىڭ تۈركلەرنىڭ ئىچىدىكى زىددىيەتتىن پايدىلىنىپ، ئۇلارنى يوقىتىش ئۈچۈن ئەسىرلەر بويى توختىماي ئېلىپ بارغان ئۇرۇشلىرىنىڭ نەتىجىسى كەلتۈرۈپ چىقارغانىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، شەرقىي تۈركلەرمۇ، غەربىي تۈركلەرمۇ ئوتتۇرا ئاسىيانى ئەرەبلەرنىڭ بېسىۋېلىشىدىن

www.uyghurkitap.com

ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن جىددىي ۋە ئۈنۈملۈك ھالدا كۈچ چىقىرالمىدى.

ئەرەبلەر ئوتتۇرا ئاسىيادا ئىسلام دىنىنى كۈچەپ تەرغىب قىلىپ، ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنى مۇسۇلمان قىلدى.

نەسەبنامە

ئىران ئەھمانىلار سۇلالىسىنىڭ نەسەبنامىسى

مىلادىدىن بۇرۇنقى يىللار	
1. ئەھمان	675 ـ 700
2. تىسفىس	640 ـ 675
3. ئارئىئا رامونىس	615 ـ 640
4. قومبىز I	559 ـ 600
5. كەيخىسراۋ	529 ـ 559
6. قومبىز II	521 ـ 529
7. دارا I	485 ـ 521
8. شۇسىس	465 ـ 485
9. ئاتا شۇسىس I	425 ـ 465
10. دارا II	404 ـ 425
11. ئاتا شۇسىس II	358 ـ 404
12. ئاتاش شۇسىس III	338 ـ 358
13. دارا III	330 ـ 336

ئىران ساسانىيلار سۇلالىسىنىڭ نەسەبنامىسى

مىلادى يىللار	
1. ئەردەشىر	240 ـ 225

2. شاپور I	275 ـ 240
3. بەھرام	282 ـ 275
4. نارىسىس	337 ـ 283
5. شاپور II	379 ـ 337
6. بەھرام IV	399 ـ 388
7. يەزدىگەرد I	420 ـ 399
8. بەھرام گور	440 ـ 420
9. يەزدىگەرد II	457 ـ 440
10. فىروز	485 ـ 458
11. كەيقۇباد I	531 ـ 487
12. نوشىرۋان	579 ـ 531
13. ھورمۇزد IV	590 ـ 579
14. خىسراۋپەرۋىز	628 ـ 590
15. كەيقۇباد II	634 ـ 629
16. يەزدىگەرد III	651 ـ 634

ئەرەب خەلىپىلىرى

خۇلەفائى راشىدىن دەۋرى	661 ـ 632
1. خەلىپە ھەزرىتى ئەبۇبەكرى	634 ـ 632
2. خەلىپە ھەزرىتى ئۆمەر	644 ـ 634
3. خەلىپە ھەزرىتى ئوسمان	656 ـ 644
4. خەلىپە ھەزرىتى ئەلى	661 ـ 656

ئەرەب ئۇمەۋىلەر خەلىپىلىرى (661 ـ 750)

1. مۇئاۋىيە ئىبنى ئەبۇ سۇفيان	680 ـ 661
2. يەزىد	683 ـ 680

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

3. مۇئاۋىيە II 683 ـ 684

4. مەرۋان 684 ـ 685

5. ئابدۇلمەلىك 685 ـ 705

6. ۋەلىد 705 ـ 715

7. سۇلايمان 715 ـ 717

8. ئۆمەر 717 ـ 720

9. يەزىد II 720 ـ 724

10. ھىشام 724 ـ 743

11. ۋەلىد II 743 ـ 744

12. يەزىد III 744 ـ

13. ئىبراھىم 744 ـ

14. مەرۋان II 744 ـ 750

ئونىنچى باب: قاراخانىيلار دۆلىتىنىڭ تەشكىل تېپىشى

ياغمىلار

مىلادىنىڭ 840 ـ يىلى شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ كۆپ قىسمى تۇرلۇك سەۋەبلەرگە كۆرە، پان تېكىن باشچىلىقىدا غەرب (ئاساسەن تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالى ۋە جەنۇبى) كە كۆچكەنىدى. «تاڭ سۇلالىسى يىلنامىسى. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە » دە غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇرلارنى قارلۇقلار ئارىسىغا كەتكەن، دېگەن خاتىرىلەر بار. بەزى تارىخچىلار يەنە مۇنداق خاتىرىلەرگە ئاساسلىنىپ، قاراخانىيلار دۆلىتىنىڭ تەشكىل تېپىشىنى غەربكە كۆچكەن مۇشۇ ئۇيغۇرلارغا باغلايدۇ. مېنىڭچە بۇ خىل قاراش بەزىبىر ئىشەنچلىك تارىخىي پاكىتلار تەرىپىدىن رەت قىلىنىدۇ. «تاڭ سۇلالىسى يىلنامىسى. تۈرگەشلەر ھەققىدە قىسسە» دە، پان تېكىن باشچىلىقىدا غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇرلارنىڭ قارا شەھەر ۋە كۇچاغا بېرىپ ماكانلاشقانلىقى بايان قىلىنىدۇ. پان تېكىن قارا شەھەر ۋە كۇچادا بىر مەزگىل تۇرۇپ ئۆزىنى ئوڭشىۋالغاندىن كېيىن، مىلادىنىڭ 850 ـ يىلىدىن باشلاپ، تۇرپان، بەشبالىق قاتارلىق جايلارغا بولغان ھۆكۈمرانلىقىنى تىكلەپ، ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنى

قۇرغانىدى. ئىشەنچلىك پاكىتلارغا ئاساسلانغاندا، غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇرلار ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى (مىلادىنىڭ 850 ـ يىلىدىن 1335 ـ يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن)، ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقى (مىلادىنىڭ 870 ـ يىلىدىن 1036 ـ يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) قاتارلىق ئىككى ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ تەشكىل تېپىشىدا يېتەكچىلىك رول ئوينىغانىدى. بۇ توغرىدا، ئۆز نۆۋىتى كەلگەندە تەپسىلىي توختىلىمىز.

كۆپچىلىك تارىخچىلار تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنغان كۆز قاراش بويىچە ھۆكۈم قىلغاندا، ئۇيغۇر قاراخانىيلار دۆلىتىنى تەشكىل قىلىشتا ئۇيغۇرلارنىڭ ياغما ئاتلىق قەبىلىسى يېتەكچى رول ئوينىغان.

شۇنى تەكىتلەپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇكى، ئەجدادلىرىمىز تەشكىل قىلغان ھەرقانداق بىر دۆلەتكە ئۇلارنىڭ تەركىبىدىكى بىر قەبىلە ياكى بىر ئۇرۇقىدىن چىققان خانلار ھۆكۈمرانلىق قىلغانىدى.

ئۇلۇغ ھۇن تەڭرىقۇتلۇقىدا لانتى، غۇيان، شابو ئاتلىق ئۈچ ئۇرۇق ھۇن قەبىلىلىرى ئىچىدە ئېسىل ئۇرۇق ھېسابلىناتتى. ھۇن تەڭرىقۇتلۇقى لانتى ئۇرۇقىغا مەنسۇپ ئىدى. يۇقىرىدىكى ئۈچ ئۇرۇق ھۇن تەڭرىقۇتلۇقىدا ھۆكۈمران تەبىقە ئىدى. ھۇن تەڭرىقۇتلىرى ئۆز ئوغۇللىرىنى غويان، شابۇ ئۇرۇقلىرىنىڭ قىزلىرىغا ئۆيلەندۈرەتتى. قىزلىرىنى ئەنە شۇ ئىككى ئۇرۇقنىڭ ئوغۇللىرىغا ياتلىق قىلاتتى. باشقا قەبىلە ـ ئۇرۇقلار بىلەن زادى قۇدا ـ باجىلىق مۇناسىۋىتىدە بولمايتتى. چەت ئەل ھۆكۈمرانلىرى بىلەن سىياسىي مەقسەتلەرنى ئاساس قىلغان قۇدىلىشىش ئالاھىدە بىر ئەھۋال ئىدى.

ئۇلۇغ كۆك تۈرك قاغانلىقى (مىلادىنىڭ 551 ـ يىلىدىن 744 ـ يىلىغىچە)نى ئالتاي تۈركلىرى ئىچىدىكى ئاسىنا ئۇرۇقى تەشكىل قىلغانىدى. 200 يىل ھۆكۈم سۈرگەن كۆك تۈرك قاغانلىقىنىڭ تەختىتە ئاسىنا ئۇرۇقىدىن چىققان قاغانلار ئولتۇرغانىدى. تۈرك قاغانلىرىنىڭ فامىلىسى ئاسىنا بولۇپ، ئۇلار ئۆز ئىسمىنىڭ بېشىغا «ئاسىنا» نى قوشۇپ قوللىناتتى. مەسىلەن: ئاسىنا تۇمەن، ئاسىنا مۇقان، ئاسىنا قۇتلۇق دېگەنگە ئوخشاش.

ئۇيغۇر ـ ئورخۇن قاغانلىقىنى ئون ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئىچىدىكى ياغلاقار قەبىلىسىنىڭ خانلىرى تەشكىل قىلغانىدى. مىلادىنىڭ 795 ـ يىلىدىن باشلاپ قاغانلىق قىلىش ھوقۇقى ياغلاقار قەبىلىسىدىن ئون ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئىچىدىكى ئادىز قەبىلىسىگە ئۆتكەن.

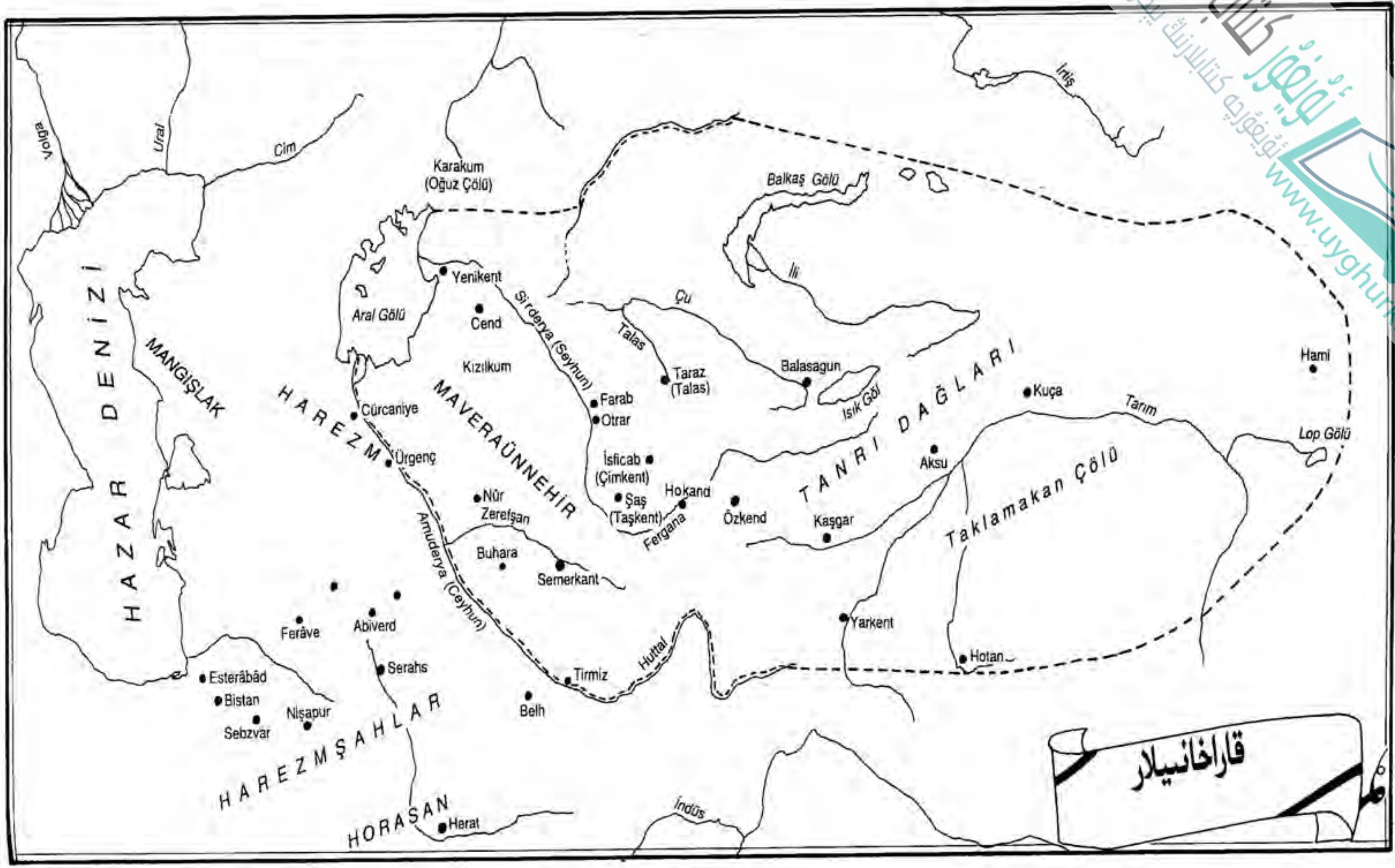

Haz. Zerrin Öden

ئۇيغۇر ـ ئورخۇن قاغانلىقىنىڭ 17 ـ قاغانى بولغان ئاي تەڭرىدە ئۇلۇغ بولمىش ئالپ قۇلۇق بىلگە قاغانى ئادىز قەبىلىسىدىن قاغانلىققا ئولتۇرغان تۇنجى كىشى ئىدى. مىلادىنىڭ 795 ـ يىلىدىن باشلاپ 845 ـ يىلىغىچە ئۇيغۇر ـ ئورخۇن قاغانلىقىنىڭ تەختىگە ئادىز قەبىلىسىدىن چىققان قاغانلار ئولتۇردى. بۇنىڭغا قارىغاندا، شەرقىي ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى قەبىلەۋىي ئايرىمىلىقلار ئاسسەن يوقىلىپ، ئىچكى جەھەتتىكى بىرلىك كۈچەيگەنلىكى مەلۇم. جەمئىيەت تەرەققىياتى نۇقتىسىدىن ئالغاندا، ئۇنداق ئەھۋال ئىلغارلىق ئىدى.

ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ تەختىگە ئولتۇرغانلارمۇ ئۇن ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئىچىدىكى ئادىز قەبىلىسىگە مەنسۇپ شاھزادىلەر ئىدى.

ئۇيغۇر ـ ئورخۇن قاغانلىقىنىڭ قاغانلىرى (ياغلاقار ۋە ئادىز قەبىلىسىدىن چىققان قاغانلار) ئوغۇللىرىنى ئۆيلەندۈرۈش، قىزلىرىنى ياتلىق قىلىشتا، توققۇز ئوغۇز دەپ ئاتىلىدىغان ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئىچىدىكى بۇگۇ قەبىلىسى بىلەن قۇدىلىشاتتى.

ئۇيغۇر كەڭسۇ خانلىقىنى (870 ـ 1036) مىلادىنىڭ 840 ـ يىلى غەربكە كۆچكەن شەرقىي ئۇيغۇرلار ئىچىدىكى ياغلاقار قەبىلىسىدىن بولغان شاھزادىلەر تەشكىل قىلغانىدى. ھازىر گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ سۇنەن ناھىيىسىدە ياشايدىغان سېرىق ئۇيغۇرلار ئىچىدە ياغلاقار دېگەن ئادەم ئىسمى ساقلىنىپ قالغان. ئەنە شۇ پاكىت سېرىق ئۇيغۇرلارنىڭ مىلادى 840 ـ يىلى غەربكە كۆچكەن شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ ئەۋلادى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

تۆۋەندە، ئۇيغۇر قاراخانىيلار دۆلىتىنى تەشكىل قىلىشتا يېتەكچى رول ئوينىغان، قاراخانىيلار دۆلىتىگە باشتىن ئاخىرغىچە ھۆكۈمرانلىق قىلغان ياغمىلار توغرىسىدا قىسقىچە چۈشەنچە بېرىمىز.

ياغمىلار ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئىچىدە ناھايىتى جەڭگىۋار قەبىلە بولۇپ، ئۇلارنىڭ تارىخى ناھايىتى ئۇزۇن.

ياغما دەپ ئاتىلىدىغان ئۇيغۇر قەبىلىسى غەربىي ھونلار (شىمالىي ھونلار) نىڭ ئەۋلادى ئىدى.

مىلادىنىڭ 90 ـ يىلىدىن باشلاپ يەتتەسۇدا ياشاشقا باشلىغان ھونلارنىڭ يۇئېبان (悦般) دەپ ئاتىلىدىغان بىر قەبىلىسى مىلادىنىڭ 450 ـ يىللىرىدىن باشلاپ تارىخىي يىلنامىلەردە تىلغا ئېلىنمايدۇ، يۇئېبانلار ئىلى دەرياسىدىن

تارتىپ تالاس دەرياسى، بالقاش ۋە ئىسسىقكۆل ئەتراپلىرىغىچە بولغان جايلاردا ياشىغانىدى.

V ئەسىردىن باشلاپ، يۇئىبانلار تارىخىي يىلنامىلەردە تىلغا ئېلىنمىغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئورنىغا ياغما دېگەن نام تىلغا ئېلىنىشقا باشلايدۇ. مىلادىنىڭ 620 - يىلى مانا شۇ ياغمىلارنىڭ بىر قىسمى غەربىي تۈرك قاغانى تون يابغۇ قاغاندىن رەنجىپ، شەرققە شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ قېشىغا (هازىرقى موڭغۇلىيىگە) كۆچكەن، شۇنداق بولسىمۇ ياغمىلارنىڭ ئاساسى قىسمى ئىسسىقكۆلنىڭ ئەتراپلىرىدا (قەشقەرنىڭ شەرقىي قىسمىمۇ بۇنىڭ ئىچىدە) قالغان.

شەرقىي ياغمىلار مىلادىنىڭ 750 - يىللىرى ئۇرخۇن مەڭگۈ تېشىدا تىلغا ئېلىنىدۇ[1].

مىلادى X ئەسىردە ئۆتكەن نامەلۇم تارىخچى تەرىپىدىن يېزىلغان «هۇدۇدۇلئالەم» (دۇنيادىكى دۆلەتلەرنىڭ چېگرىلىرى) ناملىق ئەسەردە، X ئەسىردە (مىلادىنىڭ 960 - يىللىرى) ياغمىلارنىڭ يۇلتۇز، تېكەس، كۇنەس، ئىسسىقكۆل، قەشقەر ئەتراپلىرىغىچە بولغان جايلاردا ياشايدىغانلىقى، ئۇلارنىڭ قاراخانىيلارنىڭ هۆكۈمران تەبىقىسى بىلەن بىر ئۇرۇقتىن ئىكەنلىكى ئېنىق يېزىلغان.

مىلادىنىڭ 840 - يىلى ياغمىلارنىڭ شەرقىي تارمىقى موڭغۇلىيىدىن غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇرلارنىڭ پان تېكىن يېتەكچىلىكىدىكى قىسمى بولماستىن، بەلكى باشقا بىر تارمىقى بولۇپ، ئۇلار ئىلى ۋادىسى، يەتتەسۇدىكى غەربىي ياغمىلارغا قوشۇلغان، مىلادىنىڭ 840 - يىلى غەربىي ياغمىلارغا قوشۇلغان شەرقىي ياغمىلار تېخىمۇ كۆچەيگەن.

ياغمىلار مىلادىنىڭ IX ئەسىردە، يەتتەسۇنىڭ شەرقىي جەنۇبىغا سىلجىپ، ئىسسىقكۆلنىڭ جەنۇبى، قەشقەرنىڭ شەرقىي ۋە غەربىي تەرەپلىرىگە بېرىپ ماكانلاشقان.

«ياغمىلار باشقا تۈرك قەبىلىلىرىگە قارىغاندا ئۆزلىرىنىڭ ئىنتايىن جەڭگىۋارلىقى بىلەن مەشھۇر ئىدى.»[2] دېمىسىمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ بۇ ياغما قەبىلىسى بەكمۇ ئۇرۇشقاق، باتۇر ناهايىتى قەيسەر قەبىلە ئىدى، «ياغما» دېگەن سۆزنىڭ «بۇلاڭچى» دېگەن مەنىدە ئىكەنلىكىمۇ تاسادىپى ئەمەس.

(1) مىلادىنىڭ 754 - يىلى بايانچورنىڭ خاتىرىسىگە قويۇلغان «تېرخىن مەڭگۈ تېشى» نىڭ 14 -، 15 - قۇرلىرىغا قارالسۇن.
(2) «ئۆزبېكستان س س س ر تارىخى» I توم ئۆزبېكچە 261 - بەت.

مانا شۇ ياغمىلار مىلادىنىڭ 850 ـ يىلى قارلۇقلار بىلەن چىگىللارنى بىرلەشتۈرۈپ، ئۇيغۇر قاراخانىيلار دۆلىتىنى قۇردى.

كۆل بىلگە قاراخان ۋە ئۇنىڭ ئوغۇللىرى

قاراخانىيلار دۆلىتىنىڭ تۇنجى قاغانىنىڭ كىملىكى توغرىسىدا تارىخچىلارنىڭ كۆز قاراشلىرى ھەر خىل بولسىمۇ، تارىخىي پاكىتلارغا ئۇيغۇنراق بولغان قاراش بويىچە ئېيتقاندا، تۇنجى قاغانىنىڭ كۆل بىلگە قاراخان ئىكەنلىكى مەلۇم.

كۆل بىلگە قاراخان مىلادىنىڭ 850 ـ يىلىدىن 880 ـ يىلىغىچە بولغان 30 يىل ئىچىدە، ئۇيغۇر قاراخانىيلار دۆلىتىنىڭ ئاساسىنى قۇرۇپ، بىر قەدەر مۇكەممەل بولغان تەشكىلىي ۋە ھەربىي تۈزۈملەرنى ئورناتقانىدى.

ئۇيغۇرلار يېڭى قۇرۇلغان دۆلەتنىڭ قاغانلىرىنى «قاراخان» دەپ ئاتىغان بولسا، دۆلەتنى «قاراخانىيلار» دەپ ئاتىدى. ئۇيغۇرلارنىڭ «قاراخان» دېگەن نامنى ئەزەلدىن تارتىپ، ناھايىتى يۇقىرى ھۆرمەتلىك، ئەزىز، مۇقەددەس نام سۈپىتىدە قوللىنىپ كەلگەنلىكىنىڭ ئالاھىدە سىرلىق، ئىلاھىي مەزمۇنىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدىغانلىقى كىشىنى ھەيران قالدۇرىدۇ.

قەدىمكى چاغدا، ئەجدادلىرىمىز شامان دەپ ئاتىلىدىغان كۆپ تەڭرىلىك دىنغا ئېتىقاد قىلغانىدى. شامان دىنىنىڭ ئەقىدىسى بويىچە باش تەڭرىنىڭ نامى «باي ئۈلكېن» (باي چوڭ) دەپ ئاتىلاتتى. «باي چوڭ» توققۇز قات ئالتۇن تاغنىڭ تۆپىسىدىكى كۆك سارايدا تۇرىدىكەن. شامان دىنىنىڭ باش تەڭرىسى «باي چوڭ»نىڭ ياشىگان، قارشىتخان، باختاگان، قاراخان، قوشخان، قايىنمخان، يايىقخان قاتارلىق يەتتە ئوغلى بار ئىكەن. بۇ ئوغۇللارنىڭ ئىچىدىكى قاراخان ئاتلىق ئوغۇل ئاتىسىنىڭ نۇر چاقناپ تۇرىدىغان سارىيىدىن قېچىپ كەتكەنىكەن. قاراخان يۇلتۇز تەڭرىسى بولۇپ، ئۇنىڭ چىرايى بىلەن قىياپىتى ياۋروپالىقلار «ساتۇرن»، ئەرەبلەر «زۆھەل»، تۈركلەر «سىكىندىر» دەپ ئاتايدىغان يۇلتۇزغا ئوخشىشىدىكەن. قەدىمكى چاغدا، بابىللىقلار زۆھەل يۇلتۇزىنى «قارا يۇلتۇز» دەپ ئاتىغان[1].

مانا شۇ دىنىي رىۋايەتكە ئاساسلانغاندا، ئۇيغۇرلارنىڭ قاغانلىرىنى «قاراخان» دەپ ئاتىشى يېڭىدىن قۇرۇلغان دۆلەتنىڭ ھۆكۈمرانلىرىنى باش تەڭرى «باي چوڭ» نىڭ ئوغلى، يۇلتۇز تەڭرىسى قاراخانغا ئوخشىتىپ، ئۇلارنى

(1) ئا. دىلئاچار: «قۇتادغۇبىلىك تەتقىقاتى» تۈركچە، 15 ـ بەت.

www.uyghurkitap.com

ئىلاھىيلاشتۇرغانلىقتىن بولغان بولسا كېرەك.

مىلادىدىن بىر نەچچە ئەسىر بۇرۇن ھونلار قاغانلىرىنى «تەڭرىقۇت» دەپ ئاتىغان، «تەڭرىقۇت» ئاتالغۇسىدىكى تەڭرى ھازىرقى ئۇيغۇر تىلىدا، «خۇدا» دەپ ئاتىلىدۇ، «قۇت» بولسا، تەڭرىنىڭ ئوغلى، تەڭرى ئاتا قىلغان بەخت - سائادەت، تەڭرى بەرگەن دۆلەت مەنىسىگە ئىگە ئىدى. «تەڭرىقۇت» دېگەن ئاتالغۇنىڭ مەنىسىنى يېغىنچاقلىساق «خۇدانىڭ ئوغلى، خۇدانىڭ بەختلىك، دۆلەتمەن ئوغلى» دېگەن بولىدۇ.

ھون تەڭرىقۇتلۇقىنىڭ تەڭرىقۇتلىرىدىن كۆكخان (كىيوك تەڭرىقۇت دەپمۇ ئاتىلىدۇ) مىلادىدىن 162 يىل بۇرۇن خەن سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى خەن ۋېندىغا يازغان مەكتۇبىدا مۇنداق دېگەن:

«كۆك تەڭرى بىلەن يەر تەڭرى تەرىپىدىن ھايات بېرىلگەن، كۈن تەڭرى بىلەن ئاي تەڭرى تەرىپىدىن تەختكە چىقىرىلغان ئۇلۇغ ھون تەڭرىقۇتى خەن پادىشاھىنىڭ سالامەتلىكىنى ئېھتىرام ئىلە سورايدۇ.»

ھون تەڭرىقۇتى غولىقۇ تەڭرىقۇت مىلادىدىن 89 يىل بۇرۇن خەن سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى خەن ۋۇدىغا يازغان مەكتۇبىدا مۇنداق دېگەن: «جەنۇبتا ئۇلۇغ خەن، شىمالدا بولسا قۇدرەتلىك ھونلار ياشايدۇ. ھونلار تەڭرىنىڭ مەغرۇر ئوغلانلىرىدۇر.»

دېمەك، ھونلارمۇ قەدىمكى چاغدا، ئۇيغۇرلارغا ئوخشاشلا شامان دىنىغا ئېتىقاد قىلاتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ھونلار ئۆزلىرىنىڭ قاغانلىرىنى «تەڭرىقۇت» دەپ ئاتاشقان.

ئۇلۇغ كۆك تۈرك قاغانلىقىنىڭ قاغانى ساۋارلو مىلادىنىڭ 584 - يىلى جۇڭگودىكى سۈي سۇلالىسى (مىلادى 581 - يىلىدىن 618 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) نىڭ پادىشاھى سۈي ۋېندىغا يازغان مەكتۇبىدا مۇنداق دېگەن:

«تەڭرى ياراتقان ئۇلۇغ تۈركلەرنىڭ دۇنيادىكى دانىشمەن تەڭرىقۇتى (تەڭرىنىڭ ئوغلى) ئىل قۇلۇق شادباغا ساۋارلو قاغاندىن يېتىپ مەلۇم بولغاي!»

（原文：«从天生大厥天下贤圣天子伊利居虞设莫何沙钵略可汗»）

سۆك دەۋرىدە ئۆتكەن تارىخچى سىماگۇاڭنىڭ «يىلنامە» سىنىڭ 176 - جىلدىدە خاتىرىلەنگەن مەزكۇر مەكتۇب كۆك تۈرك يېزىقىدا يېزىلغانىدى.

ئۇيغۇر - ئورخۇن قاغانلىرىنىڭ قاغانلىرىنىڭ ناملىرىمۇ «ئاي تەڭرىخان»، «كۈن تەڭرىخان» دېگەن ئىلاھىيلاشقان ئۇنۋانلار بىلەن ئاتالغانىدى.

قەدىمكى چاغدا هونلار، تۈركلەر، ئۇيغۇرلارنىڭ ھەممىسى شامان دىنىغا ئېتىقاد قىلغانىدى.

يۇقىرىدا كەلتۈرۈلگەن پاكىتلارغا ئاساسلىنىپ ھۆكۈم قىلغاندا، بىزنىڭ ئەجدادلىرىمىز ئۆزلىرىنىڭ قاغانلىرىنى ئىلاھىيلاشتۇرۇپ ئۇلارنى تەڭرىنىڭ ئوغلى دەرىجىسىگە كۆتۈرۈپ، ئىنتايىن يۈكسەك ئورۇنغا قويۇشقان.

قاراخانىيلار دۆلىتىنى قۇرغان ئۇيغۇرلارنىڭمۇ قاغانلىرىنى «قاراخان»، دۆلەتنى «قاراخانىيلار» دەپ ئاتىغانلىقىمۇ تاسادىپىي ئەمەس.

بەزى تارىخچىلار «قاراخان» دېگەن ئىسىم توغرىسىدا يۇقىرىقىدىن باشقىچىرەك چۈشەنچىلەرنىمۇ ئالغا سۈردى. مەسىلەن: هازىرقى زاماندىكى بەزى تارىخچىلار: «ئۇيغۇرلار ئاددىي خەلقنى قارابۇدۇن» دەيتتى، «قاراخان» دېمەك «خەلقنىڭ خانى» دېگەن مەنىنى بېرىدۇ، دېيىشىدۇ. يەنە بەزىبىر تارىخچىلار ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى چاغدا «ئۇلۇغ» ئاتالغۇسىنى «قارا» سۆزى بىلەن ئىپادىلىگىنىگە قاراپ، «قاراخان» دېگەن «ئۇلۇغ خان» دېگەن ئۇقۇمغا ئىگە دېيىشىدۇ. مانا شۇ يۇقىرىدىكى ئۈچ خىل قاراشنىڭ ئىككىنچىسى (خەلقنىڭ خانى)، ئۈچىنچىسى (ئۇلۇغ خان) كۆرۈنۈشىنە باشتىكى بىرىنچى خىل قاراشتىن (تەڭرىنىڭ ئوغلى دېگەن قاراشتىن) پەرقلىقتەك كۆرۈنسىمۇ، لېكىن مەزمۇن جەھەتتىن ئانچە كۆپ پەرق ئەتمەيدۇ. بىر ئېغىز سۆز بىلەن ئېيتقاندا، «قاراخان » ئىلاھىيلاشقان مەزمۇنغا ئىگە بولۇپ، تەڭرىنىڭ ئوغلى، دېگەن بولىدۇ.

ئۇيغۇرلار يەنە، قاراخانىيلار دۆلىتىگە كىم قاغان بولسا، ئۇنىڭ نامىنىڭ ئايىغىغا «قاراخان» دېگەن ئۇنۋاننى قوشۇپ ئاتىغاندىن تاشقىرى، «بوغرا» ۋە «ئارسلان» قاتارلىق ئۇنۋانلارنىمۇ قوشۇپ ئاتىغان. مەسىلەن: كۆل بىلگە قاراخان (بوقا قاراخان؟)، تۇغرۇل قاراخان، ساتۇق بۇغرا خان، هارۇن بۇغرا خان، ئەلى ئارسلان خان، سۇلايمان ئارسلان دېگەنگە ئوخشاش. ئۇيغۇرلارنىڭ قاراخانىيلار قاغانلىرىنىڭ «بوغرا» ۋە «ئارسلان» ئۇنۋانلىرىنى قوشۇپ ئاتىشى تاسادىپىي ئەمەس ئىدى. ئۇيغۇرلار قەدىمكى چاغدىن تارتىپ هازىرغىچە تۆگىنىڭ ئەركىكىنى «بوغرا»، شىرنى بولسا ئارسلان دەيدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ قاراخانىيلار قاغانلىرىنىڭ «بوغرا خان» ۋە «ئارسلانخان» دەپ ئاتىشى ئۇلارغا كۈچلۈك، باتۇرلۇق سۈپەتلىرىنى

بەرگەنلىكىدىن باشقا نەرسە ئەمەس.

ئەجدادلىرىمىز ئەزەلدىن تارتىپ باتۇر ئوغۇل ـ قىزلىرىنى ئادەتتىكىن تاشقىرى ھۆرمەتلەيدىغان ئەنئەنىگە ئىگە ئىدى. قەدىمدە، ئۇيغۇر قىزلىرىنىڭ سۆيگۈ ـ مۇھەببەتتە يىگىتكە قويىدىغان بىردىنبىر شەرتى باتۇرلۇق ئىدى. چۈنكى قەدىمدىن تارتىپ باتۇر جەڭچىنىڭ ۋەتەننى قوغداشتا ياخشى رول ئوينايدىغانلىقى ھەممىگە مەلۇم. قەدىمكى چاغدا، ئۇيغۇر قىزلىرىنىڭ باتۇر يىگىتكە ياتلىق بولۇشىنى جان دىلى بىلەن ئارزۇ قىلىشى، ناھايىتى كۈچلۈك ۋەتەنپەرۋەرلىك خىسلىتىنى كۆرسىتىدىغان ئالامەت ئىدى.

قاراخانىيلار دەۋرىدە، ئۇيغۇرلار شامان دىنى ۋە بۇددا دىنىنى تەرك ئېتىپ، ئىسلام دىنىغا كىرگەندىن كېيىنمۇ، بالىلىرىغا ئات قويۇشتا، قەدىمكى مىللىي ئەنئەنىسىنى تاشلىمىدى. مەسىلەن: ساتۇق بۇغراخاننىڭ ئەسلى ئۇيغۇرچە ئىسمى ساتۇق تېكىن بولۇپ، مۇسۇلمان بولغاندىن كېيىن، ئابدۇكېرىم دەپ ئات قويۇلدى. ساتۇق بۇغراخان ئىككى ئوغلىغا ئۇيغۇرچە بايتاش (مۇسۇلمانچە نامى مۇسا)، تۇڭگا ئىلىك (مۇسۇلمانچە نامى سۇلايمان) دەپ ئات قويغان.

قاراخانىيلار قاغانلىرى ئۆز ئوغۇللىرىغا باتۇرلۇق، قەيسەرلىك خۇسۇسىيەتلىرىگە ئىگە ھايۋان ياكى قۇشلارنىڭ نامىنى قوللىنىپ، ئات قويۇشنى ياخشى كۆرەتتى. مەسىلەن: قاراخانىيلارنىڭ قاغانى يۈسۈپ قادىرخان (مىلادىنىڭ 1026 ـ يىلىدىن 1032 ـ يىلغىچە قاغان بولغان) نىڭ بۇغرا تېكىن (مۇسۇلمانچە ئىسمى سۇلايمان)، ياغان تېكىن (مۇسۇلمانچە ئىسمى مۇھەممەد)، توغرۇل قاراخان (مۇسۇلمانچە ئىسمى مەھمۇد) قاتارلىق ئوغۇللىرى بار ئىدى. مانا شۇ ئوغۇللارنىڭ ئۇيغۇرچە «بوغرا تېكىن»، «ياغان تېكىن»، «توغرول قاراخان» ئاتىلىشى، باتۇر، قەيسەر، كۈچلۈك دېگەن سۈپەتلەرنى بىلدۈرەتتى. «بوغرا»، «قاراخان» ئاتالغۇسى توغرىسىدا يۇقىرىدا چۈشەنچە بەرگەنىدۇق، بۇ يەردە پەقەت «ياغان»، «تېكىن»، «توغرۇل» قاتارلىق ئاتالغۇلار توغرىسىدا چۈشەنچە بېرىمىز. ئۇيغۇرلار قەدىمكى چاغدا پىلنى ياغان دەيتتى، «تېكىن» ئەسلىدە قول مەنىسىنى بېرىدىغان سۆز بولسىمۇ، كېيىنكە كېلىپ، «شاھزادە»، «خانزادە» ئۇقۇمىنى بېرىدىغان بولدى. دېمەك «ياغان تېكىن» «پىل تېكىن» دېگەن بولىدۇ. ھەممىگە مەلۇم بولغاندەك پىل ناھايىتى كۈچلۈك، باتۇر ھايۋان ھېسابلىنىدۇ. ئۇيغۇرلار قەدىمكى چاغدا شۇڭقارنى «توغرول» دەيتتى. «توغرول» دېمەك، شۇڭقاردەك ئالغۇر، قەيسەر، باتۇر دېمەكتۇر. دېمىسىمۇ، يىرتقۇچ قۇشلار ئىچىدە شۇڭقاردەك تېز ئۇچىدىغان،

قەيسەر، چاققان باتۇر قۇش بولمىسا كېرەك.

ئۇيغۇرلار قەشقەرنى قاراخانىيلار دۆلىتىنىڭ پايتەختى قىلىپ بەلگىلىدى. قەشقەر شۇنىڭدىن باشلاپ «ئوردۇكەنت» دەپ ئاتالدى. قاراخانىيلارنىڭ قاغانلىرى يازدا چۇ دەرياسىنىڭ بويىدىكى بالاساغۇنغا كېلىپ يازلايتتى. بالاساغۇنمۇ قاراخانىيلارنىڭ پايتەختى ھېسابلىناتتى. لېكىن ھەقىقىي پايتەخت قەشقەر ئىدى.

ئۇيغۇر شەھەرلىرىنىڭ ئەڭ قەدىمكىسى، دۇنياغا ئاجايىپ تالانتلىق، دانىشمەن ئوغۇللىرىنى يېتىشتۈرۈپ بەرگەن قەشقەرنىڭ قاچان بىنا بولغانلىقى ھەققىدە ئېنىق مەلۇمات بولمىسىمۇ، قەشقەرنىڭ ناھايىتى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدىغان پاكىتلار بار.

مەھمۇد كاشغەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا ئالىپ ئەرتۇڭا (ئىران شائىرى فىردەۋسى ئۇنى ئەفراسىياپ دەپ يازغان) ھاۋاسى ئوبدان، مەنزىرىسى چىرايلىق بولغان قەشقەردە تۇرغان، دېگەن مەلۇماتنى بېرىدۇ. ئالىپ ئەرتۇڭا قەدىمكى چاغدىكى تۇران ئېلىنىڭ مەشھۇر باتۇر قاغانى بولۇپ، مىلادىدىن 625 يىل بۇرۇن (ھازىرقى كۈندىن 2600 يىل بۇرۇن) ئەزەربەيجاندا، ئىرانلىقلار بىلەن بولغان بىر ئۇرۇشتا ئۆلگەن. مانا مۇشۇ تارىخىي پاكىتقا قارىغاندا، قەشقەرنىڭ ناھايىتى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە ئىكەنلىكى مەلۇم بولىدۇ. چۈنكى، ئالىپ ئەرتۇڭا تارىختا ئۆتكەن ئەڭ قەدىمكى قاغانلىرىمىزنىڭ بىرى ئىدى.

بەزىبىر تارىخىي مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، قەشقەر ھونلار دەۋرىدە (مىلادىدىن بىر نەچچە ئەسىر بۇرۇن) بىلاد ھون («ھون شەھىرى») دەپ ئاتالغانىكەن. مىلادىدىن ئىككى ئەسىر بۇرۇن، (مىلادىدىن 176 ـ يىل بۇرۇن) ھون تەڭرىقۇتى باتۇر تەڭرىقۇت (ئوغۇزخان) ئوتتۇرا ئاسىيانى ۋە غەربىي ئاسىيانى بويسۇندۇرۇۋالغان مەزگىللەردە، قەشقەرنىڭ ھونلار تېررىتورىيىسىدىكى ئەڭ مەشھۇر شەھەر بولغانلىقى مەلۇم.

قەشقەرنىڭ ھونلار دەۋرىدە بىلاد ھون دەپ ئاتالغانلىقىنى ئېيتتۇق، ئەمما ئۇنىڭ ئالىپ ئەرتۇڭا ۋاقتىدا نېمە دەپ ئاتالغانلىقى مەلۇم ئەمەس. قاراخانىيلار قەشقەرنى پايتەخت قىلىشتىن بۇرۇن، قەشقەر «قاش قىيا» دەپ ئاتالغانىكەن. قەشقەرنىڭ جۇغراپىيىۋى ئەھۋالى ئۇنىڭ «قاش قىيا» دەپ ئاتالغانلىقىغا ماس كېلىدۇ. قەشقەرنىڭ ھازىرقى تەبىئىي شارائىتىغا قاراپ ھۆكۈم قىلغاندا، ھەقىقەتەنمۇ قەشقەر شەھىرىنىڭ شىمالىي (ئاتۇشنىڭ جەنۇبى) دىكى تاغ ۋە

تۇمەن دەرياسىنىڭ شىمالىدىكى يار ـ قىيالار، خۇددى قاشقا ئوخشىشىدۇ. دېمەك ھازىرقى «قەشقەر» دېگەن سۆز، «قاش قىيا» سۆزىنىڭ ئۆزگىرىشىدىن كېلىپ چىققان.

قاراخانىيلارنىڭ دۆلەت بايرىقى تۆت چاسا قىزىل شايى بايراق ئىدى، بايراقنىڭ ئوتتۇرىسىغا بىر تەرەپتە ئالتە، بىر تەرەپتە ئۈچ شېخى بولغان ئالتۇن رەڭلىك ئارچا دەرىخى چۈشۈرۈلگەن.

قاراخانىيلارنىڭ تۇنجى قاغانى كۆل بىلگە قاراخاننىڭ ۋاقتىدا قاراخانىيلارنىڭ تېررىتورىيىسىگە يەتتەسۇ، ئىلى ۋادىسى ۋە تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى جايلارنىڭ خېلى كۆپ قىسمى (قەشقەر رايونى) كىرگەن بولسا كېرەك.

بەزىبىر تارىخىي مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، مىلادىنىڭ 880 ـ يىلى كۆل بىلگە قاراخان ئالەمدىن ئۆتكەندە، ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى بازىرخان (بارخان؟) قاغان بولغان. ھازىرقى زاماندىكى بەزىبىر تارىخچىلارمۇ بازىرخاننىڭ ئۇيغۇر قاراخانىيلار دۆلىتىنىڭ ئىككىنچى ھۆكۈمرانى بولغانلىقىنى ئېسپاتلاۋاتىدۇ. بازىرخان بىلەن بارخان بۇ ئىككىسى بىر كىشىمۇ ئەمەسمۇ، بۇمۇ تازا ئېنىق ئەمەس. ئۇيغۇر تارىخچىسى جامال قارشىنىڭ «سوراھ لۇغىتىنىڭ تولۇقلانمىسى» ناملىق ئەسىرىدە XI ئەسىردە ياشىغان ئۇيغۇر تارىخچىسى ئابدۇلجەببار قەشقەرىنىڭ «كاشغەر تارىخى» ناملىق ئەسىرىدىن بەزىبىر ئۈزۈندىلەر كەلتۈرۈلگەن. مانا شۇ ئۈزۈندىلەرگە ئاساسلانغاندا، ئۇيغۇر قاراخانىيلار دۆلىتىنىڭ ئىككىنچى ھۆكۈمرانى بازىرخان ئىكەنلىكى بىزدە گۇمان قالدۇرمايدۇ. ئۇيغۇر قاراخانىيلار دۆلىتى كۈچىيىپ، تېررىتورىيىسى كېڭەيگەن چاغدا (مىلادىنىڭ 1010 ـ يىللىرى)، ئۇنىڭ شەرقىي كەشمىرگە، غەربىي خارەزىمگە، شىمالى بالقاش كۆلى، ئارال كۆللىرىگە، جەنۇبىي مەرۋى شاھ جاھانغا تۇتاشقان بولۇپ، يەر مەيدانى 5 مىليون كۋادرات كىلومېتىرغا يەتكەن. دېمەك ئۇيغۇر قاراخانىيلار دۆلىتىنىڭ تېررىتورىيىسى ھازىرقى فرانسىيە دۆلىتىنىڭ تېررىتورىيىسىدىن بەش ھەسسە چوڭ ئىدى.

جامال قارشىنىڭ مەلۇماتىغا كۆرە، كۆل بىلگە قاراخان (جامال قارشى، كۆل بىلگە قادىرخان، دەپ يازغان) نىڭ، بازىر ۋە ئوغۇلچاق ئاتلىق ئىككى ئوغلى بولغان. بازىرخان تەخمىنەن مىلادىنىڭ 880 ـ يىلى قاراخانىيلارنىڭ تەختىگە چىققان بولۇشى مۇمكىن. ئۇنىڭ ئۇكىسى ئوغۇلچاق بىلەن سامانىيلار پادشاھى ئىسمائىل سامانى (مىلادىنىڭ 874 ـ يىلىدىن 907 ـ يىلىغىچە پادشاھ بولغان) ئوتتۇرىسىدا قانلىق ئۇرۇشلار بولغان.

0480

مىلادىنىڭ 893 ـ يىلى (3 ـ ياكى 4 ـ ئايدا)، ئىسمائىل سامانى قاراخانىيلارنىڭ يەتتەسۇدىكى مۇھىم شەھىرى بولغان تارازغا ھۇجۇم قىلغان. ئىسمائىل سامانى شەھەرنى خېلى ئۇزۇن مۇددەت قورشىۋالغان. ئاخىر بېسىۋالغان. ئۇرۇشتا غالىپ چىققان ئىسمائىل سامانى قاراخانى قوشۇنلىرىدىن 10 مىڭ جەڭچىنى ئۆلتۈرگەن، ئوغۇلچاقنىڭ بىكەسى (خاتۇنى) ۋە 15 مىڭ جەڭچىنى ئەسىر ئالغان. ئىسمائىل سامانى تاراز شەھىرىدىكى خرىستىئان ئىبادەتخانىسىنى باشقىدىن ياساپ، ئۇنى مەسجىدكە ئايلاندۇرغان. ئوغۇلچاق ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، قەشقەرگە كەتكەن. ئۇ مىلادىنىڭ 907 ـ يىلى قەشقەردىن قوشۇن تارتىپ كېلىپ، سامانىلارنىڭ تېررىتورىيىسىگە ھۇجۇم قىلغان.

سامانىلارنىڭ يەتتەسۇغا بولغان ھۇجۇملىرى 840 ـ يىللىرىدىلا باشلانغانىدى. ئۇلار شۇ يىلى ئىسفىجاپنى بېسىۋالغان. بۇ چاغ ئوتتۇرا ئاسىيادا سامانىلار باش كۆتۈرۈشكە باشلىغان پەيت ئىدى. سامانىلار دۆلىتىنىڭ تۇنجى پادىشاھى ناسىر ئىبنى ئەھمەد دەۋرىدە (مىلادىنىڭ 865 ـ يىلىدىن 893 ـ يىلىغىچە پادىشاھ بولغان) سامانىلارنىڭ قوشۇنلىرى شاۋگار شەھىرىگە بېسىپ كەلگەن. قاراخانىيلار بىلەن سامانىلار ئارىسىدىكى دەسلەپكى مۇناسىۋەتلەر توغرىسىدىكى پاكىتلار مانا شۇلاردىن ئىبارەت.

«ئەگەر يەتتەسۇدا سامانىلارنىڭ تەڭگە پۇل قۇيدۇرمىغانلىقىنى ۋە يەتتەسۇ... غا سامانى ھاكىملىرى ۋە باشقا ئەمەلدارلارنىڭ قويۇلمىغانلىقىنى ھېسابقا ئالغاندا يەتتەسۇ سامانىلارغا قارام بولمىغان دېگەن خۇلاسىنى چىقىرىش مۇمكىن[1]. مانا شۇ ئەھۋالغا قارىغاندا، مىلادىنىڭ 893 ـ يىلى ئوغۇلچاق ئىسمائىل سامانىدىن مەغلۇپ بولغاندىن كېيىنمۇ، يەتتەسۇ يەنىلا قاراخانىيلارنىڭ ئىگىدارچىلىقىدا قالغان.

بارىز ئارسلانخان مىلادىنىڭ 910 ـ يىلى ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، قاراخانىيلارنىڭ تەختىگە ئوغۇلچاق ئولتۇرغان. بۇ چاغدا، مەرھۇم بارىز ئارسلانخاننىڭ ئوغلى ساتۇق تېخى كىچىك ئىدى. جىيەنىگە ۋاكالىتەن قاراخانىيلار تەختىگە چىققان ئوغۇلچاق ساتۇق تېكىننىڭ ياش تۇرۇپلا تۇل قالغان ئانىسىغا ئۆيلەنگەنىكەن، ئوغۇلچاق قاراخانىيلار تەختىگە چىقىپ ئون يىل ئۆتكەندىن كېيىن (مىلادىنىڭ 920 ـ يىلى بولسا كېرەك) 23 ياشلىق ساتۇق

(1) فرانسىيە تېررىتورىيىسى 500 مىڭ كۋادرات كىلومېتىر.

www.uyghurkitap.com

تېكىن ئۇنىڭدىن تەختنى تارتىۋالغان. ساتۇق تېكىن تەختنى تارتىۋېلىشتىن بۇرۇن مۇسۇلمان بولغانىدى.

ساتۇق بۇغراخان ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىشى

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى ئەڭ قەدىمكى زامانلاردىن تارتىپ شامان دىنىغا ئېتىقاد قىلىپ كەلگەنىدى. بۇ دىن، كۆپ تەڭرىچىلىك دىنى دەپمۇ ئاتىلىپ، هونلار دەۋرىدىن تارتىپ (مىلادىدىن بىر نەچچە ئەسىر بۇرۇنلا) مىلادىنىڭ X ئەسىرگىچە پۈتۈن تۈركىي خەلقلەرنىڭ كۆپ قىسمى ئېتىقاد قىلىپ كەلگەن دىن بولغان.

شەرقىي ئۇيغۇرلار (هازىرقى موڭغۇلىيە ۋە ئۇنىڭغا قوشنا بولغان جايلاردا ياشىغان ئۇيغۇرلار) مىلادىنىڭ VIII ئەسىردە ئۇيغۇر - ئورخۇن قاغانلىقىنىڭ قاغانى بوگۇ قاغاننىڭ تەشەببۇسى بىلەن شامان دىنىدىن چىقىپ، مانى دىنىغا ئېتىقاد قىلىشقا باشلىغان. غەربىي ئۇيغۇرلاردىن تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبى (تارىم ۋادىسى) دا ياشىغانلىرى مىلادىنىڭ I ئەسىردىن باشلاپ شامان دىنىدىن چىقىپ، بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىشقا باشلىغان.

مىلادىنىڭ 840 - يىلى شەرقىي ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچكەندىن كېيىن قىسقا بىر مۇددەت مانى ئېتىقادىدا قالغان بولسىمۇ (تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالىي ۋە جەنۇبىغا كۆچكەنلىرى) غەربىي ئۇيغۇرلار ئارىسىدا (بولۇپمۇ تارىم ۋادىسىدا) چوڭقۇر يىلتىز تارتقان بۇددا دىنىنىڭ تەسىرىدە، مانى دىنىدىن چىقىپ بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىشقا باشلىغان.

مىلادىنىڭ X ئەسىردە (ساتۇق بۇغراخان مۇسۇلمان بولۇشتىن بۇرۇن) ئۇيغۇرلارنىڭ كۆپچىلىك قىسمى بۇددا دىنىدا ئىدى.

بۇددا دىنى مىلادىدىن VI بۇرۇن هىندىستاندا پەيدا بولۇپ، مىلادىنىڭ II ئەسىرگە كەلگەندە ئاسىيادىكى نۇرغۇنلىغان دۆلەتلەرگە تارقالغان.

«بۇددا» دېگەن سۆز «ئاڭ - سېزىم، ئەس - هوش» دېگەن مەناغا ئىگە ئىمىش. بۇددا دىنىنى تارقاتقان كىشى ساكيامۇنى (ئۇ مىلادىدىن 565 يىل بۇرۇن تۇغۇلۇپ مىلادىدىن 485 - يىل بۇرۇن ئالەمدىن ئۆتكەن) بولۇپ، ئۇ هىمالايا تېغىنىڭ باغرىدا ياشىغان (هازىرقى نېپالدىكى) شاكى قەبىلىسىنىڭ بەگچىكى ئىدى. ساكيامۇنى ياش چېغىدىلا ئۆزىنى قىينىغان مەسىلىلەر (ئىنسانلارنىڭ

تۇغۇلۇشى، قېرىشى، ئاغرىشى، ئۆلۈشى ۋە خىلمۇ خىل دەرد - ئەلەملەرنى تارتىشى قاتارلىق مەسىلىلەر) گە توغرا جاۋاب تېپىپ، ئىنسانلارنى قانداق قىلغاندا ئازاب - ئوقۇبەتتىن قۇتۇلدۇرغىلى بولىدىغانلىقى توغرىسىدا ئويلانغان. ئۇ ئاخىر، 29 ياشقا كىرگەندە، يېرىم كېچىدە ئاتقا مىنىپ باشقا بىر قەبىلىنىڭ ئورمانلىقىغا كەتكەن. ئۇ ئورمانلىقتا ئالتە يىل دەرۋىش بولۇپ ياشىغان. ئۇ بىر لىپا دەرىخىنىڭ تۈۋىدە چازا قۇرۇپ ئولتۇرۇپ: «ئەگەر مەن ئۇزۇل - كېسىل ئەقلى - ھوشۇمغا كەلمىسەم (ئويغانمىسام)، ئۇستىخانلىرىم پارە - پارە بولۇپ كەتسە كېتىدۇكى، ئورنۇمدىن قوپمايمەن» دەپ قەسەم ئىچكەن.

ئۇ 35 ياشقا كىرگەن يىلى، كېچىدە بىر يورۇق يۇلتۇز شەرق تەرەپتە كۆرۈنۈش بەرگەنمىش، شۇ چاغدا ئۇ تۇيۇقسىزلا ئىشنىڭ يولىنى تېپىپ، بۇددا دىنىنى ئىجاد قىلغانمىش.

شۇنىڭدىن باشلاپ ساكيامۇنى ھىندى يېرىم ئارىلىنىڭ نۇرغۇن جايلىرىغا بېرىپ بۇددا ئەقىدىلىرىنى تارقاتقان.

بۇددا دىنى ھىندىستاندىكى ماۋرىيە خانلىقىنىڭ (مىلادىدىن 230 يىل بۇرۇنقى چاغدىن مىلادىدىن 185 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە ھۆكۈم سۈرگەن) خانى ئاسوكا دەۋرىدە (مىلادىدىن بۇرۇنقى 273 - يىلدىن مىلادىدىن بۇرۇنقى 237 - يىلغىچە) كەشمىر، كاندارا (ھازىرقى پاكىستاننىڭ پىشاۋۇر ئۆلكىسىگە توغرا كېلىدۇ) قاتارلىق جايلارغا تارقالغان. ئاسوكا ھىندىستاننىڭ جەنۇبىي قىسمى بىلەن شىمالىي قىسمىنى ئاساسەن بىرلىككە كەلتۈرگەن. ئۇ مىلادىدىن 260 يىل بۇرۇن بۇددا دىنىنى دۆلەت دىنى قىلىپ بەلگىلىگەن ۋە ئاسىيادىكى دۆلەتلەرگە ئەۋەتكەن ئەلچىلىرى ئارقىلىق بۇددا دىنىنى تەشۋىق قىلغان.

بۇددا دىنى كوشان ئىمپېرىيىسى (مىلادىدىن 50 يىل بۇرۇنقى چاغدىن مىلادىنىڭ 420 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) دەۋرىدە، ھىندىستاندىن باشقا جايلارغا خېلى جىددىي سۈرئەتتە تارقىلىشقا باشلىغان. ئۇيغۇرلار ئارىسىغا بولسا، كوشان ئىمپېراتورى قەنىشقا II نىڭ ۋاقتىدا (ئۇ مىلادىنىڭ 75 - يىلىدىن مىلادىنىڭ 125 - يىلىغىچە ئىمپېراتور بولغاندەك تۇرىدۇ) ئۇنىڭ تەشەببۇسى بىلەن تارقىلىشقا باشلىغان. ئېيتىشلارغا قارىغاندا قەنىشقا II بىر بۆلۈم مەشھۇر بۇددا سىرامانلىرى (راھىبلىرى) نى باشلاپ، ئۆزى خوتەنگە كەلگەنىكەن.

بۇددا دىنى مىلادىنىڭ I ئەسرىدىن VI ئەسرىگىچە بولغان مەزگىلدە، خوتەن،

www.uyghurkitap.com

قەشقەر، كۇچا، تۇرپان قاتارلىق جايلاردا ياشىغان ئۇيغۇرلارنىڭ ئارىسىغا تارقىلىپ ھۆكۈمران دىن سۈپىتىدە ئورۇن ئالغان.

بۇددا دىنى ئاۋۋال خوتەنگە تارقالغان بولسىمۇ، ئەمما كۇچا VI ئەسىردە بۇددىزمنىڭ ئىككىنچى ۋەتىنىگە ئايلانغان. شۇ چاغدا كۇچادا يۈزلىگەن بۇددا ئىبادەتخانىلىرى، 10 مىڭ راھىب ۋە راھىبە بولغان. ياپونىيە تارىخچىسى يۈشى لىياۋتى «غەربتە بۇددىزم» ناملىق ئەسىرىدە مۇنداق دەپ يازىدۇ: «كۇچادا بۇددانىڭ راۋاجلىنىپ يۈكسەك پەللىگە يېتەلىشى بىر تەرەپتىن ئۇنىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئۇنىڭ پەزىلەتلىك ئالىي مۇقام راھىبلىرىنىڭ بولغانلىقى، يەنە بىر تەرەپتىن بۇ راھىبلارنىڭ خان تەرىپىدىن ھىمايە قىلىنغانلىقى سەۋەبىدىن بولغان... قايتىپ كەلگەندە (كوماراجىۋا ھىندىستاندىن قايتىپ كەلگەندە ئا) كۇچا خانى بەگ چوڭ ئاقسۇغا بېرىپ ئۇنى قارشى ئالغان. خان كوماراجىۋا ئۈچۈن شىر شەكلىدە ئالتۇن تەخت ياسىتىپ، تەخت ئۈستىنى رۇم دۇخاۋىسى بىلەن قاپلاتقان، خان كوماراجىۋانىڭ تەختكە چىقىپ ئولتۇرۇشىنى ئۆتۈنگەن.»[1]

ئۇيغۇرلار بۇددا دىنىنى خەنزۇلارغا تونۇشتۇرۇشتا ناھايىتى چوڭ رول ئوينىغان. بۇنىڭدا كۇچالىق مەشھۇر بۇددىست شائىر، ئۇلۇغ تەرجىمان كوماراجىۋا (بۇ ئىسىم ھىندىچە) نىڭ مىلادىنىڭ V ئەسىردە چاڭئەنگە كېلىپ ناھايىتى نۇرغۇن بۇددا نوملىرىنى ھىندىچىدىن خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغانلىقىنى ئەسكە ئېلىشى يېتەرلىك.

بۇددا دىنى نېمە ئۈچۈن ئاسىيادىكى نۇرغۇنلىغان دۆلەتلەرگە تارقىلىپ كەتتى؟ بۇنىڭ ئالاھىدە سەۋەبلىرى بار.

بۇددا دىنىدا: بۇ دۇنيادا ياخشىلىق قىلغانلار ئۇ دۇنيادا ھالاۋىتىنى كۆرىدۇ، يامانلىق قىلغانلار ئۇ دۇنيادا ئازاب - ئوقۇبەتكە قالىدۇ، دېگەن قاراش تەرغىب قىلىنغان. لېكىن بۇددا دىنى كىشىلەرنى ئازاب - ئوقۇبەتتىن قۇتۇلدۇرۇشنى مەقسەت قىلىسىمۇ، كۈرەشنى ئىنكار قىلىدۇ. شۇڭا، ھىندىستاندىكى بولسۇن ياكى ئاسىيادىكى بەزى دۆلەتلەردىكى ھۆكۈمران ئەزگۈچىلەر بولسۇن، تولا چاغلاردا بۇددا دىنىدىن پايدىلىنىپ، ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى چىڭىتىش ۋە ئۇنىڭ ئۆمرىنى ئۇزارتىشقا تىرىشقان. شۇڭا، بۇددا دىنى ئەڭ دەسلەپ ھۆكۈمران خانلار ۋە

(1) يۈشى لىياۋتى (ياپون تارىخچىسى) «غەربتە بۇددىزم» خەنزۇچە نەشرى 283 - بەت.

بەگلەرنىڭ قارشى ئېلىشىغا ئېرىشكەن. ئۇلار ئاۋام خەلقنى شۇ دىنغا ئىشەندۈرۈش ئۈچۈن بارلىق چارە - تەدبىرلەرنى قوللانغان.

بۇددا دىنى پەيدا بولغاندىن كېيىنلا بىرنەچچە ئېقىمغا ئايرىلغان. ئۇنىڭ بىرى ماخىيانا (قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا ئۇلۇغ كولۇڭگو دەپ ئاتىلىدۇ) ئېقىمى بولسا، يەنە بىرى خىنايانا (قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا كىچىك كولۇڭگو دەپ ئاتىلىدۇ) ئېقىمى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ياپونىيە تارىخچىسى يۇشى لىياۋتىنىڭ «غەربتە بۇددىزم» ناملىق ئەسىرىدىكى پاكىتلارغا ئاساسلانغاندا، ئۇيغۇرلار ماخىيانا ئېقىمىغا ئېتىقاد قىلغانىكەن.

ئۇيغۇرلار مۇسۇلمان بولۇشتىن بۇرۇن ئېتىقاد قىلغان بۇددا دىنى توغرىسىدا ئېيتىدىغانلىرىمىز ھازىرچە شۇنچىلىك.

تۆۋەندە ساتۇق بوغراخاننىڭ مۇسۇلمان بولۇشى ۋە ئۇنىڭ ئىسلام دىنىنى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا تارقىتىش ئۈچۈن ئېلىپ بارغان كۈرەشلىرى توغرىسىدا توختىلىمىز.

ساتۇق بوغراخاننىڭ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىپ مۇسۇلمان بولغانلىقى توغرىسىدا بەزى رىۋايەتلەر مەۋجۇت، بۇ توغرىدا گەپ قىلىشنىڭ ھاجىتى يوق. بىر قەدەر ئىشەنچلىك بولغان تارىخىي پاكىتلارغا ئاساسلانغاندا، ساتۇق بوغراخاننىڭ مۇسۇلمان بولۇشىدا ئەبۇ نەسر سامانى رول ئوينىغان.

ئەبۇ نەسر سامانى ئەسلىدە سامانىلار پادىشاھلىقى (مىلادىنىڭ 870 - يىلىدىن مىلادىنىڭ 1000 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) نىڭ شاھزادىسى ئىدى. ئۇ سامانى پادىشاھى ناسىر II نىڭ ۋاقتىدا (مىلادىنىڭ 914 - يىلىدىن 943 - يىلىغىچە پادىشاھ بولغان) سامانىلارنىڭ ھۆكۈمران تەبىقىسى ئىچىدە يۈز بەرگەن ئىچكى كۈرەشتە ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچراپ، قاراخانىيلارنىڭ پايتەختى قەشقەرگە قېچىپ كەلگەنىكەن. ئۇنى ئوغۇلچاق قانىتى ئاستىغا ئېلىپ، قەشقەرنىڭ شىمالىدىكى ئاتۇشقا ئورۇنلاشتۇرۇپ قويغان. بەزى تارىخچىلار ئەبۇ نەسر سامانىنىڭ قەشقەرگە كېلىشتىكى سەۋەبىنى يۇقىرىقىدەك چۈشەندۈرىدۇ.

بەزى تارىخچىلار بولسا بۇنىڭ ئەكسىچە، ئەبۇ نەسر سامانىنى سامانى پادىشاھى ناسىرI ساتۇق بۇغراخاننى مۇسۇلمان قىلىش مەقسىتىدە بوخارادىن قەشقەرگە يولغا سالغان، دەپ چۈشەندۈرىدۇ.

يۇقىرىدىكى ئىككى تۈرلۈك قاراشنىڭ قايسى توغرا ياكى توغرا ئەمەسلىكىدىن

www.uyghurkitap.com

قەتئىينەزەر، ساتۇق بۇغراخاننى مۇسۇلمان قىلغان كىشى بەربىر ئەبۇ نەسر سامانى بولۇپ چىقىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىنى، ئۆرپ - ئادەتلىرىنى مۇكەممەل بىلىدىغان ئەبۇ نەسر سامانى كۈنلەرنىڭ بىرىدە، ئاتۇشنىڭ ئارغۇ دېگەن يۇرتىنىڭ شىمالىدىكى تاغلارغا ئوۋغا چىققان ياش شاهزادە ساتۇق بوغراخانغا يولۇقىدۇ، ئۇنىڭ بىلەن تونۇشىدۇ. بۇ ئىككى شەخس ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت بارغانسېرى قويۇقلىشىدۇ، ئاخىر ساتۇق بۇغراخان ئەبۇ نەسر سامانىنىڭ تەسىرىدە مۇسۇلمان بولىدۇ. ساتۇق بوغراخان مۇسۇلمان بولۇشتىن بۇرۇن، قەشقەردە ئىسلام دىنىغا كىرىپ (يوشۇرۇن هالدا بولسا كېرەك) مۇسۇلمان بولغانلارمۇ ئانچە ئاز بولمىسا كېرەك. ساتۇق بوغراخان مۇسۇلمان بولغاندىن كېيىن، قاتتىق كۈرەشلەردىن كېيىن تاغىسى ئوغۇلچاقنى يېڭىپ (ئوغۇلچاقنى ئۆلتۈرگەن بولۇشى مۇمكىن) قاراخانىيلار تەختىگە چىقىدۇ. مانا شۇ ۋەقە مىلادىنىڭ 920 - يىلى يۈز بەرگەن.

ئىسلام دىنى ساتۇق بوغراخاننىڭ بۇددىست ئۇيغۇرلارغا قارشى توختىماي ئېلىپ بارغان قانلىق كۈرەشلىرى ئارقىلىق قەشقەر، يەركەن، ئاقسۇ، بالاساغۇن، بارسخان (ئىسسىقكۆلنىڭ شەرقى) قاتارلىق جايلاردا، يەتتەسۇدىكى شامان دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان قارلۇقلار ئارىسىدا يىلتىز تارتىشقا باشلايدۇ.

بۇددىست ئۇيغۇرلار ساتۇق بۇغراخانغا ناهايىتى قاتتىق قارشىلىق كۆرسەتتىدۇ. ساتۇق بوغراخان مىلادىنىڭ 943 - يىلى بالاساغۇننى ئىسلام دىنىغا قارشىلىق كۆرسەتكەن دۈشمەنلىرى قولىدىن تارتىۋالىدۇ.

ساتۇق بوغراخان مىلادىنىڭ 920 - يىلى مۇسۇلمان بولغاندىن كېيىن، قاراخانىيلار بىلەن سامانىلارنىڭ مۇناسىۋىتى خېلى يېقىنچىلىق تەرەپكە قاراپ تەرەققىي قىلغان. مىلادىنىڭ 921 - يىلى سامانىلارنىڭ خوراسان ئۆلكىسىدە كۆتۈرۈلگەن شىئەلەر ئىسيانىنى باستۇرۇپ بېرىش ئۈچۈن، ساتۇق بۇغراخان خوراسانغا كەلگەن[1]، قاراخانىيلاردا ئىسلام دىنىنىڭ تارقىلىشى ۋە ساتۇق بوغراخاننىڭ سامانىلار ئىچىدىكى ئىسيانلارنى باستۇرۇشتا كۈچ چىقارغانلىقىدىن خۇشال بولغان سامانىلار پادىشاھلىقى ساتۇق بۇغراخانغا كۆپ جەھەتتە ياردەم قىلدى. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن ماۋەرائۇننەھرى، خوراسان، ئافغانىستان قاتارلىق جايلاردىن قەشقەرگە ۋە بالاساغۇنغا نۇرغۇن ئالىملار كەلدى. مانا شۇ مۇسۇلمان

(1) «تۈرك ئومۇمىي تارىخىغا كىرىش» تۈركچە 78 - بەت.

ئالىملىرى ساتۇق بۇغراخانغا «ئابدۇلكەرىم» دەپ ئات قويۇشقان. ساتۇق بۇغراخان دەۋرىدە (مىلادىنىڭ 920 ـ يىلىدىن 956 ـ يىلىغىچە) قۇيدۇرۇلغان تىللا پۇلدا «قاراخان ساتۇق ئابدۇلكەرىم » دېگەن خەتلەر بار. بۇنداق تىللا پۇللار هازىر لېنىنگراد مۇزېيىدا ساقلانماقتا.

ساتۇق بۇغراخان نېمە ئۈچۈن بۇددا دىنىنى تەرك ئېتىپ مۇسۇلمان بولدى؟ دۇنيادا سەۋەبسىز بىرەر ئىش بولمىغاندەك، X ئەسىردە ئۇيغۇرلارنىڭ مۇسۇلمان بولۇشىدا ناهايىتى مۇهىم سەۋەبلەر بار. كۆپچىلىكى بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلغان ئۇيغۇر هۆكۈمرانلىرى بۇددا دىنىدىن پايدىلىنىپ، خەلق ئۈستىدىكى هۆكۈمرانلىقىنى چىڭىتىش ۋە ئۇزارتىشنى ئويلىغان. ئەمما يەنە بىر تەرەپتىن ئۇيغۇرلار بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلغاندىن كېيىن، بۇرۇنقى جەڭگىۋارلىقىنى يوقىتىشقا باشلىغان. چۈنكى بۇددا دىنى تەركىدۇنياچىلىقنى تەرغىب قىلىپ، كۈرەش قىلىشنى تەشەببۇس قىلمايتتى. ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىنىڭ بۇددا دىنىغا قارىغاندا جەڭگىۋار روهقا ئىگە ئىكەنلىكىنى بايقاپ قالدى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە، ئۇيغۇرلاردا ئىسلام دىنىغا كىرىش تۇيغۇسى ئويغاندى. يەنە بىر تەرەپتىن ئۇيغۇر هۆكۈمرانلىرى شامان، بۇددا، زارو ئاستىرۇ، مانىي، خرىستىئان قاتارلىق دىنلارغا ئىشىنىدىغان ئۇيغۇرلارنى دىنى ئېتىقاد جەهەتتىن بىرلا دىنغا ئىشىنىدىغان قىلغاندا، ئۇلارنىڭ ئارىسىدىكى دىنىي ئايرىمچىلىق ئاساسىدا پەيدا بولغان زىددىيەتنى تۈگىتىپ، بىرلىككە كەلگەن، كۈچلۈك دۆلەت قۇرۇشقا بولىدىغانلىقىنىمۇ چوڭقۇر هېس قىلغان. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئەرەبلەر ئىسلام دىنىنى ئاسىيادىكى خەلقلەر ئارىسىدا ئومۇمىيۈزلۈك چوڭقۇر يىلتىز تارتقۇزۇش ئۈچۈن، قورال كۈچى ئىشلىتىشتىن كۆرە، دىپلوماتىيە تەدبىرلىرىنى قوللىنىشقىمۇ ئالاهىدە كۆڭۈل بۆلگەن. VIII ئەسىردە، ئەرەبلەر ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنى مۇسۇلمان قىلىشقا كۈچەپلا قالماستىن، شەرقىي ئاسىيادا ياشايدىغان شەرقىي تۈركلەرنىمۇ، شەرقىي ئۇيغۇرلارنىمۇ مۇسۇلمان قىلىشقا ئۇرۇندى. مەسىلەن: ئەرەب ئۇمەۋىلەر خەلىپىلىكىنىڭ خەلىپىسى هىشام (724 ـ 743) مىلادىنىڭ 730 ـ يىللىرى شەرقىي تۈركلەرنىڭ پايتەختى ئۆتۈكەنگە ئەلچى ئەۋەتىپ، شەرقىي تۈرك قاغانى بىلگە قاغاننى شامان دىنىدىن چىقىپ ئىسلام دىنىغا كىرىشكە دەۋەت قىلغان بولسا، ئەرەب ئابباسىلار خەلىپىلىكى (750 ـ 1258) نىڭ تۇنجى خەلىپىسى ئابدۇللاھ ئىبنى ئابباس مىلادىنىڭ 750 ـ يىلى تەمىم ئىبنى بەهر ئەلمۇتەۋۋىنى ئۇيغۇر ـ ئورخۇن قاغانلىقىنىڭ پايتەختى قارابالغاسۇنغا ئەۋەتىپ،

قاغـان بايانچۇرنـى مۇسـۇلمان بولۇشـقا ئۈندىگـەن. شـەرقىي تۈركلـەرمـۇ، شـەرقىي ئۇيغۇرلارمـۇ ئـەرەب ئەلچىلىرىگـە ئۆزرىخاھلىـق ئېيتىـپ، تۇرلـۇك سـەۋەبلەرگە كـۆرە شـامان دىنىنـى تـەرك ئېتىـپ، ئىسـلام دىنىغـا كىرەلمەيدىغانلىقىنـى بىلدۈرگـەن.(1)

X ئەسـىرنىڭ باشـلىرىغا كەلگەنـدە، ئىسـلام دىنـى دۇنيـاۋى دىنغـا ئايلىنىـپ، ئاسـىيا، ئافرىقـا، ياۋروپـادا ناھايىتـى چـوڭ تەسـىر ۋە ئابرويغـا ئىگـە بولغانـدى.

يۇقىرىدىكـى تۇرلـۇك سـەۋەبلەرگە كـۆرە، ئۇيغـۇرلار ۋە ئۇلارغـا قېرىنـداش بولغـان خەلقلـەر شـامان ۋە بـۇددا دىنلىرىنـى تـەرك ئېتىـپ، ئىختىيارىـي ئىسـلام دىنىغـا كىرىشـكە بـەل باغلىـدى. سـاتۇق تېكىـن مىلادىنىـڭ 920 ـ يىلـى مۇسـۇلمان بولغاندىـن كېيىـن، ئىسـلام دىنىنـى ئۇيغـۇرلار ئارىسـىدا تارقىتىـش ئۈچـۈن 36 يىـل (مىلادىنىـڭ 920 ـ يىلىدىـن 956 ـ يىلىغىچـە) كۈرەشـكەن بولسـا، ئىدىـل بۇلغـار خانلىقى (770 ـ 1400) نىـڭ خانى ئالماسخان (900 ـ 925) مىلادىنىڭ 920 ـ يىلى ھـازار مۇسـۇلمانلىرىدىن ئابدۇلـلاھ باشـچىلىقىدا ئەلچىلـەر ئۆمىكـى تەشـكىللەپ، ئۇلارنى ئـەرەب ئابباسـىلار خەلىپىلىكىنىـڭ (750 ـ 1258) خەلىپىسى مۇقتەدىر (908 ـ 932) نىـڭ ھۇزۇرىغـا ئەۋەتىـپ، ئۆزىنىـڭ مۇسـۇلمان بولىدىغانلىقىنـى بىلدۈرگەن ۋە خەلىپىدىـن ئىسـلام ئەقىدىلىرىنى بولغارلارغـا ئۆگىتىـش ئۈچـۈن ئالىملارنى ئەۋەتىپ بېرىشـنى ئۆتۈنگـەن. خەلىپـە مۇقتەدىـر ئالماسـخاننىڭ ئەلچىلىرىنـى قىزغىـن ۋە خۇشـال قارشـى ئالغـان. خەلىپـە مۇقتەدىـر ئىدىـل بۇلغارلىرىنىـڭ پايتەختـى بولغـار شـەھىرىگە ئالماسـخاننىڭ ھۇزۇرىغـا سۇسـۇن ئارراسـىس ئاتلىـق كىشـىنىڭ باشـچىلىقىدا ناھايىتـى چوڭ ئەلچىلـەر ئۆمىكىنـى ئەۋەتكـەن. بـۇ ھەقتـە مۇنـداق مەلۇمـات بـار:

«مىلادىنىـڭ 922 ـ يىلـى خەلىپـە مۇقتەدىرنىـڭ بۇلغـار پادىشـاھىغا ئەۋەتكـەن كارۋىنـى بىزگـە مەلـۇم بولغـان سـودا كارۋانلىرىنـىڭ ئـەڭ چوڭـى ئىـدى. بـۇ كارۋان 5000 كىشـى بىلـەن 3000 ئـات ۋە تۆگىدىـن تەركىـب تاپقانىـدى.» بـۇ ئاددىـي پاكىـت ئەمـەس، ئەلۋەتتـە. بۇنـداق كارۋانـلار سـودا جەھەتتىنـلا ئەمـەس، بەلكـى سىياسـىي جەھەتتىنمـۇ چـوڭ ۋەقـە ئىـدى. ئـۇزاق مۇسـاپىنى بېسـىپ يىراقلارغـا بارىدىغـان كارۋانـلار ئادەتتـە 200 ـ 300 تۆگـە ياكـى ئاتـلار بىلـەن تەخمىنـەن شـۇنچىلىك كىشـىلەردىن ئىبـارەت بولاتتـى. كارۋاننـى پەقـەت سـودا ئۆمىكـىلا دەپ قـاراش ناتوغـرا بولىـدۇ. كارۋان تەركىبىگـە سـودىگەرلەر، سـاقچىلار، كارۋانغـا قارايدىغـان كىشـىلەرلا

(1) «تۈرك ئۇمۇمىي تارىخىغا كىرىش» تۈركچە 52 ـ بەت.

ئەمەس، بەلكى يەنە ھاكىملارنىڭ بۇيرۇقى بىلەن ياكى ئۆز ئىختىيارى بىلەن يىگى جايغا بارىدىغان ھۈنەرۋەنلەر، شۇنىڭدەك ئالىملار، رەسساملار، ئۇستىلار، ساياھەتچىلەر، دىپلوماتىك ئەلچىلەر ھەم كىرەتتى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە سودىگەرلەرگە كۆپىنچە دىپلوماتىك تاپشۇرۇقلارمۇ بېرىلەتتى.»[1]

مىلادىنىڭ 922 ـ يىلى سۇسۇن ئارراسىس باشچىلىقىدا، ئىبنى پەزلاننىڭ كاتىپلىقىدا، مۇقتەدىر تەرەپتىن ئالماسخاننىڭ ھۇزۇرىغا ئەۋەتىلگەن چوڭ كارۋان، يالغۇز سودا مەقسىتى ئۈچۈنلا ئەمەس، ئەڭ مۇھىمى دىپلوماتىيە، ھەربىي تېخنىكا ۋە دىنىي ۋەزىپىلەرنى ئورۇنداش ئۈچۈنمۇ بۇلغار شەھىرىگە بارغانىدى.

باغداتتىن يولغا چىققان چوڭ ئەلچىلەر ئۆمىكى خوراسان، بۇخارا، خارەزمى قاتارلىق جايلاردىن ئۆتۈپ، ئىدىل بۇلغارلىرىنىڭ پايتەختى بۇلغار شەھىرىگە كەلگەن.

مانا شۇ ئەرەب ئەلچىلىرى ئىدىل بۇلغارلىرىنىڭ خانى ئالماسخانغا كاسپى دېڭىزىنىڭ شەرقىي شىمالىدىن تارتىپ قارا دېڭىزنىڭ شىمالىغىچە بولغان جايلاردا ياشايدىغان ھازارلارنىڭ (965 ـ 968) قاغانى ھارۇن II (ـ 931) گە، ئارال كۆلى بىلەن كاسپى دېڭىزىنىڭ ئارىلىقىدا ياشايدىغان ئوغۇزلارنىڭ خانى سالجۇق بەگكە، خەلىپە مۇقتەدىر تەرەپتىن ئەۋەتىلگەن مەكتۇپ ۋە ئېسىل سوۋغىلارنى ئەكەلگەن.

مىلادىنىڭ 922 ـ يىلى ئەھمەد ئىبنى پەزلان ئىدىل بۇلغار خانلىقىدىن باغداتقا قايتقاندىن كېيىن، بۇلغارلار، ھازارلار، ئوغۇزلار توغرىسىدا ياخشى مەلۇمات بېرىدىغان ساياھەتنامە يازغان. بۇ قىممەتلىك ئەسەر بىزگىچە يېتىپ كەلگەن بولۇپ، بۇلغار، ھازار، ئوغۇزلار تارىخىنى ئۆگىنىشتە ناھايىتى مۇھىم ماتېرىيال بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

زەكىي ۋەلىدى توغان بۇلغار خانى ئالماسخاننىڭ مۇسۇلمان بولغان ۋاقتىدىكى ئەھۋالى توغرىسىدا مۇنداق دەپ يازغان: «ئەرەب ئابباسىلار خەلىپىسى مۇقتەدىرنىڭ ئەلچىلىرى بۇلغار شەھىرىگە كىرىشكە بىر كۈنلۈك يول قالغاندا، ئالماسخاننىڭ ۋەزىرلىرى، ئوغۇللىرى ھەم قېرىنداشلىرى ئەلچىلەرنى قارشى ئېلىش ئۈچۈن ئۇلارنىڭ ئالدىغا كېلىشتى. ئەلچىلەرنىڭ يېمەك ـ ئىچمەك، تۇز ۋە تارى بىلەن مېھمان قىلدى. بۇلغار شەھىرىگە 15 چاقىرىم قالغاندا، ئالماسخان ئۆزى ئەلچىلەرنىڭ ئالدىغا كەلدى. ئاتا ـ بوۋىلارنىڭ ئادىتى بويىچە، ئالماسخان ئاتتىن چۈشۈپ، ھۆرمەتلىك مېھمانلارغا قاراپ سەجدە قىلدى. ئۇ يىگىنى تۇرۇپ

(1) «ئۆزبېكىستان س س س ر تارىخى» I توم ئۆزبېكچە 225 ـ بەت.

ئۆزى ئەكەلگەن ئالتۇن ۋە كۈمۈش پۇللارنى چاچتى ۋە مېھمانلار بىلەن كۆرۈشتى. ئەلچىلەر ناھايىتى چوڭ شۆھرەت ۋە دەبدەبە بىلەن بۇلغار شەھىرىگە كىردى. ئالماسخان ئۇلار ئۈچۈن كىگىز ئۆي قۇرغۇزۇپ، شۇ ئۆيدە مېھمانلارغا زىياپەت بەردى. تۆت كۈن ئىچىدە بۇلغار خانلىقىنىڭ مەشھۇر شەھەرلىرىدىن مۆتىۋەر كىشىلەر، ئاتاقلىق خانلارنى يىغىپ ناھايىتى چوڭ دەبدەبە بىلەن دىنىي ئىسلامنى قوبۇل قىلىش مۇراسىمى ئۆتكۈزدى. ناھايىتى چوڭ ۋە مۇقەددەس بولغان بۇ تويى ئاجايىپ قىزغىن مۇھەببەت ۋە تەنتەنە بىلەن ئۆتتى. ئالماسخان پۈتۈن مۆتىۋەر كىشىلىرى بىلەن بىرلىكتە ئەلچىلەر ئالدىدا ئىمان ئېيتتى. ئالماس دېگەن ئىسمىنى جەئپەرگە ئۆزگەرتتى. ئۇ، مەسجىدلەر سالدۇرۇپ، ئۆز نامىنى خۇتبىدا ئوقۇشقا ئەمر قىلدى. بۇ ۋەقە ھىجرىيىنىڭ 310 ـ يىلى 16 ـ مۇھەررەمدە (مىلادىنىڭ 922 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنىدە) بولغانىدى.»[1]

ئىدىل بۇلغارلىرى مۇسۇلمان بولغاندىن كېيىن، ئالماسخاننىڭ ئوغلى ئەھمەدخان مىلادىنىڭ 944 ـ يىلى نۇرغۇن ئېسىل ھەدىيەلەرنى ئېلىپ، ئەرەب ئابباسىلار خەلىپىسى مۇتتەقى (940 ـ 944) نى زىيارەت قىلىش ئۈچۈن باغدادقا بارغان. بۇلغار خانى مۇھەممەدخان مىلادىنىڭ 986 يىلى رۇس كىيىۋ دۆلىتىنىڭ مەشھۇر كېنەزى (خانى) ۋىلادىمىرغا ئەلچى ئەۋەتىپ، ئۇنى مۇسۇلمان بولۇشقا دەۋەت قىلغان. مۇھەممەدخاننىڭ ئىسلام دىنىنى رۇسلار ئارىسىدا تارقىتىش ئۈچۈن قىلغان ھەرىكىتى ئۈنۈم بەرمىگەن. ۋىلادىمىر (980 ـ 1015) نىڭ شەرقىي روما ئىمپېرىيىسى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى يېقىن ئىدى. ئۇ شەرقىي روما ئىمپېراتورى ۋاسىلئوسII (986 ـ 1025)نىڭ سىڭلىسىغا ئۆيلەنگەنىدى. ۋىلادىمىر خرىستىئان دىنىنى قوبۇل قىلىش ۋە شەرقىي روما ئىمپېراتورىغا قېرىنداش بولۇش ئۆز ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملەيدۇ دەپ ئويلايتتى. ۋىلادىمىر شەرقىي رومانىڭ تەسىرى بىلەن ئىسلام دىنىغا كىرمەي، 998 ـ يىلى خرىستىئان دىنىغا كىردى. ئۇ كىيىۋدىكى مەجۇسى دىنىنىڭ بۇتلىرىنى چېقىپ تاشلىدى. كىيىۋ ئاھالىسىنى دنېپىر دەرياسىدا چۈمۈلدۈرۈپ يۇيۇندۇردى ۋە خرىستىئان دىنىغا كىرگۈزدى.

خۇلاسە قىلىپ ئېيتقاندا، X ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە، ئىسلام دىنىنىڭ زەپەر مارشى جاراڭلاپ، دۇنيانىڭ كۆپ جايلىرىنى لەرزىگە كەلتۈرگەنىدى.

مىلادىنىڭ 920 ـ يىلى ساتۇق بۇغراخان مۇسۇلمان بولغاندىن كېيىن،

(1) ئەھمەد زەكىي ۋەلىدى توغان «تۈرك ـ تاتار تارىخى» تاتارچە، 17 ـ بەت.

خوتەن، كۇچا خانلىقى ۋە ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىدىكى بۇددىست ئۇيغۇرلار ئىسيان كۆتۈرۈپ (ئۇلار كۆل بىلگە قاراخان ۋاقتىدا بويسۇندۇرۇلغان) مۇستەقىللىق جاكارلىغان. بۇنىڭدىن باشقا، ئالتاي، ئىلى ئەتراپىدىكى شامان، بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئۇيغۇرلارمۇ ئىسيان كۆتۈرگەن. مانا شۇنداق ئېغىر ئەھۋال يۈز بەرگەندە، ساتۇق بۇغراخان قىلچە ھودۇقماي ناھايىتى سالماقلىق بىلەن ئىسياننى باستۇرۇشقا كىرىشكەن. ئۆزى مۇسۇلمان ئۇيغۇرلاردىن تۈزۈلگەن قوشۇنغا باش بولۇپ خوتەنگە يۈرۈش قىلغان. ئۇ، قاتتىق ئۇرۇشلاردىن كېيىن، خوتەننى مەغلۇپ قىلىپ، شەھەرنى قورشىۋالغان. شەھەر ئىچىدىكى مۇسۇلمان ئۇيغۇرلارنىڭ ماسلىشىپ ياردەم بېرىشى ئارقىلىق شەھەر ئوڭۇشلۇق ئېلىنغان. ساتۇق بۇغراخان خوتەننى بويسۇندۇرۇپ بولغاندىن كېيىن، كۇچادىكى بۇددىست ئۇيغۇرلارغا قارشى يۈرۈش قىلغان. شۇ چاغدا ھىندىستاندىن قالسىلا بۇددا دىنىنىڭ ئىككىنچى يۇرتى دەپ ئاتالغان كۇچا ناھايىتى قاتتىق قارشىلىق كۆرسەتكەن بولسىمۇ مەغلۇپ بولۇپ، باش ئېگىشكە مەجبۇر بولغان. بۇددىست ئۇيغۇر خانلىقلىرى ئىچىدە كۇچا باي، مەدەنىيەتلىك، كۈچلۈك خانلىق ئىدى. ئۇنىڭ تېررىتورىيىسىگە، ھازىرقى كۇچا، بۈگۈر، شايار، باي، ئاقسۇ، توقسۇ ناھىيىلىرى كىرەتتى. كۇچانى مەركەز قىلغا كۇچا خانلىقى جەنۇبتا خوتەن بىلەن غەربتە قەشقەر بىلەن (مارالبېشىدىكى تۇمشۇق چېگرا قىلىنغان)، شەرقتە قارا شەھەر بىلە چېگرىداش بولۇپ، شىمالدا تەڭرىتېغىغا يانداشقان.

ساتۇق بوغراخاننىڭ شۇ قېتىمقى يۈرۈشلىرىدە (مىلادىنىڭ 935 - يىللىرى بولسا كېرەك) خوتەن بىلەن كۇچا بويسۇندۇرۇلغان بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ ئاھالىسىنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك مۇسۇلمان بولماي، بۇددا دىنى ئېتىقادىدا قالغان.

ساتۇق بوغراخان خوتەن بىلەن كۇچاغا قىلغان يۈرۈشلىرىدىن قايتىپ كېلىپ، ئۇيغۇر ئىدىقۇت قاغانلىقىنى بويسۇندۇرۇش تەييارلىقىنى قىلغان. ئۇ ئۇيغۇر ئىدىقۇت قاغانلىقىنى بويسۇندۇرۇش ئۈچۈن، قاراخانىيلار قوشۇنلىرىنى ئىككى يۆنىلىش بويىچە شىمال (ئىلى تەرەپ) ۋە جەنۇب (قارا شەھەر تەرەپ) تەرەپتىن ئاتلاندۇرغان. بۇ چاغدا، ئۇيغۇر ئىدىقۇت قاغانلىقىنىڭ تەختىدە كىمنىڭ ئولتۇرغانلىقى نامەلۇم، ئەگەر ساتۇق بوغراخاننىڭ ئۇيغۇر ئىدىقۇت قاغانلىقىنى بويسۇندۇرۇش ئۈچۈن قوشۇن ماڭدۇرغان ۋاقتى مىلادىنىڭ 940 - يىلىغا توغرا كېلىدىغان بولسا، ئۇ چاغدا، ئۇيغۇر ئىدىقۇت قاغانلىقىنىڭ قاغانى ئىردىمىن قاغان (مىلادىنىڭ 940 - يىلدىن 948 - يىلىغىچە قاغان بولغان) بولغان بولىدۇ.

www.uyghurkitap.com

ئۇيغۇر ئىدىقۇت قاغانلىقىنى بويسۇندۇرۇش ئۈچۈن يولغا چىققان قاراخانىي قوشۇنلىرى بىر قانچە قېتىملىق قاتتىق ئۇرۇشلار ئارقىلىق ئىدىقۇت بۇددىستلىرى ئۈستىدىن غەلىبە قىلغان. لېكىن، ئۇيغۇر ئىدىقۇت قاغانلىقىدىكى بۇددىست ئۇيغۇرلار بۇددا ئېتىقادىدا قېلىش شەرتى بىلەن قاراخانىيلار دۆلىتىنىڭ مەركىزى قەشقەرگە بويسۇنغان.

ئۇيغۇر ئىدىقۇت قاغانلىقىنى قايتىدىن بويسۇندۇرۇش ئۈچۈن ئېلىپ بېرىلغان ئۇرۇشلاردا ئەبۇ نەسر سامانىنىڭ ئوغلى ئابدۇلپەتتاھ ناھايىتى ئۈنۈملۈك خىزمەت كۆرسىتىپ، يۈكسەك شۆھرەتكە ئىگە بولغان. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن ساتۇق بۇغراخان، ئۇنىڭغا «ئالىپ تېكىن» (قەھرىمان شاھزادە) ئۇنۋانىنى بەرگەن.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىپ مۇسۇلمان بولۇشىدا ئۆمرىنى كۈرەش بىلەن ئۆتكۈزگەن، قاراخانىيلار دۆلىتىنى قۇدرەتلىك ھالغا كەلتۈرۈشنىڭ ئاساسىنى سالغان، ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتىنىڭ گۈللەپ ياشناپ، شانلىق بىر باسقۇچقا قەدەم قويۇشى ئۈچۈن كەڭ شارائىت يارىتىپ بەرگەن تالانتلىق ھەربىي يولباشچى، دانىشمەن سىياسەتچى، ئاتاقلىق مەرىپەتپەرۋەر قەتئىي ئىرادىلىك بولغان ساتۇق بۇغراخان مىلادىنىڭ 956 ـ يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن. ئۇنىڭ جەسىتى ئۆز ۋەسىيىتى بويىچە، ئۇنى مۇسۇلمان قىلغان ھۆرمەتلىك ئۇستازى ئەبۇ نەسر سامانىنىڭ يېنىغا دەپنە قىلىنغان. ئاتۇشتىكى ھەزرىتى سۇلتان مازىرى ساتۇق بۇغراخاننىڭ جەسىتى دەپنە قىلىنغان جاينىڭ دەل ئۆزى. مانا شۇ ھەزرىتى سۇلتان مازىرىدا ئەبۇ نەسر سامانىنىڭمۇ قەبرىسى بار.

مۇسا بۇغراخان ۋە سۇلايمان ئارسلانخان

ساتۇق بوغراخاننىڭ بايتاش (مۇسۇلمانچە ئىسمى مۇسا)، توڭگا ئىلىك (مۇسۇلمانچە ئىسمى سۇلايمان) ئاتلىق ئىككى ئوغلى بولغان. ساتۇق بۇغراخان ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، مۇسا بۇغراخان قاراخانىيلارغا قاغان بولغان. مۇسا بۇغراخان (956 ـ 958) ئانچە ئۇزۇن ئۆتمەي ئالەمدىن ئۆتتى.

سۇلايمان ئارسلانخاننىڭ ۋاقتىدا (958 ـ 970) ئىسلام دىنى ئۇيغۇرلار ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەر ئارىسىدا كەڭ ۋە چوڭقۇر ھالدا يىلتىز تارتتى. مىلادىنىڭ 960 ـ يىلى يەتتەسۇ ۋە تارىم ۋادىسىدا ئولتۇراقلاشقان 200 مىڭ ئۆيلۈك ئۇيغۇر مۇسۇلمان بولدى. شۇ يىلى سۇلايمان ئارسلانخان ئىسلام دىنىنى دۆلەت دىنى دەپ جاكارلىدى.

خۇددى شۇ مەزگىلدە خوتەن ۋە ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى ئىسيان كۆتۈردى. سۇلايمان ئارسلانخان خوتەن بۇددىستلىرىنى بويسۇندۇرغان بولسىمۇ، ئۇلار يەنە ئىسيان كۆتۈردى. تارىخىي پاكىتلارغا ئاساسلانغاندا، خوتەندىكى بۇددىست ئۇيغۇرلار بىلەن بولغان ئۇرۇش مىلادىنىڭ 975 - يىلىدىن تارتىپ، 998 - يىلىغىچە (20 يىل) سوزۇلغان.

سۇلايمان ئارسلانخان مىلادىنىڭ 965 - يىلى قاراخانى قوشۇنلىرىنى ئالىپ تېكىن باشچىلىقىدا ئىلى دەرياسىنىڭ شىمالىدىكى مىڭلاق (ھازىرقى غۇلجا) غا ماڭدۇرغان. ئالىپ تېكىن مىڭلاقتىكى ئۇيغۇرلارنى مەغلۇپ قىلغاندىن كېيىن، بۇددا ئىبادەتخانىلىرىنى يەر بىلەن يەكسان قىلىۋەتكەن. مانا شۇ ئۇرۇش توغرىسىدا توقۇلغان قوشاقلار ئالاھىدە ئەھمىيەتكە ئىگە:

كېمە ئىچىگە ئولتۇرۇپ،
ئىلى سۈيىنى كەچتۇق بىز.
ئۇيغۇر تەرەپكە يۈزلىنىپ،
مىڭلاق ئېلىنى ئاچتۇق بىز[1].

تۈن بىلەن باستۇق،
ھەر تەرەپتىن بۆكتۈرمە قويدۇق،
ئاتلىرىنىڭ كوكۇلالىرىنى كەستۇق،
مىڭلاق ئەرلىرىنى سويدۇق[2].
بەلگە تاقاپ ئاتلارغا،
ئۇيغۇردىكى تاتلارغا،
ئوغرى ياۋۇز ئىتلارغا،
خۇددى قۇشلاردەك ئۇچتۇق[3].

قاراخانىيلارنىڭ خوتەندىكى ئۇيغۇر بۇددىستلارغا قارشى ئېلىپ بارغان ئۇرۇشلىرى توغرىسىدىمۇ قوشاقلار توقۇلغان، مەسىلەن:

(1) مەھمۇد كاشغەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى» ئۇيغۇرچە III توم 324 - بەت.
(2) «تۈركىي تىللار دىۋانى» ئۇيغۇرچە I توم 565 - بەت.
(3) «تۈركىي تىللار دىۋانى» ئۇيغۇرچە I توم 630 - بەت.

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يېڭى ئادرېسى

كەلكۈن بولۇپ ئاقتۇق،
كەنتلەرنىڭ ئۈستىگە چىقتۇق،
بۇتخانىنى يىقتتۇق،
بۇت ئۈستىگە چىچتۇق[1].

سۇلايمان ئارسلانخان مىلادىنىڭ 970 ـ يىلى ئالپ تېكىننى ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنى بويسۇندۇرۇپ، ئۇلارنى مۇسۇلمان قىلىشقا ئەۋەتكەن، ئالپ تېكىن ئاقسۇ، كۇچادىن ئۆتۈپ قارا شەھەرنى ئىشغال قىلغان. ئاندىن كېيىن ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ قىشلىق پايتەختى قاراغوجىغا ھۇجۇم قىلغان. قانلىق ئۇرۇشلاردىن كېيىن، ئۇيغۇر ئىدىقۇت خاقانلىقىنىڭ خاقانى ئارسلان تېكىن (مىلادىنىڭ 948 ـ يىلىدىن 980 ـ يىلىغىچە خاقان بولغان) مەغلۇپ بولۇپ بەشبالىققا چېكىنگەن. ئالپ تېكىن ھازىرقى تۇرپان ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى جايلارنى ئىگىلىۋالغاندىن كېيىن، بەشبالىققا قاراپ يۈرۈش قىلغان. لېكىن ئارسلان تېكىن بەشبالىقنىڭ جەنۇبىدىكى تەڭرىتېغىنىڭ قاراغوجىغا بارىدىغان يولدىكى تاغ ئېغىزىغا نۇرغۇن قوشۇن توپلاپ، ھەل قىلغۇچ ئۇرۇشقا تەييارلىنىپ تۇرغان. ئالپ تېكىن ئەنە شۇ جايدا بولغان ئۇرۇشتا ئۆلگەن. ئېغىر مەغلۇبىيەتكە يولۇققان قاراخانى قوشۇنلىرى تەرەپ ـ تەرەپكە تاراپ كەتكەن. ئارسلان تېكىن قارا غوجا بىلەن قارا شەھەرنى قاراخانىيلاردىن تارتىۋالغان.

رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، ئالپ تېكىننىڭ جەسىتى ئۇرۇش بولغان جاي (تەڭرىتېغىنىڭ قاراغوجىغا بارىدىغان يولدىكى تاغ ئېغىزى) غا دەپنە قىلىنغان. XIV ئەسىردە، تۇرپاندىكى بۇددىست ئۇيغۇرلار تولۇق مۇسۇلمان بولغاندىن كېيىن، ئالپ تېكىننى خاتىرىلەش يۈزىسىدىن ھازىرقى تۇرپان ئاستانىدا «ئەلپەتتا» ناملىق مازارنى بىنا قىلغان، «ئەلپەتتا» ئالپ تېكىننىڭ ئەسلى ئىسمى ئابدۇلپەتتاھنىڭ ئۆزگىرىشىدىن كېلىپ چىققان.

تۇرپاندىكى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا، «قاراغوجا» دېگەن ئىسىم توغرىسىدا مۇنداق بىر رىۋايەت ھازىرغىچە ساقلانغان. ئېيتىلىشىچە، ئالپ تېكىن ئۇيغۇر ئىدىقۇت

(1) «تۈركىي تىللار دىۋانى» ئۇيغۇرچە I توم 448 ـ بەت.

قاغانلىقىنىڭ قىشلىق پايتەختىگە ھۇجۇم قىلغاندا، قارارگاھىنى ھازىرقى سىڭگىم ئېغىزىغا جايلاشتۇرغانىكەن. ھەركۈنى تاڭ ئاتقاندا، ئالىپ تېكىن ئاتقا مىنىپ شەھەرگە ھۇجۇم قىلىش ئۈچۈن سىڭگىم ئېغىزىدىن چىققاندا، شەھەر سېپىلى ئۈستىدە تۇرغان بۇددىست ئۇيغۇرلار «قاراغۇجا كەلدى»، «قاراغۇجا كەلدى» دەپ ۋارقىرىشىدىكەن. مانا شۇ «قاراغوجا» دېگەن ئىسىم كېيىنكى كېلىپ شەھەرنىڭ ۋە شۇ شەھەر يېنىدىكى يېزىنىڭ نامى بولۇپ قالغان. ھازىر تۇرپان ئاستانىدىكى كونا شەھەرنى «ئىدىقۇت شەھىرى» ۋە «قاراغوجا» دەپ ئاتىشىدۇ. يەنە «قاراغوجا» دەپ ئاتىلىدىغان ناھايىتى چوڭ بىر يېزىمۇ بار.

تارىختا، قەدىمكى چاغلاردا، ھازىرقى تۇرپان ئاستانىدىكى كونا شەھەرنى «ئىدىقۇت شەھىرى» دەپ ئاتىغانلىقى توغرىسىدا تازا ئېنىق مەلۇمات يوق.

نېمە ئۈچۈن، بۇددىست ئۇيغۇرلار ئالىپ تېكىننى «قاراغۇجا» دېگەن؟ رىۋايەتتە ئېيتىلىشىچە: ئالىپ تېكىن قاراخانىيلارنىڭ شاھزادىلىرى قاتارىدىكى قەھرىمان بولغانلىقى ئۈچۈن، «قاراخانىيلار» دىكى «قارا» نى نەزەرگە ئېلىپ، ئۇنى «قاراغوجا» دەپ ئاتىغانىكەن. يەنە شۇ رىۋايەتنىڭ باشقىچىرەك خىلىمۇ بار. ئۇنىڭدا ئالىپ تېكىن، ئەرەب بولغانلىقى[1] ئۈچۈن چىرايى قارا ئىكەن، شۇڭا ئۇنى «قاراغوجا» دەپ ئاتىغان، دېيىلىدۇ. بىزنىڭچە بۇ رىۋايەت ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن ئەمەس. چۈنكى ئالىپ تېكىن ئەرەب بولماستىن، بەلكى ئىران نەسلىگە مەنسۇپ بولغان تاجىكلاردىن كېلىپ چىققان سامانىلارنىڭ ئەۋلادى ئىدى. بىز رىۋايەتنىڭ باشتىكىسىنى قوبۇل قىلىشىمىز لازىم. چۈنكى ئالىپ تېكىننىڭ «قاراغوجا» دەپ ئاتىلىشى «قاراخانىيلار» دىكى «قارا» سۆزىگە مۇناسىۋەتلىك بولسا كېرەك. بۇ ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇندەك تۇرىدۇ.

شۇنىمۇ ئېيتىپ ئۆتۈش كېرەككى، ھازىرقى سىڭگىم ئېغىزىدا «ئاتلاشغوجام» دېگەن بىر جايمۇ بار، تۇرپان خەلقى ئارىسىدا ھېلىغىچە ساقلىنىپ قالغان رىۋايەتتە ئېيتىلىشىچە: ئالىپ تېكىن تاڭ ئاتقاندا، شەھەرگە ھۇجۇم قىلىش ئۈچۈن ماڭىدىغان چاغدا، شۇ جايدىن ئاتقا مىنىدىكەن. كىشىلەر مانا شۇ ۋەقەنىڭ خاتىرىسى ئۈچۈن ئاشۇ جايغا «ئاتلاشغوجام» دەپ نام بەرگەن.

(1) «ئەلىيەتتا» مازىرىدىكى نەسەبنامىدە ئالىپ تېكىننى پەيغەمبەر ئەۋلادى قىلىپ كۆرسەتكەن ئا.

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يىڭى ئادرىسى

ئون بىرىنچى باب: سامانىلار ۋە قاراخانىيلار

سامانىلار پادىشاھلىقى

مىلادىنىڭ 730 ـ يىللىرىدىلا، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ تاغىسى ئابباسنىڭ ئەۋرىسى مۇھەممەد ئىبنى ئەلى ئۇمەۋىيلەرگە قارشى ھەرىكەت باشلىدى. ئۇنىڭ تەرەپدارلىرى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام بىلەن بىۋاسىتە قان قېرىنداشلىقى بولمىغان ئۇمەۋىيلەرگە قارىغاندا، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام بىلەن بىۋاسىتە قان قېرىنداشلىقى بولغان ئابباسىلار تەختنى ئىگىلەشكە تولىمۇ ھەقلىق دېگەن قاراشنى تارقىتىشتى.

ئاببابسىلار ھەرىكىتىگە ئابا مۇسلىم يېتەكچىلىك قىلدى. ئۇنىڭ تەرىپىنى ئالىدىغانلار چاپسانلىق بىلەن كۆپىيىپ كەتتى. مىلادىنىڭ 748 ـ يىلى ناسىر ئىبنى سەييار ئابا مۇسلىمگە تاقابىل تۇرالماي، خوراساننى تاشلاپ قاچتى. مىلادىنىڭ 750 ـ يىلى ئۇمەۋىيلەرخەلىپىلىكى ئۇزۇل ـ كېسىل ئاغدۇرۇلدى. ئابباسىلار ئۇمەۋىيلەر خاندانىنىڭ ئەزالىرىنى رەھىمسىزلەرچە جازالاپ ئۆلتۈردى.

ئابباسىلار خەلىپىلىرىدىن سەففاھ (مىلادىنىڭ 750 ـ يىلىدىن 754 ـ يىلىغىچە خەلىپە بولغان) ۋە مەنسۇر (754 ـ 775)، مەھدى (775 ـ 785) لەرنىڭ دەۋرىدە، ئابباسىلار خەلىپىلىكى ناھايىتى ئېغىر ئەھۋالدا قالدى. 750 ـ يىلى شارىك بۇخارادا، 755 ـ يىلى سۇنباد تېھراندا، 775 ـ يىلى مۇقەننا ئوتتۇرا ئاسىيادا ئابباسىلارغا قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈردى. بۇ قوزغىلاڭلار ئىچىدە مۇقەننا قوزغىلىڭى ئون يىل (مىلادىنىڭ 775 ـ يىلىدىن 785 ـ يىلىغىچە) داۋام قىلدى.

ئابباسىلار توختىماي داۋام قىلغان قوزغىلاڭلارنىڭ زەربىسىدىن ئاجىزلاپ كەتتى. ئۇلار بويسۇندۇرۇلغان خەلقلەرنى ئىدارە قىلغىنىدا، ئەرەبلەردىن نائىب قويغانغا قارىغاندا، يەرلىك خەلقنىڭ يۇقىرى تەبىقىسىدىن ئۆزىگە سادىق بولغانلاردىن نائىب قويۇشنىڭ ئەۋزەللىكىنىمۇ تەجرىبىلەردىن چۈشەنگەن.

ئابباسىلار ئوتتۇرا ئاسىيانى ئىدارە قىلىشتا، يەرلىك ئاقسۆڭەكلەرگە يۆلىنىشكە قارار قىلدى. باشتا خوراسانلىق خالىد ئىبنى بارماقنىڭ ئەۋلادلىرى ئاببابسىلار خەلىپىلىكى تەشكىل بولغان كۈندىن باشلاپلا يۇقىرى مەنسەپلەرنى ئىگىلىۋالغانىدى، لېكىن، ھارۇن رەشىدنىڭ ۋاقتىدا (786 ـ 809) بارماقىلەرگە قاقشاتقۇچ زەربە بېرىلدى. ئۇلارنىڭ ئورنىنى ھىراتنىڭ بوشاڭ دېگەن يېرىدىن

چىققان تاھىر ئىگىلىدى، تاھىر ھارۇن رەشىدنىڭ ئوغۇللىرى ئەمىن (809 ـ 813) بىلەن مۆمىن (813 ـ 833) ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەشتە، مۆمىنگە ياردەم بەردى. ئۇ، مۆمىننىڭ باغدادنى ۋە تەختنى ئىگىلىشىدە رول ئوينىغانلىقى ئۈچۈن، مىلادىنىڭ 821 ـ يىلى خوراسانغا نائىب قىلىپ تەيىنلەندى. شۇنىڭدىن باشلاپ تاھىر مۇستەقىل بولۇۋالدى. ئەسلىدە خوراسانغا نائىب بولغانلار ماۋەرائۇننەھرنىمۇ نائىبلىق قىلاتتى. تاھىر ئىبنى ھۈسەيىن (821 ـ 822) تەلھە ئىبنى تاھىر (822 ـ 828)، ئابدۇللاھ ئىبنى تاھىر (830 ـ 844)، تاھىر ئىبنى ئابدۇللاھ (844 ـ 862) قاتارلىقلار كۆرۈنۈشتە ئابباسىيلارغا بويسۇنغاندەك بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە مۇستەقىل تاھىرىيلەر دۆلىتىنىڭ ھۆكۈمرانلىرى بولغانىدى.

تاھىرىيلەر دەۋرىدە (مىلادىنىڭ 820 ـ يىلىدىن 870 ـ يىلىغىچە) نائىبلار سۈپىتىدە تاھىرىيلەرگە بويسۇنغان سامانىيلار باش كۆتۈرۈشكە باشلىدى.

سامان ئەسلىدە خوراسانلىق تاجىك بولۇپ، ئاتەشپەرەس ئىدى. ئۇ خەلىپە مۆمىننىڭ ۋاقتىدا مۇسۇلمان بولغان. ئۇ تاھىر تەرىپىدىن مەرۋگە نائىب قىلىپ تەيىنلەنگەندىن باشلاپ، مۆمىننىڭ كۆزىگە ئىسسىق كۆرۈنۈپ قالغان.

تاھىر مىلادىنىڭ 821 ـ يىلى سامانىنىڭ ئوغلى ئەسەتنىڭ ئوغۇللىرىدىن نۇھنى سەمەرقەندگە (مىلادىنىڭ 821 ـ يىلىدىن 840 ـ يىلىغىچە نائىب بولدى)، ئەھمەدنى پەرغانىگە (821 ـ 864)، يەھيانى تاشكەنتكە (821 ـ 856) نائىب قىلىپ تەيىنلىگەن.

مىلادىنىڭ 870 ـ يىلى تاھىرىيلەر خاندانى يىقىلدى. شۇنىڭدىن كېيىن سامانىيلار ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ بىر قىسمى، ئافغانىستان ۋە خوراساننى ئۆز ئىچىگە ئالغان تېررىتورىيىدە باش كۆتۈرۈپ سامانىيلار پادىشاھلىقىنى تەشكىل قىلدى. ئۇلار بۇ يېڭى تەشكىل تاپقان دۆلەتكە بوۋىسى سامانىنىڭ نامىنى قويۇپ، ئۇنى سامانىيلار پادىشاھلىقى دەپ ئاتىدى.

ئابباسىيلار خەلىپىلىكىنىڭ، مۆمىن، مۇتەسىم I (833 ـ 842) ۋاسىق I (842 ـ 847، موتىۋەككىلI (847 ـ 861، مۇنتەسىر (861 ـ 862)، مۇستەئىن I (862 ـ 866، مۇتىز (866 ـ 869)، مۇھتەدى (869 ـ 870) قاتارلىق خەلىپىلىرى تاھىرىيلەرنىڭمۇ، سامانىيلارنىڭمۇ مۇستەقىللىق ھەرىكەتلىرىگە قىلچە چەك قويالمىدى. ئابباسىيلار خەلىپىلىكى تەخت ئۈچۈن بولغان كۈرەشلەردە ۋە بويسۇندۇرۇلغان خەلقلەرنىڭ قوزغىلاڭلىرىنىڭ قاقشاتقۇچ زەربىلىرىدە ئاجىزلاپ كەتكەنىدى.

قاراخانىيلارنىڭ سامانىيلارغا قىلغان يۈرۈشلىرى

مىلادىنىڭ 970 ـ يىلى سۇلايمان ئارسلانخان ئالەمدىن ئۆتتى. قاراخانىيلارغا مۇسا بۇغراخاننىڭ ئوغلى ئەلى ئارسلانخان قاغان بولدى. ئەلى ئارسلانخاننىڭ ۋاقتىدا (مىلادىنىڭ 970 ـ يىلدىن 998 ـ يىلغىچە)، قاراخانىيلارنىڭ سامانىيلار پادىشاھلىقىنى يوقىتىش ئىشىنى ئاساسەن ئورۇندىدى. سۇلايمان ئارسلانخاننىڭ ئوغلى ھارۇن بۇغراخان ئەلى ئارسلانخاننىڭ ئورۇنباسىرى ئىدى. ھارۇن بۇغراخان ئەلى ئارسلانخاننىڭ تاپشۇرۇقى بويىچە، ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنى ۋە ئۇنىڭدىن باشقا بويسۇنۇشتىن باش تارتقان خانلىقلارنىڭ ھەممىسىنى بويسۇندۇردى. شۇ دەۋردە، قاراخانىيلار دۆلىتى ئىچكى جەھەتتە تولۇق بىرلىككە كەلدى ۋە خاتىرجەملىككە ئېرىشتى. ھارۇن بۇغراخان سىياسىي جەھەتتە تەدبىرلىك، ھەربىي جەھەتتە ساتۇق بۇغراخاندىن قېلىشمايدىغان باتۇر ئادەم ئىدى. ئۇ قاراخانىيلار دۆلىتىدىكى مۇسۇلمانلار ۋە غەيرىي مۇسۇلمانلاردىن ناھايىتى ئىنتىزاملىق، جەڭگىۋارلىقى ئۈستۈن، قۇدرەتلىك قوشۇن تەشكىللەپ، دۆلەتنىڭ ھەربىي كۈچىنى مىسلى كۆرۈلمىگەن دەرىجىدە كۈچەيتتى. ئۇ مانا شۇ كۈچكە تايىنىپ تۇرۇپ، سامانىيلار پادىشاھلىقىنى يوقىتىپ، ئۇنىڭ تېررىتورىيىسىنى قاراخانىيلار دۆلىتىگە قوشۇۋالماقچى بولدى.

ھارۇن بۇغراخاندىن بۇرۇن قاراخانىيلار بىلەن سامانىيلار ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت ناسىر ئىبنى ئەھمەد (مىلادىنىڭ 865 ـ يىلىدىن 893 ـ يىلىغىچە ھۆكۈمران بولغان)، ئىسمائىل ئىبنى ئەھمەد (874 ـ 907)، ئەھمەد ئىبنى ئىسمائىل (907 ـ 914)، ناسىر(II) ئىبنى ئەھمەد (914 ـ 943)، نۇھ ئىبنى ناسىر (943 ـ 954)، ئابدۇلمالىك (954 ـ 961)، ناسىر(III) (بۇ تەختتە بىر كۈنلا ئولتۇرغانىكەن)، مەنسۇر ئىبنى نۇھ (961 ـ 976) قاتارلىق سامانى پادىشاھلىرى دەۋرىدە ھەم دۈشمەنلىك ھەم دوستانىلىق بىلەن ئۆتكەن. يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، ئىسمائىل ئىبنى ئەھمەد بىلەن ئوغۇلچاق ئارىسىدا ئۇرۇشلار داۋام قىلغان بولسا، ساتۇق بۇغراخان ۋاقتىدىن باشلاپ قاراخانىيلار بىلەن سامانىيلار دوستانە ئۆتۈشكە باشلىغان. بۇنداق مۇناسىۋەت خېلى ئۇزۇن داۋام قىلغان.

سامانىيلار پادىشاھلىقى نۇھ ئىبنى مەنسۇرنىڭ ۋاقتىدا (976 ـ 997) ناھايىتى خەتەرلىك ئەھۋالغا دۇچ كەلدى. شۇ چاغدا، سامانىيلار پادىشاھلىقى ھاكىمىيەت تالىشىش كۈرىشى، يەرلىك فېئوداللارنىڭ توپىلاڭلىرى سەۋەبىدىن ھالسىراشقا باشلىغانىدى. ئىچكى توپىلاڭنى بېسىقتۇرۇش ئۈچۈن ئادەم كۈچى ۋە ماددىي

كۆچلەر كۆپلەپ سەرپ قىلىنغاندىن تاشقىرى، مالىيە جەھەتتىنمۇ ناھايىتى نۇرغۇن بايلىق سەرپ قىلىنغان ئىدى. مالىيە قىيىنچىلىقىغا يولۇققان سامانى ھۆكۈمرانلىرى پۇقرالار ئۈستىدىكى خىلمۇ خىل ئالۋان - ياساقلارنى ئېغىرلاتتى، بۇنداق قىلىش ئاممىنىڭ ئومۇميۈزلۈك نارازىلىقىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. يەنە بىر تەرەپتىن، سامانىلار قوشۇنىنىڭ ئاتلىق قىسىملىرى تولىراق تۈركىي خەلقلەردىن بولۇپ، بۇ قىسىملار ئۇلار نىسبەتەن ئىشەنچسىز ئىدى. ھەممىدىن خەتەرلىكى سامانىلارنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ھەربىي باشلىقلىرىنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك ئوغۇزلاردىن ئىدى. ئۇلار سامانىلارنىڭ ھەربىي كۈچلىرىنى تىزگىنلەپ تۇراتتى. سامانىلارنىڭ خوراسان نائىبلىرىمۇ ئوغۇزلاردىن ئىدى.

ھارۇن بوغراخان ئەلى ئارسلاننىڭ كۆرسەتمىسى بويىچە سامانىلارنىڭ ئىچكى جەھەتتىكى ئاجىزلىقىدىن پايدىلىنىپ، مىلادىنىڭ 990 - يىلى ئىسفىجابنى سامانىلار قولىدىن تارتىۋالدى. سامانىلار مىلادىنىڭ 890 - يىلى (بۇ چاغدا ئۇلار ئەرەبلەرنىڭ نائىبى ئىدى) ئىسفىجابنى بېسىۋالغانىدى.

ھارۇن بوغراخان ئىسفىجابنى بېسىۋالغاندىن كېيىن، قاراخانىيلارنىڭ نۇرغۇن سانلىق قوشۇنلىرىنى يەتتەسۇغا توپلىدى. ئۇ سامانىلار بىلەن بولىدىغان ئۇرۇشقا پۇختا تەييارلىق قىلدى.

ھارۇن بۇغراخان سامانىلارنىڭ پايتەختى بۇخاراغا ھۇجۇم قىلىشتىن بۇرۇن، سامانىلارنىڭ خوراسانغا قويغان نائىبى ئەبۇ ئەلى سىمجورى (كېلىپ چىقىشى ئوغۇزلاردىن) بىلەن مەخپىي سۆھبەت ئېلىپ باردى. سۆھبەت ئارقىلىق تۈزۈلگەن بىتىمنامىگە كۆرە، ماۋەرائۇننەھرى قاراخانىيلارنىڭ قولىغا ئۆتكەندىن كېيىن، ئامۇ دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى جايلار ئەبۇ ئەلى سىمجورىنىڭ باشقۇرۇشىغا بېرىلىدىغان بولدى.

ھارۇن بوغراخان ھەر تەرەپلىمە پۇختا تەييارلىق قىلغاندىن كېيىن، مىلادىنىڭ 992 - يىلى قاراخانىي قوشۇنلىرىغا ئۆزى باش بولۇپ، يەتتەسۇدىن يولغا چىقىپ، سامانىلار پادىشاھلىقىغا شىددەت بىلەن ئومۇميۈزلۈك ھۇجۇم باشلىدى. بۇنداق خەتەرلىك ئەھۋالغا يولۇققان سامانىلار پادىشاھى نۇھ ئىبنى مەنسۇر ئومۇمىي سەپەرۋەرلىك يۈرگۈزۈپ، قارشىلىق كۆرسەتمەكچى بولدى. ھارۇن بۇغراخان ناھايىتى كۆپ سانلىق قوشۇن بىلەن بۇخاراغا قاراپ ماڭدى. تارىخىي خاتىرىلەردە، قاراخانىيلارنىڭ بۇخاراغا ھۇجۇم قىلغان قوشۇنلىرىنىڭ ئېنىق سانى ھەققىدە ھېچقانداق مەلۇمات يوق. نۇھ ئىبنى مەنسۇرنىڭ ئومۇمىي سەپەرۋەرلىك

www.uyghurkitap.com

بۇيرۇقى ئانچە ئۇنۇم بەرمىگەن بولسا كېرەك. ئۇنىڭ ئۈستىگە، سامانى قوشۇنلىرىغا يېتەكچىلىك قىلىدىغان ھەربىي يولباشچىلار (تولىسى ئوغۇزلاردىن كېلىپ چىققان) نۇھ ئىبنى مەنسۇرنى قوللىمىدى. ئەنە شۇنداق ئەھۋال ئاستىدا، ھارۇن بوغراخان باشچىلىقىدىكى قاراخانى قوشۇنلىرى ئانچە قارشىلىققا ئۇچرىمايلا ئالغا ئىلگىرىلىدى.

ھارۇن بوغراخان بىرىنچى قەدەمدە، نۇھ ئىبنى مەنسۇرنىڭ ئايانچ تېكىن باشچىلىقىدىكى قوشۇنلىرىنى تارمار قىلدى. ئايانچ تېكىننى ئەسىر ئالدى. مەغلۇبىيەت خەۋىرىنى ئاڭلىغان نۇھ ئىبنى مەنسۇر ناھايىتى غەيرەتلىك ۋە قەتئىي ئادەم بولۇشىغا قارىماي، تەمتىرەپ قالدى. بىز يۇقىرىدا ئېيتقاندەك، ئۇنىڭ ئەھۋالى ئېغىر ئىدى. شۇنداق بولسىمۇ نۇھ ئىبنى مەنسۇر ناھايىتى قابىلىيەتلىك، لېكىن تولىمۇ ئىشەنچسىز بولغان ھەربىي يولباشچىلىرىدىن بىرى بولغان پايىق تېكىننى نۇرغۇن سانلىق قوشۇن بىلەن ھارۇن بوغراخانغا قارشى ماڭدۇردى. پايىق تېكىن بۇخارا ئەتراپىدا بولغان ئۇرۇشتا سامانىلارغا خائىنلىق قىلدى، سامانى قوشۇنلىرى مەغلۇپ بولدى. پايىق تېكىننىڭ خائىنلىقى شۇنىڭدىن مەلۇم بولدىكى، ئۇ، چاپسانلا ھارۇن بوغراخان تەرىپىدىن تىرمىز ۋە بەلخقە نائىب قىلىپ تەيىنلەندى.

پايىق تېكىننىڭ خائىنلىق قىلىشى ۋە بۇخارا ئەتراپىدىكى مەغلۇبىيەت نۇھ ئىبنى مەنسۇرنى پايتەختتىنى تاشلاپ قېچىشقا مەجبۇر قىلدى. ھارۇن بوغراخان مىلادىنىڭ 992 ـ يىلى تەنتەنىلىك ھالدا سامانىلار پادىشاھلىقىنىڭ بۇخارادىكى ئوردىسى جويمولىيانغا كىردى. لېكىن، ھارۇن بوغراخان بۇخارادا ئۇزۇن تۇرالمىدى. چۈنكى ئۇنىڭ كېسىلى (گېمورروي كېسىلى) قوزغىلىپ قالغانىدى. شۇڭا، ئۇ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى گۈزەل شەھەرلەرنىڭ بىرى بولغان سەمەرقەندكە بېرىپ، ئۇ يەردىكى ناھايىتى ھاۋالىق چىرايلىق، شاھانە بىر باغدا ئارام ئالدى. ئۇ سەمەرقەندتىمۇ ئۇزاق تۇرالمىدى. كېسىلى بارغانسېرى ئېغىرلاشقانلىقتىن، سەمەرقەندتىن چىقىپ قەشقەرگە ماڭدى. ھارۇن بوغراخان يولدا كېتىۋېتىپ ئاتېبىشى (ھازىرقى قىرغىزىستان تېررىتورىيىسىدە) دېگەن جايغا كەلگەندە ئالەمدىن ئۆتتى. جەسىتى قەشقەرگە كەلتۈرۈلۈپ، ھازىرقى قەشقەر شەھىرىنىڭ ئەتراپىدىكى بەشكېرەمنىڭ قاراساقال دېگەن كەنتىگە دەپنە قىلىندى. ھازىر قەشقەر خەلقى قىلىچ بوغراخان دەپ ئاتايدىغان مازار دەل مانا شۇ ھارۇن بوغراخاننىڭ مازىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ھارۇن بۇغراخان بۇخارانى ئالغاندىن كېيىن، ئەلى ئارسلانخان قاراخانىيلار دۆلىتىنى ياخشى باشقۇرۇش ئۈچۈن «ئىلىكخان» ئۇنۋانىدا ئىككى باش ۋالىي بەلگىلىدى. ئۇنىڭ بىرى تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالىي ۋە سىر دەرياسىنىڭ شەرقىدىكى جايلارنى قاراخانىيلارنىڭ قەشقەردىكى قاغانىغا ۋاكالىتەن باشقۇرىدىغان ئىلىكخان ئىدى. بۇنىڭ تۇرىدىغان شەھىرى بالاساغۇن قىلىپ بەلگىلەندى. ئىلىكخانلارنىڭ يەنە بىرى ماۋەرائۇننەھرنى باشقۇردى. بۇنىڭ باش شەھىرى ئۆزكەنت بولدى. ھارۇن بۇغراخاننىڭ بالاساغۇنغا قاراخانىيلارنىڭ شاھزادىلىرىدىن تۇغانخان I نى باش ۋالىي قىلىپ تەيىنلىدى. بۇ شىمالىي ئىلىكخان دەپ ئاتالدى. ئۆزكەنتكە باش ۋالىي قىلىپ ئەلى ئارسلانخان ئۆز ئوغلى ناسىرنى تەيىنلىدى. بۇ غەربىي ئىلىكخان دەپ ئاتالدى.

ھارۇن بۇغراخاننىڭ ئالەمدىن ئۆتۈشى بىلەن قىسقا مۇددەتلىك بولسىمۇ نۇھ ئىبنى مەنسۇرنىڭ ئەھۋالى ياخشىلانغاندەك بولدى. ھارۇن بۇغراخان بۇخارانى ئالغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئەبۇ ئەلى سىمجۇرى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى يامانلاشقان ئىدى. ئەبۇ ئەلى سىمجۇرى باشتا سامانىيلارغا قارشى ئىسيان كۆتۈرۈپ، ھارۇن بۇغراخان تەرىپىنى ئالغان، ھارۇن بۇغراخان بۇخارانى ئالغاندىن كېيىن ئەبۇ ئەلى سىمجۇرى ھارۇن بۇغراخانغا بەرگەن ۋەدىسىدىن يېنىۋېلىپ (ئۇ سامانىيلار تېررىتورىيىسىنى ھارۇن بۇغراخان بىلەن بۆلۈۋېلىشقا كېلىشكەنىدى) نۇھ ئىبنى مەنسۇر تەرىپىگە ئۆتۈپ كەتتى.

نۇھ ئىبنى مەنسۇر ھارۇن بۇغراخاننىڭ ئالەمدىن ئۆتۈشى ۋە ئەبۇ ئەلى سىمجۇرىنىڭ ياردەم بېرىشىدىن پايدىلىنىپ، مىلادىنىڭ 992 - يىلى 8 - ئاينىڭ 12 - كۈنىدە بۇخاراغا كىردى. نۇھ ئىبنى مەنسۇر ھارۇن بۇغراخاننىڭ بۇخاراغا قويغان ھاكىمى ئەزىزنى ئۆلتۈردى. ئەزىز نۇھ ئىبنى مەنسۇرنىڭ ئۆز ئۆكىسى ئىدى.

نۇھ ئىبنى مەنسۇر بۇخارانى بېسىۋالغان بولسىمۇ ئۇنىڭ ئەھۋالى ياخشىلىنىشقا قاراپ ماڭمىدى. چۈنكى نۇھ ئىبنى مەنسۇر بۇرۇن ئۆزىگە يېقىن بولغان كىشىلەر ئىچىدىن ئىشەنچلىك ۋە قابىلىيەتلىك بولغانلىرىدىن بىرنىمۇ تاپالمىدى. ئەبۇ ئەلى سىمجۇرىغا ئەمدى ئىشەنچ قىلغىلى بولمايتتى. نۇھ ئىبنى مەنسۇر مىلادىنىڭ 977 - يىلى ئۆزىدىن رۇخسەتسىزلا غەزنەنىڭ ھاكىمى بولۇۋالغان سەبۇق تېكىندىن ياردەم ئېلىشقا مەجبۇر بولدى. شۇ چاغدا سەبۇق تېكىن غەزنە ۋە ھېرات ۋىلايەتلىرىدە مۇستەقىل دۆلەت قۇرۇپ، سامانىيلارغا قارشى تۇرغانىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە سەبۇق تېكىن ئىسسىقكۆلنىڭ بويىدىكى بارسخان

www.uyghurkitap.com

شەھرىدە تۇغۇلغان بولۇپ، كېلىپ چىقىشى قارلۇقلاردىن ئىدى. ئۇ مىلادىنىڭ 960 ـ يىلى مۇسۇلمان بولغان. كېلىپ چىقىشى ئوغۇزلاردىن بولغان ئالىپ تېكىن (سامانىلارنىڭ غەزنىگە ھۆكۈمرانلىق قىلغان ۋالىيسى) نىڭ تەربىيىسىدە ئۆسكەن ۋە ئالىپ تېكىنگە كۈيئوغۇل بولغانىدى. سەبۇق تېكىننىڭ سامانىلارنىڭ پادىشاھى نۇھ ئىبنى مەنسۇرغا ساداقەتلىك بىلەن مۇئامىلە قىلىشى ناتايىن ئىدى. كېيىنكى تارىخىي ۋەقەلەرمۇ شۇنى ئىسپاتلىدى. نۇھ ئىبنى مەنسۇرنىڭ سامانىلار پادىشاھلىقىنى ھالاك بولۇشتىن ساقلاپ قېلىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. ئۇنىڭ ئىچكى ئەھۋالىنىڭ ئۇگۇشسىزلىقىدىن باشقا، ھەممىدىن يامىنى تاشقى ئەھۋالىنىڭ ناھايىتى خەتەرلىك ئىكەنلىكى ئىدى. ئەلى ئارسلانخاننىڭ تاپشۇرۇقىنى ئالغان غەربىي ئىلىكخانى ناسىر ئىبنى ئەلى مىلادىنىڭ 996 ـ يىلىدىن باشلاپ سامانىلار پادىشاھلىقىنى يوقىتىپ ئۇنىڭ تېررىتورىيىسىنى تولۇق بېسىۋېلىش مەقسىتىدە جىددىي تەييارلىق باشلىدى.

قاراخانىيلارنىڭ سامانىلار پادىشاھلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىشى

قاراخانىيلار شەرقتە خوتەن خانلىقىنى قايتىدىن تولۇق بويسۇندۇرۇشقا، غەربتە بولسا سامانىلار پادىشاھلىقىنى ئۇزۇل ـ كېسىل ئاغدۇرۇپ تاشلاشقا بەل باغلىدى.

تارىخىي ۋەقەلەر قاتارىغا كىرىدىغان بۇنداق مۇھىم ئىككى ئىش، ئەلى ئارسلانخان (مىلادىنىڭ 990 ـ يىلىدىن 998 ـ يىلىغىچە ھۆكۈمران بولغان) نىڭ ۋاقتىدا باشلىنىپ، ئەھمەد توغانخان (مىلادىنىڭ 998 ـ يىلىدىن 1018 يىلىغىچە ھۆكۈمران بولغان) نىڭ ۋاقتىدا ئورۇندالغان. ئەلى ئارسلانخاننىڭ ۋاقتىدا، خوتەندىكى بۇددىست ئۇيغۇرلارنى قايتىدىن بويسۇندۇرۇش ئۈچۈن قانلىق ئۇرۇشلار باشلاندى. خوتەن بۇددىستلىرى ساتۇق بۇغراخان، مۇسا بۇغراخان، سۇلايمان ئارسلانخاننىڭ ۋاقتىدا، بىر نەچچە قېتىم بويسۇندۇرۇلۇپ، بىرنەچچە قېتىم ئىسيان كۆتۈرۈپ، مۇستەقىل بولۇپ قالغانىدى. تارىخىي پاكىتلارغا قارىغاندا، خوتەن بۇددىستلىرى مىلادىنىڭ 970 ـ يىلى سۇلايمان ئارسلانخانغا بويسۇنماي مۇستەقىل بولۇۋالغان. خوتەن بۇددىستلىرى مىلادىنىڭ 975 ـ يىلىدىن باشلاپ مىلادىنىڭ 1000 ـ يىلىغىچە بولغان 25 يىل ئىچىدە، قاراخانىيلار بىلەن ئۈزلۈكسىز ئۇرۇش ئېلىپ بارغان. مانا شۇ ئۇزۇنغا سوزۇلغان ئۇرۇشقا خوتەن خانى ياغلاقالقالۇ يېتەكچىلىك قىلغان. ئەلى ئارسلانخان مىلادىنىڭ 998 ـ يىلى ياغلاقالقالۇ بىلەن بولغان ناھايىتى كەسكىن قانلىق بىر ئۇرۇشتا قۇربان بولغان.

تارىخىي رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، بۇ ئۆرۈش ھازىرقى يېڭىسار بىلەن يېڭىشەھەر ئارىلىقىدىكى چۆلدە بولغان. مانا شۇ ئۆرۈش بولغان چۆلدە «ئوردام» دېگەن مازار بار. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، «ئوردام» مازىرىغا ئەلى ئارسلانخاننىڭ جەسىتى دەپنە قىلىنغان. ھازىرقى قەشقەر كونا شەھەرنىڭ يېنىدىكى (تۈمەن دەرياسىنىڭ بويىدا) تۆۋەنكى تاربوغۇز كەنتىدە سېيىت ئەلى ئارسلانخاننىڭ مازىرى بار. بۇ مازارغا ئەلى ئارسلانخاننىڭ بېشى دەپنە قىلىنغانىكەن.

ئۇيغۇر خەلقى ھازىرغىچە ئەلى ئارسلانخاننى خاتىرىلەيدۇ. ئۇلار ھەر يىلى كۈزدە «ئوردام» غا بېرىپ ئىبادەت قىلىشىدۇ. «ئوردام» غا كېلىدىغان ئۇيغۇرلار گاھى يىللىرى بىر نەچچە يۈز مىڭغا يېتىدۇ. قەشقەر تار بوغۇزدىكى سېيىت ئەلى ئارسلانخان مازىرىنى بولسا، ئەتراپ شەھەر يېزىلاردىكى ئۇيغۇرلار خالىغاندا بېرىپ تاۋاپ قىلىشىدۇ.

ئەلى ئارسلانخان ۋاپاتىدىن كېيىن، قاراخانىيلارغا ئۇنىڭ ئوغلى ئەھمەد توغانخان ھۆكۈمران بولىدۇ. ئەھمەد توغانخان خوتەن بۇددىستلىرىنى بويسۇندۇرۇپ، ئۇلارنى تولۇق مۇسۇلمان قىلىش قارارىغا كېلىدۇ. ئۇ شۇ مەقسەتنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن، مىلادىنىڭ 999 ـ يىلى يۈسۈپ قادىرخان باشچىلىقىدا 40 مىڭ كىشىلىك قوشۇننى خوتەنگە يولغا سالىدۇ. يۈسۈپ قادىرخان خوتەن بۇددىسلىرىنى مەغلۇپ قىلىدۇ ۋە ياغلاقالۇنى ئۆلتۈرىدۇ. خوتەن بۇددىستلىرى تولۇق مۇسۇلمان بولۇشقا باشلايدۇ. بۇ ۋەقە مىلادىنىڭ 1000 ـ يىلى يۈز بەرگەن. ئەھمەد توغانخان يۈسۈپ قادىرخاننى خوتەنگە خان قىلىپ تەيىنلەيدۇ.

نېمە ئۈچۈن خوتەندىكى بۇددىست ئۇيغۇرلار بىلەن مۇسۇلمان ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى ئۇرۇش 25 يىل (مىلادىنىڭ 975 ـ يىلىدىن 1000 ـ يىلىغىچە) داۋام قىلغان؟

بۇنىڭ ئاساسلىق ئىككى سەۋەبى بار. بۇ سەۋەبلەرنىڭ بىرى خوتەندە بۇددىزمنىڭ ناھايىتى چوڭقۇر يىلتىز تارتقانلىقى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

بۇددا دىنى، خوتەندە مىلادىدىن 74 يىل بۇرۇن تارقىلىشقا باشلىغان بولسا، كوشان ئىمپېراتورى قەنىشقا II نىڭ ۋاقتىدا (مىلادىنىڭ II ئەسىرنىڭ بېشىدا) كەلگەندە كەڭ كۆلەمدە تارقىلىشقا باشلىغان. خوتەنگە دىن تارقىتىش ئۈچۈن كەلگەن بۇددا راھىبى كەشمىرلىك بايروتشانا دېگەن كىشى بولۇپ، ئۇ خوتەنگە مىلادىدىن بىر ئەسىر بۇرۇن كەلگەن.

www.uyghurkitap.com

ياپونىيە تارىخچىسى يۇشى لىياۋتى «غەربتە بۇددىزم» ناملىق ئەسىرىدە، مىلادىنىڭ 400 ـ يىللىرى خوتەنگە كېلىپ كەتكەن جۇڭگولۇق مەشھۇر بۇددىست فاشىيەننىڭ خوتەن بۇددىستلىرى توغرىسىدا قالدۇرغان خاتىرىسىنى نەقىل كەلتۈرۈپ مۇنداق دەپ يازىدۇ: «بۇ يۇرت گۈللەنگەن ئاۋات يۇرت ئىكەن. خەلقلىرى ناھايىتى مېھماندوست بولۇپ، ھەممىسى بۇددىغا ئېتىقاد قىلىدىكەن. بۇددا يوسۇنى بويىچە ئويۇن ـ تاماشا قىلىدىكەن. راھىبلىرى نەچچە ئون مىڭغا يېتىدىكەن. ھەممىسى دېگۈدەك ئۇلۇغ كۆلۈڭگۈ (大乘字) تەرەپدارلىرى ئىكەن... گۇماتى ئىبادەتخانىسىدىكى 3000 نەپەر راھىب دۇمباق ئاۋازىنى ئاڭلاپ بىرلا ۋاقىتتا تاماق يېيىشكە ئولتۇرىدىكەن. راھىبلار تاماقخانىغا كىرىشتە ناھايىتى ھەيۋەتلىك، سۈرلۈك كىرىشىدىكەن. ھەر بىر كىشى رەت تەرتىپى بويىچە كېلىپ ئۆز ئورۇنلىرىدا ئولتۇرىدىكەن، پۈتۈن سورۇن ئۈن ـ تىنسىز جىمجىت بولۇپ قالىدىكەن...

بۇ يۇرتتا مۇشۇنداق گۇماتى ئىبادەتخانىسىدىن ئون تۆتى بار ئىكەن، كىچىكلىرى بۇنىڭ ئىچىگە كىرمەيدۇ. 4 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنىدىن باشلاپ پۈتۈن شەھەر كوچىلىرىنى سۈپۈرۈپ، تازىلاپ سۇ چاچىدىكەن. ھەممە كوچىلار ھەيۋەتلىك تۈسكە كىرىدىكەن. شەھەر دەرۋازىلىرىغا چوڭ پەردە ـ چىمىلدىقلار ئېسىلىپ، زىننەتلەش ئىشلىرى پۇختا ئىشلىنىدىكەن، پەردە ـ چىمىلدىقلار ئىچىدە، خان ۋە ئۇنىڭ خانىشى، كېنىزەكلىرى تۇرىدىكەن. گۇماتى راھىبى ئۇلۇغ كۆلۈڭگۈ تەرەپدارى بولۇپ، خاننىڭ ئىززەت ـ ھۆرمىتىگە سازاۋەر ئىكەن. شۇ راھىب ھەممىدىن ئاۋۋال بۇتنى يۆرگۈزۈدىكەن (بۇت سەيلىسى كۆزدە تۇتۇلىدۇ ئا)... خان پاكىز تازىلىنىپ يېپيېڭى كىيىنىپ، ئالتۇن تاجىنى قولىغا ئېلىپ، ئىسرىق تۇتقان ھالدا شەھەر دەرۋازىسىدىن يالىڭاياق مېڭىپ چىقىپ، بۇتنى قارشى ئالىدىكەن... بۇت (تۆت چاقلىق بۇت ھارۋىسى ئۈستىدىكى بۇت ئا) شەھەر دەرۋازىسىدىن كىرگەندە، دەرۋازا بېشىدا تۇرغان خانىش ۋە كېنىزەكلەر چاچقۇ چېچىپ، ئاجايىپ گۈزەل، ھەيۋەتلىك قىياپەتتە تۆۋەنگە چۈشۈپ ھەرقايسى ئۆز ئالدىغا بۇتقا ھۆرمەت بىلدۈرىدىكەن... بۇنداق بۇت سەيلىسى 4 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى باشلىنىپ 14 ـ كۈنى ئاياغلىشىدىكەن. بۇت سەيلىسى ئاياغلاشقاندىن كېيىنلا، خان ۋە خانىشلار خان سارىيىغا كىرىپ كېتىشىدىكەن.»[1]

يۇقىرىدىكى پاكىتلاردىن قەدىمكى چاغدا، خوتەندە بۇددىزمنىڭ ناھايىتى

(1) يۇشى لىياۋتى: «غەربتە بۇددىزم» خەنزۇچە، 218 ـ، 219 ـ بەتلەر.

چوڭقۇر يىلتىز تارتقانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. شۇڭا، خوتەندىكى بۇددىست ئۇيغۇرلار مۇسۇلمان بولۇشقا ئۇنىماي ناھايىتى ئۇزۇن قارشىلىق كۆرسەتكەن.

ئۇلارنىڭ قاراخانىيلارغا بويسۇنماي ئۇزۇن مۇددەت قارشىلىق كۆرسىتەلىشىدىكى يەنە بىر سەۋەب، ئىدىقۇت ئۇيغۇر بۇددىستلىرى بىلەن تىبەت بۇددىستلىرىنىڭ ئۇلارغا ئۈزلۈكسىز بەرگەن ياردىمىدىن ئىبارەت.

خوتەن بۇددىستلىرىنىڭ قاراخانىيلارغا قارشى ئېلىپ بارغان ئۇرۇشلىرىدا، ئىدىقۇت ئۇيغۇر بۇددىستلىرى بىلەن تىبەت بۇددىستلىرىنىڭ قوشۇنلىرى خېلى مۇھىم رول ئوينىغان بولۇشى مۇمكىن.

قاراخانىيلار، خوتەننى تولۇق بويسۇندۇرۇشقا كىرىشكەن ۋاقىتنىڭ ئۆزىدىلا سامانىلار پادىشاھلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاشنى جىددىيلەشتۈردى.

ناسىر ئىلىكخان، ئەلى ئارسلانخاننىڭ ۋاقتىدىلا، مىلادىنىڭ 996 ـ يىلى سامانىلارغا يېڭىدىن ھۇجۇم قوزغىغانىدى. شۇ چاغدا، نۇھ ئىبنى مەنسۇر ئۆزىنىڭ خۇراساندىكى نائىبى سۇبۇق تېكىننى ياردەمگە چاقىردى. سۇبۇق تېكىن نۇھ ئىبنى مەنسۇرغا ياردەم بېرىش ئۈچۈن كۆپ سانلىق قوشۇن بىلەن يولغا چىقتى. ئۇ كىشى (شەھرى سەبىز) رايونىغا بېرىپ چېدىر تىكتى ۋە نۇھ ئىبنى مەنسۇرنىڭ قوشۇنى بىلەن كېلىپ ئۆزىگە قوشۇلۇشنى تەلەپ قىلدى. نۇھ ئىبنى مەنسۇر سۇبۇق تېكىننىڭ تەلىپىنى رەت قىلدى ۋە بۇيرۇق ئەۋەتىپ، سۇبۇق تېكىننى بۇخاراغا چاقىرتتى. بۇنىڭدىن ئاچچىقلانغان سۇبۇق تېكىن ئوغلى مەھمۇد ۋە ئۇكىسى بوغراچۇق قوماندانلىقىدىكى 20 مىڭ كىشىلىك قوشۇننى بوخاراغا ھۇجۇم قىلىش ئۈچۈن ماڭدۇردى. سۇبۇق تېكىننىڭ قوشۇنلىرى بۇخارانى ئالدى. سۇبۇق تېكىننىڭ ئەلچىلىرى ناسىر ئىلىكخان بىلەن سۆھبەت يۈرگۈزۈپ، سامانىيلار تېررىتورىيىسىنى بۆلۈۋېلىش توغرىسىدا بىتىمنامە تۈزۈشتى. بىتىمنامىگە بىنائەن، سىر دەريا ۋادىسىنىڭ ھەممىسى قاراخانىيلارغا، ئامۇ دەريانىڭ جەنۇبىدىكى جايلار سۇبۇق تېكىنگە ئۆتتى. ناسىر ئىلىكخان سەمەرقەندكە پايىق تېكىننى نائىپ قىلىپ تەيىنلىدى. نۇھ ئىبنى مەنسۇر سۇبۇق تېكىننىڭ قىلمىشلىرىدىن ناھايىتى رەنجىدى. ئۇ مىلادىنىڭ 997 ـ يىلى ئالەمدىن ئۆتتى.

نۇھ ئىبنى مەنسۇرنىڭ ئورنىغا ئوغلى ئوبۇلھارىس مەنسۇر ئولتۇردى. بۇ بەختسىز شاھزادە ناھايىتى ئەقىللىق، كەسكىن، غەيرەتلىك بولسىمۇ، سامانىلارنى ئۇزۇل ـ كېسىل ھالاك بولۇشتىن قۇتۇلدۇرالمىدى. مىلادىنىڭ 999

- يىلى 2 - ئاينىڭ 1 - كۈنى، پايىق تېكىن ئوبۇلھارىس مەنسۇرنى تەختتىن چۈشۈردى ۋە ئۇنىڭ كۆزىنى كور قىلىپ تاشلىدى. ئۇنىڭ ئىنىسى ئابدۇلمالىك سامانىلار تەختىگە چىقىرىلدى.

مىلادىنىڭ 999 - يىلى كۈزىنىڭ باشلىرىدا پايىق تېكىن ئۆلدى. ناسىر ئىلىكخان سامانىلارنىڭ ماۋەرائۇننەھرىدىكى ھۆكۈمرانلىقىنى ئۈزۈل - كېسىل يوقىتىشقا قەتئىي بەل باغلىدى. بۇ چاغدا سامانىلاردا قاراخانىيلارغا قارشىلىق قىلىدىغان كۈچ ۋە بىرەر يېتەكچىمۇ يوق ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە خەلق يۈز بېرىۋاتقان ۋەقەلەرگە زادى كۆڭۈل بۆلمىدى. بۇ توغرىدا، يەنى بۇخارانىڭ تەسلىم بولۇشى ۋە ئۇنىڭغا 999 - يىلى ئۆكتەبىرنىڭ بېشىدا ناسىرنىڭ كەلگەن ۋاقتىدا يۈز بەرگەن ۋەقەلەرنىڭ ئۈستىدە تۇرغان بىر سودىگەرنىڭ ناھايىتى قىزىق بىر ھېكايىسى بار. بۇ ھېكايىنى XI ئەسىرنىڭ بىرىنچى يېرىمىدا ياشىغان تارىخچى ھىلال ئاس سابى يېزىپ قالدۇرغان. «ناسىر بۇخاراغا كەلگەن چاغدا، سامانىلار سۇلالىسىنىڭ قالغان ئەزالىرى ئۆز نەسىھەتچىلىرىگە ياردەم ئۈچۈن خەلققە مۇراجىئەت قىلىشنى تاپشۇرغان. نەسىھەتچىلەر ھەقىقەتەنمۇ مەسجىد - جامەلەرنىڭ مۇنبىرىگە چىقىشىپ، پايتەخت ئاھالىسىگە، سامانىلار ھاكىمىيىتىنى ھىمايە قىلىشقا چاقىرىپ مۇراجىئەت قىلىشقان. خەلق بۇ ھەقتە ئۆزلىرىنىڭ قانۇنشۇناسلىرى بىلەن مەسلىھەتلىشىپ كۆرگەن. قانۇنشۇناسلار بۇنداق جاۋاب بەرگەنمىش: «ئەگەر خانلار (قاراخانىيلارنى دېمەكچى ئا) سامانىلار بىلەن دىن ئۈچۈن ئېلىشىدىغان بولسا، ئۇنداق ئەھۋالدا ئۇلارغا قارشى جەڭ قىلىش مەجبۇرى ئىدى. ئەمما كۈرەش بۇ دۇنيانىڭ بەخت - سائادىتى ئۈچۈن بولىدىكەن، مۇسۇلمانلارنىڭ ئۆزلىرىگە زىيان يەتكۈزۈشلىرىنىڭ ۋە ئۆزلىرىنى ئۆلۈمگە تۇتۇپ بېرىشلىرىنىڭ لازىمى يوق...»[1]

يۇقىرىدىكى ئەھۋالغا قارىغاندا، خەلقنىڭ سامانىلارغا ياردەم بەرمىگەنلىكى ناھايىتى ئېنىق.

ناسىر ئىلىكخان بۇخاراغا يېقىنلاپ كەلگەندە مۇنداق دەپ جاكارلىغان: «مەن بۇخاراغا سامانىلارنىڭ دوستى ۋە ھىمايىچىسى سۈپىتىدە كەلدىم». ناسىرنىڭ سۆزىدىن تەسىرلەنگەن سامانىلارنىڭ ھەربىي يولباشچىلىرى بەگ توسۇن بىلەن

(1) «ئۆزبېكىستان س س س ر تارىخى» I توم ئۆزبېكچە 271 - بەت.

ئىنال تېكىن ناسىرنىڭ بارگاھىغا بارغان ۋە ناسىر تەرىپىدىن تۇتقۇت قىلىنغان. ناسىر باشچىلىقىدىكى قاراخانى قوشۇنلىرى مىلادىنىڭ 999 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنىدە قىلچە قارشىلىقىسىز بۇخاراغا كىرگەن. شۇ كۈنى، ناسىر سامانىلارنىڭ دۆلەت خەزىنىسىنى ئۆتكۈزۈۋالغان ۋە سامانىلارنىڭ ئاخىرقى پادىشاھى ئابدۇلمەلىكنى ھەم پادىشاھ ئەۋلادلىرىنىڭ ھەممىسىنى تۇتقۇن قىلىپ ئۆزكەنتكە ماڭدۇرغان. ناسىر بۇخاراغا چاغرى تېكىننى ۋالىي قىلىپ قويغاندىن كېيىن، ئۆزكەنتكە قايتىپ كەتكەن.

شۇنداق قىلىپ، 130 يىل ھۆكۈم سۈرگەن سامانىلار پادىشاھلىقى مىلادى 1000 ـ يىلىنىڭ ھارپىسىدا قاراخانىيلار تەرىپىدىن ئاغدۇرۇپ تاشلاندى.

شۇنداق بولسىمۇ سامانىلارنىڭ شاھزادىلىرىدىن ئەبۇ ئىبراھىم ئىسمائىل (ئابدۇلمەلىكنىڭ ئۇكىسى) سامانىلار پادىشاھلىقىنى ئۆز ھالىغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن قاراخانىيلار بىلەن بەش يىل كۈرەش ئېلىپ باردى. ئۇ مۇنتەسىر (غالىب دېگەن مەنىدە) نامىنى ئالدى.

مۇنتەسىر مىلادىنىڭ 999 ـ يىلى 10 ـ ئايدا ناسىر ئىلىكخان تەرىپىدىن تۇتقۇن قىلىنىپ ئۆزكەنتكە ئەۋەتىلگەنىدى.

مۇنتەسىر بەش يىل (مىلادىنىڭ 1000 ـ يىلدىن 1005 ـ يىلغىچە) سامانىلار پادىشاھلىقىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن قاراخانىيلار بىلەن كۈرەش ئېلىپ بارغان بولسىمۇ، ئاخىردا مەغلۇپ بولدى. مىلادىنىڭ 1004 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا، قاراخانى قوشۇنلىرى بۇخارا ئەتراپىدا مۇنتەسىرنى قورشىۋالدى. مۇنتەسىر بىرنەچچە كىشىنى باشلاپ مۇھاسىرىدىن چىقىپ خوراسانغا قاچتى. ئۇنىڭ ئۇكىسى ۋە تۇغقانلىرى ئەسىرگە ئېلىنىپ ئۆزكەنتكە ئەۋەتىلدى. مىلادىنىڭ 1005 ـ يىلىنىڭ بېشىدا، مۇنتەسىر مەرۋى شاھ جاھان ئەتراپىدا، بىر ئەرەب قەبىلىسىنىڭ خانى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى.

قاراخانىيلار مىلادىنىڭ 999 ـ يىل ئۆكتەبىردە سامانىلار پادىشاھلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىغان ۋە مۇنتەسىرنىڭ قارشىلىق كۆرسىتىش ھەرىكىتىنى تارمار قىلغان بولسىمۇ، سامانىلارنىڭ خوراسان رايونىنى بېسىۋالالمىدى. خوراساننى مىلادىنىڭ 999 ـ يىلىلا مەھمۇد غەزنەۋى بېسىۋالغانىدى. مانا شۇ خوراسان رايونى كېيىن قاراخانىيلار بىلەن غەزنەۋىلەر ئارىسىدا بىرنەچچە قېتىملىق ئۇرۇشنىڭ كېلىپ چىقىشىغا سەۋەب بولدى.

www.uyghurkitap.com

يىلنامە

تاھىرىلەر

(873 _ 821)

1. تاھىر ئىبنى ھۇسەيىن	822 _ 821
2. تەلھە ئىبنى تاھىر	828 _ 822
3. ئابدۇللاھ ئىبنى تاھىر	844 _ 830
4. تاھىر ئىبنى ئابدۇللاھ	852 _ 844
5. مۇھەممەد ئىبنى تاھىر	873 _ 862

سامانىلار

(1000 _ 870)

1. ئەھمەد	865 _ ؟
2. ناسىر ئىبنى ئەھمەد	893 _ 865
3. ئىسمائىل ئىبنى ئەھمەد	907 _ 874
4. ئەھمەد ئىبنى ئىسمائىل	914 _ 907
5. ناسىر(II) ئىبنى ئەھمەد	943 _ 914
(بۇ سەككىز يېشىدا تەختكە چىققان)	
6. نوھ (I) ئىبنى ناسىر	954 _ 943
7. ئابدۇلمالىك(I)	961 _ 954
8. ناسىر (III)	961 _ 961
(بۇ تەختتە بىر كۈنلا ئولتۇرغان)	
9. مەنسۇر (I) ئىبنى نۇھ	976 _ 961
10. نوھ (II) ئىبنى مەنسۇر	997 _ 976
11. مەنسۇر (II) ئىبنى نۇھ	999 _ 997
12. ئابدۇلمالىك (II)	999 _ 999

ئون ئىككىنچى باب: غەزنەۋىلەر ۋە قاراخانىيلار

غەزنەۋىلەر سۇلتانلىقى

مىلادىنىڭ 1000 ـ يىلى، سامانىلار پادىشاھلىقى تارىخ سەھنىسىدىن غايىب بولغاندىن كېيىن، قاراخانىيلار بىلەن غەزنەۋىلەر ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت ئاساسلىق ئورۇنغا ئۆتتى.

قاراخانىيلار دۆلىتى مىلادىنىڭ 850 ـ يىلى تەشكىل تاپقان بولسا، غەزنەۋىلەر سۇلتانلىقى مىلادىنىڭ 960 ـ يىللىرى تەشكىل تېپىشقا باشلىغانىدى.

سامانىلار پادىشاھى ئابدۇلمالىكI (مىلادىنىڭ 954 ـ يىلىدىن 961 ـ يىلىغىچە پادىشاھ بولغان) مىلادىنىڭ 955 ـ يىلى ئالپ تېكىننى شەرقىي خوراسانغا (ھىراتقا) ۋالىي قىلىپ تەيىنلىگەنىدى. 961 ـ يىلى ئۇنى پۈتۈن خوراسانغا باش ۋالىي قىلىپ تەيىنلىدى. ئالپ تېكىن (كېلىپ چىقىشى ئوغۇزلارنىڭ قىنىق قەبىلىسىدىن) ھاياتىنى سامانىلار ئوردىسىدا ياساۋۇللۇقتىن باشلىغان، ئۇ ناھايىتى قابىلىيەتلىك بولۇپ، سامانىلار ئوردىسىدا بولغان جىددىي كېڭەشلەردە ۋە ئۇرۇشلاردا كۆزگە چېلىقىپ تونۇلغان.

ئالپ تېكىن مىلادىنىڭ 961 ـ يىلى پۈتۈن خوراسانغا باش ۋالىي بولۇپ تەيىنلەنگەندىن كېيىن، سامانىلار پادىشاھلىقىغا بويسۇنماي قويدى. ئالپ تېكىننىڭ پۈتۈن خوراسانغا ئۆزى بەگ، ئۆزى خان بولۇۋېلىشىغا سامانىلار يول قويۇشقا مەجبۇر بولدى.

سامانىلار نوھ ئىبنى ناسىر ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدىن باشلاپ چۈشكۈنلۈككە يۈزلەنگەنىدى. تەخت تالىشىش يۈزىسىدىن باشلانغان ئىسيانلار توختىماي داۋام قىلىپ، سامانىلار پادىشاھلىقىنى ئاجىزلاشتۇرغانىدى. سامانىلارنىڭ ئىچكى زىددىيەتلىرىدىن پايدىلانغان ئالپ تېكىن مىلادىنىڭ 961 ـ يىلى مۇستەقىللىق جاكارلىدى. مانا بۇ ھەرىكەت غەزنەۋىلەر سۇلتانلىقىنىڭ تەشكىل تېپىشىغا ئەكەلدى.

مىلادىنىڭ 963 ـ يىلى ئالپ تېكىن ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئىبراھىم (963 ـ 966)، بىلگە تېكىن (966 ـ 972)، پىرى تېكىن (972 ـ 977) قاتارلىق كىشىلەر غەزنەۋىلەرگە باشچىلىق قىلدى.

مىلادىنىڭ 977 ـ يىلى سۇبۇق تېكىن غەزنەۋىلەر تەختىدە ئولتۇرغاندىن

باشلاپ، غەزنەۋىلەر سۇلتانلىقى (مىلادىنىڭ 961 ـ يىلىدىن 1187 ـ يىلىغىچە هۆكۈم سۈرگەن) كۆچىيىشكە باشلىدى. سۇبۇق تېكىن (ئەسلى كېلىپ چىقىشى قارلۇق قەبىلىسىدىن) ئالىپ تېكىننىڭ كۈيئوغلى بولۇپ، مىلادىنىڭ 977 ـ يىلى ئالىپ تېكىننىڭ ۋارىسلىرىدىن هاكىمىيەتنى تارتىۋالدى. سۇبۇق تېكىن كابۇل ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى جايلارنى ئۆز دۆلىتى تېررىتورىيىسىگە قوشۇۋالدى. ئۇ هۆكۈمران بولغان مەزگىلدە (مىلادىنىڭ 977 ـ يىلىدىن 997 ـ يىلىغىچە) غەزنەۋىلەر سۇلتانلىقىنىڭ تېررىتورىيىسى شەرقتە پىشاۋۇرغىچە (هازىرقى پاكىستاننىڭ تېررىتورىيىسىدە)، غەربتە خوراسانغىچە سوزۇلغان.

مىلادىنىڭ 992 ـ يىلى هارۇن بۇغراخان سامانىلارنىڭ پايتەختى بۇخاراغا هۇجۇم قىلغاندا، سۇبۇق تېكىن قاراخانىيلارغا ياردەم بېرىپ، بۇخارانى ئېلىشتا كۈچ چىقارغان. هارۇن بۇغراخان سۇبۇق تېكىننى غەزنە شەهىرىگە ۋالىي قىلىپ تەيىنلىگەن بولسىمۇ، ئۇ بۇنىڭغا پىسەنت قىلماي بۇرۇنقىدەكلا مۇستەقىللىق هالىتىنى ساقلاپ، قاراخانىيلارغا بويسۇنمىدى.

مىلادىنىڭ 997 ـ يىلى سۇبۇق تېكىن ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ 27 ياشلىق ئوغلى مەهمۇد (مىلادىنىڭ 970 ـ يىلى تۇغۇلغان) غەزنەۋىلەر تەختىدە ئولتۇردى. شۇنىڭدىن باشلاپ مىلادىنىڭ 963 ـ يىلى ئالىپ تېكىن ئاساسىنى سالغان دۆلەت ئۆزىنىڭ پايتەختى غەزنە شەهىرىنىڭ نامى بىلەن غەزنەۋىلەر سۇلتانلىقى دەپ ئاتالدى.

مەهمۇد غەزنەۋى سۇلتان بولغان مەزگىلدە (مىلادىنىڭ 997 ـ يىلىدىن 1030 ـ يىلىغىچە) غەزنەۋىلەر سۇلتانلىقىنىڭ تېررىتورىيىسى كېڭىيىپ، شەرقىي هىندىستاننىڭ پەنجاب (بەش دەريا) ۋادىسىغىچە، غەربىي ئىراننىڭ ئوتتۇرا قىسمى بىلەن خارەزمگىچە سوزۇلدى.

مىلادىنىڭ 999 ـ يىلى 10 ـ ئايدا ناسىر ئىلىكخان بۇخارانى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، شۇ يىلى 11 ـ ئايدا مەهمۇد غەزنەۋى سۇلتان ئۇنۋانىنى ئالدى. باغداد خەلىپىسى قادىر (991 ـ 1031) سۇلتان مەهمۇد غەزنەۋىگە ئۇنۋان ۋە تاج يوللاپ، ئۇنى «دۆلەتنىڭ ئوڭ قولى ۋە دىنلارنىڭ تايانچىسى» دەپ ئاتىدى. خەلىپە قادىرنىڭ سۇلتان مەهمۇد غەزنەۋىگە بۇنداق ئاتاقنى بېرىشى سۇلتاننىڭ ئابرويىنى ناهايىتى يۇكسەك دەرىجىگە كۆتۈردى.

سۇلتان مەهمۇد غەزنەۋى ئۆزىنىڭ شەرقتىكى قوشنىسى هىندىستاننىڭ باي

ۋە مەدەنىي ئوبلاستلىرىنى ئۆز دۆلىتىنىڭ تېررىتورىيىسىگە قوشۇۋېلىشنى ئۆزىگە ئاساسى مەقسەت قىلىپ بەلگىلىدى. ئۇ ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدە، پەنجاپ، كەشمىر ۋە ھىندىستاننىڭ باشقا ئوبلاستلىرىغا 17 قېتىم يۈرۈش قىلدى. بۇنداق يۈرۈشلەر ھىندىستاندىكى بۇددىستلارغا قارشى «غازات» (ئۇرۇش) قىلىش شوئارى ئاستىدا ئېلىپ بېرىلدى.

سۇلتان مەھمۇد غەزنەۋى يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان مەقسەتنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشتىن بۇرۇن، ئەڭ ئاساسى ئىككى ئىشنى ئورۇنداشقا كىرىشتى. ئۇنىڭ بىرى كۈچلۈك ۋە ياخشى قوراللانغان قوشۇن تەشكىل قىلىش، يەنە بىرى ئارقا سەپنى خەۋپسىزلەندۈرۈش ئۈچۈن كۈچلۈك قوشنىسى بولغا قاراخانىيلار بىلەن ئىناق، دوستانە مۇناسىۋەت ئورنىتىش ئىدى.

سۇلتان مەھمۇد غەزنەۋى مىلادىنىڭ 1000 ـ يىلى ئەبۇسىيت زاھىر ئىبنى مۇھەممەد باشچىلىقىدا، ناسىر ئىلىكخان ھۇزۇرىغا ئەلچىلەر ئەۋەتتى. ئۆزكەنتكە كەلگەن غەزنەۋى ئەلچىلىرى ناسىر ئىلىكخان تەرىپىدىن ناھايىتى ياخشى كۈتۈۋېلىندى. غەزنەۋى ئەلچىلىرى بىلەن قاراخانىيلارنىڭ غەربىي ئىلىكخانى ناسىر ئارىسىدا ئېلىپ بېرىلغان سۆھبەتلەردە، ئامۇ دەريا ئىككى دۆلەت (قاراخانىيلار بىلەن غەزنەۋىلەر) نىڭ چېگرىسى قىلىپ بەلگىلەندى. شۇ يىلى سۇلتان مەھمۇد غەزنەۋى ناسىر ئىلىكخاننىڭ قىزىغا ئۆيلەندى.

سۇلتان مەھمۇد ئەڭ مۇھىم ئىككى ئىش (قوشۇن تەشكىل قىلىش ۋە قاراخانىيلار بىلەن ئىناق ئۆتۈش) نى ئورۇنداپ بولغاندىن كېيىن، قوشنىلىرىغا يۈرۈش باشلىدى. سۇلتان مەھمۇد مىلادىنىڭ 1000 ـ يىلى پىشاۋۇرغا بېسىپ كىردى. ئۇ ئىسلام دىنىنىڭ سۇننىي مەزھىپىنىڭ ئاساسچىلىرىدىن بىرى بولۇپ، ھىندىستاندىكى ھىندۇ بۇددىستلىرىنىڭ بىر قىسمىنى مۇسۇلمان قىلىشتا مۇھىم رول ئوينىدى. سۇلتان مەھمۇد 1001 ـ يىلى 300 ئۇرۇش پىلى بىلەن تەمىنلەنگەن 42 مىڭ كىشىلىك ھىندى قوشۇنلىرىنى تارمار قىلىپ، پەنجاپ ۋادىسىنى بېسىۋالدى، قولغا چۈشۈرگەن نۇرغۇن غەنىيمەتلەرنى غەزنىگە يولغا سالدى. ئۇ 1002 ـ يىلى سىيىستاننى بېسىۋالدى.

مەھمۇد غەزنەۋى ھىندىستانغا قىلغان 10 ـ قېتىملىق يۈرۈشىدە، گانگ ۋادىسىنى بېسىۋالدى، 13 ـ قېتىملىق يۈرۈشىدە، 150 مىڭ كىشىلىك ھىندۇ قوشۇنلىرىنى تارمار قىلدى. سۇلتان مەھمۇد غەزنەۋىنىڭ ھىندىستانغا قىلغان يۈرۈشلىرى ئىچىدە 16 ـ قېتىملىقى ناھايىتى مەشھۇر يۈرۈش ئىدى. ئۇ شۇ

قېتىمقى يۈرۈشتە، گوجارات (جەنۇبىي ھىندىستان) رايونىغا بېسىپ كىردى. شۇنداق قىلىپ، 1025 ـ يىلىغا كەلگەندە، غەزنەۋىلەر سۇلتانلىقى دۇنيادىكى ئەڭ كۈچلۈك دۆلەتلەر قاتارىدىن ئورۇن ئالدى.

سۇلتان مەھمۇد غەزنەۋىنىڭ ھىندىستانغا قىلغان يۈرۈشلىرىدە، ناھايىتى نۇرغۇن بايلىقلار قولغا چۈشۈرۈلدى. غەزنەۋىلەر بېسىۋالغان ھىندۇ شەھەرلىرىدىكى بۇتخانىلاردىن ئالتۇن ۋە كۈمۈشتىن ياسالغان بۇتلار ۋە قاچا ـ قۇچىلارنى، شۇنىڭدەك ھىندۇ گەزلىمىلىرى، قوراللار، پىللار، چارۋاماللار ۋە باشقا قىممەت باھالىق نەرسىلەرنى غەزنىگە ئەكەتتى. يۈك بېسىلغان ھارۋىلارنىڭ ئۇزۇندىن ـ ئۇزۇنغا سوزۇلغان كارۋانلىرى ھىندىستاندىن غەزنىگە ھېسابسىز بايلىقلارنى ئەكىلەتتى. مەھمۇد غەزنەۋى ھىندىستانغا قىلغان يۈرۈشلىرىنىڭ بىرىدە، ھىندىستاندىن 20 مىليون دىرھەم (كۈمۈش پۇل)، ئەڭ چىرايلىق ھىندى قىزلىرىدىن 57 مىڭنى ۋە 350 پىلنى ئەكەتكەندى. ئۇ، ھىندى قىزلىرىنى ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە خوراساندىكى تۈركىي خەلقلەرگە چۆرە سۈپىتىدە ئىنئام قىلغان بولسا كېرەك. ئۇزۇندىن ـ ئۇزۇنغا سوزۇلغان ۋە ئايىغى ئۈزۈلمىگەن يۈرۈشلەر غەزنەۋىلەر سۇلتانلىقىنىڭ خەزىنىسىنى بېيىتقان بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن غەزنەۋىلەر قوشۇنلىرىنىڭ سانى ۋە سۈپىتىنى ئاشۇرۇشقىمۇ ئىمكانىيەت يارىتىپ بەردى.

سۇلتان مەھمۇدنىڭ مىلادىنىڭ 1015 ـ يىلى خارەزىم شاھى مۆمىنگە يازغان خېتىگە ئاساسلانغاندا، مەھمۇد غەزنەۋىنىڭ قوشۇنى 100 مىڭ ئاتلىق ۋە پىيادە جەڭچىدىن، 500 جەڭ پىلىدىن تەركىب تاپقانىكەن. مەھمۇد غەزنەۋى غەزنىگە توپلانغان ھەددى ـ ھېسابسىز بايلىقلارنى ئىشلەپچىقىرىش (يېزا ئىگىلىك ۋە ھۈنەرۋەنچىلىك) نى تەرەققىي قىلدۇرۇشقا سەرپ قىلماي، ئاجايىپ قۇرۇلۇشلار، ئوردىلار، سارايلار، مەسچىدلەر، مەدرىسلەرنى قۇرۇشقا سەرپ قىلدى.

سۇلتان مەھمۇد غەزنەۋى توغرىسىدا، «رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ ھالاك بولۇش تارىخى» دېگەن كىتابنىڭ ئاپتورى گىببون مۇنداق دەپ يازغانىدى: «سۇلتان مەھمۇد غەزنەۋى تۈركلەرنىڭ ئەڭ ئۇلۇغ خانلىرىنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. ئۇ، ئىسا تۇغۇلۇپ 1000 يىلدىن كېيىن، ئىراننىڭ شەرقىدىكى ئۆلكىلەرگە ھۆكۈمران بولغان... بۇ مۇسۇلمان قەھرىمان ئەزەلدىن تارتىپ قاتتىق سوغۇق پەسىللەردىن، ئاسمان بىلەن بويى تالىشىپ تۇرىدىغان ئېگىز تاغلاردىن، كەڭ يېيىلىپ ئاقىدىغان چوڭقۇر دەريالاردىن، چۆل ـ باياۋان، قۇملۇقلاردىن، دۈشمەننىڭ سان

- ساناقسىز قوشۇنلىرى ۋە قورقۇنچلۇق پىللىرىدىن قىلچە قورقىغان ئەمەس.»[1]

يۇقىرىدىكى باھا سۇلتان مەھمۇدنىڭ ناھايىتى يۈرەكلىك، باتۇر ۋە چىداملىق ئىكەنلىكىگە ئۇنىڭ ئۆز دۈشمەنلىرىگە قىلغان يۈرۈشلىرىگە قارىتىلغان. راستىنى ئېيتقاندا سۇلتان مەھمۇد غەزنەۋى ناھايىتى قورقۇنچلۇق، دەھشەتلىك ۋە ئۇلۇغ ئىستېلاچى بولغان.

شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، سۇلتان مەھمۇد غەزنەۋىنىڭ دەۋرىدە ئىران ئەدەبىياتى گۈللەپ ياشنىغانىدى، ئۇ، ئىلىم - پەن ۋە ئەدەبىياتنىڭ تەرەققىياتىغا ئېتىبار بەرگەن. ئىران ئەدەبىياتى ۋە شېئىرىيىتىنىڭ ئۇلۇغ دەۋرىنى سۇلتان مەھمۇد غەزنەۋى باشلىغانىدى. «شاھنامە» داستانى سۇلتان مەھمۇد غەزنەۋىنىڭ تەشەببۇسى بىلەن ئوبۇلقاسىم فىردەۋسى تەرىپىدىن يېزىلغان. ئىران شېئىرىيىتى غەزنەۋىلەر دەۋرىدە گۈللىنىپ، سەلجۇقىلار دەۋرىدە تېخىمۇ يۈكسەلدى.

قاراخانىيلار بىلەن غەزنەۋىلەر ئارىسىدا بولغان ئۇرۇشلار

قاراخانىيلار بىلەن غەزنەۋىلەر ئارىسىدىكى دوستانە مۇناسىۋەت ئانچە ئۇزۇنغا بارمايلا بۇزۇلدى. بۇنىڭغا قاراخانىيلارنىڭ زېمىن تەلىپى سەۋەب بولغان بولسا كېرەك. ئەسلىدە ئافغانىستان بىلەن خوراسان سامانىلارنىڭ تېررىتورىيىسى ئىدى، قاراخانىيلار سامانىلار پادىشاھلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىغاندىن كېيىن، سامانىلارنىڭ پۈتۈن تېررىتورىيىسىگە ئۆزىمىز ئىگە بولىمىز، دەپ ئويلىغان بولسىمۇ، ئافغانىستان بىلەن خوراساننى سۇلتان مەھمۇد غەزنەۋى ئۆز دۆلىتىگە قوشۇۋالغانىدى. قاراخانىيلار بولسا بۇنىڭغا رازى ئەمەس ئىدى. ئۇلار، ئافغانىستان بىلەن خوراساننى سۇلتان مەھمۇد غەزنەۋىدىن تارتىۋېلىش نىيىتىدىن زادى يانمىغانىدى.

قاراخانىيلارنىڭ ئۇلۇغ خانى ئەھمەد توغانخاننىڭ ۋاقتىدا (مىلادىنىڭ 998 - يىلدىن 1018 - يىلغىچە) قاراخانىيلار بىلەن غەزنەۋىلەر ئارىسىدا ئىككى قېتىم، قاراخانىيلار بىلەن قىتانلار ئارىسىدا بىر قېتىم ئۇرۇش بولدى.

ئافغانىستان بىلەن خوراساننى بېسىۋېلىش نىيىتىدىن يانمىغان قاراخانىيلار مىلادىنىڭ 1006 - يىلى غەزنەۋىلەرگە قارشى ئۇرۇش باشلىدى. بۇ چاغدا، سۇلتان مەھمۇد غەزنەۋى ھىندىستانغا يۈرۈشكە كەتكەنىدى. شۇ پۇرسەتتىن پايدىلانغان

(1) بىش. سىكس (ئىنگلىز تارىخچىسى) «ئافغانىستان تارىخى» خەنزۇچە 307 - بەت.

www.uyghurkitap.com

قاراخانىيلارنىڭ غەربىي ئېلىكخانى ناسىرخان سۇ بېشى تېكىن باشچىلىقىدىكى بىر قىسىم قوشۇننى خوراسانغا، چاغرى تېكىن باشچىلىقىدىكى بىر قىسىم قوشۇننى ئافغانىستانغا ماڭدۇردى. سۇ بېشى تېكىن باشچىلىقىدىكى قاراخانىي قوشۇنلىرى خوراساننىڭ نىشاپۇر، تۇس (هازىرقى مەشهەت) قاتارلىق مەشهۇر شەھەرلىرىنى بېسىۋالدى، خوراسان ئاقسۆڭەكلىرى قاراخانىي قوشۇنلىرىنى ياخشى قارشى ئالدى. تۇستا ناسىر ئېلىكخاننىڭ نامى خۇتبىدە ئوقۇلدى، چاغرى تېكىن باشچىلىقىدىكى قاراخانىي قوشۇنلىرى بەلخنى ئالدى. ئۇ بەلخنى ئېلىشتا قاتتىق قارشىلىققا ئۇچرىدى.

قاراخانىيلارنىڭ خوراسان ۋە ئافغانىستانغا بېسىپ كىرگەنلىكىدىن خەۋەر تاپقان مەھمۇد غەزنەۋى ھىندىستاندىن (ئۇ مۇلتاندا ئىدى) غەزنىگە چاپسان قايتىپ كېلىپ، قاراخانىيلارغا قارشى قوشۇن ماڭدۇردى. سۇلتان مەھمۇد غەزنەۋىنىڭ قوشۇنلىرى چاغرى تېكىننى تىرمىزغا چېكىندۇرگەن بولسا، سۇ بېشى تېكىننى ئامۇدىن ئۆتۈپ ماۋەرائۇننەھرگە كېتىشكە مەجبۇر قىلدى.

ناسىر ئېلىكخاننىڭ 1006 ـ يىلى غەزنەۋىلەرگە قىلغان يۈرۈشى مەغلۇپ بولغان بولسىمۇ، ئۇ يەنە مىلادىنىڭ 1007 ـ يىلى غەزنەۋىلەرگە ئىككىنچى قېتىم يۈرۈش قىلىشقا تەييارلاندى. ئۇ، ئىككىنچى قېتىملىق يۈرۈشكە خوتەن خانى يۈسۈپ قادىرخاننى ياردەمگە چاقىردى. مىلادىنىڭ 1007 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا، ناسىر ئېلىكخان 50 مىڭ جەڭچىدىن تەركىب تاپقان قاراخانىي قوشۇنلىرىغا قوماندانلىق قىلىپ ئامۇ دەرياسىدىن ئۆتتى. بەلخ ئىشغال قىلىندى. بۇنداق جىددىي ئەھۋالدىن خەۋەر تاپقان سۇلتان مەھمۇد غەزنەۋى ناھايىتى نۇرغۇن قوشۇننى ۋە 500 ئۇرۇش پىلىنى سەپەرۋەر قىلىپ غەزنىدىن يولغا چىقتى. مىلادىنىڭ 1008 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنى قاراخانىيلار بىلەن غەزنەۋى قوشۇنلىرى بەلختىن 12 كىلومېتىر يىراقلىقتىكى «كەتەر» دېگەن سايدا بىر ـ بىرىگە قارشى سەپ تارتىشتى. «كەتەر» سېپىدا بولغان ئۇرۇشتا، قاراخانىيلار مەغلۇپ بولدى. غەزنەۋىلەرنىڭ ئۇرۇش پىللىرى خېلى مۇھىم رول ئوينىغان بولسا كېرەك. ئۇرۇش جىددىيلەشكەندە، قاراخانىيلارنىڭ ئارقا سېپىدە ئېھتىياتتا تۇرغان قوشۇنلىرىنىڭ قوماندانى ئەھمەد توغانخان قوشۇننى باشلاپ ئۇرۇش مەيدانىدىن قاچتى. ۋەقە يۈز بەرگەندىن كېيىن، قاراخانىي قوشۇنلىرىنىڭ مەغلۇبىيىتى مۇقەررەرلەشتى.

ناسىر ئېلىكخان مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغان قاراخانىي قوشۇنلىرىنى بەلخقە چېكىندۇرۇپ كەتتى. ناسىر ئېلىكخان قاراخانىي قوشۇنلىرىنى بەلختە توپلاپ ۋە

ئۇلارنى ئىنتىزام بىلەن ئامۇ دەرياسىدىن ئۆتكۈزۈپ ماۋرائۇننەھرىگە ئەكەتتى. نېمە ئۈچۈن، ھىيلىگەر سۇلتان مەھمۇد غەزنەۋى چېكىنگەن قاراخانى قوشۇنلىرىنىڭ ئارقىسىدىن قوغلىماي، «كەتەر» سېپىدىكى ئۇرۇش مەيدانىدا جىم تۇردى؟

بەزى تارىخچىلارنىڭ يېزىشىچە، شۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا قاراخانىيلارنىڭ مەغلۇپ بولۇشىغا توغانخاننىڭ قېچىشى سەۋەب بولغانىكەن. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، توغانخان بىلەن سۇلتان مەھمۇد ئارىسىدىكى مەخپىي تىل بىرىكتۈرۈش بولغانىكەن.

ئۇرۇشنىڭ قايتا يۈز بېرىشىدىن ئەنسىرىگەن سۇلتان مەھمۇد قەشقەردىكى قاغان ئەھمەد توغانخانغا، ناسىر ئىلىكخانغا، يۇسۇپ قادىرخانغا ئايرىم - ئايرىم ھالدا ئەلچى ئەۋەتىپ، دوستانە مۇناسىۋەت ئورنىتىشنى تەلەپ قىلدى. ناسىر ئىلىكخان بىلەن يۇسۇپ قادىرخاننىڭ ھوزۇرىغا بارغان غەزنەۋىلەرنىڭ ئەلچىلىرى ئۈمىدسىز ھالدا قايتىپ كېلىشتى. ناسىر ئىلىكخان بىلەن يۇسۇپ قادىرخان سۇلتان مەھمۇدنىڭ تەلىپىنى رەت قىلىشقانىدى. لېكىن ئەھمەد توغانخان سۇلتان مەھمۇدنىڭ ئەلچىلىرىنى قىزغىن قارشى ئېلىپ، غەزنەۋىلەر بىلەن كېلىشىم تۈزدى.

بۇ ۋەقەدىن غەزەپلەنگەن ناسىر ئىلىكخان ئۆزىنىڭ ئاكىسى ئەھمەد توغانخاننىڭ ئەدىبىنى بېرىش ئۈچۈن، مىلادىنىڭ 1009 - يىلى 12 - ئايدا[1] ئۆزكەنتتىن يولغا چىقىپ، قەشقەرگە ھۇجۇم قىلىش ئۈچۈن ماڭدى. ناسىر ئىلىكخان بالاساغۇنغا يېقىنلاشقاندا، قاتتىق قار يېغىپ كېتىپ، يۈرۈشنى داۋاملاشتۇرالماي قايتىپ كەتتى. شۇ يىلى سۇلتان مەھمۇد غەزنەۋىنىڭ ياراشتۇرۇشى ئارقىلىق قاغان ئەھمەد توغانخان بىلەن ناسىر ئىلىكخان يارىشىپ قالدى. ئەسلىدە، قاراخانىيلارنىڭ قاغانى ئەھمەد توغانخان ئۇكىسى ناسىرنى ئىلىكخاننىڭ غەزنەۋىلەرگە ھۇجۇم قىلىشىنى قوللىمىغانىدى. ئەھمەد توغانخان بىلەن خوتەن خانى يۇسۇپ قادىرخان ئارىسىدا يۈز بەرگەن زىددىيەتمۇ شۇ سەۋەبتىن بولغان. يۇسۇپ قادىرخان مىلادىنىڭ 1012 - يىلى غەربىي ئىلىكخانى ناسىر ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ياركەنت ۋە قەشقەرنى بېسىۋېلىپ قاغان ئەھمەد توغانخاننى بالاساغۇنغا كېتىشكە مەجبۇر قىلغان[2]. بۇنداق ئەھۋال 1015 - يىلدىن كېيىن ئۆز ھالىغا كەلگەن.

(1) بەزى تارىخچىلار مىلادىنىڭ 1012 - يىلى 12 - ئايدا دەپ يېزىشىدۇ ئا.

(2) بارتولد، «يەتتەسۇ تارىخىنىڭ ئوچېرىكى» ئۇيغۇرچە 25 - بەت.

www.uyghurkitap.com

مىلادىنىڭ 1012 - يىلى، قاراخانىيلارنىڭ غەربىي ئىلىكخانلىق ۋەزىپىسىگە ئەھمەد توغانخاننىڭ ئۇكىسى مەنسۇر تەيىنلەندى.

مىلادىنىڭ 1017 - يىلى قاغان ئەھمەد توغانخان ئاغرىپ قالدى. بۇ پۇرسەتتىن پايدىلانغان شەرقىي قىتان خانلىقى (مىلادىنىڭ 916 - يىلىدىن 1124 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) نىڭ خانى يىلولۇڭشۇ (مىلادىنىڭ 983 - يىلىدىن 1031 - يىلىغىچە خان بولغان) 100 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قىتان قوشۇنلىرىنى قاراخانىيلارغا قارشى يولغا سالدى. بەزى تارىخىي مەلۇماتلاردا 100 مىڭ ئۆيلۈك قىتان (بۇلار تارىختا قاراخىتايلار دەپمۇ ئاتىلىدۇ) دەپ يېزىلغان. ئېھتىمال قىتانلاردىن 100 مىڭ ئۆيلۈكى غەربكە كۆچۈپ ئالتاي ئارقىلىق ئىلىگە بېسىپ كىرگەن بولۇشى مۇمكىن. شۇنداق بولغاندا، 100 مىڭ ئۆيلۈك قىتاندىن 100 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇن (ھەربىر ئۆيلۈكتىن بىردىن جەڭچى چىققان بولسا) تەشكىللەنگەن بولسا كېرەك. مانا شۇ قىتانلار، قاراخانىيلارنىڭ شەرق شىمالىدىكى تېررىتورىيىسى ھېسابلانغان ئالتاي، ئىلى ئەتراپلىرىنى بېسىۋېلىپ، بالاساغۇنغا قاراپ ئىلگىرىلەيدۇ. مانا شۇ چاغدا، قاراخانىيلارنىڭ ئۇلۇغ خانى ئەھمەد توغانخان (ئۇ مىلادىنىڭ 1015 - يىلى بالاساغۇندىن قەشقەرگە قايتقانىدى) قىتانلارغا قارشى ئەۋەتىلگەن قاراخانى قوشۇنلىرىنىڭ مەغلۇپ بولغانلىق خەۋىرىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، قىلچە چۆچۈمەي قەشقەردىن يولغا چىقىپ بالاساغۇنغا كېلىدۇ. ئاندىن بالاساغۇندىن شىمالغا يۈرۈپ، بالاساغۇننىڭ شىمالىدىن سەككىز كۈنلۈك يىراق جايدا قىتانلارنى تارمار قىلىدۇ. ئەھمەد توغانخان ئارقىغا قاچقان قىتانلارنىڭ كەينىدىن قوغلاپ زەربە بېرىپ، ئۇلارنىڭ نۇرغۇن ئادىمىنى ئۆلتۈرىدۇ ۋە 10 مىڭنى ئەسىر ئالىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا ناھايىتى نۇرغۇن چارۋا مال ۋە باشقا نەرسىلەر غەنىيمەت ئېلىنىدۇ. ئەھمەد توغانخاننىڭ بۇ يۈرۈشى ئۈچ ئايدىن ئارتۇق داۋام قىلغان. ئۇ قىتانلارنى ئىلى ۋە ئالتايدىن قوغلاپ چىقىرىپ ئۆز ئىلىگە قوغلىۋەتكەن. شۇنىڭدىن باشلاپ قىتانلار قاراخانىيلارغا ھۇجۇم قىلىشقا پېتىنالمىغان.

مىلادىنىڭ 1018 - يىلى قىتانلارنى تارمار قىلغان ئەھمەد توغانخان ئالەمدىن ئۆتتى. قاراخانىيلارغا ئۇنىڭ ئۇكىسى غەربىي ئىلىكخانى مەنسۇر (مەنسۇر مىلادىنىڭ 1012 - يىلىدىن 1018 - يىلىغىچە ھەربىي ئىلىكخان بولغان) ئارسلان قاغان بولدى. مەنسۇر ئارسلانخان ئۇكىسى مۇھەممەدنى غەربىي ئىلىكخانى قىلىپ تەيىنلىدى.

مەنسۇر ئاسلانخاننىڭ قاغان بولغانلىقىغا نارازى بولغان يۈسۈپ قادىرخان ئاكىسى ھەسەننىڭ ئوغلى ئەلى تېكىننى يېنىغا تارتىپ سۇلتان مەھمۇت بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈپ مەنسۇر ئارسلانخانغا قارشى ئۇرۇشماقچى بولىدۇ. سۇلتان مەھمۇد مىلادىنىڭ 1019 ـ يىلى يۈسۈپ قادىرخانغا ياردەم بېرىش ئۈچۈن ماۋرائۇننەھرىگە كېلىدۇ. لېكىن ھېلىغىچە ئېنىقلانمىغان سىرلىق بىر سەۋەبكە كۆرە، سۇلتان ئۇشتۇمتۇتلا ماۋرائۇننەھرىدىن چېكىنىپ خوراسانغا قايتىپ كېتىدۇ.

بۇ ۋەقە يۈز بەرگەندىن كېيىن، يۈسۈپ قادىرخان مەنسۇر ئارسلانخانغا بويسۇندى. يۈسۈپ قادىرخان ھىيلىگەر، ناھايىتى ئۇستا دىپلومات سۇلتان مەھمۇد غەزنەۋىنىڭ ۋاپاسىزلىقىدىن ناھايىتى قاتتىق ئاغرىنغانىدى. شۇڭلاشقا، يۈسۈپ قادىرخان سۇلتان مەھمۇد غەزنەۋىدىن ئۆچ ئېلىش ئۈچۈن مىلادىنىڭ 1019 ـ يىلى خوراسانغا ھۇجۇم قىلدى. سۇلتان مەھمۇد غەزنەۋى بەلخ ئەتراپىدا بولغان جەڭدە، يۈسۈپ قادىرخان قوماندانلىقىدىكى قاراخانى قوشۇنلىرىنى تارمار كەلتۈردى. پەرىشان ھالدا ئارقىغا چېكىنگەن قاراخانى قوشۇنلىرى سىر دەرياسىدىن ئۆتىدىغان چاغدا، چۆچۈپ كەتكەنلىكتىن، مۇتلەق كۆپچىلىكى دەريادا غەرق بولۇپ ئۆلدى. سۇلتان مەھمۇد غەزنەۋىنىڭ قاراخانىيلار ئۈستىدىن قازانغان غەلىبىسىگە ھېسداشلىق بىلدۈرگەن خارەزمى ھۆكۈمدارى ئالتۇن تاش سۇلتان مەھمۇد غەزنەۋىگە تەبرىكنامە يوللىدى.

يۈسۈپ قادىرخان مىلادىنىڭ 1019 ـ يىلى خوراسانغا قىلغان يۈرۈشىدە پاجىئەلىك مەغلۇبىيەتكە يولۇققاندىن كېيىن، روھى چۈشكەن، مەنسۇر ئارسلانخانغا قارشى چىققانلىقىغا پۇشايمان قىلغان بولسا كېرەك. چۈنكى ئۇ مىلادىنىڭ 1019 ـ يىلىدىن 1025 ـ يىلىغىچە، قاراخانىيلارنىڭ چوڭ خانى بولۇشقا قايتا ئۇرۇنمىدى.

قاراخانىيلار بىلەن غەزنەۋىلەرنىڭ خارەزىمگە بولغان مۇناسىۋىتى

ئوتتۇرا ئاسىيادىكى خارەزىم شاھلىقى ئامۇ دەرياسىنىڭ غەربىي تەرىپى (ئارال كۆلى بىلەن كاسپى دېڭىزى ئارىسى) دىكى ناھايىتى مۇنبەت ۋە ھوسۇلدار تېررىتورىيىگە جايلاشقان. مىلادىدىن 1000 يىللار بۇرۇن، خارەزىمدە دېھقانچىلىق، باغۋەنچىلىك، چارۋىچىلىق، قول ھۈنەرۋەنچىلىك، سودا ـ سېتىق تەرەققىي تاپقانىدى.

قەدىمكى چاغلاردا، ئوتتۇرا ئاسىيادا دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ ئولتۇراق ھاياتتا ياشىغان خەلقلەر ئادەتتە ئۆزى ياشاپ تۇرغان جايلارنىڭ نامى

www.uyghurkitap.com

بىلەن ئاتىلىپ كەلگەن. مەسىلەن: خارەزمىلىكلەر، سوغدلار، باكترىيىلىكلەر دېگەنگە ئوخشاش. خارەزىم دېگەن نام ئەڭ ئاۋۋال، مىلادىدىن 520 ـ يىل بۇرۇن ئىران ئەھمانىلار سۇلالىسىنىڭ ئىمپېراتورى دارا I نىڭ غەلىبىلىك يۈرۈشلىرى توغرىسىدا بېھىستۇن قىيا تېشىغا ئويۇپ يېزىلغان زەپەر نامىدا تىلغا ئېلىنغان بولۇنغا قارىغاندا، خارەزىمنىڭ ناھايىتى ئۇزۇن تارىختا ئىگە ئىكەنلىكى مەلۇم. خارەزىم قۇياشلىق يەر دېگەن بولىدۇ.

مىلادىدىن 330 ـ يىل بۇرۇن ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىن ئەھمانىلار سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى ئىمپېراتورى دارا III نى تارمار كەلتۈرۈپ، ئىراننى بېسىۋالىدۇ. تارىخىي خاتىرىلەرگە قارىغاندا، مىلادىدىن 328 يىل بۇرۇن خارەزىم شاھى پاراسمان ئىسكەندەرگە ئەلچى ئەۋەتىپ، دوستلۇق، ئىناقلىقتا ئۆتۈش ئارزۇسىنى بىلدۈرىدۇ ۋە ئىسكەندەر غەربكە قارا دېڭىز بويلىرىغا يۈرۈش قىلىدىغان بولسا، ئۇنىڭغا ياردەم بېرىدىغانلىقىنىمۇ بىلدۈرىدۇ. ئىسكەندەر، خارەزىم شاھى پاراسماننىڭ ئەلچىلىرىگە ناھايىتى نۇرغۇن قىممەت باھا سوۋغىلارنى بېرىپ، رەھمەت ئېيتىدۇ، ئۆزىنىڭ ھىندىستانغا يۈرۈشكە ماڭىدىغانلىقىنى ئېيتىدۇ.

خارەزىم VI ئەسىردىن باشلاپ ئۇلۇغ كۆك تۈرك قاغانلىقىنىڭ بىر تەركىبى قىسمىغا ئايلىنىدۇ. پەقەت مىلادىنىڭ 713 ـ يىلى قۇتەيبە ئىبنى مۇسلىم خارەزمىنى بېسىۋالغاندىن تارتىپ مىلادىنىڭ 820 ـ يىلىغىچە ئەرەبلەرنىڭ خوراسان ۋە ماۋەرائۇننەھرگە ھۆكۈمرانلىق قىلغان نائىبلىرىغا بويسۇنىدۇ. خارەزىم مىلادىنىڭ 820 ـ يىلىدىن 870 ـ يىلىغىچە تاھىرىلەرگە، 870 ـ يىلىدىن 1000 ـ يىلىغىچە سامانىلارغا قارايدۇ. خارەزىم سامانىلار دەۋرىدە يېرىم مۇستەقىل ھالەتتە ياشىغان.

خارەزىم، قاراخانىيلار سامانىلار پادىشاھلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىغاندىن كېيىن، بىر مۇددەت قاراخانىيلارغىمۇ قارىغانمۇ ياكى قارىمىغانمۇ، بۇ مەسىلە ھېلىغىچە ئېنىق ئەمەس. شۇنىسى ناھايىتى ئېنىقكى، قاراخانىيلار مىلادىنىڭ 1006 ـ يىلى ۋە 1008 ـ يىلى خوراسانغا قىلغان يۈرۈشلىرىدە مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، خارەزىم غەزنەۋىلەرگە يېقىنلىشىشقا باشلىغان.

خارەزىم مىلادىنىڭ 996 ـ يىلى، سامانىلار ئاغدۇرۇلۇپ كېتىۋاتقان چاغدا بىرلىككە كەلگەن، ئۇنىڭدىن بۇرۇن، خارەزىم شىمالىي ۋە جەنۇبىي خارەزىمدىن ئىبارەت ئىككى قىسمىغا بۆلۈنەتتى. ئۆرگەنچ شىمالىي خارەزمىنىڭ، قىيات جەنۇبىي خارەزمىنىڭ پايتەختى ئىدى. مىلادىنىڭ 996 ـ يىلى شىمالىي خارەزمىنىڭ خانى

مۆمىن ئىبنى مۇھەممەد ئىككى خارەزمنى بىرلىككە كەلتۈردى. ئۇ خارەزىم شاھ ئۇنۋانىنى ئالدى ۋە ئۆرگەنچنى مەملىكەتنىڭ پايتەختى قىلىپ بەلگىلىدى.

مەھمۇد غەزنەۋى باي ۋە مەدەنىيەتلىك بولغان خارەزىم شاھلىقىنى ئۆزىگە قارىتىۋېلىشقا ناھايىتى قىزىققانىدى. سۇلتان مەھمۇت باشتا ئۆز سىڭىللىرىنى مۆمىن ئىبنى مۇھەممەد (مىلادىنىڭ 995 - يىلىدىن 997 - يىلىغىچە ھۆكۈمران بولغان) ۋە ئۇنىڭ ئوغلى ئەلى ئىبنى مۆمىن (مىلادىنىڭ 997 - يىلىدىن 999 - يىلىغىچە ھۆكۈمران بولغان) گە ياتلىق قىلدى. سۇلتان مەھمۇد مانا شۇنداق ئۇرۇق - تۇغقانچىلىق مۇناسىۋىتى ئارقىلىق خارەزىم شاھلىقىنى بويسۇندۇرۇشنى ئويلىغانىدى. لېكىن ئۇنىڭ كۈيئوغۇللىرى بولسا خارەزىمنىڭ مۇستەقىللىقىنى ساقلاشقا ۋە ھەربىي كۈچىنى ئاشۇرۇشقا ھەرىكەت قىلدى.

ئەلى ئىبنى مۆمىن ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئۇكىسى مۆمىن ئىبنى مۆمىن تەختكە ئولتۇردى. مۆمىن ئىبنى مۆمىن (مىلادىنىڭ 999 - يىلىدىن 1017 - يىلىغىچە ھۆكۈمران بولغان) خارەزىم شاھلىقىنى كۈچلۈك ۋە مۇستەقىل دۆلەتكە ئايلاندۇرۇشقا ھەرىكە قىلدى. ئۇ، بىلىملىك، ئەقىللىق بولۇشىغا قارىماي، ناھايىتى ئېھتىياتچان ۋە بوشاڭراق ئادەم ئىدى.

ئابباسىلار خەلىپىسى قادىر (مىلادىنىڭ 991 - يىلىدىن 1031 - يىلىغىچە خەلىپە بولغان) ئوتتۇرا ئاسىيادىكى دۆلەتلەرنى ئاجىزلاشتۇرۇش ئۈچۈن، ئۇلار ئارىسىغا ئاداۋەت سېلىشنى ئويلىدى. ئۇ شۇ مەقسەتنى كۆزدە تۇتۇپ، مىلادىنىڭ 1014 - يىلى بىرونى ئاتلىق ئادەمنى ئەلچى قىلىپ، باغداتتىن ئۆرگەنجگە ئەۋەتتى. بىرونى (ئۇ ئەبۇ رەيھان بىرونى ئەمەس) خەلىپە قادىرنىڭ خارەزىم شاھى، مۆمىن ئىبنى مۆمىنگە بەرگەن «دۆلەتنىڭ كۆزى ۋە دىندارلار جامائەسىنىڭ شۆھرىتى» دېگەن ئۇنۋانىنىڭ شاھادەتنامىسىنى ۋە كىيىم - كىچەكلەرنى تەقدىم قىلدى.

سۇلتان مەھمۇد خەلىپە قادىرنىڭ خارەزىم شاھى مۆمىن ئىبنى مۆمىنگە بىلدۈرگەن ئىززەت - ھۆرمىتىدىن ئۆز ۋاقتىدا خەۋەردار بولدى. سۇلتان مەھمۇد ۋەزىرى ئوبۇلقاسىم مەيمەندىنىڭ تەدبىرى بويىچە، مۆمىن ئىبنى مۆمىننى سىناپ باقماقچى بولدى. ئۇ خارەزىم شاھىنىڭ ئوردىسىدا تۇرىدىغان ئۆز ئەلچىسىگە مەخپىي يوليورۇق ئەۋەتتى. غەزنەۋى ئەلچىسى سۇلتان مەھمۇدنىڭ مەخپىي يوليورۇقى بويىچە، ئەپلىك بىر پۇرسەتنى تېپىپ، مۆمىن ئىبنى مۆمىنگە سۇلتان مەھمۇتنىڭ نامىنى خۇتبىگە قوشۇپ ئوقۇشنى تەكلىپ قىلدى. ئەلچى

بۇ تەكلىپنىڭ ئۆزىنىڭ شەخسى تەكلىپى ئىكەنلىكىنىمۇ ئەسكەرتىپ قويىدى. ناھايىتى ئەقىللىق مۆمىن سىرنىڭ قەيەردە ئىكەنلىكىنى دەرھال بايقىدى. ئۇ، ئەلچىنىڭ بۇ تەكلىپىگە جاۋاب بېرىشتە ئىككىلىنىپ قالدى. ئەلچى تەلەپپۇزىنى قاتتىقراق قىلىپ تەكلىپىنى يەنە تەكرارلىدى. ناھايىتى ئېغىر ئەھۋالدا قالغان مۆمىن ئابرويلۇق كىشىلەر ۋە مەشھۇر ھەربىي يولباشچىلارنى يىغىپ مەسلىھەتلەشمەكچى بولدى. كېڭەشكە كەلگەنلەر مۆمىننى غەزنەۋىلەر ئەلچىسىنىڭ تەكلىپىگە يان باسىدۇ، دەپ گۇمانلانغانلىقىدىن، قىلىچلىرىنى يالىڭاچلاپ، ئۇنى «ئەگەر تەكلىپنى قوبۇل قىلىدىغان بولساڭ كاللاڭنى ئالىمىز» دەپ قورقۇتتى. مۆمىن تەكلىپنى قوبۇل قىلاي دېسە، ئۆز خەلقىدىن قورقتى، قوبۇل قىلماي دېسە، سۇلتان مەھمۇدتىن قورقتى.

بېشى قېتىپ نېمە قىلىشىنى بىلمىگەن مۆمىن ئاخىر قاراخانىيلار بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈپ سۇلتان مەھمۇدقا قارشى تۇرماقچى بولدى. مۆمىننىڭ قاراخانىيلارغا ئەۋەتكەن ئەلچىلىرى ئۇستىگە يۈكلەنگەن ۋەزىپىسىنى ئورۇندىدى. قاراخانىيلار مۆمىننىڭ سۇلتان مەھمۇدقا قارشى بىرلىكتە ھەرىكەت قىلىش توغرىسىدىكى تەكلىپىنى قوبۇل قىلدى.

سۇلتان مەھمۇد قاراخانىيلار بىلەن خارەزىم شاھلىقىنىڭ غەزنەۋىلەرگە قارشى ئىتتىپاق تۈزگەنلىكىدىن خەۋەر تاپتى ۋە قاراخانىيلارغا ئەلچى ئەۋەتىپ نارازى بولغانلىقىنى بىلدۈردى. قاراخانىيلار غەزنەۋى ئەلچىلىرى ئارقىلىق سۇلتان مەھمۇدقا يازغان مەكتۇپىدا دىپلوماتىيە ھىيلىسى ئىشلىتىپ: زورۇر تېپىلسا، قاراخانىيلارنىڭ غەزنەۋىلەر بىلەن خارەزىم شاھى ئارىسىدا تۇغۇلغان ئاڭلىشىلماسلىقنى تۈگىتىپ، ئىككى تەرەپنى ياراشتۇرۇپ قويۇشقا تەييار ئىكەنلىكىنى بىلدۈردى. سۇلتان مەھمۇد، قاراخانىيلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ غەربىي ئىلىكخانى مەنسۇر ئارقىلىق غەزنەۋىلەر بىلەن خارەزمى شاھ ئارىسىدىكى كېلىشمەسلىككە ئارىلىشىۋاتقانلىقىدىن خاتىرجەم ئەمەس ئىدى.

سۇلتان مەھمۇد مىلادىنىڭ 1015 ـ يىلى، ھەددىدىن تاشقىرى قىيىن ئەھۋالدا قالغان خارەزىم شاھى مۆمىنگە يازغان مەكتۇپىدا تەھدىت سېلىپ بۇنداق دېگەن: «ئارىمىزدا قانداق مەجبۇرىيەتلەر بولۇپ، شەرتنامە ۋە ئىتتىپاق تۈزۈلگەنلىكىنى بىلىسىز، خارەزىم شاھى بولغان ئۆزىڭىزنىڭ بىزگە قانچىلىك قەرزدارلىقى مەلۇم. خۇتبە توغرىسىدىكى بۇ مەسىلىدە بۇ ئىشنىڭ ئۆزىڭىز ئۈچۈن نېمە بىلەن تۈگىشىنى بىلىپ، بىزنىڭ خاھىشىمىزغا باش ئەگدىڭىز، ئەمما

ئادەملىرىڭىز سىزگە يول قويمىدى. مەن ‹قوغدىغۇچىلار ۋە پۇقرالار› ئىبارىسىنى ئىشلىتىشۋاتقىنىم يوق. چۈنكى ئۇلار سىزگە شاھىغا ئۇنى قىل - بۇنى قىلما، دەپ ئېيتىشقا جۈرئەت قىلىدىكەن. ئۇلارنى قوغدىغۇچىلار ۋە پۇقرالار دېگىلى بولمايدۇ. ھاكىمىيەتنىڭ ئاجىزلىقى ۋە كۈچسىزلىكى شۇنىڭدىن مەلۇم بولۇپ تۇرۇپتۇ، ھەقىقەتەن ھەم شۇنداق، مەن بۇنداق ئادەملەردىن غەزەپلەندىم. بۇ يەردە، بەلختە ئۇزۇن مۇددەت بولدۇم ۋە ئۇ ئادەملىرىڭىزنى توغرا يولغا سېلىش ئۈچۈن، 100 مىڭ ئاتلىق ۋە پىيادە ئەسكەر، 500 پىلنى تەييار قىلدىم. شۇنىڭ بىلەن بىرگە، بىز ئىنىمىز ۋە كۈيئوغلىمىز بولمىش سىز ئەمىرنىمۇ ئۇيقۇدىن ئويغاتماقچىمىز. بوشاڭ ئەمىر كارغا كەلمەيدۇ.» مەكتۇپنىڭ داۋامىدا مەھمۇد غەزنەۋى خارەزىم شاھقا ئۇ تۆۋەندىكى شەرتلەردىن بىرنى ئورۇندىسا ئۆزىنىڭ قانائەت ھاسىل قىلىپ غەزنىگە قايتىدىغانلىقىنى ئېيتىدۇ:

1) خارەزىم شاھ مەھمۇد غەزنەۋىنىڭ نامىنى نامازدا خۇتبىگە قوشۇپ ئوقۇتىدۇ.

2) ئۇنىڭغا مەھمۇدقا ئەرزىگۇدەك سوۋغا - سالام ۋە پۇل ئەۋەتىدۇ. بۇ نەرسىلەر يوشۇرۇن ھالدا يەنە خارەزىم شاھىغا قايتۇرۇلىدۇ. چۈنكى مەھمۇد شۇنچىلىك بايكى، ئۇنچىلىك پۇل ۋە سوۋغا - سالاملارنى قىلچە نەزىرىگە ئېلىپ قويمايدۇ.

3) خارەزىم شاھى مەھمۇدنىڭ ئالدىغا ئەڭ ياخشى ئەمەلدارلارنى ئۇنىڭدىن شەپقەت تىلەش ئۈچۈن ئەۋەتىدۇ.»[1]

مۆمىنىنىڭ بوشاڭلىقى ۋە ئارىسالدىلىقى ئاخىر خارەزىمنىڭ مۇستەقىللىقىنىمۇ ۋە مۆمىنىنىڭ ئۆزىنىمۇ ساقلاپ قالالمىدى. مۆمىنىنىڭ بوشاڭلىقى ۋە ئارىسالدىلىقىدىن نارازى بولغان ھەربىي يولباشچىلار مىلادىنىڭ 1017 - يىلى ئىسيان كۆتۈردى. ئىسيانچىلار مۆمىننى ئۆلتۈرۈپ، تەختكە ئۇنىڭ جىيەنى ئوبۇلھارىس مۇھەممەد ئىبنى ئەلىنى ئولتۇرغۇزدى.

خارەزىمدە كۆتۈرۈلگەن ئىسيان سۇلتان مەھمۇد غەزنەۋىگە ناھايىتى چوڭ باھانە بولدى. ئۇ «خارەزىم شاھى مۆمىننى ئۆلتۈرگەنلەرنى جازالاپ، كۈيئوغلۇم مۆمىن ئۈچۈن ئىنتىقام ئالىمەن» دېگەننى باھانە قىلىپ، نۇرغۇن قوشۇن بىلەن خارەزىمگە قاراپ ماڭدى. بۇ چاغدا، قاراخانىيلارنىڭ مەھمۇد غەزنەۋىنىڭ خارەزىم شاھلىقىنى بېسىۋېلىشقا كۆزى يەتكەن بولسىمۇ، ئەمما بىرەر جىددىي تەدبىر قوللانمىدى. سۇلتان مەھمۇد 1017 - يىلى 7 - ئايدا خارەزىمنى بېسىۋالدى.

---

(1) «ئۆزبېكىستان س س س ر تارىخى» ئۆزبېكچە 1 توم 276 - ،277 - بەتلەر.

شۇنىڭدىن باشلاپ خارەزىم مۇستەقىللىقىنى يوقىتىپ، غەزنەۋىلەرنىڭ تەركىبىي قىسمى بولۇپ قالدى. سۇلتان مەھمۇد خارەزىمگە غەزنەۋىلەر سارىيىدا باش ھاجىپلىق ۋەزىپىسىنى ئۆتىگەن ئالتۇن تاش ئاتلىق ئادەمنى (قارلۇقلاردىن) ھاكىم قىلىپ تەيىنلىدى.

يۈسۈپ قادىرخان ۋە سۇلتان مەھمۇد غەزنەۋى

مەنسۇر ئارسلانخاننىڭ ۋاقتىدا (1018 ـ 1024)، قاراخانىيلارنىڭ ھاياتىدا خېلى جىددىي ۋەقەلەر يۈز بەردى. ئۇ، قاراخانىيلار تەختىگە ئولتۇرۇشىنىڭ ھارپىسىدا (مىلادى 1017 ـ يىلى) سۇلتان مەھمۇد غەزنەۋى خارەزىمنى بېسىۋالدى. 1019 ـ يىلى قاراخانىيلارنىڭ خوراسانغا قىلغان يۈرۈشى پاجىئەلىك مەغلۇبىيەت بىلەن ئاياغلاشتى. قاراخانىيلار ئېغىر ئەھۋالغا دۇچ كەلگەنلىكىدىن پايدىلانغان ئەلى تېكىن (مىلادىنىڭ 1021 ـ يىلىدىن 1035 ـ يىلىغىچە ئىسيان كۆتۈرۈپ تۇرغان) ئوغۇزلارنىڭ يابغۇسى ئارسلان ئىسرائىل يابغۇ (مىلادىنىڭ 990 ـ يىلىدىن 1025 ـ يىلىغىچە يابغۇ بولغان) بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ، مەنسۇر ئارسلانخانغا قارشى ئىسيان كۆتۈردى. ئەلى تېكىن مىلادىنىڭ 1020 ـ يىلى بۇخارانى بېسىۋالدى. مەنسۇر ئارسلانخان ئەلى تېكىنگە قارشى ئۇرۇشقان بولسىمۇ، ئوغۇزلارنىڭ ياردىمىگە ئىگە بولغان ئەلى تېكىندىن يېڭىلىپ قالدى. شۇ چاغلاردا شىمالىي ئىلىكخان توغان I ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ ئورنىغا ئىلىك خان بولغان توغانخان II ئىسيان كۆتۈردى. مانا شۇنداق سەۋەبلەرگە كۆرە، مىلادىنىڭ 1024 ـ يىلى مەنسۇر ئارسلانخان تەختتىن ۋاز كەچتى ۋە ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ ئورنىغا ئەھمەد توغانخان II ئولتۇردى. ئەھمەد توغانخان II ھارۇن بوغراخاننىڭ نەۋرىسى (ھەسەننىڭ ئوغلى) ئىدى. ئەھمەد توغانخان II ئىسيانىنى بېسىقتۇرغىچە، مىلادىنىڭ 1025 ـ يىل ئۇنىڭ تاغىسى (ھەسەننىڭ ئۇكىسى) يۈسۈپ قادىرخان قاراخانىيلارنىڭ چوڭ خانى بولۇشقا مۇيەسسەر بولدى.

يۈسۈپ قادىرخان ئىسيان كۆتۈرگەنلەرنى بويسۇندۇرۇش ئۈچۈن، مىلادىنىڭ 1025 ـ يىلى قەشقەردىن يولغا چىقىپ، شىمالىي ئىلىكخان توغانخان II نىڭ ئۈستىگە باستۇرۇپ باردى. بالاساغۇن ئەتراپىدا بولغان ئۇرۇشتا يۈسۈپ قادىرخان مەغلۇپ بولدى. بۇ ۋەقەدىن خەۋەر تاپقان ئەلى تېكىن تېخىمۇ روھلىنىپ، قاراخانىيلارنىڭ چوڭ خانى بولۇشقا ئىنتىلدى. ئۇ مىلادىنىڭ 1021 ـ يىلى ئوغۇزلار بىلەن بىرلىشىپ بۇخارانى بېسىۋالغان بولسا، مىلادىنىڭ 1025 ـ يىلى

ئوغۇزلارنىڭ يابغۇسى ئارسلان يابغۇ بىلەن بىرلىشىپ، يۈسۈپ قادىرخانغا قارشى يەنە ئىسيان كۆتۈردى.

ئوغۇزلار سىر دەريانىڭ تۆۋەن ئېقىمىدىكى «جەند» شەھىرى ۋە ئۇنىڭغا يانداش بولغان جايلاردا ياشايتتى. ئۇ چاغلاردا، ئوغۇزلارنىڭ پائالىيىتىگە ئوغۇزلارنىڭ مەشھۇر بېگى سەلجۇق بەگنىڭ ئوغۇللىرى يېتەكچىلىك قىلاتتى.

شىمالىي ئىلىكخانى توغانخان II نىڭ ئىسيان كۆتۈرۈشى ۋە ئەلى تېكىننىڭ ئوغۇزلار بىلەن بىرلىشىپ قاراخانىيلارنىڭ مەركىزىي ھاكىمىيىتىگە قارشى ھەرىكەت قىلىشى قاراخانىيلار دۆلىتىنى ئىچكى جەھەتتىن ئېغىر قورقۇنچقا سېلىپ قويدى. بۇنداق ئەھۋالنىڭ يۈز بېرىشى، يەنە بىر تەرەپتىن، غەزنەۋىلەر ئۈچۈنمۇ ئېغىر خەۋپ ئىدى. ئوغۇزلار كۈچلىنىپ كېتىدىغان بولسا، ئۇلارنىڭ قاراخانىيلار بىلەن غەزنەۋىلەرگە ئوخشاشلا خەۋپ سالىدىغانلىقى يۈسۈپ قادىرخان بىلەن سۇلتان مەھمۇدقا ئېنىق مەلۇم ئىدى.

ئوغۇزلار قەدىمكى چاغلاردا ئاسىيانىڭ شىمالىدا، كۆك تۈركلەرنىڭ شىمالىدا ياشايتتى. ئوغۇزلار جۇڭگونىڭ يىلنامىلىرىدىن «تارىخىي خاتىرىلەر» ۋە «خەن سۇلالىسى يىلنامىسى». ھونلار ھەققىدە قىسسە» دە مىلادىدىن II ئەسىر ئىلگىرى، «سۈي سۇلالىسى يىلنامىسى. تۇرالار ھەققىدە قىسسە» دە مىلادىنىڭ VI ئەسىردە تىلغا ئېلىنىدۇ.

ئورخۇن يادىكارلىقلىرىدىن بىر ـ ئىككى ئەسىر بۇرۇن (VI ئەسىردە ئا) يەنسەي ـ ئورخۇن يېزىقىدا يېزىلغان بىر يادىكارلىقتا ئوغۇزلارنىڭ ناملىرى يېزىلغان. يادىكارلىقتا ئوغۇزلارنىڭ خانى ئۆرىگىن ئالپ تۇراننىڭ كىچىككىدىنلا ۋاپات بولغانلىقى خاتىرىلەنگەن.

ئۇيغۇر ـ ئورخۇن قاغانلىقى دەۋرىدە، ئون ئۇيغۇر، توققۇز ئوغۇزلار كۆك تۈرك قاغانلىقىنى ئىلكىگە ئالغانىدى.

840 ـ يىلى شەرقىي ئۇيغۇرلار (ئوغۇزلارمۇ بۇنىڭ ئىچىدە) ھازىرقى موڭغۇلىيىدىن غەربكە قاراپ كۆچكەندە، ئوغۇزلارنىڭ ناھايىتى كۆپ قىسمى غەربكە يۈرۈپ ئارال دېڭىزى ۋە كاسپى دېڭىزىنىڭ شىمالىغا كۆچۈپ كەلگەن.

موڭغۇلىيىدىن غەربكە كۆچكەن ئوغۇزلار ئىدىل، يايىق دەريالىرىنىڭ بويلىرىغىچە كېلىپ ماكانلاشقان. ئوغۇزلار بىرمەزگىل (مىلادىنىڭ 850 ـ يىلىدىن 965 ـ يىلىغىچە) ھازار قاغانلىقى (468 ـ 965) غا قارىغان.

شەرقىي ئوغۇزلارنىڭ موڭغۇلىيىدىن غەربكە كۆچۈپ كەلگەنلىكى نىڭ كېيىنكى خانلىرىدىن توقسۇرمىش ئەلچى، توغانبەگ (ئىبنى پەزلان ساياھەتنامىسىدە توغانبەگنى «لوقمان بەگ» دەپ يازغان)، ئارتۇغرۇل بەگ (ئىبنى پەزلان «ئىرتىك» دەپ يازغان)، تاقاق (دۇكاك) قاتارلىقلار مەلۇم.

ئوغۇزلار مىلادىنىڭ 850 ـ يىللىرىدىن باشلاپ هازارلارغا بويسۇنغاندا، ئۇلارنىڭ قىنىق ئۇرۇقىدىن چىققان تاقاق ئاتلىق خانى هازار قاغانلىقىدا يابغۇ بولغان. مىلادىنىڭ 903 ـ يىلى تاقاقبەگ ئۆلتۈرۈلگەن. مىلادىنىڭ 910 ـ يىلى تاقاق بەگنىڭ 25 ياشلىق ئوغلى سەلجۇقبەگ (ئۇ مىلادىنىڭ 885 ـ يىلى تۇغۇلۇپ مىلادىنىڭ 1000 ـ يىلى 115 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن) سۇ بېشى بولغان. سەلجۇقبەگ ناھايىتى قابىلىيەتلىك، باتۇر، ئەقىللىق، خۇش خۇي، مەرد يىگىت ئىدى. قوشۇنلار ئۇنى ناھايىتى ياخشى كۆرگەنلىكتىن، ئۇنىڭغا شەرتسىز بويسۇناتتى. خەلقمۇ ئۇنى ناھايىتى ياخشى كۆرۈپ، قىزغىن ھۆرمەتلەيتتى. شۇ سەۋەبتىن، ئوغۇز يابغۇسى سەلجۇق سۇ بېشىنىڭ ئىسيان كۆتۈرۈشىدىن ئەنسىرەپ، ئۇنى ئۆلتۈرۈشنىڭ كويىغا چۈشكەن. سەلجۇق بەگ ئۆزىگە كېلىدىغان بۇ خەۋپنى سېزىپ، مىلادىنىڭ 915 ـ يىلى 100 ئاتلىق يىگىتنىڭ ھەمراھلىقىدا، 1500 تۆگە، 50 مىڭ قوينى ئېلىپ سىر دەرياسىنىڭ ئاياغ ئېقىمىدىكى «جەند» رايونىغا كەلگەن ۋە شۇ يەردىكى مۇسۇلمانلارنىڭ تەسىرىدە مۇسۇلمان بولغان.

بەزىبىر تارىخىي مەنبەرلەردە، ئوغۇزلارنىڭ يابغۇلىرىنىڭ ھازار قاغانىنىڭ ئورۇنباسىرى سۈپىتىدە ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزگەنلىكى تەكىتلىنىدۇ.

سەلجۇقبەگنىڭ ئىسرائىل، مىكائىل، داۋۇت، يۇسۇپ، مۇسا ئاتلىق ئوغۇللىرى بار ئىدى. بۇ ئىسىملاردىن قارىغاندا، ئوغۇزخانلىرى يەھۇدىي دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان ھازار قاغانلىرىنىڭ تەسىرىدە، شامان دىنىنى تەرك ئېتىپ، يەھۇدىي دىنىغا كىرگەن بولسا كېرەك. ئۇنداق بولغاندا، سەلجۇقبەگ مىلادىنىڭ 915 ـ يىلى ئەتراپىدا يەھۇدىي دىنىنى تەرك ئېتىپ، ئىسلام دىنىغا كىرگەن بولىدۇ.

ئىبنى پەزلان ئۆز ساياھەتنامىسىدە، مىلادىنىڭ 922 ـ يىلى ئەۋەتىلگەن ئەرەب ئەلچىلىرىنىڭ خەلىپە مۇقتەدىرنىڭ مەكتۇپلىرىنى، بۇلغار، ھازار، ئوغۇزخانلىرىغا سۇنۇپ، ئۇلارنىڭ مۇسۇلمان بولۇشىنى ئۈمىد قىلغانلىقىنى بايان قىلغان. شۇ چاغدا، ھازار قاغانلىقىدا يابغۇ ئۇنۋانىنى ئالغان ئوغۇز يابغۇسىنىڭ كىملىكى مەلۇم ئەمەس.

بىز ئوغۇزلارنىڭ سەلجۇقتىن بۇرۇنقى خانلىرىدىن توقسۇرمىش ئەلچى، توغانبەگ، ئەرتۇغرۇلبەگ، تاقاقبەگلەرنى باشتا تىلغا ئالدۇق. سەلجۇقبەگنىڭ بەشىنچى بوۋىسى (توقسۇرمىش ئەلچىنىڭ ئاتىسى) كىراكوچى غوجا دېگەن بىر بەگنىڭ نامىنى ئىبنى پەزلان تىلغا ئالىدۇ. ئەسلىنى سۈرۈشتۈرگەندە، ئۇنىڭ نامى كىراكوچى غوجا بولماستىن، بەلكى كىرىگىچى ئىدى. چۈنكى ئەجدادلىرىمىزنىڭ چارۋىچىلىق هاياتىدىكى ئۆيلىرى كىگىزدىن تىكىلگەن يۇمىلاق ئۆيلەر بولۇپ، بۇنداق ئۆيلەرگە ياغاچتىن قىلىنغان كىرىگىلەر لازىم ئىدى. دېمەك، ئوغۇزلارنىڭ خانى كىراكوچى غوجا، ناهايىتى ئۇستا ياغاچچى بولۇپ، ئۇنى كىشىلەر كىرىگىچى، دەپ ئاتىغان. ئۇ كىگىز ئۆيلەرنى قۇرۇشتا لازىم بولىدىغان كىرىگىلەرنى ياسايتتى. ئىبنى پەزلان «كىرىگىچى» سۆزىنى «كىراكوچى غوجا» دەپ خاتىرىلەپ قويغان.

سەلجۇقبەگ بىلەن ئوغۇز يابغۇلىرى ئارىسىدىكى زىددىيەت X ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغىچە داۋام قىلدى. مىلادىنىڭ 965 ـ يىلى هازار قاغانلىقى كىيىۋ رۇس كىنەزى سۋياتوسلاۋ (×× يىلىدىن 973 ـ يىلىغىچە كىنەز بولغان) تەرىپىدىن يوقىتىلغاندىن كېيىن، ئوغۇزلار قاراخانىيلارغا بويسۇنغانىدى. شۇنىڭدىن باشلاپ (X ئەسىرنىڭ 60 ـ يىللىرىدىن باشلاپ) ئوغۇزلارنىڭ ھەممىسى مۇسۇلمان بولغان.

چۈنكى، بۇ چاغلاردا، قاراخانىيلار دۆلىتى ئىسلام دىنىنى دۆلەت دىنى (960 ـ يىلى) سۈپىتىدە قوبۇل قىلىپ، شامانىزمنى تاشلىغانىدى.

مىلادىنىڭ 990 ـ يىلى سەلجۇقبەگنىڭ ئوغۇللىرى ئوغۇزخانلىقىنى (990 ـ يىلىدىن 1040 ـ يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) نى تەشكىل قىلدى. ئارال دېڭىزىنىڭ شەرقى شىمالىدىكى يەنكەنت (يانگى كەنت) ئوغۇز خانلىقىنىڭ پايتەختى ئىدى. شۇ چاغلاردا ئوغۇزلارنىڭ سانى مىليونغا يېتىپ، ناهايىتى جەڭگىۋار كۈچكە ئايلانغانىدى.

سەلجۇقبەگنىڭ مىكائىل بەگ (998 ـ يىلى ئۆلگەن)، ئىسرائىل ئارسلان يابغۇ (مىلادىنىڭ 990 ـ يىلىدىن 1025 ـ يىلىغىچە يابغۇ بولغان. مۇسا ئىنانچ يابغۇ (1028 ـ يىلىدىن 1032 ـ يىلىغىچە يابغۇ بولغان)، يۇسۇپ ئىنال بەگ (مىلادىنىڭ 994 ـ يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن) قاتارلىق تۆت ئوغلى بار ئىدى.

ئوغۇزخانلىقىغا ئىسرائىل ئارسلان (990 ـ 1025)، يۇسۇپ ئىنانچ (1025 ـ 1028)، مۇسا ئىنانچ (1028 ـ 1032)، ئىرتاش يابغۇ (1031 ـ 1040) لار يابغۇ بولغان.

www.uyghurkitap.com

ئوغۇزلار مىلادىنىڭ 965 ـ يىلىدىن 1040 ـ يىلىغىچە گاھى قاراخانىيلارغا، گاھى غەزنەۋىلەرگە بويسۇنۇپ تۇردى، گاھىدا قارشى چىقتى.

مانا شۇ سەلجۇق ئوغۇللىرى باشچىلىقىدىكى ئوغۇزلارنىڭ مىلادى 1025 ـ يىلى قاراخانىيلارنىڭ خانلىرى بىلەن بىرلىشىپ قاراخانىيلارغا قارشى چىقىشى يۈسۈپ قادىرخان بىلەن سۇلتان مەھمۇد غەزنەۋىنىڭ ئىتتىپاقلىشىپ سەلجۇق ئوغۇللىرىغا قارشى ھەرىكەت قىلىشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى.

يۈسۈپ قادىر خان مىلادىنىڭ 1025 ـ يىلى سۇلتان مەھمۇد ھۇزۇرىغا غەزنىگە ئەلچى ئەۋەتتى. سۇلتان مەھمۇد قەشقەردىن غەزنىگە كەلگەن قاراخانىيلارنىڭ ئەلچىلىرىنى ناھايىتى قىزغىن قارشى ئالدى. يۈسۈپ قادىرخان سۇلتان مەھمۇدنىڭ ئۆز ئەلچىلىرى ئارقىلىق ئەۋەتكەن تەلەپلىرىنى قوبۇل قىلىپ، ئىسيانچىلارغا بىرلىكتە جازا يۈرۈشى قىلىشقا ماقۇل بولغانلىقتىن خۇشال بولدى.

ئۆز ئەلچىسىدىن بۇ خۇشاللىنارلىق خەۋەرنى ئاڭلىغان يۈسۈپ قادىرخان نۇرغۇن سانلىق قاراخانى قوشۇنلىرىغا ئۆزى باش بولۇپ قەشقەردىن سەمەرقەندگە قاراپ ماڭدى. ئەينى ۋاقىتتا سۇلتان مەھمۇدمۇ چوڭ قوشۇنغا باش بولۇپ (قوشۇن ئىچىدە 500 پىلمۇ بار ئىدى) بەلختىن يولغا چىقىپ، ئامۇ دەريانىڭ زەنجىر بىلەن بىر ـ بىرىگە چېتىلغان كېمىلەردىن سېلىنغان لەيلەتمە كۆۋرۈكىدىن ئۆتۈپ، سەمەرقەندگە قاراپ ماڭدى. سەمەرقەندگە يېقىنلاپ كەلگەن يۈسۈپ قادىرخان بىلەن سۇلتان مەھمۇدتىن قورققان ئەلى تېكىن بىلەن ئىسرائىل ئارسلان يابغۇ سەمەرقەند ۋە بۇخارانى تاشلاپ چىقىپ، نورئاتا رايونىغا قاچتى. سۇلتان مەھمۇدنىڭ ھەربىي يولباشچىلىرىدىن بىرى بولغان بىلگە تېكىن باشچىلىقىدىكى غەزنەۋىلەر قوشۇنى ئەلى تېكىننىڭ ئارقىسىدىن قوغلىغان بولسىمۇ، ئۇنىڭغا يېتىشەلمىدى، پەقەت ئەلى تېكىننىڭ خوتۇن، بالا ـ چاقىلىرىنىلا ئەسىرگە ئېلىپ قايتتى. سۇلتان مەھمۇد قاراخانىيلارنىڭ خان جەمەتىدىن بولغان ئەسىرلەرگە ئىززەت ـ ھۆرمەت بىلەن مۇئامىلە قىلدى. كەلگۈسىدە يۈز بېرىش ئېھتىمالى بولغان ۋەقەلەرنى ئالدىن سېزىدىغان ئەقىللىق سۇلتان مەھمۇد ئەلى تېكىنگە قاتتىق زەربە بېرىشنى خالىمايتتى. ئۇ قاراخانىيلار ئىچىدە يۈز بەرگەن زىددىيەتلەردىن ناھايىتى ئۇستىلىق بىلەن پايدىلىنىشنى كۆزلەيتتى. شۇڭا، سۇلتان مەھمۇد ئەلى تېكىننى ئۈزۈل ـ كېسىل بويسۇندۇرۇشقا قىزىقمىدى.

ئەلى تېكىن بىلەن ئىسرائىل ئارسلان يابغۇ قاچقاندىن كېيىن، يۈسۈپ

قادىرخان بىلەن سۇلتان مەھمۇد سەمەرقەند يېنىدا شاھانە تەنتەنە بىلەن كۆرۈشتى. سەپەردىن كېيىن ئۇلار بىرلىكتە قانۇنلار ۋە بىتىملەر توغرىسىدا سۆھبەتلىشىپ، ئىككى ھۆكۈمدار ئوتتۇرىسىدىكى چېگرا مەسىلىسىنى توختىتىشتى. ئۇ ئىككى پادىشاھ مىسلى كۆرۈلمىگەن تەنتەنە بىلەن ئۇچراشتى. پارس تارىخچىسى بەيھەقى (مىلادىنىڭ 996 ـ يىلى تۇغۇلۇپ 1077 ـ يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن)، گەردىزى (XI ئەسىردە ياشىغان) لار «تارىخى مەسئۇدى» ۋە «زەينۇلئەخبار» ناملىق تارىخى ئەسەرلىرىدە بۇ ئۇچرىشىش توغرىسىدا تەپسىلىي مەلۇمات بەرگەن.

«XI ئەسىردە ياشىغان پارس تارىخچىسى گەردىزى ئۆزىنىڭ «زەينۇلئەخبار» دېگەن ئەسىرىدە، سەمەرقەندنىڭ جەنۇبىدا بولغان بۇ ئۇچرىشىش توغرىسىدا تەسىرلىك ھېكايە قىلىدۇ. ھەر ئىككى پادىشاھ بىرىنچى سوۋغا سۈپىتىدە بىر ـ بىرىگە ناھايىتى قىممەت باھالىق ئېسىل تاشلارنى بېرىشىپ سالاملىشىدۇ ۋە بىر ـ بىرىگە ئىلتىپات قىلىشىدۇ... ئەھۋالنى ھېسابقا ئالغان مەھمۇد غەزنەۋى قادىرخاننى ئۆز قارارگاھىنىڭ ئارتۇق دەرىجىدىكى زىبۇ زىننەتلىكى، بايلىقى ۋە ئۆز خاندانىنىڭ مېھماندوستلۇقى بىلەن ھەيران قالدۇرماقچى بولىدۇ. ئۇ قادىرخان ئۈچۈن ئالتۇن چېدىر تىكتۈرۈپ، ئۇنىڭ ئىچىنى ۋە تېشىنى بېزەشكە ۋە بولۇپمۇ خىلمۇ خىل يېمەك ـ ئىچمەكلەر ۋە قىممەت باھا سوۋغىلار تەييارلاشقا بۇيرۇق بەرگەن.

چېدىر ھەقىقەتەنمۇ ئاجايىپ بېزەلگەنىدى. ئۇنىڭ بىرقانچە بۆلۈملىرى بولۇپ بىرىنچىسىدە تاماق يېيىلسە، ئىككىنچىسىدە كۆڭۈل ئېچىلاتتى. گەردىزى مەھمۇد غەزنەۋىنىڭ قاراخانىيلار خانىغا قىلغان سوۋغىلىرىنى بىر ـ بىرلەپ ساناپ ئۆتىدۇ: بۇ يەردە قىممەت باھا تاشلار، ئالتۇن ۋە كۈمۈش قەدەھلەر، ئالتۇن يۈگەنلىك ئاجايىپ ئاتلار، چىشى پىللار؛ چېدىرلار، قىممەت باھالىق گىلەملەر ۋە باشقا كۆپ نەرسىلەر بار ئىدى. قادىرخان ئۆز قارارگاھىغا كەلگەندىن كېيىن، بۇ بايلىقلارنى كۆردى. ئۇ شۇنداق كۆپ نەرسىلەرنى سوۋغا قىلغان قۇدرەتلىك پادىشاھ ئالدىدا خىجىل بولۇپ قالماسلىق ئۈچۈن ئۆزىدىكى ئەڭ ياخشى نەرسىلەرنى يىغىشقا بۇيرۇق بەردى. قادىرخان ناھايىتى كۆپ پۇل، ئېگەر ـ جابدۇقلىرى ئالتۇن بىلەن زىننەتلەنگەن ئاجايىپ ئاتلار، ئالتۇن كەمەرلىك تۈرك غۇلاملىرى، سۆسەر، ئاق سۆسەر، قارا تۈلكە موينالىرى ۋە باشقا نەرسىلەرنى يىغدۇردى ۋە بۇلارنىڭ ھەممىسىنى مەھمۇد غەزنەۋىگە ئەۋەتتى.»[1]

(1) «ئۆزبېكىستان س س س ر تارىخى» ئۆزبېكچە I توم 273 ـ ، 274 ـ بەتلەر.

www.uyghurkitap.com

بىر نەچچە كۈن داۋام قىلغان سۆھبەتلەر ئارقىلىق يۈسۈپ قادىرخان بىلەن سۇلتان مەھمۇد غەزنەۋى ئارىسىدا ناھايىتى مۇھىم ئىككى تۈرلۈك توختامنامە تۈزۈرلىدى. بىرىنچى توختامنامىدە زۆرۈر تېپىلغاندا ھەر ئىككى تەرەپنىڭ بىر - بىرىگە قوشۇن ياردەم بېرىپ جىددىي مەسىلىلەرنى بىر تەرەپ قىلىشى بېكىتىلدى. ھەم ئەلى تېكىننى يوقىتىپ، يۈسۈپ قادىرخاننىڭ ئوغلى ياغان تېكىننى غەربىي ئىلىكخانى قىلىپ تەيىنلەش ئالاھىدە تەكىتلەندى. ئىككىنچى توختامنامىدە، قاراخانىيلار بىلەن غەزنەۋىلەر دۆلىتىنىڭ ئامانلىقىغا خەۋپ سېلىۋاتقان سەلجۇق ئوغۇللىرى باشچىلىقىدىكى ئوغۇزلارنىڭ كۈچلىرىنى يوق قىلىش، بۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇلارنى قەشقەر، خوراسان ۋە ئىراننىڭ باشقا جايلىرىغا تارقىتىۋېتىشمۇ قارار قىلىندى. مانا شۇ يۇقىرىدىكى مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان دوستلۇق ئاساسىدىكى توختامنامىلەرنىڭ ئەمەلگە ئېشىشىنى كاپالەتلەندۈرۈش ئۈچۈن، سۇلتان مەھمۇدنىڭ قىزى مەلىكە زەينەپنى قاراخانى شاھزادىلىرىدىن ياغان تېكىنگە، قاراخانى بېكەسى خان مەلىكە شاھ خاتۇننى سۇلتان مەھمۇدنىڭ ۋارىسى سۇلتان مۇھەممەدكە ياتلىق قىلىش بەلگىلەندى.

بىز يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكەندەك، يۈسۈپ قادىرخان بىلەن سۇلتان مەھمۇد غەزنەۋى سەمەرقەندكە يېقىنلاپ كەلگەندە، غەربىي ئىلىكخان ئەلى تېكىن ماۋەرائۇننەھرنى ۋاقىتىنچە تاشلاپ كېتىشكە ۋە ئۆزىنىڭ ئىتتىپاقچىلىرى زەرەپشان دەرياسىنىڭ ئوڭ قىرغىقىدىكى نۇرئاتا رايونىدا كۆچۈپ يۈرگەن ئوغۇزلار ئارىسىغا بېرىشقا مەجبۇر بولدى.

سەمەرقەندتىكى ئۇچرىشىشتا، يۈسۈپ قادىرخان بىلەن مەھمۇد ئارىسىدا مۇھىم توختامنامىلەر تۈزۈلگەندىن كېيىن، سۇلتان مەھمۇد نۇرئاتا رايونىدىكى ئوغۇزلارغا قارشى قوشۇن ماڭدۇردى. غەزنەۋى قوشۇنلىرى سەلجۇقبەگنىڭ ئوغلى ئىسرائىل ئارسلان يابغۇنى تۇتۇپ كەلدى. سۇلتان مەھمۇد ئارسلان يابغۇنى قويۇپ بەردى ۋە ئۇنى ئۆز تەۋەلىرى بىلەن غەزنىگە كېلىشكە ئۇناتتى.

مىلادىنىڭ 1026 - يىلى سۇلتان مەھمۇد غەزنىگە قايتتى. دەل شۇ چاغدا، شىمالى ئىلىكخانى توغانخانII يۈسۈپ قادىرخاننىڭ كەچۈرۈم قىلىشىنى سوراپ، ئۇنىڭغا قايتىدىن بويسۇندى.

يۈسۈپ قادىر خان ماۋەرائۇننەھرگە كەتكەن چاغدا خوتەن خانلىقى بىلەن ئۇيغۇر - ئىدىقۇت قاغانلىقى ئىسيان كۆتۈرۈپ مۇستەقىللىق جاكارلىدى. ئۇيغۇر - ئىدىقۇت قاغانلىقى مىلادىنىڭ 1027 - يىلى فېۋرال ئايلىرىدا سۇلتان مەھمۇدقا

ئەلچى ئەۋەتىپ، يۈسۈپ قادىرخانغا قارشى بىر توختامنامە تۈزۈشنى تەلەپ قىلدى. سۇلتان مەھمۇد ئۇيغۇر - ئىدىقۇت قاغانلىقىنىڭ ئەلچىلىرىنى سوغۇق قارشى ئالدى ۋە ئۇلارنىڭ تەلىپىنى قەتئىي رەت قىلدى. تارىخىي خاتىرىلەرگە قارىغاندا، شۇ چاغدا، قىتان خانلىقىمۇ ئۆز ئەلچىلىرىنى ئۇيغۇر - ئىدىقۇت ئەلچىلىرىگە ھەمراھ قىلىپ، سۇلتان مەھمۇدنىڭ ھۇزۇرى (غەزنە) غا ئەۋەتكەنىكەن.

يۈسۈپ قادىر خان ماۋەرائۇننەھرىدىن قەشقەرگە قايتىپ كەلدى ۋە خوتەن خانلىقى بىلەن ئۇيغۇر ئىدىقۇت قاغانلىقىنىڭ ئىسيانلىرىنى باستۇرۇشقا كىرىشتى. يۈسۈپ قادىرخان مىلادىنىڭ 1026 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا، خوتەن خانلىقىنىمۇ، ئىدىقۇت قاغانلىقىنىمۇ قايتىدىن بويسۇندۇردى، قىتانلارنىڭ ياردىمىنى ئالغان ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى مەغلۇپ بولۇپ، قاراخانىيلارغا بويسۇنغان بولسىمۇ، پەقەت سىلىق تۆلەش مەجبۇرىيىتىنىلا ئۈستىگە ئېلىپ، ئىچكى جەھەتتىكى مۇستەقىللىقنى ساقلاپ قالدى.

يۈسۈپ قادىر خان ماۋەرائۇننەھرىدىن قەشقەرگە قايتىپ كېلىدىغان چاغدا، سۇلتان مەھمۇد بىلەن تۈزۈشكەن توختامنامىگە بىنائەن، ئوغۇزلارنىڭ بىر قىسمىنى قەشقەر ئەتراپلىرىغا كۆچۈرۈپ بېرىشقا دەۋەت قىلىنغانىدى. چاغرىبەگ بىلەن تۇغرۇلبەگلەر يۈسۈپ قادىرخاننىڭ قىلغان سۆزلىرىگە ئىشەنمەي، قەشقەر ئەتراپلىرىغا كۆچۈپ بېرىشقا ئۇنىمىدى.

سۇلتان مەھمۇد غەزنىگە قايتقاندىن كېيىن، ئارسلان يابغۇغا يازغان خېتىدە ئۇنىڭغا ناھايىتى ياخشى ۋەدىلەرنى بەردى. سۇلتان مەھمۇدقا ئىشەنگەن ئارسلان يابغۇ ئوغۇزلارنىڭ بىر قىسمىنى ئېلىپ غەزنىگە بارغان بولسىمۇ، ئۇنىڭ جىيەنلىرى ئوغۇزلارنىڭ كۆپ قىسمى بىلەن ئۆز جايىدا قالدى. ئارسلان يابغۇ غەزنىگە بارغان ھامان تۇتقۇن قىلىندى. ئارسلان يابغۇ قاتارلىق بىر قىسىم ئوغۇز بەگلىرى ھىندىستاندىكى مۇستەھكەم قورغانلارنىڭ بىرى بولغان كالانجىر قورغىنىغا قامالدى. ئارسلان يابغۇ ئانچە ئۇزۇن ئۆتمەي ئۆلدى.

ئارسلان يابغۇ ئۆلگەندىن كېيىن، ئوغۇزلارغا يۈسۈپ ئىنانچ (سەلجۇقبەگنىڭ تۆتىنجى ئوغلى مۇسا ئىنانچىنىڭ ئوغلى) يابغۇ بولدى. بۇ چاغلاردا، ئوغۇزلارنىڭ ھەرىكىتىگە ئاساسەن سەلجۇقبەگنىڭ نەۋرىلىرى چاغرىبەگ بىلەن تۇغرۇلبەگلەر[1] يېتەكچىلىك قىلىشقا باشلىغانىدى.

---

(1) بۇلار، سەلجۇقبەگنىڭ تۇنجى ئوغلى مىكائىلبەگنىڭ ئوغۇللىرى ئىدى.

www.uyghurkitap.com

ئۆز يۇرتلىرىدا قالغان چاغرىبەگ ۋە تۇغرۇلبەگلەر تاغىسى ئارسلان يابغۇنىڭ بېشىغا كەلگەن پاجىئەدىن ساۋاق ئېلىپ، يۈسۈپ قادىرخاننىڭ ئۇلارنى قەشقەر ئەتراپلىرىغا كۆچۈپ بېرىپ ماكانلىشىشقا قىلغان دەۋىتىگە ئۇنىمىدى.

يۈسۈپ قادىر خان قەشقەرگە كەتكەندىن كېيىن، ئەلى تېكىن قايتىدىن باش كۆتۈرۈپ ھەرىكەت قىلىشقا باشلىدى. سەلجۇقبەگنىڭ نەۋرىلىرى تۇغرۇلبەگ بىلەن چاغرىبەگلەر ئەلى تېكىننىڭ ھەرىكىتىنى قوللىمىدى. پەقەت سەلجۇقبەگنىڭ نەۋرىسى يۈسۈپ ئىنانچ يابغۇ (مىلادىنىڭ 1025 ـ يىلىدىن 1028 ـ يىلىغىچە يابغۇ بولغان) ئەلى تېكىننى قوللىدى. يۈسۈپ ئىنانچ يابغۇ سەلجۇقبەگنىڭ ئۈچىنچى ئوغلى مۇسا ئىنانچىنىڭ ئوغلى ئىدى. يۈسۈپ ئىنانچ يابغۇنىڭ ياردىمىگە ئىگە بولغان ئەلى تېكىن سەمەرقەند ۋە بۇخارانى ئىشغال قىلىپ، مۇستەقىل ھالدا ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈشكە باشلىدى.

يۈسۈپ قادىر خان ئەلى تېكىننى يوق قىلىش ئۈچۈن ماۋەرائۇننەھرگە قوشۇن ماڭدۇردى. يۈسۈپ قادىرخاننىڭ قوشۇنلىرى ئەلى تېكىن تەرىپىدىن تارمار قىلىندى. يۈسۈپ قادىرخان بۇنداق جىددىي ئەھۋال تۇغۇلغاندا، ئوغلى ياغان تېكىن باشچىلىقىدا سۇلتان مەھمۇدقا ئەلچى ئەۋەتىپ، ئەلى تېكىن ۋە يۈسۈپ ئىنانچ يابغۇغا قارشى ئۇرۇشقا ئۇنىڭ ياردەم بېرىشىنى تەلەپ قىلدى. سۇلتان مەھمۇد ھىندىستان يۇرۇشىدىن قايتىپ كەلگەندىن كېيىن ياردەم بېرىدىغان بولدى. نەتىجىدە، ئەلى تېكىنگە قارشى قىلىنىدىغان جازا يۈرۈشى كېچىكتۈرۈلدى.

دەل شۇ چاغدا، سۇلتان مەھمۇد ھىندىستانغا قىلىنىدىغان 16 ـ قېتىملىق ناھايىتى مەشھۇر يۈرۈشكە ھازىرلىنىۋاتقانىدى. بۇ يۈرۈش (مىلادىنىڭ 1026 ـ يىلى) ھىندىستاننىڭ گوجارات رايونىنى بېسىۋېلىش بىلەن ئاياغلاشتى.

بۇنداق ياخشى پۇرسەتتىن پايدىلانغان ئەلى تېكىن يۈسۈپ ئىنانچ يابغۇنى ئۆزىگە ياردەم بېرىشكە ئۈندىمىگەن چاغرىبەگ بىلەن تۇغرۇلبەگكە ھۇجۇم قىلىشقا بۇيرۇدى. يۈسۈپ ئىنانچ يابغۇ ئەلى تېكىننىڭ بۇيرۇقىنى ئورۇندىمىدى، ئەكسىچە مەخپىي ھالدا، ئۆز قېرىنداشلىرى چاغرىبەگ ۋە تۇغرۇلبەگ بىلەر بىرلىشىۋالدى. بۇ ئىشنى سېزىپ قالغان ئەلى تېكىن يۈسۈپ ئىنانچ يابغۇنى ئۆلتۈردى. تۇغرۇلبەگ بىلەن چاغرىبەگلەر، يۈسۈپ ئىنانچ يابغۇنىڭ قىساسىنى ئېلىش ئۈچۈن، ئەلى تېكىنگە ھۇجۇم قىلدى. باشتا ئوغۇزلار غالىب كەلدى. كېيىن

مەغلۇپ بولدى. چاغرىبەگ بىلەن توغرۇلبەگ ئەلى تېكىن تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنغاندىن كېيىن ئوغۇزلارنى باشلاپ شەرققە يۈرۈپ قەشقەرگە كەلدى. ئۇلار يۈسۈپ قادىرخانغا بويسۇنىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ، قەشقەر ئەتراپلىرىدا ماكانلاشتى. بۇ ۋەقە مىلادىنىڭ 1028 ـ يىلى بولغانىدى.

مىلادىنىڭ 1028 ـ يىلى ئەلى تېكىن يۈسۈپ قادىرخاندىن كەچۈرۈم سوراپ، قارخانىلارنىڭ مەركىزى قەشقەرگە بويسۇنىدىغانلىقىنى بىلدۈردى.

يۈسۈپ قادىر خان قەشقەر ئەتراپلىرىغا كۆچۈپ كەلگەن ئوغۇزلارنىڭ بەگلىرى چاغرىبەگ بىلەن توغرۇلبەگلەرنى تۇتۇپ قاماققا ئېلىش ئۈچۈن، ئۇلارنى بىرەر ئىشقا باھانە قىلىپ ئالدىغا چاقىردى. ئەمما، ئۇلارنىڭ ئىككىسى بىرلا ۋاقىتتا يۈسۈپ قادىرخاننىڭ قېشىغا بارمىدى. بىرى كىرسە يەنە بىرى يۈز بېرىش ئېھتىمال بولغان جىددىي ۋەقەلەرگە تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن تەييارلىنىپ تۇردى. ھېچ ئىلاج قىلالمىغان يۈسۈپ قادىرخان، يالغۇز كەلگەن توغرۇلبەگنى تۇتقۇن قىلىپ قاماققا ئالدى.

بۇ ۋەقە يۈز بەرگەندىن كېيىن، چاغرىبەگ ئوغۇزلارنى ئەگەشتۈرۈپ قەشقەردىن قاچتى. چاغرىبەگ يولدا كېتىۋېتىپ قاراخانىيلار جەمەتىگە مەنسۇپ بولغان بىر قانچە شاھزادىلەرنىڭ ئوۋ قىلىۋاتقانلىقىنى كۆردى، ئەقىللىق ھەم تەدبىرلىك چاغرىبەگ قاراخانى شاھزادىلىرىنى ئەسىر قىلىپ، ئۇلارنى ئۆزى بىلەن ئېلىپ ماڭدى. يۈسۈپ قادىرخان ئەسىرگە ئېلىنغان شاھزادىلىرىنى قۇتۇلدۇرۇپ قېلىش ئۈچۈن، توغرۇلبەگنى قاماقتىن چىقىرىپ، ئۇنىڭغا نۇرغۇن سوۋغىلارنى بېرىپ، ئۇنىڭدىن قاراخانى شاھزادىلىرىنى ئامان ـ ئېسەن قەشقەرگە يولغا سېلىپ قويۇشقا ۋەدە ئالدى. چاغرىبەگ قەشقەردىن قاچقانچە «جەند» رايونىغا بېرىپ توختىدى. ئۇنىڭ ئارقىسىدىن يېتىپ بارغان توغرۇلبەگ ئەسىر قىلىنغان قاراخانى شاھزادىلىرىنى ئىززەت ـ ھۆرمەت بىلەن قەشقەرگە يولغا سېلىپ قويدى. بۇ ۋەقە مىلادىنىڭ 1029 ـ يىلى بولدى.

قەشقەردىن «جەند» رايونىغا كەلگەن ئوغۇزلار بۇ جايدا تۇرۇشنى ئەپ كۆرمىدى. «جەند» رايونى شىمالىي ئىلىكخانىنىڭ باشقۇرۇشىدىكى جاي بولۇپ، قاراخانىيلارغا قارايتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن، چاغرىبەگ بىلەن توغرۇلبەگلەر خارەزىم ۋالىيسى ھارۇندىن يەر تەلەپ قىلدى، مىلادىنىڭ 1034 ـ يىلى ھارۇن ئوغۇزلارغا خارەزىم تېررىتورىيىسىدىن يېتەرلىك جاي ئاجرىتىپ بەردى.

www.uyghurkitap.com

قاراخانىيلارنىڭ بۆلۈنۈپ كېتىشى

مىلادىنىڭ 1030 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنىدە، سۇلتان مەھمۇد غەزنەۋى ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ ئوغلى سۇلتان مەسئۇد ئۇكىسى مۇھەممەدنى (بۇ تەخت ۋارىسى ئىدى) يېڭىپ غەزنەۋىلەرگە سۇلتان بولدى.

مىلادىنىڭ 1031 ـ يىلى سۇلتان مەسئۇد يۈسۈپ قادىرخاننىڭ ھۇزۇرىغا ئەلچىلەر ئۆمىكى ئەۋەتتى. قەشقەرگە كەلگەن سۇلتان مەسئۇدنىڭ ئەلچىلىرى بىلەن يۈسۈپ قادىرخان ئارىسىدا داۋام قىلغان سۆھبەتلەر ناھايىتى ئۇزۇنغا سوزۇلۇپ كەتتى. سۆھبەتنىڭ ئاساسى مەزمۇنى مىلادىنىڭ 1026 ـ يىلى سۇلتان مەھمۇد غەزنەۋى بىلەن يۈسۈپ قادىرخان ئارىسىدا سەمەرقەند يېنىدا تۈزۈلگەن توختامدىكى بولغۇسى تويى مەسىلىسىنى ھەل قىلىش ئىدى. سەمەرقەند يېنىدا تۈزۈلگەن توختامنامە بويىچە، سۇلتان مەھمۇدنىڭ قىزى زەينەپ يۈسۈپ قادىرخاننىڭ ئوغلى ياغان تېكىن (مۇھەممەد بوغراخان) گە يۈسۈپ قادىرخاننىڭ قىزى خان مەلىكە شاھ خاتۇن (ياغان تېكىننىڭ سىڭلىسى) سۇلتان مەھمۇدنىڭ ۋارىسى سۇلتان مۇھەممەدكە ياتلىق قىلىنىشى كېرەك ئىدى. سۇلتان مەسئۇد تەختكە چىققاندىن كېيىن، خان مەلىك شاھ خاتۇن سۇلتان مۇھەممەدكە ئەمەس، سۇلتان مەسئۇدقا ياتلىق قىلىنىدىغان بولدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، سۇلتان مەسئۇد ئۆزىنىڭ ئوغلى سۇلتان مەۋئۇدنى بوغرا تېكىن (سۇلايمان ئارسلانخان) نىڭ قىزىغا ئۆيلەندۈرمەكچى بولدى. قەشقەرگە بارغان غەزنەۋىلەرنىڭ ئەلچىلىرى مانا شۇ مەسىلە ئۈستىدە يۈسۈپ قادىرخان بىلەن سۆھبەتلىشىپ بىر نەتىجىگە ئېرىشەلمىدى. يۈسۈپ قادىرخان مىلادىنىڭ 1032 ـ يىلى ئالەمدىن ئۆتتى. قاراخانىيلار تەختىگە يۈسۈپ قادىرخاننىڭ ئوغلى سۇلايمان ئارسلانخان چىقتى.

قەشقەردە يىللاپ تۇرۇپ قالغان سۇلتان مەسئۇدنىڭ ئەلچىلىرى سۇلايمان ئارسلانخان بىلەن سۆھبەتنى داۋاملاشتۇردى. ئۇلار مىلادىنىڭ 1034 ـ يىلى 9 ـ ئايدا ئۆز ۋەزىپىسىنى ئۇتۇقلۇق ئادا قىلدى. سۇلايمان ئارسلانخان ھەمشىرىسى خان مەلىك شاھ خاتۇن بىلەن ئۆزىنىڭ قىزىنى سۇلتان مەسئۇدنىڭ ئەلچىلىرىگە قوشۇپ، ناھايىتى چوڭ ئىززەت ـ ئىكرام بىلەن قەشقەردىن غەزنىگە ئۇزاتتى. بەختكە قارشى سۇلتان مەۋدۇدقا ياتلىق بولىدىغان قەشقەر گۈزىلى سۇلايمان ئارسلانخاننىڭ قىزى يولدا كېسەللىنىپ ئالەمدىن ئۆتتى. غەزنىگە ئامان ـ ئېسەن يېتىپ كەلگەن خان مەلىك شاھ خاتۇننى سۇلتان مەسئۇد ناھايىتى چوڭ داغدۇغا بىلەن قارشى ئالدى. خان مەلىك شاھ خاتۇن كېيىن مىلادىنىڭ 1041

ـ يىلى سۇلتان مەسئۇد ئۆلگەندىن كېيىن، سالجۇق خاقانى ئالىپ ئارسلانغا ياتلىق بولدى.

مىلادىنىڭ 1034 ـ يىلى سۇلايمان ئارسلانخان غەزنەۋىلەرنىڭ ئەلچىلىرىنى قەشقەردىن ئۇزىتىپ قويغان چاغدىلا، مۇھەممەد بوغراخان غەزنىگە ئەلچى ئەۋەتىپ، سۇلتان مەھمۇدنىڭ قىزى زەينەپكە ئۆيلىنىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. لېكىن سۇلتان مەسئۇد مۇھەممەد بوغراخاننىڭ تەلىپىنى رەت قىلدى. بۇنىڭدىن خاپا بولغان مۇھەممەد بوغراخان توغرۇلبەگكە مەخپىي خەت يېزىپ، ئۇنىڭ سۇلتان مەسئۇدقا قارشى ھەرىكەت قوللىنىشىنى تەلەپ قىلدى. مەخپىي خەتنى ئەكېتىۋاتقان كىشى ئامۇ دەرياسىدىن ئۆتۈۋاتقاندا غەزنەۋىلەر تەرىپىدىن تۇتۇلدى. مەخپىي خەتمۇ ئاختۇرۇلۇپ قولغا چۈشتى. خەتنىڭ مەزمۇنىدىن خەۋەردار بولغان سۇلتان مەسئۇد سىرنى ئاشكارىلىمىدى. خەتنى ئېلىپ ماڭغۇچىنى ھىندىستانغا يولغا سېلىپ قويدى. مەخپىي سىر سىرلىقچە قالدى. سۇلتان مەسئۇد مۇھەممەد بوغراخان بىلەنمۇ، توغرۇلبەگ بىلەنمۇ دۈشمەنلىشىشكە جۈرئەت قىلالمىدى. سۇلتان مەسئۇد مىلادىنىڭ 1037 ـ يىلى 8 ـ ئايدا سۇلايمان ئارسلانغا ئەلچى ئەۋەتىپ ئۇنىڭدىن ئۆكسى مۇھەممەد بوغراخان بىلەن غەزنەۋىلەرنى ياراشتۇرۇپ قويۇشنى ئۆتۈندى. قەشقەرگە كەلگەن غەزنەۋىلەر ئەلچىلىرى بىر يېرىم يىل چاپا ـ مۇشەققەت چېكىپ، مىلادىنىڭ 1039 ـ يىلى ۋەزىپىسىنى ئادا قىلىپ غەزنىگە قايتتى.

سۇلايمان ئارسلانخان قاراخانىيلارنىڭ ئۇلۇغ خانى بولۇپ تۇرغان مەزگىلدە (مىلادىنىڭ 1032 ـ يىلدىن 1040 ـ يىلغىچە) قاراخانىيلار دۆلىتى ئىچكى ۋە تاشقى جەھەتتە ناھايىتى تىنچ ۋە خاتىرجەم بىر دەۋرنى ئۆز بېشىدىن كەچۈردى. مىلادىنىڭ 1035 ـ يىلى ئەلى تېكىن ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ ئورنىغا سۇلايمان ئارسلاننىڭ بۇيرۇقى بىلەن ئەلى تېكىننىڭ ئوغلى يۈسۈپ ئىبنى ئەلى ئىلىكخان بولدى. يۈسۈپ ئىبنى ئەلى قاراخانىيلارنىڭ مەركىزى قەشقەرگە سەمىمىيەت بىلەن بويسۇندى. ئۇ مىلادىنىڭ 1035 ـ يىلى توغرۇلبەگ باشچىلىقىدىكى ئوغۇزلارنى ماۋەرائۇننەھرىدىن قوغلىدى. ئوغۇزلار ئاساسەن خۇراسان تەرەپكە قاراپ كۆچتى.

ئانچە ئۇزۇن ئۆتمەي يۈسۈپ ئىبنى ئەلى (مىلادىنىڭ 1034 ـ يىلدىن 1040 ـ يىلغىچە ئىلىكخان بولغان) مىلادىنىڭ 1036 ـ يىلى غەزنەۋىلەرنىڭ سۇلتانى مەھمۇدنىڭ قېرىندىشى ناسىرنىڭ قىزىغا ئۆيلەندى. ئۇنىڭ غەزنەۋىلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىمۇ ياخشى ئىدى. شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، ئۇ ئىلىكخانلىق ئورنىدا ئارامخۇدا ئولتۇرالمىدى. غەربىي ئىلىكخان ناسىرنىڭ (مىلادىنىڭ 992 ـ

يىلدىن 1012 ـ يىلىغىچە ئىلىكخان بولغان) ئوغۇللىرى مۇھەممەد ئىبنى ناسىر، ئىبراھىم بۆرە تېكىنلەر، ماۋەرائۇننەھرىدە يۇسۇپ ئىبنى ئەلىگە قارشى ھەرىكەت قىلدى. مىلادىنىڭ 1037 ـ يىلى مۇھەممەد ئىبنى ناسىر ئۆزكەنتنى بېسىۋالدى. مىلادىنىڭ 1040 ـ يىلى ئىبراھىم بۆرە تېكىن بۇخارانى بېسىۋالدى. يۇسۇپ ئىبنى ئەلى پاناھ ئىزدەپ سۇلايمان ئارسلانخاننىڭ قېشىغا قېچىپ كەتتى.

مۇھەممەد ئىبنى ناسىر (مىلادىنىڭ 1040 ـ يىلىدىن 1052 ـ يىلىغىچە خان بولغان) باشتا ئۆزىنى ئىلىكخان دەپ ئاتىدى. مىلادىنىڭ 1040 ـ يىلىغا كەلگەندە مۇستەقىللىق جاكارلاپ، ئۆزىنى «تاۋغاچ بوغراخان» دەپ ئاتىدى. شۇنىڭدىن باشلاپ قاراخانىيلار دۆلىتى شەرقىي قاراخانىيلار ۋە غەربىي قاراخانىيلارغا بۆلۈنۈپ كەتتى. سۇلايمان ئارسلانخان شەرقىي قاراخانىيلارنىڭ خانى بولۇپ قالدى.

سۇلايمان ئارسلانخان غەربىي ئىلىكخانلىرى مۇھەممەد بىلەن ئىبراھىم بۆرە تېكىننىڭ مۇستەقىللىق ھەرىكىتىنى چەكلەشكە ئىمكانىيەت تاپالمىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە دەل شۇ چاغدا مىلادىنىڭ 1041 ـ يىلى قاراخانىيلارنىڭ شەرقىي شىمالدىكى تېررىتورىيىسى ئىچىگە كىرىدىغان ئېرتىش ۋە بالقاش بويلىرىدا ياشايدىغان ياباقۇلار، باسمىللار، چۆمۈللەر، يەمەكلەر ئىسيان كۆتۈردى.

ئىشەنچلىك تارىخىي مەلۇماتلارغا قارىغاندا، ياباقۇلارنىڭ خانى بوكى بۇزراچ ئۇرغۇن قوشۇن توپلاپ (باسمىللار، چۆمۈللەر، يەمەكلەر بىلەن بىرلىشىپ) قارخانىلارنىڭ مەركىزى قەشقەرگە بويسۇنۇشتىن باش تارتقان. سۇلايمان ئارسلانخان بىكەچ ئارسلان تېكىن قوماندانلىقىدىكى 40 مىڭ كىشىلىك قوشۇننى بوكى بۇزراچ باشچىلىقىدىكى 700 مىڭ كىشىلىك ئىسيانچىلارغا (ئېھتىمال 70 مىڭ كىشى بولۇشى كېرەك) قارشى ماڭدۇرغان. ئارسلان تېكىن بوكى بۇزراچنى مەغلۇپ قىلىپ، ئۇنى ئۆلتۈرگەن. ياباقۇلار سۇلايمان ئارسلانغا سادىق بولۇشقا ۋەدە بەرگەن، ئىككى ئوتتۇرىدا بىتىمنامە تۈزۈلگەن. كېيىن بىتىمنامىنى بۇزغان باسمىللار، چۆمۈللەر قايتىدىن ئىتائەتكە كەلتۈرۈلگەن. ئارسلان تېكىننىڭ مىلادىنىڭ 1041 ـ يىللىرى ياباقۇلار ئۈستىدىن قازانغان بۇ غەلىبىسىدىن كېيىن، بالقاش كۆلى بىلەن ئارال كۆلىنىڭ ئەتراپلىرى بىر مەزگىل قارخانىلارغا قارىغان.

مانا شۇ ۋەقە توغرىسىدا مەھمۇد كاشغەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» نىڭ بىرقانچە جايلىرىدا بىزگە ئىشەنچلىك ۋە قىممەتلىك بولغان مەلۇمات قالدۇرغان:

مەسىلەن:

«بوزراچ (بوكى بوزراچنى دېمەكچى) يەنە قوزغىدى،
ئۇ باتۇرلىرىنى تالىلىدى،
قوشۇنلىرىنى يەنە قايرىدى،
كەلمەك بولۇپ توپلىنىۋاتىدۇ.»[1]

بوكى بوزراچ ئارسلان تېكىن بىلەن بولغان ئۇرۇشتا باشتا مەغلۇپ بولغان، كېيىن ئۇ يەنە كۈچ توپلاپ كېلىپ ئۇرۇشقان.

«تاڭ ئاتقاندا ماڭايلى،
بوزراچ قېنىنى ئىستەيلى،
باسمىل بېگىنى ئۆرتەيلى،
ئەمدى يىگىتلەر توپلانسۇن.»[2]

يۇقىرىدىكى بىر كۇپلېت قوشاقتا قارىغاندا، ياباقۇلار، ئارسلان تېكىن تەرەپتىن ئۆلتۈرۈلگەن خانى بوكى بوزراچنىڭ ئۆچىنى ئېلىشقا ئۇرۇنغان، باشتا ياباقۇلارنىڭ تەرىپىنى ئالغان باسمىللار ئۇرۇشتا ئارسلان تېكىنگە بويسۇنۇپ، ئىتتىپاقچىسى بولغان ياباقۇلاردىن ئايرىلىپ كەتكەنىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ياباقۇلار باسمىللاردىن ئۆچ ئالماقچى بولۇپ، ئۇنىڭ بېگىنى ئوتتا كۆيدۈرۈشكە بەل باغلىغان.

«ئېرتىش بويىدىكى يەمەكلەر،
بىلەكلىرىنى تۈرمەكتە،
يۈرەكلىرىنى قىلىشىپ قاپتەك،
بىزگە قارشى كەلمەكتە.

«يەمەكلەر قىپچاقلارنىڭ بىر ئايمىقى. شېئىردا مۇنداق دېيىلگەن: ئۇلار بىلەكلىرىنى چىڭ تۈرۈپ، قاتتىق غەزەپ بىلەن بىزنىڭ ئۈستىمىزگە بېسىپ

(1) مەھمۇد كاشغەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى» I توم 196 ـ بەت.
(2) «تۈركىي تىللار دىۋانى » III توم 486 ـ بەت.

www.uyghurkitap.com

كېلىشكە توپلانماقتا.»[1]

بىز باشتا ئېيتقاندەك، ئېرتىش بويىدا ياشايدىغان يەمەكلەر، ياباقۇلار بىلەن بىرلىشىپ، قاراخانىيلارغا قارشى ئىسيان كۆتۈرگەنىدى:

«يۇتۇمنامە تۈزۈشىدۇ،
يەنە قەسەم بېرىشىدۇ،
خاندىن ياردەم تىلىشىدۇ،
ئەمدى باسمىل، چۆمۈللەر
بىزلەر بىلەن تىركىشىدۇ.

ياباقۇ جېڭىدە قاغانقا قارشى چىقماسلىقتا، ئۇنىڭغا بويسۇنۇشقا قەسەم ئىچىلىپ يۇتۇمنامە تۈزۈلدى. خەلق قاغاندىن ياردەم سورىدى. باسمىل بىلەن چۆمۈللەر بىزگە قارشى توپلىنىۋىدى. قاغان يېتىپ كەلدى، ئۇلارنىڭ قېنىنى تۆكۈپ، ئۆزلىرىنى ئەسىر قىلدى.»[2]

مەھمۇد كاشغەرى خاتىرىلىگەن بۇ مەلۇماتقا ئاساسلانغاندا، ياباقۇلار ئارسلان تېكىن تەرىپىدىن مەغلۇپ بولغاندا، ئۇلارنىڭ ئىتتىپاقچىسى باسمىللار بىلەن چۆمۈللەر قاراخانىيلار قاغانى سۇلايمان ئارسلانخانغا سادىق بولۇشقا قەسەم ئىچىشىپ، ئىككى ئوتتۇرىدا بىتىمنامە تۈزۈلگەن. كېيىن باسمىللار بىلەن چۆمۈللەر ۋاپاسىزلىق قىلغاندا، قاغان سۇلايمان ئارسلانخان ئۆزى قوشۇن بىلەن كېلىپ ئۇلارنى تارمار قىلىپ باشقىدىن بويسۇندۇرغان:

«قىزىل بايراق كۆتۈرۈلدى،
قارا چاڭ ـ توزان ئۆرلىدى،
ئوغراقلار بىزگە كېلىپ قوشۇلدى،
ئۆرۈش بىلەن بولۇپ قىلىپ كېچىكتۇق.»

«مۇسۇلمانلار قوشۇنىدىن قىزىل بايراق كۆتۈرۈلدى، قارا چاڭ ـ توزان ئۆرلىدى

(1) «تۈركىي تىللار دىۋانى» I توم 426 ـ بەت.
(2) «تۈركىي تىللار دىۋانى» I توم 599 ـ 600 ـ بەتلەر.

؛ ئوغراقنىڭ ئاتلىقلىرى بىزگە كېلىپ قوشۇلدى. بىز بىرلىكتە ئۇرۇشتۇق، شۇ سەۋەبتىن كېچىكتۇق.»[1]

بىز يۇقىرىدىكى بىر كۇپلېت قوشاقتىن ئىككى مەسىلىنى ئېنىقلىۋېلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولىمىز. ئۇنىڭ بىرى، بىز باشتا ئېيتىپ ئۆتكەندەك، قاراخانىيلارنىڭ دۆلەت بايرىقى ئوتتۇرىغا توققۇز شاخلىق ئالتۇن رەڭ ئارچا چۈشۈرۈلگەن تۇق قىزىل شايى بايراق ئىدى. قوشاقتىكى «مۇسۇلمانلار قوشۇنىدىن قىزىل بايراق كۆتۈرۈلدى» دېگەن قۇر، قاراخانىيلارنىڭ مۇسۇلمان دىنىغا ئىشىنىدىغان قوشۇنلىرى كۆتۈرگەن قاراخانىيلارنىڭ دۆلەت بايرىقىنى كۆرسىتىدۇ. ياباقۇ، باسمىل قاتارلىق شامان دىنىغا ئىشىنىدىغان ئاھالە بىلەن بولغان بۇ ئۇرۇش مىلادىنىڭ 1041 ـ يىلى بولۇپ ئۆتكەنىدى. بۇ قوشاقتىن يەنە مىلادىنىڭ 1041 ـ يىلى بولغان بۇ ئۇرۇشتا، ئوغراقلارنىڭ قاراخانىيلارغا ياردەم بەرگەنلىكى مەلۇم.

مەھمۇد كاشغەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» دىن كەلتۈرۈلگەن يۇقىرىدىكى نەقىللەر قاراخانىيلارنىڭ ئۆز تارىخىدا بۇددىست ئۇيغۇرلارنى ئىسلام دىنىغا كىرگۈزۈش ئۈچۈن ئۇزۇن مۇددەت قانلىق ئۇرۇش ئېلىپ بېرىپلا قالماي، بەلكى شامان دىنىدىكى (ياباقۇ باسمىل، چۆمۇل، يەمەكلەر شامان دىنىدا ئىدى) خەلقلەرنىمۇ ئىسلام دىنىغا كىرگۈزۈش ئۈچۈن قانلىق ئۇرۇشلارنى ئېلىپ بارغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ.

دېمەك، سۇلايمان ئارسلانخان مىلادىنىڭ 1041 ـ يىللىرى يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان ياباقۇلار باشچىلىقىدىكى ئىسيانىنى باستۇرۇش بىلەن ئاۋارە بولۇپ قالغانلىقى ئۈچۈن، غەربىي ئىلىكخانلارنىڭ مۇستەقىللىق ھەرىكىتىنى ئۈنۈملۈك ھالدا چەكلەشكە ئامال قىلالمىدى.

مۇھەممەد بىلەن ئىبراھىم بۆرە تېكىن ئۆزلىرى ئۈچۈن ئوڭۇشلۇق بولغان ئەنە شۇنداق پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ مۇستەقىللىق يولىغا ماڭدى. ئۇلار مىلادىنىڭ 1040 ـ يىلىدىن باشلاپ غەربىي قاراخانىيلار سەمەرقەندنى پايتەخت قىلدى، شۇنىڭدىن باشلاپ قاراخانىيلار شەرقىي ۋە غەربىي قاراخانىيلارغا رەسمىي بۆلۈنۈپ كەتتى.

(1) «تۈركىي تىللار دىۋانى» III توم 254 ـ بەت.

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يىگانە ئادرېسى

ئون ئۈچىنچى باب: ئۇلۇغ سەلجۇقلار ئىمپېرىيىسى

دەندانقان ئۇرۇشى

(1040 ـ يىلى 23 ـ ماي)

سەلجۇقبەگنىڭ نەۋرىلىرى چاغرىبەگ بىلەن توغرۇلبەگلەر مىلادىنىڭ 1029 ـ يىلى ئوغۇزلارنى باشلاپ قەشقەردىن ماۋەرائۇننەھرگە قاراپ قاچقاندىن كېيىن، غەزنەۋىلەرگە ناھايىتى ئېغىر خەۋپ سېلىشقا باشلىدى.

ئوغۇزلار ماۋەرائۇننەھرىدە 985 ـ يىلىدىن 1035 ـ يىلىغىچە توپتوغرا يېرىم ئەسىر تۇردى. ئوغۇزلار مىلادىنىڭ 1030 ـ يىلىدىن باشلاپ ماۋەرائۇننەھرىدىن خوراسانغا ھۇجۇم قىلىشقا باشلىغانىدى. ئۇلار مىلادىنىڭ 1035 ـ يىلىغا كەلگەندە، ماۋەرائۇننەھرىدىن تامامەن كېتىپ، خوراسانغا جايلىشىۋالدى.

ئوغۇزلار مىلادىنىڭ 1030 ـ يىلى خوراسانغا ھۇجۇم قىلغاندا، خوراسان ۋالىيسى ئارسلان جازىپ سۇلتان مەھمۇد غەزنەۋىدىن ياردەم سورىدى. سۇلتان مەھمۇد غەزنەۋى خوراساننىڭ باش شەھىرى توسقا كېلىپ ئوغۇزلارنى مەغلۇپ قىلدى. ئوغۇزلار خوراساننىڭ شىمالىغا قاراپ چېكىنىپ، خوراساننىڭ غەربىي شىمالىي قىسمىدا ماكانلاشتى. ئەنە شۇنداق ئەھۋال يۈز بېرىۋاتقاندا، سۇلتان مەھمۇد غەزنەۋى تېھران، ھەمىدان، قەزۋىن قاتارلىق شەھەرلەرگە بېسىپ كىرىپ، ئوغۇزلارنى شۇ شەھەرلەردىن قوغلاپ چىقاردى.

لېكىن چاغرىبەگ بىلەن توغرۇلبەگلەر قۇدرەتلىك غەزنەۋىلەر سۇلتانلىقىنى بويسۇندۇرۇپ دۇنيادا ناھايىتى كۈچلۈك، سەلتەنەتلىك بىر دۆلەت قۇرۇشقا بەل باغلىدى.

مىلادىنىڭ 1030 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا سۇلتان مەھمۇد ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئوغۇزلارنىڭ خوراسانغا بولغان ھۇجۇمى بەكمۇ جىددىيلىشىپ كەتتى.

توغرۇلبەگنىڭ غەزنەۋىلەر سۇلتانلىقىنى يوق قىلىش ئۈچۈن ئەڭ ئاۋۋال خوراساننى بېسىۋېلىشى لازىم ئىدى.

خوراسان قەدىمكى زاماندا ھازىرقى ئىراننىڭ شەرقىي قىسمى، ئافغانىستاننىڭ غەربىي شىمال قىسمى، ئامۇ دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى جايلارنىڭ جۇغراپىيىۋىلىك نامى بولۇپ، پارسچە «خور» (قۇياش ياكى شەرق تەرەپ) دېگەن سۆزدىن كېلىپ

چىققان. خوراسان ئىقتىسادى، سىياسىي، ھەربىي ئىستراتېگىيە قاتارلىق جەھەتلەردە ناھايىتى مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، توغرۇلبەگ مىلادىنىڭ 1031 ـ يىلىدىن باشلاپ خوراسانغا شىددەت بىلەن ھۇجۇم يۈرگۈزدى.

سۇلتان مەھمۇد غەزنەۋى ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ۋارىسى مۇھەممەد بىلەن ئاكىسى مەسئۇد ئارىسىدا تەخت ئۈچۈن كۈرەش باشلاندى. غەزنەۋىلەر تەختىنىڭ ۋارىسى مۇھەممەد ئاكىسى مەسئۇدنى مەغلۇپ قىلىش ئۈچۈن ئەلى تېكىندىن ياردەم سورىدى. ئەلى تېكىن ياردەم قىلىدىغان بولسا، ئۇنىڭ بەدىلىگە خوتتاليان (ھازىرقى تاجىكىستاندا) رايونىنى بېرىدىغانلىقى توغرىسىدا ۋەدە قىلدى. لېكىن، مەسئۇد مۇھەممەدنىڭ كۆزىنى كور قىلىپ تاشلىدى، مۇھەممەدنى ۋە ئۇنىڭ بالىلىرىنى غەزنە شەھىرىدىكى قورغانغا قاماپ، غەزنەۋىلەر تەختىگە ئۆزى چىقتى. مۇھەممەد بىلەن مەسئۇد ئارىسىدىكى كۈرەش توغرۇلبەگنىڭ خوراساننى بېسىۋېلىشىغا يول ئاچتى. چاغرىبەگ مىلادىنىڭ 1035 ـ يىلى سۇلتان مەسئۇد غەزنەۋى (1030 ـ 1041) نىڭ كۆپ سانلىق قوشۇنلىرىنى تارمار قىلدى ۋە خوراساننىڭ كۆپ قىسمىنى ئىشغال قىلدى.

مىلادىنىڭ 1037 ـ يىلى، دۆلەت قۇشى سەلجۇقبەگنىڭ نەۋرىلىرى بېشىغا قونغان يىل بولدى. ئۇلۇغ سەلجۇقىلار ئىمپېرىيىسىنىڭ قۇياشى شۇ يىلى چىققاندى. مىلادىنىڭ 1037 ـ يىلى، چاغرىبەگ خوراساننىڭ ئەڭ مەشھۇر، مەدەنىيەتلىك باي شەھەرلىرىدىن بىرى بولغان مەرۋى شاھ جاھاننى بېسىۋالدى. شۇ چاغدا «مەلىكۇل مۇلك پادىشاھلار پادىشاھى» ئۇنۋانىنى ئالغا چاغرىبەگنىڭ نامى مەرۋى شاھ جاھاننىڭ مەسجىدلىرىدە خۇتبىدە ئوقۇلدى. ئەينى ۋاقىتتا، يەنە ئامۇ دەرياسىنىڭ سەل جەنۇبىغا جايلاشقان بەلخ ئوغۇزلارنىڭ قولىغا ئۆتتى.

مىلادىنىڭ 1038 ـ يىلى نىشاپور بېسىۋېلىندى. توغرۇلبەگ «سۇلتان» ئۇنۋانىنى ئالدى. ئۇنىڭ نامى خۇتبىدە ئوقۇلدى. توغرۇلبەگنىڭ سۇلتان ئۇنۋانىنى ئېلىشى دۇنياۋى دۆلەت بولغان غەزنەۋىلەرنىڭ ھالاكىتىدىن دېرەك بېرەتتى.

غەزنەۋىلەر ئۈچۈن دەھشەتلىك خەۋپ تۇغۇلغانلىقىدىن چۆچۈگەن سۇلتان مەسئۇد ھىندىستانغا قىلىدىغان يۈرۈشلىرىنى توختاتتى. ئۇ، غەزنەۋىلەرنىڭ ناھايىتى نۇرغۇن سانلىق قوشۇنلىرىغا ئۆزى باش بولۇپ، غەربكە خوراسانغا قاراپ يول ئالدى. ئۇ دەسلەپ بەلخنى ئوغۇزلاردىن تارتىۋالدى. سۇلتان مەسئۇد مىلادىنىڭ 1039 ـ يىلى ئالىي ئابات ئۇرۇشىدا چاغرىبەگنى چېكىندۈردى. سان جەھەتتىن ناھايىتى نۇرغۇن بولغان غەزنەۋى قوشۇنلىرىنى كۆرگەن چاغرىبەگ ئوغۇزلارنىڭ

www.uyghurkitap.com

مەغلۇپ بولۇشتىن ساقلاش قىلىش ئۈچۈن چېكىنگەنىدى.

مىلادىنىڭ 1039 - يىلى 5 - ئايدا سۇلتان مەسئۇد ئوغۇزلار ئۈستىگە يېنە بىر قېتىم يۈرۈش قىلدى. چاغرىبەگ باشقا ئوغۇز بەگلىرىدىن ياردەم سورىدى. نىشاپۇردىن تۇغرۇلبەگ، مەرۋى شاھ جاھاندىن مۇسا يابغۇلار ياردەمگە كەلدى. ئوغۇزلارنىڭ كۈچلىرى سىراكىستا بىرلەشتى. بۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا، غەزنەۋىلەر مەغلۇپ بولغان بولسىمۇ، ئوغۇز بەگلىرى سۇلھ تەلەپ قىلدى. سۇلتان مەسئۇد تەلەپنى قوبۇل قىلدى. ئۇ غەزنىگە قايتىشقا قارار قىلدى. سۇلتان مەسئۇد غەزنىگە كېتىۋاتقاندا، ئوغۇزلار ئارقىدىن قوغلاپ كېلىپ، غەزنەۋىلەرگە زەربە بەردى. سۇلھكە ئىشەنگەن سۇلتان مەسئۇد ئالدانغانىدى. ئۇ ئوغۇزلارنى بىر تەرەپ قىلماي تۇرۇپ غەزنىگە قايتماسلىق، ھىندىستانغىمۇ يۈرۈش قىلماسلىق قارارىغا كەلدى.

سۇلتان مەسئۇد ئارقىسىغا يېنىپ خوراسانغا يۈرۈش قىلدى. ئۇ نىشاپۇرغا بېسىپ كىردى، تۇغرۇلبەگنى قوغلىدى. تۇغرۇلبەگ مىلادىنىڭ 1040 - يىلى 5 - ئاينىڭ 15 - كۈنى سىراكسقا كەلدى. ئۇ، سۇلتان مەسئۇدنىڭ ناھايىتى چوڭ كۈچلۈك قوشۇننى باشلاپ نىشاپۇردىن سىراكسقا قاراپ كېلىۋاتقانلىقىنى ئاڭلىدى. تۇغرۇلبەگ، سۇلتان مەسئۇد كېلىشتىن بىر كۈن بۇرۇن سىراكس شەھىرىنى تاشلاپ چىقتى. سۇلتان مەسئۇد 5 - ئاينىڭ 17 - كۈنىدە مەرۋى شاھ جاھانغا قاراپ ماڭدى. ئۇ، مەرۋى شاھ جاھاننى ئوغۇزلاردىن تارتىۋېلىپ، پۈتۈن خوراساندىن سەلجۇق نەۋرىلىرىنى قوغلاپ چىقارماقچى ئىدى.

ئەھۋال شۇنداق جىددىي، خەتەرلىك باسقۇچقا يەتكەندە، ئوغۇز بەگلىرى مەرۋى شاھ جاھاندا ھەربىي كېڭەش (قۇرۇلتاي) چاقىردى. ھەربىي كېڭەشتە، ئوغۇز بەگلىرىنىڭ ئەڭ مەشھۇرلىرىدىن بىرى نۇتۇق سۆزلەپ، دۇنيادىكى ئەڭ كۈچلۈك قوشۇنغا ئىگە غەزنەۋىلەر بىلەن ئۇرۇشۇپ، ئوغۇزلارنىڭ كېلەچىكىگە خەۋپ يەتكۈزگەندىن كۆرە، خوراساننى تاشلاپ چىقىپ، جاپالىق، ئۇزۇن بىر يۈرۈش ئارقىلىق شىمالىي ئىراندىن ئەزەربەيجانغا ۋە كىچىك ئاسىياغا كېتىش ۋە شەرقىي روماغا قارشى ئۇرۇش قىلىش لازىم، شۇنداق قىلغاندا، غەزنەۋىلەر يىراقتىكى ئوغۇزلارغا خەۋپ يەتكۈزەلمەيدۇ، دېگەن تەشەببۇسنى ئوتتۇرىغا قويدى[1]. چاغرىبەگ بۇنداق تەشەببۇسقا كەسكىن ھالدا قارشى چىقتى. ئۇ

(1) يىلماز ئۆزتۇنا «بۈيۈك تۈركىيە تارىخى» I توم تۈركچە 382 - بەت.

ئەمدىلا قۇرۇلغان سەلجۇقىلار دۆلىتىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، غەزنەۋىلەرگە قارشى ئۇرۇش قىلىش كېرەكلىكىنى، غەزنەۋىلەرنى بىرلا زەربىدە تارمار قىلغىلى بولىدىغانلىقىنى ۋە ئوغۇزلارنىڭ دۇنياۋى ھۆكۈمرانلىقا ئىگە بولۇشى مۇقەررەرلىكىنى قەتئىي ئىشەنچ بىلەن بايان قىلدى. قۇرۇلتايغا قاتناشقان ئوغۇز بەگلىرى چاغرىبەگنىڭ تەشەببۇسىنى قوللاپ غەزنەۋىلەرگە قارشى ئۇرۇش قىلىش قارارىنى ماقۇللىدى[1]. قۇرۇلتاي يەنە توغرۇلبەگنى ئوغۇز قوشۇنلىرىنىڭ باش قوماندانلىقىغا كۆرسەتكەندە،بۇ تەشەببۇسمۇ بىر ئېغىزدىن ماقۇللاندى.

توغرۇلبەگ مىلادىنىڭ 1040 ـ يىل 5 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۈنىدە مەرۋىدىن چىقىپ، 16 مىڭ ئاتلىقتىن تەركىب تاپقان ئوغۇز قوشۇنلىرىنى مەرۋى شاھ جاھاندىن 60 كىلومېتىر يىراقلىقتىكى دەندانقان مەيدانىغا ئەكەلدى. دەندانقان مەرۋى شاھ جاھان بىلەن سىراكس ئارىسىدا بولۇپ، ئۇرۇش قىلىشقا ناھايىتى ئەپلىك جاي ئىدى. ئوغۇزلارنىڭ ئىزىنى قوغلىشىپ كېلىۋاتقان سۇلتان مەسئۇد غەزنەۋىمۇ 50 مىڭ (ئاتلىق ۋە پىيادە بولۇپ) كىشىلىك قوشۇن ۋە 300 جەڭ پىلىدىن تەركىب تاپقان ناھايىتى چوڭ كۈچ بىلەن دەندانقان مەيدانىغا يېتىپ كەلدى.

سۇلتان مەسئۇد غەزنەۋىنىڭ ئىچكى ئەھۋالىنى بەش قولدەك بىلىدىغان توغرۇلبەگ ئۇنى تارمار قىلىدىغانلىقىدىن قىلچە گۇمان قىلمايتتى. چۈنكى مەسئۇد ناھايىتى كەسكىن، قەتئىي، باتۇر سولتان بولسىمۇ، ئۇنىڭ قوشۇنلىرىنىڭ تەركىبىدە، بۇددىست ھىندىلار، كۇردلار، ئەرەبلەر، تاجىكلار، تۈركلەر (ئوغۇزلار ۋە قارلۇقلار) بار ئىدى. بۇنداق خىلمۇ خىل دىنغا ئىشىنىدىغان ۋە مىللىي تەركىبى خىلمۇ خىل بولغان قوشۇننىڭ جەڭدە بىر ياقىدىن باش چىقىرىپ، غەيرەت كۆرسىتىشى ناتايىن ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، غەزنەۋى قوشۇنلىرى پۈتۈن ئۈمىدىنى جەڭ پىللىرىغا باغلىغانىدى.

شۇنداق قىلىپ، ئىككى قۇدرەتلىك قوشۇن مەرۋى شاھ جاھان بىلەن سىراكس ئارىسىدىكى دەندانقان مەيدانىدا بىر ـ بىرىگە قارشى سەپ تارتىشتى. مىلادىنىڭ 1040 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنىدە، ئوتتۇرا ئەسىر دۇنيا تارىخىدىكى ئەڭ مەشھۇر قانلىق ئۇرۇشلار قاتارىدىن ئورۇن ئالغان دەندانقان ئۇرۇشى باشلاندى. ئۇرۇشنىڭ باشلىنىشى بىلەنلا، غەزنەۋىلەر پىللىرىنى ئالدىغا سېلىپ ھۇجۇم

(1) يىلماز ئۆزتۇنا «بۈيۈك تۈركىيە تارىخى» I توم تۈركچە 382 ـ بەت.

www.uyghurkitap.com

قىلدى. توغرۇلبەگ قوماندانلىقىدىكى ئوغۇزلار پىللارغا قارىتىپ ئوقيادىن يامغۇردەك ئوق ياغدۇردى. ئوغۇز ئوقلىرىدىن كۆزلىرى كور بولغان، بەدەنلىرى قانغا بويالغان جەڭ پىللىرى ئارقىغا يېنىپ قېچىشقا باشلىدى. پىللارنىڭ ھۇجۇمى قايتۇرۇلغاندىن كېيىن، توغرۇلبەگ قوماندانلىقىدىكى ئوغۇز ئاتلىقلىرى سۇلتان مەسئۇد قوماندانلىقىدىكى غەزنەۋى قوشۇنلىرىغا ناھايىتى قاتتىق شىددەت بىلەن ھۇجۇم قىلدى. ئۇرۇش راسا قىزىغاندا، ئوغۇزلار ئۇشتۇمتۇتلا چېكىندى. ئۇلارنىڭ كەينىدىن قوغلىغان غەزنەۋى قوشۇنلىرى چۆلدە خېلى ئۇزۇن يۈرۈپ ئۇسسۇزلۇق دەردىگە دۇچ كېلىپ ھالىدىن كېتىشكە باشلىغاندا، ئوغۇزلار ئارقىسىغا يېنىپلا شىددەتلىك ھۇجۇم قىلىپ كەينىدىن قوغلاپ كەلگەن غەزنەۋى قوشۇنلىرىنى تارمار كەلتۈردى. توغرۇلبەگنىڭ تاكتىكىسى بويىچە ئوغۇزلار يالغاندىن چېكىنىپ، غەزنەۋى قوشۇنلىرىنى ئۇسسىتىپ، ھاردۇرۇپ تۇزاققا چۈشۈرگەنىدى. ئۇرۇش ئەھۋالىدا ئەنە شۇنداق ۋەقەلەر يۈز بەرگەندە، سۇلتان مەسئۇدنىڭ بىر قىسىم قوماندانلىرى ئوغۇزلارنىڭ دەھشەتلىك زەربىسىدىن قورقۇپ كەتكەنلىكىدىنمۇ ياكى ساداقەتسىزلىكىدىنمۇ توغرۇلبەگكە تەسلىم بولدى. بىر قىسىم قوماندانلىرى ئاينىپ كەتكەندىن كېيىنمۇ سۇلتان مەسئۇد قىلچە ھودۇقمىدى. ئۇ، قىلىچىنى يالىڭاچلاپ ئۇرۇش مەيدانىغا ئات سالدى. لېكىن ئۇنىڭ قورقۇمسىزلىقى، قەھرىمانلىقى رول ئوينىمىدى. سۇلتان مەسئۇدنىڭ تەسلىم بولمىغان قوشۇنلىرى تەرەپ ـ تەرەپكە قاراپ قېچىشقا باشلىدى. سۇلتان مەسئۇد ئۇرۇش مەيدانىدىن چىقىپ ناھايىتى تەستە قېچىپ قۇتۇلدى.

دەندانقان ئۇرۇشىدا ناھايىتى نۇرغۇن قان تۆكۈلگەن بولسىمۇ، ئوغۇزلار ناھايىتى چوڭ دۇنياۋى ئەھمىيەتكە ئىگە شانلىق غەلىبىگە ئېرىشتى. دەندانقان ئۇرۇشى ئاياغلاشقان ھامان، كەچتە، توغرۇلبەگ ئۇرۇش مەيدانىغا كەلتۈرۈلگەن ئالتۇن تەختكە چىقىپ ئولتۇردى. ئوغۇز بەگلىرى توغرۇلبەگنى تەبرىكلىدى.

دەندانقان ئۇرۇشىدا سۇلتان مەسئۇدنىڭ قەھرىمانلىق شان ـ شۆھرىتى يەر بىلەن يەكسان بولدى. دەندانقان ئۇرۇشىدا، دۇنيانىڭ ئەڭ كۈچلۈك دۆلىتى ھېسابلانغان، ھىندىستان قۇرۇقلۇقىنى بويسۇندۇرغان غەزنەۋىلەر دۆلىتىنىڭ شان ـ شۆھرىتى ۋە قۇدرىتى تۈگىدى. غەزنەۋىلەر ئىراندىن مەھرۇم قالدى. ھىندىستان بىلەن ئافغانىستاننى ئارانلا ساقلاپ قالالىدى.

ئەڭ مۇھىم ۋەقە شۇ بولدىكى، دەندانقان ئۇرۇشىدىن كېيىن، غەزنەۋىلەرنىڭ خوراساندا، ئوتتۇرا ئاسىيادا ھېچقانداق تەسىرى قالمىدى.

دەندانقان ئۇرۇشىدا مەغلۇپ بولغان سۇلتان مەسئۇدنىڭ ئافغانىستاندا پۇت تىرەپ تۇرۇشىغا كۆزى يەتمەي، ھىندىستانغا چېكىنىشكە بەل باغلىدى. ئۇ يېڭىدىن قوشۇن توپلاپ ئاندىن ئوغۇزلارغا ھۇجۇم قىلماقچى بولدى. سۇلتان مەسئۇد مانا شۇ ئارزۇسىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشى ئۈچۈن، ئائىلە تاۋابىئاتلىرىنى ۋە ئالتۇن ـ كۈمۈش قاتارلىق دۇنيا دەپىنىلەرنى ئېلىپ، غەزنىدىن چىقىپ كەتتى. لېكىن ئۇ ھىندىستاندىكى سىند ۋادىسىغا كەلگەندە، ئۇنىڭ مۇھاپىزەتچىلىرى ئۇنىڭدىن يۈز ئۆرۈدى. ئۇلار سۇلتاننىڭ ئالتۇن ـ كۈمۈش ۋە باشقا دۇنيا ـ دەپىنىلىرىنى بۇلىدى. سۇلتان مەسئۇدنى تۇتۇپ باغلىدى. مەسئۇدنىڭ سۇلتانلىقى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. ئاخىر، ئۇنىڭ ئوغلى غەزنەۋىلەر تەختىگە چىقتى. قاماققا ئېلىنغان سۇلتان مەسئۇد 1041 ـ يىلى (دەندانقان ئۇرۇشىدىن يەتتە ئاي كېيىن) ئۆلتۈرۈلدى.

دەندانقان ئۇرۇشىدىن كېيىن، ئافغانىستاندىكى گورىلار (ئافغانلار) ئىسيان كۆتۈرۈپ مۇستەقىل بولۇۋالدى ۋە بارا ـ بارا كۈچىيىپ، غەزنەۋىلەرنىڭ ھىندىستاندىكى ھۆكۈمرانلىقىغا خەۋپ سېلىشقا باشلىدى.

دەندانقان ئۇرۇشىدا ئەجەللىك مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغان غەزنەۋىلەر سەلجۇقلار ۋە گورىلارنىڭ ئارقا ـ ئارقىدىن بەرگەن قاقشاتقۇچ زەربىلىرى نەتىجىسىدە ئاجىزلاشقا باشلىدى. خوراسان بىلەن ئافغانىستاننى قولدىن بېرىپ قويغان غەزنەۋىلەر ئاخىر بېرىپ، مىلادىنىڭ 1187 ـ يىلى گورىلار تەرىپىدىن يوقىتىلدى.

قۇدرەتلىك غەزنەۋىلەر سۇلتانلىقى 224 ـ يىل ھۆكۈم سۈردى.

سۇلتان توغرۇلبەگ

(1063 - 1040)

توغرۇلبەگ توغرىسىدا،روما تارىخچىسى گىببون «روما ئىمپېرىيىسىنىڭ ھالاك بولۇش تارىخى» دا مۇنداق دەپ يازغانىدى:

«توغرۇلبەگنىڭ قارا نىيىتى بىلەن ئۇنىڭ قەھرىمانلىقى باب ـ باراۋەر كېلىدۇ... ئۇ ئەزەربەيجان بىلەن مىدىيەنى بويسۇندۇرۇۋالغاندىن كېيىن، روما چېگرىسىغا يېقىنلاپ كەلدى. بۇ چوپان ئەلچى ئەۋەتىپ كونستانتىنپولنىڭ ئىمپېراتورىدىن (شەرقىي روما ئىمپېراتورى كۆزدە تۇتۇلىدۇ ئا) سېلىق تۆلەشنى

www.uyghurkitap.com

ۋە ئۇنىڭ (توغرۇلبەگنىڭ ئا) بۇيرۇقىغا بويسۇنۇشىنى تەلەپ قىلغان».[1]

ئوغۇزلار دەندانقان ئۇرۇشىدا سۇلتان مەسئۇدنى تارمار قىلىپ، دۇنياۋى ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان شانلىق غەلىبىگە ئېرىشكەندىن كېيىن، دۇنيادا، تەخمىنەن 120 يىل (مىلادىنىڭ 1040 ـ يىلىدىن 1157 ـ يىلىغىچە) ھۆكۈم سۈرگەن ئۇلۇغ سەلجۇقىلار ئىمپېرىيىسىنى تەشكىل قىلدى. توغرۇلبەگ بىلەن چاغرىبەگلەر بۇ يېڭى قۇرۇلغان دۆلەتكە چوڭ دادىسى سەلجۇقبەگنىڭ نامىنى قوللىنىپ، «سەلجۇقىلار دۆلىتى» دەپ نام قويدى. شۇنىڭدىن باشلاپ، ئوغۇزلار سەلجۇقىلار دەپ ئاتىلىپ، ئۇلار قۇرغان دۆلەت «سەلجۇقىلار دۆلىتى» دەپ ئاتىلىدىغان بولدى.

ئوغۇز بەگلىرى يېڭى قۇرۇلغان ئۇلۇغ سەلجۇقىلار ئىمپېرىيىسىگە توغرۇلبەگنى سۇلتان قىلدى.

شۇ زاماندىكى تارىخچىلارنىڭ باھا بېرىشىچە، توغرۇلبەگنىڭ ئاكىسى چاغرىبەگ ئاجايىپ ئادىل ۋە توغرا، ئادەتتىن تاشقىرى جەسۇر ۋە قەھرىمان، يۈرەكلىك، غەيرەتلىك، ناھايىتى سەمىمىي بىر ئىنسان بولسىمۇ، سۇلتان توغرۇلبەگ سىياسىي ـ دىپلوماتىيىگە ئۇستا، ئۇرۇش تەجرىبىسىگە باي ۋە ئۇرۇشنىڭ ئىستراتېگىيە ـ تاكتىكىسىنى ئۇستىلىق بىلەن قوللىنىشتا ناھايىتى ئەپچىل ۋە چاققان بىر قەھرىمان بولۇپ، ئۇنىڭ ھەر جەھەتتىكى قابىلىيىتى ئاكىسى چاغرىبەگدىن ئۇستۇن بولغاچقا، ئوغۇزلار ئۇنى ئۇلۇغ سەلجۇقىلار ئىمپېرىيىسىنىڭ تەختىگە چىقارغانىدى.

سەلجۇقىلار ئىمپېرىيىسىنىڭ پايتەختى باشتا نىشاپۇر بولدى. ئانچە ئۇزۇن ئۆتمەيلا پايتەخت تېھرانغا كۆچۈرۈلدى.

توغرۇلبەگ سۇلتان بولغاندا 45 ياشتا (ئۇ مىلادىنىڭ 995 ـ يىلى تۇغۇلغان) ئىدى. ئۇ 23 يىل سۇلتانلىق قىلدى. توغرۇلبەگ سۇلتان بولغان چاغدىكى مۇھىم تارىخىي ۋەقەلەر تۆۋەندىكىچە بولغان:

سۇلتان توغرۇلبەگ يېڭى قۇرۇلغان سەلجۇقىلار ئىمپېرىيىسىنىڭ ئاساسىنى مۇستەھكەملەش ۋە ئۇنىڭ تېررىتورىيىسىنى كېڭەيتىش ئۈچۈن جىددىي تەدبىرلەرنى قوللاندى. بۇنداق تەدبىرلەرنىڭ بىرى ئىمپېرىيە تېررىتورىيىسىنىڭ ھەربىر رايونلىرىغا باش ۋالىيلار تەيىنلەش بولسا، يەنە بىرى شەرقتە غەزنەۋىلەرگە

(1) بىش، سىكىس: «ئافغانىستان تارىخى» خەنزۇچە 336 ـ بەت.

داۋاملىق ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنىڭ قولىدىن بەزى مۇھىم شەھەرلەرنى تارتىۋېلىش. غەربتە بولسا، ئەرەب ئابباسىلار خەلىپىلىكىنى بويسۇندۇرۇپ، شەرقىي روما ئىمپېرىيىسىگە يۈرۈش قىلىشتىن ئىبارەت بولدى.

مىلادىنىڭ 1041 ـ يىلى 2 ـ ئايدا، چاغرىبەگ بەلخنى ئالدى. شىمالىي ئافغانىستان سەلجۇقىلارنىڭ قولىغا ئۆتتى. سەلجۇقىلار بىلەن غەزنەۋىلەرنىڭ چېگرىسىنى ھىندىرور دەرياسى، ۋابا تىبغى ۋە ھىندۇقۇش تاغلىرى ئايرىپ تۇراتتى. چاغرىبەگنىڭ ئوغلى ئالپ ئارسلان بەلخقە ۋالىي بولۇپ تەيىنلەندى. ئۇ سەلجۇقىلارنىڭ شەرقتىكى ۋىلايەتلىرىنى غەزنەۋىلەردىن مۇداپىئە قىلىشتا ئاكتىپ رول ئوينىدى. توغرۇلبەگ مىلادىنىڭ 1045 ـ يىلى ئىشغال قىلىنغان خارەزمگە ئانوش تېكىننى ۋالىي قىلىپ تەيىنلىدى. مىلادىنىڭ 1047 ـ يىلى غەربىي قاراخانىيلارنىڭ قوشۇنلىرى خوراسانغا بېسىپ كىردى. ئالپ ئارسلان قاراخانىي قوشۇنلىرىنى چېكىندۇردى. تۈزۈلگەن توختامنامىگە بىنائەن، قاراخانىيلار سەلجۇقىلارنىڭ ئۈستۈنلۈكىنى ئېتىراپ قىلىشقا مەجبۇر بولدى.

ئالپ ئارسلاننىڭ قېرىندىشى قارا ئارسلان كاۋۇرتبەگ ئىراننىڭ جەنۇبىدا ناھايىتى مۇھىم ئىشغالىيەت ئىشلىرىنى ئېلىپ باردى. ئۇ بەلۇجىستان (ھازىرقى غەربىي پاكىستان) غىچە ئىشغال قىلدى. سەلجۇقىلار ئومان دېڭىزى بىلەن بەسرى قولتۇقىغىچە چىقتى. ئانچە ئۇزۇن ئۆتمەي، قىزىل دېڭىز، قارادېڭىز، ئوتتۇرا دېڭىزلارغىمۇ چىقتى.

چاغرىبەگنىڭ يەنە بىر ئوغلى ياقۇتبەگ، مىلادىنىڭ 1054 ـ يىلى سىيىستان (كىرمان بىلەن خوراسان ئارىسىدىكى) مىكرانى (كىرمان بىلەن بەلۇجىستان ئارىسىدا) قاتارلىق جايلارنى ئىشغال قىلدى. خۇددى شۇ چاغلاردا، سۇلتان مەۋدۇد (1041 ـ 1049) بىرنەچچە قېتىم بەلخقە ھۇجۇم قىلدى. ئالپ ئارسلان سۇلتان مەۋدۇدنىڭ قوشۇنلىرىنى تارمار قىلدى ۋە قوماندانلىرىنى ئەسىر ئالدى. تۈزۈلگەن توختامنامە بويىچە، ھىندۇقۇش تاغلىرى چېگرا قىلىپ بەلگىلەندى.

مىلادىنىڭ 1055 ـ يىلى سۇلتان توغرۇلبەگ ئەرەب ئابباسىلار خەلىپىلىكىنىڭ پايتەختى باغدادقا قاراپ ماڭدى. باغداد ئابباسىلار خەلىپىسىنىڭ پايتەختى بولسىمۇ، ئۇ يەردە پارسلار تەرىپىدىن قۇرۇلغان بۇۋەيھىلەر سۇلالىسى (مىلادىنىڭ 932 ـ يىلىدىن 1055 ـ يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) ھۆكۈم سۈرەتتى.

بۇۋەيھىلەر سۇلالىسىنى شىئە مەزھىبىدىكى ئەلى ئىبنى بۇۋەيھى قۇرغانىدى.

مىلادىنىڭ 932 ـ يىلى قۇرۇلغان بۇ سۇلالىنىڭ تېررىتورىيىسىگە غەربىي ئىران ۋە ئىراق كىرەتتى. ئەلى ئىبنى بۇۋەيھىگە ئابباسىلار خەلىپىسى قاھىر (932 ـ 934) «ئەمىرۇلئۇمەرا» (خانلارنىڭ خانى) ئۇنۋانىنى بەرگەن. ئۇنىڭ ئۇكىسى ئەھمەد ئىبنى بۇۋەيھى مىلادىنىڭ 945 ـ يىلى باغدادقا بېسىپ كىرىپ، خەلىپە مۇستەقفى (946 ـ 1944) نى ئۆلتۈرگەندى.

بۇۋەيھىلار سۇلالىسى ئابباسىيلار خەلىپىلىكىنىڭ قانىتى ئاستىدىكى پارس خانلىقى بولۇپ، ئۇ مىسىردىكى پاتىمە خەلىپىلىكىنىڭ شىئە مەزھىپىنى ئىران، ئىراق قاتارلىق جايلارغا تارقىتىشقا ناھايىتى ئاكتىپ ھەرىكەت قىلغانىدى.

پاتىمە خەلىپىلىكى (مىلادىنىڭ 909 ـ يىلىدىن 1171 ـ يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) ئىسلام دىنىدىكى شىئە مەزھىپىدىكىلەرنىڭ شىمالىي ئافرىقا (تۇنىستا) دا قۇرغان دۆلىتى ئىدى. پاتىمە خەلىپىلىكىنى قۇرغانلار مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ قىزى پاتىمەنىڭ (ئەلىنىڭ رەپىقىسى) ئەۋلادلىرى بولغانلىقى ئۈچۈن، بۇ دۆلەتكە پاتىمە خەلىپىلىكى دەپ ئات قويۇلغان. پاتىمە خەلىپىلىكى مىلادىنىڭ 965 ـ يىللىرى كۆچىيىپ سۈرىيە، پەلەستىن قاتارلىق جايلارغىچە كېڭەيگەن. مىلادىنىڭ 973 ـ يىلى، پاتىمە خەلىپىلىكىنىڭ پايتەختى تۇنىستىن مىسىردىكى قاھىرەگە كۆچۈرۈلگەن. مىلادىنىڭ 1171 ـ يىلى پاتىمە خەلىپىلىكى سالاھىددىن ئەييۇبى تەرىپىدىن ئاغدۇرۇلدى.

مىلادىنىڭ 1055 ـ يىلى، ئابباسىلار خەلىپىسى قايىم تۇغرۇلبەگنىڭ باغدادقا كېلىۋاتقانلىقىنى ئاڭلاپ، ئۇنىڭغا قارشى تۇرۇشتىن قورقۇپ، باغدادتا خۇتبىدا تۇغرۇلبەگنىڭ نامىنى ئوقۇشنى ئەمر قىلدى. بۇنىڭ بىلەن خەلىپە قايىم دۇنياۋى ھاكىمىيەتتىن ۋاز كېچىپ، دىنىي داھىي بولۇشقا مەجبۇر بولدى. تۇغرۇلبەگنى بولسا بۇ دۇنيانىڭ ھۆكۈمرانى دەپ تونىدى. بۇ ۋەقە يۈز بېرىپ ئون كۈندىن كېيىن، سۇلتان تۇغرۇلبەگ باغدادقا كىرىپ كەلدى. بۇۋەيھىلەر سۇلالىسى يوق قىلىندى. سۈننى مەزھىبىگە قارشى ھەرىكەتنىڭ باشلىقى (مىسىردىكى پاتىمىلەر سۇلالىسىنىڭ تەرەپدارى) ئارسلان بىساسىرى (كېلىپ چىقىشى ئوغۇز بولۇپ، خەلىپە قايىمنىڭ ھەربىي يولباشچىلىرىدىن بىرى ئىدى) قاماققا ئېلىندى.

خەلىپە قايىم، سۇلتان تۇغرۇلبەگنى تەنتەنە بىلەن قارشى ئېلىش ئۈچۈن ئۇيۇشتۇرۇلغان مۇراسىمدا، سۇلتان تۇغرۇلبەگكە يەتتە قۇر شان ـ شەرەپ تونلىرى ۋە يەتتە نەپەر قۇل تەقدىم قىلدى. بۇ، خەلىپىلىكتىكى يەتتە رايوننىڭ بەلگىسى

ئىدى. مۇراسىم ئاياغلاشقاندىن كېيىن چاغدا، خەلىپە قايىم تۇغرۇلبەگنىڭ بەل كەمىرىگە ئەڭ ئېسىل بىر جۈپ خەنجەرنى ئېسىپ قويىدى. بۇ ئىككى خەنجەر سۇلتان تۇغرۇلبەگنىڭ شەرق ۋە غەربنىڭ ھۆكۈمرانى قىلىپ تەيىنلەنگەنلىكىنىڭ ئالامىتى ئىدى. شۇنداق قىلىپ، دىنىي ھاكىمىيەت ئابباسىلار خەلىپىسىگە، دۇنياۋى ھاكىمىيەت سۇلتان ئۇنۋانى بىلەن تۇغرۇلبەگكە ئۆتتى. تۇغرۇلبەگ باغدادنى ئالغاندىن كېيىن، ئۇنى پايتەخت قىلىپ بەلگىلىدى. ئۇنىڭ پۈتۈن دىققىتى غەربكە قارىتىلغانىدى.

تۇغرۇلبەگ باغدادقا كىرىپ، تۆت ئايدىن كېيىن خەلىپە قايىم تۇغرۇلبەگنىڭ قىزى خەلىچە ئارسلان خاتۇنغا ئۆيلەندى.

تۇغرۇلبەگ 1055 ـ يىلىنىڭ كۈز ئايلىرىدا باغدادتىن چىقىپ، غەربكە يۈرۈش قىلدى. ئۇ مۇسۇل، دىياربەكرى ۋە باشقا رايونلارنى ئىشغال قىلدى.

تۇغرۇلبەگ باغدادتىن كەتكەندىن كېيىن، ئارسلان بىساسىرى قاماقتىن قاچتى. ئۇ، ئۆز ئەتراپلىرىغا شىئەلەردىن كۈچ توپلىدى ۋە باغدادقا بېسىپ كىردى. خەلىپە قايىم ئۆزىگە سادىق قوشۇنلارنى ھەرىكەتلەندۈرۈپ ئارسلان بىساسىرىغا قارشى ئۇرۇشتى. خەلىپە يېڭىلدى. ئۇ باغداد يېنىدىكى بىر جايغا قامالدى. غالىب كەلگەن بىساسىرى خۇتبىدىن خەلىپە قايىم ۋە تۇغرۇلبەگنىڭ نامىنى چىقىرىپ تاشلىدى. شىئەلەرنىڭ تايانچى پاتىمىنىڭ نامى خۇتبىدا ئوقۇلىدىغان بولدى. ئارسلان بىساسىرى مىسىردىكى پاتىمى خەلىپىلىكىگە ساداقەت بىلدۈرۈپ، قاھىرەگە نامە يوللىدى.

سۇلتان تۇغرۇلبەگ باغدادتا يۈز بەرگەن ۋەقەدىن ئۆز ۋاقتىدا خەۋەر تاپتى. ئۇ باغدادتىكى ئىسيانىنى باستۇرۇش ئۈچۈن يولغا چىقتى. تۇغرۇلبەگنىڭ كېلىۋاتقانلىقىنى ئاڭلىغان ئارسلان بىساسىرى باغدادتىن قاچتى.

تۇغرۇلبەگ باغدادقا كىرگەندىن كېيىن خەلىپە قايىم قاماقتىن ئازاد قىلىندى. سۈننىلەر تەنتەنە قىلدى. ئىسياندىن بۇرۇنقى تۈزۈم ـ قائىدىلەر ئۆز ھالىغا كەلدى. 2 ـ قېتىم باغدادقا كەلگەن تۇغرۇلبەگ خەلىپە قايىمنىڭ قىزى سەيىد خاتۇنغا ئۆيلەنمەكچى بولدى. بۇ ئىشتىن خەلىپە قايىم ناھايىتى قورقتى. خەلىپە ئەگەر سەيىد خاتۇن تۇغرۇلبەگكە ياتلىق بولۇپ، ئۇنىڭدىن ئوغۇل تۇغۇلۇپ قالىدىغان بولسا، ئابباسىلار خەلىپىلىكىنىڭ تەختكە ۋارىسلىق قىلىش ھوقۇقى ئابباسىيلارنىڭ قولىدىن سەلجۇقىلارنىڭ قولىغا ئۆتۈپ كېتىدۇ، دەپ ئويلىغانىدى.

لېكىن توغرۇلبەگنىڭ خىيالى ئۇنداق ئەمەس ئىدى، ئۇ، ھۆرمەت يۈزىسىدىنلا ئۇنىڭغا كۈيئوغۇل بولۇشنى ئىزدىگەنىدى. قانداق بولمىسۇن، بۇ ئۇنىڭكاھىنىڭ مۇددىتى ئارقىغا سۈرۈلدى.

مىلادىنىڭ 1058 ـ 1059 ـ يىللىرى توغرۇلبەگ ئۈچۈن ناھايىتى خەتەرلىك يىللار بولدى. باغدادتا ئىسيان كۆتۈرگەن ئارسلان بىساسىرى توغرۇلبەگنىڭ ئانا بىر دادا باشقا ئۆگەي ئۇكىسى ئىبراھىم ئىنالنىڭ قوللىشىغا ئىگە بولغانىدى. خېلى بۇرۇنلا، مىكائىل بەگدىن (توغرۇلبەگنىڭ دادىسىدىن) تۇل قالغان توغرۇلبەگنىڭ ئانىسى يۈسۈپ ئىنالبەگ (مىكائىلنىڭ ئۇكىسى) كە ياتلىق بولغانىدى. ئىبراھىم ئىنال بولسا، ئەنە شۇ يۈسۈپ ئىنالدىن تۇغۇلغانىدى.

ئىبراھىم ئىنال مىلادىنىڭ 1058 ـ يىلى توغرۇلبەگكە قارشى ئىسيان كۆتۈردى. ئۇ ئۇلۇغ سەلجۇقىلار ئىمپېرىيىسىگە ئىمپېراتور بولۇشنى ئىزدەيتتى. ئۇ ھەمىداندىكى ناھايىتى كۈچلۈك قوشۇنغا قوماندان ئىدى. ئىبراھىم ئىنالنىڭ ئىسيانىنى ئۇنىڭ ئاكىسى ئىرتاش يابغۇ (مىلادىنىڭ 1013 ـ يىلىدىن 1040 ـ يىلىغىچە يابغۇ بولغان) نىڭ ئوغۇللىرى ئەھمەد بىلەن مەھمۇد قوللىدى. ناھايىتى ھۇشيار، تەدبىرلىك دۆلەت ئەربابلىرى ئىچىدە ئەڭ قابىلىيەتلىك بولغان توغرۇلبەگ خوراساننىڭ باش ۋالىيسى ئالپ ئارسلانغا كىرماننىڭ باش ۋالىيسى قارا ئارسلان كاۋۇرتبەگنى شەرقىي ئانادولۇنىڭ باش ۋالىيسى ياقۇتبەگكە (بۇ ئۈچ بەگ چاغرىبەگنىڭ ئوغۇللىرى ئىدى) ئەۋەتكەن بۇيرۇقىدا، ئۇلارنىڭ قوشۇنلىرىنى ئېلىپ دەرھال كېلىشىنى ئۇقتۇردى.

مىلادىنىڭ 1059 ـ يىلى تېھران يېنىدىكى ھىفتەد بىلەند دېگەن جايدا، سۇلتان توغرۇلبەگ بىلەن ئىبراھىم ئىنال ئارىسىدا ناھايىتى قاتتىق بىر ئۇرۇش بولدى. ئۇرۇشتا ئىبراھىم ئىنال ۋە ئۇنىڭ تەرەپدارلىرى ئەسىر چۈشتى. ئەسىر چۈشكەن سەلجۇق بەگچەكلىرى ئوغۇزلارنىڭ قەدىمكى ئادىتى بويىچە ئۆز ئوقيالىرىنىڭ كىرىچلىرىدا بوغۇپ ئۆلتۈرۈلدى.

ئىبراھىم ئىنالنىڭ ئىسيانى باستۇرۇلۇپ، ئىككى يىلدىن كېيىن، مىلادىنىڭ 1060 ـ يىلى سۇلتان توغرۇلبەگنىڭ ئاكىسى چاغرىبەگ سىراكتا 70 يېشىدا (990 ـ 1060) ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇ مەرۋىگە دەپنە قىلىندى. چاغرىبەگنىڭ سەككىز ئوغلى، تۆت قىزى بار ئىدى. چاغرىبەگ ۋاپاتىدىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغۇللىرىدىن ئالپ ئارسلان خوراسانغا، قارا ئارسلان كاۋۇرتبەگ كىرمانغا، ياقۇتبەگ ئەزەربەيجانغا باش ۋالىي قىلىپ تەيىنلەندى. چاغرىبەگنىڭ قىزلىرىدىن بىرى

غەربىي قاراخانىيلارنىڭ ھۆكۈمرانىغا، يەنە بىرى ئانادولۇ سەلجۇقلىرىنىڭ ئاتىسى قۇتالمىشبەگكە (ئىسرائىل ئارسلان يابغۇنىڭ ئوغلى)، تۆتىنچىسى بوۋىھى خانىغا ياتلىق قىلىندى.

سۇلتان توغرۇلبەگنىڭ ۋاقتىدا پۈتۈن مۇسۇلمان دۇنياسىدىكى سۈننىلەرنىڭ تەسىرى ۋە ئابرۇيى كۈچەيدى ۋە يۇقىرى كۆتۈرۈلدى. سۇلتان توغرۇلبەگ سۇلتان مەھمۇدنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن، پۈتۈن ئىسلام دۇنياسىدىكى سۈننىلەرنىڭ ھەرىكىتىنى قوللىدى ۋە ئۇلارنىڭ تەسىرىنى كېڭەيتىشكە شەرت - شارائىت ھازىرلىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇ پۈتۈن سۈننى مەزھىپىدىكى مۇسۇلمانلارنىڭ سەمىمىي ھۆرمىتى ۋە مۇھەببىتىگە ئىگە بولدى.

سۇلتان توغرۇلبەگنىڭ ۋاقتىدا، ئۇلۇغ سەلجۇقلار ئىمپېرىيىسىنىڭ تېررىتورىيىسىگە بۈگۈنكى ئىران، ئىراق، ئەزەربەيجان ۋە ئەرمەنىستان، ئافغانىستان، تۈركمەنىستان، قارا قالپاقىستان، ئوستيۇرتى ۋە قىزىلقۇم چۆلى كىرگەن بولۇپ، يەر مەيدانى 3 مىليون 600 مىڭ كۋادرات كىلومېتىر كېلەتتى. بۇ جايلاردىكى مەشھۇر شەھەرلەردە، ھۈنەر - سانائەت، سودا - سېتىق ئىشلىرى بەك تەرەققىي قىلغان بولۇپ، دۇنياغا مەشھۇر ئىدى. بۇ جايلار ئىستراتېگىيە جەھەتتىمۇ ناھايىتى مۇھىم بولۇپ، ئوتتۇرا شەرققە، ئوتتۇرا ئاسىياغا، ھىندىستانغا، غەربتە بولسا، ئوتتۇرا دېڭىز مەملىكەتلىرىگە تەھدىت سېلىپ تۇراتتى.

سۇلتان توغرۇلبەگ مىلادىنىڭ 1063 - يىلى 68 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇ تېھراندا دەپنە قىلىندى. تارىخىي خاتىرىلەرگە قارىغاندا، سۇلتان توغرۇلبەگنىڭ ۋاپاتىدىن تۆت ئاي بۇرۇن خەلىپىنىڭ قىزى سىيىد خاتۇنغا ئۆيلەنگەنلىكى مەلۇم. يەنە باشقا تارىخىي مەنبەلەردە، سۇلتان توغرۇلبەگ باغدادتىن تېھرانغا كېتىۋاتقاندا (توي مۇراسىمى تېھراندا ئۆتكۈزۈلىدىغان بوپتىكەن) يولدا ۋاپات بولغان، دېيىلىدۇ.

سۇلتان ئالپ ئارسلان

(1072 - 1063)

سۇلتان توغرۇلبەگ ئالەمدىن ئۆتۈپ يەتتە ئايدىن كېيىن، سەلجۇقىلارغا چاغرىبەگنىڭ ئوغلى ئالپ ئارسلان سۇلتان بولدى.

ئۇ مىلادىنىڭ 1064 - يىلى، ئىچكى جەھەتتىن خەتەرلىك بىر ئەھۋالغا دۇچ كەلدى. ئالپ ئارسلان سۇلتان بولۇپ بىرنەچچە ئاي ئۆتە - ئۆتمەيلا،

ئۇنىڭ مەرھۇم تاغىسى ئىسرائىل ئارسلان يابغۇ (مىلادىنىڭ 1025 - يىلى ھىندىستاندىكى كالانجىر قورغىنىدا ئۆلگەن) نىڭ ئوغلى قۇتالمىشبەگ ئىسيان كۆتۈردى. قۇتالمىش بەگ شەرقىي ئانادولۇنىڭ باش ۋالىيسى بولۇپ، ئۇنىڭ قوماندانلىقىدا 70 مىڭ ئاتلىق قوشۇن بار ئىدى. قۇتالمىش بەگنىڭ ئىسيانىغا ئەزەربايجان، ئەرمەنىستان ۋە ئىراقتىكى سەلجۇق بەگلىرى تەرەپدار ئىدى.

ناھايىتى نۇرغۇن كۈچ توپلىغان قۇتالمىش بەگ ئۇلۇغ سەلجۇقىلار ئىمپېرىيىسىنىڭ پايتەختى تېھراننى بېسىۋېلىش ئۈچۈن يولغا چىقتى. بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقا ئالپ ئارسلان نىشاپۇردىن تېھرانغا قاراپ ماڭدى. ئالپ ئارسلان قۇتالمىش بەگكە مەكتۇپ يوللاپ، ئىسيانىنىڭ دۆلەتكە ناھايىتى ئېغىر بالايىئاپەتلەرنى كەلتۈرىدىغانلىقىنى تەكىتلەپ، ئۇنى خەتەرلىك يولدىن قايتىشقا ئۈندىدى. قۇتالمىش ئالپ ئارسلاننىڭ سۆزىگە قۇلاق سالمىدى. تېھران يېنىدا قاتتىق ئۇرۇش بولدى. ئۇرۇشتا قۇتالمىش ئۆلدى. ئىسيان باستۇرۇلدى. قۇتالمىش بەگنىڭ ئوغۇللىرى سۇلايمان شاھ ۋە مەنسۇر بەگ بىلەن قۇتالمىشنىڭ ئۆكىسى رەسۇل تېكىنلەر ئەسىر چۈشتى. ئالپ ئارسلان ئەسىرگە چۈشكەن سەلجۇق بەگلىرىگە ناھايىتى ئالىيجانابلىق بىلەن مۇئامىلە قىلىپ، ئۇلارنى قىلچە رەنجىتمەي، يۇقىرى مەنسەپلەرنى بەردى. نەتىجىدە، ئۇلار پۈتۈن ئانادولۇنى بېسىۋېلىشتا ياخشى خىزمەت كۆرسەتتى.

ئالپ ئارسلان قۇتالمىشبەگنىڭ ئىسيانىنى باستۇرغاندىن كېيىن، ئانادولۇغا كەلدى. ئۇكىسى ياقۇتبەگ ئەرمەنىستان ۋان كۆلى بويىدىكى مۇھىم شەھەرلەرنى ئىشغال قىلدى. ئالپ ئارسلان گورجىستاننى ئىشغال قىلدى. بۇنىڭ بىلەن جەنۇبىي كاۋكاز سەلجۇقىلار ئىمپېرىيىسىنىڭ تېررىتورىيىسىگە قوشۇۋېلىندى. جەنۇبىي كاۋكازنىڭ سەلجۇقىلار قولىغا ئۆتۈپ كېتىشى شەرقىي روما ئىمپېرىيىسىنىڭ قارا دېڭىزنىڭ شەرقى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى ئۈزۈپ تاشلىدى.

ئالپ ئارسلان ئانادولۇدىن قايتتى. ئۇ مىلادىنىڭ 1065 - يىلى ئوتتۇرا ئاسىياغا كېلىپ، غەربىي قاراخانىيلار بىلەن قېرىنداشلىق مۇناسىۋىتىنى ئورنىتىشقا ئاساس سالدى. كېيىن، غەربىي قاراخانىيلارنىڭ خاقانى شەمس ئەلمۇلك (1068 - 1080) ئالپ ئارسلاننىڭ قىزى ئايشە خاتۇن بىلەن ئۆيلەندى. شەمس ئەلمۇلكنىڭ ھەمشىرىسى توركان خاتۇن ئالپ ئارسلاننىڭ ئوغلى سۇلتان مەلىك شاھ (1072 - 1092) غا ياتلىق بولدى.

ئالپ ئارسلان مىلادىنىڭ 1067 - يىلى خارەزمنى بېسىۋالدى. بۇ ئەھۋال غەربىي قاراخانىيلارنى دەككە - دۈككىگە سېلىپ قويدى. ئالپ ئارسلان قىسقا بىر مۇددەت ئىچىدە (مىلادىنىڭ 1064 - يىلىدىن 1070 - يىلىغىچە) ئەرەب پاتىمە سۇلالىسىنىڭ قولىدىن مەككە بىلەن مەدىنەنىڭ ئىگىدارچىلىق ھوقۇقىنى تارتىۋالدى. سۇرىيە بويسۇندۇرۇلدى. ئالپ ئارسلان مىلادىنىڭ 1071 - يىلى مالازگىرد ئۇرۇشىدا، شەرقىي روما ئۈستىدىن غەلىبە قازانغاندىن كېيىن، ئۇلۇغ سەلجۇقىلار ئىمپېرىيىسىنىڭ تېررىتورىيىسى كېڭىيىپ ناھايىتى يىراقلارغا سوزۇلدى.

ئالپ ئارسلان مىلادىنىڭ 1070 - يىلى ۋان كۆلى بويىدىكى ناھايىتى مۇستەھكەم بولغان مالازگىرد قورغىنىنى ئالدى. ئالپ ئارسلاننىڭ پۈتۈن كۈچىنى توپلاپ شەرقىي روما ئىمپېرىيىسىگە تەھدىت سېلىۋاتقانلىقىدىن ئەنسىرىگەن شەرقىي روما ئىمپېراتورى رومان دىئوگىنىس ئۇلۇغ سەلجۇقىلارنى تارمار قىلىشقا بەل باغلىدى.

ئىمپېراتور رومان دىئوگىنىس (مىلادىنىڭ 1067 - يىلىدىن 1071 - يىلىغىچە ئىمپېراتور بولغان) مىلادىنىڭ 1071 - يىلى 3 - ئاينىڭ 13 - كۈنىدە، 200 مىڭ جەڭچىدىن تەركىب تاپقان ناھايىتى قۇدرەتلىك قوشۇننى باشلاپ كونىستانتىنىپولدىن شەرققە قاراپ يولغا چىقتى. روما قوشۇنلىرىنىڭ يۈك - تاقلىرى 3000 ھارۋا، بىرنەچچە ئون مىڭ تۆگە ۋە ئاتلارغا يۈكلەنگەنىدى. روما قوشۇنلىرىدا 1200 كىشى باشقۇرىدىغان ئاجايىپ قورال شەھەر سېپىللىرىغا چىقىشقا ئىشلىتىدىغان مەنجانىقمۇ بار ئىدى.

ئىمپېراتور رومان دىئوگىنىس سىۋاسقا (ھازىرقى كىچىك ئاسىيادا) كەلگەندە، ھەربىي كېڭەش چاقىردى. كېڭەشتە سەلجۇقىلارنىڭ ئەھۋالىنى ياخشى بىلىدىغان روما قوماندانلىرىدىن نىكفۇر ۋە يۈزىف تراكانىئوست قاتارلىقلار ئىمپېراتور رومان دىئوگىنىسنى ئاگاھلاندۇرۇپ، سەلجۇقىلار بىلەن ئۇرۇش قىلىشتىن ساقلىنىشنى تەۋسىيە قىلدى. ئىمپېراتور ئۇلارنىڭ سۆزىگە قۇلاق سالمىدى، يۈرۈشنى توختاتمىدى.

سەلجۇقىلار ئىمپېراتورى ئالپ ئارسلان روما ئىمپېراتورى رومان دىئوگىنىسنىڭ شۇنداق قۇدرەتلىك چوڭ قوشۇننى باشلاپ ھەيۋەت بىلەن كېلىۋاتقانلىقىدىن خەۋەر تېپىپ، 50 مىڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن يولغا چىقتى. سۇلتان ئالپ ئارسلان ناھايىتى جاپالىق ۋە خەتەرلىك يۈرۈشكە چىققان بۇ ۋاقىتنىڭ ئۆزىدە،

www.uyghurkitap.com

ئىمپېراتور رومان دىئوگىنىسنىڭ ئالدىغا ساۋ تېگىن باشچىلىقىدا ئەلچىلەر ئەۋەتتى. ئىمپېراتور رومان دىئوگىنىس ساۋ تېگىن باشچىلىقىدىكى سەلجۇق ئەلچىلىرىنىڭ يارىشىش تەكلىپىنى قەتئىي رەت قىلدى ۋە ساۋ تېگىنگە مۇنداق دېدى: «سەن بېرىپ سۇلتانىڭغا ئېيت! كېلەر يىلى سۇلھ (يارىشىش) مۇزاكىرىلىرىنى تېھراندا باشلايمەن. قوشۇنلىرىمنى ئىسفاھاندا قىشلىتىمەن. ئۇلاغ - ئۇلمەكلىرىمنى ھەمداندا باقىمەن.»[1]

ئۇزىنى تەڭدىشى يوق ھەربىي سەركەدە دەپ ئاتىۋالغان روما ئىمپېراتورى رومان دىئوگىنىسنىڭ بەكمۇ غادايغان ھالدا قىلغان تەكەببۇرانە سۆزلىرىگە ساۋتېگىن مۇنداق دەپ جاۋاب بەرگەن: «ئاتلىرىڭىزنىڭ ھەمداندا قىشلايدىغانلىقىغا ئىشىنىمەن، لېكىن سىزنىڭ قەيەردە قىشلايدىغانلىقىڭىزنى بىلمەيمەن!»[2]

مىلادىنىڭ 1071 - يىلى 8 - ئاينىڭ 26 - كۈنىدە، سەلجۇق قوشۇنلىرى بىلەن شەرقىي روما قوشۇنلىرى مالازگىرد مەيدانىدا بىر - بىرىنىڭ ئۇدۇلىدا سەپ تارتىشقان، ئىككى قوشۇننىڭ ئارىلىقىدىكى مۇساپە يەتتە كىلومېتىر بولۇپ، ئۇلار بىر - بىرىنى ئېنىق كۆرۈشۈپ تۇرغان.

شۇ كۈنى (جۈمە كۈنى ئىكەن) نەچچە يۈزلىگەن خرىستىئان پوپلىرى كرېستىنى كۆتۈرۈشۈپ، ئاۋازلىرىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ ھۆركىرىشىپ، روما قوشۇنلىرىنىڭ دۈشمەن ئۈستىدىن غالىب بولۇشىنى ئېيسادىن تىلەپ، ئىنجىلنىڭ مۇقەددەس ئايەتلىرىنى ئوقۇشقان. ئىمپېراتور رومان دىئوگىنىسنىڭ قوشۇنلىرى فرانسۇزلار، نورماندىلار، سىلاۋيانلار، گىروزىنلار، ئابخازلار، ئەرمەنلەر، فېچنەكلەر (بۇلار ئوغۇز ئىدى) دىن ئىبارەت خرىستىئان دىنىغا ئىشىنىدىغانلاردىن تەركىب تاپقانىدى.

ئۇرۇش باشلىنىش ئالدىدا، سۇلتان ئالپ ئارسلان ئات ئۈستىدە ناھايىتى خاتىرجەم، سۈرلۈك قىياپەتتە ئولتۇرۇپ، بولغۇسى ئۇرۇشنىڭ تاكتىكىلىق ئورۇنلاشتۇرۇلۇشىنى كۆزدىن كەچۈرگەندىن كېيىن، سەلجۇق قوشۇنلىرىنى روما قوشۇنلىرىغا ھۇجۇم قىلىشقا ماڭدۇردى. ئىككى تەرەپتىن بىر - بىرىگە قارشى كېلىۋاتقان ئىككى چوڭ قوشۇن خۇددى دەھشەتلىك دېڭىز دولقۇنىدەك كۆتۈرۈلۈپ كېلىپ بىر - بىرىگە ئۇرۇلۇپ ئۇرغان. كەچ كىرىشكە ئاز قالغاندا، ئالپ ئارسلان باشچىلىقىدىكى سەلجۇق قوشۇنلىرى شەرقىي روما قوشۇنلىرى ئۈستىدىن تولۇق

(1) يىلماز ئۆزتونا «بۈيۈك تۈركىيە تارىخى» II توم تۈركچە 418 - بەت.
(2) يىلماز ئۆزتونا «بۈيۈك تۈركىيە تارىخى» II توم تۈركچە 418 - بەت.

غەلىبە قازانغان. ئالپ ئارسلان يارىدار بولغان رومان دىئوگېنىسنى تىرىك تۇتۇۋالغان. ئامان قالغان روما قوشۇنلىرى قورال تاشلاپ سەلجۇقىلارغا تەسلىم بولغان.

بۇ ئۇرۇش دېڭىز يۈزىدىن 1500 مېتىر ئېگىزلىكتىكى ۋان كۆلىنىڭ شىمالىدىن 45 كىلومېتىر يىراقلىقتا جايلاشقان مالازگىرد قورغىنىنىڭ يېنىدا بولغانلىقى ئۈچۈن شۇ قورغان نامىدا «مالازگىرد ئۇرۇشى» دېگەن نام بىلەن دۇنيا تارىخىغا كىرگەن.

ئالپ ئارسلان مالازگىرد ئۇرۇشىدا، ئۆز دۈشمەنلىرىنى ئالداپ تارمار قىلىش ئۈچۈن ئاجايىپ بىر تاكتىكا قوللانغان. ئۇنىڭ تاكتىكىسى بويىچە ئۇرۇش باشلىنىپ بىرەر ئىككى سائەت ئۆتمەيلا، ئۇنىڭ بۇيرۇقى بىلەن سەلجۇق قوشۇنلىرى چېكىنگەن. شەرقىي روما قوشۇنلىرى چېكىنىپ كېتىۋاتقان سەلجۇق قوشۇنلىرىنىڭ كەينىدىن قوغلاپ، ئۆزىنىڭ باش قوماندانلىق قارارگاھى جايلاشقان جايدىن خېلى يىراقلاشقاندا، ئالپ ئارسلان روما قوشۇنلىرىنى قورشىۋالغان. بۇنداق ئەھۋالغا ئۇچرىغان روما قوشۇنلىرى گاڭگىراپ قالغان ۋە روھى چۈشۈپ كەتكەن. ئالپ ئارسلان خۇددى شۇ ۋاقىتنىڭ ئۆزىدە، سەلجۇق ئاتلىقلىرىنى ئاتلاندۇرۇپ، ئىمپېراتور رومان دىئوگېنىسقا ھۇجۇم قىلغان. ئالپ ئارسلان مالازگىرد ئۇرۇشىدا، سەلجۇق قوشۇنلىرىدىن ئۈچ ھەسسە ئارتۇق بولغان شەرقىي روما قوشۇنلىرىنى مەغلۇپ قىلىشتا ئاشۇنداق تاكتىكا قوللانغان.

مانا شۇ «مالازگىرد ئۇرۇشى» تارىختا ئاز سانلىق جەڭگىۋار قوشۇننىڭ تالانتلىق قوماندانىنىڭ باشچىلىقىدا، تەكەببۇر قوماندان باشچىلىقىدىكى كۆپ سانلىق قوشۇن ئۈستىدىن غالىپ كېلىدىغانلىقىنىڭ جانلىق مىسالى سۈپىتىدىمۇ ناھايىتى چوڭ ئەھمىيەتكە ئىگە بولدى.

تارىختا «مالازگىرد ئۇرۇشى» دەپ ئاتالغان بۇ ئۇرۇشتا، سۇلتان ئالپ ئارسلانىنىڭ شەرقىي روما ئىمپېراتورى رومان دىئوگېنىس باشچىلىقىدىكى روما قوشۇنلىرى ئۈستىدىن قازانغان ئالەمشۇمۇل شانلىق غەلىبىسىنىڭ خەۋەرلىرى شەرق ۋە غەرب دۇنياسىنى ھەيرەتتە قالدۇردى. بولۇپمۇ خرىستىئان دۇنياسى ۋەھىمە ئىچىدە قېلىپ، خۇددى كەچ كۈز غازاڭلىرىدەك تىترەپ كەتتى.

ئالپ ئارسلان ئەسىر چۈشكەن رومان دىئوگېنىسقا ئۆزىنىڭ مەغرۇر، مەردانە ۋە ئالىيجانابلىق خىسلەتلىرىنى نامايان قىلدى. بۇنىڭغا رومان دىئوگېنىس ھەيران

قالدى. ئالپ ئاسلان رومان دىئوگىنىسقا خۇش چىراي بىلەن سەممىي قىزغىن مۇئامىلىدە بولدى. ئالپ ئارسلان ئۇنىڭغا، قوشنا دۆلەتلەرگە ئىناق ۋە دوستانە مۇناسىۋەتتە بولمىغانلىقىنى ۋە ئۇنىڭ جەڭدىكى كەتكۈزگەن تاكتىكا خاتالىقلىرىنى ئەسلىتىپ قويدى. ئۇنىڭدىن تاشقىرى، ئوغۇزلارنىڭ دالا جېڭىدە قوللانغان تاكتىكىسىنىڭ دۈشمەن تاكتىكىسىدىن ئۈستۈن، جانلىق تاكتىكا ئىكەنلىكىنى ۋە ئۇنىڭ ئوغۇزلارنىڭ ئاتا - بوۋىسىدىن تارتىپ داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان جەڭگىۋار بىر ئەنئەنە ئىكەنلىكىنى ئەسلىتىپ ئۆتتى. ئالپ ئارسلان رومان دىئوگىنىس بىلەن بىتىم تۈزدى. بىتىمگە بىنائەن، شەرقىي روما ئىمپېرىيىسى سەلجۇقىلارغا قارام دۆلەت ھالىغا چۈشۈرۈپ قويۇلدى. چۈنكى شەرقىي روما ئىمپېرىيىسى شۇنىڭدىن باشلاپ، سەلجۇقىلارغا ھەر يىلى نۇرغۇن مىقداردا ئالتۇن - كۈمۈش يوللاپ، ئالۋان - ياساق تۆلەشكە مەجبۇر بولدى. كېيىن ئالپ ئارسلان رومان دىئوگىنىسنى كونىستانتىنپولغا يولغا سېلىپ قويدى. ئۆز دۈشمىنى ئالدىدا ناھايىتى خىجىل بولۇپ، ئۆزىنىڭ قىلمىشلىرىغا پۇشايمان قىلغان رومان دىئوگىنىس، ئالپ ئارسلاندىن بۇنداق ئىلتىپاتنىڭ بولىدىغانلىقىنى خىيالىغىمۇ كەلتۈرمىگەنىدى. ئەكسىچە ئۇ ئەسىر چۈشكەندە ئۆلۈمگە مەھكۇم بولىمەن دەپ ئويلىغانىدى.

ئالپ ئارسلان مالازگىرد ئۇرۇشىدىن كېيىن، 200 مىڭ كىشىلىك قوشۇننى باشلاپ ئوتتۇرا ئاسىياغا قاراپ يولغا چىقتى. ئالپ ئارسلان ئالغا ئىلگىرىلەپ ئامۇ دەريادىن ئۆتتى. ئۇ دەريا بويىدا غەربىي قاراخانىيلارنىڭ يۈسۈپ ئاتلىق بېگىنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچرىدى. ئۇرۇشتا يۈسۈپبەگ مەغلۇپ بولۇپ ئەسىر چۈشتى. ئالپ ئارسلان ئەسىر چۈشكەن يۈسۈپ بەگ بىلەن گەپ تالىشىپ تاكاللىشىپ قالغاندا، يۈسۈپبەگ يېنىدا يوشۇرۇۋالغان خەنجىرىنى چىقىرىپ، ئالپ ئارسلاننىڭ قارنىنى يېرىپ تاشلىدى. سەلجۇقىلار يۈسۈپبەگنى چاناپ قىيما - چىيما قىلىۋەتتى. ئالپ ئارسلان بىر نەچچە سائەتتىن كېيىن ئۆلدى. جەسىتى مەرۋىگە كەلتۈرۈلۈپ دەپنە قىلىندى. ئۇنىڭ قەبرە تېشىغا مۇنداق دەپ يېزىلدى:

«سىز، ئالپ ئارسلاننىڭ بېشىنى مەغرۇر كۆتۈرۈپ يۈرگەنلىكىنى كۆرگەنسىز.

مەۋرىگە كەلگەندە، ئۇنىڭ بېشىنىڭ ناھايىتى چوڭقۇر يەر تېگىدە ياتقانلىقىنى كۆرىسىز.»[1]

(1) بىش، سىكىس: «ئافغانىستان تارىخى» خەنزۇچە 341 - 342 - بەتلەر.

سۇلتان مەلىك شاھ

(1092 - 1072)

ئالىپ ئارسلاننىڭ ئۆلتۈرۈلۈشى غەربىي قاراخانىيلارنى قىسقا بىر مۇددەتكە بولسىمۇ خېلى روھلاندۇردى. غەربىي قاراخانىيلارنىڭ ھۆكۈمرانى ناسىر ئىبنى ئىبراھىم (شەمس ئەلمۇلىك) مىلادىنىڭ 1072 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنىدە تىرمىز ۋە بەلخنى بېسىۋالدى. لېكىن ئانچە ئۇزۇن ئۆتمەي، سەلجۇقىلار تىرمىز بىلەن بەلخنى قاراخانىيلاردىن تارتىۋالدى.

مىلادىنىڭ 1072 ـ يىلى سەلجۇقىلار ئىمپېرىيىسىنىڭ تەختىگە ئالىپ ئارسلاننىڭ 17 ياشلىق ئوغلى سۇلتان مەلىك شاھ ئولتۇردى. دەل شۇ پەيتتە، سۇلتان مەلىك شاھنىڭ تاغىسى قارا ئارسلان كاۋۇرتبەگ (ئالىپ ئارسلاننىڭ ئاكىسى) ئىسيان كۆتۈرۈپ تەختنى تارتىۋالماقچى بولدى. ئۇنىڭغا ئۇكىسى مەلىك ئوسمان ياردەملەشتى. سۇلتان مەلىك شاھ مىلادىنىڭ 1073 ـ يىلى چىگىل كەنتىدە بولغان ئۇرۇشتا، ئىسيانچى تاغىسىنى مەغلۇپ قىلدى. قارا ئارسلان كاۋۇرتبەگ ئۆلدى، ئۇنىڭ ئۇكىسى مەلىك ئوسمان ئەسىر چۈشتى.

كىرماننىڭ باش ۋالىيسى قارا ئارسلان كاۋۇرتبەگنىڭ (كىرمانغا مىلادىنىڭ 1041 ـ يىلىدىن 1073 ـ يىلىغىچە باش ۋالىي بولغان) ئىسيانى باستۇرۇلغاندىن كېيىن، سۇلتان مەلىك شاھ ئۆزىنىڭ غەربتىكى كۈچلۈك قوشۇنلىرى بولغان شەرقىي روما بىلەن مىسىردىكى ئەرەب پاتىمە سۇلالىسىگە قاراشلىق جايلارنى ئىشغال قىلىشقا بەل باغلىدى. سەلجۇقىلار مىلادىنىڭ 1076 ـ يىلى سۇرىيە بىلەن پەلەستىننى ئىشغال قىلدى. شام شەرىپ ئىشغال قىلىنغاندىن كېيىن، پاتىمە خەلىپىسىنىڭ نامى خۇتبىدىن چىقىرىلدى. خۇتبىدە ئابباسىلار خەلىپىسى بىلەن سۇلتان مەلىك شاھنىڭ ئىسمى ئوقۇلىدىغان بولدى. سەلجۇقىلار مىلادىنىڭ 1078 ـ يىلى شەرقىي روما ئىمپېرىيىسىگە قاراشلىق كاۋكازىيىنى پۈتۈنلەي ئىشغال قىلدى.

سۇلتان مەلىك شاھ مىلادىنىڭ 1078 ـ يىلى باغدادقا كېلىپ، قىزى مەھمىلىك خاتۇننى خەلىپە مۇقتەدىغا (مىلادىنىڭ 1075 ـ يىلىدىن 1094 ـ يىلىغىچە خەلىپە بولغان) ياتلىق قىلدى.

سەلجۇقىلار مىلادىنىڭ 1090 يىلى ھىجازغا كەلدى. مەككە بىلەن مەدىنىمۇ ئىشغال قىلىندى. مىلادىنىڭ 1092 ـ يىلى يەمەن ئىشغال قىلىنغاندىن

www.uyghurkitap.com

كېيىن، پۈتۈن ئەرەبىستان يېرىم ئارىلى سەلجۇقىلارنىڭ قولىغا ئۆتتى.

سۇلتان مەلىك شاھ ئىمپېراتورلۇق تەختىدە ئولتۇرغان 20 يىل ئىچىدە سەلجۇقىلارنىڭ شەرقىي روما بىلەن ئەرەب پاتىمە خەلىپىلىكىگە قارايدىغان جايلارغا قىلغان يۈرۈشلىرىنىڭ بەزىلىرىگە سۇلتان مەلىك شاھ ئۆزى يېتەكچىلىك قىلغان بولسا، بەزىلىرىگە ئۇنىڭ بەگلىرى يېتەكچىلىك قىلدى.

ئەمما سەلجۇقىلارنىڭ قاراخانىيلارغا قىلغان يۈرۈشلىرىگە سۇلتان مەلىك شاھ ئۆزى يېتەكچىلىق قىلغان. مەسىلەن: مىلادىنىڭ 1074 ـ يىلى سۇلتان مەلىك شاھ ناھايىتى كۆپ سانلىق سەلجۇق قوشۇنلىرىنى سەپەرۋەر قىلىپ، ئامۇدەريادىن ئۆتۈپ ماۋەرائۇننەھرىگە بېسىپ كىردى. ئۇ غەربىي قاراخانىيلارنىڭ پايتەختى سەمەرقەندكە قاراپ ماڭدى. سۇلتان مەلىك شاھ شەمس ئەلمۇلىككە جازا بەرمەكچى ئىدى. شەمس ئەلمۇلىك پايتەختنى تاشلاپ چىقتى. لېكىن سەلجۇقىلارنىڭ ئۇلۇغ، ئالىيجاناب ۋەزىرى نىزام ئەلمۇلىك (پارس)نىڭ كۈچ چىقىرىشى بىلەن ئىككى دۆلەت ئوتتۇرىسىدا تىنچلىق بىتىمى تۈزۈلدى. ئېھتىمال تۈركان خاتۇن (غەربىي قاراخانىيلارنىڭ خانى ئىبراھىم بۆرە تېكىننىڭ ھەمشىرىسى) شۇ چاغدا مەلىك شاھقا ياتلىق بولغان بولسا كېرەك. مەلىك شاھ، تىرمىزغا ئۆزىنىڭ مەشھۇر بەگلىرىدىن بىرى ساۋ تېكىننى ھاكىم قىلىپ تەيىنلىدى ۋە ماۋەرائۇننەھرىدىن قايتىپ كەتتى.

مىلادىنىڭ 1080 ـ يىلى شەمس ئەلمۇلىك ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ ئورنىغا ئۇكىسى خىزىرخان ئولتۇردى. ئۇ ھۆكۈمرانلىق قىلغان چاغدا (1080 ـ 1081) مەدەنىيەتكە، بولۇپمۇ شېئىرىيەتكە ناھايىتى ئەھمىيەت بەرگەنىكەن. ئۇنىڭ ئۇكىسى ئەھمەدخان I نىڭ ۋاقتىدا (1081 ـ 1095)، غەربىي قاراخانىيلار دۆلىتى بىلەن سەلجۇقىلار ئارىسىدا ئۇرۇش يۈز بەردى. بۇنىڭغا بەلخ بىلەن تىرمىزنى تالىشىش سەۋەب بولدى.

مىلادىنىڭ 1089 ـ يىلى، سۇلتان مەلىك شاھ ماۋەرائۇننەھرىگە بېسىپ كىرىپ، بۇخارا، سەمەرقەند قاتارلىق شەھەرلەرنى بېسىۋالغاندا، ئۇ شەھەرلەرگە سەلجۇق بەگلىرىنى ھاكىم قىلىپ تەيىنلىگەنىدى. مەلىك شاھ غەربىي قاراخانىيلارنىڭ پايتەختى سەمەرقەندنى بېسىۋالغاندا، ئەھمەد خان I نى ئەسىر ئالغان. ئۇنى دەرھال سەلجۇقىلارنىڭ پايتەختى ئىسفاھانغا ئەۋەتىۋەتكەن.

سۇلتان مەلىك شاھ ماۋەرائۇننەھرىدىن قايتىپ كەتمەستىن، يۈرۈشنى

داۋاملاشتۇرۇپ شەرققە بۇرۇلۇپ، قەشقەرگە قاراپ ماڭغان. سۇلتان مەلىك شاھ ئۆزكەنتكە يېتىپ كەلگەندە، شەرقىي قاراخانىيلارنىڭ چوڭ خانى ھارۇن بوغراخانII (ئوبۇلھەسەن) مەلىك شاھنىڭ ئالدىغا ئۆزكەنتكە كەلگەن. ھارۇن بوغراخان سۇلتان مەلىك شاھقا ئۆزرىخاھلىق ئېيتىپ، ئۇنىڭ ئۇلۇغ ھۆكۈمران ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلىپ، ئۇنىڭ نامىدا پۇل زەرب قىلىشقا، ئۇنىڭ نامىنى خۇتبىدا ئوقۇشقا ماقۇل بولغان. سۇلتان مەلىك شاھ ھارۇن بوغراخاننىڭ ئۆزىنى شۇنچىلىك ھۆرمەتلەپ قىلغان مۇئامىلىسىدىن تەسىرلىنىپ، مىلادىنىڭ 1089 - يىلى ئۆزكەنتتىن قايتىپ كەتكەن. مىلادىنىڭ 1092 - يىلى سۇلتان مەلىك شاھ ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىنلا غەربىي قاراخانىيلار بىلەن شەرقىي قاراخانىيلار مۇستەقىللىق ھالىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈۋالغان.

ئەھمەدخان مىلادىنىڭ 1090 - يىلى ئىسفاھاندىن سەمەرقەندكە ئۆزىتىپ قويۇلغان. چۈنكى مەلىك شاھ ئالدىدا ناھايىتى ھۆرمەت ۋە ئابرويغا ئىگە بولغان تۈركان خاتۇن (غەربىي قاراخانىيلار بېكەسى) نىڭ ئارىغا چۈشۈشى بىلەن، سۇلتان مەلىك شاھ ئەھمەدخانغا ئىلتىپات قىلىپ، ئۇنىڭ غەربىي قاراخانىيلارغا داۋاملىق ھۆكۈمران بولۇشىغا قوشۇلغان. سۇلتان مەلىك شاھ ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ، غەربىي قاراخانىيلار بېكەلىرىدىن تۈركان خاتۇنغا (شەمس ئەلمۇلكىنىڭ سىڭلىسى) يەنە شەمس ئەلمۇلكىنىڭ تاغىسى شاھزادە ئىيسانىڭ قىزى ھىلالىيەگە ئۆيلەنگەن. سۇلتان مەلىك شاھنىڭ ۋارىسى سۇلتان مەھمۇد تۈركان خاتۇندىن تۇغۇلغانىدى.

ئەھمەدخان مىلادىنىڭ 1090 يىلى ئىسفاھاندىن سەمەرقەندكە قايتىپ كېلىپ، بەش يىلدىن كېيىن (مىلادىنىڭ 1095 - يىلى)، مەھكىمە شەرئىينىڭ ھۆكمى بىلەن ئۆلتۈرۈلدى. تارىخىي مەلۇماتلارغا قارىغاندا، مۇتەئەسسىپ، جاھىل دىنىي كۈچلەر ھەربىي باشلىقلارنى ئەھمەدخانغا قارشى ئىسيان كۆتۈرۈشكە قۇتراتقان، ئىسيانچىلار تەرىپىدىن ئەسىرگە ئېلىنغان ئەھمەدخانغا ئۇلار قانداقتۇر دىنغا قارشى چىققى دېگەن تۆھمەتنى چاپلىغان ۋە ئۇنى ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلغان.

بۇ ۋەقە يۈز بېرىشتىن ئۈچ يىل بۇرۇن، مىلادىنىڭ 1092 - يىلى سۇلتان مەلىك شاھ 37 - يېشىدا (ئۇ، مىلادىنىڭ 1055 - يىلى تۇغۇلغانىدى) ئالەمدىن ئۆتكەن. ئۇنىڭ جەسىتى ئىسفاھاندا دەپنە قىلىنىدى.

سۇلتان مەلىك شاھ دەۋرىدە ئۇلۇغ سەلجۇقىلار ئىمپېرىيىسى ئەڭ سەلتەنەتلىك باسقۇچقا يەتكەنىدى. ئۇلۇغ سەلجۇقىلار ئىمپېرىيىسىنىڭ تېررىتورىيىسى ئىچكە

ئىران، ئافغانىستان، شىمالىي ھىندىستان، ماۋرائۇننەھرى، جەنۇبىي كاۋكاز، داغىستان، ئانادولۇ (كىچىك ئاسىيا) ئىراق، سۇرىيە، پەلەستىن ۋە ئەرەبىستان يېرىم ئارىلى، كىچىك ئاسىيانىڭ غەربىدىكى تاقىم ئاراللار كىرگەن ئۇلۇغ سەلجۇقىلار ئىمپېرىيىسىنىڭ تېررىتورىيىسى 15 مىليون كۋادرات كىلو مېتىرنى كېلەتتى. ئىمپېرىيىنىڭ تېررىتورىيىسى، قارا دېڭىز، ئىگەي دېڭىزى، مەرمەر دېڭىزى، ئوتتۇرا دېڭىز، قىزىل دېڭىز، ئوممان دېڭىزى، بەسرە قولتۇقى، ھىندى ئوكيانغا تۇتىشىپ تۇراتتى.

سۇلتان مەلىك شاھ تەختكە چىقىش بىلەنلا، ھەربىي قوشۇنغا مائاش بېرىش تۈزۈمىنى ئورناتقان. بۇنداق مائاش ئۈچۈن ھەر يىلىغا 700 مىڭ ئالتۇن دىنار كەتكەن. بۇنداق مائاش سەلجۇقىلارنىڭ مۇنتىزىم قوشۇنلىرىغا بېرىلگەن بولسا كېرەك. مەلىك شاھ دەۋرىدە، سەلجۇقىلار زۇرۇر تېپىلىپ قالسا، 1 مىليون كىشىلىك قوشۇننى سەپەرۋەر قىلالايدىغان ئەھۋالغا كەلگەن.

سۇلتان مەلىك شاھ، ئىلىم ـ پەنگە ناھايىتى كەڭ شەرت ـ شارائىت ياراتتى. ئۇنىڭ دەۋرىدە، كۆپلىگەن دانىشمەن پەيلاسوپلار، تارىخچىلار ۋە ئەدىبلەر يېتىشىپ چىقتى.

مەلىك شاھ دۆلەتنىڭ يىللىق بۇدجېتى ھېسابىدىن (يىللىق بۇدجېت 43 مىليون دىنار ئىدى) 300 مىڭ ئالتۇن دىنارنى كەمبەغەللەر ۋە ئىلىم پەن خادىملىرى ئۈچۈن ئاجراتقانىدى.

مەلىك شاھ دەۋرىدە ئۇنىڭ باش ۋەزىرى نىزام ئەلمۇلىك نامى بىلەن «نىزامىيە مەدرىسلىرى» دەپ ئاتىلىدىغان ئالىي مەكتەپلەر باغداد، ئىسفاھان بەسرە، نىشاپور، ھىرات، مەرۋى، بەلخ، ئامول، مۇسۇل قاتارلىق شەھەرلەردە قۇرۇلغانىدى... ھەربىر مەدرىسىنىڭ چوڭ كۇتۇپخانىلىرى، مۇساپىرخانىلىرى ۋە يېتەرلىك ۋەخپە يەرلىرى بار ئىدى.

نىزام ئەلمۇلىك (1092 ـ 1118) مەلىك شاھنىڭ ئۇلۇغ سەلجۇقىلار ئىمپېرىيىسىنى ئۇنۇملۇك ئىدارە قىلىشىدا، ئىلىم ـ پەننىڭ گۈللەپ ياشنىشىدا ناھايىتى مۇھىم رول ئوينىغان. ئۇ پارس تىلىدا «سىياسەتنامە» ناملىق ئۇلمەس بىر ئەسەر يازغان. نىزام ئەلمۇلىك، ئالپ ئارسلانغا ۋە مەلىك شاھقا باش ۋەزىر بولۇپ تۇرغان چاغلاردا (مىلادىنىڭ 1064 ـ يىلىدىن 1092 ـ يىلىغىچە) ئۇلۇغ سەلجۇقىلار ئىمپېرىيىسى ئەڭ قۇدرەتلىك، ئەڭ سەلتەنەتلىك، ئەڭ ئاۋات، ئەڭ

باي، ئەڭ مەدەنىيەتلىك بىر ياسىقۇچقا يەتكەنىدى. نىزام ئەلمۇلىك ئوتتۇرا ئەسىردە ئىسلام شەرقىدە ئۆتكەن ئەڭ ئۇلۇغ دۆلەت ئەربابى سۈپىتىدە دۇنياغا تونۇلغانىدى. ئۇنىڭ دۆلەتنى ئىدارە قىلىش تەدبىرلىرىدىن («سىياسەتنامە» سى بويىچە) تۈرك ۋە ئىسلام دۆلەتلىرى ئۈلگە ئالغان.

سۇلتان مەلىك شاھ ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، بىر مەزگىل (مىلادىنىڭ 1092 ـ يىلدىن 1118 ـ يىلىغىچە) تەخت تالىشىش كۈرىشى داۋام قىلدى.

سۇلتان مەلىك شاھنىڭ ئەھمەد، بەركىياروق، مەھەممەدتاپار، سەنجەر، مەھمۇد، جەپەر، تۇغرۇل، خۇمار ئاتلىق توققۇز ئوغلى بار ئىدى. بۇلاردىن سۇلتان مەھمۇد، بەركىياروق، مەھەممەدتاپار، سەنجەر قاتارلىق تۆت ئوغلى سەلجۇقىلار ئىمپېرىيىسىنىڭ تەختىدە ئولتۇردى.

مەلىك شاھ ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ تەخت ۋارىسى سۇلتان مەھمۇد (غەربىي قاراخانى بىكەسى تۈركان خاتۇندىن تۇغۇلغان) تەختكە چىقىرىلدى. ئەمدىلا بەش ياشقا كىرگەن سۇلتان مەھمۇد (1092 ـ 1093) ئىككى ئايدىن كېيىن بەركىياروق تەرىپىدىن تەختتىن چۈشۈرۈلدى. بەركىياروق (1093 ـ 1104) ئوغلى مەلىك شاھII تەرىپىدىن، مەلىك شاھ II (1104 1105) تاغىسى مەھەممەدتاپار تەرىپىدىن، مەھەممەدتاپار (1105 ـ 1118) قېرىندىشى سەنجەر تەرىپىدىن تەختتىن چۈشۈرۈلگەن. بۇنداق ۋەقەلەر تىنىچ يول بىلەن ئەمەس، قانلىق ئۇرۇشلار ئارقىلىقلا ئەمەلگە ئاشقان. ئۇلۇغ سەلجۇقىلار تەختىگە سۇلتان سەنجەر ئولتۇرغاندىن كېيىنلا، تىنچلىق ـ بىرلىك ھالىتى بارلىققا كەلدى.

ئون تۆتىنچى باب: قىتانلار ۋە قاراخانىيلار

قىتانلارنىڭ كېلىپ چىقىشى

قاراخانىيلار ئىككىگە بۆلۈنۈپ كەتكەندىن كېيىن، قىتانلارغا ۋە خارەزىم شاھلىقىغا قارشى كۈرەش ئېلىپ باردى.

قىتانلار قەدىمكى چاغلاردا ھازىرقى لياۋنىڭ ئۆلكىسىدە ياشىغان خەلق ئىدى. قىتانلار تۇڭگۇسلارنىڭ بىر تارمىقى بولغان سىيانپىلاردىن كېلىپ چىققان بولۇپ، ئۇلارغا مەلۇم دەرىجىدە موڭغۇل ئېلېمېنتلىرىمۇ ئارىلاشقان بولۇشى مۇمكىن. ئۇلار ھونلار دەۋرىدە (مىلادىدىن ئۈچ ئەسىر بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادى

III ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە) ھونلارغا، سىيانپىلارغا بېقىنىپ كەلگەن. قىتانلار ئاۋار قاغانلىقى دەۋرىدە، كۆك تۈرك قاغانلىقى دەۋرىدە شۇ قاغانلىقلار تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلغان. قىتانلار شەرقىي تۈرك قاغانى قاپاغان قاغان دەۋرىدە ئىسيان كۆتۈرگەن بولسىمۇ، تونيۇقۇق باشچىلىقىدىكى تۈرك قوشۇنلىرى تەرىپىدىن باستۇرۇلغان.

قىتانلار ئۇيغۇر - ئورخۇن قاغانلىقى كۈچىيىشكە باشلىغان ۋاقىتتىن تارتىپ (مىلادىنىڭ 745 - يىلىدىن باشلاپ)، شەرقىي ئۇيغۇرلار 840 - يىللىرى غەربكە كۆچۈپ، سىياسىي مەركىزىنى ئۆتۈكەندىكى قارابالغاسۇندىن، تەڭرىتاغلىرىنىڭ ئېتەكلىرىگە يۆتكەپ كەتكۈچە، ئۇيغۇر - ئورخۇن قاغانلىقىغا قارىغان.

قىتانلار مىلادىنىڭ 916 - يىلى، جۇڭگو تارىخچىلىرى لياۋ سۇلالىسى دەپ ئاتىغان دۆلەتنى تەشكىل قىلغان. قىتانلار دۆلىتى (مىلادىنىڭ 916 - يىلىدىن 1125 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) كۈچەيگەن چاغلاردا، ئۇنىڭ تېررىتورىيىسىگە شەرقتە ئۇلۇغ ئوكيان بويلىرىدىن تارتىپ، شىمالدا بايقال ئەتراپلىرىغىچە، غەربتە شەرقىي ئالتايغا قەدەر بولغان جايلار كىرگەن.

قىتانلار، مىلادىنىڭ 920 - يىلى موڭغۇلىيىگە بېسىپ كىرىپ، بۇ جايدا 80 يىل ياشىغان (مىلادىنىڭ 840 - يىلىدىن 920 - يىلىغىچە) قىرغىزلارنى ئەسلى يۇرتلىرىغا قوغلىغان. قىرغىزلار مىلادىنىڭ 840 - يىلى ئىسيان كۆتۈرۈپ، ئۇيغۇر - ئورخۇن قاغانلىقىنىڭ پايتەختى قارابالغاسۇننى بېسىۋالغاندىن كېيىن، يەنىسەي بويلىرىدىن موڭغۇلىيىگە كۆچۈپ كەلگەنىدى.

قىتانلار مىلادىنىڭ 970 - يىلى 40 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇن بىلەن جۇڭگوغا ھۇجۇم باشلاپ، سۇڭ سۇلالىسىگە تەھدىت سالغان. قىتانلار مىلادىنىڭ 995 - يىلى سۇڭ سۇلالىسىنىڭ پايتەختى كەيفىڭگە ھۇجۇم قىلىپ، ئۇنى مۇھاسىرىگە ئالغان. سۇڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرى قىتانلارغا يان بېرىشكە مەجبۇر بولۇپ، توختامنامە تۈزگەن. توختامنامە بويىچە، سۇڭ سۇلالىسى قىتانلارغا ھەر يىلى 200 مىڭ توپ ئارىلاشما يىپەك رەخت، 100 مىڭ سەر كۈمۈش تۆلەپ بېرىدىغان بولغان.

مانا شۇ قىتانلار دۆلىتىنىڭ غەربىي تېررىتورىيىسى قاراخانىيلار دۆلىتىنىڭ شەرقىي تېررىتورىيىسىگە تۇتاش ئىدى. قىتانلار، XI ئەسىرگە كەلگەندە، ئاجىزلىششقا باشلىدى. مىلادىنىڭ 1120 - يىلى جۇرجىتلار ئىسيان كۆتۈردى ۋە

www.uyghurkitap.com

ئاخىر مىلادىنىڭ 1124 ـ يىلى قىتانلار دۆلىتىنى يوقاتتى.

جۇرجىتلاردىن مەغلۇپ بولغان قىتانلارنىڭ بىر قىسمى قىتان شاھزادىسى يىلۇداشى باشچىلىقىدا غەربىي شىمال تەرەپكە قېچىپ، يەنسەي دەرياسىنىڭ بويىغا بارغان. قىتانلار ئۇ يەردە يەنسەي قىرغىزلىرىنىڭ بولاڭ ـ تالاڭغا ئۇچرىغان. كېيىن، غەربىي جەنۇب تەرەپكە كۆچۈپ، قاراخانىيلاردىن پاناھ ئىزدىگەن.

شەرقىي قاراخانىيلار ۋە قىتانلار

شەرقىي قاراخانىيلار تېررىتورىيىسىگە يەتتەسۇ، ئىلى ۋادىسى، قەشقەر، يەركەن، خوتەن، پەرغانىنىڭ شەرقىي قىسمى كىرەتتى. ئۇنىڭ شەرقىي شىمالدىكى چېگرىسى كۇچانىڭ جەنۇبىغىچە سوزۇلغانىدى. كېيىن پەرغانىنىڭ غەربىي قىسمىمۇ قوشۇۋېلىنغان.

مىلادىنىڭ 1040 ـ يىلى قاراخانىيلار دۆلىتى شەرقىي ۋە غەربىي قاراخانىيلارغا بۆلۈنۈپ كەتكەندىن كېيىن، شەرقىي قاراخانىيلار دۆلىتىگە سۇلايمان ئارسلانخان ھۆكۈمران بولدى. ئۇ ئىككىگە بۆلۈنۈپ كەتكەن دۆلەتنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولالمىدى. ئۇنىڭ ئۇكىسى مۇھەممەد بوغراخان بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى بارغانسېرى يامانلىشىپ كەتكەنىدى. مىلادىنىڭ 1056 ـ يىلى مۇھەممەد بوغراخان (ئۇ شۇ چاغدا تالاس ۋە ئىسفىجاپ قاتارلىق جايلارغا ھاكىم ئىدى) ئاكىسى سۇلايمان ئارسلانخاندىن تەختنى تارتىۋېلىش ئۈچۈن ئۇرۇش قوزغىدى. ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولغان سۇلايمان ئارسلانخان ئەسىر چۈشتى ۋە ئۆلتۈرۈلدى. بۇ ۋەقەدىن كېيىن شەرقىي قاراخانىيلارنىڭ ئىچكى قىسمىدا تەخت تالىشىش كۈرىشى تېخىمۇ كەسكىنلىشىپ كەتتى. قاراخانىيلار تەختىگە ئولتۇرغان مۇھەممەد بۇغراخان 15 ئايدىن كېيىن تەختنى چوڭ ئوغلى ھۈسەيىنگە (مەھمۇد كاشغەرىنىڭ ئاتىسى) ئۆتكۈزۈپ بەرمەكچى بولدى. شۇ چاغدا مۇھەممەد بوغراخان (مەھمۇد كاشغەرىنىڭ چوڭ دادىسى) نىڭ كىچىك خوتۇنى ئۆز ئوغلى ئىبراھىم (مۇھەممەد بوغراخاننىڭ كىچىك ئوغلى) نى قاراخانىيلار تەختىگە چىقىرىشنى قەستلىدى. مانا شۇ ئىبراھىمنىڭ ئانىسى، مۇھەممەد بۇغراخاننىڭ تەختنى چوڭ ئوغلى ھۈسەيىنگە ئۆتكۈزۈپ بېرىش مۇراسىمىدىكى زىياپەتتە مۇھەممەد بوغراخان ۋە ھۈسەيىن قاتارلىق قاراخانى ھۆكۈمرانلىرىنى زەھەرلەپ ئۆلتۈردى. شەرقىي قاراخانىيلار تەختىگە چىققان ئىبراھىم مىلادىنىڭ 1058 ـ يىلى ئۆزىگە

بويسۇنمىغان بارسغان ھاكىمى ئىنال تېكىن بىلەن بولغان ئۇرۇشتا ئۆلتۈرۈلىدى. بۇ ۋەقەدىن كېيىن، يۈسۈپ قادىرخاننىڭ كەنجى ئوغلى (مۇھەممەد بۇغراخاننىڭ ئۇكىسى) توغرۇل قاراخان يۈسۈپ (مەھمۇدخان) تەختكە چىقتى.

يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان قانلىق ۋەقەلەر يۈز بەرگەندە، مەھمۇد كاشغەرىي قېچىپ كەتكەن. ئۇ ئۆلتۈرۈلۈشتىن قېچىپ قۇتۇلۇپ، تۈركىي خەلقلەر ياشىغان جايلارنى ئون نەچچە يىل ئايلىنىپ يۈرۈپ، «تۈركىي تىللار دىۋانى» ئۈچۈن ماتېرىيال توپلىغان. كېيىن باغدادقا كېلىپ «تۈركىي تىللار دىۋانى» نى يازغان ۋە ئۇنى مىلادىنىڭ 1074 ـ يىلى باغداد خەلىپىسى مۇقتەدى (1075 ـ 1094) غا تەقدىم قىلغان.

شەرقىي قاراخانىيلاردا يۈز بەرگەن ئىچكى قالايمىقانچىلىقتىن پايدىلانغان غەربىي قاراخانىيلارنىڭ خانى ئىبراھىمخان (ئىبراھىم بۆرە تېكىن) شەرقىي قاراخانىيلاردىن پەرغانە ۋە تاشكەنت قاتارلىق جايلارنى تارتىۋالدى.

ئىبراھىمخان ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، شەرقىي قاراخانىيلار تەختىگە چىققان توغرۇل قاراخان دەۋرىدە (1058 ـ 1074) يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىنى يازدى ۋە ئۇنى مىلادىنىڭ 1069 ـ يىلى توغرۇل قاراخاننىڭ ئورۇنباسارى ئوبۇلھەسەن تابغاچ بۇغراخانغا تەقدىم قىلدى. بۇ ۋەقە توغرىسىدا كېيىن يەنە توختىلىمىز.

مىلادىنىڭ 1068 ـ يىلى غەربىي قاراخانىيلارنىڭ خانى ئىبراھىمخان ئالەمدىن ئۆتتى. دەل شۇ چاغدا، مىلادىنىڭ 1058 ـ يىلى، شەرقىي قاراخانىيلار غەربىي قاراخانىيلار بېسىۋالغان پەرغانە ۋە تاشكەنت قاتارلىق جايلارنى قايتۇرۇۋالدى. ئۇرۇشتىن كېيىن تۈزۈلگەن توختامنامە بويىچە، سىر دەريادىن تارتىپ خوجەندكىچە بولغان جايلار شەمس مۈلكىگە، پۈتۈن پەرغانە شەرقىي قاراخانىيلارنىڭ تېررىتورىيىسىگە تەۋە بولدى. مىلادىنىڭ 1074 ـ يىلى توغرۇل قاراخان ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ ئورنىغا ئوغلى توغرۇل تېكىن ۋارىسلىق قىلدى. لېكىن ئىككى ئايدىن كېيىن ئوبۇلھەسەن تابغاچ بۇغراخان توغرۇل تېكىننى تەختتىن چۈشۈرۈپ، ئۆزى تەختكە چىقتى.

ئوبۇلھەسەن تابغاچ بۇغراخان تاغىسى توغرۇل خاقان يۈسۈپكە 16 يىل ئورۇنباسار خان بولدى (1059 ـ 1075)، ئۇنىڭدىن كېيىن ئۆزى شەرقىي قاراخانىيلارنى 27 يىل سورىدى. بۇ چاغدا (1075 ـ 1102) ئۇ تابغاچ بۇغراخان دەپ ئاتالماي،

هارۇن بوغراخان دەپ ئاتالدى. هارۇن بوغراخاننىڭ بۇنىڭدىن باشقا يەنە «ئادالەت ۋە دىننىڭ ھامىيسى، دىننىڭ شان ـ شەۋكىتى ۋە شەرقنىڭ پادىشاھى» دېگەن ئۇنۋانىمۇ بار ئىدى.

هارۇن بوغراخان ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدە، شەرقىي قاراخانىيلار دۆلىتىدە ئىلىم ـ پەن ئاجايىپ بىر گۈللىنىش ،دەۋرىگە قەدەم قويغانىدى. ئۇ ئورۇنباسار بولۇپ تۇرغان چاغدا، «قۇتادغۇ بىلىك» داستانى مەيدانغا كەلگەن بولسا، كېيىن ئابدۇجاپپارنىڭ: «تارىخ ئەلكاشغەرى» («قەشقەر تارىخى») ناملىق ئەسىرى مەيدانغا كەلدى. ئەپسۇسكى، بۇ ئەسەر بىزگىچە يېتىپ كېلەلمىگەن. شۇنداق بولسىمۇ، «قەشقەر تارىخى» دىكى مۇھىم مەزمۇنلارنى ئىپادىلەپ بېرىشكە يارايدىغان بىر قانچىلىگەن ئۆزۈندىلەر، XIV ئەسىردە ياشىغان ئۇيغۇر تارىخچىسى جامال قارشىنىڭ ئەرەب تىلىدا يازغان «سورراھ لۇغىتىنىڭ تولۇقلانمىسى» دېگەن ئەسىرىگە كىرگۈزۈلگەن.

هارۇن بوغراخان II مىلادىنىڭ 1102 ـ يىلى قوشۇن ئەۋەتىپ تىرمىزنى سەلجۇقىلاردىن تارتىۋالدى. لېكىن سۇلتان سەنجەر ئانچە ئۇزۇن ئۆتمەيلا ئۇلارنى تىرمىزدىن قوغلاپ چىقاردى.

هارۇن بوغراخان II (ئۇبۇلھەسەن) شەرقىي قاراخانىيلارغا تابغاچ بوغراخان ئۇنۋانىدا 16 يىل ئورۇنباسار قاغان، 27 يىل چوڭ قاغان بولۇپ، مىلادىنىڭ 1103 ـ يىلى ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ ئورنىغا ئەھمەد ئارسلانخان ئولتۇردى. ئەھمەد ئارسلانخان (1102 ـ 1128) مىلادىنىڭ 1105 ـ يىلى مەھمۇد ئىبنى ئابدۇلجېلىل ئەلى كاشغەرى باشچىلىقىدىكى ئەلچىلەر ئۆمىكىنى باغدادتىكى ئەرەب ئابباسىيلەر خەلىپىسى مۇستازىر (1094 ـ 1118) نىڭ ئالدىغان ئەۋەتتى. خەلىپە مۇستازىر ئەھمەد ئارسلانغا «نۇر ئەددەۋلە ـ دۆلەتنىڭ نۇرى» دېگەن ئۇنۋانىنى بەردى.

ئەھمەد ئارسلانخاندىن كېيىن، شەرقىي قاراخانىيلار دۆلىتى قىتانلارغا بېقىندى بولۇپ قالدى.

1125 ـ يىلى يەنسەي بويلىرىدىن قېچىپ قاراخانىيلاردىن پاناھ ئىزدىگەن قىتانلار شىمالىي ئىلىكخانىنىڭ رۇخسىتى بىلەن ئىمىل (ھازىرقى دۆربىلجىن) دا ماكانلاشقانىدى. ئۇلار شۇ چاغدا، 40 مىڭ تۈتۈن (ئائىلە) بولۇپ، ئاھالە سانى 200 مىڭچە ئىدى.

شۇ مەزگىلدە قاراخانىيلار دۆلىتى ناھايىتى ئاجىزلاپ كەتكەنىدى. غەربىي

www.uyghurkitap.com

قاراخانىيلار بولسا سەلجۇقىلار سۇلتانى سەنجەر (1118 ـ 1157) نىڭ ھىمايىسىدە تۇراتتى. شەرقىي قاراخانىيلار دۆلىتىنىڭ شىمالىي ئىلىك خانلىقىدىكى خانلار ۋە بەگلەر ئىسيان كۆتۈرۈپ تۇراتتى.

مىلادىنىڭ 1130 ـ يىلى قارلۇقلار ۋە باشقا قەبىلىلەر ئىسيان كۆتۈردى. شىمالىي ئىلىك خانى (ئىسمى نامەلۇم) يىلۇداشىنى ئىچكى ئىسيانىنى باستۇرۇشقا چاقىردى. يىلۇداشى ئىسيانىنى باستۇرۇشتا خىزمەت كۆرسەتتى. شۇڭا، كېيىن ئۇنىڭ بالاساغۇن ئەتراپلىرىدا تۇرۇشىغا رۇخسەت قىلىندى. مانا شۇ چاغدا، شەرقىي قاراخانىيلارغا ئەھمەدخاننىڭ ئوغلى ئىبراھىم (1128 ـ 1158) خان ئىدى. ئۇ قابىلىيەتسىز، بىغەم ئادەم ئىدى. قىتان شاھزادىسى يىلۇداشى شەرقىي قاراخانىيلارنىڭ ئىچكى ئاجىزلىقىنى ھېسابقا ئېلىپ، ناھايىتى ئۇستىلىق بىلەن ئۆزىنىڭ ئۇرۇق ـ ئايماقلىرىنى بالاساغۇن ئەتراپلىرىغا توپلىدى. ئۇ مىلادىنىڭ 1134 ـ يىلى ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم قوزغاپ، بالاساغۇنغا بېسىپ كىردى. ئۇ شىمالىي ئىلىك خان (بۇ چاغدا ئۇيغۇلشىجا ئىلىكخان بولسا كېرەك) ۋە ئۇنىڭ ئائىلىسىنى ئەسىرگە ئالدى. ئانچە ئۇزۇن ئۆتمەيلا ئۇ شىمالىي ئىلىك خانغا قارايدىغان جايلارنى بېسىۋالدى. مانا شۇ ۋەقەلەر يۈز بەرگەندە، شەرقىي قاراخانىيلارنىڭ خانى ئىبراھىمخان قەشقەردە بەخىرامان يېتىۋەردى. يىلۇداشى مىلادىنىڭ 1136 ـ يىلى شەرقىي قاراخانىيلارنىڭ پايتەختى قەشقەرگە بېسىپ كىرىپ، ئىبراھىمخاننى باش ئەگدۈردى. شۇنىڭدىن باشلاپ، شەرقىي قاراخانىيلار قىتانلارغا بېقىندى بولۇپ قالسىمۇ، مۇستەقىللىق ھالىتىنى يەنىلا ساقلاپ قالدى. چۈنكى، قىتانلار قاراخانىيلارنىڭ ئىچكى ئىشىغا ئارىلاشمايتتى.

شەرقىي قاراخانىيلارغا ئىبراھىمنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن، مۇھەممەدخانII (؟ ـ 1159) يۈسۈپخان (1205 ـ ؟)، مۇھەممەدخان II (1205 ـ 1210) قاتارلىق خانلار ھۆكۈمرانلىق قىلدى. مۇھەممەدخاننى مىلادىنىڭ 1212 ـ يىلى ئوردا بەگلىرى ئۆلتۈردى. شۇ يىلى نايمان خانى كۈچلۈكخان قەشقەرنى بېسىۋالدى. شۇنىڭدىن باشلاپ، شەرقىي قاراخانىيلار دۆلىتى تارىخ سەھنىسىدىن غايىپ بولدى.

غەربىي قاراخانىيلار ۋە قىتانلار

مەن باشتا، مىلادىنىڭ 1040 ـ يىلىدىن باشلاپ بىر پۈتۈن قاراخانىيلار دۆلىتىنىڭ غەربىي ۋە شەرقىي قاراخانىيلارغا بۆلۈنۈپ كەتكەنلىكىنى بايان قىلغانىدىم. غەربىي قاراخانىيلارنىڭ تېررىتورىيىسىگە دەسلەپ ماۋەرائۇننەھرىلا

كىرەلتتى. كېيىن پەرغانىنىڭ غەربىي قىسمىمۇ كىرگەن. غەربىي ۋە شەرقىي قاراخانىيلارنىڭ چېگرىسى مۇقىمسىز بولۇپ، ئۆز ئارا بولغان ئۇرۇشلار نەتىجىسىدە ئۆزگىرىپ تۇراتتى.

غەربىي قاراخانىيلارنىڭ خانى ئىبراھىم بۆرە تېكىن ئۆزىنى «تابغاچ قاراخان» («تابغاچ» سۆزى قەدىمكى ئۇيغۇرچىدا «بويسۇنغۇچى»، «بېقىنغۇچى» مەنىسىدە) دەپ ئاتالسىمۇ، ئەمەلىيەتتە قاراخانىيلارنىڭ مەركىزى قەشقەرگە بويسۇنمىدى. بۇ چاغدا، سۇلايمان ئارسلانخان (1040 ـ 1056) ئىككىگە بۆلۈنۈپ كەتكەن دۆلەتنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ئىمكانىيىتىگە ئىگە ئەمەس ئىدى. شۇ چاغدىن باشلاپ شەرقى قاراخانىيلاردا ئىچكى ئىسيانلار (1041 ـ يىلىدىكى ياباقۇلار ئىسيانى) ۋە تەخت ئۈچۈن بولغان كۈرەشلەر (1056 ـ يىلىدىن 1058 ـ يىلىغىچە) ئارقا ـ ئارقىدىن يۈز بەرگەنىدى.

مانا شۇ پۇرسەتتىن پايدىلانغان ئىبراھىم تابغاچ قاراخان (1052 ـ 1068) مۇستەقىللىق ھالىتىنى تېخىمۇ كۈچەيتتۈالدى. ھەتتا مىلادىنىڭ 1058 ـ يىلى شەرقىي قاراخانىيلار ئىچىدىكى ئاجىزلىقتىن پايدىلىنىپ، پەرغانە ۋە تاشكەنت قاتارلىق جايلارنى شەرقىي قاراخانىيلاردىن تارتىپمۇ ئالدى. بۇ ۋەقە توغرىسىدا، باشتا توختالغانىدۇق.

غەربىي قاراخانىيلارغا شەمس ئەلمۇلىك خىزىرخان (1080 ـ 1081)، ئەھمەدخانلار (1081 ـ 1095) ھۆكۈمرانلىق قىلغان چاغلاردا، غەربىي قاراخانىيلار بىلەن سەلجۇقىلار ئارىسىدا قانداق ۋەقەلەر يۈز بەرگەنلىكى توغرىسىدىمۇ يۇقىرىدا توختىلىپ ئۆتتۈم.

مىلادىنىڭ 1095 ـ يىلى ئەھمەدخان ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، غەربىي قاراخانىيلارغا مەسئۇد (1095 ـ 1097)، سۇلايمان (1097 ـ 1097)، مەھمۇد II (1097 ـ 1099)، جەبرائىل (1099 ـ 1102)، مۇھەممەد II (1102 ـ 1132)، ئىبراھىم II (1132 ـ 1132) مەھمۇد II (1132 ـ 1141)، ئىبراھىم III (1141 ـ 1156)، ئەلى (1156 ـ 1160)، مەسئۇد II (1160 ـ 1178)، ئىبراھىم VI (1178 ـ 1204)، ئوسمان بۇغراخان (1204 ـ 1212) قاتارلىق خانلار ھۆكۈمرانلىق قىلدى.

غەربىي قاراخانىيلار مۇھەممەد ئارسلانخان II نىڭ ۋاقتىدا (1102 ـ 1132) بىر مەزگىل ناھايىتى تىنچ ياشىدى. مۇھەممەد ئارسلانخان مىلادىنىڭ 1103 ـ يىلىدىن مىلادىنىڭ 1110 ـ يىلىغىچە بولغان ۋاقىت ئىچىدە، خان جەمەتىدىن

www.uyghurkitap.com

چىققان بەزى بەگلەرنىڭ كۆتۈرگەن ئىسيانلىرىنى باستۇردى. ئىسيانىنى باستۇرۇشتا، ئۇنىڭغا سۇلتان سەنجەر ياردەم بەردى.

شۇنىڭدىن كېيىن، ماۋەرائۇننەھردىكى خەلق 20 يىل ئارامخۇدا، ئاسايىشلىقتا ياشىدى. مانا شۇ مەزگىلدە، مۇھەممەد ئارسلانخان تارىختا مەشھۇر بولغان قۇرۇلۇشلارنى ئېلىپ باردى. ئۇ بۇخارا ۋە سەمەرقەنتتە ناھايىتى چوڭ مەسجىدلەر ۋە ئوردىلارنى بىنا قىلدى. پەيكەنت شەھرىنى باشقىدىن ياساپ ناھايىتى كۆركەم ھالغا كەلتۈردى. ھازىر بۇخارادا، مۇھەممەد ئارسلان مىلادىنىڭ 1127 - يىلى سالدۇرغان مۇنارى كالاننىڭ مۇنارىسى شۇ پېتى بۇزۇلماي قەد كۆتۈرۈپ تۇرۇۋاتىدۇ.

مىلادىنىڭ 1130 - يىلى مۇھەممەد ئارسلانخان بىلەن سۇلتان سەنجەرنىڭ مۇناسىۋىتى يامانلاشتى. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، مۇھەممەد ئارسلانخان سۇلتان سەنجەرنى قەستلەپ ئۆلتۈرمەكچى بولغانىكەن. بۇنى بىلىپ قالغان سۇلتان سەنجەر سەمەرقەندنى بېسىۋېلىپ، مۇھەممەد ئارسلانخاننى بەلخكە ئەكېتىدۇ. بۇچاغدا مۇھەممەد ئارسلانخان پالەچ بولۇپ قالغانىكەن. سۇلتان سەنجەرنىڭ بۇيرۇقى بويىچە، مۇھەممەد ئارسلانخان قىزى تۈركان خاتۇن (سەنجەرگە ياتلىق بولغان) نىڭ قېشىدا تۇرىدۇ. مۇھەممەد ئارسلانخان مىلادىنىڭ 1132 - يىلى ئالەمدىن ئۆتىدۇ. ئۇنىڭ جەسىتى مەرۋى شاھ جاھان ئىچىدىكى مەسجىدكە دەپنە قىلىنىدۇ.

يۇقىرىدىكى ئەھۋالغا قارىغاندا، غەربىي قاراخانىيلار دۆلىتى سۇلتان سەنجەرنىڭ ۋاقتىدا (1118 - 1157) سەلجۇقىلارغا بېقىندى بولۇپ قالغان.

مۇھەممەد ئارسلانخاننىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن، غەربىي قاراخانىيلار دۆلىتىنىڭ ئەھۋالى يامانلىشىشقا قاراپ ماڭىدۇ.

مىلادىنىڭ 1034 - يىلى قىتان شاھزادىسى يېلۇداشى بالاساغۇننى پايتەخت قىلدى. ئۆزىنى بولسا، گورخان دەپ ئاتىدى. گورخان خەنزۇچە گاۋخەن (- ئالىي خان) سۆزىنىڭ ئۆزگىرىشىدىن كېلىپ چىققانمىش. گورخان مىلادىنىڭ 1136 - يىلى قاراخانىيلارنىڭ پايتەختى قەشقەرنى بېسىۋالغاندىن كېيىن، ئوتتۇرا ئاسىيانى بېسىۋېلىشقا جىددىي تەييارلىق قىلىدۇ. قىتانلار ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تاشكەنت ۋە پەرغانىگە ھەم زەرەپشان، قاشقا دەريا ۋادىلىرىغا ھۇجۇم قىلىشقا باشلايدۇ. ئاخىر، مىلادىنىڭ 1138 - يىلى غەربىي قاراخانىيلارنىڭ خانى مەھمۇدخان II بىلەن گورخان ئارىسىدا، خوجەنت يېنىدا ئۇرۇش بولىدۇ.

ئۇرۇشنىڭ مول تەجرىبىلىرىگە ئىگە بولغان گورخان مەھمۇدخان II نى ئېغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىتىدۇ. ئىككى ئوتتۇرىدا يارىشىش توختامنامىسى تۈزۈلىدۇ. قىتانلار توختامنامە بويىچە، ئۇلاردىن ئولپان ئېلىش ھوقۇقىغا ئىگە بولۇپ، شۇنىڭ بىلەن قانائەتلىنىپ ئارقىغا قايتىدۇ.

خوجەنتتىكى مەغلۇبىيەتتىن كېيىن، مىلادىنىڭ 1139 - يىلى خارەزىم شاھى ئاتسىز ماۋەرائۇننەھرىگە بېسىپ كىرىپ، بۇخارانى ئالدى. شۇنىڭدىن كېيىن، غەربىي قاراخانىيلار تەركىبىدىكى قارلۇقلار ئىسيان كۆتۈردى. قارلۇقلار ئىسيانىنى گورخان قوللىدى. غەربىي قاراخانىيلار گورخاننىڭ بۇ ئىسيانىنى قوللىغانلىقىغا قارشى تۇردى.

گورخان مىلادىنىڭ 1138 - يىلى غەربىي قاراخانىيلار بىلەن تۈزگەن يارىشىش توختامنامىسىنى بۇزۇپ، مىلادىنىڭ 1141 - يىلى غەربىي قاراخانىيلارنىڭ پايتەختى سەمەرقەندكە قاراپ يۈرۈش قىلدى. مەھمۇدخان II بىلەن سۇلتان سەنجەرنىڭ بىرلەشكەن قوشۇنلىرى سەمەرقەند يېنىدىكى كاتۋان چۆلىدە توپلاندى. مىلادىنىڭ 1141 - يىلى 9 - ئاينىڭ 9 - كۈنىدە، قىتانلار بىلەن غەربىي قاراخانىيلار ئارىسىدا، كاتۋان چۆلىدە ناھايىتى قاتتىق ئۇرۇش بولدى. كاتۋان ئۇرۇشىدا قىتانلار غالىب كەلدى. چۈنكى ئۇرۇش باشلىنىش بىلەنلا، غەربىي قاراخانىيلارنىڭ ئىتتىپاقدىشى سۇلتان سەنجەرنىڭ قوشۇنلىرى ئىچىدە ئىسيان كۆتۈرۈلگەنىدى. بۇنداق ئەھۋالنىڭ يۈز بېرىشى گورخاننىڭ غەلىبە قىلىشىغا ئوڭايلىق تۇغدۇردى. كاتۋان ئۇرۇشىدا، قاراخانىيلار بىلەن سەلجۇقىلارنىڭ قوشۇنلىرىدىن 30 مىڭ كىشى ئۆلدى. سۇلتان سەنجەرنىڭ خانىشى (قاراخانى بېكەسى) تۈركان خاتۇن ئەسىرگە چۈشتى. مەھمۇدخان II بىلەن سۇلتان سەنجەر تىرمىزگە قېچىپ كەتتى.

كاتۋان ئۇرۇشىدىن كېيىن، غەربىي قاراخانىيلار دۆلىتى قىتانلارغا سېلىق تۆلەش شەرتى بىلەن ئۆز مۇستەقىللىقىنى ساقلاپ قالدى. قىتانلار بېسىۋالغان جايلارنى ئۆز دۆلىتىگە قوشۇپ، مۇستەھكەم ھالدا ئۆز قوللىرىدا تۇتۇپ تۇرمايتتى. قىتانلار جۇڭگونىڭ سېلىق تۈزۈمى بويىچە ھەربىر ئائىلىگە بىر دىنار (بەش سوم) دىن سېلىق سېلىشقا قىزىقاتتى.

كاتۋان ئۇرۇشىدىكى مەغلۇبىيەتتىن پايدىلانغان خارەزىم شاھى ئاتسىز، مىلادىنىڭ 1141 - يىلى قىشتا مەرۋىنى بېسىۋالدى. 1142 - يىلى ئەتىيازدا نىشاپۇرغا يېقىنلاپ كەلدى. ئەمما سەلجۇقىلار سۇلتانى سەنجەر خارەزىمى شاھىنى

www.uyghurkitap.com

بويسۇنۇشقا مەجبۇر قىلدى، سۇلتان سەنجەر سەلجۇقىلار ئىمپېرىيىسىنىڭ شان - شەۋكىتىنى بۇرۇنقى ھالغا كەلتۈرۈشكە تىرىشقان بولسىمۇ مەقسىتىگە يېتەلمىدى.

قىتانلار تارىم ۋادىسىدا ۋە يەتتەسۇدا پۇت تىرەپ تۇرۇۋالغاندىن كېيىن، شۇ جايلاردا ياشايدىغان ئوغۇزلارنى قوغلاپ چىقاردى. ئەنە شۇ ئوغۇزلار سۇلتان سەنجەرنىڭ رۇخسىتى بىلەن بەلخ ئەتراپىدا ماكانلاشتى. بۇلار 40 مىڭ ئائىلە بولۇپ، ھەر يىلى سۇلتانغا باج ھېسابىدا 25 مىڭ تۇياق قوي بېرەتتى. مىلادىنىڭ 1153 - يىلى، ئوغۇزلار باج ھېسابىدا تاپشۇرىدىغان قويلارنىڭ سۈپىتى مەسىلىسى ئۈستىدە جاڭجال چىقىپ ئوغۇزلار ئىسيان كۆتۈردى. بەلخنىڭ باش ۋالىيسى ئىسيانىنى باستۇرالمىدى. سۇلتان سەنجەر 100 مىڭ كىشىلىك قوشۇننى ئاتلاندۇرۇپ، ئىسيانچى ئوغۇزلار ئۈستىگە باستۇرۇپ كەلدى. ئۇرۇشتا سۇلتان سەنجەر مەغلۇپ بولدى ۋە ئەسىرگە چۈشتى. ئۇ مىلادىنىڭ 1157 - يىلى ئۇۋ قىلىش پۇرسىتىدىن پايدىلىنىپ، ئەسىرلىكتىن قېچىپ قۇتۇلدى. سۇلتان سەنجەر مەرۋىگە كېلىپ، شەھەرنىڭ ئوغۇزلار تەرىپىدىن ۋەيران قىلىنغانلىقىنى ۋە چۆلدەرەپ كەتكەنلىكىنى كۆردى. ئۇ بۇ خىل ئەھۋالغا چىدىمىدى ۋە يۈرىكى يېرىلىپ ئۆلدى.

مىلادىنىڭ 1157 - يىلى سۇلتان سەنجەر ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇلۇغ سەلجۇقىلار ئىمپېرىيىسىنىڭ سەلتەنىتى ئاياغلاشتى. شۇنداق بولسىمۇ، سەلجۇقىلار ئىمپېرىيىسىنىڭ داۋامى ئىراق سەلجۇقىلىرى، كىرمان سەلجۇقىلىرى، سۈرىيە سەلجۇقىلىرى، ئانادولۇ سەلجۇقىلىرى دېگەن ناملار بىلەن مىلادىنىڭ 1308 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈردى. بىر ئىبغىز سۆز بىلەن ئېيتقاندا، سەلجۇقىلار ھاكىمىيىتى 268 يىل (مىلادىنىڭ 1040 - يىلىدىن 1308 - يىلىغىچە) ھۆكۈم سۈردى.

سۇلتان سەنجەر مىلادىنىڭ 1153 - يىلىدىن 1157 - يىلىغىچە ئوغۇزلار قولىدا ئەسىرلىكتە تۇرغان مەزگىلدە، سەلجۇقىلار ئىمپېرىيىسىنى مەھمۇد II باشقۇرۇپ تۇردى. مەھمۇد II سۇلتان سەنجەرنىڭ قىزى مەلىك شاھ خاتۇندىن تۇغۇلغان بولۇپ، ئۇنىڭ ئاتىسى غەربىي قاراخانىيلارنىڭ خانى مۇھەممەد ئارسلانخان ئىدى. مۇھەممەد ئاسلانخان سۇلتان سەنجەرنىڭ قىزى مەلىك شاھ خاتۇنغا ئۆيلەنگەنىدى.

گورخان كاتۋاندىكى ئۇرۇشتا غەلىبە قىلغاندىن كېيىن، مىلادىنىڭ 1142 - يىلى كۈزدە خارەزمنىمۇ بېسىۋالدى. لېكىن، خارەزم شاھى ئىل ئارسلان مىلادىنىڭ 1146 - يىلى گورخانغا تۆلەيدىغان سېلىقنى تۆلەشتىن باش تارتتى.

گورخاننىڭ خارەزىمدە تۇرىدىغان نازارەتچى ۋالىيسىنىمۇ قوغلاپ چىقاردى.

مىلادىنىڭ 1144 ـ يىلى گورخان ئۆلگەندىن كېيىن، قىتانلار دۆلىتىگە تۆت كىشى خان بولدى. بۇلاردىن ئىككىسى ئايال بولۇپ، ئۇلارنىڭ بىرى گورخاننىڭ خانىشى تابۇيان (مىلادىنىڭ 1144 ـ يىلىدىن 1150 ـ يىلىغىچە خان بولغان)، يەنە بىرى گورخاننىڭ قىزى پۇساۋەن (مىلادىنىڭ 1164 ـ يىلىدىن 1177 ـ يىلىغىچە خان بولغان) بولۇپ، ئۇ ئۆز ئېرىنى ئۆلتۈرۈپ، ئويىنىشى بىلەن يۈرگەنىدى. ئۇنىڭ ئۆلتۈرۈلگەن ئېرى تەرەپدارلىرى قوزغىلاڭ كۆتۈرگەندە، پۇساۋەن ئويىنىشىنى خەلقى ئالەم ئالدىدا ئۆلتۈرۈپ، ئۆزى ئامان قالدى. قىتانلار دۆلىتىگە ئىلگىرى ـ ئاخىر بولۇپ، گورخان يىلوداشى (1124 ـ 1143)، تابۇيان (1144 ـ 1150)، يىلۇيىلى (1151 ـ 1163) پۇساۋەن، يىلۇجىلىگو (1178 ـ 1211) قاتارلىق بەش كىشى خان بولدى.

قىتانلار بىلەن يەرلىك مۇسۇلمانلار ئارىسىدا ناھايىتى قاتتىق زىددىيەت بار ئىدى. قىتانلار، مانى دىنىغا ئېتىقاد قىلغانمۇ، ياكى خرىستىئان دىنىغا ئېتىقاد قىلغانمۇ، ھېلىغىچە ئۇ توغرۇلۇق ئېنىقلىق مەلۇمات يوق. قىتانلار دەۋرىدە، مۇسۇلمان ھاكىملار پات ـ پاتلا قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ تۇراتتى.

قىتان دۆلىتى يىلۇجىلىگونىڭ ۋاقتىدا (1178 ـ 1211)، ناھايىتى ئېغىر ئەھۋالغا دۇچ كەلدى. مىلادىنىڭ 1203 ـ يىلى ئالتايدىكى نايمانلار خانى تايانخان چىڭگىزخان تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. تايانخاننىڭ ئوغلى كۈچلۈكخان بىر قىسىم نايمانلارنى باشلاپ مىلادىنىڭ 1209 ـ يىلى يىلۇجىلىگونىڭ قېشىغا كەلدى. ئۇنىڭ ئىشەنچىسىگە ئىگە بولغاندىن كېيىن، شەرقىي ئالتايغا بېرىپ، چېچىلىپ يۈرگەن نايمانلارنى توپلاپ يەتتەسۇغا كەلدى. تارىخچىلارنىڭ بەرگەن مەلۇماتىغا قارىغاندا، كۈچلۈكخان خارەزىم شاھ مۇھەممەد بىلەن يوشۇرۇن ئالاقە باغلاپ، قىتانلارنى يوقىتىشنىڭ پىيىگە چۈشكەنىكەن.

قىتانلار مىلادىنىڭ 1210 ـ يىلى غەربىي قاراخانىيلارنىڭ خانى ئوسمان بۇغراخان (1204 ـ 1212) ۋە خارەزىم شاھ مۇھەممەدنىڭ بىرلەشكەن قوشۇنلىرى بىلەن ئۇرۇشقاندا، بۈگۈنكى قىرغىزىستاندىكى تالاس دەرياسىنىڭ بويىدا ئەجەللىك مەغلۇبىيەتكە يولۇققان. شۇ مەغلۇبىيەتتە ھالىدىن كەتكەن قىتانلار دۆلىتىنى مىلادىنىڭ 1211 ـ يىلى كۈچلۈكخان يوق قىلدى. ئۇ شۇ يىلى شەرقىي قاراخانىيلارنىڭ پايتەختى قەشقەرنى بېسىۋالدى. قەشقەرنى نايمان خانلىقىنىڭ

www.uyghurkitap.com ئۇيغۇر كىتاب تورى

پايتەختى قىلىپ بەلگىلىدى. شۇنىڭ بىلەن شەرقىي قاراخانىيلار دۆلىتى يوقالدى.

مىلادىنىڭ 1212 ـ يىلى خارەزىم شاھ مۇھەممەد ئۆزىنىڭ كۈيئوغلى ئوسمان بۇغراخاننى ئۆلتۈردى. بۇ ۋەقە نەتىجىسىدە غەربىي قاراخانىيلار دۆلىتىمۇ يوقالدى. تارىختا 360 يىل ھۆكۈم سۈرگەن قاراخانىيلار دۆلىتىنىڭ ئاخىرقى تەقدىرى ئەنە شۇنداق بولدى.

شەرقىي قاراخانىيلار دۆلىتىنىڭ تېررىتورىيىسىدە قۇرۇلغان نايمان خانلىقى (مىلادىنىڭ 1211 ـ يىلىدىن 1218 ـ يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) ئانچە ئۇزۇن ياشىمىدى. نايمان خانى كۈچلۈكخان خرىستىئان بولۇپ، ئۇچىغا چىققان زالىم، سىياسىي تەدبىرنى بىلمەيدىغان يىرتقۇچ بىر ئادەم ئىدى. ئۇ خان بولغاندىن باشلاپ، ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان مۇسۇلمانلارغا ئىقتىسادىي جەھەتتىن زۇلۇم سالغاندىن تاشقىرى، ئۇلارنى دىن (ئىسلام دىنى) دىن ۋاز كېچىپ، بۇتپەرەسلىككە ئېتىقاد قىلىشقا زورلىدى. كۈچلۈكخاننىڭ ۋەھشىيلىكى شۇ يەرگە يەتتىكى، ئۇ خوتەندە ھەزرىتى ئىمام ئالائىددىن مۇھەممەد باشلىق ئۈچ مىڭدىن ئارتۇق مۇسۇلمان ئۆلىمالىرى، ئالىملىرىنى قىرىپ تاشلىدى. ئىلىم ـ پەنگە دائىر مەدەنىيەت مىراسلىرىنى ۋە يازما يادىكارلىقلارنى كۆيدۈردى.

كۈچلۈكخاننىڭ خەلققە سېلىۋاتقان زۇلمىدىن تولۇق خەۋەردار بولۇپ تۇرغان چىڭگىزخان مىلادىنىڭ 1218 ـ يىلى جابانويۇن باشچىلىقىدا 20 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇننى كۈچلۈكخانغا قارشى ماڭدۇردى. چىڭگىزخاننىڭ ئاساسىي مەقسىتى مۇسۇلمانلارنى كۈچلۈكخاننىڭ زۇلمىدىن قۇتۇلدۇرۇش بولماستىن، بەلكى ئوتتۇرا ئاسىياغا خارەزىم شاھ دۆلىتىگە يۈرۈش باشلاشتىن بۇرۇن، يولدىكى چوڭ توسقۇن نايمانلار خانلىقىنى يوقىتىش ئىدى.

جابانويۇن كۈچلۈكخان ئۈستىگە يۈرۈش باشلاش بىلەن تەڭ؛ «بۇ جايلاردىكى ھەر بىر ئادەم ئۆز ئاتا ـ بوۋىلىرىنىڭ دىنىغا ئېتىقاد قىلىش ئەركىنلىكىگە ئىگە» دەپ جاكارلىدى. مۇشۇنداق جاكارلاشنىڭ ئۆزى مۇسۇلمانلارنى ئۆزلىرىنىڭ دىنىنى تەقىب قىلغان ئادەملەرگە قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشكە ئەكەلدى[1].

(1) بارتولد: «يەتتە سۇ تارىخىنىڭ ئوچېركى» ئۇيغۇرچە 39 ـ بەت.

خەلقىنىڭ نەزىرىدىن تامامەن چۈشۈپ كەتكەن كۇچلۇكخان مىلادىنىڭ 1218 - يىلى ئىسسىقكۆلنىڭ بويىدا، جابانويۇن بىلەن بولغان ئۇرۇشتا تولۇق تارمار قىلىندى. ئۇ قەشقەرگە قېچىپ كەتتى. خەلقىنىڭ تەرەپ - تەرەپتىن كۆتۈرگەن قوزغىلاڭلىرى كۇچلۇكخاننى قەشقەردىنمۇ قېچىپ كېتىشكە مەجبۇر قىلدى. ئۇ سېرىققۇلدا موڭغۇللارنىڭ قولىغا چۈشتى ۋە ئۆلتۈرۈلدى.

قاراخانىيلار تارىخىدىن بىزنىڭ ئالىدىغان ئەڭ مۇھىم ئاچچىق ساۋاقلىرىمىز نېمە؟

ئالدى بىلەن ئېيتىش كېرەككى، بىرلەشكەن كۈچلۈك، مەدەنىيەتلىك بولغان قاراخانىيلار دۆلىتى مىلادى 1040 - يىلى شەرقىي ۋە غەربىي قاراخانىلاردىن ئىبارەت ئىككىگە بۆلۈنۈپ كەتمىگەن بولسا، كېيىن ئۇزۇن تارىخىدا ھەرگىزمۇ بەزىدە قىتانلارغا، بەزىدە سەلجۇقىلارغا بېقىندى بولۇپ قالمىغان بولاتتى. بەلكى ئەسىرلەر بويى ياشاپ، ناھايىتى كۈچلۈك بىر دۆلەت ھالىتىدە، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ۋە شەرق بىلەن غەربنىڭ تارىخىي تەرەققىياتىغا چوڭ تۆھپە قوشقان بولاتتى. ئەۋلادى ئۇزۇن زېمىنىغا ئىگە بولۇپ، ياشاپ بەختلىك ھايات كەچۈرگەن، خەلقىدىن تېخىمۇ كۆپ يۈسۈپ خاس ھاجىپلار ۋە مەھمۇد كاشغەرىلەر مەيدانغا چىققان بولاتتى.

مىلادىنىڭ 1040 - يىلىغا كەلگەندە، غەربىي ئىلىكخان ناسىرنىڭ ئوغۇللىرى مۇھەممەد ئىبنى ناسىر (مىلادىنىڭ 1040 - يىلىدىن 1052 - يىلىغىچە ھۆكۈمران بولغان) بىلەن ئىبراھىم ئىبنى ناسىر (1052 - 1068) لار بۆلگۈنچىلىك قىلىپ، بىر پۈتۈن، كۈچلۈك قاراخانىيلار دۆلىتىنى پارچىلاپ ئىككىگە بۆلۈۋەتتى. ئۇلار شۇ قىلمىشلىرى بىلەن مىللىتىمىزنىڭ تارىخى ئالدىدا، ئۇلۇغ دانىشمەن، باتۇر ئەجدادلىرىمىزنىڭ مۇقەددەس روھى ۋە ئەۋلادىمىزنىڭ تەقدىرى ئالدىدا بەتنامغا قالدى.

شۇنىڭدىن باشلاپ (مىلادىنىڭ 1040 - يىلىدىن باشلاپ)، قاراخانىيلار دۆلىتى كۈچلۈكلۈكتىن ئاجىزلىققا، گۈللىنىشتىن خازان بولۇشقا قاراپ يۈزلەندى. شۇڭا، شەرقىي قاراخانىيلارمۇ، غەربىي قاراخانىيلارمۇ شەرقتىن كەلگەن يات كەلگىندىلەر قىتانلارنىڭ تاجاۋۇزى ئالدىدا ئامالسىز قېلىپ، ئېغىر، پاجىئەلىك مەغلۇبىيەتكە يولۇقتى، بېقىندى ھالغا چۈشۈپ قالدى ۋە ئاخىر بېرىپ يوقالدى.

قاراخانىيلار دۆلىتىنىڭ بۇ خىل تارىخىي تەقدىرى ئاتا - بوۋىلىرىمىزدىن قالغان: «ئىككى قوچقار ئۇسۇشكەندە، بۆرىنىڭ قورسىقى ئاچمىدۇ» دېگەن تەمسىلنى ئېسىمىزگە سالىدۇ.

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يېگانە ئادرېسى

قاراخانىيلارنىڭ نەسەبنامىسى

قاراخانىيلارنىڭ چوڭ قاغانلىرى

1. كۆل بىلگە قاراخان	850 ـ 880
2. بازىرخان	؟ ـ 910
3. ساتۇق بۇغراخان	920 ـ 956
4. مۇسا بۇغراخان	956 ـ 958
5. سۇلايمان ئارسلانخان	958 ـ 970
6. ئەلى ئارسلانخان	970 ـ 998
7. ئەھمەد توغانخان I	998 ـ 1018
8. مەنسۇر ئارسلانخان	1018 ـ 1024
9. ئەھمەد توغانخان II	1024 ـ 1025
10. يۈسۈپ قادىرخان	1025 ـ 1032
11. سۇلايمان ئارسلانخان؟	1032 ـ 1040

قاراخانىيلارنىڭ شەرقىي خانلىرى

1. سۇلايمان ئارسلانخان	1040 ـ 1056
2. مۇھەممەد بۇغراخان	1056 ـ 1057
3. ئىبراھىمخان	1057 ـ 1058
4. مۇھەممەدخان (توغرۇل قاراخان)	1058 ـ 1074
5. ئۆمەرخان (توغرۇل تېكىن)	1074 ـ 1074
6. هارۇن بوغراخان II	1074 ـ 1103
7. ئەھمەدخان	1103 ـ 1129
8. ئىبراھىمخان II	1129 ـ 1159
9. مۇھەممەدخان II	1159 ـ ؟
10. يۈسۈپخان	1205 ـ ؟

11. مۇھەممەدخان III	1205 ـ 1210

قاراخانىيلارنىڭ غەربىي خانلىرى

1. مۇھەممەد ئىبنى ناسىر	1040 ـ 1052
2. ئىبراھىم ئىبنى ناسىر (بۆرە تېكىن)	1052 ـ 1068
3. شەمس ئەل مۇلىك	1068 ـ 1080
4. خىزىرخان	1080 ـ 1081
5. ئەھمەدخان I	1081 ـ 1095
6. ياقۇپخان	1089 ـ ؟
7. مەسئۇدخان I	1095 ـ 1097
8. سۇلايمانخان	1097 ـ ؟
9. مەھمۇدخان I	1097 ـ 1099
10. جەبرائىلخان	1099 ـ 1102
11. مۇھەممەدخان II (مۇھەممەد ئارسلانخان)	1102 ـ 1132
12. ئىبراھىمخان II	1132 ـ ؟
13. مەھمۇدخان II	1132 ـ 1141
14. ئىبراھىمخان III	1141 ـ 1156
15. ئەلىخان	1156 ـ 1160
16. مەسئۇدخان II	1160 ـ 1178
17. ئىبراھىمخان IV	1178 ـ 1204
18. ئوسمان بۇغراخان	1204 ـ 1212

غەزنەۋىلەر

(961 - 1187)

1. ئالپ تېكىن	961 ـ 963
2. ئىبراھىم	963 ـ 966

www.uyghurkitap.com

3. بىلگە تېكىن	966 - 972
4. پىرى تېكىن	972 - 977
5. سوبۇق تېكىن	977 - 997
6. ئىسمائىل	997 - 998
7. سۇلتان مەھمۇد	998 - 1030
8. سۇلتان مۇھەممەد	1030 - 1040
9. سۇلتان مەسئۇدI	1030 - 1040
10. سۇلتان مەۋدۇد	1041 - 1048
11. سۇلتان مەسئۇد II	1048 - 1049
12. سۇلتان ئەلى	1049 - 1051
13. سۇلتان ئابدۇرېشىت	1051 - 1052
14. سۇلتان توغرۇل (تەخت دەۋاگەرلىرى)	1052 - 1053
15. سۇلتان پەررۇخزاد	1053 - 1059
16. سۇلتان ئىبراھىم	1059 - 1099
17 سۇلتان مەسئۇد III	1099 - 1115
18. سۇلتان شىرزاد	1115 - 1116
19. سۇلتان ئارسلان شاھ	1116 - 1117
20. سۇلتان بەھرام شاھ	1117 - 1152
21. سۇلتان خىسراۋ شاھ	1152 - 1160
22. سۇلتان خىسراۋ مەلىك	1160 - 1187

ئۇلۇغ سەلجۇقلار

ئوغۇز سۇ باشلىرى

1. كىرىگچى بەگ (VIII ئەسىرنىڭ ئاخىرى)
2. توخسۇرمىش ئەلچى

3. توغانبەگ	
4. ئارتوغرولبەگ	
5. دوقاقبەگ	903 ـ
6. سالجۇقبەگ	903 ـ 990
ئوغۇز يابغۇلىرى	**990 ـ 1040**
1. ئىسرائىل ئارسلان يابغۇ	990 ـ 1025
1. يۈسۈپ ئىنانچ يابغۇ	1025 ـ 1028
3. موسا ئىنانچ يابغۇ	1028 ـ 1032
4. ئېرتاش يابغۇ	1032 ـ 1040

ئۇلۇغ سالجۇقلارنىڭ سۇلتانلىرى

1. سۇلتان مەھمۇد توغرۇلبەگ	1040 ـ 1063
2. سۇلتان مەھمۇد ئالپ ئارسلان	1063 ـ 1072
3. سۇلتان جالالىددىن دۆلەمەلىك	1072 ـ 1092
4. سۇلتان مەھمۇد (ئىككى ئايلا سۇلتان بولغان)	1092 ـ 1093
5. سۇلتان روكنىددىن بىركىياروق	1093 ـ 1104
6. مەلىك شاھ II (بىر ئايلا سۇلتان بولغان)	1104 ـ 1105
7. سۇلتان مەھمۇد تاپار	1105 ـ 1118
8. سۇلتان مۇئىززىددىن سەنجەر	1118 ـ 1157
ئابباسىلار خەلىپىلىرى	**(750 ـ 1258)**
1. سەففاھ	750 ـ 754
2. مەنسۇر	754 ـ 775
3. مەھدى	775 ـ 785
4. ھادى	785 ـ 786
5. ھارۇن رەشىد	786 ـ 809

www.uyghurkitap.com

6. ئىمىن	809 ـ 813
7. مۆمىن	813 ـ 833
8. مۇتاسىم I	833 ـ 842
9. ۋاسىق I	842 ـ 847
10. مۇتىۋككىل I	847 ـ 861
11. مۇنتەسىر	861 ـ 862
12. مۇستائىن I	862 ـ 866
13. مۇتىز	866 ـ 869
14. مۇھتىدى	869 ـ 870
15. مۇتىمىد	870 ـ 892
16. مۇتىزىد I	892 ـ 902
17. مۇكتىفى	902 ـ 908
18. مۇقتىدىر	908 ـ 932
19. قاھىر	932 ـ 934
20. رازى	940 ـ 944
21. مۇتتىقى	940 ـ 944
22. مۇستىقفى I	944 ـ 946
23. مۇتىئى	946 ـ 974
24. ئائىپ	974 ـ 991
25. قادىر	991 ـ 1031
26. قايىم I	1031 ـ 1075
27. مۇقتىدى	1075 ـ 1094
28. مۇستەزىر	1094 ـ 1118
29. مۇستىرشىد	1118 ـ 1135
30. رەشىد	1135 ـ 1136

31. مۇقتەفى	1160 ـ 1136
32. مۇستەنجىد I	1170 ـ 1160
33. مۇستەبزى	1180 ـ 1170
34. ناسىر	1225 ـ 1180
35. زاھىر	1226 ـ 1225
36. مۇستەنسىر I	1242 ـ 1226
37. مۇستەسىم	1258 ـ 1242

ئەرەب ئۇممەۋىلەر خەلىپىلىكىنىڭ خوراسان ۋە ئوتتۇرا ئاسىياغا قويغان نائىبلىرى

1. رابى ئىبنى زىياد خارىس	؟ ـ 671
2. ئابدۇللاھ ئىبنى ھازىم	691 ـ 683
3. ئۇمەييان ئىبنى ئابدۇللاھ	697 ـ 692
4. يېزىد ئىبنى ئابدۇللاھ	704 ـ 701
5. قۇتەيبە ئىبنى مۇسلىم	715 ـ 704
6. جەرراھ ئىبنى ئابدۇللاھ	719 ـ 717
7. سەئىد ئىبنى ئالدۇلئەزىز	721 ـ 720
8. سەئىد ئىبنى ئامىر خارۇشى	727 ـ 721
9. ئاسراش ئىبنى ئابدۇللاھ	729 ـ 727
10. ئىبنى ئابدۇللاھ سۇلايمان	734 ـ 729
11. ئاسىم ئىبنى ئابدۇللاھ	735 ـ 734
12. ئەسئەت ئىبنى ئابدۇللاھ	738 ـ 735
13. ناسىر ئىبنى سەييار	748 ـ 738
14. ئابامۇسلىم	754 ـ 748

غەربىي قىتان خانلىرى

(1211 - 1125)

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يېڭى ئادرېسى

1. يىلۇداشى (گورخان) 1143 _ 1125
2. تابۇيان 1150 _ 1143
3. يىلۇيىلى 1163 _ 1151
4. پۇساۋەن 1177 _ 1164
5. يىلوجىلوگو 1211 _ 1177

نايمان خانلىرى

1. تايانخان ؟ — 1203
2. كۈچلۈكخان (1209 + 1218 1203)

قاراخانىيلارنىڭ غەزنەۋىلەر ۋە سەلجۇقىلار بىلەن بولغان قۇدا - باجىلىق مۇناسىۋىتى

ياتلىق بولغان قىزنىڭ ئىسمى	كىمنىڭ قىزى	كىمگە ياتلىق بولغان	قاچان	ئىزاھ
خان مەلىك شاھ خاتۇن	مۇھەممەد بۇغراخاننىڭ	سۇلتان مەسئۇدقا	مىلادى 1033 - يىلى	توي غەزنىدە بولغان. سۇلتان مەسئۇد ئۆلگەندىن كېيىن، مەلىك شاھ خاتۇن ئالىپ ئارسلانغا ياتلىق بولغان.
.... خاتۇن	سۇلايمان ئارسلانخاننىڭ	سۇلتان مەۋدۇدقا		مىلادىنىڭ 1032 - يىلى سۇلتان مەۋدۇدقا ياتلىق بولۇش ئۈچۈن قەشقەردىن غەزنى (ھازىرقى ئافغانىستان) غا كېتىۋاتقاندا، يولدا ۋاپات بولغان.
ئايشە خاتۇن	ئالىپ ئارسلانخاننىڭ	شەمس ئەلمۇلككە	مىلادى 1070 - يىللىرى	
تۈركان خاتۇن	ئىبراھىم بۆرە تېكىننىڭ	مەلىك شاھقا	1085 - يىللىرى	سۇلتان مەلىك شاھنىڭ ۋارىسى بولغان مەھمۇد تۈركان خاتۇندىن تۇغۇلغان. ئۇ بەش يېشىدا تەختكە چىقىپ ئىككى ئايدىن كېيىن چۈشۈرۈلگەن.
ھىلالىيە	شەمس ئەلمۇلكنىڭ تاغىسى ئىيسانىڭ قىزى	مەلىك شاھقا	1090 - يىلى	

... خاتۇن	مەلىك شاھىنىڭ	سۇلايمان خانغا (غەربىي قاراخانىيلارنىڭ خانى)	1095 - يىلى	
... خاتون	سۇلتان سەنجەرنىڭ	مۇھەممەد ئارسلانخانغا	1130 - يىلى	سۇلتان سەنجەرنىڭ قىزىدىن تۇغۇلغان مەھمۇدII 1153 - يىلىدىن 1157 - يىلغىچە سەلجۇقىلار ئىمپېرىيىسىنى باشقۇرغان. شۇ چاغلاردا سەنجەر ئوغۇزلارغا ئەسىر چۈشۈپ قالغانىدى.
...	غەربىي ئىلىكخانى يۇسۇپ ئىبنى ئەلىنىڭ سىڭلىسى	سايىگە (سۇلتان مەسئۇدنىڭ ئوغلى)	مىلادىنىڭ 1036 - يىلى	
...	ناسىرنىڭ	يۇسۇپ ئىبنى ئەلىگە	1036 - يىلى	ناسىر - سۇلتان مەھمۇد غەزنەۋىنىڭ جىيەنى ئىدى
...	ناسىرنىڭ	سۇلتان مەھمۇد غەزنەۋىگە	1000 - يىلى	ناسىر قاراخانىيلارنىڭ غەربىي ئىلىكخانى ئىدى (992 - 1112)
خان سۇلتان مۇھەممەد	خارەزىم شاھ ئالائىددىننىڭ	ئوسمان بۇغراخانغا	1212 - يىلى	شۇ يىلى ئالائىددىن ئوسماننى ئۆلتۈردى

ئون بەشىنچى باب: قاراخانىيلارنىڭ دۆلەت باشقۇرۇش تۈزۈمى

ھۆكۈمرانلار تەبىقىسى

ئۇيغۇر قاراخانىيلار دۆلىتى قاغانلىق تۈزۈمىدىكى دۆلەت ئىدى.

قاراخانىيلارنىڭ ھۆكۈمران تەبىقىسىنى ياغمىلاردىن چىققان خانلار تەشكىل قىلاتتى. باشتا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، ئۇيغۇر قاراخانىيلاردۆلىتىنى ئون ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئىچىدىكى ياغما قەبىلىسى قۇرغانىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن تەخمىنەن 400 يىل ھۆكۈم سۈرگەن ئۇيغۇر قاراخانىيلار دۆلىتىگە باشتىن تارتىپ ئاخىرغىچە ياغمىلاردىن چىققان خانلار ھۆكۈمرانلىق قىلغان. ياغمىلار تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلغان ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ۋە قېرىنداش قەبىلىلەر (قارلۇق، چىگىل، تۇقسى، ياباقۇ، باسمىل، ئوغراق، يەمەك، ئارغۇ قەبىلىلىرى) نىڭ بەگلىرى، خانلىرى ياغمىلارنىڭ يېتەكچىلىكىدە، دۆلەت ئىشلىرىغا ياردەملىشەتتى.

www.uyghurkitap.com

باشتا، قاراخانىيلارنىڭ قاغانلىرىنىڭ، قاراخان، بوغراخان، ئارسلانخانغا ئوخشاش ئۇنۋانلار بىلەن ئاتالغانلىقى توغرىسىدا توختالغانىدىم.

ئەمدى قاراخانىيلارنىڭ ھۆكۈمران تەبىقىسىنىڭ باشتا تىلغا ئېلىنمىغان ئۇنۋانلىرى توغرىسىدا چۈشەنچە بەرمەكچىمەن.

قاراخانىيلار، مىلادىنىڭ 960 - يىلى ئىسلام دىنىنى دۆلەت دىنى دەپ جاكارلىغاندىن باشلاپ، قاراخانى قاغانلىرى بىلەن باغدادتىكى ئەرەب ئابباسىيلار خەلىپىلىكى ئارىسىدا مۇناسىۋەت ئالاھىدە بىر باسقۇچقا قەدەم قويىدى. قاراخانىيلارنىڭ قاغانلىرى ئەرەب ئاباسىيلار خەلىپىلىكىنىڭ پايتەختى باغدادقا پات - پاتلا ئەلچىلەر ئەۋەتىپ تۇرىدىغان بولدى.

ئاباسىيلارنىڭ خەلىپىلىرى قاراخانىيلارنىڭ قاغانلىرىغا شەرەپلىك دىنىي ئۇنۋانلارنى بېرىپ، ئۇلارنىڭ شۆھرىتىنى ئىلاھلاشتۇردى ۋە ئابرۇيىنى تېخىمۇ يۇقىرى كۆتۈرۈشتە مۇھىم رول ئوينىدى.

شەرقىي قاراخانىيلارنىڭ قاغانى ئوبۇلھەسەن ھارۇن بوغراخانII (1075 - 1102) غا باغداد خەلىپىسى مۇقتەدى (1075 - 1094) «ئادالەت ۋە دىنىنى قوغدىغۇچى»، «دىنىنىڭ شۆھرىتى، شەرق پادىشاھى» قاتارلىق ئۇنۋانلارنى بەرگەن. ھارۇن بوغراخان II نىڭ ئوغلى ئەھمەد ئارسلان (1102 - 1128) مىلادىنىڭ 1105 - يىلى مەھمۇد ئىبنى جارۇپ كاشغەرى باشچىلىقىدا، قەشقەردىن باغدادقا ئەلچىلەر ئەۋەتكەندە، ئاباسىيلار خەلىپىسى مۇستەزىر (1094 - 1118) ئەھمەد ئارسلانغا: «دۆلەتنىڭ نۇرى» قاتارلىق ئۇنۋانلارنى تەقدىم قىلدى. قاراخانىيلار قاغانلىرىدىن بۇنداق ئۇنۋانلارغا ئېرىشكەنلەر ئاز ئەمەس.

بۇنىڭدىن تاشقىرى غەزنەۋى سۇلتانلىرى بىلەن سەلجۇق ئىمپېراتورلىرىمۇ باغداد خەلىپىلىرى تەرىپىدىن ناھايىتى يۇقىرى دىنىي ئۇنۋانلارنى ئالغانىدى. مىلادىنىڭ 998 - يىلى ناسىر ئىلىكخان باشچىلىقىدىكى قاراخانىيلار قوشۇنى بۇخارانى ئىككىنچى قېتىم ئىشغال قىلغاندا، مەھمۇد غەزنەۋى، غەزنە شەھرىدە تەختكە چىقىپ، ئۆزىنى ئەڭ شۆھرەتلىك نام بىلەن «سۇلتان» دەپ ئاتىغانىدى. باغداد خەلىپىسى قادىر (991 - 1031) پەرمان چىقىرىپ، سۇلتان مەھمۇد غەزنەۋىنى «دۆلەتنىڭ ئوڭ قولى ۋە دىندارلارنىڭ تايانچىسى» دەپ ئاتاپ ئۇنىڭغا ئالتۇن تاج تەقدىم قىلغان.

مەلىك شاھنىڭ ۋاقتىدا (مىلادىنىڭ 1072 - يىلىدىن 1092 - يىلىغىچە)

ئۇلۇغ سەلجۇقىيلار ئىمپېرىيىسى ئۆزىنىڭ ئەڭ قۇدرەتلىك، ئەڭ سەلتەنەتلىك باسقۇچىغا يەتكەنىدى. شۇ چاغدا، بىنالارنىڭ تېگىشلىك جايلىرىغا «سۇلتان تەڭرىنىڭ يەردىكى سايىسى» دېگەن بېغىشلىمىلار يېزىلغانىدى.»[1]

باغداد خەلىپىلىرى تەرىپىدىن ئۇنۋان بېرىلگەن قاراخانىي قاغانلىرىنىڭ نامى خۇتبىدە ئوقۇلىدىغان بولدى. شەرقىي قاراخانىيلارنىڭ قاغانى سۇلايمان ئارسلانخاننىڭ نامى قەشقەر، خوتەن، بالاساغۇن خۇتبىلىرىدە ئوقۇلغان بولسا، غەربىي قاراخانىيلارنىڭ قاغانى ئىبراھىم بۆرە تېكىننىڭ نامى سەمەرقەند، ئۆزكەنت، بۇخارا قاتارلىق شەھەرلەرنىڭ خۇتبەلىرىدە ئوقۇلغانىدى. ئىبراھىم بۆرە تېكىن (1052 ـ 1068) مىلادىنىڭ 1061 ـ يىلى باغدادقا ئەلچى ئەۋەتىپ، خەلىپە قايىم بىلەن دوستلۇق ئورناتقانىدى. خەلىپە قايىم (1031 ـ 1075) ئىبراھىم بۆرە تېكىنگە «شەرق ۋە چىننىڭ پادىشاھى» ئۇنۋانىنى بەرگەن.

قاراخانىيلارنىڭ قاغانلىرى تەختكە چىققان ھامان ئۆز نامىدا پۇل چىقىرىپ (ئالتۇن ۋە كۈمۈشتىن) ئۇنىڭغا خەلىپىنىڭمۇ نامىنى يازاتتى. مەسىلەن: غەربىي قاراخانىيلارنىڭ قاغانى ئەبۇ ئىسھاق ئىبنى ناسىر (ئىبراھىم بۆرە تېكىن) (1052 ـ 1068) ئۆز نامىدا چىقارغان پۇلغا باغداد خەلىپىسى ئىل قايىم (1031 ـ 1075) نىڭ نامىنىمۇ قوشۇپ يازغان.

قاراخانىيلارنىڭ ئىلىكخانلىرى ئىچىدە «تاۋغاچ قاراخان»، «تاۋغاچ بۇغراخان» ئۇنۋانىدا ئاتالغانلىرىمۇ بار. «تاۋغاچ» سۆزىنىڭ مەنىسى توغرىسىدا يېقىندىن بۇيان ھەركىم ھەر نېمە دەيدىغان ئىش چىقىۋاتىدۇ. شۇڭلاشقا بۇ سۆزنىڭ قانداق كېلىپ چىققانلىقى، ئەسلى مەنىسىنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى ئېنىقلاپ ئۆتۈشنىڭ زۆرۈرىيىتى بار.

كۆپ ئەسىرلەر بۇرۇن، جۇڭگونى شىمالدىكى قوشنىلىرى تۈرالار (ھونلارمۇ بۇنىڭ ئىچىدە) «تاۋغاچ» دەپ ئاتىغان. بۇ سۆز «قارام»، «بېقىندى» دېگەن مەنىدە قوللىنىلغان. جياگۇۋېندىكى(甲骨文) خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، تۈرالار ئاز ھېسابلىغاندىمۇ، مىلادىدىن 18 ئەسىر بۇرۇن (ھازىرقى كۈندىن تەخمىنەن 4000 يىل بۇرۇن) جەنۇبقا سىلجىپ كەلگەن. ئۇنىڭدىن كېيىن بولسا، مىلادىدىن تەخمىنەن سەككىز ئەسىر بۇرۇن (مىلادىدىن 770 يىل بۇرۇن) جۇڭگونىڭ شەنشى ئەتراپلىرىنى بېسىۋالغان. VII ئەسىردە ياشىغان شەرقىي روما تارىخچىسى سىموكاتتا:

(1) گ. غايۇرۇ: «ئوتتۇرا ئاسىيا تاجىكلىرى تارىخى» خەنزۇچە نەشرى 236 بەت.

www.uyghurkitap.com

«تاۋغاچ بولسا ئەسلىدە تۇرانىلارنىڭ مۇستەملىكىسى ئىدى» دەپ يازىدۇ[1]. جۇ سۇلالىسى دەۋرىدە، جۇڭگونىڭ شىمالىي قىسمىدىكى تېررىتورىيىسىنىڭ بىر قىسمى (شەنشى ئەتراپلىرى) هونلار تەرىپىدىن بېسىۋېلىنغاندىن باشلاپ، هونلارمۇ جۇڭگونى «تاۋغاچ» دەپ ئاتىغان. جۇڭگو ئۆز تارىخلىرىنىڭ بىرمۇنچە مەزگىللىرىدە ھەقىقەتەنمۇ ئۆز دۆلىتىنىڭ شىمالىدىكى هون دۆلىتى بىلەن تۈرك دۆلەتلىرىگە بېقىندى، قارام هالەتتە چۈشۈپ قالغانىدى. خەن سۇلالىسى مىلادىدىن 200 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىنىڭ 130 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە تەخمىنەن 70 يىل هونلارغا هەر يىلى مۇئەييەن مىقداردا، تاۋار ـ دۇردۇن ۋە باشقا نەرسىلەرنى ئەۋەتىپ،ئولپان تۆلەپ تۇرغان. كۆك تۈرك قاغانلىقىنىڭ قاغانلىرى موقانخان بىلەن تاۋارخاننىڭ ۋاقتىدا (مىلادىنىڭ 554 ـ يىلىدىن 581 ـ يىلىغىچە) جۇڭگو (چى سۇلالىسى بىلەن شىمالىي جۇ سۇلالىسى) تۈركلەرگە بېقىندى دۆلەت بولۇپ قالغان.

مىلادىنىڭ VIII ئەسىردىكى كۆك تۈرك يادىكارلىقىدا (بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشىدا) جۇڭگونى «تاۋغاچ» دەپ خاتىرىلىگەن. شەرقىي روما تارىخچىسى سىمۇ كاتتا بولسا، كۆك تۈرك يادىكارلىقىدىن بۇرۇن، ئەڭ قەدىمكى چاغدىلا، تۈرالاردا تارقىلىپ كەلگەن «تاۋغاچ» ئاتالغۇسىغا ئاساسلىنىپ، جۇڭگونى ئۆز ئەسىرىدە «تاۋغاچ» دەپ يازغان.

قاراخانىيلارنىڭ ماۋەرائۇننەھرنى باشقۇرىدىغان ئىلىكخانلىرى (كىچىك خانلىرى) ئۆز ناملىرىنىڭ ئايىغىغا «بوغرا» ئۇنۋانىنى قوشۇپ ئاتاشنى تەلەپ قىلغاندا، پايتەخت قەشقەردە تۇرىدىغان چوڭ قاغانلار بۇ تەلەپنى ماقۇل كۆرمىگەنىدى. ئىلىكخانلار، ئۇنداق بولسا ئۆزىمىزنى «تاۋغاچ بوغراخان» (تەۋە بولغۇچى، بېقىنغۇچى بۇغراخان) دەپ ئاتايلى دەپ تەلەپ قىلىشقان. بۇ يەردىكى «تاۋغاچ» ئاتالغۇسىنىڭ چوڭ قاغان بىلەن ئىلىكخانلارنىڭ تەۋەلىك مۇناسىۋىتىنى كۆرسىتىۋاتقانلىقى ناھايىتى ئېنىق كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. مىلادى 1040 ـ يىلىغا كەلگەندە، غەربىي ئىلىكخان ناسىرنىڭ ئوغۇللىرى مۇھەممەد بىلەن ئىبراھىم بۆرە تېكىنلەر غەربىي ئىلىكخان يۈسۈپنى قەشقەرگە قېچىپ كېتىشكە مەجبۇر قىلىپ، كۆرۈنۈشتە ئىلىكخان قىياپىتىگە كىرىۋالغان بولسىمۇ ئەمەلىيەتتە مۇستەقىل بولۇۋالغانىدى. ئۇلار يالغاندىن پايتەخت قەشقەردىكى ئۇلۇغ قاغانغا بويسۇنىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن، ئۆزلىرىنى «تاۋغاچ قاراخان» (بېقىنغۇچى

(1) سىن جوڭمىيەن «تۈرك تارىخىي تونىلمىسى» جەنزۇچە 1048 ـ بەت.

قاراخان) دەپ ئاتاشقان. 1068 ـ يىلى ئىبراھىم بۆرە تېكىن ۋاپات بولغاندىن كېيىن، غەربىي قاراخانىيلارنىڭ قاغانلىرى ئۆز ئۇنۋانلىرىدا «تاۋغاچ» سۆزىنى قوللانمايدىغان بولدى.

قاراخانىيلار دۆلىتىنىڭ سىياسىي تۈزۈمى بويىچە، دۆلەتكە ئۇلۇغ قاغاندىن باشقا يەنە بىر ئورۇنباسار قاغانمۇ قويۇلاتتى.

مىلادىنىڭ 1058 ـ يىلى شەرقىي قاراخانىيلارغا يۇسۇپ قادىرخاننىڭ كەنجى ئوغلى تۇغرۇل قاراخان (مۇسۇلمانچە ئىسمى مەھمۇدخان) قاغان بولغاندا، ئۇنىڭ ئاكىسى سۇلايمان ئارسلانخاننىڭ ئوغلى ئۇبۇلھەسەن تاۋغاچ بۇغراخان ئۇنۋانىدا ئورۇنباسار قاغان بولغانىدى. ئۇبۇلھەسەن تاۋغاچ بۇغراخان تۇغرۇل قاراخانغا 16 يىل (مىلادىنىڭ 1058 ـ يىلىدىن 1074 ـ يىلىغىچە) ئورۇنباسار قاغان بولدى. ئۇ بۇ مەزگىلدە تاۋغاچ بۇغراخان دەپ ئاتالدى. كېيىن بولسا، مىلادىنىڭ 1074 ـ يىلى شەرقىي قاراخانىيلارغا ئىككى ئايلا قاغان بولغان تۇغرۇل تېكىن (تۇغرۇل قاراخاننىڭ ئوغلى) نى تەختتىن چۈشۈرۈپ، ئۆزى ئۇلۇغ قاغان بولدى. شۇنىڭدىن تارتىپ تاكى ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە (مىلادىنىڭ 1075 ـ يىلىدىن 1103 ـ يىلىغىچە) ئۇ ھارۇن بۇغراخان II ئۇنۋانىدا ئاتالدى. چوڭ قاغان بولغاچقا، بۇرۇنقى ئۇنۋانىدىكى «تاۋغاچ» سۆزىنى ئېلىپ تاشلىدى. بۇ پاكىتمۇ «تاۋغاچ» سۆزىنىڭ قانداق زۆرۈرىيەتتىن قوللىنىلغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

قاراخانىيلارنىڭ قاغانلىرىنىڭ ئوغۇللىرى تېكىن دەپ ئاتىلاتتى. «تېكىن» ھەققىدە مەھمۇد كاشغەرى مۇنداق دەپ يازىدۇ: «بۇ سۆزنىڭ ئەسلى مەنىسى ‹قۇل› دېمەكتۇر. شۇنىڭدىن ئېلىنىپ، رەڭگى كۆمۈشتەك ساپ قۇل ‹كۆمۈش تېكىن ›، قەھرىمان قۇل ‹ئالىپ تېكىن›، ئايىغى ياراشقان قۇل ‹قۇتلۇق تېكىن› دېيىلىدۇ. كېيىن بۇ سۆز قاغان ئائىلىسىنىڭ بالىلىرىغىلا خاس بولۇپ قالغان. كېيىنچە بۇ سۆز بىر يىرتقۇچ ھايۋاننىڭ نامى بىلەن ياكى باشقا سۆزلەر بىلەن بىرلىكتە قوشۇپ ئىشلىتىلىدىغان بولدى. مەسىلەن: ‹چاغرى تېكىن قارچۇغا تېكىن›،‹كۈچ تېكىن كۈچلۈك تېكىن› دېگەنگە ئوخشاش.

بۇ سۆزنىڭ ئەفراسىياپنىڭ ئوغۇللىرىغا قانداق كۆچكەنلىكىگە كەلسەك، ئۇلار ئۆز ئاتىلىرىنى كۆپ ھۆرمەتلەپ، ناھايىتى چوڭ كۆرەتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن بىرەر ئىشتا ئاتىسىغا مۇراجىئەت قىلسا ياكى خەت يازسا، ئۆزلىرىنى تۆۋەن تۇتۇپ ‹‹قۇلىڭىز پالانى مۇنداق قىلدى، قۇلىڭىز پوكۇنى ئۇنداق قىلدى› دەيتتى.

كېيىنچە بۇ سۆز ئۇلارغا ئات بولۇپ قالدى. باشقا قوۋملاردىن ئۇلارنىڭ ئېتىنى پەرقلەندۇرۇش ئۈچۈن بۇ سۆزنىڭ يېنىغا يەنە بىرەر سۆز قوشۇپ ئىشلىتىلىدىغان بولدى.»[1]

قاراخانىيلارنىڭ قاغانلىرى ئۆز ئوغۇللىرىغا قەدىمكى ئۇيغۇرچە ئىسىم قويغاندىن تاشقىرى يەنە مۇسۇلمانچە ئىسىممۇ قوياتتى. مەسىلەن: يۈسۈپ قادىرخاننىڭ ئوغۇللىرىنىڭ ئىسىملىرى مۇنداق:

ئۇيغۇرچە ئىسمى:	مۇسۇلمانچە ئىسمى:
1. ياغان تېكىن (يىل تېكىن)	سۇلايمان
2. بوغرا تېكىن	مۇھەممەد
3. توغرۇل قاراخان	مەھمۇد

قاراخانىيلارنىڭ مەلىكىلىرى «ئالتۇن تارىم» دەپ ئاتىلاتتى.

قاراخانىيلارنىڭ تېكىنلىرى ئۆز ئاتىسى ئورنىغا قاغان بولالتتى ياكى ئىلىكخان ئۇنۋانىدا دۆلەتنىڭ مەلۇم بۆلىكىگە ھۆكۈمرانلىق قىلاتتى.

قاراخانىيلار مىلادىنىڭ 1000 ـ يىلى سامانىيلار پادىشاھلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىغاندىن كېيىن، ئۆز تېررىتورىيىسىدە سامانىيلارنىڭ بىرلەشكەن مەركىزى ھاكىمىيەت تۈزۈمىگە ۋارىسلىق قىلماي، چوڭ ـ چوڭ رايونلارنى قاغانغا ۋاكالىتەن باشقۇرىدىغان ئىلىكخانلىق تۈزۈمىنى يولغا قويغانىدى.

قاراخانىيلارنىڭ چوڭ قاغانلىرى كۆپىنچە قەشقەردە تۇراتتى. گاھىدا قىسقا مۇددەت بالاساغۇندىمۇ تۇراتتى. قاراخانىيلارنىڭ ئىلىكخانلىرى بولسا، بالاساغۇندا ۋە ئۆزكەنتتە تۇراتتى. سامانىيلار پادىشاھلىقى ئاغدۇرۇلغاندىن كېيىن، قاراخانىيلار، شىمالىي ئىلىكخان نامىدا بالاساغۇنغا ۋە غەربىي ئىلىكخان نامىدا ئۆز كەنتكە ھۆكۈمدار قويغانلىقىنى باشتا بايان قىلىپ ئۆتكەنىدۇق.

مىلادىنىڭ 992 ـ يىلى ھارۇن بوغراخان سامانىيلارنىڭ پايتەختى بۇخارانى ئالغاندىن كېيىن، ئەلى ئارسلانخان (970 ـ 998) ئوغلى ناسىرنى غەربىي ئىلىكخانلىققا، توغانخان ئاتلىق بىر خانزادىنى شىمالىي ئىلىكخانلىققا تەيىنلىگەن. ناسىر ماۋەرائۇننەھرگە، توغانخان يەتتەسۇ، ئىلى ۋادىسى قاتارلىق جايلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان.

(1) «تۈركىي تىللار دىۋانى» 122 ـ بەت.

قاراخانىيلارنىڭ هۆكۈمران تەبىقىسى دۆلەتنىڭ پۈتۈن تېررىتورىيىسىنى گويا ئۆزلىرىنىڭ شەخسىي مۈلكى دەپ ھېسابلايتتى. مىلادىنىڭ 1042 ـ يىللىرى شەرقىي قاراخانىيلارنىڭ قاغانى سۇلايمان ئارسلانخان ئىچكى ئىسيانلار (ياباقۇلارنىڭ ئىسيانى) نى باستۇرۇپ خاتىرجەم بولغاندىن كېيىن، شەرقىي قاراخانىيلارنىڭ تېررىتورىيىسىنى خان جەمەتىگە مەنسۇپ بولغان هۆكۈمران تەبىقىدىكى شەخسىيلەرگە بۆلۈپ بەرگەن. قەشقەر بىلەن بالاساغۇن سۇلايمان ئارسلانغا (1032 ـ 1056)، تالاس بىلەن ئىسفىجاپ سۇلايمان ئارسلانخاننىڭ ئۇكىسى بۇغرا تېكىنگە (بولغۇسى مۇھەممەد بۇغراخانغا)، شەرقىي قاراخانىيلارنىڭ شەرقىدىكى رايونلار سۇلايمان ئارسلانخاننىڭ ئۇكىسى توغرۇل قاراخان (مەھمۇدخان) غا، پەرغانە ۋادىسى ئۇلارنىڭ تاغىسى ئەھمەد ئىبنى ھەسەنگە (ھارۇن I نىڭ ئوغلى) بۆلۈپ بېرىلگەن.

ئالاھىدە بولغان بىر ئەھۋال شۇكى، ئىلىكخانلار ئۆزلىرى هۆكۈمرانلىق قىلىدىغان رايونلاردا، ئۆز نامىدا پۇل زەرب قىلىش، ھەتتا چەت دۆلەتلەر بىلەن بىۋاسىتە دىپلوماتىك ئالاقىلەرنى يولغا قويۇش، بىرەر دۆلەتكە قارشى ئۇرۇش قىلىش قاتارلىق چوڭ ئىشلارنىمۇ ئۆز ئالدىغا قارار قىلىش ئىمتىيازىغا ئىگە ئىدى. ئىلىكخانلار قەشقەردە تۇرىدىغان چوڭ قاغانغا بەزى چاغلاردا دېگەندەك بويسۇنۇپمۇ كەتمەيتتى.

ئۇيغۇر قاراخانىيلار دۆلىتىدە يۈرگۈزۈلگەن سىياسىي جەھەتتىكى قاغانلىق (چوڭ قاغان، ئورۇنباسار قاغان ۋە ئىلىكخانلىق تۈزۈمى بىلەن ئىقتىسادىي جەھەتتىكى سۇيۇرغاللىق ئىكتا) تۈزۈمى قاراخانىيلارنىڭ هۆكۈمران تەبىقىسى ئىچىدە تەختكە ۋە يەرگە ۋارىسلىق قىلىش جەھەتتە ھەر قاچان ئۆز ئارا زىددىيەت ۋە تالاش ـ تارتىشقا ھامىلدار بولۇپ، قالايمىقان ئىچكى ئۇرۇشلارنىڭ كېلىپ چىقىشىغا سەۋەب بولغانىدى. بۇ تۈزۈم ئاخىر بېرىپ مىلادىنىڭ 1040 ـ يىلى پۈتۈن قاراخانىيلار دۆلىتىنىڭ غەربىي ۋە شەرقىي قاراخانىيلارغا بۆلۈنۈپ كېتىشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى.

قاراخانىيلارنىڭ هۆكۈمران تەبىقىسى دۆلەتنى باشقۇرۇشتا يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي جەھەتتىكى تۈزۈملەرنى يۈرگۈزگەندىن تاشقىرى، مەركىزى ھاكىمىيەت ئورگانلىرىغا خىلمۇ خىل دەرىجىدىكى ئەمەلدارلارنى بەلگىلىگەنىدى.

پايتەخت قەشقەردىكى ئوردىدا، يۈگۈرۈش دەپ ئاتىلىدىغان ۋەزىر (بۇ خان

جەمەتىدىن بولاتتى)، خاس ھاجىپ ئۇنۋانلىق ساراي ۋەزىرى بولاتتى. خاس ھاجىپلىق ۋەزىپىسىگە ناھايىتى ئوقۇمۇشلۇق (بولۇپمۇ ئاسترونومىيە، ئەدەبىيات، تىبابەتچىلىك ساھەسىدە كامالەتكە يەتكەن) كىشىلەرلا قويۇلاتتى. «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ ئاپتورى يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۇنۋانىدا شەرقىي قاراخانىيلارنىڭ ساراي ۋەزىرى بولغانىدى.

بۇنىڭدىن تاشقىرى، سىياسىي، ھەربىي جەھەتتە مول تەجرىبىگە ئىگە بولغان مەسلىھەتچىلەر بولاتتى. ئۇلار ئۆگە، دەپ ئاتىلاتتى. ئۆگە توغرىسىدا مەھمۇد كاشغەرى بۇنداق دەپ يازىدۇ: « ئۆگە تەجرىبىلىك، ئەقىللىق، كاداڭ، ئاددىي خەلق ئىچىدىن چىققان قىرىسال كىشىلەرگە بېرىلىدىغان، تېگىنىدىن بىر دەرىجە تۆۋەن تۇرىدىغان ئاتاق. بۇ سۆز مۇنداق كېلىپ چىققان، زۇلقەرنەيىن چىنغا قاراپ ئىلگىرىلىگەندە، ئۇنىڭ بىلەن ئۇرۇشۇش ئۈچۈن تۈركىي قاغانى ياشلاردىن تەركىب تاپقان بىر بۆلۈك ئەسكەرلەرنى ئەۋەتمەكچى بولىدۇ. قاغاننىڭ ۋەزىرى: (سىز زۇلقەرنەيىنگە ياشلارنىلا ئەۋەتتىڭىز، ئۇلارنىڭ ئىچىدە تەجرىبىلىك، ياشانغان ئۇرۇش ماھىرلىرىدىن بىرەرىنىڭ بولۇشى كېرەك ئىدى) دېگەندە، قاغان ياشانغان ۋە تەجرىبىلىك مەنىسىدىكى (ئۆگە) سۆزىنى قوللىنىپ، (ئۆگەنمۇ؟) دەپ سورىغان. ۋەزىر (ھەئە) دەپ جاۋاب بەرگەن. شۇنىڭ بىلەن قاغان ياشانغان، سىنالغان بىر ئادەمنى ئەۋەتكەن. ئۇلار بىر كىچىسى زۇلقەرنەيىننىڭ ئالدىنقى ئەسكەرلىرىگە ھۇجۇم قىلغان ۋە ئۇلارنى يەڭگەن.»[1] بۇنىڭدىن مەلۇم بولىدۇكى، بىزنىڭ ئەجدادلىرىمىز دۆلەت باشقۇرۇشتا يالغۇزلا خان جەمەتىدىكى قابىل، ئەقىللىق كىشىلەردىن پايدىلىنىپلا قالماستىن، بەلكى ئاددىي خەلق ئىچىدىن چىققان، ئەقىللىق، قابىلىيەتلىك، تەجرىبىلىك كىشىلەردىنمۇ پايدىلانغان.

بۇ سۆز توغرۇلۇق بولغاندا، شەرقىي تۈرك قاغانلىرىدىن ئىلتېرىش قۇتلۇق قاپاغان قاغان بىلەن بىلگە قاغانلار ھاكىمىيىتىدە باش مەسلىھەتچى، باش قوماندان، باش ۋەزىر بولغان بىلگە تونيۇقۇقنى ئەسلەپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ. قاپاغان قاغان مىلادىنىڭ 709 - يىلى شەرقىي تۈرك قوشۇنلىرىنى ئوتتۇرا ئاسىياغا ماڭدۇرغاندا، ئەمدىلا 24 ياشقا كىرگەن باش قوماندان كۆل تېگىنگە تونيۇقۇقنى قوشۇپ ئەۋەتكەنىدى.

(1) «تۈركىي تىللار دىۋانى» 122 - بەت.

قاراخانىيلار قاغانلىرىنىڭ ئوردىلىرىنىڭ ئاجايىپ ھەيۋەتلىك ئىكەنلىكى ۋە گۈزەللىكى توغرىسىدا تارىخچىلار خېلى ئېنىق خاتىرىلەرنى قالدۇرغان. غەربىي قاراخانىيلارنىڭ قاغانى شەمس ئەلمۇلىك بۇخارادا شەمس ئاباد ناملىق ئوردا سالدۇرغان. شەمس ئاباد ئوردىسىدا، قاغانلار تۇرىدىغان باغلىق ھويلىدىن باشقا، جەننەت بىلەن ھۆسن تالىشىدىغان گۈزەل باغلار ۋە ھايۋانات باغچىلىرى بار ئىدى. غەربىي قاراخانىيلارنىڭ قاغانلىرى مانا شۇ شەمس ئاباد ئوردىسىدا راھەت - پاراغەتتە ياشىغان.

قاراخانىيلارنىڭ دۆلەت بايرىقى قىزىل بولغاندىن تاشقىرى، تۇغلىرىمۇ قىزىل ئىدى. قاراخانىيلارنىڭ قاغانلىرىنى «توققۇز تۇغلۇق خان» دەپ ئاتايتتى. ئەجدادلىرىمىز ئەزەلدىن تارتىپ توققۇز سانىنى خاسىيەتلىك، يارىشىملىق، مۇقەددەس سان ھېسابلايتتى. ھازىرمۇ ئۇيغۇر خەلقى ئارىسىدا «توققۇزىمىز تەل بولدى، ھېچنېمىگە ھاجىتىمىز يوق» ياكى «توققۇزۇم تەل بولمايلا ئۆتەتتى» دېگەندەك سۆزلەر ساقلىنىپ قالغان.

قۇياش ئۆرلىدى، قوپتى يەردىن توزان،
توققۇز رەڭدە ھال تۇغ يېقىنلاپ ھامان[1].

قاراخانىيلارنىڭ قاغانلىرى يايلاققا ئوۋغا ياكى ئۇرۇشقا بارسا، ئۇلار ئۈچۈن ئالاھىدە يېپەك ئەتىلالىدىن چېدىر - بارگاھلار تىكىلەتتى. بۇنداق چېدىر - بارگاھلار قاغاننى شامال - بورانلاردىن، يامغۇر - يېشىندىن ۋە ئىسسىق - سوغۇقتىن ساقلايتتى. ئۇرۇش مەيدانلىرىدا، ئۇرۇش باشلاشتىن بۇرۇن قاغان ئۈچۈن چېدىر - بارگاھ قۇراشتۇرۇلۇپ، تۇغلار تىكىلەتتى. قاغاننىڭ چېدىر - بارگاھلىرى بارگاھ ئەتراپىغا تىكىلگەن قىزىل بايراقلار ۋە تۇغلار ئۇرۇش مەيدانىغا ئاجايىپ سۈرلۈك بىر مەنزىرە بېغىشلايتتى.

بۇ ھەقتە مەھمۇد كاشغەرى بۇنداق دەپ يازىدۇ:

خاننىڭ چېدىرى قۇرۇلدى،
تۇغ تىكىپ، دۇمباق ئۇرۇلدى.

(1) يۈسۈپ خاس ھاجىپ: «قۇتادغۇ بىلىك» ئۇيغۇرچە 1009 - بەت.

www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇر كىتاب تورىبېكىتى
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يېڭى ئادرېسى

دۈشمەن ئوتتەك ئۆرۈلدى،
ئۇ نەگىلا قاچسا تۇتۇلار.

جەڭنى تەسۋىرلەپ شۇنداق دېيىلىدۇ: «خاننىڭ قاتتىق ئىسسىقتىن ۋە قار ـ يامغۇردىن ساقلايدىغان يىپەك چېدىرى تىكىلدى، تۇغلار قادالدى. دۇمباقلار چېلىندى، دۈشمەن ئەسكەرلىرى ئوت ـ چۆپتەك ئۆرۈلدى، ئەمدى ئۇلارنىڭ چوڭى مەندىن قانداق قېچىپ قۇتۇلار؟»[1]

قاراخانىيلارنىڭ قاغانلىرى ۋە شاھزادىلىرى تۇق قىزىل رەڭلىك يىپەكتىن قىلىنغان كۆڭلەك ئىشلەتتى. «يۈگۈرۈش» ئۇنۋانىدا ئاتىلىدىغان ۋەزىرلەرنىڭ كۆڭلەكلىرى قارا رەڭلىك يىپەكتىن بولاتتى.

ھەربىي تۈزۈم

قەدىمكى چاغدىن تارتىپ ھازىرغىچە، دۇنيادىكى دۆلەتلەرنىڭ ھەممىسى دۆلەتنى باشقۇرۇشتا، قانۇندىن ۋە ھەربىي كۈچتىن ئىبارەت ئىككى تۈرلۈك مۇھىم ئامىلدىن پايدىلىنىپ كەلگەن ۋە كەلمەكتە.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىدا، بىلىملىك، ئەخلاقلىق، قابىلىيەتلىك كىشىلەرنىڭ قانۇن ئارقىلىق دۆلەتنى باشقۇرۇشى لازىملىقىنى تەكىتلىگەندىن تاشقىرى، يەنە دۆلەتنى قورallıق كۈچ ئارقىلىق باشقۇرۇشنىمۇ ئالاھىدە تەكىتلەيدۇ. مەسىلەن: داستاننىڭ 286 ـ بېتىدە:

قىلىچ بىلەن ئۆزۈپ ياۋنىڭ بوينىنى،
ئادىل قانۇن بىلەن تۈزسۇن ئېلىنى.

دەپ يېزىلغان.

قەدىمكى چاغدىن تارتىپ تاكى ھازىرغىچە، دۇنيادىكى دۆلەتلەرنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك، ئىچكى توپىلاڭلارنى باستۇرۇش ۋە تاشقى دۈشمەننىڭ تاجاۋۇزىغا ئۇنۇملۇك ھالدا تاقابىل تۇرۇپ، ئۆز دۆلىتىنىڭ مۇستەقىللىقىنى قوغداپ قېلىش ئۈچۈن

(1) «تۈركىي تىللار دىۋانى» ئۇيغۇرچە I توم 262 ـ، 263 ـ بەتلەر.

قورال‌لىق كۆچكە ئىنتايىن ئەھمىيەت بەرگەن ۋە بەرمەكتە.

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىدا بەرگەن مەلۇماتىغا ئاساسلانغاندا، قارخانىلارنىڭ ھەربىي تۈزۈمى خېلى مۇكەممەل بولغان. قاراخانىيلارنىڭ قوشۇنلىرى ئوردا قاراۋۇللىرى، ئالاھىدە قوشۇن ۋە دۆلەتتىكى خانلارنىڭ ئىگىلىدىكى قوشۇنلاردىن تەركىب تاپقان. ئوردا قاراۋۇللىرى «تورغاق» ۋە «ياتقاق» دەپ ئاتىلىدىغان ئىككى قىسىمدىن ئىبارەت ئىدى. قاراخانىيلارنىڭ ئوردىلىرىدا، كۈندۈزى قاراۋۇللۇق قىلىدىغانلار «تورغاق» دەپ ئاتالسا، كېچىسى قاراۋۇللۇق قىلىدىغانلار «ياتقاق» دەپ ئاتىلاتتى. «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىدا مۇنداق دېيىلگەن:

قوۋۇقچى، كۈزەتچى بىلەن كۈن ۋە تۈن —
بولۇپ قىلدى خىزمەت ئۇ سادىق پۈتۈن.

ئۇرۇش ۋاقتىدا، «يۇرتۇغ» دەپ ئاتىلىدىغان ئالاھىدە مۇھاپىزەتچى قوشۇن ئەڭ مۇھىم ۋە ئەڭ جەڭگىۋار قىسىم ھېسابلىنىپ، ھەممە ئىشتا ئالدىنقى ئورۇندا ئىدى. قاراخانىيلارنىڭ بوغرالىرى قوشۇن باشلاپ ئۇرۇشقا ماڭغاندا، ئالاھىدە قوشۇن قاغاننى ئارىغا ئېلىپ، قاراخانىيلارنىڭ دۆلەت بايرىقىنى، ئۇنىڭدىن باشقا بايراقلار، تۇغلار ۋە ئالتۇن - كۈمۈشتىن ياسالغان ئۇمۇنلارنى كۆتۈرۈشۈپ، باشتىن - ئاخىر مۇكەممەل ناھايىتى ھەيۋەتلىك ھالدا مېڭىشاتتى. بۇ ئالاھىدە قوشۇننىڭ سانى 12 مىڭ ئاتلىق جەڭچىدىن تەركىب تاپاتتى. غەربىي قاراخانىيلارنىڭ خانى مۇھەممەد ئارسلانخاننىڭ ئالاھىدە قوشۇنى 12 مىڭ جەڭچىدىن تەركىب تاپقانىكەن[1].

ئالاھىدە قوشۇن ئۇرۇش مەيدانىغا قۇرۇلغان قاغان چېدىرىنىڭ ئەتراپىغا ئورۇنلىشاتتى. ئۇلار، باش قوماندانىنىڭ يېتەكچىلىكىدە قاغاننى قوغداش ۋەزىپىسىنى ئۆز ئۈستىگە ئالغاندىن تاشقىرى، ئۇرۇشقا قاتنىشىدىغان قوشۇنلارنىڭ بۇيرۇقسىز چېكىنىپ كەتمەسلىكى، ئىنتىزامسىزلىق قىلىپ، تارقىلىپ كەتمەسلىكىگە مەسئۇل ئىدى.

بۇ توغرىدا يۈسۈپ خاس ھاجىپ مۇنداق دەيدۇ:

(1) رىشات گەنچ: «قاراخانىيلارنىڭ دۆلەت تەشكىلاتى» تۈركچە 291 - بەت.

ئۇيغۇر كىتاب تورى بېكىتى
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يېڭى ئادرېسى

2586. قوماندان قورۇغداش توپى قورغۇلۇق،
يىغىپ ئالدى ـ كەينىدىن رەتكە سالغۇلۇق.
2344. قوشۇننى ساقلىسۇن، قىلسۇن مۇنتىزىم،
كېيىن ۋە ئىلگىرى يۈرمىسۇن ھېچكىم.
2587. كىچىكلەر ئۇلۇغلار ئارا كىرمىسۇن،
يىراقتا يۈرگۈچى يېقىن كەلمىسۇن.
2588. نېچۈك بولسا سارايدا قوپۇش ـ ئولتۇرۇش،
كېرەكتۇر بۇ يەردە ھەم شۇنداق بولۇش.

ئالاھىدە قوشۇندىن باشقا، ئىلىكخانلار باشقۇرىدىغان قوشۇنلار بولۇپ، بۇلار زۆرۈر تېپىلغاندا، قاراخانىيلار قاغانلىرىنىڭ بۇيرۇقى بويىچە، باش قوماندانىنىڭ يېتەكچىلىكىدە ئۇرۇشقا قاتنىشاتتى.

قاراخانىيلار قوشۇنىنىڭ سۈپىتىگە تولىمۇ ئەھمىيەت بەرگەنىدى. يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىدا ئۇرۇش تارىخىنىڭ ناھايىتى مول تەجرىبىلىرىگە ئاساسلىنىپ، ئۇرۇشنىڭ غەلىبە قىلىشىنى قولغا كەلتۈرۈشتەك مۇھىم ئامىللار ئىچىدە قوشۇننىڭ سان جەھەتتىكى كۆپلۈكى ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭ جەڭگىۋارلىقى، قورالىنىڭ خىللىقى، قوماندانىنىڭ تالانتى قاتارلىق ئامىللارنىڭ ئالاھىدە رول ئوينايدىغانلىقىنى تەكىتلىگەن. ئۇ مۇنداق دەيدۇ:

2333. قوشۇن سانى كۆپ بولسا، باشسىز بولۇر،
قوشۇن بولسا باشسىز، يۈرەكسىز بولۇر.
2336. كۆپ قوشۇن يېيىلسا ئىچى بولغىشۇر،
تۈزەپ بولماس ئۇنى يارامسىز بولۇر.

ئېھتىمال ئۇ يەنە، كۆپ سانلىق قوشۇننى تەمىنلەشتە خەلق ئۈستىدىكى مەجبۇرىيەتنىڭ ئېغىرلىشىپ كېتىشىنىمۇ نەزەردە تۇتقان بولسا كېرەك. دېمىسىمۇ ئوتتۇرا ئەسىردىكى فېئوداللىق جەمئىيەت تۈزۈمى شارائىتىدا، دۆلەت ئەگەر نۇرغۇن سانلىق قوشۇن ساقلايدىغان بولسا، ئۇ ھالدا ئۇ قوشۇننى تەمىنلەشنىڭ يۈكى تەبىئىي خەلق ئۈستىگە چۈشەتتى.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ قوشۇننىڭ سۈيىتى توغرىسىدا توختالغاندا، قوشۇننىڭ جەڭگىۋار روھىنى، باتۇرلۇقىنى، جاسارىتىنى نەزەردە تۇتىدۇ. قانداق بولمىسۇن ئۆزىنىڭ جىنىدىنمۇ ئەزىز ۋەتىنى، خەلق ئۈچۈن ئۇرۇشىدىغانلىقىنى چۈشەنگەن جەڭچى ناھايىتى خۇشال ـ خۇرام ھالدا كۆتۈرەڭگۈ روھ بىلەن ئۇرۇشقا بارىدۇ. يۈسۈپ خاس ھاجىپ، جەڭگىۋار روھ، باتۇرلۇق، جاسارەتلىككە ئوخشاش سۈپەتلەرگە ئىگە بولغان جەڭچىنىڭ سۆيۈنۈپ تۇرۇپ ئۇرۇشقا كىرىشىنى ناھايىتى ئوبرازلىق ئوخشىتىش بىلەن تەسۋىرلەپ مۇنداق دەيدۇ:

2380. كېلىن سۆيۈنچى نىكاھ ـ توي كۈنى،
باتۇرنىڭ سۆيۈنچى جەڭ قىلغان كۈنى.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۇرۇشنىڭ تەقدىرىنى قوشۇننىڭ سانى ھەل قىلمايدى-غانلىقىنى تەكىتلەپ مۇنداق دەيدۇ:

2340. كۆپىدىن ئۆزى خوپ، بولسا مۇنتىزىم،
يېڭىلگەن سانى كۆپ چېرىك كۆپ قېتىم.

دۇنيادا ئۆتكەن مەشھۇر ستراتېگلار بىلەن تاكتىكچىلار قوشۇننىڭ كۈچىنى، رولىنى سانى بىلەن ئەمەس، كۆپىنچە ئۇنىڭ يوشۇرۇن مەنىۋى كۈچى (جەڭگىۋار روھى) ۋە مۇنتىزىملىقى بىلەن مۆلچەرلەشنى ئاساسىي ئورۇنغا قويغان.

دۇنيانىڭ قەدىمكى چاغدىن تارتىپ ھازىرغىچە بولغان ئۇرۇش تارىخى، روھى ئۈستۈن، باتۇر، مۇنتىزىم بولغان ئاز سانلىق خىل قوشۇننىڭ روھى تۆۋەن، ئىنتىزامى بوش كۆپ سانلىق قوشۇن ئۈستىدىن غەلىبە قىلغانلىقى توغرىسىدا نۇرغۇن پاكىتلارغا ئىگە. بىزنىڭ ئۇلۇغ، باتۇر، ئەقىللىق ئەجدادلىرىمىز خىللانغان ئاز سانلىق قوشۇن بىلەن دۈشمەننىڭ كۆپ سانلىق قوشۇنلىرى ئۈستىدىن غالىپ كېلىشتەك شانلىق نەمۇنىلەرنى ياراتقان. بۇ، ئۇيغۇر تارىخىدىن ئاز ـ تولا خەۋىرى بار كىشىلەرنىڭ ھەممىسىگە ئايان.

باشتا مەن مىلادىنىڭ 1041 ـ يىلى قاراخانىيلار تېررىتورىيىسىنىڭ شەرقىي شىمال قىسمىدا (ئېرتىش بويلىرىدا) ياشايدىغان ياباغۇ قاتارلىق قەبىلىلەرنىڭ

ئىسيان كۆتۈرگەنلىكىنى، ئارسلان تېكىن قوماندانلىقىدىكى 40 مىڭ كىشىلىك قاراخانىي قوشۇنلىرىنىڭ بۇزراچ باشچىلىقىدىكى 700 مىڭ كىشىلىك قوشۇن ئۈستىدىن غەلىبە قىلغانلىقىنى ئېيتقانىدىم.

مەھمۇد كاشغەرى شۇ ئۇرۇش توغرىسىدا مۇنداق مەلۇمات بېرىدۇ:

«بۆكە، ئەجدىھا، يالماۋۇز، ماقالىدا مۇنداق كەلگەن: يەتتە باشلىق يالماۋۇز، ياباقۇلار ئەڭ چوڭلىرىنى ‹بۆكە بۇزراچ› دەپ ئاتىغاندەك، بەزى باتۇرلىرىنىمۇ بۇ نام بىلەن ئاتايدۇ. ‹بۆكە بۇزراچ› بىلەن بىللە بولغان كاپىرلارنىڭ (ياباقۇ قاتارلىقلار شامان دىنىدا ئىدى) سانى 700 مىڭ ئىدى. 40 مىڭ ئەسكەرگە ئىگە بولغان ئارسلان تېكىن غازىغا قارشى جەڭدە، تەڭرى ئۇلارنى مەغلۇبىيەتكە ئۇچراتتى. مەھمۇد ئېيتىدۇكى، مەن بۇ جەڭگە قاتناشقان كىشىدىن «‹كاپىرلار شۇنچە جىق تۇرۇپ نېمىشقا يېڭىلدى؟› دەپ سورىدىم. ئۇ: بىزمۇ بۇنىڭغا ئەجەبلەندۇق، مەغلۇپ بولغان كاپىرلاردىن: ‹سىلەر شۇنچە جىق تۇرۇقلۇق نېمىشقا يېڭىلدىڭلا؟› دەپ سورىساق، ئۇلار: ‹جەڭ دۈمبىقى چېلىنىپ، كاناي چالىنغاندا، باش ئۈستىمىزدە پەلەكنى قاپلاپ كەتكەن بىر يېشىل تاغنى كۆردۇق، بۇ تاغدا سان - ساناقسىز ئىشىكلەر بولۇپ، ئۇلار ئۇچۇق ئىدى. بۇ ئىشىكلەردىن بىزگە جەھەننەم يالقۇنلىرى ئېتىلاتتى. بىز بۇنىڭدىن قورقۇپ كەتتۇق. شۇنداق قىلىپ بىزنى يەڭدىڭلار، دەپ جاۋاب بەردى› دېدى.»[1]

يۇقىرىدىكى پاكىتقا قارىغاندا، بۆكە بازراچ باشچىلىقىدىكى 700 مىڭ كىشىلىك ئىسيانچى قوشۇننىڭ ئۇرۇش باشلىنىش پەيتىدە، قانداقتۇر بىر سەۋەبكە كۆرە (م. كاشغەرى بۇنداق سەۋەبنى ئىلاھىي مۆجىزە تەرىقىسىدە كۆرسەتكەن بولسىمۇ) قورقۇپ كېتىپ، روھى چۈشۈپ كەتكەن بولسا كېرەك. 40 مىڭ كىشىلىك قاراخانى قوشۇنى ناھايىتى غەيرەتلىك، باتۇر قىياپەتتە جەڭگە كىرگەن بولۇشى مۇمكىن. نەتىجىدە ئارسلان تېكىن ئۆزىدىن تەخمىنەن 20 ھەسسە ئارتۇق بولغان دۈشمەن ئۈستىدىن غەلىبە قىلغان.

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ مەلۇماتىغا كۆرە؛ قاراخانىيلارنىڭ قوشۇنلىرى ئىشلىتىدىغان قوراللار، ئوقيا، قىلىچ، پالتا، يالمانلىق نەيزە، خەنجەر، ئۈمۈت (ئەمچەكلىك چوماق)، ساۋۇت (تۆمۈر زەنجىرلىك چاپان)، قالقان، دۇلغا (دۇبۇلغا) دىن ئىبارەت ئىدى. ئۇ قوراللار ئىچىدە ئوقيا، قىلىچ، پالتا، يالمانلىق نەيزە،

(1) «تۈركىي تىللار دىۋانى» III توم، ئۇيغۇرچە 314 -، 315 - بەتلەر.

خەنجەر، ئۇمۇت ھۇجۇم قىلىش قوراللىرى قاتارىغا كىرسە، ساۋۇت، قالقان، دۇلغا مۇداپىئەلىنىش قوراللىرى قاتارىغا كىرەتتى.

قاراخانىيلار دەۋرىدە، قوشۇننىڭ قوراللىرى ناھايىتى سۈپەتلىك ياسالاتتى، قىلىچ، پالتا، نەيزە، خەنجەر قاتارلىق قوراللار سۈپەتى يۇقىرى پولاتتىن ياسىلاتتى.

بەزىبىر تارىخىي ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، ئۇمۇت قاراخانى قوشۇنلىرىنىڭ دۈشمەنگە ھۇجۇم قىلىشتا ئىشلىتىدىغان ئاساسلىق قورالىنىڭ بىرى ئىكەن. ئۇمۇت ئىككى خىل بولۇپ، بىر خىلى قاراخانىيلار پادىشاھىنىڭ شان ـ شەۋكىتىنى، سەلتەنىتىنى دوست ـ دۈشمەن ئالدىدا كۆرەك قىلىش ئۈچۈن ئالتۇن ـ كۈمۈشتىن ياسىلىدىغان بولسا، يەنە بىر خىلى ئۇرۇشتا قوللىنىش ئۈچۈن چۆيۈندىن ياسىلىدىغان ئەمچەكلىك ئۇمۇتتىن ئىبارەت بولغان.

غەربىي قاراخانىيلارنىڭ قاغانى خىزىرخان (1080 ـ 1081) ئۆز قوشۇنلىرى ئالدىدا پۇتۇنلەي ئالتۇن ۋە كۈمۈشتىن ياسالغان ئۇمۇت كۆتۈرگەن 700 ئاتلىق لەشكەرنى ماڭدۇرغانىكەن.

غەربىي قاراخانىيلارنىڭ قاغانى شەمس ئەلمۇلىك ئۇلۇغ سەلجۇقىلار ئىمپېرىيىسىنىڭ داڭلىق ئىمپېراتورى مەلىك شاھ (1072 ـ 1092) غا ئەلچى ئارقىلىق يازغان مەكتۇپى بىلەن قوشۇپ 50 پاتمان ئېغىرلىقتىكى ئۇمۇت ۋە ئون پاتمان ئېغىرلىقتىكى بىر قىلىچ ئەۋەتكەن. ئۇ يازغان مەكتۇپىدا شاھقا تەھدىت سېلىپ: «بىز بۇ قىلىچ بىلەن ئۇرۇشمايمىز، بەلكى ئۇنى ئوينايمىز. ئۇمۇت تەگكەن ھەرقانداق ساۋۇت پارە ـ پارە بولۇپ كېتىدۇ. بىز مانا مۇشۇنداق ئۇمۇت بىلەن سوقۇشىمىز » دېگەن. شەمس ئەلمۇلىكنىڭ مەكتۇبىدىن يۇقىرىدىكى سۆزلەرنى ئوقۇغان مەلىك شاھ دەرھال ئاتقا مىنىپ، ئۇ ئۇمۇتنى بېشى ئۈستىدە يەتتە قېتىم ئايلاندۇرۇپ، 80 قەدەم يىراقلىققا ئىرغىتىپ تاشلىغان. ئاندىن كېيىن، مەلىك شاھ قىلىچنى بىر ئۇرۇپلا تۆگىنىڭ بويىنىنى ئىككى قىلىۋەتكەن. ئۇنىڭدىن كېيىن ئۇ شەمس ئەلمۇلىكنىڭ ئەلچىلىرى ئالدىغا ئوقيانى تاشلاپ: «بىزگە ئۇرۇشتا قامچا بىلەن يالا كۇپايە قىلىدۇ» دېگەن.

قاراخانىيلار تاشقى دۆلەت ياكى ئىچكى جەھەتتىكى قارشى كۈچلەر بىلەن بولىدىغان ئۇرۇشلارنىڭ ھەممىسىدە بىر قاتار تەشكىلىي ئىشلار ۋە دىپلوماتىك ھەرىكەتلەرنى ئېلىپ باراغاندىن تاشقىرى، ئۇرۇشنىڭ ئىستراتېگىيە ـ تاكتىكىسىغا

دائىر جىددىي تەدبىرلەر توغرىسىدىمۇ كېڭەش ئۆتكۈزەتتى.

مىلادىنىڭ 992 - يىلى ھارۇن بۇغراخان سامانىلار پادىشاھلىقىغا ھۇجۇم قىلىشتىن بۇرۇن، سامانىلارنىڭ ھەربىي يولباشچىلىرىدىن ئەبۇئەلى شىمجورى قاتارلىقلار بىلەن مەخپىي سۆھبەتلەر ئېلىپ بارغاندىن تاشقىرى، قاراخانىي قوشۇنلىرىنى يەتتەسۇغا توپلاپ ھەربىي كېڭەش چاقىرغان.

قاراخانىيلار ھەرقانداق بىر ئۇرۇشنى قىلىشتىن بۇرۇن ھەربىي كېڭەش چاقىراتتى. بىرەر دۆلەت بىلەن بولىدىغان ئۇرۇش، ئۇرۇشقۇچى دۆلەتلەرنىڭ تەقدىرىگە مۇناسىۋەتلىك بولغان ناھايىتى نازۇك چوڭ ۋەقە ئىدى. يۈسۈپ خاس ھاجىپ مۇنداق دەيدۇ:

2272. غايەت چوڭ ئىشتۇر قوشۇن توپلىماق،
تۈزەپ لەشكەر ياۋنى قىرىپ تاشلىماق.

شۇنىڭ ئۈچۈن قاراخانىيلار ھەربىي كېڭەش چاقىرىپ ئۇرۇشقا مۇناسىۋەتلىك ئىشلار توغرىسىدا ئەتراپلىق چوڭقۇر ئويلىنىپ بىر قارارغا كېلەتتى.

ئەگەر ھەربىي كېڭەشتە ئۇرۇش قىلىش قوبۇل قىلىنسا، ئۇرۇشقا قاتنىشىدىغان قوشۇننىڭ سانى، ئۇرۇشنى باشلاشنىڭ ئېنىق ۋاقتى، كىمنىڭ باش قوماندان بولۇشى، ئۇرۇش قىلىدىغان جاي قاتارلىق مۇھىم ئىشلار بىر تەرەپ قىلىناتتى. ھەربىي كېڭەشكە قاراخانىيلارنىڭ قاغانى، شاھزادىلەر، مەشھۇر بەگلەر، چوڭ قەبىلىلەر (قارلۇق، چىگىل، ئوغراق، توقسى قاتارلىقلار) نىڭ خانلىرى قاتنىشاتتى. بۇنداق ھەربىي كېڭەشنى ھەربىي دېموكراتىيە دېيىش مۇمكىن، مۇشۇنداق ھەربىي دېموكراتىيە ھونلار زامانىسىدىن تارتىپلا تۈركىي خەلقلەردە بار ئىدى.

كۆپ چاغلاردا، ئۇرۇشقا باش قوماندانلىق قىلىش ۋەزىپىسىنى قاراخانىيلارنىڭ قاغانلىرى ئۆز ئۈستىگە ئالاتتى. ئۇرۇش قىلىشتىن بۇرۇن ھەربىي كېڭەش چاقىرىش، ئۇيغۇرلاردىلا بولۇپ قالماستىن، ھونلاردىمۇ، تۈركلەردىمۇ بار ئىدى. 1040 - يىلى ئوغۇزلار بىلەن غەزنەۋىلەر ئارىسىدا ئۇرۇش بولۇشتىن بۇرۇن، ئوغۇز بەگلىرى مەرۋى شاھ جاھاندا ھەربىي قۇرۇلتاي ئېچىپ، مەسئۇد غەزنەۋى بىلەن ئۇرۇش قىلىش - قىلماسلىق توغرىسىدا تالاش - تارتىش قىلغانلىقى توغرىسىدا يۇقىرىدا توختالغانىدىم.

قاراخانىيلار ھەربىي كېڭەش چاقىرىپ ئۇرۇش قىلىش قارارىغا كەلگەندىن كېيىن، ئالاھىدە قوشۇن تەشكىل قىلىش، دۈشمەن ئەھۋالىنى ئىگىلەش، ئۆزىنىڭ سىرىنى ساقلاش، ئۇرۇش قىلىدىغان مەيداننى تاللاش قاتارلىق ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلاتتى. ئالاھىدە قوشۇن توغرىسىدا يۇقىرىدا چۈشەنچە بەردىم.

ھەرقانداق ئۇرۇشتا دۈشمەن ئەھۋالىنى ئەتراپلىق پۇختا ئىگىلىگەندىن تاشقىرى، ئۆزىنىڭ سىرىنى ساقلاشمۇ ئىنتايىن مۇھىم ئىدى.

ئۇنداق بولمىغاندا ئۇرۇشتا غەلىبە قىلىش ئۇياقتا تۇرسۇن، ئەجەللىك مەغلۇبىيەتكە ئۇچراپ كېتىشتىن ساقلانغىلى بولمايتتى.

قاراخانىيلار ئۇرۇش قىلىشتىن بۇرۇن تۈرلۈك يوللار (دۈشمەن ئىچىگە جاسۇس كىرگۈزۈش، دۈشمەن ئىچىدىن ساتقۇنلارنى سېتىۋېلىش) ئارقىلىق دۈشمەن ئەھۋالىدىن خەۋەردار بولغاندىن تاشقىرى، ئۇرۇش ۋاقتىدا دۈشمەن ئەھۋالىنى ئېنىق ئېگىلەش ئۈچۈن «تۇتقاق»[1] ۋە «يەزەك»[2] دەپ ئاتىلىدىغان ئاتلىق ئالاھىدە چارلىغۇچى خەۋەرچى قىسىملارنى تەشكىل قىلاتتى.

بۇنداق قىسىم ئۇرۇش باشلىنىشتىن بۇرۇن دۈشمەننىڭ ئالدىنقى چارلىغۇچى قىسىملىرىنى ئىزدەپ تېپىپ ئۇلارغا ھۇجۇم قىلىپ، «تىل» تۇتاتتى. مانا شۇ «تىل» ئارقىلىق دۈشمەن ئەھۋاللىرىنى ئىگىلەيتتى. «يەزەك» بولسا دۈشمەن ئەھۋالىدىن ئۆز ۋاقتىدا خەۋەر يەتكۈزۈپ تۇراتتى.

بۇ توغرىدا يۈسۈپ خاس ھاجىپ مۇنداق دەيدۇ:

2342. كېرەك چارلىغۇچى قىسىم خىللىماق،
قۇلاق - كۆزنى ساقلاپ، يىراق قارىماق.
2343. چارلاۋچى ئۇچراشسا تۇتقاقا ئېلىپ،
ھۇجۇمنى قىلسۇن ئۇ ئارقىدىن بېرىپ.
2351. ئەڭ ئاۋۋال تىرىشىپ تىل ئالماق كېرەك،
بۇ تىلدىن ياۋ ھالىنى بىلمەك كېرەك.

(1) «تۇتقاق» (قەدىمكى ئۇيغۇرچە) تۇتىدىغانلار.
(2) «يەزەك» (قەدىمكى ئۇيغۇرچە) خەۋەرچى، چارلىغۇچى.

ئۇيغۇر كىتاب تورى
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ بىردىن بىر تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

يۈسۈپ خاس ھاجىپ، ھەربىي سىرنى ساقلاش توغرىسىدا مۇنداق دېگەن:

2350. قوشۇننى كۆزەتسۇن، ئۇ تىل بەرمىسۇن،
قوشۇن سانىنى ياۋ زادى بىلمىسۇن.

قاراخانىيلارنىڭ باش قوماندانلىرىنىڭ ئەڭ مۇھىم ۋەزىپىلىرىدىن بىرى ئۇرۇش مەيدانىنى تاللاش ئىدى. 1006 - يىلى قاراخانىيلار بىلەن غەزنەۋىلەر ئارىسىدا ئۇرۇش بولغاندا، قاراخانىيلار بەلخنىڭ جەنۇبىدىكى «كەتەر» دېگەن سايغا ئۆز قوشۇنلىرىنى توپلىغانىدى. ئەھۋالدىن قارىغاندا قاراخانىيلار «كەتەر» دېگەن سايىنى ئۇرۇش قىلىشقا ئەپلىك جاي دەپ ھېسابلىغان بولسا كېرەك. 1040 - يىلى 5 - ئايدا ئوغۇزلار غەزنەۋىلەر بىلەن ئۇرۇشىدىغان جاغدا، مەرۋى شاھ جاھان بىلەن سىراكس ئارىسىدىكى دەندانقان دېگەن جاينى تاللىغانىدى.

ئۇرۇش قىلىدىغان مەيدان ئۆزىنى قوغداشقا، زۆرۈر تېپىلغاندا چېكىنىشكە ئەپلىك بولغان ئوت - چۆپى ۋە سۇيى مول جاي بولۇشى كېرەك ئىدى. يۈسۈپ خاس ھاجىپ، قوماندانىنىڭ ئۇرۇش مەيدانىنى تاللىشى توغرىسىدا مۇندا دېگەن:

2347. قوشۇننى چۈشۈرسۇن پۇختا جاي كۆرۈپ،
يىراق كەتمىسۇن ئۇ، تۇرسۇن توپ بولۇپ.

ئۇرۇش مەيدانى تاللانغاندىن كېيىن، مۇۋاپىق بىر جايغا چېدىر تىكىلەتتى. بۇ قوماندانلىق شتابى ئىدى. قوماندانلىق شتابىنىڭ ئەتراپىدىكى ئېگىز بىر جايغا تۇ ياسىلاتتى. مۇنداق تۇلار زۆرۈر تېپىلغاندا كېچىسى ئوت سىگناللىرى ئارقىلىق ھەربىي سەپەرۋەرلىك يۈرگۈزۈش رولىنى ئوينايتتى. ئەگەر كېچىسى دۈشمەن تەرەپتىن بىرەر خەۋپنىڭ شەپىسى سېزىلىپ قالسا، تۇرغا گۈلخان يېقىلاتتى. شۇ زامان قوشۇن ئاياغ ئۈزرە تۇرغۇزۇلۇپ ئۇرۇشقا تەييار بولاتتى.

بۇنىڭدىن تاشقىرى، ئۇرۇش مەيدانىدا، كېچىسى «باش قوماندان تەرىپىدىن بەلگىلەپ بېرىلگەن ‹ئىم› (مەخپىي پارول) قوللىنىلاتتى. بۇنداق ‹ئىم› قوش ۋە قوراللارنىڭ ئېتى ياكى باشقا سۆزلەردىن ئىبارەت بولۇپ، ئىككى توركۇم ئەسكەر ئۇچراشقاندا بىر- بىرىنى تونۇشقا ۋە ئۇقۇشماي ئۇرۇشۇپ قېلىشتىن ساقلىنىشقا

خىزمەت قىلاتتى. كېچىسى ئىككى كىشى ئۆچراشقاندا، بىرى يەنە بىرىدىن ئىسم سورايتتى، ئىسم سورالغان كىشى ئىسمنى بىلمىسە، ھۇجۇمغا ئۇچرايتتى.»[1]

ئەجدادلىرىمىز ئۇرۇش ھەرىكەتلىرىدە دۈشمەنگە كېچىسى ھۇجۇم قىلىشنى كۆپ قوللىناتتى. ئەگەر كېچىلىك ھۇجۇم پۇختا تەييارلىنىپ، باتۇرلۇق بىلەن قىلىنغان، شىددەت بىلەن ئېلىپ بېرىلىدىغان بولسا، ئۇنىڭ ئۈنۈمى ئىنتايىن چوڭ بولاتتى.

مىلادىيىدىن 91 يىل بۇرۇن، ھون تەڭرىقۇتى غولىقۇ تەڭرىقۇت (مىلادىيىدىن 96 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىيىدىن 85 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە تەڭرىقۇت بولغان) دۈشمەنىنىڭ 70 مىڭ كىشىدىن تەركىب تاپقان ئاتلىق قوشۇنىغا كېچىسى تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ، پۈتۈنلەي تارمار قىلغانىدى. مىلادىيىنىڭ 765 ـ يىلى ئۇيغۇر سەركەردىسى ئالپ قۇلۇق تۇتۇق ياغلاقار تېكىن ھازىرقى نىڭشىيا ئەتراپىدا سانى 10 مىڭغا يېقىن قوشۇنغا قوماندانلىق قىلىپ، 100 مىڭ كىشىلىك تىبەت قوشۇنىغا كېچىسى تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى تارمار قىلغانىدى.

قاراخانىيلارمۇ دۈشمەنگە كېچىسى تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىشنى ئەۋزەل كۆرەتتى. بۇ توغرىسىدا يۇسۇپ خاس ھاجىپ مۇنداق دەيدۇ:

2361. تېرىش، غەپلەتتە قوي، كېچە قىل ھۇجۇم،
كېچىدە كۆپ ـ ئازلىق بىلىنمەس چوقۇم.

كېچىدە قىلغان ھۇجۇمدا، ئۆز بىلەن دۈشمەننى ئېنىق ئايرىش ئۈچۈن مەشئەل يېقىلىدىغانلىقىنى ئەسكەرتىپ يۇسۇپ خاس ھاجىپ مۇنداق دەيدۇ:

ئەنە شەرقتە قاراقۇش قوپۇپ ئۆرلىدى،
يېغى ئوت كۆتۈرگەندەك ئوت چاقنىدى.

باش قوماندان ئەگەر كۈندۈزى ئۇرۇش قىلىشنى قارار قىلسا، ئەڭ ئاۋۋال جەڭچىلەرنىڭ روھىنى كۆتۈرۈش، ئالدىنقى سەپكە تەجرىبىلىك، ياشانغان جەڭچىلەرنى ئورۇنلاشتۇرۇشى، بىر قىسىم جەڭچىلەرنى بۆكتۈرمىگە قويۇشى،

(1) «تۈركىي تىللار دىۋانى» ئۇيغۇرچە I توم 54 ـ بەت.

www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يىگانە ئادرېسى

جەڭدە ئۆزى ئۈلگە كۆرسىتىشى كېرەك ئىدى.

بۇ توغرىدا «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىدا مۇنداق دېيىلگەن:

2365. ۋاقتىدا قوشۇن تۈز، ياۋ بىلەن سوقۇش،
تۆھپىكار جەڭچىگە تارات مال، كۈمۈش.
2371. يېشى چوڭ جەسۇرلەر كۆرەشچىنىنى ـ
سەپ ئالدى قىل، باشلاپ ماڭسۇن جەڭچىنى.
2370. بىر ئۆلۈش قوشۇننى قويغىن بۆكتۈرۈپ،
ياياق ئۇقچىنى باشلىغىن ئالدىدىن يۈرۈپ.
2376. ئەڭ ئاۋۋال يىراقتىن ئوقنى ئاتقۇلۇق،
ياۋ كەلسە يېقىنلاپ نەيزە تىققۇلۇق.
2377. تۇتۇشقاندا پالتا، قىلىچ بىلەن چاپ،
ياقىدىن تۇت، چىشلە، تىرناقتا تاتىلاپ.
2378. چىدا، ياۋغا ئارقاڭنى بەرمىگىن تۇتۇپ،
يوقات ياۋنى ياكى يات ئۇرۇشتا ئۆلۈپ.

قاراخانىيلارنىڭ قاغانلىرى بىرەر دۆلەت بىلەن ئۇرۇش قىلغاندا، ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچراپ قالسا، دەرھال دۈشمەن بىلەن بىتىمنامە تۈزۈپ ۋاقتىنچە بولسىمۇ تىنچلىقتا ئۆتۈشكە ئەھمىيەت بېرەتتى. ئۇرۇشنىڭ ئىستراتېگىيىلىك ۋە تاكتىكىلىق قائىدىسى بويىچە يىراقنى كۆرىدىغان بىر قوماندان، ئەھۋالنى ئىگىلىگەندىن كېيىن، غەلىبە قىلىشقا ئاساس بولمىسا، ئۇرۇشتىن ساقلىنىش يولىنى تۇتۇشى لازىم ئىدى.

بۇ توغرىسىدا يۈسۈپ خاس ھاجىپ مۇنداق دەيدۇ:

2359. قوشۇنى كۆپ بولسا ياۋنىڭ، سېنىڭ ئاز،
سوقۇشما، تېزدىن كۆر تەدبىرىڭنى ساز.
2362. دۈشمەننى يېڭىشتە يەتمىسە كۈچۈڭ،
ئەلچىلەر ئەۋەتىپ، ياراشقىن ئۆزۈڭ.
2363. ئېغىزدا ئەل بولۇپ، ئۆزۈڭنى ساقلا،

سوقۇشما ياۋ بىلەن يۈرسەتتى پايلا.

ئۇرۇشتا يۈز بېرىدىغان ھادىسىلەر ھەر خىل بولىدۇ. بەزىدە دۈشمەن چېكىنىدۇ. چېكىنىشمۇ ھەرخىل بولىدۇ. ئۇنىڭ بىرى دۈشمەن ھەقىقەتەن مەغلۇپ بولۇپ چېكىنسە، يەنە بىرى دۈشمەن ھىيلە ئىشلىتىپ يالغاندىن چېكىنىدۇ ۋە ئۆز دۈشمىنىنى تۇزاققا چۈشۈرىدىغان جايغا ئەگەشتۈرۈپ كېلىدۇ، مۇھاسىرىگە ئالىدۇ. قولىدىن كەلسە پۈتۈنلەي يوقىتىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن چېكىنگەن دۈشمەننى قوغلاشتا ناھايىتى ئېھتىياتچان بولمىغان قوشۇن ئېغىر مەغلۇبىيەتكە يولۇقىدۇ.

ئەگەر دۈشمەن مەغلۇپ بولۇپ، راستتىن چېكىنگەن بولسا، ئۇنى مەلۇم جايغىچە قوغلاپ بېرىپ، بىر قىسمىنى ئەسىر ئېلىپ، دۈشمەن كۈچىنى ئاجىزلاشتۇرۇپ، شۇ ئارقىلىق قوشۇننىڭ روھىنى كۆتۈرۈشكە توغرا كېلىدۇ. ئۇنداق بولمىغاندا، دۈشمەن ئۇشتۇمتۇت ئارقىغا يېنىپ ھۇجۇم قىلىدۇ. بۇنداق ئەھۋالغا دىققەت قىلغاندىن تاشقىرى، دۈشمەننى بەكمۇ ئۇزاق جايغىچە قوغلاپ بېرىپ ئارقا سەپتىن يىراقلىشىپ، يېتىم ھالغا چۈشۈپ قېلىپ، مەغلۇبىيەتكە ئۇچراپ قالماسلىق كېرەك.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىدا مۇنداق دەيدۇ:

2390. يېغى قاچسا قوغلاپ ئۇزاپ كەتمىگىل،
ئەگەر قايتسا دۈشمەن، قاچالماسەن بىل.
2395. يېغى قاچسا بارما ئۇزاق يەرگىچە،
يىراق قوغلىغان قامچا يەر تويغىچە.

قاراخانىيلارنىڭ قوماندانلىرى ئۇرۇشنىڭ ئىستراتېگىيە ـ تاكتىكىلىرىدىكى چېكىنىش ـ قوغلاش تەدبىرلىرىگە ئالاھىدە ئېتىبار بەرگەن.

دۈشمەننى بەك ئۇزاق جايغىچە قوغلاپ بېرىشنىڭ خەتەرلىك ئىكەنلىكىگە يېقىنقى زامان ئۇرۇش تارىخىدىنمۇ مىساللار تېپىلىدۇ. 1812 ـ يىلىدىكى فرانسۇز ئىمپېراتورى ناپالېئون بوناپارتنىڭ روسىيىگە قىلغان ئومۇميۈزلۈك ھۇجۇمىنىڭ ئەجەللىك مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغانلىقىمۇ بۇنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ قوشۇنغا قوماندانلىق قىلىدىغان كىشىنىڭ قانداق

www.uyghurkitap.com

خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە بولۇشى ۋە ئۇنىڭ ۋەزىرلىرى توغرىسىدىمۇ توختالغان. ئۇنىڭ قاراشلىرى قاراخانىيلارنىڭ ھەربىي ئىدىيىلىرىنىڭ يىغىنچاق بايانى ئەلۋەتتە.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ بايانىچە، قوشۇنغا قوماندانلىق قىلىپ، دۈشمەننى يېڭىش بەكمۇ ئۇلۇغ ئىش بولۇپ، ئۇنىڭغا تۆۋەندىكى خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە كىشىلەر لايىق بولىدىكەن:

قوماندان راستچىل بولۇشى، تەجرىبىلىك بولۇشى، شەخسىيەتتىن خالىي، ئاددىي - ساددا بولۇشى، يۈرەكلىك، باتۇر، ھىيلىگەر، تەدبىرلىك، كەمتەر، مۇلايىم، ئەقىللىق، ھوشيارلىقتا ئوخشاش خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە بولۇشى كېرەك.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ مۇنداق دەپ يازىدۇ:

2309. كېرەك بۇ قانچە ئىش قوماندان ئۈچۈن،
يۈرۈش قىلغاندا ياۋغا، تۈزەپ يول - يوسۇن.

2310. سوقۇشقاندا بولۋاس يۈرەكلىك كېرەك،
تۇتۇشقاندا يىلپىز بىلەكلىك كېرەك.

2311. توڭگۇز كەبى تەرسا، بۆرىدەك كۆچى،
ئېيىقتەك ئېتىلغاق، قۇتازدەك كۈچى.

2312. سېغىزخاندىن سەگەكرەك بولسۇن ئۆزى،
كۆرسۇن قىيا قوزغىنىدەك يىراقنى كۆزى.

2314. قارا، بولسۇن ھىممەتتە ئۇ ئارسلان،
كېچىسى ھوقۇشتەك ئويغاق ھەر زامان.

2323. كېرەك بۇ قانچە ئىش قوماندان ئۈچۈن،
ئىشنى رەتلىسە، تۈزۈپ يول - يوسۇن.

2324. سۆزى چىن، ئېيتقىنى راست ئولسۇن تامام،
ئۇلۇغ بولسا يالغانچى، ئىشەنمەس ئاۋام.

2335. ئىككىنچى سېخىيلىق، بېرىشتۇر ئىشى،
بېخىلغا بولماس ئالارمەن كىشى.

2326. ئۈچىنچى يۈرەكلىك ۋە بولسۇن جەسۇر،
يۈرەكسىز ياۋنى كۆرسە ئاغرىپ ياتۇر.

2326. تۆتىنچى ئۇ بىلسۇن ھىيلە ۋە پىلان،

تۇتار ھىيلە بىلەن كىشى ئارسلان.
2329. قوماندا بولسا بۇ خىسلەت ئەگەر،
يېڭىپ ياۋنى ھەيۋىسىنى يوق ئېتەر.
2330. قوشۇننى باشلىسا شۇ خىل قوماندان،
قولى ئۈستۈن كېلەر دۈشمەندىن ھامان.
2331. قوشۇن باشلىقى ياۋغا بولسا دۇچار،
كۆڭلى تۇن بولغۇلۇق ئويغاق ۋە ھوشيار.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ قوماندانىنىڭ ئۆتەشكە تېگىشلىك ۋەزىپىلىرى توغرىسىدىمۇ توختىلىدۇ. ئۇنىڭ پىكرىچە قوماندانىنىڭ ئەڭ ئاساسلىق ۋەزىپىسى ئۇرۇشتا قوشۇنغا يېتەكچىلىك قىلىپ، دۈشمەننى يېڭىشتىن تاشقىرى، يارىدار بولغانلارنى داۋالىتىش، ئەسىر چۈشۈپ كەتكەنلەرنى قۇتۇلدۇرۇۋېلىش، ئۇرۇشتا ئۆلگەنلەرنىڭ ئۇرۇق - ئەۋلادىنى رازى قىلىش، خىزمەت كۆرسەتكەنلەرنى تەقدىرلەش قاتارلىق ۋەزىپىلەرنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىدا مۇنداق دەپ يازىدۇ:

2402. داۋالات يارىدار بولسا سەن كۆرۈپ،
قۇتۇلدۇر ئەسىر چۈشسە سەن قايتۇرۇپ.
2403. كۆتۈرگىن قەدىرلەپ ئۆلگەن بولسا ئەگەر،
ئوغۇل - قىزلىرى بولسا، ئاڭا ھەقنى بەر.
2404. سۆيۈنگەي قوشۇنۇڭ گەر كۆرسە بۇنى،
قىلۇر ئۇ جان پىدا، جەڭ بولغان كۈنى.
2398. كىمەرسە قىلسا ئىش، ئاڭا تېز مال بەرگۈلۈك،
مال بېرىپ، يۈزىنى قىزىل ئەتكۈلۈك.
2399. ئەسىر ئالسا ماختاپ تارتۇقلاش كېرەك،
بۇ تارتۇق بىلەن بولسۇن ئەر خوش يۈرەك.

قاراخانىيلارنىڭ ھەربىي تۈزۈمىدە، سۈبېشى ئۇنۋانىدا ئاتىلىدىغان باش قوماندانلار بولسىمۇ، تولا چاغلاردا ئۇرۇشتا، قاغانلار، قاغانلارنىڭ ئورۇنباسارلىرى،

ئىلىكخانىلار باش قوماندانلىق ۋەزىپىسىنى ئۆز ئۈستىگە ئالاتتى.

قاراخانىيلار بۇرۇنقى كۆچمەن ـ چارۋىچىلىق دەۋرىدىكى ئۇمۇم ئەسكەر بولىدىغان ئەھۋالغا خاتىمە بېرىپ، مۇنتىزىم قوشۇننى بارلىققا كەلتۈرگەنىدى. «ئەسكەرلەرنىڭ ئىسمى ۋە تەمىناتى يېزىلىدىغان دەپتەر ـ ئاي بىتىكى» دەپ ئاتىلاتتى[1]. قاراخانىيلاردا چاۋۇش ئۇنۋانىدا ئاتىلىدىغان ھەربىي ئەمەلدار بار ئىدى. «چاۋۇش ـ جەڭلەردە سەپلەرنى تۈزەيدىغان، ئۇرۇش قىلمىغان چاغلاردا ئەسكەرلەرنى خەلققە زۇلۇم سېلىشتىن چەكلەيدىغان كوماندىر» ئىدى[2].

قاراخانىيلارنىڭ ھەربىي تۈزۈمىدە، ئۇرۇشنىڭ ھەر خىل ئىستراتېگىيە ۋە تاكتىكىلىرىنى تەتقىق قىلغۇچى ۋە قوشۇننى مەشىق قىلدۇرۇش ئىشىغا يېتەكچىلىك قىلغۇچى بەگلەر بولاتتى.

ئون ئالتىنچى باب: قاراخانىيلار دەۋرىدىكى مەدەنىيەت

مەدەنىيەت ياراتقۇچى دانىشمەنلەر

تەخمىنەن 400 يىل ھۆكۈم سۈرگەن قاراخانىيلار دەۋرى ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئۇنىڭغا ياندىش بولغان رايونلاردا ياشىغان خەلقلەر تارىخىدا ناھايىتى مۇھىم دەۋر بولدى. شۇ دەۋردە سامانىلار پادىشاھلىقى (مىلادىنىڭ 870 ـ يىلىدىن 1000 ـ يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) ئۇيغۇر قاراخانىيلار دۆلىتى، ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى، قۇدرەتلىك غەزنەۋىلەر سۇلتانلىقى، ئۇلۇغ سەلجۇقىلار ئىمپېرىيىسى قاتارلىق دۆلەتلەر ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ تارىخىي سەھنىسىدە ناھايىتى مۇھىم روللارنى ئوينىدى. بولۇپمۇ شۇ دەۋردە يۈكسەك دەرىجىدە تەرەققىي تاپقان شانلىق مەدەنىيەت ۋۇجۇدقا كېلىپ، دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ خەزىنىسىگە باھاسىز تۆھپىلەر قوشتى.

قاراخانىيلار دەۋرىدە ئاجايىپ، ئۇلۇغ تالانتلىق دانىشمەنلەر، ئالىملار، پەيلاسوپلار، تارىخچىلار، شائىرلار ۋە تىلشۇناسلار مەيدانغا كەلدى.

شەرقنىڭ ئارىستوتېلى دەپ ئاتاق ئالغان مەشھۇر پەيلاسوپ ئەبۇنەسىر فارابى (مىلادىنىڭ 873 ـ يىلى تۇغۇلۇپ 950 ـ يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن) سىر دەرىيا بويىدىكى فاراب شەھرىدە، ئۇيغۇر ـ قارلۇق ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلدى. ئۇنىڭ

(1) «تۈركىي تىللار دىۋانى» ئۇيغۇرچە I توم 56 ـ بەت.
(2) «تۈركىي تىللار دىۋانى» I توم 477 ـ بەت.

تولۇق ئىسمى ئەبۇنەسر ئىبنى مۇھەممەد ئىبنى تارخان ئىبنى ئۇزلۇق فارابى ئىدى.

فارابى يازغان ئەسەرلەرنىڭ كۆپلۈكى بىلەنلا ئەمەس، بەلكى ئۇلۇغ پەيلاسوپلىقى، ئىلغار مۇتەپەككۇرلۇقى بىلەنمۇ تونۇلغانىدى. فارابى يۇنان پەيلاسوپلىرىنىڭ ئەسەرلىرىنى ئەسلى نۇسخىسى (يۇنان تىلىدا يېزىلغان نۇسخىسى) دىن ئوقۇپ، ئۇلارنىڭ نۇرغۇنلىرىغا ئىزاھات يازغان. مەسىلەن: ئۇ يۇنان پەيلاسوپى ئارىستوتېل (مىلادىدىن 384 يىل بۇرۇن تۇغۇلۇپ مىلادىدىن 322 يىل بۇرۇن ئالەمدىن ئۆتكەن) نىڭ «مېتافىزىكا»، «فىزىكا»، «مىنېرالوگىيە» سىگە ۋە لوگىكىغا دائىر ئەسەرلىرىگە، ئۇنىڭدىن باشقا يۇنان ئالىملىرىنىڭ، ئېتىكا، پىسخولوگىيە، تەبىئەتشۇناسلىق توغرىسىدىكى ئەسەرلىرىگە ئىزاھاتلار يازدى، فارابى ناھايىتى يۇقىرى ئىلمىي قىممەتكە ئىگە بولغان ئىزاھاتلىرى ئارقىلىق يۇنان ئالىملىرىنىڭ تەلىماتىنى شەرق بىلەن ياۋروپاغا تونۇشتۇرۇشتا مۇھىم رول ئوينىدى.

فارابى يۇنان پەيلاسوپلىرى ھەققىدە «ئىككى پەيلاسوپ پلاتون ۋە ئارىستوتېل پىكىرلىرىنىڭ مۇقابىلى توغرىسىدىكى كىتاب»، «ئارىستوتېل ۋە گالىن ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت» قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازدى.

شەرقنىڭ ئارىستوتېلى دەپ ئاتالغان فارابى ئۆز زامانىسىدىكى ئىلىمنىڭ خىلمۇ خىل ساھەلىرىگە تېگىشلىك بولغان نۇرغۇن ئەسەرلەرنى يازدى. فارابى مۇزىكا نەزەرىيىسىگە تېگىشلىك بولغان «قانۇن» ناملىق ئەسەر يازدى. بۇ ئەسەر بىر نەچچە ئەسىرگىچە شەرق دۇنياسىدا مۇزىكا ئۆگىتىشتە ئاساسلىق، مۇكەممەل قوللانما سۈپىتىدە رول ئوينىدى.

فارابى ئۇلۇغ پەيلاسوپ بولغاندىن تاشقىرى، مەشھۇر شائىر، كومپوزىتور ۋە ئاجايىپ تالانتلىق مۇزىكانت ھەم ئىدى. ھەر تەرەپلىمە تالانتقا ئىگە بولغان ئۇلۇغ ئالىم، دۇنيادىكى مەشھۇر تىللارنىڭ ھەممىسىنى دېگۈدەك مۇكەممەل بىلىدىغان ئەبۇنەسر فارابى مىلادىنىڭ 950 ـ يىلى ئابباسىيلار خەلىپىلىكىنىڭ پايتەختى باغدادتا 77 ـ يېشىدا ئالەمدىن ئۆتتى.

فارابىنىڭ ئىلغار پىكىرلىرى ئەڭ ئۇلۇغ ئالىملارنىڭ بىرى بولغان ئەبۇئەلى ئىبنى سىنا (980 ـ 1037) نىڭ دۇنيا قارشىنىڭ غايىۋى مەنبەلىرىدىن بىرى بولدى.

www.uyghurkitap.com

پەلسەپە ۋە مېدىتسىنا ساھەسىدىكى قىممەتلىك ئەسەرلىرىنىڭ ئاپتورى بولغان ئەبۇ ئەلى ئىبنى سىنا مىلادىنىڭ 980 ـ يىلى بۇخارا يېنىدىكى ئۇپشان ناملىق يېزىدا تۇغۇلغان. ئۇ كىچىكىدىن باشلاپلا ناھايىتى ئەقىللىق، تىرىشچان بولغان. ئۇ، سامانى پادىشاھى نۇھ ئىبنى مەنسۇرنى (976 ـ 997) داۋالاشنىڭ نەتىجە كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، سامانىلار ئوردىسىدىكى پادىشاھ كۇتۇپخانىسىغا كىرىپ ئىلمىي تەتقىقات ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولغان. مىلادىنىڭ 999 ـ يىلى بۇخارا قاراخانىيلار تەرىپىدىن ئىككىنچى قېتىم ئىشغال قىلىنىپ، سامانىلار پادىشاھلىقى ئاغدۇرۇلغاندىن كېيىن، ئەبۇ ئەلى ئىبنى سىنا بۇخارادىن خارەزمگە كەتكەن.

مىلادىنىڭ 1017 ـ يىلى سۇلتان مۇھەممەد غەزنەۋى خارەزمنى بېسىۋالغاندا، ئەبۇ ئەلى ئىبنى سىنا خارەزمدىن خوراسانغا قاچقان. ئۇ خوراساندا سەرسانلىقتا يۈرۈپ، ئاخىر ھەمەدان شەھىرىنىڭ ئەمىرىنىڭ ئوردىسىدا ۋەزىر بولغان. ئەبۇ ئەلى ئىبنى سىنا مىلادىنىڭ 1037 ـ يىلى ئالەمدىن ئۆتكەنگە قەدەر، شەرق پەلسەپىسى تارىخىدا ناھايىتى يۇقىرى قىممەتكە ئىگە بولغان ئەسەر «كىتابۇش شىپا» ۋە مېدىتسىنا ئىلمىگە بېغىشلانغان ئەسەر «تىب قانۇنلىرى» قاتارلىق مەشھۇر ئەسەرلەرنى يېزىپ قالدۇرغان.

ئەبۇ ئەلى ئىبنى سىنانىڭ زامانداشى، مەشھۇر پەيلاسوپ، تارىخ ۋە جۇغراپىيە ئىلمىدىمۇ دۇنياغا تونۇلغان ئالىم ئەبۇرەيھان بىرونىمۇ (973 ـ 1048) قاراخانىيلار دەۋرىدە ئۆتكەن ئەڭ ئۇلۇغ ئالىملارنىڭ بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئەبۇرەيھان بىرونى مىلادىنىڭ 973 ـ يىلى خارەزمنىڭ قەدىمكى پايتەختى قىيات شەھىرى ئەتراپىدىكى «بىرون» دېگەن يېزىدا تۇغۇلغان. ئۇنىڭ بىرونى دېگەن نامىمۇ ئۆزى تۇغۇلغان ئاشۇ يۇرتنىڭ نامى بىلەن باغلانغان. ئەبۇرەيھان بىرونى مىلادىنىڭ 995 ـ يىلى خارەزمنى تاشلاپ كېتىشكە مەجبۇر بولغان. ئۇ خوراسانغا كېلىپ، جورجان ئەمىرى قابۇس ئىبنى ۋاشمگىرنىڭ ئوردىسىدا ئىشلىگەن. بۇ ئۇلۇغ ئالىم 27 ياشقا كىرگەندە، (مىلادىنىڭ 1000 ـ يىلى)، «ئۆتمۈشتىكى ئەجدادلاردىن قالغان يادىكارلىقلار» ناملىق مەشھۇر بىر ئەسەر يازغان. بۇ ئەسەردە «يۇنانلىقلار، رىملىقلار، پارسلار، سوغدلار، خارەزملىقلار، يەھۇدىيلار، مىسىرلىقلار ۋە باشقا خەلقلەرنىڭ ئۆرپ ـ ئادەتلىرى، دىنىي ئېتىقادلىرى توغرىسىدا، ئۇلارنىڭ ماتېماتىكا، ئاسترونومىيە، جۇغراپىيە

ساھەسىدىكى بىلىملىرى توغرىسىدا قىممەتلىك مەلۇماتلار» بەرگەن[1].

ئەبۇ رەيھان بىرۇنى مىلادىنىڭ 1010 ـ يىلى خارەزىمگە كېلىپ، خارەزىم شاھ مۆمىنىنىڭ سارىيىدا ئىشلەيدۇ. ئۇ شۇ چاغدا، ئەبۇ ئەلى ئىبنى سىنا بىلەن تونۇشىدۇ. ئەبۇ رەيھان بىرۇنى ئۆز تەجرىبىسىگە ۋە قەدىمكى ئىلىم ئۇتۇقلىرىغا ئاساسلىنىپ، ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئىلىملەرنىڭ خىلمۇ خىل تارماقلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بىر يۈز ئەللىكتىن ئارتۇق ئەسەر يازىدۇ. ئۇنىڭ يەر شارىنىڭ ئۆز ئوقى ئەتراپىدا ئايلىنىشى توغرىسىدا ئېيتقان پىكرى ئەينى ۋاقىتتا ئىلىم ـ پەن دۇنياسىدا چوڭ يېڭىلىق بولغانىدى.

سۇلتان مەھمۇد غەزنەۋى مىلادىنىڭ 1017 ـ يىلى خارەزىمنى بېسىۋالغاندىن كېيىن، ئەبۇ رەيھان بىرۇنىنى خارەزىمدىن غەزنىگە ئەكېتىدۇ. ئۇلۇغ ئالىم مىلادىنىڭ 1048 ـ يىلى غەزنىدە ئالەمدىن ئۆتىدۇ.

قاراخانىيلار دەۋرىدە ئۆتكەن ئەڭ ئۇلۇغ شائىرلارنىڭ بىرى تاجىك ۋە ئىران خەلقلىرىنىڭ ئۇلۇغ شائىرى ئوبۇلقاسىم فىردەۋسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئوبۇلقاسىم فىردەۋسى (مىلادىنىڭ 934 ـ يىلى تۇغۇلۇپ مىلادىنىڭ 1020 ـ يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن) 30 يىل يۈرەك قېنىنى سەرپ قىلىپ دۇنياغا مەشھۇر بولغان «شاھنامە» ناملىق داستانىنى يازغان.

غەزنەۋىلەر سۇلتانلىقىنىڭ مەشھۇر سۇلتانى مەھمۇد غەزنەۋى غەزنىدىكى ئوردىسىغا شۇ زاماندىكى ئەڭ مەشھۇر پەيلاسوپلار، شائىرلار، ئاسترونوملار، يازغۇچىلارنى يىغقانىدى. ئوبۇلقاسىم فىردەۋسى سۇلتان مەھمۇد غەزنەۋىنىڭ ئوردىسىدىكى شائىرلارنىڭ ئەڭ مەشھۇرى، ئەڭ تالانتلىقى ئىدى.

سۇلتان مەھمۇد غەزنەۋى مىلادىنىڭ989 ـ يىلى (بۇ چاغدا ئۇنىڭ ئاتىسى سەبۇق تېكىن پادىشاھ ئىدى) ئوبۇلقاسىم فىردەۋسىگە «شاھنامە» نى يېزىپ چىقىشنى تاپشۇرغان. ئۇ فىردەۋسىگە «شاھنامە» داستانىنىڭ ھەر ئىككى قۇرىغا بىر دىنار بېرىدىغانلىقى توغرۇلۇق ۋەدە بەرگەن. 55 ياشقا كىرىپ قالغان ئۇلۇغ شائىر فىردەۋسى 120 مىڭ مىسرا شېئىر بىلەن تاماملانغان «شاھنامە» داستانىنى 80 يېشىدا (25 يىل ۋاقىت كەتكەن) يېزىپ بولغان. بەزى سەۋەبلەرگە كۆرە، سۇلتان مەھمۇد غەزنەۋى ۋەدىسىگە ۋاپا قىلمىغان، فىردەۋسىگە بېرىشكە تېگىشلىك 25 مىڭ فوند ـ ستېرلىڭ ئالتۇن قىممىتىگە تەڭ كېلىدىغان

(1) «ئۆزبېكىستان س س ر تارىخى» ئۆزبېكچە I توم 297 ـ بەت.

www.uyghurkitap.com

ئالتۇن دىنار ئورنىغا كۈمۈش دىنار بەرگەن. بۇ ئىشتىن قاتتىق غەزەپلەنگەن فىردەۋسى «سۇلتان مەھمۇدقا ھەجۋىي» ناملىق بىر شېئىر يېزىپ، ئۇنى رەسۋا قىلغان. خاتىرىلەرگە قارىغاندا، شېئىرنى ئوقۇغان سۇلتان مەھمۇد غەزنەۋى تەختتە ھوشىدىن كېتىپ ئۆگدىسىگە يىقىلىپ چۈشكەنىكەن. ئۇ ھوشىغا كېلىپ، فىردەۋسىنى تۇتقان يەردە دارغا ئېسىش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈرگەن؛ لېكىن بۇ چاغدا فىردەۋسى ئىراننىڭ غەربىي قىسمىغا قېچىپ كەتكەن بولۇپ، ئاللىبۇرۇن يوشۇرۇنۇپ بولغانىدى.

كۆنلەرنىڭ بىرىدە، سۇلتان مەھمۇد غەزنەۋى «شاھنامە» نى تولۇق ئوقۇپ چىققان ۋە قىلمىشىغا پۇشايمان قىلىپ، فىردەۋسىنى رازى قىلىش ئۈچۈن، بىرىشكە تېگىشلىك ئالتۇن دىنارنى ھېسابلاپ چىقىپ، ئالتۇننى تۆگىلەرگە يۈكلىتىپ، ئۇنى ئىراندىكى تۇس شەھىرىگە ئەۋەتكەن. سۇلتان مەھمۇدنىڭ ئادەملىرى تۇسقا كەلگەندە، ئوبۇلقاسىم فىردەۋسى (1020 ـ يىلى) نىڭ جەسىتى سېلىنغان جىنازا قەبرىستانلىققا قاراپ يول ئالغانىكەن.

«شاھنامە» داستانىدا: تاجىك ۋە ئىران خەلقلىرىنىڭ 5000 يىللىق تارىخى (ئەپسانىۋى ۋە ھەقىقىي تارىخىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) بەدىئىي تىل، بەدىئىي ئوبرازلار ئارقىلىق بايان قىلىنغان.

فىردەۋسى «شاھنامە» دە، بىر تەرەپتىن، تاجىك ۋە ئىران خەلقلىرىنىڭ قەدىمكى چاغدىن تارتىپ (مىلادىدىن 3200 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ، مىلادىنىڭ 651 ـ يىلىغىچە) تۈرلۈك خەلقلەر (تۇرانلار، يۇنانلىقلار، ئارشاكلار، ئاق ھونلار، كۆك تۈركلەر ۋە ئەرەبلەر) نىڭ ئىران ۋە ئوتتۇرا ئاسىياغا قىلغان يۈرۈشلىرى مەزگىلىدىكى تارىخىنى، رۇستەم قاتارلىق ئىران قەھرىمانلىرىنىڭ يات خەلقلەرنىڭ تاجاۋۇزىغا ۋە زومىگەرلىكىگە قارشى ئېلىپ بارغان كۈرەشلىرىنى تەسۋىرلەپ، خەلقلەرنىڭ تارىخىي ۋەقەلەرگە بولغان قاراشلىرى بىلەن ئۇلارنىڭ غايىسى، ئارزۇ ـ ئارمانلىرىنى ئەكس ئەتتۈرگەن بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن، ئىراننىڭ ئەھمانلار، ساسانىلار قاتارلىق سۇلالىلەرنىڭ قوشنا ئەللەرگە قىلغان تاجاۋۇزچىلىق ھەرىكەتلىرىنىمۇ بايان قىلغان.

«شاھنامە» داستانىنىڭ مەزمۇنىنى ئاساسەن ئىككى قىسمىغا بۆلۈپ چۈشەندۈرۈش مۇمكىن:

1. ئەپسانىۋى قىسمى، مىلادىدىن 3200 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ

مىلادىدىن 780 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە بولغان 2400 يىلنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

«شاھنامە» نىڭ ئەپسانىۋى قىسمىدا، ئەپسانىۋى دۆلەتلەر (پىشدادىلەر، كىيانىلەر سۇلالىرى) دەۋرىدىكى چوڭ ۋەقەلەر، ئەپسانىۋى پادىشاھلاردىن، كىيامۇرس ئادەم، ھوشاڭ، تاخمۇراس، جەمشىد (بۇلار پىشدادىلەر سۇلالىسىنىڭ پادىشاھلىرى)، كەيقۇباد، كەيكاۋۇس، كەيخىسراۋ، لەھراسىپ، گوشتاسىپ (بۇلار كىيانىلەر سۇلالىسىنىڭ پادىشاھلىرى) لەرنىڭ ۋە ئەپسانىۋى زالىم پادىشاھ زوھاكنىڭ بېشىدىن كەچۈرگەنلىرى، ئەقىللىق، باتۇر تۆمۈرچى كاۋىنىڭ زوھاكقا قارشى ئېلىپ بارغان كۈرەشلىرى، باش قەھرىمان رۇستەمنىڭ باتۇرلۇقلىرى تەسۋىرلىنىدۇ.

«شاھنامە» دىكى تۆمۈرچى كاۋى خەلقلەرنىڭ زالىملارغا قارشى ئېلىپ بارغان كۈرەشلىرىنىڭ باش ۋەكىلى سۈپىتىدە يارىتىلغان ئىجابىي ئوبراز بولغان بولسا، ئىككى دولىسىدا ئىككى يىلان بېشىنى كۆتۈرۈپ تۇرىدىغان زوھاك زالىم، قانخور، باسقۇنچى قارا كۈچلەرنىڭ ۋەكىلى بولغان سەلبىي ئوبراز بولغان. «شاھنامە» دىكى باش قەھرىمان رۇستەم بولسا، ئىران خەلقلىرىنىڭ باسقۇنچىلارغا قارشى ئېلىپ بارغان كۈرەشلىرىدە مەيدانغا چىققان نۇرغۇن قەھرىمانلارنىڭ تىپى سۈپىتىدە يارىتىلغان ئىجابىي قەھرىماننىڭ ئوبرازى.

2. «شاھنامە» نىڭ ھەقىقىي تارىخىي ۋەقەلەر، ئەمەلىيەتتە ئۆتكەن تارىخىي شەخسلەرنىڭ پائالىيەتلىرىدىن تەركىب تاپقان ئىككىنچى قىسمى، 1400 يىلدىن (مىلادىدىن 870 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىنىڭ 651 ـ يىلىغىچە بولغان) كۆپرەك ۋاقىتنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ مەزگىلدە ئىراندا ئەھمانىلار سۇلالىسى، ماكېدون يۇنان ھۆكۈمرانلىقى (مىلادىدىن 330 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىدىن 250 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە)، ئارشاكلار سۇلالىسى (مىلادىدىن 250 يىل بۇرۇنقى چاغدىن مىلادىنىڭ 224 ـ يىلىغىچە)، ساسانىلار سۇلالىسىدىن ئىبارەت تۆت سۇلالە ھۆكۈم سۈرگەن.

«شاھنامە» دە، ئەھمانىلار سۇلالىسى دەۋرىدە يۈز بەرگەن مۇھىم ۋەقەلەردىن ئەجدادلىرىمىز بولغان تۇرانىلار بىلەن ئىران ئارىسىدا بولۇپ ئۆتكەن ئۇرۇشلار، ئىسكەندەرنىڭ ئىراننى بېسىۋېلىشى مۇھىم ئورۇننى ئىگىلىگەن. بۇ قىسىمدا بولۇپمۇ قەھرىمان بوۋىمىز ئالىپ ئەرتۇڭانىڭ ئىران ئەھمانىلار سۇلالىسىگە قارشى ئېلىپ بارغان كۈرەشلىرى ئالاھىدە ئورۇندا تۇرىدۇ.

ئۇيغۇر شائىرى يۈسۈپ خاس ھاجىپ كىچىك چېغىدىلا «شاھنامە» نى

پىششىق ئۆگەنگەنىدى، ئۇ «قۇتادغۇبىلىك داستانىدا ئالىپ ئەرتوڭا توغرىسىدا مۇنداق دەپ يازغان:

276. بۇ تۇرك بەگلىرىگە سىلىنسا نەزەر،
جاھان بەگلىرىنىڭ ياخشىسى شۇلار.
277. بۇ تۇرك بەگلىرىدىن ئىپتى بەلگىلىك،
توڭا ئالىپ ئەر ئىدى بەختى بەلگىلىك.
278. ئىلىمدە بۈيۈك، كۆپ پەزىلەتلىك دىلى،
بىلىملىك، ئەقىللىق، خەلقنىڭ خىلى.
279. ئىدى ئۇ مەردانە، زىرەك ئەر ئوغلان،
دۇنياغا زىرەكلەر بولۇر ھۆكۈمران.
280. تاجىكلار ئۇنى دەيدۇ ئەفراسىياپ،
ئەفراسىياپ تۇتتى ئەلنى يەك شىمايلاپ.
تاجىكلار كىتابتا پۈتۈپتۇ ئۇنى،
كىتابقا پۈتمىسە كىم ئۇققاي ئۇنى.

ئەھمانىلارنىڭ پادىشاھلىرى ئوتتۇرا ئاسىياغا كۆز ئالايتىپ، تۇرانلارغا كۆپ قېتىم ھۇجۇم قىلغان. ئەجدادلىرىمىز ئۆزىنىڭ مۇستەقىللىقىنى قوغداش ئۈچۈن قەھرىمان بوۋىلىرىمىز، تۇر، پىشەك، ئالىپ ئەرتوڭا، ئارجاسىپلارنىڭ يېتەكچىلىكىدە باسقۇنچىلارغا قارشى قانلىق ئۇرۇشلارنى ئېلىپ بارغان.

فىردەۋسىنىڭ «شاھنامە» داستانى دۇنيا ئەدەبىياتى، خۇسۇسەن ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىياتىغا ناھايىتى كۈچلۈك تەسىر كۆرسەتكەن.

«شاھنامە» نى ئۆگىنىش يالغۇز تاجىك ۋە ئىران خەلقلىرىنىڭ، شۇنداقلا ئۇنىڭغا قوشنا بولغان خەلقلەرنىڭ قەدىمكى تارىخىنى، دىنىي ئېتىقادىنى، ئۆرپ - ئادەتلىرىنى بىلىشتە مۇھىم بولۇپلا قالماستىن، ئەڭ مۇھىمى بىزنىڭ قەدىمكى ئەجدادلىرىمىزنىڭ تارىخىنى بىلىشتىمۇ ناھايىتى چوڭ ئەھمىيەتكە ئىگە.

يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان، فارابى، ئەبۇ ئەلى ئىبنى سىنا، ئەبۇ رەيھان بىرونى، ئوبۇلقاسىم فىردەۋسىلەردىن باشقا، قاراخانىيلار دەۋرىدە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ دانىشمەن ئوغلانلىرىدىن يۈسۈپ خاس ھاجىپ، مەھمۇد كاشغەرىلەر ھەم دۇنياغا

مەشھۇر بولدى. «قۇتادغۇ بىلىك» داستانى بىلەن «تۈركىي تىللار دىۋانى» بۇ ئىككى ئۇلۇغ ئەسەر قاراخانىيلار دەۋرىدىكى مەدەنىيەتنىڭ يۈكسەك دەرىجىگە تەرەققىي قىلغانلىقىنىڭ ئالامىتى بولدى.

ئەدەبىي ئويغىنىش دەۋرى

قاراخانىيلار دەۋرىدە ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى ئىچىدىن يېتىشىپ چىققان ئەقىللىق، تالانتلىق، ئەخلاقلىق ئالىم ۋە دانىشمەنلەردىن بولغان فارابى، يۈسۈپ خاس ھاجىپ، مەھمۇد كاشغەرى، ئەبۇ رەيھان بىرۇنى، ئەبۇ ئەلى ئىبنى سىنا، ئوبۇلقاسىم فىردەۋسىلەرنىڭ تۆھپىلىرى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى «ئەدەبىي ئويغىنىش دەۋرى» نىڭ ياۋروپادىن بىر نەچچە ئەسىر بۇرۇن ۋۇجۇدقا كەلگەنلىكىدىن دېرەك بەردى.

ياۋروپادىكى «ئەدەبىي ئويغىنىش دەۋرى» XIV ئەسىردىن XVI ئەسىرگىچە بولغان مەزگىلدە بولغان بۇرژۇئازىيىنىڭ فېئودالىزمغا قارشى مەدەنىيەت ھەرىكىتى ئىدى. ياۋروپادىكى ئويغىنىش ئەڭ ئاۋۋال ئىتالىيىدىن باشلاندى. كېيىن باشقا دۆلەتلەرگە كېڭەيدى. شۇ چاغدا، شەھەرلەردىكى تاۋار ئىقتىسادىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، فېئوداللىق جەمئىيەتنىڭ ئىچكى قىسمىدا قەدەممۇ قەدەم كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتى شەكىللەندى. مەدەنىيەت جەھەتتە بولسا، يېڭىدىن گۈللەنگەن بورژۇئازىيە سىنىپىنىڭ مەنپەئىتى بىلەن تەلەپلىرى ئۆز ئەكسىنى تاپتى. يېڭىدىن باش كۆتۈرگەن بۇرژۇئازىيىنىڭ ئالىملىرى جەمئىيەتتە يۇنان بىلەن رومانىڭ مەدەنىيىتىنى گۈللەندۈرۈش ھەرىكىتىنى قوزغىدى. ئۇلار، كلاسسىك مەدەنىيەتتىن ئوزۇق ئېلىپ، بۇرژۇئازىيىنىڭ يېڭى مەدەنىيىتىنى يارىتىپ، كاپىتالىزمنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن يول ئاچتى. شۇنىڭ ئۈچۈن ياوروپادىكى فېئودالىزمغا قارشى ئىدىيە بىلەن سۇغىرىلغان مەدەنىيەت ھەرىكىتى «ئەدەبىيات ـ سەنئەتنىڭ ئويغىنىش ھەرىكىتى» دەپ ئاتالدى. مانا شۇ ئويغىنىش ھەرىكىتىگە ئاساس سالغۇچىلار، ياۋروپالىقلارنىڭ تىلىدا «گۇمانىستلار» («گۇمانىستلار» سۆزى لاتىنچە سۆز بولۇپ، «ئىنسانپەرۋەرلەر» دېگەن مەنىدە) دەپ ئاتالدى. «گۇنانىستلار» ئادەمنى ھۆرمەتلەش، ئادەمگە غەمخورلۇق قىلىش، «ئادەم» نى مەركەز قىلىش دەيدىغان گۇمانىزم ئىدىيىسىنى تەشەببۇس قىلدى. ئۇچۇق ئېيتقاندا، «گۇنانىستلار» ئادەمنىڭ ئىدىيىسىنى، ھېسسىياتىنى، ئەقىل ـ پاراستىنى خىرستىئان

ئىبادەتخانىلىرىنىڭ ئىلاھىيەتچىلىك ئاسارىتىدىن ئازاد قىلىشنى تەلەپ قىلدى. شۇ چاغدا، «گۇمانىستلار» نىڭ روھلاندۇرۇشى ئارقىلىق ئىتالىيىدە فېئودالىزمغا قارشى بىر تۈركۈم باتۇرلار مەيدانغا چىقتى. مەسىلەن: شائىرلاردىن فىلورونسىيىلىك دانتى (مىلادىنىڭ 1265 ـ يىلى تۇغۇلۇپ، 1321 ـ يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن) «ئىلاھ كۈيى» ناملىق مەشھۇر ئەسەرنى يازدى. «ئىلاھ كۈيى»، «پىلسىرات» (قىل كۆۋرۈك)، «دوزاخ»، «جەننەت» قاتارلىق ئۈچ قىسىمدىن تەركىب تاپقان بولۇپ، ئوتتۇرا ئەسىردىكى خرىستىئان دىنىنى پاش قىلغانىدى. «ئىلاھ كۈيى» دۇنيا ئەدەبىياتى تارىخىدا ناھايىتى مۇھىم ئورۇن تۇتىدىغان ئۇلۇغ ئەسەر بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ياۋروپانىڭ «ئويغىنىش» دەۋرىدە ئۆتكەن ئەدىبلەردىن شائىر پېتراركا (1304 ـ 1374)، يازغۇچى بوكاچچىئو (1313 ـ 1375) لار ئالاھىدە ئورۇندا تۇرىدۇ. مۇتەپەككۇر شائىر پېتراركا ئاجايىپ تەسىرلىك لىرىك شېئىرلارنى يازغان بولسا، يازغۇچى بوكاچچىئو ئۆزىنىڭ «دىكامىرون» («ئون كۈن» دېگەن مەنىدە) دېگەن ھېكايىلەر توپلىمىدا، خرىستىئان پوپلىرى بىلەن مۇناخلارنىڭ يۈزسىزلىكىنى ھەم ئالدامچىلىقى بىلەن ھىيلىگەرلىكىنى پاش قىلدى.

«گۇمانىستلار» دىن يەنە، رەسسام، ھەيكەلتاراش، مۇزىكانت، شائىر، ئىنژېنېر لىئوناردو داۋىنچى (1452 ـ 1519)، مىكىل ئاندژىلو، رافائىل (1475 ـ 1564) ۋە نىكولاي كوپېرنىست (1473 ـ 1543)، برونو (1548 ـ 1600)، گالىلېي (1564 ـ 1646) قاتارلىق مەشھۇر ئالىملار ئۆتكەن.

ئۇلار فېئوداللىق تۈزۈمگە قارشى كەسكىن كۈرەشلەر ئىچىدە، نۇرغۇنلىغان قىممەتلىك ئەسەرلەرنى يارىتىپ، يېقىنقى زاماندىكى رېئالىستىك ئەدەبىيات ـ سەنئەت ۋە تەبىئىي پەننىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن مۇستەھكەم ئاساس سالدى. بۇ توغرىدا ئېنگېلس: «بۇ ئەزەلدىن تارتىپ ئىنسانىيەت بېشىدىن كەچۈرۈپ باقمىغان بىر قېتىملىق ئەڭ ئۇلۇغ ئىلغار ئۆزگىرىش بولدى» دېگەنىدى.

دېمەك، ياۋروپانىڭ «ئەدەبىي ئويغىنىش دەۋرى» مىلادى XIV ئەسىردە باشلانغان بولسا، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ مەدەنىيەتتە ئويغىنىش دەۋرى قاراخانىيلار ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا (XI ئەسىردە) مەيدانغا كەلگەنىدى. بۇ ئويغىنىش دەۋرىنىڭ ئىلغار ئىدىيىلىرى يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىدا ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ

قاراخانىيلار دەۋرىدىكى شانلىق مەدەنىيەتنىڭ كۆزگە كۆرۈنگەن ئاتاقلىق نامايەندىلىرىدىن بىرى بولغان يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇ بىلىك» داستانى بىلەن مەھمۇد كاشغەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» ئوتتۇرا ئەسىردە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ مەدەنىيەت ئاسمىنىدا بالقىپ چىققان مەڭگۈ چاقناپ تۇرىدىغان بىر جۈپ يورۇق يۇلتۇزغا ئوخشايدۇ.

قاراخانىيلارنىڭ قاغانى بايتاش (مۇسا) نىڭ ۋاقتىدا بالاساغۇندىكى ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىغا كىرگەنىدى. بۇ دەل مىلادىيىنىڭ 960 - يىلىغا توغرا كېلىدۇ. مانا شۇ ۋەقەدىن 58 يىل كېيىن، مىلادىيىنىڭ 1018 - يىلى بالاساغۇندان يۈسۈپ دۇنياغا كۆز ئاچقانىدى. يۈسۈپنىڭ ئاتا - ئانىسى ئوغلىنى ئوبدان تەربىيىلەشكە كۆڭۈل بولدى. يۈسۈپ ئوقۇش يېشىغا توشقاندىن باشلاپ تىرىشىپ ئوقۇدى. يۈسۈپ ئۆز ئانا تىلى (ئۇيغۇرچىدىن) باشقا ئەرەبچە، پارسچە تىللارنى ناھايىتى پۇختا ئۆگەندى. فىردەۋسىنىڭ «شاھنامە» سىنى فارابىنىڭ ۋە ئەبۇ ئەلى ئىبنى سىنانىڭ ئەرەب تىلىدا يېزىلغان پەلسەپىۋى ئەسەرلىرىنى ئوقۇدى. ئىسلام ئەقىدىلىرىگە دائىر بىلىملەرنى، ئەجدادلارنىڭ قالدۇرۇپ كەتكەن پەند - نەسىھەتلىرىنى، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنى، ئەپسانە ۋەرىۋايەتلەرنى، دۆلەت توغرىسىدىكى تەلىماتلارنى، پەلسەپە، بۇددىزم ئەخلاقنامىلىرىنى، ماتېماتىكا، ئاسترونومىيە، تېبابەتچىلىك، تەبىرنامە (چۈشكە تەبىر بېرىش قوللانمىسى) لەرنى ئۆگەندى. ئوقيا ئېتىش، ئوۋچىلىق، قۇشچىلىق (ئوۋ قۇشلىرىنى ئۆگىتىش) قاتارلىق ئەمەلىي بىلىملەرنى ئىگىلىدى. بۇنىڭدىن تاشقىرى شاھمات ئويناش، تەنتەربىيە تۈرلىرى قاتارلىقلارنىمۇ نەزەردىن چەتتە قويمىدى. يۈسۈپ بولۇپمۇ پەلسەپە بىلەن ئەخلاققا دائىر بىلىملەرنى ناھايىتى چوڭقۇر ئۆگەندى. ئۇ فارابى، ئەبۇئەلى ئىبنى سىنا قاتارلىق ئۇلۇغ ئىككى پەيلاسوپنىڭ ئىدىيىلىرىگە ۋارىسلىق قىلدى ۋە ئۇنى يۈكسەلدۈردى.

يۈسۈپ قاراخانىيلار دەۋرىدە ئۆتكەن دانىشمەن ئالىملار ئىچىدە ناھايىتى كەڭ، چوڭقۇر، ھەر تەرەپلىمە بىلىمگە ئىگە ئالىم بولغانىدى.

يۈسۈپ يالغۇزلا ئەرەب ۋە ئىران تىلىنى، مەدەنىيىتىنى بىلىپلا قالماستىن، غەربنىڭ كلاسسىك بىلىملىرىنىمۇ، ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى تۈرك دۇنياسىنى ۋە ئۇنىڭ مەدەنىيىتىگە دائىر بىلىملەرنىمۇ چوڭقۇر ئۆگەنگەنىدى.

يۈسۈپ «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىنى بالاساغۇندا يېزىشقا باشلىغان بولۇپ، 1068 - يىلى قاراخانىيلارنىڭ پايتەختى قەشقەرگە كەلگەندىن كېيىن، قەشقەردە يېزىشنى داۋاملاشتۇرۇپ داستاننى بىر يىلدىن كېيىن (1069 - يىلى) يېزىپ تاماملىغان ۋە «داستان» نى شۇ يىلى شەرقىي قاراخانىيلارنىڭ ئورۇنباسار قاغانى ئۇبۇلھەسەن تاۋغاچ بوغراخانغا تەقدىم قىلغان. «قۇتادغۇ بىلىك» داستانى ئارقىلىق يۈسۈپنىڭ دانىشمەن، تالانتلىق، ئالىي پەزىلەتلىك، ئەقىللىق ئادەم ئىكەنلىكىنى بىلگەن ئۇبۇلھەسەن تاۋغاچ بوغراخان، ئۇنىڭغا: خاس ھاجىپلىق ئۇنۋانىنى بېرىپ ئۇنى ساراي ۋەزىرلىكىگە تەيىنلىگەن.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ 1069 - يىلى ساراي ۋەزىرلىكىگە تەيىنلەنگەندە، يېشى ئەللىكتىن ئۆتۈپ قالغانىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ قېرىپ ئاجىزلاپ قالغانلىقى توغرىسىدا «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىدا مۇنداق دەپ يازىدۇ:

364. قىرىقتىن ئۆتسە كىمنىڭ تىرىكلىك يىلى،
ۋىدالاشتى ئۇنىڭدىن يىگىتلىك تىلى.
365. تەگكۈزدى ماڭا قولىنى ئەللىك يېشىم،
قوغۇ[1] قىلدى قوزغۇن تۇسىدەك بېشىم.
366. مېنى قىچقىرىپ ئاتمىش دەيدۇ ئۇ كەل!
بارارمەن ئەگەرچە يەتمىسە ئەجەل.
367. ئەگەر تولسا ئاتمىشقا ئادەم يېشى،
كېتىپ زەۋق ئۇنىڭ يازى، بولۇر قىشى.
371. بويۇم ئىدى ئوقتەك، كۆڭۈل ئىدى يا،
كۆڭلۈمنى قىلغۇچە ئوق، بويۇم بولدى يا.
374. كىشەنسىز پۇكۇلدى، ماڭالماس پۇتۇم،
قارايدى - يورۇماس بولۇپ نۇر كۆزۈم.

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ 1069 - يىلى «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىنى شەرقىي قاراخانىيلارنىڭ قاغانى توغرۇل قاراخان (مۇسۇلمانچە ئىسمى مەھمۇدخان) غا تەقدىم قىلماي، ئۇنىڭ ئورۇنباسارى بولغان ئۇبۇلھەسەن تاۋغاچ بوغراخانغا تەقدىم

(1) قوغۇ ئاق قۇ.

قىلغانلىقىنى نېمە دەپ چۈشەندۈرۈش كېرەك؟

مىلادىنىڭ 1058 ـ يىلى شەرقىي قاراخانىيلارنىڭ قاغانى ئىبراھىم ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، سۇلايمان ئارسلانخاننىڭ ئۇكىسى توغرۇل قاراخان قاغان بولغانىدى. سۇلايمان ئارسلانخاننى ئوغلى ئوبۇلھەسەن، «تاۋغاچ بۇغراخان» ئۇنۋانىدا توغرۇل قاراخانغا 16 يىل (مىلادىنىڭ 1058 ـ يىلدىن 1074 ـ يىلىغىچە) ئورۇنباسار قاغان بولدى. يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىنى مىلادىنىڭ 1069 ـ يىلى شەرقىي قاراخانىيلارنىڭ ئورۇنباسار قاغانى ئوبۇلھەسەن تاۋغاچ بۇغراخانغا تەقدىم قىلىشى، ئوبۇلھەسەننىڭ ئىلىم ئەھلىنى سۆيىدىغان، ھۆرمەتلەيدىغان، ئادىل، ئەقىللىق، قابىلىيەتلىك ھۆكۈمدار بولغانلىقى، توغرۇل قاراخاننىڭ بولسا، بىپەرۋا، راھەتپەرەس، ئىلىم ئەھلىگە ئانچە ئېتىبار بەرمەيدىغان ھۆكۈمدار بولغانلىقىدىن بولغان.

توغرۇل قاراخان مىلادىنىڭ 1074 ـ يىلى ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغلى توغرۇل تېكىن ئىككى ئاي قاغانلىق تەختتە ئولتۇردى. ئۇنىڭ ئورنىنى ئالغان ئوبۇلھەسەن شەرقىي قاراخانىيلارغا 30 يىل (مىلادىنىڭ 1074 ـ يىلىدىن 1103 ـ يىلىغىچە) چوڭ قاغان بولدى. مانا شۇ مەزگىلدە، ئۇ، تاۋغاچ بۇغراخان ئۇنۋانىدا ئەمەس، ھارۇن بۇغراخانII ئۇنۋانىدا ئاتالدى.

بەللىرى مۈكچىيىپ، كۆزلىرى ئاجىزلاپ، دەرمانسىزلىنىپ قالغان يۈسۈپ خاس ھاجىپ ھارۇن بۇغراخان II نىڭ ۋاقتىدا 1080 ـ يىلى قەشقەردە ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇ قەشقەرنىڭ ھازىرقى پايناپ يېزىسىغا دەپنە قىلىنغان.

«قۇتادغۇ بىلىك» داستانىدا ئالغا سۈرۈلگەن تەرەققىيپەرۋەر پىكىرلەر ئادالەت، بەخت ـ سائادەت، ئەقىل ـ پاراسەت، سەۋر ـ تاقەتنىڭ سىمۋوللىرى قىلىپ ئېلىنغان كۈن تۇغدى (پادىشاھ)، ئاي تولدى (ۋەزىر)، ئوكدۇلمىش (ۋەزىرنىڭ ئوغلى)، ئۇدغۇرمىش (ۋەزىرنىڭ قېرىندىشى) قاتارلىق تۆت كىشىنىڭ ئۆز ئارا قىلىشقان سۆھبىتى ئارقىلىق بايان قىلىنغان.

«قۇتادغۇ بىلىك» ئىلىم ـ پەننىڭ پۈتۈن تۈرلىرىنى دېگۈدەك ئۆز ئىچىگە ئالغان مۇكەممەل بىر قامۇس ھېسابلىنىدۇ.

دۇنيا ئەدەبىياتى نۇقتىسىدىن قارىغاندا؛ «قۇتادغۇ بىلىك» داستانى تېما جەھەتتىن «نەسىھەتنامە»، «ئىلمىي ھېكمەت»، «ماقال ـ تەمسىلنامە»، «سىياسەتنامە»، «دۆلەت تۇغرىسىدىكى تەلىمات»، «ئۇتوپىيە»، «شاھزادىلەرنىڭ

www.uyghurkitap.com

جاھاننامىسى» قاتارلىق تۈرلەرگە مەنسۇپ.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ، «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىدا: دۆلەتنى ئەقىللىق بىلىملىك، ئەخلاقلىق، قابىلىيەتلىك ئادەملەرنىڭ يېتەكچىلىكىدە قانۇن (ئادالەتنى ئاساس قىلغان) ئارقىلىق ئىدارە قىلىشنى تەشەببۇس قىلغاندىن تاشقىرى قىلىچ (ھەربىي كۈچ) ئارقىلىق باشقۇرۇشنىمۇ ئالغا سۈردۇ.

286. قىلىچ بىلەن كەسسۇن ياۋنىڭ بويىنىنى،
قانۇن بىلەن تۈزسۇن ئېلى - خەلقىنى.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ، دۆلەتنى باشقۇرۇشقا ياخشى ئادەملەرنى قەدىرلەپ، ئۇلارنىڭ ئورنىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشنى، يامان ئادەملەرنى دۆلەت ئىشىغا ئارىلاشتۇرماسلىقنى ئالاھىدە تەكىتلەيدۇ. ئۇنداق بولمىغاندا، دۆلەتنىڭ زاۋاللىققا يۈز تۇتىدىغانلىقىنى ئەسلىتىپ ئۆتىدۇ:

1455. ئەزىزلەپ ياخشىنى كۆتۈر يۇقىرى،
يامانغا بەرمە ئىش، قىل ئەلدىن نېرى.
ئەگەر بەگ ياماننى يېقىن يولىتۇر،
ئۇر نامى ۋە دۆلەت ئىشى بۇزۇلۇر.

«قۇتادغۇ بىلىك» داستانى ئۇيغۇرلارنىڭ ئوتتۇرا ئەسىردىكى تارىخىنى، غايىۋى دۆلەت توغرىسىدىكى كۆز قاراشلىرىنى، تىلىنى، دۆلەت تۈزۈلۈشىنى، ھەربىي تۈزۈمىنى، قانۇنچىلىقىنى، پەلسەپىۋى كۆز قاراشلىرىنى، قاراخانىي ھۆكۈمرانلىرىنىڭ جەمئىيەتتىكى تۈرلۈك تەبىقىلەرگە قارىتا تۇتىدىغان سىياسەتلىرىنى، ئۇيغۇرلارنىڭ ئاسترونومىيە ئىلمى بويىچە ئېرىشكەن ئۇتۇقلىرىنى تەتقىق قىلىشتا تېپىلغۇسىز، ناھايىتى قىممەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقى ھېسابلىنىدۇ.

كىلاۋدى پىتولىمى: «يەر شار شەكلىدە، يەر ئالەمنىڭ مەركىزى (ئوتتۇرىسى)، شۇنىڭ ئۈچۈن كۈن ۋە يۇلتۇزلار بىلەن پىلانېتلارنىڭ ھەممىسى يەر ئەتراپىدا ئايلىنىدۇ» دەپ ھېسابلايتتى. يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئەنە شۇنداق چۈشەنچىدە

بولسىمۇ ئۇنىڭ بۇنداق كۆز قارىشى ئۇ ياشىغان زاماندىكى ئىلاھىيەتچىنىڭ كۆز قارىشىدىن ئىلغار ئىدى.

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئالەم سىستېمىسىدىكى جىسىملار توغرىسىدىكى كۆز قارىشىنىڭ خېلى ئىلغارلىقىنى، ئۇنىڭ ئاي توغرىسىدا بەرگەن بايانى ئىسپاتلايدۇ. يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىدا مۇنداق دەپ يازىدۇ:

137. بۇلاردىن تۆۋەنرەكتە يالجىق[1] تۇرۇر،
قۇياشقا ئۇدۇل باقسا تولۇن بولۇر.
731. ئاي ئاۋۋال تولسىمۇ كىچىك تۇغۇلۇر،
كۈندىن - كۈن چوڭىيىپ يۇقىرى چىقۇر.
133. تولۇپ ئاي ئېگىزگە ئۆرلىگەچ كېيىن،
كېمىيىپ ئاستا، ھۆسنى كېتەر يۈزىدىن.
134. يورۇقى ئاز - ئازدىن يەنە يوقىلۇر،
تۇغۇلۇپ كىچىك ئۇ، قايتىدىن تولۇر.

قەدىمكى زاماندا ئۆتكەن يۇنان پەيلاسوپى پىلاتون (مىلادىدىن 429 يىل بۇرۇن تۇغۇلۇپ، مىلادىدىن 347 يىل بۇرۇن ئالەمدىن ئۆتكەن) ئوبيېكتىپ ئىدېئالىست پەيلاسوپ بولۇپ، ئافىنادىكى دېموكراتىك ئېقىمنىڭ ئەشەددىي دۈشمىنى ئىدى. پىلاتوننىڭ پەلسەپىسى كېيىنكى ئەسىردە غەربتىكى بارلىق ئىدېئالىستىك پەلسەپىنىڭ ئاساسىغا ئايلىنىپ قالدى. پىلاتون، «غايىۋى دۆلەت» ناملىق ئەسەر يازغانىدى. ئەسەردە ئاقسۆڭەك قۇلدارلارنىڭ دىكتاتورىسى ماختالغان. پىلاتون «غايىۋى دۆلەت» تە پۇتۇن ئادەملەرنى ئۈچ تەبىقىگە پەيلاسوپلار، ھەربىيلەر، ئەمگەكچىلەرگە بۆلىدۇ. پىلاتوننىڭ قارىشىچە، پەيلاسوپلار ئالتۇندىن، ھەربىيلەر كۈمۈشتىن، ئەمگەكچىلەر تۆمۈردىن يارالغان بولۇپ، پەيلاسوپلار دۆلەتنى ئىدارە قىلىشقا يارالغانمىش، ھەربىيلەر بولسا، پەيلاسوپلارنى قوغدىغۇچىلار، ئەمگەكچىلەر ئەمگەك قىلىپ، پەيلاسوپلار بىلەن ھەربىيلەرنى باققۇچى قۇللاردىن ئىبارەت ئىمىش.

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىدا دۆلەت توغرىسىدا

(1) يالجىق ئاي.

www.uyghurkitap.com

ئۇتتۇرىغا قويغان كۆز قارىشى، پىلاتوننىڭ دۆلەت توغرىسىدىكى كۆز قارىشىغا تۈپ ئاساسىدىن قارىمۇ قارشى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئۆز زامانىسىغا پارىشا ناھايىتى ئىلغار، ئەقىلگە مۇۋاپىق قاراش ئىدى.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىدا، دۆلەتنى ئىدارە قىلغۇچىلارنىڭ: بىلىملىك، ئەقىللىق، ئەخلاقلىق، باتۇرلۇقتا ئوخشاش ئېسىل خىسلەتلەرگە ئىگە بولۇشى لازىملىقى، ئۇنىڭ ئەكسىچە، بىلىمسىز، دۆت، ئەخلاقسىز، قورقۇنچاق، زالىملار دۆلەتنى ئىدارە قىلىدىغان بولسا، دۆلەتنىڭ ۋەيران بولىدىغانلىقىنى ئېنىق چۈشەندۈرگەن.

يەنە بىر تەرەپتىن، يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىدا، ئادالەت روھى بىلەن سۇغىرىلغان قانۇن ئارقىلىق دۆلەتنى ئىدارە قىلىشنىڭ مۇھىملىقى، ئاشۇنداق قانۇن ئالدىدا، دۆلەتتىكى كىشىلەرنىڭ كىم بولۇشىدىن قەتئىينەزەر (پادىشاھتىن تارتىپ قۇلغىچە) باپباراۋەر ئىكەنلىكى ئالاھىدە تەكىتلەنگەن.

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ يۇقىرىدىكى كۆز قارىشىدىن قارىغاندا، ئۇنىڭ دۆلەت توغرىسىدىكى ئىدىيىسى ئۆز زامانىسىدىكى ئەنئەنىۋى ئىدىيىلەردىن نەچچە ھەسسە ئۈستۈن بولۇپلا قالماستىن، يېقىنقى زاماندىكى بۇرژۇئازىيە ئىنقىلابى دەۋرىدە ئۆتكەن گۇمانىستلاردىنمۇ ئۈستۈن تۇرىدۇ. مەسىلەن: يۈسۈپ خاس ھاجىپ، «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىدا مۇنداق دەپ يازىدۇ:

1951. ئەقىللىق كېرەك ھەم بىلىملىك كېرەك،
سېخىيلىق كېرەك ھەم سىلىقلىق كېرەك.

1952. بىلىم بىلەن بەگلەر ئېلىن باشلىدى،
ئەقلى بىلەن خەلقنىڭ ئىشىن ئىشلىدى.

1956. بەگ بولسۇن بىلىملىك، ئەقىل ۋە ئويغاق،
ئۆشتۈمتۈت تەگمىگەي دىبسە بىر چاتاق.

1957. كېرەكتۇر ياخشى خۇلۇق، پەزىل مىڭ تومەن،
نامىغا تەگمىسۇن دىبسە داغ بوياق.

1961. بەگ بولغاي خەلق ئۈچۈن جەسۇر، قەھرىمان،
بۇنىڭغا قىلىنۇر چوڭ ئىشلار ھامان.

1983. جۇدا قىلسا كىمنىڭ خۇيىنى يامان،

ئۇنى رەنجىتۇر ئۇقى بىلەن زامان.

1984. ئەگەر بولسا قايىسىسى بەگ خەلقى ناچار،
سۆيۈنچى بولۇر غەم، ئىش تەتۇر ماڭار.

2033. بولاي دىسەڭ ئەلگە ئۇزۇن ھۆكۈمران،
قانۇن تۈز، يۈرگۈز، خەلقنى ئاسرا ھامان.

2034. ئەل ئارتا قانۇن بىلەن، تۈزۈلۈر جاھان،
زۇلۇم بىلەن ئازىيىپ ئەل، بۇزۇلۇر جاھان.

2036. تۈزەپ بەگ كۆڭۈلنى، يۈرگۈزسە قانۇن،
بۇ بەگلىك بۇزۇلماس، ياشار بەك ئۇزۇن.

2038. سۆزى چىن بولسا بەگنىڭ خۇلقى گۈزەل،
ئىشەنگەي، ياخشى كۈن كۆرۈپ ئاڭا ئەل.

3463. ئادىل قانۇن كۆككە بىر تۈۋرۈك ئېرۇر،
بۇزۇلسا ئۇ قانۇن ئاسمان يىقىلۇر.

818. ماڭا تەڭ ئىككىسى قانۇن ئالدىدا،
بۆلەكچە بولماسمەن ھۆكۈم ۋاقتىدا.

809. قىلۇرمەن ئادالەت بىلەن ھەل ئىشنى،
ئايرىماسمەن بەگ ۋە قول دەپ ھېچ كىشنى.

مەھمۇد كاشغەرى

قاراخانىيلار دەۋرىدە مەيدانغا كەلگەن ئۇلۇغ ئەسەرنىڭ يەنە بىرى، ئۇلۇغ تىلشۇناس مەھمۇد كاشغەرى تەرىپىدىن يېزىلغان «تۈركىي تىللار دىۋانى» دۇر.

«تۈركىي تىللار دىۋانى» تىل - ئەدەبىيات، تارىخ، ئەخلاق، ئېتنوگرافىيە، جۇغراپىيە، ھۈنەرۋەنچىلىك، تېبابەت، ئاسترونومىيە قاتارلىق مەزمۇنلاردىكى لىكسىك ئىزاھلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئۇلمەس ئەسەر.

پەقەت «تۈركىي تىللار دىۋانى» دىكى جۇغراپىيىگە دائىر بىرلا پاكىت توغرىسىدا چۈشەنچە بېرىش ناھايىتى مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

مەھمۇد كاشغەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا «تۈركىي خەلقلەر جايلاشقان كەڭ دىيارنى يەر يۈزىنىڭ يۇمىلاقلىقى ئۇقۇمى بويىچە قىياسەن خەرىتە قىلىپ يېزىپ بەرگەن. ئاپتورنىڭ ئۆز تىلى بويىچە دائىرە دەپ ئاتالغان بۇ خەرىتە ئاسىيانىڭ شۇ كەمگىچە يېتىپ كەلگەن ئەڭ مۇكەممەل ۋە ئەڭ قەدىمكى

www.uyghurkitap.com

خەرىتىسىدۇر. بۇنىڭدا، تاغلار، دېڭىز، دەريا ۋە كۆللەر ئادىي ۋە گېئومېترىيەلىك شەكىلدە ئىپادىلەنگەن، مۇھىم شەھەرلەر ۋە قەبىلىلەرنىڭ جايلاشقان ئورۇنلىرى كۆرسىتىلگەن.»[1]

ئىنسان بالىلىرى يەر توغرىسىدا قەدىمكى زاماندىن تارتىپ ھەرخىل تەسەۋۋۇرغا ئىگە ئىدى. ئەڭ قەدىمكى زاماندا ھىندىلار يەرنى دېڭىزدىكى ناھايىتى چوڭ بېلىق كۆتۈرۈپ تۇرىدۇ، دەپ بىلەتتى. مۇقەددەس كىتابلاردا، يەر ياپىلاق، ئۇنى بىر كالا بىر مۈڭگۈزىدە كۆتۈرۈپ تۇرىدۇ، كالا يەرنى تالغان مۈڭگۈزىدىن يەنە بىر مۈڭگۈزىگە يۆتكىگەندە، يەر تەۋرەيدۇ دەپ يېزىلغان.

قەدىمكى يۇنانىستاننىڭ پەيلاسوپى ۋە ماتېماتىكى فىفاگور (مىلادىدىن ئالتە ئەسىر بۇرۇن ئۆتكەن) تۇنجى قېتىم، «يەر يۇمىلاق» دېگەن پىكىرنى ئوتتۇرىغا قويغانىدى. فىفاگوردىن كېيىن، يۇنان پەيلاسوپى ئارىستوتېل يەرنىڭ يۇمىلاقلىقى توغرىسىدا يازغانىدى.

يەرنىڭ يۇمىلاقلىقى توغرىسىدىكى ئۇقۇم ناھايىتى قەدىم زاماندىن تارتىپ پەيدا بولغان بولسىمۇ، XI ئەسىردە ئوتتۇرا ئاسىيادا، ئىسلام ئەقىدىچىلىكى تازا كۈچەيگەن چاغدا، مەھمۇد كاشغەرىنىڭ «دائىرە» دەپ ئاتىغان خەرىتىنى يەرنىڭ يۇمىلاقلىقى ئۇقۇمى بويىچە سىزىشى، ئىلغارلىق بولۇپلا قالماستىن، ناھايىتى چوڭ باتۇرلۇق ئىدى. قاراخانىيلار دەۋرىدە، مۇسۇلمان روھانىيلىرىنىڭ تەسىرى كۈچلۈك بولۇپ، ئۇلار قاراخانىيلارنىڭ ئوردىلىرىدا خېلى چوڭ ھوقۇققىمۇ ئىگە ئىدى. ھەتتا، جاھىل روھانىيلار بىلەن قاراخانى قاغانلىرى ئارىسىدا كەسكىن زىددىيەتمۇ بار ئىدى. مىلادىنىڭ 1095 ـ يىلى جاھىل روھانىيلار غەربىي قاراخانىيلارنىڭ قاغانى ئەھمەدخاننى دىنغا خىلاپلىق قىلدى، دېگەن باھانە بىلەن ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلغان. غەربىي قاراخانىيلارنىڭ قاغانى شەمس ئەلمۇلىك بولسا بۇخارالىق جاھىل روھانىيلاردىن بەزىلەرنى ئۆلتۈرگەنىدى.

ياۋروپادا، XVI ئەسىردىلا، ئۇلۇغ ئاسترونوم كوپېرنىكنىڭ (مىلادىنىڭ 1473 ـ يىلى تۇغۇلۇپ 1543 ـ يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن) يەر يۇمىلاق، كۈننىڭ ئەتراپىدا ۋە ئۆز ئوقى ئەتراپىدا ئايلىنىدۇ، دېگەن قاراشنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئۇنى رەت قىلىپ بولمايدىغان ئىلمىي پاكىتلار ئارقىلىق ئىسپاتلىدى.

مەھمۇد كاشغەرى قاراخانىيلارنىڭ خان جەمەتىدىن كېلىپ چىققان

(1) مەھمۇد كاشغەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى» ئۇيغۇرچە I توم 21 ـ بەت.

شاھزادە ئىدى.« مەھمۇد كاشغەرىنىڭ ‹تۈركىي تىللار دىۋانى› دىكى، ‹تۈرك ئەللىرىنى سامانى ئوغۇللىرىدىن ئالغان بۇۋىلىرىمىز...› دېگەن سۆزىدىن ئۇنىڭ قاراخانىيلارنىڭ خان جەمەتىگە مەنسۇپ ئىكەنلىكى ئوچۇق كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ.»[1]

مەھمۇد كاشغەرى، ساتۇق بۇغراخاننىڭ نەۋرىسى ھارۇن بوغراخان (بۇ ساتۇق بوغراخاننىڭ ئوغلى سۇلايماننىڭ ئوغلى بولىدۇ) ئوغلى يۈسۈپ قادىرخاننىڭ ئەۋرىسى ئىدى. بىز يۈسۈپ قادىرخان (مىلادىنىڭ 1026 ـ يىلىدىن 1032 ـ يىلىغىچە قاغان بولغان) نىڭ بۇغرا تېكىن (سۇلايمان ئارسلانخان)، ياغان تېكىن (مۇھەممەد بۇغراخان)، توغرۇل قاراخان (مەھمۇدخان) قاتارلىق ئۈچ ئوغلى بارلىقىنى تىلغا ئالغانىدۇق. مەھمۇد كاشغەرى بۇۋىسى يۈسۈپ قادىرخاننىڭ ئوتتۇرانچى ئوغلى ياغان تېكىن (مۇھەممەد بوغراخان) نىڭ چوڭ ئوغلى ھۈسەيىننىڭ بالىسى ئىدى. شۇنداق بولغاندا مەھمۇد كاشغەرى ھۈسەيىننىڭ ئاتىسى مۇھەممەد بوغراخاننىڭ نەۋرىسى، يۈسۈپ قادىرخاننىڭ ئەۋرىسى، ھارۇن بوغراخاننىڭ چەۋرىسى، سۇلايمان ئارسلانخان (ساتۇقنىڭ ئوغلى) نىڭ پەي نەۋرىسى، ساتۇق بوغراخاننىڭ كۆكۈن نەۋرىسى بولۇپ چىقىدۇ.

مەھمۇد كاشغەرى مىلادىنىڭ 1030 ـ يىللىرى[2] قاراخانىيلارنىڭ پايتەختى قەشقەرگە قاراشلىق ئوپال دېگەن يۇرتنىڭ ئازىغ كەنتىدە تۇغۇلۇپ، مىلادىنىڭ 1090 ـ يىللىرى 60 نەچچە يېشىدا، ئالەمدىن ئۆتكەن ۋە ئوپالغا دەپنە قىلىنغان.

مەھمۇد كاشغەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا، ئوپالدىن قەشقەرگە بارىدىغان يولدا «مانىكەنت» دېگەن شەھەر بار، دەپ مەلۇمات بەرگەن، «مانىكەنت»، ئۇيغۇرلار مانى دىنىغا ئېتىقاد قىلغاندىن كېيىن، شۇ شەھەرگە قويۇلغان نام. «مانىكەنت» نىڭ خارابىسى ھېلىغىچە توققۇزاقتا ساقلىنىپ كېلىنىۋاتىدۇ. توققۇزاقتىكى «مەنگەن» دېگەن يېزىنىڭ نامى «مانىكەنت» سۆزىنىڭ ئۆزگىرىپ قېلىشى بولسا كېرەك.

مەھمۇد كاشغەرى قاراخانىيلارنىڭ پايتەختى، پۈتۈن شەرق دۇنياسىغا تونۇلغان مەدەنىيەت مەركىزى قەشقەرنىڭ «مەدرىسى ساجىيە» قاتارلىق ئالىي بىلىم يۇرتلىرىدا ئوقۇغان. ئەينى چاغدا، بۇ ئالىي بىلىم يۇرتلىرىدا دۇنياغا تونۇلغان ئۇيغۇر ئالىملىرى دەرس بېرەتتى. مەسىلەن: XI ئەسىردە ئۆتكەن ئۇيغۇر تارىخچىسى،

---

(1) «تۈركىي تىللار دىۋانى» I توم، 14 ـ بەت.

(2) كېيىنكى تەتقىقاتلار مەھمۇد كاشغەرىنىڭ مىلادى 1008 – يىلى تۇغۇلۇپ، 1105 يىلى ئالەمدىن ئۆتكەنلىكىنى مۇئەييەنلەشتۈردى.

ئابدۇجاپپار كاشغەرىنىڭ ئاتىسى ئىمام زاھىت ھۈسەيىن خەلەپ ئوغلى ئۇنى بىلىم يۇرتلىرىدا دەرس ئۆتكەنىدى. مەھمۇد كاشغەرى ئەرەب، پارس تىللىرىنى ئۆز ئانا تىلىدەك مۇكەممەل بىلگەندىن تاشقىرى، گراممatikا، لوگىكا، تارىخ، جۇغراپىيە، ئاسترونومىيە، تېبابەتچىلىك قاتارلىقلارنىمۇ ناھايىتى پۇختا ئىگىلىگەنىدى.

مەھمۇد كاشغەرى مىلادىنىڭ 1057 ـ يىلى قاراخانىيلارنىڭ پايتەختى قەشقەردىكى خان ئوردىسىدا يۈز بەرگەن قانلىق ۋەقەدە ئامان قېلىپ، قەشقەردىن قاچقان ۋە خېلى سەرسانلىقنى بېشىدىن كەچۈرۈپ ئاخىر باغدادقا بارغان.

مىلادىنىڭ 1056 ـ يىلى شەرقىي قاراخانىيلار (1210 ـ 1212) نىڭ قاغانى سۇلايمان ئارسلانخان ئۆز ئۇكىسى مۇھەممەد بوغراخان (مەھمۇد كاشغەرىنىڭ چوڭ دادىسى) تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلىدۇ. مۇھەممەد بوغراخان قاغان بولىدۇ. 15 ئايدىن كېيىن، مۇھەممەد بوغراخان خانلىق تەختىنى چوڭ ئوغلى ھۈسەيىن (مەھمۇد كاشغەرىنىڭ دادىسى) گە ئۆتكۈزۈپ بەرمەكچى بولىدۇ. تەختنى ھۈسەيىنگە ئۆتكۈزۈپ بېرىش مۇراسىمىدىكى زىياپەتتە ھۈسەيىننىڭ ئۆگەي ئانىسى (مۇھەممەد بوغراخاننىڭ كىچىك خانىشى) مۇھەممەد بۇغراخان ۋە ھۈسەيىن قاتارلىق قاغان ۋە شاھزادىلەرنى زەھەرلەپ ئۆلتۈرىدۇ. كىچىك خانىش ئۆز ئوغلى ئىبراھىم تېكىننى (ھۈسەيىننىڭ دادا بىر، ئانا باشقا ئۇكىسى) قاراخانىيلار تەختىگە چىقىرىدۇ. بۇ ۋەقە توغرىسىدا يۇقىرىدىمۇ توختالغانىدۇق. مانا شۇ قانلىق ۋەقەدە ئامان قالغان مەھمۇد كاشغەرى قەشقەردىن قېچىپ دەسلەپ ماۋەرائۇننەھرگە غەربىي قاراخانىيلار تېررىتورىيىسىگە كېلىدۇ. كېيىن باغدادقا بارىدۇ.

مەھمۇد كاشغەرىنى «تۈركىي تىللار دىۋانى» نى يېزىش ئۈچۈن، مىلادىنىڭ 1057 ـ يىلىدىكى قانلىق ۋەقەدىن بۇرۇنلا تۈركىي قەبىلىلەر ياشىغان شەھەرلەر، يېزىلار، دالالارغا بېرىپ ماتېرىيال توپلىغان دېيىش تارىخىي ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. چۈنكى مەھمۇد كاشغەرى بۇ ۋەقەدىن بۇرۇن ئەمدىلا 30 ياشلارغا كىرگەن قىران يىگىت ئىدى. مەھمۇد كاشغەرىنىڭ 1030 ـ يىللىرى تۇغۇلغانلىقىنى نەزەردە تۇتساق، ئۇنى ماتېرىيال توپلاشقا كىرىشتى دېگەن ۋاقىت (مىلادى 1045 ـ يىللىرى) 15 ياش ۋاقتىغا توغرا كېلىدۇ. 15 ياشلىق بالىنىڭ بۇ كىتابنى يېزىشقا ۋە ماتېرىيال توپلاشقا بەل باغلىشى مۇمكىن بولىدىغان ئىش ئەمەس. مەھمۇد كاشغەرىنىڭ قەشقەر ئالىي بىلىم يۇرتلىرىنى تۈگەتكەن ۋاقتىمۇ تەخمىنەن مىلادىنىڭ 1055 ـ يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ. بۇ چاغدا مەھمۇد كاشغەرى، 25 ـ 26 ياشلارغا كىرگەن بولىدۇ. شۇنداقتا، ئۇ ئۆز كىتابى ئۈچۈن ماتېرىيالنى

قەشقەردىن قېچىپ باغدادقا بارغىچە بولغان مەزگىلدە (تەخمىنەن مىلادىنىڭ 1057 ـ يىلىدىن 1071 ـ يىلىغىچە بولغان 14 يىل ئىچىدە) توپلىغان بولىدۇ.

شۇنىمۇ ئېيتىپ ئۆتۈش كېرەككى، بەزى تەتقىقاتچىلار ئېيتقاندەك، مەھمۇد كاشغەرى باغدادقا، قەشقەردىن سەلجۇقىلار ئىمپېراتورى مەلىك شاھقا ياتلىق بولۇپ بارغان تۈركان خاتۇن بىلەن بىللە بارغان ئەمەس. ئىشەنچلىك پاكىتلارغا قارىغاندا، سەلجۇقىلار ئىمپېراتورى مەلىك شاھ (1072 ـ 1092) غا ياتلىق بولغان تۈركان خاتون شەرقىي قاراخانىيلار بىكەسى بولماستىن، بەلكى غەربىي قاراخانىيلارنىڭ خاقانى ئىبراھىم بۆرە تېكىن (مىلادىنىڭ 1052 ـ يىلىدىن 1068 ـ يىلىغىچە ھۆكۈمران بولغان) نىڭ قىزى، شەمس ئەلمۇلكنىڭ سىڭلىسى ئىدى. ئۇ باغدادقا قەشقەردىن ئەمەس، بەلكى سەمەرقەندتىن بارغان. دېمەك، مەھمۇد كاشغەرى مىلادىنىڭ 1057 ـ يىلى قەشقەردە يۈز بەرگەن قانلىق ۋەقەدە ئامان قېلىپ، ئوتتۇرا ئاسىياغا قاچقان، كېيىن باغدادقا بارغان.

مەھمۇد كاشغەرىنىڭ باغدادقا بېرىشى ۋە «تۈركىي تىللار دىۋانى» نى ئەرەب خەلىپىسى مۇقتەدىرغا تەقدىم قىلىشى ئۆزىنىڭ سەلجۇق ئوغۇزلىرىدىن پاناھ ئىزدىگەنلىكى ۋە ئەرەبلەرنىڭ تۈرك تىلىنى ئۆگىنىشكە ھاجەتمەن بولۇپ قالغانلىقىدىن بولغان. مەن باشتا ئېيتىپ ئۆتكىنىمدەك، ئۇلۇغ سەلچۇقىلارنىڭ ئىمپېراتورى توغرۇلبەگ مىلادىنىڭ 1055 ـ يىلى باغدادقا كىرگەندىن باشلاپ، ئەرەب ئابباسىيلار خەلىپىلىكى سەلجۇق ئوغۇزلىرىغا قارام بولۇپ قالغانىدى. شۇنىڭدىن باشلاپ خەلىپە پەقەت دىنىي جەھەتتىكى رەھبەرلىك ئورنىنىلا ساقلاپ قالغان.

مانا شۇنداق سەۋەبكە كۆرە، ئەرەبلەر تۈرك تىلىنى ئۆگىنىشكە موھتاج بولۇپ قالغانىدى.

«تۈركىي تىللار دىۋانى» يالغۇزلا تۈرك تىلىنى ئەرەبلەرگە بىلدۈرۈش ئۈچۈنلا يېزىلغان ساپ سۆزلۈك بولماستىن، بەلكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئېتنوگرافىيىسى، تارىخى، جايلاشقان ئورۇنلىرى ۋە لوگىكا، ئاسترونومىيە، يېزا ئىگىلىك، تېبابەتچىلىك، ئۇرۇش قائىدىلىرى شۇنىڭدەك تۈركىي خەلقلەر ئەدەبىياتىنىڭ جەۋھەرلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان مۇكەممەل قامۇس ھەم بولۇپ سانىلىدۇ.

مەھمۇد كاشغەرى ئۆ ئەسىرىنىڭ كىرىش سۆزىدە مۇنداق دەپ يازىدۇ:

«مەن تەڭرىنىڭ دۆلەت قۇياشىنى تۈركلەر بۇرجىدا تۇغدۇرغانلىقىنى ۋە

پەلەكنىمۇ شۇلارنىڭ زېمىنى ئۈستىدە چۆگىلەتكەنلىكىنى كۆردۈم. تەڭرى ئۇلارنى «تۈرك» دەپ ئاتىدى ۋە سەلتەنەتكە ئىگە قىلدى. دەۋرىمىزنىڭ قاغانلىرىنى تۈركلەردىن قىلىپ، زامان ئەھلىنىڭ ئىختىيار تىزگىنىنى شۇلارنىڭ قولىغا تۇتقۇزدى؛ ئۇلارنى ئىنسانلارغا باش قىلدى، ھەق ئىشلاردا ئۇلارنى قوللىدى؛ ئۇلار بىلەن بىر سەپتە تۇرۇپ كۆرەشكەنلەرنى ئەزىز قىلدى ۋە تۈركلەر تۈپەيلى ئۇلارنى ھەممە تىلەكلىرىگە ئېرىشتۈرۈپ، يامانلارنىڭ زىيانكەشلىكىدىن ساقلىدى. تۈركلەرنىڭ ئوقىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ يولىنى مەھكەم تۇتۇش ھەر بىر ئەقىل ئىگىسىگە لايىق ۋە مۇناسىپ ئىش بولۇپ قالدى. ئۆز دەردىنى ئېيتىش ۋە تۈركلەرگە يېقىش ئۈچۈن، ئۇلارغا تۈرك تىلىدا سۆزلىشىشتىن ياخشىراق يول يوق.»[1]

مەھمۇد كاشغەرىنىڭ يۇقىرىدىكى سۆزلىرىدىن ئۇنىڭ XI ئەسىردە تۈركىي خەلقلەر تەرىپىدىن ئىدارە قىلىنىۋاتقان ئۇيغۇر قاراخانىيلار دۆلىتى بىلەن ئوغۇز - قارلۇقلار باش بولغان غەزنەۋىلەر دۆلىتى ۋە سەلجۇق ئوغۇزلىرى قۇرغان ئۇلۇغ سەلجۇقىلار ئىمپېرىيىسىنى كۆزدە تۇتقانلىقى مەلۇم بولىدۇ.

مەن باشتا ئېيتىپ ئۆتكەندەك، مىلادىنىڭ 1071 - يىلى ئۇلۇغ سەلجۇقىلار ئىمپېراتورى ئالپ ئارسلان مالازگىرد ئۇرۇشىدا شەرقىي روما ئىمپېرىيىسىنى تارمار قىلغاندىن كېيىن، ئىمپېراتور مەلىك شاھ مىلادىنىڭ 1075 - يىلى پۈتۈن كىچىك ئاسىيانى، شەرقىي رومانىڭ قولىدىن تارتىۋالغانىدى.

مەھمۇد كاشغەرى «دىۋانى لۇغاتىت تۈرك» نى ئەرەب خەلىپىسى مۇقتەدىرغا تەقدىم قىلغان يىلىمۇ دەل مىلادىنىڭ 1075 - يىلى ئىدى. شۇنداق قىلىپ XI ئەسىردە تۈركىي خەلقلەردىن بولغان ئۇيغۇرلار بىلەن ئوغۇزلار ئوتتۇرا ئاسىيا، يېقىن شەرق، شەرقىي ياۋروپا ۋە ھىندىستان قاتارلىق جايلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلغانىدى.

مەھمۇد كاشغەرى مىلادىنىڭ 1080 - يىللىرى باغدادتىن قەشقەرگە قايتىپ كەلگەن. ئۇ ئېھتىمال مىلادىنىڭ 1090 - يىللىرى، 60 ياشلاردىن ئۆتكەندە ئالەمدىن ئۆتكەن بولسا كېرەك. مەھمۇد كاشغەرى قەشقەردە ئوپالغا دەپنە قىلىنغان.

(1) «تۈركىي تىللار دىۋانى» I توم ئۇيغۇرچە 2 - بەت (1 - بەتتىن 63 - بەتكىچە بولغان «كىرىش» قىسمىدىن كېيىن باشلانغان 2 - بەت).

مەھمۇد كاشغەرىنىڭ ئوپالدىكى «ھەزرىتى موللام مازىرى» نامى بىلەن ئاتالغان قەبرىگاھى 1984 ـ يىلى قايتىدىن ياسالدى. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇلۇغ تىلشۇناس مەھمۇد كاشغەرىنىڭ ئوپالدىكى قايتىدىن ياسالغان ھەيۋەتلىك قەبرىگاھى دۆلەت ئىچى ۋە چەت ئەللەردىن كېلىپ زىيارەت قىلىدىغانلار ئۈچۈن دۇنياۋى مەشھۇر زىيارەتگاھلارنىڭ بىرىگە ئايلاندى.

يۇقىرىدا، قاراخانىيلار دەۋرىدە ئوتتۇرا ئاسىيادا ۋۇجۇدقا كەلگەن «ئويغىنىش دەۋرى»نىڭ ياۋروپادىكى «ئويغىنىش دەۋرى» دىن بىرنەچچە ئەسىر بۇرۇن بولغانلىقى توغرىسىدا قىسقىچە مۇلاھىزە يۈرگۈزدۇم. قاراخانىيلار دەۋرىدە ۋۇجۇدقا كەلگەن «ئويغىنىش دەۋرى» ياۋروپادىكى «ئويغىنىش دەۋرى» دىن بىرنەچچە ئەسىر بۇرۇن بولغانىكەن. ئۇنداقتا ئوتتۇرا ئاسىيا كېيىن مەدەنىيەتتە نېمە ئۈچۈن ياۋروپادىن كېيىن قالدى؟ قاراخانىيلار دەۋرىدە، ياۋروپا مەدەنىيەتتە ئاسىيادىن ئارقىدا ئىدى. ئاسىيادىكى جۇڭگو، ھىندىستان دۆلەتلىرى، ئوتتۇرا ئاسىيا دۆلەتلىرى ئافرىقىدىكى مىسىر كىچىك ئاسىيادىكى مىسوپوتامىيىلەر ئەينى دەۋرلەردە دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ ئالدىنقى قاتارىدا تۇراتتى. ئەمما، كېيىن ياۋروپادا XVI ئەسىردىن باشلاپ، مەدەنىيەت گۈللەپ ياشناشقا باشلىدى. ئەدەبىيات ـ سەنئەت ۋە تەبىئىي پەن ئىلمى كۆرۈلمىگەن دەرىجىدە تەرەققىي قىلدى.

ئوتتۇرا ئاسىيادا، ياۋروپادىن بىر نەچچە ئەسىر بۇرۇن ۋۇجۇدقا كەلگەن «ئويغىنىش دەۋرى» ياۋروپادىكىگە ئوخشاش، ئەدەبىيات ـ سەنئەت ۋە تەبىئىي پەننىڭ ئىلمى كۆرۈلمىگەن دەرىجىدىكى تەرەققىياتىنى پەيدا قىلالمىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيەتتە ياۋروپادىن تولىمۇ ئارقىدا قالدى.

بۇنىڭ سەۋەبى مېنىڭچە مۇنداق بىرقانچە تۈرلۈك:

1. ئوتتۇرا ئاسىيادا «ئويغىنىش دەۋرى» گەرچە بارلىققا كەلگەن بولسىمۇ، ئەمما يۇسۇپ خاس ھاجىپتەك ئىنسانپەرۋەر ئالىملار، ياۋروپادىكىگە ئوخشاش كۆپلەپ مەيدانغا چىقىپ، ئادەمنىڭ ھېسسىياتىنى، ئەقىل ـ پاراسىتىنى مەدەنىيەتنىڭ ئەڭ ئەشەددىي دۈشمىنى بولغان خۇراپاتنىڭ ئاسارىتىدىن ئازاد قىلىش ئىشىنى ئورۇندىيالمىدى. ياۋروپادا بولسا، XIV ئەسىردىن باشلاپ، دانتې، پېترارىكا، بوكاچچىئو راپائىل، لېئوناردو داۋىنچى (ئىتالىيىدىن) دەك گۇمانىستلار، نىكولاي كوپېرنىك (پولشىدىن)، دژوردا نوبرونو (ئىتالىيىدىن) دەك ئاسترونوملار، چوسېر (مىلادىنىڭ 1340 ـ يىلى تۇغۇلۇپ 1400 ـ يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن، ئەنگلىيىدىن)، رابلې (1494 ـ 1553، فرانسىيىدىن)، ئەرازم روتتېر دامىسكى

(نىدىرلاندىيىدىن، 1476 ـ 1536) گە ئوخشاش گۇمانىستلار مەيدانغا چىقىپ، ئادەمنىڭ ھېسسىياتى، ئەقىل ـ پاراسىتىنى خرىستىئان ئىلاھىيەتچىلىكىنىڭ ئاسارىتىدىن قۇتۇلدۇرۇپ، ياۋروپانىڭ يېقىنقى زامانىدىكى ئەدەبىيات ـ سەنئىتى ۋە تەبىئىي پەننىڭ مىسلى كۆرۈلمىگەن دەرىجىدە تەرەققىي قىلىشىغا كۈچلۈك تەسىر كۆرسەتتى.

ئوتتۇرا ئاسىيادا بولسا، قاراخانىيلار دەۋرىدىن باشلاپ، ئىسلام دىنىنىڭ ئەسلى ماھىيىتىگە زىت كېلىدىغان خۇراپاتلىق ئېقىمى پەيدا بولدى. ئۇنى تەرغىب قىلىدىغان جاھىل روھانىيلار باش كۆتۈرۈپ، ئوتتۇرا ئاسىيادا ۋۇجۇدقا كەلگەن «ئويغىنىش دەۋرى» نى بۆشۈكىدىلا بوغۇپ قويدى.

قاراخانىيلار دەۋرىدە، جاھىل روھانىيلار بىلەن قاراخانىيلار قاغانلىرى ئارىسىدا يۈز بەرگەن كۈرەشلەر بۇ خىل ۋەزىيەتنى چۈشەندۈرۈپ بېرەلەيدۇ.

2. XIII ئەسىرنىڭ بېشىدىلا (1220 ـ يىللىرى) چىڭگىزخان ئوتتۇرا ئاسىيانى بېسىۋالدى ۋە بۇ يەرنى ھەر جەھەتتىن ۋەيران قىلدى. موڭغۇللار ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقىگە ئېغىر سېلىق سېلىپ، خەلقنىڭ يىلىكىنى قۇرۇتۇۋەتتى. بۇخارا، سەمەرقەند، ئۈرگەنچكە ئوخشاش مەدەنىيەت مەركەزلىرى چۆلدەرەپ قالدى. چۈنكى موڭغۇللار ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بۇ مەدەنىيەتلىك، ئاۋات شەھەرلەرنى بۇلاپ ـ تالاپ، ئوت قويۇپ، كۆيدۈرگەنىدى. موڭغۇللار ئۆزلىرىگە كېرەك بولىدىغان ھۈنەرۋەنلەر بىلەن كاسىپلارنىلا ئامان قالدۇرۇپ، قالغانلارنى قىرىپ تاشلىدى. خارەزىم شاھلىقىنىڭ پايتەختى ئۈرگەنچىنى سۇغا باستۇرۇپ ۋەيران قىلدى. شۇنداق قىلىپ ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ گۈللەنگەن شەھەرلىرى، يېزىلىرى چۆلدەرەپ ئېچىنىشلىق ۋە قايغۇلۇق خارابە مەنزىرە پەيدا بولدى.

موڭغۇللارنىڭ زۇلمى، ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتىگە قاقشاتقۇچ زەربە بەردى. شۇ سەۋەبكە كۆرە، موڭغۇللار دەۋرىدە ئوتتۇرا ئاسىيادا مەدەنىيەت تەرەققىي قىلىش ئىمكانىيىتىدىن مەھرۇم بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقىنىڭ ئەسىرلەر بويىچە ياراتقان مەدەنىيەت جۇغلانمىسىمۇ دەھشەتلىك ھالدا ۋەيران بولدى.

3. XV ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىن باشلاپ، ئەڭ قەدىمكى زامانلاردىن تارتىپ شەرق بىلەن غەرب ئارىسىدا ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشتا ناھايىتى مۇھىم رول ئوينىغان ئوتتۇرا ئاسىيادىكى كارۋان بۈيۈك يولى ئۆز رولىنى ۋە ئەھمىيىتىنى

يوقاتتى.

چۈنكى ئوسمان تۈرك ئىمپېرىيىسى (مىلادىنىڭ 1299 ـ يىلىدىن 1922 ـ يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) سۇلتان مۇھەممەد II نىڭ ۋاقتىدا (مىلادىنىڭ 1451 ـ يىلىدىن تارتىپ مىلادىنىڭ 1481 ـ يىلىغىچە سۇلتان بولغان) تارىختا 1056 يىل ھۆكۈم سۈرگەن (مىلادىنىڭ 394 ـ يىلىدىن 1451 ـ يىلىغىچە) شەرقىي روما ئىمپېرىيىسىنىڭ پايتەختى كونستانتىنپولنى ئىشغال قىلىپ، شەرقىي روما ئىمپېرىيىسىنى يوقاتقاندىن كېيىن، تېخىمۇ كۈچىيىشكە باشلىدى. تۈركلەر XV ئەسىردىن خېلى بۇرۇنلا كىچىك ئاسىيا بىلەن مېسوپوتامىيىگە ئورنىشىپ ئالغانىدى. تۈركلەر ئوتتۇرا ئاسىيادىن ئىران، ئىراقتا ۋە كىچىك ئاسىيا ئارقىلىق ياۋروپاغا بارىدىغان قۇرۇقلۇق يولىنى توسۇپ قويدى. شۇ سەۋەبتىن، ياۋروپا سودىگەرلىرى غەربتىن شەرق (ھىندىستان ۋە جۇڭگو) قە بارىدىغان قۇرۇقلۇق يولىدىن ماڭالمايدىغان بولۇپ قالدى. بۇنىڭ بىلەن ياۋروپالىق سودىگەرلەر شەرق بىلەن بولىدىغان سودىدىن ئالىدىغان چوڭ پايدىدىن قۇرۇق قالدى. بۇ ئىش ياۋروپالىق سودىگەرلەرنىڭ ھىندىستانغا بارىدىغان دېڭىز يولىنى تېپىش ئۈچۈن جىددىي ھەرىكەت قىلىشىغا سەۋەب بولدى.

ھىندىستانغا بارىدىغان دېڭىز يولىنى تېپىش ئۈچۈن ئەڭ دەسلەپ سەپەرگە چىققان ئادەم ئىتالىيىلىك خرىستوفور كولۇمبۇ دېگەن كىشى ئىدى. ئۇ ھىندىستانغا بارىدىغان دېڭىز يولىنى تاپىمەن دەپ 1492 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنىدە ياۋروپانىڭ غەربىي قىرغىقىدىن يولغا چىقىپ، بىرنەچچە ئاي دېڭىزدا ئۈزگەندىن كېيىن 10 ـ ئاينىڭ 11 ـ كۈنىدە، ئامېرىكىدىكى كۇبا بىلەن گايىتى ئاراللىرىغا بېرىپ قالغان. كولۇمبۇ بۇ ئاراللارنى ھىندىستانغا يېقىن دەپ ئىشەنگەن. كولۇمبۇ كېيىن يەنە ئۈچ قېتىم دېڭىز سەپىرىگە چىقىپ، ئامېرىكا قىتئەسىنى تاپقان. ئۇ تاكى ئۆلگەنگە قەدەر تېپىلغان يېڭى قىتئەنى ھىندىستان دېگەن قارىشىدىن يانمىغان. كېيىن ئىتالىيىلىك ئامېرىگوۋېسپۇچى دېگەن ساياھەتچى كولۇمبۇ ھىندىستان دەپ تونۇۋالغان يېڭى قىتئەنىڭ ھىندىستان ئەمەسلىكىنى ئىسپاتلىغاندىن كېيىن، ياۋروپالىقلار يېڭى تېپىلغان بۇ قىتئەگە ئامېرىكا دەپ نام بەرگەن.

كولۇمبۇدىن كېيىن، پورتۇگالىيە ساياھەتچىسى ماگېللان ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرى دېڭىز ـ ئوكيان ئارقىلىق دۇنيانى ئايلىنىپ چىققان. شۇنىڭدىن كېيىن، شەرق بىلەن غەرب ئارىسىدىكى سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت ئالاقىلىرى بۇرۇنقى

ئوتتۇرا ئاسىيانى ئاساسىي تۈگۈن قىلغان قۇرۇقلۇق يولى بىلەن ئىسىس يولكى يېڭى ئېچىلغان دېڭىز - ئوكيان يولى ئارقىلىق بولىدىغان بولغان. بۇنىڭ بىلەن غەرب بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ مەدەنىيەت ۋە ئىقتىساد ئالماشتۇرۇشى زور تەسىرگە ئۇچرىغان.

قاراخانىيلار دەۋرىدىكى مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىي قىلىشىدىكى سەۋەبلەر

قاراخانىيلار دەۋرىدە ئىقتىساد (يېزا ئىگىلىك، قول ھۈنەرۋەنچىلىك، ئىچكى - تاشقى سودا) نىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، مەدەنىيەتمۇ گۈللەپ ياشناش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولدى. بۇنىڭ سەۋەبلىرى مۇنداق:

1. X ئەسىردىن XIII ئەسىرگىچە بولغان مەزگىلدە قاراخانىيلار دۆلىتى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئىقتىسادى جەھەتتە يېتەكچى رول ئوينىغان رايونلىرىنىڭ مەدەنىيىتىنى بىرلىككە كەلتۈرۈشتە ۋە قاراخانىيلار تېررىتورىيىسىدىكى مەدەنىيەتلىك رايونلار (تارىم ۋادىسى، ماۋەرائۇننەھرى) بىلەن چارۋىچىلىقنى ئاساس قىلغان رايونلار (يەتتەسۇ قاتارلىق رايونلار) نىڭ ئىقتىسادى ۋە مەدەنىيەت ئالاقىلىرىنى بىرلىككە كەلتۈرۈشتە ئىنتايىن مۇھىم رول ئوينىدى. شۇ دەۋردە، قەشقەر، خوتەن، بالاساغۇن، تاشكەنت، بۇخارا، سەمەرقەنت، ئۆزگەنج، تىرمىز، مەرۋى ۋە خوراساندىكى مەشھۇر شەھەرلەر ناھايىتى ئاۋات ئىدى. قاراخانىيلار دەۋرىدە يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغا شەھەرلەر كۆزگە كۆرۈنەرلىك دەرىجىدە ئاۋاتلاشتى. بۇ شەھەرلەرنىڭ كۆلىمىمۇ بۇرۇنقىغا قارىغاندا ھەسسىلەپ كېڭەيدى.

قاراخانىيلارنىڭ پايتەختى قەشقەر بۇ دەۋردە مەدەنىيەتتە ئوتتۇرا ئاسىيا بويىچە ناھايىتى يۇقىرى ئورۇندا تۇراتتى. ئۇ ئۆزىنىڭ ئالىي بىلىم يۇرتلىرى، مەشھۇر ئالىملىرى، ئاجايىپ گۈزەل - ھەيۋەتلىك سارايلىرى (ئوردىلىرى)، كارۋان سارايلىرى بىلەنمۇ دۇنياغا مەشھۇر بولغانىدى.

قاراخانىيلار دەۋرىدىكى ئوتىرار شەھىرىنىڭ خارابىسىنى تەكشۈرۈش ئارقىلىق مەلۇم بولدىكى، قاراخانىيلار دەۋرىدە ئوتىرار شەھرىدە، يەر ئاستىغا ئورنىتىلغان ساپال نوكەشلەر ئارقىلىق ھەر بىر ئائىلىنىڭ ھويلىسىدىكى كۆلچەككە سۇ ئەكىرىلگەن. دېمەك، يەر ئاستى نوكەشلىرى (تۇرۇبىلىرى) ئارقىلىق شەھەر ئاھالىسىنى سۇ بىلەن تەمىنلەش قاراخانىيلار دەۋرىدە يولغا قويۇلغان.

شەھەرلەردە ياشايدىغان خەلق نوپۇسىنىڭ ئۆسۈشىگە ۋە قول ھۈنەرۋەنچىلىكىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، شەھەرلەرنىڭ كۆلىمىمۇ كېڭەيگەن. ئۇ دەۋردە،

سەمەرقەند شەھىرىدە 400 مىڭ ئاھالە ياشىغان. قاراخانىيلار، سەمەرقەند ئىچىگە قورغانلار سالدۇرۇپ، چوڭ كۆلەمدە قۇرۇلۇش ئېلىپ بارغان. ئاھالە ياشايدىغان مەركەزلىك رايونلار (قول ھۈنەرۋەنچىلىك رايونلىرىمۇ بۇنىڭ ئىچىدە) شەھەرنىڭ تېشىدا بولغان. سەمەرقەندتمۇ، ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتىنىڭ ئەينى دەۋردىكى مەشھۇر مەركەزلىرىدىن بىرى ئىدى. غەربىي قاراخانىيلارنىڭ قاغانى مۇھەممەد ئارسلانخاننىڭ ۋاقتىدا بۇخارادا ناھايىتى چوڭ كۆلەمدە قۇرۇلۇشلار ئېلىپ بېرىلغان. شەھەر سېپىلى يېڭىدىن ياسالغان. شەھەرنىڭ كۆلىمى كېڭەيتىلگەن، نۇرغۇنلىغان ھەيۋەتلىك بىنالار (ئوردىلار، ئالىي بىلىم يۇرتلىرى) سېلىنغان. ھازىر بۇخارادا مىلادىنىڭ 1127 ـ يىلى مۇھەممەد ئارسلانخان تەرىپىدىن سالدۇرۇلغان «مۇنارى كالان» (مۇنالارنىڭ چوڭى) نامى بىلەن ئاتالغان ناھايىتى ئېگىز، ئۇسلۇبى ئۆزگىچە بولغان بىر مۇنار قەد كۆتۈرۈپ تۇرۇپتۇ. قاراخانىيلارنىڭ قاغانلىرى بىلەن زامانداش بولغان تارىخچىلارنىڭ مەلۇماتىغا كۆرە، بۇ مۇنار ئەينى ۋاقىتتىكى قۇرۇلۇشلارنىڭ ئەڭ كاتتىسى بولغان.

قاراخانىيلار دەۋرىدە، بىناكارلىق مىسلى كۆرۈلمىگەن دەرىجىدە تەرەققىي قىلغاندىن تاشقىرى، قول ھۈنەرۋەنچىلىكنىڭ تەرەققىياتىمۇ بۇرۇنقىغا قارىغاندا ئالاھىدە بولغان.

2. بۇ دەۋردە قول ھۈنەرۋەنچىلىكنىڭ تۈرلىرىمۇ كۆپ بولۇپ، سان ـ سۈپىتىمۇ يۇقىرى بولغان. نېپىز ـ پۇپۇقا رەڭلىك ئەينەك ئىشلەپچىقىرىش (بۇ خىل ئەينەكلەر بىناكارلىقتا ئىشلىتىلەتتى)، خىلمۇ خىل گۈللەر چېكىلگەن سىرلىق قاچا ـ قۇچا ۋە ئىدىشلارنى ياساش، برونزا، مىس، شىشە ۋە ساپالدىن ياسالغان بۇيۇملارغا ھەمدە تاملارغا ۋە قەغەزگە گۈللەرنىڭ ۋە ئەپسانىۋى ھايۋانلارنىڭ رەسىملىرىنى سىزىش ئومۇملاشقانىدى.

قاراخانىيلار دەۋرىدە، ھەيۋەتلىك بىنالارنى پىششىق كېسەك بىلەن سېلىشقا، ئوردا ـ ساراي، مازار، مەسجىد، ئالىي بىلىم يۇرتلىرىنىڭ تاملىرىنى گۈمبەزلىرىنى چىنە خىش ۋە گۈلدار سىرلانغان خىشلار بىلەن زىننەتلەشكە ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىلگەن. تارىم ۋادىسىدا (خوتەن بىلەن قەشقەردە) كىمخاپ، شايى، ئەتلەس، گىلەم توقۇش راۋاجلانغان بولسا، سەمەرقەند، بۇخارادا پاختا يىپ، كەندىر ۋە يىپەكتىن خىلمۇ خىل رەڭدىكى رەختلەرنى توقۇش تەرەققىي تاپقان.

3. كانچىلىق بىلەن مەدەنچىلىكنىڭ تەرەققىي قىلىشى قاراخانىيلار دەۋرىدە ئالاھىدە ئورۇندا تۇرىدۇ.

www.uyghurkitap.com

قاراخانىيلار ئۆز قوشۇنلىرىنى ئۇرۇش قوراللىرى بىلەن تەمىنلەش، تاشقى سودا مۇئامىلىسىدە مۇھىم رول ئوينايدىغان، دىنار (تىللا)، دىرھەم (كۈمۈش تەڭگە) نى كۆپلەپ قۇيۇش ۋە زىبۇ زىننەت بۇيۇملىرىنى ياساشتا ئالتۇن، كۈمۈش مىسقا بولغان ئېھتىياجىنى قامداش ئۈچۈن، خىلمۇ خىل مەدەن كانلىرىنى ئېچىشقا، مېتاللچىلىق قول سانائىتىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشقا بەكمۇ كۆپ ئەھمىيەت بەرگەن.

قاراخانىيلار تېررىتورىيىسىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى ماۋەرائۇننەھرنىڭ ئۇسروشان دېگەن يېرىدە تۆمۈر رۇدىسى قېزىپ چىقىرىلغان. بۇ رۇدىلار ئېرىتىلىپ، چىققان تۆمۈردىن ئۇرۇش قوراللىرى ۋە سايمانلار (دېھقانچىلىققا، تۇرمۇشقا لازىم بولىدىغان سايمانلار) ياسالغان. پەرغانىدە، رۇدىنى ئېرىتىپ قورال - سايمان ياسايدىغان ھۈنەرۋەنچىلىك ئورۇنلىرى كۆپ ئىدى.

قاراخانىيلار، تۆمۈر رۇدىسى چىقىدىغان كانلارنى ئاچقاندىن تاشقىرى نېفىت كانلىرىنىمۇ ئاچقان.

ئوتتۇرا ئاسىيادا نېفىت كانلىرىنىڭ ئېچىلغانلىقى، ئوتتۇرا ئاسىيانى ئەرەب ئابباسىيلار خەلىپىلىكى ئىشغال قىلىپ تۇرغان چاغدىلا (مىلادىنىڭ 750 - يىلىدىن 870 - يىللىرىغىچە) مەلۇم ئىدى. پەرغانىدىكى نېفىت كانىدىن پايدىلىنىش قاراخانىيلار دەۋرىدىمۇ ئېتىبارغا ئېلىنغان. قاراخانىيلار، ھەربىي ئىشتا نېفىتتىن كۆپ مىقداردا پايدىلاندى. ئۇلار شەھەرلەرنى ئېلىشتا، نېفىت تولدۇرۇلغان مەخسۇس ساپال كوزىلار (نېفىت بومبىلىرى) نى ئالاھىدە ياسالغان قوراللار ئارقىلىق ئاتقان. «قامال قىلىنغان شەھەرنى كۆيدۈرۈش ئۈچۈن يېنىپ تۇرغان نېفىتنى ئىرغىتىش تېخنىكىسى» ئوتتۇرا ئاسىيادىن باشقا كۆچمەن خەلقلەر ئېچىگىمۇ تارقالغان. قىپچاقلار XII ئەسىردە رۇسلار بىلەن بولغان ئۇرۇشتا، شەھەرلەرنى قامال قىلغاندا بۇ تېخنىكىنى ئىشلەتكەن. بۇ ئەھۋال رۇسلارنىڭ «ئىگور جەڭنامىسى» دېگەن ئەسىرىدە خاتىرىلەنگەن.»[1]

تاشكەنتنىڭ غەربىي شىمالىدىكى ھازىرقى ئاھىنگىران (بۇرۇنقى ئىلاق)دا كۈمۈش - قوغۇشۇن كانلىرى ئېچىلغان. قاراخانىيلار ئاھىنگىراندىكى كۈمۈش كانلىرىدىن قېزىپ چىقىرىلغان كۈمۈشتىن قۇيۇلغان دىرھەمنى شەرقىي ياۋروپا بىلەن بولىدىغان سودا مۇئامىلىسىدە ناھايىتى كۆپ مىقداردا ئىشلەتكەن.

(1) «ئۆزبېكىستان س س ر تارىخى» ئۆزبېكچە I توم 221 - بەت.

شۇ چاغدا شەرقىي ياۋروپادا، بىرەرمۇ كۈمۈش ياكى قوغۇشۇن كان بولمىغاچقا، شەرقىي ياۋروپالىقلار قاراخانىيلارنىڭ دىرھەملىرىگە موھتاج بولغان. شەرقىي ياۋروپالىقلاركۈمۈشنى قاراخانىيلاردىن تەڭگە پۇل شەكلىدە ئالغان.

قاراخانىيلار ئۆزلىرىنىڭ ھەشەمەتلىك تۇرمۇشىدا ئوردا تۇرمۇشىدا كېرەك بولىدىغان بۇيۇملار (ئالتۇن تاج، ئالتۇن كەمەر، ئالتۇن ھاسا، ئالتۇن چوماقلار) نى، زىبۇزىننەت بۇيۇملىرى (ئالتۇن قاداق، ئالتۇن چىگە گۈل، ئالتۇن بىلەزۈك، ئالتۇن ئۈزۈك قاتارلىقلار) نى ياشاش ھەم دىنار قويۇش ئۈچۈن بولغان ئېھتىياجىنى نەزەردە تۇتۇپ، ئالتۇن كانلىرىنى ئاچقان.

مەھمۇد كاشغەرى: «بارخان.... قەشقەرگە يېقىن بىر تاغنىڭ ئۈستىدىكى قورغان. بۇ تاغنىڭ ئاستىدا ئالتۇن كان بار» دەپ يازغان[1].

يۇقىرىدا كەلتۈرۈلگەن بىر قاتار پاكىتلار قاراخانىيلار دەۋرىدە، كانچىلىق، مېتالچىلىقنىڭ تەرەققىي قىلغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

4. خەلقئارا سودا يولىنىڭ ئاساسىي تۈگۈنلىرى قاراخانىيلار تېررىتورىيىسىدە ئىدى.

قاراخانىيلار دەۋرىدە شەرقتىن غەربكە، غەربتىن شەرققە بارىدىغان سودا كارۋانلىرى ۋە ئەلچىلەر خوتەن، قەشقەر، بالاساغۇن، سەمەرقەند، بۇخارا، تىرمىز قاتارلىق شەھەرلەردىن ئۆتەتتى.

قەدىمكى زاماندىن تارتىپ خەلقئارا سودا يولىغا ھونلار، تۈركلەر، ئورخۇن ئۇيغۇرلىرى ھۆكۈمرانلىق قىلغىنىدەك، قاراخانىيلارمۇ ھۆكۈمرانلىق قىلدى. قاراخانىيلار شەرقتە جۇڭگو (سۇڭ سۇلالىسى)، قىتان خانلىقى بىلەن، غەربىي جەنۇبتا ھىندىستان، ئافغانىستان، ئىران بىلەن (غەزنەۋىلەر ۋە سەلجۇقىلار ئارقىلىق) غەربتە، غەربىي ئاسىيا، شىمالىي ئافرىقا ۋە شەرقىي جەنۇبىي ياۋروپا بىلەن سودا ئالاقىسى قىلاتتى. قاراخانىيلارنىڭ سودا كارۋانلىرى، تۆگە ۋە ئاتلارغا يۈكلەنگەن ماللارنى يىراق ئەللەرگە ئاپىرىپ ساتاتتى. ئۇلار، ھىندىستان، شىمالىي ئافرىقا قاتارلىق جايلاردىن مەرۋايىت، ياقۇت، پىل چىشى، دورا - دەرمان قاتارلىق نەرسىلەرنى سېتىۋېلىپ ئۇلارنى جۇڭگوغا ئاپىرىپ ساتاتتى. ئادەتتە سودا كارۋانلىرىنىڭ ئۇلاغلىرى بىرنەچچە يۈز، بىرنەچچە مىڭغا يېتەتتى. بەزى چوڭ كارۋانلاردا بەش مىڭغا يېقىن ئادەم بولاتتى. بۇنداق كارۋانلار گاھىدا

(1) «تۈركىي تىللار دىۋانى» I توم ئۇيغۇرچە 567 - بەت.

www.uyghurkitap.com

ئىككى يىلدا، گاھىدا بىر يىلدا بىر قېتىم سەپەرگە چىقاتتى.

5. قاراخانىيلارنىڭ دۇنيادىكى نۇرغۇن دۆلەتلەر بىلەن بولغان سودا ئالاقىسى ھۈنەرۋەنچىلىكىنىڭ تەرەققىياتىنى ئالغا سۈرۈپلا قالماستىن، بەلكى مەدەنىيىتىنىڭ ئۆز ئارا ئالمىشىشىنىمۇ ئالغا سۈردى. خەلقئارا سودىنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن، خوتەن، قەشقەر، بۇخارا، سەمەرقەند قاتارلىق شەھەرلەردە، يىپەك، پاختا، كەندىر ۋە يۇڭ توقۇمىچىلىقى كېڭەيدى ۋە راۋاجلاندى. بۇنىڭدىن باشقا، سەمەرقەند بىلەن خوتەندە، قەغەز ئىشلەپچىقىرىش بەكمۇ تەرەققىي قىلدى. سەمەرقەند قەغىزى غەربتىكى ئەرەب خەلىپىلىكىگە، شەرقىي روما ئىمپېرىيىسىگە ۋە باشقا ياۋروپا دۆلەتلىرىگە چىقىرىلدى.

قاراخانىيلارنىڭ شەرقتە جۇڭگو، شەرقى قىتان خانلىقى، تاڭغۇت خانلىقى ۋە ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى قاتارلىق دۆلەتلەر بىلەن بولغان سودا ئالاقىسىمۇ ناھايىتى قويۇق ئىدى.

بۇنىڭدا سۇڭ سۇلالىسى (مىلادىنىڭ 960 ـ يىلىدىن 1279 ـ يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) بىلەن بولغان سودا ئالاھىدە ئورۇندا تۇرىدۇ.

«سۇڭ سۇلالىسى تارىخى. ئۇدۇن ھەققىدە قىسسە» (宋史。于阗传) ۋە «سۇڭ سۇلالىسى يارلىقلىرى توپلىمى. يات ئەللەر» (宋余要辑稿。藩夷) دىكى خاتىرىلەرگە ئاساسلىنىپ، قاراخانىيلار بىلەن سۇڭ سۇلالىسى ئارىسىدا بولغان سودا مۇناسىۋەتلىرىنى ئۈچ باسقۇچقا بۆلۈپ چۈشەندۈرۈش مۇمكىن. بىرىنچى باسقۇچ مىلادىنىڭ 1009 ـ يىلىدىن 1025 ـ يىلىغىچە بولغان 16 يىلنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مانا شۇ مەزگىلدە، قاراخانىيلار تەختىدە ئەھمەد توغانخان (998 ـ 1018)، مەنسۇر ئارسلانخان (1018 ـ 1024)، ئەھمەد توغانخان II (1024 ـ 1025) قاتارلىق ئۈچ قاغان ئولتۇرغانىدى.

مىلادىنىڭ 1009 ـ يىلى قاراخانىيلارنىڭ تۇنجى سودا ئەلچىلەر ئۆمىكى سۇڭ سۇلالىسىنىڭ پايتەختى كەيفىڭگە بارغان. بۇ ئەلچىلەرنى خوتەن خانى يۈسۈپ قادىرخان قاراخانىيلارنىڭ قاغانى ئەھمەد توغانخانغا ۋاكالىتەن ئەۋەتكەن بولسا كېرەك، 2 ـ قېتىم، سۇڭ سۇلالىسىنىڭ پايتەختىگە مىلادىنىڭ 1024 ـ يىلى مەنسۇر ئارسلانخان ئەۋەتكەن سودا ئەلچىلىرى باردى.

ئىككىنچى باسقۇچ مىلادىنىڭ 1036 ـ يىلىدىن تارتىپ مىلادىنىڭ 1097 ـ يىلىغىچە بولغان 35 ـ يىلنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مانا شۇ 35 يىل ئىچىدە،

قاراخانىيلارنىڭ سودا ئەلچىلىرى سۇڭ سۇلالىسىگە 24 قېتىم باردى. مانا شۇ مەزگىلدە شەرقىي قاراخانىيلارغا توغرۇل قاراخان (1074 ـ 1085) توغرۇل تېكىن (1074 ـ 1075) ھارۇن بۇغراخان II (1075 ـ 1103) قاتارلىق ئۈچ قاغان ھۆكۈمرانلىق قىلدى.

مىلادىنىڭ 1097 ـ يىلى ھارۇن بوغراخان جۇڭگو بىلەن قاراخانىيلار ئارىسىدىكى سودا يولىغا توسقۇنلۇق قىلغان تاڭغۇتلارنى دۇڭخۇاڭ، جاڭيې، جيۇچۈەن (بۇ جايلارنىڭ ھەممىسى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىدە) قاتارلىق جايلاردىن قوغلاپ چىقىرىش ئۈچۈن قوشۇن ئەۋەتكەن.

ئۈچىنچى باسقۇچ مىلادىنىڭ 1107 ـ يىلىدىن 1124 ـ يىلىغىچە بولغان 17 يىلنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مانا شۇ 17 يىل ئىچىدە شەرقىي قاراخانىيلارنىڭ سودا ئەلچىلىرى سۇڭ سۇلالىسىگە تۆت قېتىم باردى. بۇ ئەلچىلەرنى شەرقىي قاراخانىيلارنىڭ قاغانى ئەھمەد ئارسلانخان ئەۋەتكەنىدى.

قاراخانىيلارنىڭ سودا ئەلچىلىرى سۇڭ سۇلالىسىگە مەستىكىرۇمى، نۆشۇدۇر، مەرۋايىت، ياقۇت، گىلەم، ئەتلەس، قاشتېشى، سۆسەر، بۇلغۇن تېرىلىرى، تۆگە، ئات قاتارلىقلارنى ئاپىرىپ ساتاتتى.

قاراخانىيلارنىڭ سودا ئەلچىلىرى سۇڭ سۇلالىسىگە 30 قېتىم بارغان بولسىمۇ، سۇڭ سۇلالىسى ئەينى ۋاقىتتا ئاجىز خانلىق بولغانلىقى ئۈچۈن، يولنىڭ يىراقلىقىنى باھانە قىلىپ (ئەسلىدە تاڭغۇتلاردىن قورقۇپ) قاراخانىيلارغا بىرەر قېتىممۇ سودا ئەلچىلىرى ئەۋەتمىدى.

6 . قاراخانىيلار دەۋرى ئاساسەن خېلى تىنىچ، خاتىرجەم ئۆتكەن بىر دەۋر بولىدى.

تۆت ئەسىر ھۆكۈم سۈرگەن قاراخانىيلار دەۋرىدە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى خەلقلەر كۆپ چاغلاردا تىنىچ ۋە خاتىرجەم ياشىدى. قاراخانىيلار مىلادىنىڭ 992 ـ يىلىدىن مىلادىنىڭ 1000 ـ يىلىغا قەدەر ئۇرۇش ھەرىكەتلىرىنى ئېلىپ بېرىپ، سامانىلار پادىشاھلىقىنى يوقاتقان. ئەمما بۇ ئۇرۇش ھەرىكەتلىرىدە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئىقتىسادى ۋە مەدەنىيىتى ۋەيران بولغۇدەك ئەھۋال كۆرۈلمىگەن.

قاراخانىيلار مىلادىنىڭ 1006 ـ 1008 ـ ۋە 1019 ـ يىللىرى بولۇپ ئۈچ قېتىم خوراسانغا يۈرۈش قىلىپ، غەزنەۋىلەر بىلەن ئۇرۇشتى. ئېلىك تېكىن ئىسيانى، ياباقۇلار ئىسيانى باستۇرۇلدى. تەخت تالىشىپ ئاكا ـ ئۇكىلار ئۇرۇشۇلار بولۇپ

www.uyghurkitap.com

ئۆتتى. ئۇلاردىن باشقا چوڭ كۆلەملىك ئۇرۇشلار بولمىدى.

قاراخانىيلار دەۋرىنىڭ ئاساسەن تىنچ ۋە خاتىرجەم بىر دەۋر بولۇشى ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەتنىڭ گۈللىنىشىگە ياخشى ئىمكانىيەت يارىتىپ بەردى.

7. قاراخانىيلار قاغانلىقىنىڭ كۆپچىلىكى دىگۇدەك مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلدى. ئۇلار ئەقىللىق، بىلىملىك، ئەخلاقلىق، قابىلىيەتلىك كىشىلەرنى بەكمە قەدىرلىدى. ئۇلارنى دۆلەتنى ئىدارە قىلىش ئىشلىرىغا تەيىنلىدى. فېئوداللىق جەمئىيەتنىڭ ئەنئەنىسى بويىچە ئادەتتە ئوردىدىكى ئەڭ مۇھىم ۋەزىپىلەرگە كۆپ ھاللاردا خان جەمەتىدىن بولمىغان كىشىلەرنىڭ تەيىنلىنىشى قىيىن ئىش ئىدى. ئۇيغۇر - ئوغۇز قاغانلىرى بولسا، يۇقىرىدىكى ئەنئەنىنىڭ چەكلىمىسىگە قارىماي، خان جەمەتىدىن بولمىغان، ھەتتا ئۆز مىللىتىدىن بولمىغان كىشىلەرنىمۇ (ئەگەر ئۇ كىشىلەر ئەقىللىق، بىلىملىك، ئەخلاقلىق، قابىلىيەتلىك كىشىلەر بولسىلا) ئۇلارنى ئەڭ يۇقىرى مەنسەپلەرگە تەيىنلىدى.

بۇنىڭ ئىسپاتى مۇنداق:

مىلادىنىڭ 1069 - يىلى ياكى 1070 - يىلى شەرقىي قاراخانىيلارنىڭ ئورۇنباسار قاغانى ئەبۇ ئەلى ھەسەن تاۋغاچ بوغراخان يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ناھايىتى بىلىملىك، ئەقىللىق ئادەم ئىكەنلىكىنى بىلىپ ئۇنى قەدىرلەپ ئوردا ۋەزىرلىك ۋەزىپىسىگە تەيىنلەپ ئۇنىڭغا خاس ھاجىپ («تايانغۇ») ئۇنۋانىنى بەرگەن.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ دۆلەتمەن ئۇيغۇر ئائىلىسىدە تۇغۇلۇپ ئۆسكەن بولسىمۇ، ئەمما قاراخانىيلارنىڭ خان جەمەتىگە مەنسۇپ بولغان شاھزادىلەر ئەمەس ئىدى.

ئۇلۇغ سەلجۇقىلار ئىمپېرىيىسىنىڭ ئىمپېراتورلىرىدىن ئالىپ ئارسلان، مەلىك شاھ (مىلادىنىڭ 1072 - يىلىدىن 1092 - يىلىغىچە ئىمپېراتور بولغان) لار ۋاقتىدا ئەبۇ ئەلى ھەسەن ئىبنى ئەلى ئىبنى ئىسھاق (نىزامۇلمۇلىك) 30 يىل (1063 - يىلىدىن 1092 - يىلىغىچە) باش ۋەزىر بولدى. مانا شۇ نىزامولمۇلىك (مىلادىنىڭ 1018 - يىلى تۇغۇلۇپ، 1092 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن) سەلجۇق ئوغۇزلىرىدىن بولماستىن، بەلكى ئىرانلىق پارس ئىدى. نىزامۇلمۇلىك ئۇلۇغ سەلجۇقىلار ئىمپېرىيىسىگە باش ۋەزىر بولۇپ تۇرغان مەزگىلدە (1063 - 1092) ئۇنىڭ «سىياسەتنامە» سى بويىچە ئىدارە قىلىنغان ئۇلۇغ سەلجۇقىلار

ئىمپېرىيىسى ئەڭ قۇدرەتلىك، ئەڭ سەلتەنەتلىك بىر باسقۇچقا كۆتۈرۈلگەنىدى. مانا شۇ مەزگىلدە نىزامۇلمولكنىڭ تەشەببۇسى بىلەن باغداد، ئىسفاھان، بەسرە، نىشاپور، ھىرات، مەرۋە، شاھى جاھان قاتارلىق شەھەرلەردە نۇرغۇنلىغان ئالىي بىلىم يۇرتلىرى («مەدرىسلەر») قۇرۇلغان.

«تارىخىي مەسئۇدى» (30 توملۇق ئەسەر) نىڭ ئاپتورى ئەبۇل پەزلى مۇھەممەد ئىبنى ھۇسەيىن بەيھەقى (مىلادىنىڭ 996 ـ يىلى تۇغۇلۇپ، 1077 ـ يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن) غەزنەۋىلەر سۇلتانلىقىدا 20 يىل تاشقى ئىشلار ۋەزىرى بولدى.

ئوغۇزلار (ئالپ تېكىندىن تارتىپ سەبۇق تېكىنگىچە) ۋە ئۇيغۇر قارلۇقلىرى (سەبۇق تېكىندىن تارتىپ غەزنەۋىلەرنىڭ ئەڭ ئاخىرقى سۇلتانى خىسراۋ مەلىكقىچە) دىن كېلىپ چىققان غەزنەۋى سۇلتانلىرىدىن سۇلتان مەھمۇد (مىلادىنىڭ 997 ـ يىلىدىن 1030 ـ يىلىغىچە سۇلتان بولغان) سۇلتان مەسئۇد (مىلادىنىڭ 1030 ـ يىلىدىن 1041 ـ يىلىغىچە بولغان) لار ئىرانلىق پارس بەيھەقىنى ئىززەتلەپ، ئۇنى تاشقى ئىشلار ۋەزىرلىكىگە قويدى. بەيھەقى سۇلتان مەھمۇدنىڭ ھىندىستانغا قىلغان يۈرۈشلىرىگە ۋە سۇلتان مەسئۇدنىڭ سەلجۇقىلارغا قارشى ئېلىپ بارغان ئۇرۇشلىرىغا قاتناشقاندىن تاشقىرى، غەزنەۋىلەرنىڭ قاراخانىيلار بىلەن ئېلىپ بارغان ناھايىتى مۇھىم دىپلوماتىك پائالىيەتلىرى (سۇلتان مەھمۇدنىڭ يۇسۇپ قادىرخان بىلەن سەمەرقەند يېنىدا ئېلىپ بارغان تارىخىي خاراكتېرلىك سۆھبىتى) گە قاتناشقان. بەيھەقى ئۆزى تاشقى ئىشلار ۋەزىرلىكىنى ئۆتىگەن مەزگىلدە توپلىغان ماتېرىياللىرىدىن پايدىلىنىپ «تارىخىي مەسئۇدى» ناملىق مەشھۇر ئەسەرنى يازغان.

XII ئەسىردە ياشىغان تارىخچى نىزام ئارۇزى سەمەرقەندىنىڭ بەرگەن مەلۇماتىغا قارىغاندا، غەربىي قاراخانىيلارنىڭ قاغانى خىزىرخان دانا، ئادىل كىشى بولۇپ، شائىرلارنى بەكمۇ قەدىرلىگەن. ئۇنىڭ ئوردىسىدىكى قوبۇلخانىسىدا ئادەتتە تۆت پەتنۇس بار بولۇپ، ھەر بىر پەتنۇسقا 250 دىناردىن ئالتۇن پۇل قويۇلغانىكەن. كۈنلەرنىڭ بىرىدە خىزىرخان مانا شۇ تۆت پەتنۇستىكى 1000 دىنارنى بىر شائىرغا ئىنئام قىلغان.

نىزام ئارۇزى سەمەرقەندىنىڭ بەرگەن مەلۇماتىغا كۆرە، مىلادىنىڭ 1080 ـ يىلى خىزىرخان سەمەرقەندتىكى ئوردىسىدا شائىرلارنىڭ شېئىر مۇسابىقىسىنى ئۆتكۈزگەندە، مۇنداق بىر ۋەقە يۈز بەرگەن: قاغان (خىزىر ئىبنى ئىبراھىم) ئاماق ئاتلىق شائىردىن: «سەن ئابدۇسەئىد رەشىدىنىڭ شېئىرلىرى ھەققىدە

www.uyghurkitap.com

قانداق پىكىردە سەن؟» دەپ سورىغان. شائىر ئاماق: «رەشىدىنىڭ شېئىرلىرى ناھايىتى راۋان ۋە ياخشى يېزىلغان، ئەمما سەل تۇزى كەمرەك!» دەپ جاۋاب بەرگەن. ئارىدىن ئانچە ئۇزۇن ئۆتمەي شائىر رەشىدىنىڭ ئۆزى ئوردىغا كىرىپ كەلگەن. ئۇ قاغانغا تەزىم قىلىپ جايىغا كېلىپ ئولتۇرماقچى بولغاندا، قاغان ئۇنى ئالدىغا چاقىرىۋالغان. ئۇ شائىرلارنى بەس مۇنازىرىگە سېلىپ قويماق بولۇپ، باشقا بىر شائىردىن: «رەشىدىنىڭ شېئىرلىرى قانداق؟» دەپ سورىغان. ئۇ شائىر: «ياخشى ئەمما تۇزسىز» دەپ جاۋاب بەرگەن. شۇ چاغدا خىزىر ئىبنى ئىبراھىم شائىر رەشىدىگە: «سېنىڭمۇ جاۋابىڭ بىر ــ ئىككى بېيىت ئېيتىشىڭغا توغرا كېلىدۇ» دېگەن. شائىر رەشىدى قاغانغا تەزىم قىلىپ، ئۆز ئورنىغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، مۇنداق دەپ شېئىر ئوقۇغان:

مېنىڭ شېئىرلىرىمنىڭ تۇزى يوقلۇقتا ــ
ئەيىبكە بويرۇپسەن، بۇ راست بىگۇمان!
شېئىرلىرىم شېكەر ھەم ھەسەلگە ئوخشايدۇ،
ھەسەل ۋە شېكەرگە تۇز بولسا يامان!
سېنىڭكى چامغۇرۇڭ، ئوت ــ چۆپۈڭ ئوخشاش،
تۇز دېمەك، سەن ئۇچۇن كېرەك ئەي نادان!

شائىر رەشىدىنىڭ شېئىرى خىزىر ئىبنى ئىبراھىمغا بەكمۇ ياقمىغان. شۇنىڭ ئۈچۈن قاغان تۆت پەتنۇستىكى 1000 دىنارنى شائىر رەشىدىگە بېرىشكە بۇيرۇغان.

شائىر رەشىدى شېئىرىدا خىزىر ئىبنى ئىبراھىمنى تىلغا ئېلىپ، ئۇنى ماختىغانمۇ ئەمەس، خىزىر ئىبنى ئىبراھىم شائىر رەشىدىنىڭ تالانتىغا، شېئىرىدىكى مەنتىقى كۈچكە قايىل بولۇپ 1000 دىنارنى ئۇنىڭغا بېرىشنى قارار قىلغان.

دەھشەتلىك ئىستىلاچى سۇلتان مەھمۇد غەزنەۋى ئۆمۈر بويى ھىندىستانغا يۈرۈش قىلىپ، بۇددىست ھىندىلارنى مۇسۇلمان قىلىش ئۈچۈن، ناھايىتى ئېغىر جاپا ــ مۇشەققەتلەرنى تارتىپ قانلىق ئۇرۇشلار بىلەن ئاۋارە بولغان بولسىمۇ، يەنە بىر تەرەپتىن مەشھۇر پەيلاسوپلار، تارىخچىلار، شائىرلارنى ئوردىسىغا يىغىپ، ئىلىم ــ پەن، بولۇپمۇ ئەدەبىياتنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا غەمخورلۇق قىلغانىدى. ئۇنىڭ ئوردىسىدا نەچچە ئونلىغان مەشھۇر شائىرلار بار ئىدى. سۇلتان مەھمۇد مانا

شۇ مەشھۇر شائىرلارنىڭ بەزىلىرىدىن پايدىلىنىپ، ئۆزىنىڭ ياراتقان تۆھپىلىرىنى مەدھىيىلەيدىغان، ئۆزىنى ئاسمان ـ پەلەككە كۆتۈرىدىغان شېئىرلارنى يازدۇرغان. سۇلتان مەھمۇدنىڭ ئوردىسىدىكى مەدھىيىچى شائىرلارنىڭ ئىچىدە، بەلخلىق ئوبۇلقاسىم ھەسەن ئىبنى ئەھمەد ئۇنسۇرى (مىلادىنىڭ X ئەسىرنىڭ 60 ـ يىللىرى تۇغۇلۇپ، مىلادى 1039 ـ يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن) «شائىرلارنىڭ خانى» دېگەن ئۇنۋانغا ئىگە بولغان. سۇلتان مەھمۇدنىڭ ئۆكسى ئەمىر ناسىرنىڭ تونۇشتۇرۇشى بىلەن سۇلتان مەھمۇدنىڭ ئوردىسىغا كەلگەن شائىر ئۇنسۇرى سۇلتان مەھمۇدنىڭ ئورغۇنلىغان ھەربىي يۈرۈشلىرىگە قاتناشقان. ئۇ يازغان قەسىدىلەرنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى سۇلتان مەھمۇدنىڭ غەلىبىلىرىنى مەدھىيىلەشكە بېغىشلانغان.

قانداق بولمىسۇن، ئەجدادلىرىمىز قاغانلىرىنىڭ ئوردىسىغا يىغىلغان پەيلاسوپلا، تارىخچىلار، شائىرلار، ئاسترونوملار، ئۆزلىرىگە بېرىلگەن ئىمكانىيەتتىن پايدىلىنىپ، تارىخىي ۋە ئەمەلىي ئەھمىيەتكە ئىگە ئۆلمەس ئەسەرلەرنى يېزىپ، دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ خەزىنىسىگە باھاسىز تۆھپىلەرنى قوشقان.

8. قاراخانىيلار دۆلىتى بىلەن دۇنيادىكى مەشھۇر، مەدەنىيەتلىك دۆلەتلەر ئارىسىدا يولغا قويۇلغان ئىقتىسادى ۋە دىپلوماتىيە ئالاقىلىرىدىن تاشقىرى، يەنە مۇسۇلمان دۆلەتلەر ئارىسىدىكى مەدەنىيەت جەھەتتىكى مەنىۋى يېقىنلىق ۋە ئالاقىلەرمۇ ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا كۈچلۈك تەسىر قىلدى.

ئەرەبلەر قەدىمكى يۇنان ئالىملىرىنىڭ يۇنان (گرېك) تىلىدىكى ئەسەرلىرى ئەرەب تىلىغا تەرجىمە قىلىندى. ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى شۇنداق ئەسەرلەر ئارقىلىق قەدىمكى يۇنان پەيلاسوپلىرى، ئاسترونوملىرى، ماتېماتىكلىرى، گېئوگرافىكلىرى، فىزىكلىرى ۋە خىمىكلىرىنىڭ ئەسەرلىرى بىلەن تونۇشتى. قاراخانىيلار دەۋرىدىكى ئۇيغۇر ئالىملىرى ئەرەب، پارس تىللىرىنى مۇكەممەل بىلگەنلىكى ئۈچۈن، كلاسسىك غەرب مەدەنىيىتى (ئاساسەن يۇنان مەدەنىيىتى) گە دائىر ئەسەرلەرنى چوڭقۇر، ئەتراپلىق ئۆگەندى ۋە قاراخانىيلار دەۋرىدە ئۇيغۇر ئىسلام مەدەنىيىتىنى يارىتىشتا، ئۇنىڭدىن پايدىلىق ئوزۇقلارنى قوبۇل قىلدى ھەمدە ئىلىم ـ پەننىڭ دېگۈدەك ھەممە ساھەلىرى بويىچە ئۆلمەس ئەسەرلەرنى يېزىپ چىقتى.

9. قاراخانىيلار دەۋرىدىكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتى قەدىمكى ئۇيغۇر ـ ئورخۇن مەدەنىيىتىنىڭ ئېسىل ئەنئەنىسى ئاساسىدا تېخىمۇ يۈكسەلگەن، تەرەققىي تاپقان ئۇيغۇر ئىسلام مەدەنىيىتى ئىدى.

www.uyghurkitap.com

بىزنىڭ ئەجدادلىرىمىز خېلى قەدىمكى زاماندىن تارتىپ (مىلادىدىن بىرنەچچە ئەسىر بۇرۇنقى زاماندىن تارتىپ IX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە) يېزىق قوللىنىپ (ئورخۇن - يەنسەي يېزىقى قاتارلىقلار) ئۆز تارىخىنى يازغان. ماددىي ۋە مەنىۋى مەدەنىيەتنىڭ خىلمۇ خىل تۈرلىرى بويىچە خېلى يۇقىرى سەۋىيىگە يەتكەن. مەسىلەن: ئورخۇن ۋادىسىدىن تېپىلغان مەڭگۈ تاشلار (VIII ئەسىر ۋە IX ئەسىرگە دائىر) ئورخۇن - يەنسەي يېزىقىدا قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى بىلەن يېزىلغان. بۇ مەڭگۈ تاشلار قەدىمكى ئۇيغۇر تارىخى ۋە مەدەنىيىتىنىڭ ئالتۇن بەتلىك، كۈمۈش ھەرپلىك داستانلىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

قاراخانىيلار دەۋرىدىكى شانلىق ئۇيغۇر مەدەنىيىتى قەدىمكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ داۋامى ۋە يېڭى شارائىتتىدا، مول مەنىۋى مەزمۇنلار بىلەن بېيىغان قاراخانىيلار مەدەنىيىتى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

قاراخانىيلار دەۋرىدىكى مۇھىم تارىخىي ۋەقەلەرنىڭ يىلنامىسى

(850 - 1212 يىللار)

مىلادىنىڭ 850 - يىلى ئۇيغۇرلارنىڭ ياغما قەبىلىسىدىن كېلىپ چىققان كۆل بىلگە قاراخان ئۇيغۇر قاراخانىيلار دۆلىتىنى تەشكىل قىلدى.

870 - يىلى ئۇلۇغ پەيلاسوپ فارابى يەتتەسۇدىكى فاراب شەھىرىدە دۇنياغا كەلدى.

870 - يىلى بۇخارا سامانىلار پادىشاھلىقىنىڭ پايتەختى بولدى.

893 - يىلى كۆل بىلگە قاراخاننىڭ ئوغلى ئوغۇلچاق ئىسمائىل سامانى بىلەن بولغان ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولدى ۋە بالاساغۇندىن قەشقەرگە كەتتى.

920 - يىلى ساتۇق بۇغراخان مۇسۇلمان بولدى.

942 - يىلى ساتۇق بۇغراخان بالاساغۇننى قاراخانىيلارنىڭ تېررىتورىيىسىگە قوشۇۋالدى.

955 - يىلى ساتۇق بۇغراخان ئالەمدىن ئۆتتى ۋە ئاتۇش مەشھەدتە دەپنە قىلىندى.

960 - يىلى يەتتە سۇدىكى ئۇيغۇر - قارلۇقلار ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلدى.

960 - 970 - يىللىرى ساتۇق بۇغراخاننىڭ ئوغلى سۇلايمان ۋاقتىدا، ئىسلام

دىنى قاراخانىيلاردا چوڭقۇر يىلتىز تارتتى ۋە دۆلەت دىنى قىلىپ بەلگىلەندى.

980 ـ يىلى ئۇلۇغ پەيلاسوپ ئەبۇ ئەلى ئىبنى سىنا بۇخارادىكى ئەفشا يېزىسىدا دۇنياغا كەلدى.

992 ـ يىلى قاراخانىيلارنىڭ قاغانى ئەلى ئارسلاننىڭ ئورۇنباسارى هارون بوغراخان سامانىلارنىڭ پايتەختى بۇخارانى ئالدى.

992 ـ يىلى هارون بۇغراخان ئالەمدىن ئۆتتى.

996 ـ يىلى قاراخانىيلارنىڭ غەربىي ئېلىكخانى ناسىر غەزنەۋىلەر هۆكۈمرانى سەبۇق تېكىن بىلەن ماۋەرائۇننەهرنىڭ تېررىتورىيىسى توغرىسىدا كېلىشىم تۈزدى. كېلىشىمگە كۆرە، سىر دەريا ۋادىسى قاراخانىيلارغا، ئامۇ دەريا ۋادىسى غەزنەۋىلەرگە قارايدىغان بولدى.

998 ـ يىلى قاراخانىيلارنىڭ قاغانى ئەلى ئارسلانخان ئالەمدىن ئۆتتى. ئەهمەت توغانخان قاغان بولدى.

999 ـ يىلى غەربىي ئېلىكخانى ناسىر بۇخارانى ئىشغال قىلىپ، سامانىلار پادىشاهلىقىنى يوق قىلدى.

1000 ـ يىللىرى قاراخانىيلار خوتەن خانلىقىنى ئۇزۇل ـ كېسىل بويسۇندۇردى. يۇسۇپ قادىرخان خوتەنگە خان بولۇپ تەيىنلەندى.

1001 ـ يىلى سۇلتان مەهمۇد غەزنەۋى غەربىي ئېلىكخانى ناسىرنىڭ قىزىغا ئۆيلەندى.

1006 ـ يىلى ئېلىكخان ناسىر نىشاپۇر، تۇس ۋە بەلخنى ئالدى.

1007 ـ 1008 ـ يىللىرى قاراخانىيلار خۇراسانغا يەنە يۈرۈش قىلدى، يۈرۈش مەغلۇپ بولدى.

1008 ـ يىللىرى ئۇلۇغ تىلشۇناس مەهمۇد كاشغەرى قەشقەردە دۇنياغا كەلدى.

1018 ـ يىلى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئۇلۇغ پەيلاسوپى، تالانتلىق شائىرى، مەشهۇر دۆلەت ئەربابى يۈسۈپ خاس هاجىپ بالاساغۇندا دۇنياغا كەلدى.

1018 ـ يىلى ئەهمەد توغانخان بالاساغۇننىڭ شىمالىدا، 100 مىڭ جەڭچىدىن تەركىب تاپقان شەرقىي قىتان قوشۇنلىرىنى تارمار قىلدى ۋە ئۇلارنى قوغلاپ ئۆزلىرىنىڭ تەۋەسىگە هەيدىۋەتتى.

ئۇيغۇر كىتاب تورپېتى
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يېڭى ئادرېسى

1018 ـ يىلى ئەھمەد توغانخان ئالەمدىن ئۆتتى.

1019 ـ يىلى يۇسۇپ قادىرخان خوراسانغا ھۇجۇم قىلدى.

1024 ـ يىلى مەنسۇر ئارسلانخان تەختتىن ۋاز كەچتى، ئۇنىڭ ئورنىغا ئەھمەد توغانخان II چىقتى.

1026 ـ يىلى يۇسۇپ قادىرخان قاراخانىيلارنىڭ قاغانى بولدى.

1026 ـ يىلى سەمەرقەندنىڭ يېنىدا يۇسۇپ قادىرخان بىلەن سۇلتان مەھمۇد ئىككى دۆلەت كۆڭۈل بۆلىدىغان جىددىي مەسىلىلەر ئۈستىدە سۆھبەت ئېلىپ بېرىپ ناھايىتى مۇھىم كېلىشىمنامە تۈزدى.

1031 ـ يىلى سۇلتان مەسئۇد قاراخانىيلارنىڭ پايتەختى قەشقەرگە ئەلچى ئەۋەتتى.

1032 ـ يىلى يۇسۇپ قادىرخان ئالەمدىن ئۆتتى، چوڭ ئوغلى سۇلايمان ئارسلانخان قاغان بولدى.

1037 ـ يىلى ئۇلۇغ پەيلاسوپ ئەبۇ ئەلى ئىبنى سىنا ئالەمدىن ئۆتتى.

1039 ـ يىلى ئىلىك ناسىرنىڭ ئوغلى ئىبراھىم بۆرە تېكىن غەربىي ئىلىكخانى يۇسۇپنى قەشقەرگە قوغلىۋېتىپ، ماۋەرائۇننەھرنى ئۆز ھۆكۈمرانلىقىغا ئالدى.

1040 ـ يىلى قاراخانىيلار دۆلىتى شەرقىي ۋە غەربىي قاراخانىيلاردىن ئىبارەت ئىككى قىسىمغا بۆلۈنۈپ كەتتى.

1040 ـ يىلى مەرۋى جاھان بىلەن سەراكس ئوتتۇرىسىدا دەندانقاندا ئۇرۇش بولۇپ، توغرۇلبەك سۇلتان مەسئۇدنى تارمار قىلدى.

1055 ـ يىلى ئۇلۇغ سەلجۇقىلارنىڭ سۇلتانى توغرۇلبەگ باغدادقا كىردى.

1056 ـ يىلى شەرقىي قاراخانىيلارنىڭ قاغانى مۇھەممەد بۇغراخان بىلەن بىر قىسىم شاھزادىلىرى مۇھەممەد بۇغراخاننىڭ كىچىك خانىشى تەرىپىدىن زەھەرلىنىپ ئۆلتۈرۈلدى.

1058 ـ يىلى شەرقىي قاراخانىيلارغا سۇلايمان ئارسلانخاننىڭ ئۇكىسى توغرۇل قاراخان قاغان بولدى.

1063 ـ يىلى ئۇلۇغ سەلجۇقىلار ئىمپېرىيىسىنىڭ سۇلتانى توغرۇلبەگ

ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ ئاكىسى چاغرىبەگنىڭ ئوغلى ئالپ ئارسلان ئۇلۇغ سەلجۇقىلارغا سۇلتان بولدى.

1068 - يىلى غەربىي قاراخانىيلارنىڭ قاغانى ئىبراھىم بۆرە تېكىن ئالەمدىن ئۆتتى.

1069 - يىلى يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىنى شەرقىي قاراخانىيلارنىڭ ئورۇنباسار قاغانى ئوبۇلھەسەن تاۋغاچ بوغراخانغا تەقدىم قىلدى.

1071 - يىلى ئالپ ئارسلان «مالازگىرد ئورۇشى» دا، شەرقىي روما ئىمپېراتورى رومان دىئوگىنىس قوماندانلىقىدىكى 200 مىڭ جەڭچىدىن تەركىب تاپقان روما قوشۇنلىرىنى تارمار قىلدى ۋە رومان دىئوگىنىسنى ئەسىر ئالدى.

1072 - يىلى ئالپ ئارسلان ۋاپات بولدى، ئۇنىڭ تۇنجى ئوغلى مەلىك شاھ ئۇلۇغ سەلجۇقىلارغا سۇلتان بولدى.

1074 - يىلى مەھمۇد كاشغەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» نى باغداد خەلىپىسى ئوبۇلقاسىم ئابدۇللاھ مۇقتەدىغا تەقدىم قىلدى.

1074 - يىلى شەرقىي قاراخانىيلارنىڭ قاغانى توغرۇل قاراخان ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ ئوغلى توغرۇل تېكىن ئىككى ئاي قاغان بولدى.

1075- يىلى شەرقىي قاراخانىيلارنىڭ ئورۇنباسار قاغانى ئوبۇلھەسەن تاۋغاچ بوغراخان شەرقىي قاراخانىيلارغا ھارۇن بوغراخان II ئۇنۋانىدا قاغان بولدى.

1080 - يىللىرى يۈسۈپ خاس ھاجىپ قەشقەردە ئالەمدىن ئۆتتى.

1080 - يىللىرى باغدادتىن ئانا ۋەتىنى قەشقەرگە قايتىپ كەلگەن مەھمۇد كاشغەرى 1090 - يىللىرى ئالەمدىن ئۆتتى. ئوپالغا دەپنە قىلىندى.

1092 - يىلى مەلىك شاھ ئالەمدىن ئۆتتى.

1103 - يىلى شەرقىي قاراخانىيلارنىڭ قاغانى ھارۇن بوغراخان II ئالەمدىن ئۆتتى. ئورنىغا ئوغلى ئەھمەد ئارسلانخان قاغان بولدى.

1105 - يىلى ئەھمەد ئارسلانخان مەھمۇد ئىبنى ئابدۇلجېلىل كاشغەرىنى باغداد خەلىپىسى مۇستازىرنىڭ ھۇزۇرىغا ئەلچى قىلىپ ئەۋەتتى.

1135 - يىلى شەرقىي قاراخانىيلار شەرقىي قىتان خانى يىلۇداشى تەرىپىدىن مەغلۇپ بولدى.

www.uyghurkitap.com

1209 - يىلى غەربىي قاراخانىيلارنىڭ پايتەختى سەمەرقەنت خارەزم شاھلار دۆلىتىنىڭ تەسىرگە ئۆتتى.

1211 - يىلى شەرقىي قاراخانىيلارنىڭ ئاخىرقى قاغانى ئوسمان بۇغراخان III ۋاپات بولدى.

1212 - يىلى قاراخانىيلار دۆلىتى قىتانلار(قارا خىتايلار) تەرىپىدىن پۈتۈنلەي يوق قىلىندى.

III بۆلۈم

ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى

ئون يەتتىنچى باب: ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشى

شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە كۆچۈشى

شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە كۆچۈشى ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ ۋۇجۇدقا كېلىشىگە توغرىدىن توغرا سەۋەب بولدى. ئەينى ھالدا يەنە ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى ئۇيغۇر - ئورخۇن قاغانلىقىنىڭ داۋامى ھەم بولدى.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى ۋە قېرىنداشلىرى ئۆز تارىخىدا، ئاسىيادا ئۇلۇغ ھون تەڭرىقۇتلۇقى (مىلادىدىن 240 بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ، مىلادىنىڭ 216 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن)، ئاق ھونلار ئىمپېرىيىسى (مىلادىنىڭ 420 - يىلىدىن 565 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن)، ياۋروپا ھون ئىمپېرىيىسى، ئۇيغۇر خانلىقى (487 - 546)، ئۇلۇغ كۆك تۈرك قاغانلىقى (551 - 744)، ئۇيغۇر - ئورخۇن قاغانلىقى (مىلادىنىڭ 646 - يىلىدىن 845 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن)، ئۇيغۇر قاراخانىيلار دۆلىتى (مىلادىنىڭ 850 - يىلىدىن 1212 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن)، ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى (مىلادىنىڭ 850 - يىلىدىن 1335 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن)، ئۇلۇغ سەلجۇقىلار سۇلتانلىقى (مىلادىنىڭ 1040 - يىلىدىن 1157 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن)، غەزنەۋىلەر سۇلتانلىقى (مىلادىنىڭ 963 - يىلىدىن 1187 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) قاتارلىق دۇنياغا مەشھۇر بولغان دۆلەتلەرنى قۇرغان. بۇ دەۋرلەردە قەدىمكى ۋە ئوتتۇرا ئەسىرلەرنىڭ تارىخىي سەھنىسىدە ناھايىتى مۇھىم رول ئوينىغان، بولۇپمۇ قاراخانىيلار دەۋرىدە مەدەنىيەت گۈللەپ - ياشناپ، دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ خەزىنىسىگە قىممەتلىك تۆھپە قوشۇلغان.

www.uyghurkitap.com

يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان دۆلەتلەرنىڭ ئىچىدە، 200 يىل ھۆكۈم سۈرگەن ئۇيغۇر ئورخۇن قاغانلىقى مىلادىنىڭ 840 ـ يىلىغا كەلگەندە، تەخت تالىشىش ئىچكى ئىسيان، دۈشمەنلەرنىڭ ھۇجۇمى، تەبىئىي ئاپەت قاتارلىق سەۋەبلەردىن ناھايىتى ئېغىر ئەھۋالدا قالدى. شۇڭا، شەرقىي ئۇيغۇرلار ھازىرقى موڭغۇلىيىدىكى ئورخۇن دەرياسى بويىغا جايلاشقان پايتەختى قارابالغاسۇننى تاشلاپ چىقىپ، قاغانلىقىنىڭ سىياسىي مەركىزىنى تەڭرىتاغلىرىنىڭ باغرىغا يۆتكەپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى.

شەرقىي تۈرلارنىڭ مىلادىنىڭ 646 ـ يىلى ئۇيغۇر ـ ئورخۇن قاغانلىقىنى قۇرغانلىقىنى سۆزلەپ ئۆتتۇق، IX ئەسىردە ئۆتكەن ئەرەب جۇغراپىيە ئالىملىرى بۇ قاغانلىقنىڭ پايتەختى قارابالغاسۇن شەھىرىنى، 12 تۆمۈر دەرۋازىلىق شەھەر بولۇپ، شەھەرنىڭ مەركىزىدىكى قاغان ئوردىسىنىڭ ئۈستىدە 100 ئادەم سىغىدىغان ئالتۇن چېدىر بار. بۇ ئالتۇن چېدىر بەش فەرسەخ (35 كىلومېتىر) يىراقتىن كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ دەپ يېزىشقانىدى. ئۇيغۇر ـ ئورخۇن قاغانلىقىنى باشتا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك ئۇيغۇرلارنىڭ ئون ئۇيغۇر، توققۇز ئوغۇزدىن ئىبارەت ئىككى چوڭ تارمىقى بىرلىشىپ قۇرغان.

ئۇيغۇر ـ ئورخۇن قاغانلىقى كۈچەيگەن مەزگىلدە (مىلادىنىڭ 750 ـ يىللىرى) تېررىتورىيىسىنىڭ شەرقىي چېگرىسى قىدىرقان تاغلىرىنىڭ شەرقىغە، شىمالىي بايكۆل (بايقال) بىلەن يەنسەي (ئەسلى ئۇيغۇرچە ئاتىلىشى ئانا ساي) دەرياسىنىڭ بويلىرىغىچە، غەربىي چېگرىسى بالقاش كۆلىنىڭ شىمالىدىن ئارتىپ، پەرغانە ۋادىسىغىچە، جەنۇبىي چۇغاي تاغلىرىنىڭ جەنۇبىي ئېتەكلىرىگىچە، غەربىي ـ جەنۇبىي ھىندىستاننىڭ شىمالىغىچە سوزۇلغانىدى. قاغانلىق تېررىتورىيىسىنىڭ يەر مەيدانى 5 مىليون كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، ھازىرقى فرانسىيىدىن بەش ھەسسە چوڭ ئىدى. ئۇيغۇر ـ ئورخۇن قاغانلىقىنىڭ ھەربىي كۈچلىرى مىلادىنىڭ 646 ـ يىلىدىن 740 ـ يىلىغىچە 50 مىڭ ئاتلىق قوشۇندىن ئىبارەت بولغان بولسا، مىلادىنىڭ 750 ـ يىلىدىن باشلاپ 221 مىڭ ئاتلىق قوشۇنغا (ئاتلىق قوشۇن 17 دىۋىزىيە بولۇپ، ھەر بىر دىۋىزىيىسى 13 مىڭ جەڭچىدىن تەركىب تاپقان) كۆپەيگەنىدى.

مانا شۇنداق ناھايىتى كۈچلۈك، مۇستەقىل بولغان ئۇيغۇر ـ ئورخۇن قاغانلىقى ئەينى ۋاقىتتا ئاسىيادىكى چوڭ دۆلەتلەر بولغان تاڭ سۇلالىسى ۋە تىبەت خانلىقى بىلەن باراۋەر ئورۇندا تۇراتتى.

IX ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرىغا كەلگەندە، بۇ كۈچلۈك ئۇچ دۆلەت ئىچكى زىددىيەتلەر سەۋەبىدىن ئاجىزلىشىشقا قاراپ ماڭدى.

بولۇپمۇ ئۇيغۇر - ئورخۇن قاغانلىقى مىلادىنىڭ 830 - يىللىرىغا كەلگەندە، قورقۇنچلۇق ئەھۋالدا قالدى. ھازار تېكىن قاغان بولغان ۋاقىتتىن باشلاپ، ئۇيغۇر- ئورخۇن شاھزادىلىرى ئىچىدە قاغانلىق ئورنىنى تالىشىش يۈز بېرىپ ئىچكى ئۇرۇشلار باشلاندى. بولۇپمۇ خۇ تېكىننىڭ ۋاقتىدا ئىچكى ئۇرۇش ئەۋجىگە چىقتى. ئىچكى ئۇرۇشتا ئۆلتۈرۈلگەن ھازار تېكىننىڭ تەرەپدارلىرى، خۇ تېكىننى ئۆلتۈرۈش ئۈچۈن ئىسيان كۆتۈرۈشكە بەل باغلىدى. ئەھۋالنى سېزىپ قالغان خۇ تېكىن ئىسيان كۆتۈرمەكچى بولغانلارنى ئۆلتۈردى. بۇ ئەھۋال يۈز بەرگەندە، باش تارقان قارا بولۇق مىلادىنىڭ 839 - يىلى بىر قىسىم قوشۇنغا تايىنىپ، خۇ تېكىنگە قارشى چىقتى. ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولغان خۇ تېكىن ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالدى. قارا بولۇق كىچىك تېكىننى قاغانلىق تەختكە چىقاردى. مىلادىنىڭ 839 - يىلى ياغلاقارلاردىن بولغان باش تارقان قارا بولۇق ياغلاقار خانزادىسى كىچىك تېكىننى تەختكە چىقارغاندا، ئادىزلاردىن بولغان باش قوماندان قولۇق باغا ئىسيان كۆتۈرۈپ ئاسىيلىق يولىغا ماڭدى. مانا شۇنداق خەتەرلىك ئەھۋال يۈز بەرگەندە، ئۇيغۇر- ئورخۇن قاغانلىقى تېررىتورىيىسىدە تەبىئىي ئاپەت يۈز بېرىپ، يېزا ئىگىلىكى ۋەيران بولدى. ئەلنى ئاچارچىلىق قاپلىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ۋابا كېسىلى تارقىلىپ نۇرغۇنلىغان ئادەم ئۆلدى. قاتتىق قار يېغىپ جۇتچىلىق ھۆكۈم سۈرۈپ، ناھايىتى نۇرغۇن چارۋا مال توڭلاپ ئۆلدى. خەلق ئۆي - ماكانلىرىدىن ئايرىلىپ سەرسان بولدى.

بۇلارنى ئاز دېگەندەك، قىرغىزلار ئىسيان كۆتۈرۈپ ئۇيغۇر - ئورخۇن قاغانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاشقا بەل باغلىدى. قىرغىزلار ئەسلىدە مىلادىنىڭ 756 - يىلىدىن باشلاپ ئۇيغۇر - ئورخۇن قاغانلىقىغا بېقىنغان خانلىق ئىدى. ھازىرقى يەنسەي دەرياسىنىڭ بويىدا ياشايدىغان قىرغىزلار مىلادىنىڭ 821 - يىلى ئۇيغۇر قاغانى ئاي تەڭرىدە قۇت بولمىش بىلگە قاغان ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، توختىماي ئىسيان كۆتۈرۈپ كەلگەندى.

«كونا تاڭ سۇلالىسى يىلنامىسى. قىرغىزلار ھەققىدە قىسسە»، «يېڭى تاڭ سۇلالىسى يىلنامىسى. قىرغىزلار ھەققىدە قىسسە» دىكى خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، ئۇيغۇرلارغا قېرىنداش بولغان يەنسەي قىرغىزلىرىنىڭ تىل تېزىقى ئۇيغۇرلارنىڭ تىل يېزىقى بىلەن ئوخشاش بولۇپ، چاچلىرى قىزغۇچ، كۆزلىرى

كۆك، چىرايلىرى ئاق سۈزۈك ئىكەن. يەنە باشقا تارىخىي مەلۇماتلاردا، VIII ئەسىردە يەنىسەي قىرغىزلىرىنىڭ سانى 1 مىليون بولۇپ، 100 مىڭ جەڭچىدىن تەركىب تاپقان ئاتلىق قوشۇنى بار ئىدى، دېيىلىدۇ.

مىلادىنىڭ 840 - يىلى ئۇيغۇر - ئورخۇن قاغانلىقىدا خەتەرلىك ئەھۋالدىن خەۋەر تاپقان قىرغىز خانى ئازى (بۇ ئىسىم ئەمەس، خانلىق ئۇنۋانى بولسا كېرەك) قارابالغاسۇنغا ھۇجۇم قىلىشقا تەييارلاندى. دەل شۇ چاغدا، ئادىزلار قەبىلىسىدىن بولغان باش قوماندان قۇلۇق باغا قىرغىزلارنىڭ ياردىمىگە يۆلىنىپ، ياغلاقارلاردىن قاغانلىق ئورنىنى تارتىۋېلىشنى كۆزلەپ، بىر قىسىم ئۇيغۇر قوشۇنلىرىنى ئەگەشتۈرۈپ قىرغىزلار ئارىسىغا قاچتى ۋە ئىچكى ئەھۋالنى قىرغىز خانىغا مەلۇم قىلىپ، ئۇنى قارابالغاسۇنغا ھۇجۇم قىلىشقا كۈشكۈرتتى. پۇرسەتنى غەنىيمەت بىلگەن قىرغىز خانى ئاپا باشچىلىقىدا 100 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇننى ئاتلاندۇرۇپ (بۇ قوشۇننىڭ مەلۇم قىسمى قۇلۇق باغا باشلاپ بارغان ئۇيغۇر قوشۇنى ئىدى) ئۆلارنى ئۇيغۇر - ئورخۇن قاغانلىقىنىڭ پايتەختى قارابالغاسۇنغا يوللىدى. قىرغىزلار قاغان كىچىك تېكىننى ۋە قارابولۇقنى ئۆلتۈرۈپ قاغان ئوردىسىغا ئوت قويدى. ئوردا خەزىنىسىدىكى ھەددى - ھېسابسىز دۇنيا دەپىنىلەرنى بۇلاپ - تالىدى. 221 مىڭ كىشىلىك مۇنتىزىم ئاتلىق قوشۇنغا ئىگە قۇدرەتلىك ئۇيغۇر قاغانلىقى يۇقىرىدا تىلغا ئالغان ئوخشىمىغان سەۋەبىدىن، قىرغىزلارنىڭ ئىسيانىغا تاقابىل تۇرالمىدى. شۇ چاغدا بىر قىسىم ئۇيغۇر خانزادىلىرى پايتەخت قارابالغاسۇنى تاشلاپ چىقىپ، قاغانلىقنىڭ سىياسىي مەركىزىنى تەڭرىتاغلىرىنىڭ ئېتەكلىرىگە كۆچۈرۈپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى.

خائىن قولۇق باغا مەقسىتىگە يېتەلمەي، ھەسرەت - نادامەتتە قالدى.

يۇقىرىدىكى سەۋەبلەرگە كۆرە، شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى غەربكە قاراپ كۆچتى. شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ باشقا تەرەپلەرگە كۆچمەي غەربكە كۆچىشىدە مەلۇم تۈرلۈك سەۋەبلەر بار ئىدى. ئوتتۇرا ئاسىيا ئەزەلدىن تارتىپ ئۇيغۇرلارنىڭ ئانا يۇرتى ئىدى. بۇنىڭدىن قالسا، ئوتتۇرا ئاسىيا تېررىتورىيىسى ئىچىدىكى خېلى كۆپ رايونلار (تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالىي ۋە جەنۇبى، پەرغانە ۋادىسى، يەتتەسۇ) ئۇيغۇر-ئورخۇن قاغانلىقىنىڭ تېررىتورىيىسى ئىچىگە كىرەتتى.

شۇنىڭ ئۈچۈن، مىلادىنىڭ 840 - يىلى شەرقىي ئۇيغۇرلار شەرق تەرەپكە قىتانلار ۋە شىرۋىلار قېشىغا بارماي، غەربكە ئۆز قېرىنداشلىرى بولغان غەربىي ئۇيغۇرلار قېشىغا كۆچكەن. ھازىرقى موڭغۇلىيىنىڭ شەرقىدە ياشايدىغان قىتانلار

ۋە شىرۋىلار ئۇيغۇر- ئورخۇن قاغانلىقى دەۋرىدە ئۇيغۇرلار تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار موڭغۇل - توڭگۇز نەسىللىك خەلق بولۇپ، ئۇيغۇرلار بىلەن قان قېرىنداش ئەمەس ئىدى. شەرقىي ئۇيغۇرلار مانا شۇ ئەھۋالنى ھېسابقا ئېلىپ، قىتانلار ۋە شىرۋىلارغا ئىشەنچ قىلالمىغان. كېيىن يۈز بەرگەن كۆڭۈلسىزلىك ئەھۋاللار شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ ئەينى ۋاقىتتا ئويلىغانلىرىنىڭ توغرا ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىدى.

مىلادىنىڭ 840 - يىلى شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ كۆپچىلىكى، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئۆز قېرىنداشلىرى غەربىي ئۇيغۇرلارنىڭ ئارىسىغا كۆچتى. بىر قىسمى بولسا ئۆگە تېكىن باشچىلىقىدا جەنۇب (جۇڭگونىڭ شىمالىي چېگرىسىغا يېقىن جايلارغا) قا كۆچتى. مانا شۇ جەنۇبقا كۆچكەن ئۇيغۇرلار 300 مىڭ ئۆپچۆرىسىدە بولۇپ، ئۆگە تېكىننى قاغان قىلىپ كۆتۈردى. لېكىن ئۇلار ئېچىنىشلىق تەقدىرگە دۇچ كەلدى: ئىشەنگەن قوشنىسى دۈشمەنلىك قىلدى. ئىچكى ئۇرۇشقا دۇچ كەلدى. قىتانلار بىلەن شىرۋىلار ئۇلاردىن يۈز ئۆرۈپ دۈشمەنلىرىگە ياردەم بەردى. ئۆگە قاغان ئىچكى ئۇرۇشتا ئۆلتۈرۈلدى. ئۇنىڭ ئۇكىسى ئىنان قاغان بولدى. ئىنان قاغان شىرۋىلارنىڭ نىيىتى بۇزۇلۇپ، ئۇنى دۈشمەنلىرىگە تۇتۇپ بەرمەكچى بولغانلىقىنى سېزىپ قېلىپ، ئايالى قارلۇ بىكە بىلەن ئوغلى دوست تېكىن قاتارلىق توققۇز كىشىنى ئەگەشتۈرۈپ، يوشۇرۇنچە غەربكە قاراپ قاچتى.

پان تېكىن

مىلادىنىڭ 840 - يىلى ئادىز خانزادىسى پان تېكىن بىر قانچە قېرىنداشلىرى بىلەن بىرلىكتە، شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ پايتەختى قارابالغاسۇن ئەتراپىغا يېقىنراق بولغان جايلاردا ياشايدىغان قەبىلە - ئۇرۇغنى باشلاپ غەربكە كۆچتى.

پان تېكىن مۇشەققەتلىك يول يۈرۈپ، تاغ - داۋانلارنى ئېشىپ، بىرنەچچە يۈز مىڭ ئاھالىنى باشلاپ، مىليونلىغان چارۋا ماللارنى ھەيدەپ مىلادىنىڭ 841 - يىلى كۈزدە ھازىرقى جىمسارنىڭ شەرقىدىن تارتىپ ھازىرقى قۇمۇل بارىكۆل يايلىقىغىچە بولغان جايلارغا كېلىپ توختىدى. ئۇنىڭغا دەم ئېلىش كېرەك ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە قىش يېقىنلاپ قالغانلىقتىن، چارۋا ماللارنى ئامان - ئېسەن ئەتىيازغا چىقىرىۋېلىش ئۈچۈن، ئوت - چۆپى مول، ئىللىق قىشلاقلارنى تېپىشقا، قىشلىق ئوت - چۆپ، يەم خەشەك تەييارلىۋېلىشقا توغرا كېلەتتى. يەنە بىر تەرەپتىن قارابالغاسۇننى ۋەيران قىلغان قىرغىزلارنىڭ پان تېكىننىڭ

www.uyghurkitap.com

ئىزىدىن قوغلاپ كېلىش خەۋپىمۇ بار ئىدى.

دېگەندەك مىلادىنىڭ 842 ـ يىلى قىرغىزلار پان تېكىن باشچىلىقىدا غەربكە كۆچۈپ جىمسار، باركۆل ئەتراپلىرىدا تۇرۇۋاتقان ئۇيغۇرلارغا ھۇجۇم قىلىشقا باشلىدى. دەل شۇ چاغدا، تاڭ سۇلالىسىنىڭ بەزى سىياسەتچىلىرى پان تېكىنگە ياردەم بېرىپ، قىرغىزلارنىڭ ھۇجۇمىنى تارمار قىلىشنى ئوتتۇرىغا قويغان بولسىمۇ، لېكىن بۇ تەكلىپ باش ۋەزىر لى دېيۇ تەرىپىدىن رەت قىلىندى.

ئۆزلىرى ئۈچۈن ئۈستۈنلۈك بولغان ياخشى ۋەزىيەتتىن پايدىلانغان قىرغىزلار مىلادىنىڭ 842 ـ يىلى تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالىغا بېسىپ كېلىپ، ماناس، جانبالىق، ئۈرۈمچى قاتارلىق شەھەرلەرنى بېسىۋالدى. ئاندىن كېيىن شەرققە يۈرۈپ، بەشبالىقنى بېسىۋالدى. بۇنداق خەتەرلىك ئەھۋالدىن چۆچۈگەن پان تېكىن غەربىي جەنۇبقا يۈرۈپ (قۇمۇلدىن ئۆتۈپ) قارا شەھەر، كۇچا رايونلىرىغا بېرىپ ماكانلاشتى. قارا شەھەر بىلەن كۇچا ئىستراتېگىيە جەھەتتىن ئوبدان شارائىتقا ئىگە بولۇپ، تەڭرىتاغلىرى توسۇپ تۇراتتى. قىرغىزلار ئاسانلىقچە ھۇجۇم قىلالمايتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، قارا شەھەر بىلەن كۇچا رايونلىرى بىرنەچچە يۈز مىڭ ئادەمنى باقالايدىغان ئىقتىسادىي ئاساسقا ۋە مىليونلىغان چارۋا ماللار يايلىغۇدەك يايلاقلارغىمۇ ئىگە ئىدى. پان تېكىن قارا شەھەر بىلەن كۇچا رايونلىرىدا بىر مەزگىل تۇرۇپ، ئۆزىنى ئۇيغۇر خانلىقىنى قۇردى.

ئورخۇندىن كۆچكەن ئۇيغۇرلارنىڭ بىر تارمىقى ئىرسىن ۋادىسى (ھازىرقى ئىڭشىيادا) دىن تارتىپ كەڭسۇنىڭ جاڭيې، ۋۇۋېي قاتارلىق جايلىرىغا كېلىپ ماكانلاشتى. چۈنكى ئۇ جايلاردا قەدىمدىن تارتىپ ئۇيغۇرلار ياشاپ كەلگەنىدى. بۇ جايلارغا كۆچكەن ئۇيغۇرلار ياغلاقار قەبىلىسىنى ئاساس قىلغان قەبىلە ـ ئۇرۇقلار ئىدى. بۇلار كەڭسۇدىكى قېرىنداشلىرى بىلەن بىرلىشىپ مىلادىنىڭ 870 ـ يىلى كەڭسۇ ئۇيغۇر خانلىقىنى قۇردى.

پان تېكىن قارا شەھەر، كۇچا رايونلىرىدا بىر مەزگىل تۇرۇپ، دەرمان يىغىپ، ئۆزىنى ئۈگشىۋالغاندىن كېيىن، ئۆزىنى «يابغۇ» دەپ ئاتىدى. بۇنىڭ سەۋەبى بار ئەلۋەتتە. 840 ـ يىلى شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ بىر قىسمى ئۆگە تېكىن باشچىلىقىدا جەنۇبقا كۆچكەن. ئۇلار تاڭ سۇلالىسىدىن ھەربىي ياردەم ئېلىپ قاغانلىقنى ئۇزۇل ـ كېسىل ھالاك بولۇشتىن ساقلاپ قالماقچىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇلار ئۆگە تېكىننى قاغان قىلىپ كۆتۈرگەن. دېمەك، پان تېكىن ئۆگە تېكىننىڭ قاغان بولغانلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، مىلادىنىڭ 842 ـ يىلى ئۆزىنى

«يابغۇ» دەپ ئاتىغان بولسا كېرەك. ئۆگە تېكىن ئادىز خانزادىسى ئىدى.

«تاڭ سۇلالىسى يىلنامىسى. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» ۋە «قامۇسنامە» دىكى تارىخىي خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، مىلادىنىڭ 840 ـ يىلى جەنۇب (جۇڭگونىڭ خېبېي، سەنشى ئۆلكىلىرىنىڭ شىمالىي) قا كۆچكەن شەرقىي ئۇيغۇرلار مىلادىنىڭ 841 ـ يىلى ئۆگە تېكىننى قاغان قىلىپ كۆتۈرگەن. ساددا، غەيرەتلىك، سەممىي، بەختسىز قاغان ئۆگە تېكىن تاڭ سۇلالىسى پادىشاھى ۋۇزۇڭنى (مىلادىنىڭ 841 ـ يىلىدىن 846 ـ يىلىغىچە پادىشاھ بولغان) بېشىغا كۈن چۈشكەن ئۇيغۇرلارغا ھەربىي جەھەتتىن ياردەم بېرىدۇ، دەپ ئىشەنگەنىدى. ئەمما ئۆگە تېكىننىڭ ئارزۇسى يوققا چىقتى. چۈنكى، تاڭ سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى ۋۇزۇڭنىڭ ھۇزۇرى (چاڭئەن) غا ھەربىي ياردەم سوراپ بارغان ئۇنىڭ ئەلچىسى باش ۋەزىر ئېل ئىگەسى چاڭئەندىن ئۈمىدسىز، پەرىشان ھالدا قايتىپ كەلدى. پادىشاھ ۋۇزۇڭ ئۆگە قاغاننىڭ تەلىپىنى رەت قىلغانىدى. تېخىمۇ ئېغىر ئەھۋالغا دۇچ كەلگەن ئۇيغۇرلار تۇرمۇشتا ناھايىتى قىينالدى. ئۇلارغا دۈشمەنلىرى ھۇجۇم قىلىپ تۇردى. ئۇنىڭ ئۈستىگە خانزادىلەر ئارىسىدا ئۇرۇش يۈز بەردى. خانزادە ھورموز تېكىن باشلىق بىر قىسىم ئۇيغۇرلار تاڭ سۇلالىسىگە تەسلىم بولدى. 846 ـ يىلى باش ۋەزىر موينچۇر تېكىن ئۆگە قاغاننى ئۆلتۈردى. ئىنان تېكىن ئاكىسىنىڭ ئورنىغا قاغان بولدى. ئۇزۇن ئۆتمەي شىرۋىلار ئىنان قاغاننى تاڭ سۇلالىسىنىڭ بېيجىڭدا تۇرۇشلۇق ھەربىي ۋالىيسى جاڭ جۇنۋۇغا تۇتۇپ بەرمەكچى بولدى. بۇ ئىشتىن ئۇز ۋاقتىدا خەۋەر تاپقان ئىنان قاغان بىر باشتا ئېيتىپ ئۆتكەندەك يوشۇرۇنچە غەربكە قاچتى. لېكىن ئىنان تېكىننىڭ غەربكە ئامان ـ ئېسەن كەلگەنلىكى ھەققىدە تارىخىي خاتىرىلەردە ئېنىقلىق مەلۇمات يوق.

پان تېكىن مىلادىنىڭ 846 ـ يىلى شەرق ۋە غەربتىكى ئۇيغۇرلارنىڭ بىر ئورتاق قاغانى بولمىغانلىقىدىن خەۋەر تېپىپ، ئۆزىنى قاغان دەپ جاكارلاشقا ھازىرلاندى. چۈنكى، ئىنان قاغان، ئىزسىز يوقالغانىدى.

ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ قۇرغۇچىسى پان تېكىن مىلادىنىڭ 848 ـ يىلى قاغانلىق تەختكە چىقتى. پان تېكىن قاغان بولغاندىن كېيىن، ئاۋۋال تىبەتلىكلەرنى تۇرپاندىن قوغلىدى. ئاندىن كېيىن، بوكو تېكىن قوماندانلىقىدىكى ئۇيغۇر قوشۇنلىرى تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالىي ئېتەكلىرى (ماناس، ئۈرۈمچى، بەشبالىق قاتارلىق جايلار) دىن قىرغىزلارنى قوغلاپ چىقاردى. بوكو تېكىن

مىلادىنىڭ 866 ـ يىلى چىڭخەي ئەتراپلىرىدا تىبەتلىكلەرنى تارمار قىلىپ، ئۇلارنىڭ سەردارى ساڭكۇڭ رىنىڭ كاللىسىنى ئالدى. مانا شۇ غەلىبە مۇناسىۋىتى بىلەن بوكۇ تېكىن خەنزۇ خانلىرىنىڭ قوللىشىغا تايىنىپ، كەڭسۇدا 100 يىل (مىلادىنىڭ 770 ـ يىلىدىن 866 ـ يىلىغىچە) تۇرغان تىبەتلىكلەرنى ئۇ جايدىن قوغلاپ چىقاردى. خېشى كارىدورىدىكى ئۇيغۇرلارمۇ (بۇلارنىڭ بىر قىسمى 840 ـ يىلى كۆچۈپ كەلگەن) 870 ـ يىلى كەڭسۇ ئۇيغۇر خانلىقىنى قۇرۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولدى. شۇنىڭدىن باشلاپ، پان تېكىن كەڭسۇدىكى ئۇيغۇرلار بىلەن يېقىن قېرىنداشلارچە مۇناسىۋەت ئورناتتى.

پان تېكىن يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان بىر قاتار غەلىبىلەردىن كېيىن، مىلادىنىڭ 866 ـ يىلى بەشبالىقنى ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ پايتەختى قىلىپ بەلگىلىدى. ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى يازدا بەشبالىقتا يازلاپ، قىشتا ئىدىقۇت شەھىرىدە قىشلايتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن تارىختا، بەشبالىقنى يازلىق پايتەخت، ئىدىقۇت شەھىرىنى بولسا قىشلىق پايتەخت دەپ ئاتايدۇ.

بەشبالىقنى پايتەخت قىلغان ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى ئۇيغۇر ـ ئورخۇن قاغانلىقىنىڭ داۋامى ئىدى. ئۇنىڭ تېررىتورىيىسى شەرقتە ھازىرقى جيۇچۈەنگىچە، غەربتە بوگۇرگىچە، جەنۇبتا تەكلىماكان چۆلىگىچە، شىمالدا جەنۇبىي ئالتايغىچە سوزۇلغان. ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىرى شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ ئادىلار قەبىلىسىدىن ئىدى. ئۇلار ئۆزىنى «ئىدىقۇت» ئۇنۋانى بىلەن ئاتىدى. كىم خان بولسا ئۇنىڭ نامىغا «ئىدىقۇت» ئۇنۋانى قوشۇپ ئېيتىلاتتى. مەسىلەن: ئىدىقۇت بارچۇق ئات تېكىن، ئىدىقۇت قۇچقار تېكىن دېگەنگە ئوخشاش. قەدىمكى ئۇيغۇرچىدا «ئىدىقۇت» سۆزى «بەختلىك پادىشاھ» دېگەن مەنىنى بېرەتتى. ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ تۇرپاندىن تېپىلغان بىر تامغىسىغا خەنزۇچە يېزىق بىلەن مۇنداق سۆزلەر ئويۇلغان: «大福大回鹘国» بۇنىڭ مەنىسى «ئۇلۇغ بەخت ـ سائادەتلىك، ئۇلۇغ ئۇيغۇر دۆلىتى» دېگەن بولىدۇ.

ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ قۇرغۇچىسى، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قەھرىمان ئوغلى پان تېكىن مىلادىنىڭ 866 ـ يىلى بوكۇ تېكىن تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى.

ئون سەككىزىنچى باب: قاراخانىيلار ۋە ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى

قاراخانىيلار بىلەن ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ مۇناسىۋىتىگە دائىر تارىخىي

مەلۇماتلار يېتەرلىك ئەمەس. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئىسلام تارىخچىلىرى ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى توغرىسىدا تۈزۈك مەلۇمات قالدۇرمىغان. جۇڭگو تارىخچىلىرى بولسا قاراخانىيلار بىلەن ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ مۇناسىۋىتى توغرىسىدا تەپسىلىيرەك مەلۇمات بېرىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولالمىغان. چۈنكى ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى دەۋرىدە قىتان خانلىقى بىلەن تاڭغۇت خانلىقى سۇڭ سۇلالىسىنىڭ قاراخانىيلار ۋە ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى بىلەن ھەر جەھەتتىن قويۇق مۇناسىۋەت قىلىشقا توسقۇن بولغانىدى.

بىز پەقەت بەزىبىر ئىسلام يازغۇچىلىرىنىڭ يېرىم خىيالىي بولغان تەزكىرىلىرى، ئۆرپاندىكى «ئەلپەتتا» مازىرى توغرىسىدىكى تارىخىي چىنلىققا ئۇيغۇنراق كېلىدىغان بەزى رىۋايەتلەرگە ئاساسلىنىپلا، قاراخانىيلار بىلەن ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ قانداق مۇناسىۋەتتە بولغانلىقى توغرىسىدا قىسقىچە چۈشەنچە ھاسىل قىلالايمىز.

قاراخانىيلارنىڭ كۈچەيگەن دەۋرىدە (مىلادىنىڭ 920 ـ يىلىدىن 1010 ـ يىلىغىچە) ئىسلام دىنىنى دۆلەت دىنى (مىلادىنىڭ 960 ـ يىلى) دەپ جاكارلىغان قاراخانى ئۇيغۇرلىرى بىلەن بۇددا دىنىنى دۆلەت دىنى قىلغان ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىدىكى بۇددىست ئۇيغۇرلار ئارىسىدا بىر نەچچە قېتىم ئۇرۇش بولغان.

مىلادىنىڭ 920 ـ يىلى ساتۇق بۇغراخان مۇسۇلمان بولغاندىن كېيىن، بۇددىست ئۇيغۇرلار بىلەن مۇسۇلمان ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئۇزۇنغا سوزۇلغان قانلىق ئۇرۇشلار داۋام قىلغان. ساتۇق بۇغراخاندىن تارتىپ يۈسۈپ قادىرخانغىچە قاغان بولغان قاراخانى ھۆكۈمرانلىرى (مىلادىنىڭ 920 ـ يىلىدىن 1030 ـ يىلىغىچە) بۇددا دىنى بىلەن شامان دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان باشقا ئۇيغۇرلارنى ئىسلام ئېتىقادىغا ئىشەندۈرۈش ئارقىلىق مىللەتنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ئۈچۈن كۈرەش باشلىغان.

ساتۇق بۇغراخان مۇسۇلمان بولغاندىن كېيىن، خوتەندىكى، كۇچادىكى ۋە ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىدىكى بۇددىست ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىغا ئۆز ئىختىيارى بىلەن ئېتىقاد قىلىش بوياقتا تۇرسۇن، ئەكسىچە قاراخانىيلارغا دۈشمەنلىك كۆزى بىلەن قاراپ، ئۇلارغا ئۇزۇن مۇددەتكىچە قوراللىق كۈچ بىلەن قارشى تۇردى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ساتۇق بۇغراخان بۇددىست ئۇيغۇرلارنى مۇسۇلمان قىلىش ئۈچۈن دىنىي تەشۋىقات ئېلىپ بېرىش ئۇسۇلىنى قوللىنىشتىن كۆرە، تولىراق قورال كۈچى ئىشلىتىشكە بەكرەك ئەھمىيەت بەرگەنىدى.

www.uyghurkitap.com

ساتۇق بۇغراخان ئاۋۋال خوتەندىكى ۋە كۇچادىكى بۇددىست ئۇيغۇرلار ئۈستىگە يۈرۈش قىلدى. بۇ ئىككى خانلىقتىكى بۇددىست ئۇيغۇرلار ئۇنىڭغا ئىلگىرىلىكتىن بويسۇنغان بولسىمۇ، يەنىلا مۇسۇلمان بولمىدى، بۇرۇنقى بۇددا ئېتىقادىدا قالدى.

ساتۇق بۇغراخان تەخمىنەن مىلادىيىنىڭ 940 ـ يىلى ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنى بويسۇندۇرۇش ئۈچۈن ئىككى يۆنىلىش بويىچە قوشۇن ماڭدۇردى. شىمالىي (ئىلى تەرەپتىن)، جەنۇبىي (قارا شەھەر تەرىپىدىن) يۆنىلىشتىن ھۇجۇم قىلغان قاراخانى قوشۇنلىرى ئىدىقۇت قوشۇنلىرىنى تارمار قىلدى. ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى بۇددا ئېتىقادىدا قېلىش شەرتى بىلەن قاراخانىيلارغا بويسۇنىدىغانلىقىنى بىلدۈردى.

مىلادىيىنىڭ 870 ـ يىلى پان تېكىن ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن بوكو تېكىن خان بولغانىدى. بوكو تېكىن تۆت يىل (870 ـ 873) خان بولدى. ئۇنىڭدىن كېيىن، مىلادىيىنىڭ 940 ـ يىلىغىچە بولغان 70 يىل (873 ـ 940) ئىچىدە ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىغا كىملەرنىڭ خان بولغانلىقى توغرىسىدا ھېچقانداق مەلۇماتقا ئىگە ئەمەسمىز. باشتا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، ئىسلام تارىخچىلىرى بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئۇيغۇرلار توغرىسىدا بىرەر خاتىرە قالدۇرۇشقا ئانچە كۆڭۈل بۆلمىگەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە، تاڭ سۇلالىسى مىلادىيىنىڭ 907 ـ يىلى ئاغدۇرۇلغاندىن كېيىن، جۇڭگودا يۈز بەرگەن بۆلۈنۈش، ئىچكى ئۇرۇشلار سەۋەبىدىن جۇڭگو تارىخچىلىرى ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى توغرىسىدا بىرەر مەلۇماتقا ئىگە بولالمىغان. چۈنكى تاڭ سۇلالىسى ئاغدۇرۇلغاندىن كېيىن، جۇڭگودا «بەش سۇلالە» ۋە «ئون بەگلىك» دەپ ئاتىلىدىغان ھاكىمىيەتلەر مەيدانغا كەلگەن، ناھايىتى قالايمىقانچىلىق ھۆكۈم سۈرگەن. مانا شۇ «بەش سۇلالە» ۋە «ئون بەگلىك» دەۋرى مىلادىيىنىڭ 907 ـ يىلىدىن 960 ـ يىلىغىچە (سۇڭ سۇلالىسى قۇرۇلغىچە) ھۆكۈم سۈرگەن. شۇ مەزگىلدە جۇڭگو بىلەن غەربتىكى دۆلەتلەر ئارىسىدا ئالاقىلەر (دىپلوماتىك ئالاقە ۋە سودا ئالاقىلىرى) ئۈزۈلۈپ قالغان. شۇ سەۋەبتىن «بەش سۇلالە» ۋە «ئون بەگلىك» دەۋرىدە ئۆتكەن جۇڭگو تارىخچىلىرى ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى توغرىسىدا بىرەر خاتىرە قالدۇرمىغان.

بىر پەقەت قاراخانىيلارنىڭ بەزىبىر خانلىرى توغرىسىدا يېزىلغان تەزكىرىلەردىكى ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن كېلىدىغان خاتىرىدىن مىلادىيىنىڭ 940 ـ يىللىرى قاراخانىيلار بىلەن ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى ئارىسىدا بولغان ئۇرۇش توغرىسىدىكى مەلۇماتقا ئېرىشتۇق. مىلادىيىنىڭ 940 ـ يىللىرى قاراخانىيلار ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىغا يۈرۈش قىلغان چاغدا، ئۇيغۇر ئىدىقۇتى ئىردىمىن ئىل تۇتمىش ئالپ ئارسلان

قۇتلۇق كۆل بىلگە قاغان ئىدى. بۇ خان توققۇز يىل (940 ـ 948) سەلتەنەت سۈرگەن. دېمەك مىلادىنىڭ 940 ـ يىلى قاراخانىيلار بىلەن ئۇرۇشقان ئىدىقۇت خانى مۇشۇ قاغان ئىدى.

بۇددىست ئۇيغۇرلار بىلەن بولغان ئۇرۇشلاردا ئەبۇ نەسر سامانىنىڭ ئوغلى ئابدۇلپەتتا (بەزى تەزكىرىلەردە «ئالپ ئاتا» دەپ يېزىلغان) ناھايىتى چوڭ جاسارەت كۆرسەتكەن. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن ساتۇق بۇغراخان ئۇنىڭغا «ئالپ تېكىن» («قەھرىمان شاھزادە») ئۇنۋانىنى بەرگەن.

قاراخانىيلارنىڭ مىلادىنىڭ 970 ـ يىلى ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىغا ئىككىنچى قېتىم يۈرۈش قىلغانلىقى مەلۇم. چۈنكى، ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى مىلادىنىڭ 940 ـ يىلى قاراخانىيلارغا بېقىنغان بولسىمۇ، ئەمما ئانچە ئۇزۇن ئۆتمەيلا يەنە مۇستەقىل بولۇۋالغان.

ساتۇق بۇغراخان مىلادىنىڭ 956 ـ يىلى ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغۇللىرى بايتاش (956 ـ 958)، تۇڭگا ئىلىك (958 ـ 970) لەر قاغان بولغانىدى.

مىلادىنىڭ 970 ـ يىلى تۇڭگا ئىلىك (سۇلايمان بۇغراخان) ئالپ تېكىننى ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنى ئۇزۇل ـ كېسىل بويسۇندۇرۇش ئۈچۈن يولغا سالدى. بۇ چاغدا ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ خانى ئارسلانخان (مىلادىنىڭ 948 ـ يىلىدىن 984 ـ يىلىغىچە خان بولغان) ئىدى. ئالپ تېكىن قوماندانلىقىدىكى قاراخانىيلارنىڭ قوشۇنى ئاقسۇ، كۇچادىن ئۆتۈپ قارا شەھەرنى ئالدى. ئاندىن كېيىن ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ قىشلىق پايتەختى ئىدىقۇت شەھىرىگە ھۇجۇم قىلدى. قاتتىق ئۇرۇشلاردىن كېيىن ئارسلانخان مەغلۇپ بولدى ۋە تەڭرىتېغىنىڭ شىمالىدىكى بەشبالىققا چېكىندى. ئالپ تېكىن تۇرپان ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى جايلارنى ئىگىلىۋالغاندىن كېيىن، بەشبالىققا يۈرۈش قىلدى ئارسلانخان بەشبالىقتىن ئىدىقۇت شەھىرىگە بارىدىغان تەڭرىتېغىنى كېسىپ ئۆتكەن تاغ يولى ئېغىزى (بەزى خاتىرىلەرگە كۆرە ھازىرقى داۋانچىڭ ئەتراپى) غا نۇرغۇن قوشۇن توپلاپ ھەل قىلغۇچ ئۇرۇشقا تەييارلىنىپ تۇردى. مانا بۇ جايدا بولغان ئۇرۇشتا ئالپ تېكىن مەغلۇپ بولدى. ئۆزىمۇ ئۆلدى. ئۇرۇشتا غالىب بولغان ئارسلانخان تۇرپان، قارا شەھەر قاتارلىق شەھەرلەرنى قايتۇرۇۋالدى. XIV ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا مۇسۇلمان بولغان تۇرپان ئۇيغۇرلىرى ھازىرقى ئاستانىدە، ئالپ تېكىننى خاتىرىلەش يۈزىسىدىن «ئەلپەتتا» (ئالپ ئاتا ياكى ئابدۇلپەتتا دېمەكچى) دەپ ئاتىلىدىغان مازارنى بىنا قىلدى. بۇ مازار 1967 ـ يىلى مەدەنىيەت

ئىنقىلابىدا ۋەيران قىلىندى.

قاراخانىيلارنىڭ مىلادى 970 ـ يىلى ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىغا قىلغان يۈرۈشى مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى ئۇزۇنغىچە مۇستەقىل ياشىدى. بىز ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ مىلادى ـ1027 يىلى 2 ـ ئايدا غەزنەۋىلەر سۇلتانلىقىنىڭ مەشھۇر سۇلتانى مەھمۇد غەزنەۋىنىڭ ھۇزۇرىغا ئەلچى ئەۋەتىپ، قاراخانىيلارغا قارشى بىر بىتىمنامە تۈزۈشنى تەكلىپ قىلغانلىقىنى، مەھمۇد غەزنەۋىنىڭ ئىدىقۇت بۇددىستلىرىنىڭ تەكلىپىنى رەت قىلغانلىقىنى باشتا بايان قىلغانىدۇق. بەزىبىر ئىشەنچلىك تارىخىي خاتىرىلەرگە ئاساسلانغان، شۇ چاغدا شەرقىي قىتان خانلىقى (907 ـ 1124) مۇ ئۆز ئەلچىلىرىنى ئۇيغۇر ئىدىقۇت ئەلچىلىرىگە ھەمراھ قىلىپ، غەزنىگە ئەۋەتكەن. مۇشۇ پاكىتقا قارىغاندا، ئەينى ۋاقىتتا قىتانلارمۇ ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى بىلەن بىرلىشىپ، غەزنەۋىلەرنى يېنىغا تارتىپ قاراخانىيلارغا قارشى ئىتتىپاق تۈزۈشكە ھەرىكەت قىلغان.

بەزى تارىخچىلارنىڭ ئېيتىشىچە، مىلادىنىڭ 1018 ـ يىلى شەرقىي قىتانلار قاراخانىيلارغا ھۇجۇم قىلىپ، بالاساغۇن ئەتراپىغا بېسىپ كەلگەندە، قىتان قوشۇنلىرى قاتارىدا ئۇيغۇر ئىدىقۇت قوشۇنلىرىمۇ بولغانىكەن.

ئون توققۇزىنچى باب: ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ سۇڭ سۇلالىسى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى

مىلادىنىڭ 850 ـ يىلى ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى قۇرۇلغاندا، جۇڭگودىكى تاڭ سۇلالىسى ئاجىزلاپ، زاۋاللىققا يۈز تۇتقانىدى. ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى بىلەن تاڭ سۇلالىسىنىڭ مۇناسىۋىتى كۆرۈنۈشتە دوستانە بولغان بىلەن، ئەمەلىيەتتە بىر ـ بىرىگە تەسىر كۆرسەتكۈدەك ھالدا ئەمەس ئىدى.

مىلادىنىڭ 907 ـ يىلى تاڭ سۇلالىسى ئاغدۇرۇلۇپ كەتكەندىن كېيىن جۇڭگو تارىخىدا «بەش سۇلالە» ۋە «ئون بەگلىك دەۋرى» دەپ ئاتىلىدىغان ناھايىتى چوڭ بۆلۈنۈش ۋەزىيىتى مەيدانغا كەلدى. شۇ دەۋردىكى بۆلۈنۈش جۇڭگو تارىخىدىكى «ئۈچ دۆلەت دەۋرى» (مىلادىنىڭ 220 ـ يىلىدىن 280 ـ يىلىغىچە) دەپ ئاتالغان بۆلۈنۈشكە قارىغاندا، تېخىمۇ قورقۇنچلۇق بۆلۈنۈش ئىدى. «بەش سۇلالە» ۋە «ئون بەگلىك دەۋرى» دە، كېيىنكى تاڭ (923 ـ 936)، كېيىنكى لياڭ (907 ـ 923)، كېيىنكى جىن (936 ـ 946)، كېيىنكى خەن (947 ـ 950)، كېيىنكى جۇ (951 ـ 960) قاتارلىق بەش سۇلالە ھۆكۈم سۈرگەندىن تاشقىرى، يەنە جۇڭگونىڭ جەنۇبىي

تېررىتورىيىسىدە ئۇششاق ئون بەگلىكمۇ ھۆكۈم سۈرگەن. مانا شۇ «بەش سۇلالە» ۋە «ئون بەگلىك» لەر بىر - بىرى بىلەن ئۇرۇشۇپ، دەريالاپ قان تۆكتى.

مىلادىنىڭ 960 - يىلى سۇڭ سۇلالىسى قۇرۇلۇپ جۇڭگو ئاساسەن بىرلىككە كەلگۈچە بولغان ئۇزۇن بىر مەزگىلدە، ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى بىلەن جۇڭگو ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت ئۈزۈلۈپ قېلىش ھالىتىگە كېلىپ قالغانىدى. لېكىن، كەڭسۇ ئۇيغۇر خانلىقى بىلەن جۇڭگودىكى «بەش سۇلالە» ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت ناھايىتى قىزغىن داۋام قىلدى. بولۇپمۇ سودا مۇناسىۋەتلىرى بەكمۇ راۋاجلاندى.

ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى بىلەن سۇڭ سۇلالىسى يېقىن مۇناسىۋەت ئورنىتىشقا ئاكتىپ ھەرىكەت قىلدى.

سۇڭ سۇلالىسى مىلادىنىڭ 960 - يىلى جۇڭگونى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، شىمال تەرىپىدىكى قىتان خانلىقى بىلەن توقۇنۇشۇپ قالدى. شەرقىي قىتان خانلىقىنىڭ تېررىتورىيىسىنى شەرقىي ياپون دېڭىزىغىچە، غەربىي ھازىرقى موڭغۇلىيىنىڭ قوبدۇ رايونىغىچە، شىمالى ھازىرقى موڭغۇلىيىدىكى قۇرۇلۇن، ئورخۇن، سېلىنغا دەريالىرىنىڭ ۋادىلىرىغىچە، جەنۇبى جۇڭگونىڭ شەنشى، خېبېي، ئىڭشىيا ئۆلكىلىرىنىڭ شىمالىي قىسىملىرىغىچە سوزۇلغانىدى.

شەرقىي قىتان خانلىقى جۇڭگودا ھۆكۈم سۈرگەن «بەش سۇلالە» ۋە «ئون بەگلىك دەۋرى» دىكى قالايمىقانچىلىقتىن پايدىلىنىپ، تېررىتورىيىسىنى ئۈزلۈكسىز كېڭەيتتى. قۇدرەتلىنىۋالدى. شەرقىي قىتان خانلىقىنى قۇرغان ئاي بوغى (907 - 926) X ئەسىرنىڭ باشلىرىدا قىتان قەبىلىلىرىنى بىرلەشتۈردى. ئارقىدىنلا نۈجېن (جۇرجىت مانجۇلارنىڭ ئەجدادى) شىرۋى قاتارلىق قەبىلىلەرنى بويسۇندۇرۇۋالدى.

شەرقىي قىتان خانلىقى يىلۇدېگاننىڭ ۋاقتىدا (927 - 947) كۈچىيىشكە باشلىدى. يىلۇدېگان مىلادىنىڭ 936 - يىلى ھازىرقى خېبېي، سەنشى ئۆلكىلىرىنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى 16 ئوبلاستىنى بېسىۋالدى. قىتانلار مىلادىنىڭ 946 - يىلى جەنۇبقا ھۇجۇم قىلىپ، كېيىنكى جىن بەگلىكىنى يوقىتىپ بۇ بەگلىكنىڭ زېمىنىنى بېسىۋالدى.

مىلادىنىڭ 960 - يىلى قۇرۇلغان سۇڭ سۇلالىسىنىڭ خانى سۇڭ تەيزۇڭ (976 - 997) شەرقىي قىتانلاردىن يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان 16 ئوبلاستىنى قايتۇرۇۋېلىش ئۈچۈن مىلادىنىڭ 978 - يىلى ئۇلارغا قارشى ئاتلاندى. ھازىرقى بېيجىڭ شەھىرى

www.uyghurkitap.com

ئەتراپىدا بولغان ئۇرۇشتا قىتانلار سۇڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنى تارمار كەلتۈردى. سۇڭ تەيزۇڭ ئاران قېچىپ قۇتۇلدى. مەغلۇبىيەتكە تەن بەرمىگەن سۇڭ تەيزۇڭ مىلادىنىڭ 982 - يىلى قىتانلارغا يەنە قوشۇن تارتىپ باردى. بۇ قېتىمقى ئۇرۇشتىمۇ سۇڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى ئېغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىدى.

شەرقىي قىتانلار يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان ئىككى قېتىملىق ئۇرۇشتا غەلىبە قازانغاندىن كېيىن، سۇڭ سۇلالىسىنى پاسسىپ مۇداپىئە ھالىتىگە چۈشۈرۈپ قويدى.

ئەينى ۋاقىتتا، سۇڭ سۇلالىسىنىڭ غەربىي شىمال چېگرىسىدا يەنە بىر دۈشمەن پەيدا بولدى. ئۇ بولسىمۇ تاڭغۇت قەبىلىلىرى ئىدى. مەھمۇد كاشغەرى تاڭغۇتلارنى، «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا تىلغا ئالغان 20 تۈرك قەبىلىلىرى قاتارىدا ساناپ ئۆتىدۇ[1]. مەھمۇد كاشغەرى يەنە «تاڭغۇت، تۈركلەردىن بىر قەبىلە بولۇپ، ئۇلار چىنغا يېقىن جايلاشقان» دەپ يازىدۇ[2]. لېكىن ھازىرغىچە تاڭغۇتلارنىڭ تۈركىي خەلقلەرگە ياكى تىبەت نەسىللىك خەلقلەرگە كىرىدىغانلىقى تېخى ئايدىڭلاشمىدى، بۇ ھەقتە تالاش - تارتىش بار.

تاڭغۇتلار گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ شەرقىي قىسمى، شەنشى ئۆلكىسىنىڭ شىمالىي قىسمى، نىڭشىيانىڭ جەنۇبىي قىسمى، ھازىرقى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونىغا قاراشلىق ئوردوس يايلىقىنىڭ غەربىي قىسمىدا كۆچۈپ يۈرەتتى. تاڭغۇتلار مىلادىنىڭ 1032 - يىلى رەسمىي دۆلەت قۇرۇشتىن بۇرۇنلا، سۇڭ سۇلالىسىگە خەۋپ سېلىشقا باشلىغانىدى.

مىلادىنىڭ 960 - يىلى سۇڭ سۇلالىسى قۇرۇلغاندىن تارتىپلا، قىتانلار بىلەن تاڭغۇتلارنىڭ زېمىن كېڭەيتىش ئۈچۈن جەنۇب ۋە غەربىي جەنۇبقا قاراپ ئىلگىرىلىشىگە چىداپ تۇرالمىدى.

لېكىن، سۇڭ سۇلالىسى ئۆز دۈشمەنلىرىگە تاقابىل تۇرغۇدەك كۈچكە ئىگە ئەمەس ئىدى. سۇڭ سۇلالىسى قىتانلار ۋە تاڭغۇتلارغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن، قەدىمكى چاغلاردىن تارتىپ سىناقتىن ئۆتكەن ۋە ياخشى ئۈنۈم بەرگەن «ياتلارنىڭ قولى بىلەن ياتلارنى ئۇجۇقتۇرۇش» ئىستراتېگىيىسىنى قوللىنىشقا قارار قىلدى. شۇنىڭغا كۆرە، ئۆزى بىلەن چېگرىداش بولمىغان ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى بىلەن

(1) مەھمۇد كاشغەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» I توم، 38 - بەت.
(2) «تۈركىي تىللار دىۋانى» III توم، 495 - بەت.

ئىتتىپاقلىشىپ، قىتانلار ۋە تاڭغۇتلارغا قارشى تۇرماقچى بولدى.

تارىخىي پاكىتلارغا ئاساسلانغاندا، سۇڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرى كەڭسۇ ئۇيغۇر خانلىقى ۋە كەڭسۇ، كۆكنۇردىكى تىبەت بەگلىكلىرى بىلەن بىرلىشىپ، ئۆز دۈشمەنلىرىگە قارشى تۇرۇشقا ئانچە قىزىقمىغان. كەڭسۇ ئۇيغۇر خانلىقى بىلەن تىبەت بەگلىكلىرى بىرنەچچە قېتىم تەكلىپ بېرىپ، تاڭغۇتلارغا بىرلىكتە قارشى تۇرۇشنى تەشەببۇس قىلغان بولسىمۇ، سۇڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرى ئۇلارنىڭ تەشەببۇسىنى رەت قىلغانىدى. بۇ ئەھۋالغا قارىغاندا، سۇڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرى «يېقىن قوشنىلارغا ھۇجۇم قىلىش، يىراقتىكىلەر بىلەن دوستلىشىش» دېگەن كونا تەدبىرگە ئەمەل قىلغان بولسا كېرەك. يەنە بىر تەرەپتىن سۇڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرى ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىدىكى ئۇيغۇر ئاتلىق قوشۇنلىرىدىن ئۈنۈملۈك ھالدا پايدىلىنىشقا بولىدۇ، دەپ ئويلىغان بولسا كېرەك. لېكىن ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ ئاتلىق قوشۇنلىرى ئورخۇن - ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ ئاتلىق قوشۇنلىرىدەك سان جەھەتتىن كۆپ، سۈپەت جەھەتتىن جەڭگىۋار ئەمەس.

ئۇنىڭ ئۈستىگە، ۋاڭ يەندى «ئىدىقۇتقا بارغان ئەلچىنىڭ خاتىرىسى» دا، ئەھۋالنى ئېنىق بىلمەيلا خاتىرىلىگەندەك، ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى تېررىتورىيە جەھەتتە، جەنۇبتا خوتەن بىلەن غەربتە... ئەرەبلەر ۋە ئىران چېگرىسىغىچە، غەربىي جەنۇبتا ھىندىستانغىچە سوزۇلغان چوڭ دۆلەتمۇ ئەمەس ئىدى[1].

（原文：«……高昌，即西州也，其地南距于田，西南距大食，波斯，西距西天步路.»）

ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئىراننىڭ 980 - يىلىدىكى ئەھۋالىنى بىر قۇر ئەسلەپ ئۆتسەكلا، ۋاڭ يەندىنىڭ ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ تېررىتورىيىسى توغرىسىدا بەرگەن مەلۇماتىنىڭ تارىخىي ئەمەلىيەتكە زادى ئۇيغۇن ئەمەسلىكىنى بىلىمىز.

مىلادىنىڭ 980 - يىللىرى قاراخانىيلار دۆلىتى شەرقتە بۈگۈرگىچە، غەربتە يەتتەسۇغىچە بولغان تېررىتورىيىگە ھۆكۈمرانلىق قىلاتتى. سامانىلار پادىشاھلىقى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ماۋەرائۇننەھرى قىسمى بىلەن ئىراننىڭ خوراسان قىسمىغا ھۆكۈمران ئىدى. شۇ مەزگىلدە ئەرەب ئابباسىيلار خەلىپىلىكى ئىراننىڭ غەربىي

(1) «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى» خەنزۇچە 203 - جىلد «ۋاڭ يەندى» ۋە «ئىدىقۇتقا بارغان ئەلچىنىڭ خاتىرىسى.»

www.uyghurkitap.com

قىسمى، ئىراق سۇرىيە قاتارلىق كەڭ تېررىتورىيىگە ھۆكۈمران ئىدى. ئېمەك ئۇ چاغدا، ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ تېررىتورىيىسىگە، تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالىدىكى بىر قىسىم جايلار (قۇمۇلدىن تارتىپ ماناسقىچە بولغان جايلار) بىلەن تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبىدىكى تۇرپان ئويمانلىقىدىن تارتىپ، شەرقىي جەنۇبىي كەڭسۇدىكى داشاتا ئەنشىغىچە، غەربىي جەنۇبىي بۇگۇرگىچە، جەنۇبىي لوپنۇرغىچە بولغان جايلار كىرەتتى.

كېيىنكى تارىخىي ۋەقەلەر، ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ سۇڭ سۇلالىسىگە ھەربىي جەھەتتىن ئۇنۇم بەرگۇدەك ياردەم قىلالمىغانلىقىنى كۆرسەتتى.

مىلادىنىڭ 1004 ـ يىلى شەرقىي قىتانلار سۇڭ سۇلالىسىگە ھۇجۇم قىلدى. قىتان قوشۇنلىرى سۇڭ سۇلالىسىنىڭ پايتەختى كەيفېڭنىڭ شىمالىغا ئانچە يىراق بولمىغان جايغا قىستاپ كەلدى. ئەھۋال شۇنداق خەتەرلىك بولۇپ قالغاندا، سۇڭ سۇلالىسى ئوردىسىدىكى بەزىبىر تۇراقسىز ۋەزىرلەر پايتەختنى نەنجىڭگە ياكى سىچۇەنگە يۆتكەپ كېتىشنى تەشەببۇس قىلدى. ئاخىر مىلادىنىڭ 1005 ـ يىلى قىتان خانى يىلۇلۇڭشۇ (983 ـ 1031) نىڭ قورقۇتۇشى (يىلۇلۇڭشۇ قىتان قوشۇنلىرىغا ئۆزى باش بولۇپ كەلگەنىدى) بىلەن سۇڭ سۇلالىسى شەنجۇ (ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسىدىكى پۇياڭ دېگەن جاي) دېگەن جايدا ئۆزلىرى ئۈچۈن ھاقارەتلىك بولغان «شەنجۇ بىتىمنامىسى» غا قول قويدى. «شەنجۇ بىتىمنامىسى» غا كۆرە، سۇڭ سۇلالىسى قىتانلارغا ھەر يىلى 100 مىڭ سەر كۈمۈش، 200 مىڭ توپ يىپەك مال ياساق تۆلەشكە مەجبۇر بولدى. بۇنىڭغا رازى بولمىغان قىتانلار سۇڭ سۇلالىسىگە يەنە ھۇجۇم قىلىپ، سۇڭ سۇلالىسىنىڭ ھەر يىلى 200 مىڭ سەر كۈمۈش، 300 مىڭ توپ يىپەك مال ياساق تۆلەشكە مەجبۇر قىلدى. مانا شۇنداق ئەھۋال خېلى ئۇزۇن مۇددەتكىچە خەلقىنىڭ سۇڭ سۇلالىسىگە ئۆتەيدىغان مەجبۇرىيىتى (تۆلەيدىغان ئالۋان ـ ياساقلىرى) نى بەكمۇ ئېغىرلاشتۇرۇۋەتتى. شىمالىي سۇڭ سۇلالىسى (960 ـ 1126) شەرقىي قىتانلارغا 120 يىل (مىلادىنىڭ 1005 ـ يىلىدىن 1126 ـ يىلىغىچە) ئىچىدە تەخمىنەن 24 مىليون سەر كۈمۈش، 6 مىليون توپ يىپەك مال ياساق تۆلىدى. بۇنىڭدىن باشقا يەنە، تاڭغۇتلارغىمۇ مىلادىنىڭ 1044 ـ يىلىدىن باشلاپ ھەر يىلى 72 مىڭ سەر كۈمۈشىن 153 مىڭ توپ يىپەك مال، 30 مىڭ جىڭ چاي[1] ياساق تۆلەشكە مەجبۇر بولدى. تاڭغۇت خانى لى يەنخاۋ (مىلادىنىڭ 1032 ـ يىلىدىن 1048 ـ يىلىغىچە خان بولغان)

(1) سۇي شىبى: «جۇڭگونىڭ قەدىمكى دەۋرى توغرىسىدا قىسسە» خەنزۇچە 2 ـ قىسىم 91 ـ بەت.

مىلادىنىڭ 1040 ـ يىللىرى سۇڭ سۇلالىسىنى ئۈچ قېتىم ئېغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچراتقاندىن كېيىن، بۇ ياساقنى تۆلەشكە مەجبۇر قىلغانىدى.

ئەگەر ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى 983 ـ يىلىدىن باشلاپ سۇڭ سۇلالىسىگە ھەربىي جەھەتتىن ياردەم بەرگەن بولسا، سۇڭ سۇلالىسى ئېھتىمال قىتانلارغا، تاڭغۇتلارغا مۇنچىلىك دەرىجىدە بوزەك بولمىغان بولاتتى. شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى بىلەن شىمالىي سۇڭ سۇلالىسىنىڭ مۇناسىۋىتىدىكى ۋەقەلەر خېلى مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

سۇڭ سۇلالىسىنىڭ خانى سۇڭ تەيزۇڭ مىلادىنىڭ 981 ـ يىلى 5 ـ ئايدا ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىغا مەشھۇر دىپلومات، تارىخچى ۋاڭ يەندى (مىلادىنىڭ 938 ـ يىلى تۇغۇلۇپ مىلادىنىڭ 1000 ـ يىلى ئۆلگەن) باشچىلىقىدا، بەي شۈن ئورۇنباسارلىقىدا بىر يۈز نەچچە كىشىدىن تەركىب تاپقان ئەلچىلەر ئۆمىكىنى ئەۋەتتى.

ۋاڭ يەندى مىلادىنىڭ 981 ـ يىلى 5 ـ ئايدا يولغا چىقىپ، مىلادىنىڭ 982 ـ يىلى 4 ـ ئايدا ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىغا كەلدى. ئۇ ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرى ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىدىكى رەسمىي زىيارىتىنى مىلادىنىڭ 983 ـ يىلى ئەتىيازدا ئاياغلاشتۇرۇپ كەيفېڭگە قايتتى. ۋاڭ يەندى سۇڭ سۇلالىسىنىڭ پايتەختى كەيفېڭگە قايتىپ بارغاندىن كېيىن، ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ ئەھۋالى توغرىسىدا سۇڭ تەيزۇڭغا تەپسىلىي مەلۇمات بەردى. ئاندىن كېيىن، ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىدا زىيارەتتە بولغان مەزگىلدە، كۆرگەن ـ بىلگەن، ئاڭلىغانلىرىغا ئاساسەن مىلادىنىڭ 985 ـ يىلى «ئىدىقۇتقا بارغان ئەلچىنىڭ خاتىرىسى» ناملىق ئەسەر يېزىپ، سۇڭ تەيزۇڭغا تەقدىم قىلدى. بۇ ئەسەردە: ۋاڭ يەندىنىڭ ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىغا بېرىپ ـ كېلىشىدە بېسىپ ئۆتكەن يولى، ئىدىقۇت خانلىقىدىكى خەلقلەرنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسى، ئۆرپ ـ ئادەتلىرى، دۆلەتنى باشقۇرۇش تۈزۈمى، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەخلاق ـ پەزىلىتى، تۇرپاننىڭ ھاۋا كىلىماتى، ئارسلانخاننىڭ سۇڭ سۇلالىسى ئەلچىلىرىنى قانداق قارشى ئالغانلىقى، ئۇيغۇرلارنىڭ ئىقتىسادىي ئىگىلىكى توغرىسىدا ئېنىق، تەپسىلىي مەلۇمات بار. ئەپسۇسكى بۇ ئەسەر بىزگىچە يېتىپ كېلەلمىگەن. شۇنداق بولسىمۇ، ئەسەرنىڭ ئاساسىي مەزمۇنىنى سۇڭ سۇلالىسى دەۋردە ۋە موڭغۇل ئىمپېرىيىسى دەۋرىدە ئۆتكەن تارىخچىلار ئۆز ئەسىرىدە خاتىرىلەپ قالدۇرغان.

«ئىدىقۇتقا بارغان ئەلچىنىڭ خاتىرىسى» دىكى ئاساسىي مەزمۇنلار، «سۇڭ

www.uyghurkitap.com

سۇلالىسى تارىخى» نىڭ 203 ـ جىلدىدىكى «ئەدەبىي ئەسەرلەر بايانى» دا، «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى. ۋاڭ يەندى ھەققىدە قىسسە» بابىدا، «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى» نىڭ 490 ـ جىلدىدىكى «ئىدىقۇت ھەققىدە قىسسە» دېگەن بابتا خاتىرىلەنگەن.

ۋاڭ يەندى مىلادىنىڭ 981 ـ يىلى 5 ـ ئايدا ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسىنىڭ جىڭشەن ناھىيىسىدىن يولغا چىقىپ، غەربىي شىمالغا قاراپ يۈرۈپ، VIII ئەسىردىكى ئورخۇن مەڭگۈ تاشلىرىدا تىلغا ئېلىنغان توققۇز تاتارلار يۇرتى (موڭغۇلىيە ۋە ئىچكى موڭغۇل دائىرىسىدىكى جايلار) دىن ئۆتىدۇ. ئۇ قىتانلارنىڭ زىيانكەشلىكىدىن ئېھتىيات قىلىپ، ناھايىتى ئېغىر جاپا ـ مۇشەققەتلەرنى چېكىپ، نەچچە مىڭ كىلومېتىر كېلىدىغان ئۇزۇن مۇساپىنى بېسىپ ئۆتىدۇ. ۋاڭ يەندى دەسلەپ ھازىرقى نىڭشيادىكى ئېرسىن (قارا دەريا) ۋادىسى (合罗川) دىكى قەدىمكى ئۇيغۇر شەھىرى خاتۇنبالىققا (可敦城) كېلىدۇ. ئاندىن كېيىن غەربىي جەنۇبقا بۇرۇلۇپ... ئەڭ ئاخىرىدا قۇمۇلغا كېلىدۇ.

ۋاڭ يەندى مىلادىنىڭ 982 ـ يىلى 4 ـ ئايدا، قۇمۇلغا يېتىپ كەلگەندە، بۇ ئەھۋالدىن خەۋەر تاپقان ئىدىقۇت باش ۋەزىرى ئاپائوگا (ئاپا ئاتا مەنىسىدە بولۇپ، «ئوگا» جاناب مەنىسىدە) سۇڭ سۇلالىسى ئەلچىلىرىنىڭ ئالدىغا ئادەم ئەۋەتىپ قارشى ئالىدۇ. سۇڭ سۇلالىسى ئەلچىلىرى ئىدىقۇت شەھىرىگە كېلىپ بىرنەچچە كۈن ئۆتكەندىن كېيىن، ئاپا ئوگا ئەلچىلەرنى قوبۇل قىلىدۇ.

ۋاڭ يەندى ئىدىقۇت شەھىرىگە كەلگەندە، ئۇيغۇر ئىدىقۇت دۆلىتىنىڭ خانى ئارسلانخان پايتەخت بەشبالىقتا ئىدى. ئارسلانخان يازنى بەشبالىقتا ئۆتكۈزۈش ئۈچۈن ئىدىقۇت شەھىرىدىن كەتكەن چاغدا، دۆلەت ئىشلىرىنى باشقۇرۇپ تۇرۇشقا تاغىسى ئاپا ئوگا (بۇ ئىسىم ئەمەس ئۇنۋان) نى تەيىنلەپ قالدۇرغانىدى. ئارسلانخان سۇڭ سۇلالىسى ئەلچىلىرىنى بەشبالىققا تەكلىپ قىلىدۇ. ئەلچىلەر بەشبالىققا كېلىپ يەتتە كۈندىن كېيىن ئارسلانخاننىڭ قوبۇل قىلىشىغا ئېرىشىدۇ. ئارسلانخان سۇڭ سۇلالىسى ئەلچىلىرىنى قىزغىن، سەمىمىي ۋە ناھايىتى چوڭ دەبدەبە بىلەن قارشى ئالىدۇ. ۋاڭ يەندى شۇ چاغدىكى قوبۇل مۇراسىمى توغرىسىدا مۇنداق دەپ يازىدۇ: «ئارسلانخان ۋە خانزادىلەر، ئۇلارنىڭ ھەمراھلىرى كۈنچىقىشقا قاراپ چوقۇندى (بۇ ئۇيغۇرلارنىڭ شامان ئەقىدىسىگە كۆرە، كۈنگە چوقۇنۇشى ئىدى). ئاندىن كېيىن ئېسىل كىيىم، قىممەتلىك سوۋغىلار (ئەلچىلەر ئەكەلگەن سوۋغىلار ئا) نى قوبۇل قىلدى. سازچىلار ھۆرمەت سازىنى چالغاندا، ئارسلانخان سازغا جور بولۇپ بېشىنى ئەگدى. ئاندىن كېيىن

ئارسلانخاننىڭ ئوغۇل - قىزلىرى، ئۇرۇق - تۇغقانلىرى ھۆرمەت بىلدۈرۈپ، سوۋغىلار (سۇڭ ئەلچىلىرىگە ئا) تەقدىم قىلدى. يۇقىرىدىكى ئىشلار ئورۇندىلىپ بولغاندىن كېيىن، زىياپەت بېرىلدى. ئاخىرىدا ئويۇن كۆرسىتىلدى. ئەتىسى كۆلدە كېمە سەيلىسى ئويۇشتۇرۇلدى. بۇددا ئىبادەتخانىلىرىنى زىيارەت قىلدۇردى.»[1]

（原文：«五及八子，待者，皆东向拜受赐旁有持磬者，击从节拜，八闻磬，乃拜。既而八之几女亲属，皆出罗拜以受赐，遂张乐音燕，为优戏，至暮。明日泛舟于池中，池四面作鼓乐，又明日游佛寺.»）

ئارسلانخان سۇڭ سۇلالىسى ئەلچىلىرىگە ھەمراھ بولۇپ بەشبالىقتىكى سەيلىگاھلار ۋە ئىبادەتخانىلارغا بىللە بارغان.

ۋاڭ يەندى ئىككى دۆلەت ئارىسىدىكى ناھايىتى مۇھىم مەسىلىلەر توغرىسىدا ئارسلانخان بىلەن سەمىمىي، دوستانە سۆھبەتلەر ئېلىپ بارغاندىن كېيىن، 7 - ئايدا بەشبالىقتىن ئىدىقۇت شەھىرىگە قايتىپ كەلگەن.

ۋاڭ يەندى باشچىلىقىدىكى سۇڭ سۇلالىسى ئەلچىلىرى ئۆز ۋەزىپىسىنى كۆڭۈلدىكىدەك ئورۇنداپ، مىلادىنىڭ 983 - يىلى ئۆز دۆلىتىگە قايتتى.

ۋاڭ يەندى ئۆز خاتىرىسىدە مۇنداق دەپ يازىدۇ: ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىدىكى خەلق بەگلەر (خانلار، تارقانلار) ۋە قارا بودۇن (ئاۋام خەلق) تىن ئىبارەت ئىككى قىسىمغا بۆلۈنىدۇ. ئۇلار سازغا بەك ئامراق، كۆپىنچە بەرباب (پىپا)، 25 تارلىق غوڭقا (كوڭخۇ) قاتارلىق سازلارنى چالىدۇ. چەت ئەللەرگە سۆسەر، ئاق كىگىز، زىننەت بويۇملىرى چىقىرىپ ساتىدۇ. ئەرلىرى ھەر دائىم ئات مىنىپ يۈرۈشنى ياخشى كۆرىدۇ. سەپەرگە چىققاندا سازنى بىللە ئېلىپ يۈرىدۇ. مەملىكەت ئىچىدە كەمبەغەللەر يوق دېگۇدەك، ئاشلىقى يېتىشمىگەنلەرنى دۆلەت تەمىنلەيدۇ. كىشىلەر ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرىدۇ. ياش تۇرۇپ ئۆلۈپ كېتىدىغانلار يوق، ئاغرىق - سىلاقلارنى داۋالاش ئۈبدان يولغا قويۇلغان. بىز ئىدىقۇت شەھىرىگە بارغاندا، خان بەشبالىقتا يايلاۋدا ئىكەن... مانا شۇ جايدا ئات - يىلقا ئويۇنلىرى ناھايىتى كۆپ ئىكەن. خان، خانىش، خانزادىلەرنىڭ ئۆزلىرىگە قاراشلىق يىلقىلىرى بار ئىكەن. يىلقىلار رەڭگى بويىچە ئايرىم - ئايرىم بېقىلىدىكەن. ئاتلارنىڭ سانىنى بىلىش مۇمكىن ئەمەس، خاننىڭ ئوردىسىدا سازچىلار كۆپ، زىياپەت ۋە سۆھبەت

(1) سوي شىنبى: «جۇڭگونىڭ قەدىمكى دەۋرى توغرىسىدا قىسسە» خەنزۇچە 2 - قىسىم 92 - بەت.

www.uyghurkitap.com

ئورۇنلىرىدا ساز چېلىنىپ تۇرىدىكەن. شەھەرلەردە باغلار، چوڭ بىنالار، دوم ئېلىش ئورۇنلىرى كۆپ ئىكەن. خەلق بەك ئاڭلىق، بىلىملىك، ئاق كۆڭۈل ۋەدىسىگە ۋاپا قىلىدىغان ئادەملەر ئىكەن. ئۇلار چاققان بولۇپ، ئىشنى چاپسان قىلىدىكەن. ئۇلار ئاتقا بەكمۇ ئامراق. ياخشى ئاتنى نۇرغۇن يىپەك مال بېرىپ سېتىۋالىدىكەن. ناچار ئاتنىڭ باھاسىمۇ ئۈچ توپ يىپەك مال ئىكەن. بايلىرى، ئادەتتىكى كىشىلىرىمۇ گۆش يەيدىكەن، گۆش ناھايىتى كۆپ، مەملىكەتنى خانلار ئىدارە قىلىدۇ. بىز بارغان چاغدىكى ئىدىقۇتنىڭ چوڭ خانى ئارسلانخان ئىكەن... ھەر بىر ئىش ئۆز تەرتىپى بويىچە ئورۇندىلىدۇ. خان دۆلەتنىڭ چوڭ ئىشلىرىنى ئۆزى بىر تەرەپ قىلىدۇ. باشقا ئىشلارنى تارقانلار (ۋەزىرلەر)، بەگلەر بىر تەرەپ قىلىدۇ. ئىدىقۇت بەگلىرى ھەر كۈنى ئەتىگەندىلا ئوردىغا يىغىلىدىكەن.»[1]

ۋاڭ يەندېنىڭ يۇقىرىدىكى خاتىرىسىدە تىلغا ئېلىنغان ئات ئۇيۇرلىرى بەشبالىق ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى يايلاقلاردا ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئەنئەنىسى بويىچە بېقىلىۋاتقان ئاتلار ئىكەنلىكى ئېنىق. چۈنكى دۇنيادا يىلقا بېقىشنى تۇنجى قېتىم ياراتقان ئەجدادلىرىمىز ئاتلىق قوشۇنلىرىنى تۆت خىل رەڭ (ئاق بوز، قارا، كۆك، تورۇق رەڭ) دىكى ئاتلارغا مىندۈرگەنىدى. ئىدىقۇت خانلىرىمۇ ئۇرۇش ئاتلىرىنى يېتىشتۈرۈش مەقسىتىدە يىلقىلىرىنى رەڭگى بويىچە تۈرلەرگە بۆلگەن.

گۈجىچىن ئەپەندى ۋاڭ يەندېنىڭ ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىغا قىلغان زىيارىتىگە مۇناسىۋەتلىك ماتېرىياللار ۋە باشقا ماتېرىياللاردىن پايدىلىنىپ يازغان ماقالىسىدە مۇنداق دەيدۇ: «بۇ يەردە (تۇرپاننى دېمەكچى) قار ياغمايدۇ. قاتتىق ئىسسىق بولىدۇ. تومۇز كۈنلىرى كىشىلەر يەر ئاستىدىكى گەمىلەردە تۇرىدۇ. ئۇچار قاناتلارمۇ سۇ بويىغا توپلىشىۋالىدۇ. ئۇچۇشقا جۈرئەت قىلالمايدۇ. ئەگەر ئۇچىدىغان بولسا قانىتى كۆيۈپ يىقىلىدۇ. ئۆيلەر ئاق ھاك بىلەن ئاقارتىلىدۇ... بەكمۇ ئىسسىق بولۇپ، يامغۇر ئاز ياغىدۇ. تىپىك قۇرۇقلۇق ئىقلىمى... ئالتۇنتاغدىن (تەڭرىتېغى كۆزدە تۇتۇلىدۇ) كېلىدىغان سۇ شەھەرنى چۆرىدەپ ئايلىنىپ ئاقىدۇ. ئادەملىرى سازغا ئامراق. كۆپىنچە بەرباب ۋە غوڭقا قاتارلىق سازلارنى چالىدۇ. ئاق كۆڭۈل، تۈز، ھۈنەرۋەن كېلىدۇ. ئالتۇن - كۈمۈش، مىس، تۆمۈر تاۋلايدۇ. قاچا - قۇچا، جابدۇقلارنى ياسايدۇ. قاشتېشىدىنمۇ بۇيۇملارنى ياسايدۇ. ئىدىقۇتتىن بولغۇن، سۆسەر، ئاق كىگىز، كەشتىلىك، گۈللۈك رەختلەر چىقىدۇ. ئادەملەرنىڭ ھەممىسى ئات مىنىش، ئوقيا ئېتىشنى ياخشى كۆرىدۇ. خوتۇن -

(1) «ئىدىقۇتقا بارغان ئەلچىنىڭ خاتىرىسى».

قىزلىرى چاچ سالدۇ.»[1]

يۇقىرىدىكى بايانىدا، تۇرپان ئويمانلىقىنىڭ ھاۋا كىلىماتى، ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئىقتىسادى مەشغۇلاتى، ئەخلاقىي پەزىلىتى، ئۆرپ - ئادەتلىرى خېلى ئېنىق چۈشەندۈرۈلگەن.

مىلادىنىڭ 981 - يىلى ۋاڭ يەندى ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىغا ئەلچى بولۇپ كېلىشتىن بۇرۇن، ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى سۇڭ سۇلالىسىگە ئىككى قېتىم (مىلادىنىڭ 962 - يىلدىن 981 - يىلغىچە بولغان 20 يىل ئىچىدە) ئەلچى ئەۋەتكەن. مىلادىنىڭ 1040 - يىلى سۇڭ سۇلالىسى شەرقىي قىتانلاردىن مەغلۇپ بولۇپ ئۇلارغا ناھايىتى ئېغىر سېلىق تۆلەشكە مەجبۇر بولغان چاغدىمۇ، ئىدىقۇت خانلىقى سۇڭ سۇلالىسىگە ئۈچىنچى قېتىم ئەلچى ئەۋەتتى.

يىگىرمىنچى باب: ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ غەربىي قىتانلارغا بېقىندى بولۇپ قېلىشى

شەرقىي قىتانلار مىلادىنىڭ 979 - يىلى ۋە مىلادىنىڭ 982 - يىلى شىمالىي سۇڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنى ھازىرقى بېيجىڭ شەھىرى ئەتراپىدىكى گاۋلياڭخې دەرياسىنىڭ بويىدا، شىمالىي شەنشىدە ئىككى قېتىم تارمار قىلغاندىن كېيىن، ناھايىتى جانلىنىپ كەتتى. بولۇپمۇ شەرقىي قىتانلار مىلادىنىڭ 1004 - يىلى خېنەندىكى شەنيۈەن دېگەن جايدا تۈزۈلگەن «شەنيۈەن بىتىمنامىسى» ئارقىلىق سۇڭ سۇلالىسىنى ھەر يىلى 100 مىڭ سەر كۈمۈش، 200 مىڭ توپ يىپەك مال ياساق تۆلەشكە مەجبۇر قىلغاندىن كېيىن، تېخىمۇ كۈرەڭلەپ كەتتى.

شەرقىي قىتانلار مىلادىنىڭ 985 - يىلى ھازىرقى ئامۇ (خېيلوڭجياڭ) دەرياسى ۋە سۇڭخارى دەرياسى بويلىرىدا ياشايدىغان نۈجىن قەبىلىلىرىنى بويسۇندۇرۇۋالغانىدى. نۈجىن قەبىلىلىرى يېزا ئىگىلىك، چارۋىچىلىق ۋە ئوۋچىلىق بىلەن ھايات كەچۈرىدىغان جەڭگىۋار خەلق ئىدى.

مىلادىنىڭ XI ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا نۈجىن قەبىلىلىرى ئىچىدىكى ۋانيان قەبىلىسى، نۈجىن قەبىلىلىرىنى قەبىلە ئىتتىپاقىغا ئۇيۇشتۇردى. شۇنىڭدىن باشلاپ نۈجىنلار كۈچەيدى. نۈجىنلار خانلىرىنى ۋانيان قەبىلىسىنىڭ خانزادىلىرىدىن تەيىنلىدى. مىلادىنىڭ 1114 - يىلى ۋانيان قەبىلىسىدىن

(1) گوجىجىن: «ۋاڭ يەندى» ۋە «ئىدىقۇتقا بارغان ئەلچىنىڭ خاتىرىسى» («شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» 1985 - يىل 4 - سان ئۇيغۇرچە، 143 - بەت).

بولغان ۋانيان ئاغۇدا قىتانلارغا قارشى ئىسيان كۆتۈردى. بۇ مازىرقى جىلىن ئۆلكىسىنىڭ فۇيۇ ناھىيىسىدە قىتانلارنى تارمار كەلتۈردى. ۋانيان ئاغۇدا مىلادىنىڭ 1115 ـ يىلى ئۆزىنى پادىشاھ دەپ جاكارلىدى. بۇنىڭ بىلەن تارىختا (جۇرجىت) دەپ ئاتالغان خانلىق مەيدانغا چىقتى. جۇرجىت خانى ۋانيان ئاغۇدا شىمالىي سۇڭ سولالىسىگە ئەلچى ئەۋەتىپ قىتانلارغا قارشى ئىتتىپاق تۈزدى. شەرقىي قىتان خانلىقى مىلادىنىڭ 1124 ـ يىلى خەلق قوزغىلاڭلىرى، ھۆكۈمران تەبىقە ئارىسىدىكى ئۇرۇشلار، ئىتتىپاقداش دۆلەتلەر (جۇرجىتلار بىلەن شىمالىي سۇڭ سولالىسى) نىڭ ھۇجۇملىرى سەۋەبىدىن ئاغدۇرۇپ تاشلاندى.

تارىختا 210 يىل ھۆكۈم سۈرگەن شەرقىي قىتان خانلىقى (916 ـ 1124) ئاغدۇرۇلغاندىن كېيىن، شەرقىي قىتان شاھزادىسى تۇس تايغۇ يىلۇداشى (مىلادىنىڭ 1087 ـ يىلى تۇغۇلۇپ 1143 ـ يىلى ئۆلگەن) بىر قىسىم قىتانلارنى باشلاپ غەربكە قاچتى. تۇس تايغۇ دەسلەپ ھازىرقى موڭغۇلىيىدىكى خاتۇنبالىق (بۇ ئۇيغۇر ـ ئورخۇن قاغانلىقىنىڭ خېلى مۇھىم شەھەرلىرىدىن بىرى ئىدى) قا كەلدى. شۇ يەردە ئۆزىنى قىتان پادىشاھى دەپ جاكارلىدى. ئاندىن كېيىن يەنسەي دەرياسىنىڭ بويىدىكى قىرغىزلار ئارىسىغا باردى. قىرغىزلارنىڭ ھۇجۇمى ۋە بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىشىغا ئۇچرىغان قىتانلار يەنسەي دەرياسى بويىدىن قېچىپ بەشبالىق ئەتراپىغا كېلىپ توختىدى. تۇس تايغۇ باشچىلىقىدىكى قىتانلارنىڭ ئاھالە سانى 200 مىڭ بولۇپ، 40 مىڭ تۈتۈن (چېدىر) دىن ئىبارەت ئىدى. تۇس تايغۇ مانا شۇ 40 مىڭ چېدىرلىق قىتانلاردىن 40 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇن تەشكىللىۋېلىشقا ئىمكانىيەت تاپقانىدى. ھەر جەھەتتىن خېلى مۇكەممەل تەجرىبىگە ۋە تەشكىللەش، باشقۇرۇش قابىلىيىتىگە ئىگە بولغان تۇس تايغۇ ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ تېررىتورىيىسى ئىچىدىكى بەشبالىق ئەتراپىدا تۇرغان چاغدا، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئەھۋاللارنى ئىگىلەش ئۈچۈن تىڭ تىڭلىغۇچىلارنى ئىشقا سالدى. بۇ ئارقىلىق ئەھۋالنى خېلى ئېنىق ئىگىلىۋالغان تۇس تايغۇ مىلادىنىڭ 1125 ـ يىلى ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانى بىلگە تېكىنگە مەكتۇپ يېزىپ، ئۆزىنىڭ غەربكە بېرىشتا ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ تېررىتورىيىسىدىن ئۆتمەكچى بولغانلىقىنى، خاننىڭ بۇ ئىشتىن ئەندىشە قىلماسلىقىنى ئۇقتۇردى. بىلگە تېكىن تۇس تايغۇنىڭ مەكتۇپىنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن، قارارگاھىغا باردى. بىلگە تېكىن تۇس تايغۇنىڭ قارارگاھىدا ئۈچ كۈن مېھمان بولدى. تۇس تايغۇ غەربكە قاراپ ماڭىدىغان چاغدا، بىلگە تېكىن ئۇنىڭغا 600 ئات، 100

تۆگە 3000 قوي يوللۇق تۆلىتى. ئۇنىڭدىن باشقا بالىلىرى ۋە نەۋرىلىرىنى گۆرۈ سۈپىتىدە تۇس تايغۇغا قوشۇپ قويدى. بۇ ئارقىلىق، ئۆزىنىڭ تۇس تايغۇغا بېقىنىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. بىلگە تېكىن تۇس تايغۇنى ئۆز مەملىكىتىنىڭ چېگرىسىغىچە ئۇزىتىپ راردى[1].

باشقا تارىخىي خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، تۇس تايغۇ ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ تېررىتورىيىسىدىن غەربكە قاراپ يۈرۈپ شەرقىي قاراخانىيلارنىڭ شىمالىي ئېلىكخانى باشقۇرىدىغان تېررىتورىيە ئىچىدىكى ئىملدا بىر مەزگىل تۇردى. تۇس تايغۇ ئىملدا تۇرۇش ئۈچۈن شىمالىي ئېلىكخانىدىن روخسەت ئالغانىدى.

تۇس تايغۇ ئىملدا تۇرۇپ كۈچ توپلىۋالغاندىن كېيىن، شەرقىي قاراخانىيلارنىڭ ئۇستىگە بېسىپ بېرىشىنىڭ پەيتىنى پايلاپ تۇردى. دەل شۇ چاغدا، شەرقىي قاراخانىيلارنىڭ قاغانى ئىبراھىمخان (1128 ـ 1158) قارلۇقلار ئىسيانىنى باستۇرۇشقا تۇس تايغۇدىن ياردەم سوراپ قالدى. بۇ پۇرسەتتىن پايدىلانغان تۇس تايغۇ مىلادىنىڭ 1130 ـ يىلى قارلۇقلار ئىسيانىنى باستۇرۇشنى باھانە قىلىپ، بالاساغۇن بىلەن قەشقەرنى بېسىۋالدى. شۇنىڭدىن باشلاپ شەرقىي قاراخانىيلارمۇ قىتانلارغا بېقىندى بولۇپ قالدى.

تۇس تايغۇ مىلادىنىڭ 1137 ـ يىلى 8 ـ ئايدا خوجەنت ئەتراپى (ئۆزبېكىستان) دا غەربىي قاراخانىيلارنىڭ قوشۇنلىرىنى تارمار قىلدى. مىلادىنىڭ 1141 ـ يىلى غەربىي قاراخانىيلارغا قارشى ئىسيان كۆتۈرگەن قارلۇقلار قىتانلارنى ياردەمگە چاقىردى. غەربىي قاراخانىيلار بولسا سەلجۇقىلارنى ياردەمگە چاقىردى. ئەنە شۇنداق سەۋەبلەرگە كۆرە، مىلادىنىڭ 1141 ـ يىلى 9 ـ ئايدا تۇس تايغۇ سەمەرقەند بىلەن بۇخارا ئارىسىدىكى «قەتۋان» چۆلىدە، غەربىي قاراخانىيلار بىلەن سەلجۇقىلارنىڭ بىرلەشمە قوشۇنىنى تارمار قىلدى. شۇنىڭدىن باشلاپ، غەربىي قاراخانىيلارمۇ قىتانلارغا بېقىندى بولۇپ قالدى.

تۇس تايغۇ تارىختا «غەربىي قىتان خانلىقى» دەپ ئاتالغان دۆلەتنى ۋۇجۇدقا كەلتۈردى. غەربىي قىتان دۆلىتىنىڭ تېررىتورىيىسىگە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ خېلى كۆپ قىسمى كىرگەنىدى. غەربىي قىتانلار ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنى بېقىندۇرۇۋالغاندىن كېيىن، ئىچكى ئىشلارغا ئارىلاشمىغان. غەربىي قىتانلار

(1) ئۇ. كارايېۋ: «قاراخانىيلار قاغانلىقىنىڭ تارىخى» رۇسچە 167 ـ بەت.

ئۆز ئادىتى بويىچە، ئۇلاردىن مەلۇم مىقداردا سېلىق ئېلىپ تۇرۇش بىلەنلا چەكلەنگەن. غەربىي قىتانلار سېلىقىنىڭ ئۆز ۋاقتىدا تاپشۇرۇلۇشىغا كاپالەت قىلىش ئۈچۈن، ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ ئوردىسىغا بىر دائىمىي نازارەتچىسى ئەۋەتكەن. بىلگە تېكىندىن كېيىن، ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىدا ئىسسىق تۆمۈر ئاتلىق خاننىڭ ئۆتكەنلىكى مەلۇم، ئۇنىڭ خانلىق ھوكۇمىتى قانچە يىل سۈرگەنلىكى توغرىسىدا مەلۇمات يوق.

يىگىرمە بىرىنچى باب: موڭغۇللار ۋە ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى

چىڭگىزخان ۋە بائۇرچۇق ئارت تېكىن

XII ئەسىرنىڭ ئاخىرى، XIII ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ھازىرقى موڭغۇلىيىنىڭ شەرقىدىكى قۇرۇلۇن، ئونون دەريالىرىنىڭ بويلىرىدا ئۆز ئارا بىرلەشمىگەن موڭغۇل قەبىلىلىرى ياشايتتى. بايقال بويلىرىدا تاتار قەبىلىلىرى، توغلا دەرياسى بويلىرى ۋە شەرقىي ئالتايدا كېرەيلەر، نايمانلار، مەركىتلەر (بۇلار تۈركىي قەبىلىلەر ئىدى) ياشايتتى. مانا شۇ قەبىلىلەر، يايلاق، چارۋا مال، ئەمگەك كۈچلىرىنى تالىشىپ ئۆز ئارا ئۇرۇشۇپ تۇراتتى.

موڭغۇللارنىڭ دەريا ۋادىلىرىدا ياشايدىغانلىرى چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانسا، ئورمانلىقتا ياشايدىغانلىرى ئاساسەن ئوۋچىلىق قىلاتتى. موڭغۇللار ئۆزلىرىنى سان جەھەتتىن كۆپ ۋە ئابرۇيلۇق بولغان تاتار قەبىلىسى نامى بىلەن «تاتارلار» دەپ ئاتاشقانىدى. موڭغۇللار شۇ چاغدا پاترىئارخانلىق ئۇرۇق - قەبىلە مۇناسىۋەتلىرىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىنى ساقلىغان فېئوداللىق جەمئىيەت باسقۇچىدا ئىدى.

قەبىلىلەر ئارا ئۈزلۈكسىز داۋام قىلغان ئۇرۇشلار موڭغۇل خەلقلىرىنى ئېغىر ئازاب - ئوقۇبەتتە قويغانىدى. موڭغۇل ئەمگەكچىلىرى، موڭغۇل قەبىلىلىرىنىڭ بىرلەشكەن دۆلىتىنىڭ ۋۇجۇدقا كېلىشىگە تەقەززا ئىدى. شۇنداق بولغاندا، ئۆز ئارا ئۇرۇشلار توگەپ، ئىقتىساد تەرەققىي قىلىپ ئامان - خودا ياشاش مۇمكىن بولاتتى.

جۇرجىت خانلىقى ئۆز ھوكۇمرانلىقىدىكى موڭغۇل قەبىلىلىرىنى بىر - بىرى بىلەن ئۇرۇشتۇرۇپ قوياتتى. ئۇلارنى بۇلاپ - تالايتتى. قۇرامىغا يەتكەن موڭغۇل

ياشلىرىنى قوشۇنغا ئالاتتى، ئۇرۇشلاردا ئۇلارنىڭ كۆپلەپ ئۆلۈشىگە سەۋەب بولاتتى. موڭغۇل قەبىلىلىرىنىڭ ئۆز ئارا ئۇرۇشۇپ تۇرۇشى جۇرجىت خانلىقىنىڭ موڭغۇل قەبىلىلىرىگە قارىتا يۈرگۈزگەن ئەكسىيەتچى، ياۋايى - يىرتقۇچ سىياسىتىنىڭ ئاقىۋىتى ئىدى.

موڭغۇل خەلقىنىڭ كۈچلۈك، مۇستەقىل دۆلەت قۇرۇش ئارزۇسىنى چىڭگىزخان ئەمەلگە ئاشۇردى.

مىلادىنىڭ 1153 - يىلى ئونون دەرياسىنىڭ بويىدا ياشايدىغان موڭغۇل قەبىلىسىنىڭ قىيات بۆرە تېكىن ئۇرۇقىنىڭ خانى يېسۈكەي باتۇرنىڭ ئايالى بىر ئوغۇل تۇغدى. ئوغۇلغا تۆمۈرچى (موڭغۇللار تىمۇچىن، دەپ ئاتىشىدۇ) دەپ ئات قويۇشتى. تۆمۈرچى ئاجايىپ قاۋۇل، چاققان، بەكمۇ ھوشيار، كارامەت باتۇر ئوغۇل بولۇپ چىقتى. مىلادىنىڭ 1164 - يىلى تاتارخانى توغرۇلخان يېسۈكەي باتۇرنى زەھەرلەپ ئۆلتۈردى. دادىسىدىن يېتىم قالغان تۆمۈرچى پۇتىغا چېتىق سېلىنغان ھالدا، تاتارلارنىڭ تۆمۈر كېنىدا بىرنەچچە يىل قۇل ئورنىدا ئىشلىدى. تۆمۈرچى قۇللۇقتىن قۇتۇلغاندىن كېيىن، ئۆز قەبىلىسىگە خان بولدى. تۆمۈرچى قىلىچ چېپىپ، قان تۆكۈپ موڭغۇل قەبىلىلىرىنى بويسۇندۇردى، بىرلەشتۇردى. ئاندىن كېيىن مىلادىنىڭ 1202 - يىلى تاتارلار بىلەن ئۇرۇشۇپ ئۇلار ئۈستىدىن غەلىبە قىلدى. ئۇ دادىسىنىڭ ئۆچىنى ئېلىش ئۈچۈن، تاتار قەبىلىسىنىڭ ھارۋا شوتىسىغا بويى يەتكۈدەك بالىلىرىنى ئامان قالدۇرۇپ، قالغانلىرىنىڭ بىرىنىمۇ قويماي قىرىپ تاشلىدى. تۆمۈرچى مىلادىنىڭ 1204 - يىلى نايمانلارغا ھۇجۇم قىلدى. نايمان خانى تايانخاننى ئۆلتۈردى. بىر قىسىم نايمانلار كۈچلۈكخاننىڭ يېتەكچىلىكىدە يەتتەسۇغا قېچىپ كەتتى. تۆمۈرچى نايمانلارنى بويسۇندۇرغاندا، تايانخاننىڭ تامغىچىسى بولغان ئۇيغۇر تاتاتۇڭا ئاتلىق ناھايىتى بىلىملىك، تالانتلىق بىر تامغىچىسىنى قولغا چۈشۈردى. تاتاتۇڭا كېيىن چىڭگىزخان قۇرغان ئۇلۇغ ئىمپېرىيىسىدە ناھايىتى چوڭ رول ئوينىدى.

موڭغۇللار مىلادىنىڭ 1206 - يىلى ئونون دەرياسىنىڭ بويىدا 5000 كىشى سىغىدىغان (بەزى مەلۇماتلاردا 500 كىشى سىغىدىغان دېيىلىدۇ) بىر چېدىر تىكىپ، قۇرۇلتاي چاقىردى. قۇرۇلتاي تۆمۈرچىنى «چىڭگىزخان» (مەنىسى «دېڭىزخان») ئۇنۋانىدا قاغان قىلىپ سايلىدى.

چىڭگىزخان مىلادىنىڭ 1206 - يىلى يېڭى قۇرۇلغان موڭغۇل دۆلىتىگە قاغان بولغاندىن كېيىن، مۇھىم بولغان ئىككى تۈرلۈك ئىشقا بەكمۇ كۆڭۈل بۆلدى. ئۇ

www.uyghurkitap.com

ئۆز دۆلىتىگە قوشنا بولغان جايلار (تولىراق غەرب) تىكى خەلقلەرنىڭ، خۇسۇسەن ئۇيغۇرلارنىڭ ئوقۇمۇشلۇق، تالانتلىق ئادەملىرىنى ئوردىسىغا يىغىپ، ئۇلارنى يېڭى قۇرۇلغان موڭغۇل دۆلىتىنىڭ ھەربىي، مەمۇرى ۋە دىپلوماتىيە ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا تەيىنلىدى. چىڭگىزخان يەنە بىر تەرەپتىن كۆپ سانلىق، ياخشى قوراللانغان، جەڭگىۋارلىقى ئۈستۈن بولغان، ئىنتىزاملىق قوشۇن تەشكىل قىلىشقا بەكمۇ كۆڭۈل بۆلدى.

XIII ئەسىردە ياشىغان ئىران تارىخچىسى جۇۋەينى چىڭگىزخان ھەربىي قوشۇنىنىڭ تۈزۈلۈشى توغرىسىدا مەلۇمات بېرىدۇ. ئۇنىڭ مەلۇماتىغا ئاساسلانغاندا: «ئۇرۇش ھەرىكەتلىرى بولمىغان تىنچ ۋاقىتلاردا ئۆز ئىختىيارىچە چارۋا مال بېقىش بىلەن مەشغۇل بولغان بارچە موڭغۇل ئاھالىسى ئۇرۇش ۋاقتىدا، كۆچمەنچىلەرنىڭ ئادىتى بويىچە، ئون كىشىلىك، 100 كىشىلىك، 1000 كىشىلىك، 10 مىڭ كىشىلىك قىسىملاردىن ئىبارەت قوشۇنغا ئايلاندۇرۇلاتتى. بىرەر جايغا يېزىلمىغان ۋە لېكىن ئەمەلىيەتتە رەسمىيلىشىپ قالغان قانۇنغا كۆرە، ھەربىر جەڭچى ئۇرۇش ۋاقتىدا ئۆزىگە لازىم بولىدىغان ھەممە ياراغ ـ ئەسلىھە ئوقيا، باشاق، قىلىچ ۋە باشقىلارنى، ئۆزى مىنىدىغان ۋە يۈك ئارتىدىغان ھايۋان تۆگە، ئات ياكى ئېشەكنى، خىلمۇ خىل جابدۇقلار چۇلۇۋۇر، ئارغامچا، قازان، يىڭنە، پالتا ۋە باشقا لازىملىق نەرسىلەرنى ئالدىن تەييار قىلىپ قويۇشى كېرەك ئىدى. ھەربىي قىسىملارنىڭ باشلىقلىرى ئونبېشى، يۈز بېشى، مىڭبېشى، تۈمەنبېشى ۋاھاكازالار دەپ ئاتىلاتتى. ئۇلار موڭغۇل ھەربىي ئاقسۆڭەكلىرىگە مەنسۇپ كىشىلەردىن باتۇرلار، مەرگەنلەر، چىچەنلەر، نويانلاردىن تەيىنلىنەتتى. موڭغۇل قوشۇنى ناھايىتى ئىنتىزامچانلىقى بىلەن ئەمەس، بەلكى ھەربىي يۈرۈشلەردىكى ئادەتتىن تاشقىرى چاققانلىقى، چىدامچانلىقى ۋە جەڭ ۋاقتىدىكى مەردلىكى بىلەنمۇكۆزگە كۆرۈنۈپ تۇراتتى»[1].

چىڭگىزخان يۇقىرىدىكى ئىككى تۈرلۈك مۇھىم ئىشنى ئورۇنداپ بولغاندىن كېيىن، سىرتقا قارىتا بىر قاتار كېڭەيمىچىلىك ئۇرۇشلىرىنى ئېلىپ باردى. چىڭگىزخان مىلادىنىڭ 1207 ـ يىلى چوڭ ئوغلى جوجىخان (مىلادىنىڭ 1177 ـ يىلى تۇغۇلۇپ 1225 ـ يىلى ئۆلگەن) نى سىبىرىيىدىكى خەلقلەرنى بويسۇندۇرۇشقا ماڭدۇردى.

(1) «ئۆزبېكىستان س س س ر تارىخى» I توم ئۆزبېكچە 307 ـ 308 ـ بەتلەر.

جوجىخان يەنسەي دەرياسىنىڭ بويىدىكى قىرغىزلارنى، بايقال بويىدىكى بۇرياتلارنى، ئالتايدىكى ئۇيغۇرلارنى، يەنسەي بويىدىكى ئۇيراتلار (ئۇيغۇراتلار)، قوڭۇر ئاتلار (قوڭراتلار) نى بويسۇندۇردى.

چىڭگىزخان ئۆزىنىڭ ئەشەددىي دۈشمىنى جۇرجىت خانلىقىنى تارمار كەلتۈرۈش ئۈچۈن، ئەڭ ئاۋۋال جۇڭگونىڭ غەربىي شىمالىدىكى تاڭغۇت خانلىقى (1032 ـ 1227) نى تارمار كەلتۈرۈشكە بەل باغلىدى. تاڭغۇتلار جۇرجىتلار بىلەن ئىتتىپاقداش ئىدى. چىڭگىزخان مىلادىنىڭ 1209 ـ يىلى تاڭغۇتلار ئۈستىگە باستۇرۇپ كەلدى ۋە ئۇلارنى تارمار قىلدى. تاڭغۇت خانى لىئەنچۈەن (1206 ـ 1211) قىزلىرىدىن بىرىنى چىڭگىزخانغا ياتلىق قىلدى. ئۆزىنىڭ چىڭگىزخانغا بېقىنغانلىقىنى تەن ئالدى. شۇنىڭدىن باشلاپ تاڭغۇتلار موڭغۇللارغا ياساق تۆلەشكە مەجبۇر بولدى.

ئاسىيانىڭ شەرقىدە باش كۆتۈرگەن موڭغۇللارنىڭ خانى چىڭگىزخاننىڭ داڭقى، شۆھرىتى توغرىسىدىكى مىش ـ مىش گەپلەر خۇددى قاناتلىق قۇشتەك ئۇچۇپ ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ تېررىتورىيىسىگىمۇ تارقالدى. بۇ چاغدا ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ غەربىي قىتانلارغا بېقىنىدى بولۇپ قالغىنىغا توپتوغرا 84 يىل (مىلادىنىڭ 1125 ـ يىلىدىن 1209 ـ يىلىغىچە) بولغانىدى.

ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانى بائۇرچۇق ئارت تېكىن (? ـ 1235) يۈز بەرگەن تارىخىي ۋەقەلەر (موڭغۇللارنىڭ كۈچىيىپ كېتىشى، غەربىي قىتانلارنىڭ ئاجىزلىشى) نى نەزەردە تۇتۇپ، مىلادىنىڭ 1209 ـ يىلى غەربىي قىتانلارنىڭ بېقىندىلىقىدىن قۇتۇلۇش قارارىغا كەلدى.

بائۇرچۇق ئارت تېكىن بۇ توغرۇلۇق باش ۋەزىرى تارقان بىلگە بوقا بىلەن مەسلىھەتلەشتى. تارقان بىلگە بوقا قىلچە ئىككىلەنمەستىن قەتئىيلىك بىلەن غەربىي قىتانلارنىڭ ئەلچىسىنى ئۆلتۈرۈپ، موڭغۇللارغا بېقىنىشىنى تەكلىپ قىلدى. بائۇرچۇق ئارت تېكىن ھە دېگەندىلا، تارقان بىلگە بوقانىڭ تەكلىپىنى قوبۇل قىلمىغان بولسىمۇ، ئويلىنىپ كۆرۈپ، كېيىن ماقۇل بولدى. بائۇرچۇق ئارت تېكىننىڭ ماقۇللۇقىنى ئالغان تارقان بىلگە بوقا ئىدىقۇت شەھىرىدە تۇرىدىغان قىتان ئەلچىسىنى ئۆلتۈرۈشكە ئۆزى يېتەكچىلىك قىلدى. ئىران تارىخچىسى جۇۋەينىنىڭ مەلۇماتىغا ئاساسلانغاندا، غەربىي قىتان خانى چورۇق (1178 ـ 1211) تەرىپىدىن ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىغا ئەۋەتىلگەن نازارەت ئەلچىسى شاۋكىم ئۆزى تۇرىدىغان ئۆيىگە باستۇرۇپ ئۆلتۈرۈلگەن (ئۆي ئۆرۈپ تاشلانغان).

www.uyghurkitap.com

قىتان ئەلچىسى ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن بائۇرچۇق ئارت تېكىن، ئۈچ كىشىدىن تەركىب تاپقان ئەلچىلەر ئۆمىكىنى چىڭگىزخاننىڭ قورۇلۇن دەرياسىنىڭ بويىدىكى ئوردىسىغا ئەۋەتكەن. ئۇيغۇر ئەلچىلىرى بائۇرچۇق ئارت تېكىننىڭ چىڭگىزخانغا يازغان مەكتۇپى بىلەن ئېسىل سوۋغىلارنى ئاپارغان. بائۇرچۇق ئارت تېكىن چىڭگىزخانغا يازغان مەكتۇپىدا، قىتان ئەلچىسىنى ئۆلتۈرگەنلىكى، چىڭگىزخانغا بېقىنىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن. چىڭگىزخان، بائۇرچۇق ئارت تېكىننىڭ ئەلچىلىرىنى بەكمۇ ئىززەت ـ ھۆرمەت بىلەن قىزغىن، سەممىي كۈتۈۋالغان. ئەمما ئۇ بائۇرچۇق ئارت تېكىننىڭ ئۆلتۈرۈلگەن قىتان ئەلچىسىنىڭ بېشىنى ئېلىپ، چىڭگىزخاننى زىيارەت قىلىشقا ئۆزىنىڭ كېلىشىنى تەلەپ قىلغان.

بائۇرچۇق ئارت تېكىن مىلادىنىڭ 1211 ـ يىلى ئال قايا قاتارلىق بەگلەرنىڭ ھەمراھلىقىدا قورۇلۇن دەرياسى (ھازىرقى موڭغۇلىيىنىڭ شەرقىدە) بويىدىكى ئوردىغا بېرىپ چىڭگىزخاننى زىيارەت قىلدى.

چىڭگىزخان ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانى بائۇرچۇق ئارت تېكىن بىلەن يۈز كۆرۈشكەندىن كېيىن بەكمۇ خۇش بولۇپ، ئۇنى «بەشىنچى ئوغلۇم» دېگەن. قىزى ئال ئالتۇن (ئالتۇن بىكە) نى بائۇرچۇق ئارت تېكىنگە ياتلىق قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن. ئەپسۇسكى شاھانە توي مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلگىچە، بائۇرچۇق ئارت تېكىنگە ياتلىق بولىدىغان ئالتۇن بىكە ئالەمدىن ئۆتكەن.

چىڭگىزخانغا بېقىنغان بائۇرچۇق ئارت تېكىن ئۇيغۇر قوشۇنلىرىغا ئۆزى باش قوماندانلىق قىلىپ، موڭغۇللارنىڭ كۆپ قېتىملىق ھەربىي يۈرۈشلىرىگە قاتناشقان. ئۇ مىلادىنىڭ 1218 ـ يىلى جابانوبانىنىڭ كۈچلۈك باشچىلىقىدىكى نايمان خانلىقىغا قىلغان يۈرۈشلىرىگە، چىڭگىزخاننىڭ 1219 ـ يىلىدىن 1225 ـ يىلىغىچە غەرب (ئاساسەن ئوتتۇرا ئاسىيا) كە قىلغان يۈرۈشلىرىگە موڭغۇللارنىڭ 1227 ـ يىلى تاڭغۇت خانلىقىنى يوق قىلىش ئۈچۈن قىلغان يۈرۈشىگىمۇ قاتناشقان.

موڭغۇللارنىڭ شەرققە ۋە غەربكە يۈرۈش قىلىشى

چىڭگىزخان مىلادىنىڭ 1209 ـ يىلى ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنى تىنچ يول بىلەن بېقىندۇرۇۋالغاندىن كېيىن، ناھايىتى ئەتراپلىق، پۇختا تەييارلىق قىلىپ، مىلادىنىڭ ـ1211 يىلى شەرقتىكى دۈشمىنى جۇرجىت خانلىقى ئۈستىگە باستۇرۇپ

بـاردى. ئـۇ بـۇ يۈرۈشـنى قىساسچىلىق روھـى بىلـەن تەشكىللىدى. چىڭگىزخـان جۇرجىتـلار ئۈسـتىگە يـۈرۈش قىلىشـتىن بـۇرۇن، تەڭرىگـە ئىبـادەت قىلىـپ، بـۇرۇن جۇرجىتـلار تەرىپىدىـن ئۆلتۈرۈلگـەن تاغىلىـرى ئاقىـن بارقـاق بىلـەن ئامباغاينىـڭ قىساسىنى ئېلىشتا، تەڭرىنىـڭ ياردەم بېرىشـىنى تىلىـدى[1]. چىڭگىزخـان غەربكـە يـۈرۈش قىلىشـتىن بۇرۇنقـى ئىقتىسـادىي تەرىپىدىكـى ئېھتىياجىنـى قامـداش ئۈچۈن، بايلىقـى مـول بولغـان جۇرجىـت خانلىقىغـا ھۇجـۇم قىلىـپ، كۆپلـەپ ماددىـي بايلىققـا ئىگـە بولۇشـنى كۆزلىگەنىـدى.

چىڭگىزخان جۇرجىتلارغا قىلغان تۇنجى قېتىملىق يۈرۈشكە 200 مىڭ كىشىلىك قوشـۇن تەييارلىـدى. قوشـۇنغا ئـۆزى قوماندانلىـق قىلـدى. ئوغۇللىـرى جوجىخـان، چاغاتايخـان، ئۆكتايخـان، تولىخـان ۋە مەشـھۇر موڭغـۇل قوماندانلىرىدىـن سۇبۇلتاي باتـۇر، جابانويانلارنـى ھەمـراھ قىلىـپ ئېلىـپ ماڭـدى. چىڭگىزخـان قوماندانلىقىدىكى موڭغـۇل قوشـۇنلىرى سـەددىچىن سـېپىلىدىن ئۆتكەنـدە، جۇرجىتلارنىـڭ قاتتىـق قارشـىلىقىغا ئۇچرىـدى. لېكىـن چىڭگىزخـان قوماندانلىقىدىكـى موڭغـۇل ئاتلىـق قوشـۇنلىرى ھازىرقـى خېبېـي ئۆلكىسـىدىكى ۋەنچـۈەن ناھىيىسـى ئەتراپىـدا جۇرجىتلارنىـڭ مەشـھۇر قوماندانلىـرى غوشـىلا، غۇشـاغۇر قوماندانلىقىدىكـى 300 مىـڭ جەڭچىدىـن تەركىـب تاپقـان جۇرجىـت قوشـۇنلىرىنى تارمـار كەلتـۈردى. بـۇ ئۇرۇشـتا جۇرجىـت قوشـۇنلىرىنىڭ سـەرخىللىرى، مەشـھۇر، تالانتلىـق قوماندانلىرىنىـڭ ھەممىسـى دېگـۈدەك يوقىتىلـدى. چىڭگىزخـان خېبېـي، خېنـەن ئۆلكىلىرىنىـڭ شـىمالىي قىسـمى، سەنشى، سـەندۇڭ ئۆلكىلىرىنىـڭ كـۆپ قىسـمىنى بېسـىۋالدى. جۇرجىـت خانـى ۋانيـان يۇنچـى (مىلادىنىـڭ 1209 ـ يىلىدىـن 1213 ـ يىلىغىچـە خـان بولغـان) نـى ئۆلتـۈردى. ئۇنىـڭ ئورنىغـا تۇغقىنـى ۋانيـان شـۈنتو خـان بولـدى. ۋانيـان شـۈنتو (1213 ـ 1223) ئەلچىسـى ئارقىلىـق چىڭگىزخانغـا جۇرجىتلارنىـڭ مەلىكـە قىزلىرىدىـن بىرىنـى ئەۋەتتـى. يەنـە نۇرغـۇن ئالتـۇن ـ كۈمـۈش، يىپـەك مـال، 3000 ئـات سـوۋغا قىلىـپ ئەۋەتتـى. بـۇ جۇرجىـت خانلىقىنىـڭ چىڭگىزخـان ئالدىـدا تىـز پۈككەنلىكىدىـن دېـرەك بېرەتتـى.

چىڭگىزخـان مىلادىنىـڭ ـ1214 يىلـى ھـەددى ـ ھېسابسـىز ئېسـىل بايلىقلارنى ئېلىـپ شـىمالغا موڭغۇلىيىگـە قايتىـپ كەتتـى.

چىڭگىزخـان جۇرجىـت خانلىقىغـا قىلغـان تۇنجـى قېتىملىـق يۈرۈشـىدە،

(1) رېنى گرۇست: (فرانسۇز تارىخچىسى) ـ «يوزقىر ئىمپېراتورلۇقى» 224 ـ بەت.

شىمالىي جۇڭگودىكى بىرقانچە مۇھىم شەھەرنى بىسىۋالدى ۋە بۇلاپ - تالىدى. لېكىن جۇرجېت خانلىقىنىڭ پايتەختى جۇڭدۇ (ھازىرقى بېيجىڭ) گە ھۇجۇم قىلمىدى. مىلادىنىڭ 1214 - يىلى چىڭگىزخان قايتىپ كەتكەندىن كېيىن، جۇرجېت خانى ۋانيان شۈنتو پايتەخت جۇڭدۇنى تاشلاپ چىقتى ۋە پايتەختنى كەيفېڭغا يۆتكەپ كەتتى.

بۇ ئەھۋالدىن خەۋەر تاپقان چىڭگىزخان مىلادىنىڭ 1215 - يىلى جۇرجېتلار ئۈستىگە ئىككىنچى قېتىم يۈرۈش قىلدى. چىڭگىزخان 5 - ئايدا جۇڭدۇنى بىسىۋالدى. جۇڭدۇدىكى بايلىقلارنى قولغا چۈشۈردى. ئارقىدىنلا موڭغۇللار خىنەندە ناھايىتى قاتتىق بۇلاڭ - تالاڭ يۈرگۈزدى. بۇ قېتىمقى يۈرۈشتە موڭغۇللار، جۇرجېت قوشۇنلىرىنىڭ قاتتىق قارشىلىقىغا ئۇچرىدى. قىسقا ۋاقىت ئىچىدە جۇرجېت خانلىقىنى تولۇق بويسۇندۇرۇش مۇمكىن ئەمەسلىكىنى بىلگەن چىڭگىزخان جۇرجېتلاردىن تارتىۋالغان تېررىتورىيىگە موڭغۇل سەركەردىسى موغالىنى خان قىلىپ تەيىنلىدى. جۇرجېت خانلىقىنى ئۇزۇل - كېسىل يوقىتىشنى شۇنىڭغا تاپشۇردى. چىڭگىزخان مەقسىتىگە قىسمەن يەتكەندىن كېيىن، مىلادىنىڭ 1215 - يىلى قورۇلۇن دەرياسىنىڭ بويىدىكى ئوردىسىغا قايتىپ كەتتى.

چىڭگىزخان مىلادىنىڭ 1215 - يىلى جۇرجېت خانلىقىغا قىلغان ئىككىنچى قېتىملىق يۈرۈشىدە: «شىمالىي جۇڭگودىن بۇرۇنقىغا قارىغاندا تېخىمۇ كۆپ ئولجىلار ئالتۇن - كۈمۈش تاۋاقلار، شايى ۋە ئەتلەسماللار، قۇللار، دېدەكلەر ۋە باشقا نەرسىلەرنى ئەكەتتى. ئەمما چىڭگىزخان شۇندىن كېيىن ئېلىپ بارغان ئۇرۇشلىرىنىڭ مۇۋەپپەقىيىتىنى تەمىنلىگەن بۇ ئۇرۇشنىڭ ئەڭ مۇھىم نەتىجىسى ئۇنىڭ خەنزۇلارنىڭ شەھەرلەرنى قامال قىلىشتىكى يۈكسەك ھەربىي تېخنىكىسى بىلەن تونۇشۇۋالغانلىقى بولدى دەپ ئېيتىش مۇمكىن. چىڭگىزخان موڭغۇلىيىگە خەنزۇلارنىڭ ئۇرغۇنلىغان قورال - ئەسلىھەلىرىنى، قامال ماشىنىلىرىنى بەلكى شۇنداق ياراغ - ئەسلىھەلەرنى ياسىيالايدىغان ۋە ئىشلىتىشنى بىلىدىغان كىشىلەرنىمۇ ئەكەتتى. چىڭگىزخان ئۇنىڭ بىلەن قىسقا ۋاقىت ئىچىدىلا ئۆز قوشۇنلىرىنى زامانىسىنىڭ ئەڭ ياخشى قوراللىرى بىلەن تەمىنلىۋالدى.»[1](12)

چىڭگىزخان مىلادىنىڭ 1215 - يىلىدىكى يۈرۈشىدە، قىتان شاھزادىسى يىلۇچۇ سايدەك ئاجايىپ قابىلىيەت ئىگىسىنىمۇ قولغا چۈشۈردى. شۇنىڭ بىلەن

(1) «ئۆزبېكىستان س س س ر تارىخى» I توم ئۆزبېكچە 308 - بەت.

چىڭگىزخان دۆلەت ئىشلىرىنى باشقۇرۇشتا ئىككى ياردەمچى ۋە مەسلىھەتچى ئۇيغۇر، تاتاتۇڭا بىلەن قىتان يىلۇچۇسايغا ئىگە بولدى. يىلۇچۇساي (مىلادىنىڭ 1190 ـ يىلى تۇغۇلۇپ 1244 ـ يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن) چىڭگىزخان ۋە ئوكتايخانغا 30 يىل باش ۋەزىر بولدى.

چىڭگىزخان مىلادىنىڭ 1215 ـ يىلى شەرقتە جۇڭگوغا قىلغان ئىككىنچى قېتىملىق يۈرۈشتىن كېيىن، غەربكە يۈرۈش قىلىشقا ھازىرلاندى.

موڭغۇللار غەربكە ئۈچ قېتىم يۈرۈش قىلدى. بىرىنچى قېتىملىق يۈرۈش مىلادىنىڭ 1219 ـ يىلىدىن 1226 ـ يىلىغىچە يەتتە يىل داۋام قىلدى. بۇ يۈرۈشكە چىڭگىزخان ئۆزى يېتەكچىلىك قىلدى.

ئىككىنچى قېتىملىق يۈرۈش قاغان ئوكتايخاننىڭ ۋاقتىدا (1229 ـ 1241) مىلادىنىڭ 1236 ـ يىلىدىن 1241 ـ يىلىغىچە بەش يىل داۋام قىلدى. بۇ يۈرۈشكە چىڭگىزخاننىڭ نەۋرىسى باتۇرخان يېتەكچىلىك قىلدى.

ئۈچىنچى قېتىملىق يۈرۈش قاغان موڭكې خاننىڭ ۋاقتىدا (1251 ـ 1259) مىلادىنىڭ 1254 ـ يىلىدىن 1258 ـ يىلىغىچە تۆت يىل داۋام قىلدى. بۇ يۈرۈشكە چىڭگىزخاننىڭ نەۋرىسى ھىلاكۇ يېتەكچىلىك قىلدى.

ئۆۋەندە، موڭغۇللارنىڭ غەربكە قىلغان ئۈچ قېتىملىق تاجاۋۇزچىلىق يۈرۈشى توغرىسىدا قىسقىچە توختىلىپ ئۆتىمىز.

چىڭگىزخان مىلادىنىڭ 1209 ـ يىلى ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنى بېقىندۇرۇۋالغاندىن كېيىن، غەربكە يۈرۈش قىلىش ئۈچۈن داغدام يول ئېچىلغانىدى.

چىڭگىزخان، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى خارەزىم دۆلىتىگە بارىدىغان يولدىكى توسالغۇنىڭ كۈچلۈك خان ئىكەنلىكىنى ھېسابقا ئېلىپ، ئۇنى يوقىتىش قارارىغا كەلدى. چىڭگىزخان مىلادىنىڭ 1218 ـ يىلى جابانويان قوماندانلىقىدىكى 20 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق موڭغۇل قوشۇنىنى كۈچلۈكخاننى يوق قىلىشقا ماڭدۇردى. كۈچلۈكخان مىلادىنىڭ 1204 ـ يىلى ئالتايدىن يەتتەسۇغا غەربىي قىتان خانى چۈرۈقنىڭ قېشىغا قېچىپ بارغان نايمان خانزادىسى ئىدى. كۈچلۈكخان چۈرۈقنىڭ ئىشەنچىسىگە ئىگە بولۇۋالغاندىن كېيىن ئالتاينىڭ شەرقىدە تارقىلىپ يۈرگەن نايمانلارنى يەتتەسۇغا كۆچۈرۈپ كەلدى، چۈرۈقنىڭ قىزىغا ئۆيلەندى. كۈچ توپلاپ، پۇرسەت پايلاپ يۈرگەن كۈچلۈكخان 1211 ـ يىلى چۈرۈق خارەزىم شاھ مۇھەممەد

www.uyghurkitap.com

بىلەن غەربىي قاراخانىيلارنىڭ قاغانى ئوسمان بوغراخان قوماندانلىقىدىكى بىرلەشمە قوشۇن تەرىپىدىن تارمار بولغاندا (تالاس دەرياسى بويىدا)، 80 نەچچە يىل ھۆكۈم سۈرگەن غەربىي قىتانلار خانلىقى (1125 ـ 1211) نى ئاغدۇرۇپ تاشلىدى. شۇ خانلىقنىڭ خارابىسىدە غەربىي نايمان خانلىقى (1211 ـ 1218) نى قۇردى. بۇ نايمان خانلىقى تېررىتورىيىسىگە خوتەن، ياركەنت، قەشقەر، يەتتەسۇ، پەرغانە ۋادىسى كىردى.

كۈچلۈكخان قەشقەرنى پايتەخت قىلغان غەربىي نايمان خانلىقىنى قۇرغاندىن كېيىن، مۇسۇلمان ئۇيغۇرلارغا ھەر جەھەتتىن ئېغىر زۇلۇم سالدى. بولۇپمۇ دىنىي جەھەتتىن بەكمۇ يولسىزلىق قىلدى. كۈچلۈكخان ئەسلىدە خرىستىئان دىنى (ناستورىئان مەزھىپى) غا ئېتىقاد قىلاتتى. ئۇ مىلادىنىڭ 1204 ـ يىلى قىتانلار ھۆكۈمرانلىقىدىكى يەتتەسۇغا قېچىپ كەلگەندىن كېيىن، بۇرۇنقى ئېتىقادىدىن يېنىپ، بۇددا دىنىغا كىرگەنىدى. كۈچلۈكخان كۆرۈنمەككە باتۇر، ھىيلىگەر بولسىمۇ، تېگى ـ تەكتىدىن ئالغاندا، دۆلەت ئىشلىرىنى باشقۇرۇشتا دۆت، قارام، تەدبىرسىز، ۋەھشىي، زالىم خان ئىدى. ئۇ بۇيرۇق چۈشۈرۈپ، خوتەن، ياركەنت، قەشقەر قاتارلىق مەشھۇر شەھەرلەردىكى مۇسۇلمان ئۇيغۇرلارنى ئىسلام دىنىدىن يېنىپ، بۇددا دىنىغا كىرىشكە زورلىدى. ھەتتا ئۇ خوتەنگە بېرىپ ئىمام ئالائىددىن مۇھەممەد خوتەنى باشلىق بىرنەچچە مىڭ ئۆلىمالارنى يىغىپ، ئۇلارغا ئىسلام دىنىدىن يېنىپ بۇددا دىنىغا كىرىش توغرىسىدا تەپ تارتماستىن ئۇقتۇرۇش قىلدى، شۇنداق قىلمايدىغان بولسا ئۇلارنى ئۆلتۈرىدىغانلىقىنىمۇ ئەسكەرتتى. شۇ چاغدا، ئىمام ئالائىددىن خوتەنى كۈچلۈكخان بىلەن مۇنازىرىلەشتى. ئىمام ئالائىددىن مۇھەممەد خوتەنى كۈچلۈكخاننى مات قىلدى ۋە ھەم ئۇنىڭ يۈزىگە تۈكۈردى. رەسۋا بولغانلىقىغا چىدىمىغان كۈچلۈكخان ئىمام ئالائىددىن خوتەنى باشلىق ئۈچ مىڭدىن ئارتۇق ئۆلىما ۋە ئىماملارنى ئۆلتۈردى[1].

موڭغۇللار مۇسۇلمان ئۇيغۇرلار بىلەن كۈچلۈكخان ئارىسىدىكى زىددىيەتنى نەزەرگە ئېلىپ، دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى توغرىسىدا تەشۋىق يۈرگۈزدى. بۇ تەدبىر كۈچلۈكخاننىڭ ھالاكىتىنى مۇقەررەرلەشتۈرۈپ قويدى.

مۇسۇلمان ئۇيغۇرلارنىڭ لەنەت ـ نەپرىتىگە يولۇققان كۈچلۈكخان ئىسسىقكۆلنىڭ بويىدا، جابانويان بىلەن بولغان ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولۇپ، قەشقەرگە قاراپ قاچتى.

(1) موللا مىر سالىھ كاشغەرى: «چىڭگىزنامە» ئۇيغۇرچە 24 ـ، 25 ـ بەتلەر.

ئۇيغۇرلار كۈچلۈكخاننىڭ ئەسكەرلىرىنى ئۇچرىغان يەردە ئۆلتۈردى. ئېغىر ئەھۋالدا قالغان كۈچلۈكخان قەشقەرنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى سىرىققولغا قاچتى. ئۇ، قوغلاپ بارغان موڭغۇللار تەرىپىدىن تۇتۇۋېلىندى ۋە ئۆلتۈرۈلدى. چىڭگىزخان مىلادىنىڭ 1218 ـ يىلى كۈچلۈكخاننى يوقاتقاندىن كېيىن، بېسىۋېلىنغان خوتەن، ياركەنت، قەشقەر، ئاقسۇ، كۇچا قاتارلىق جايلارنى ئىدارە قىلىشتا، «دوغلات قەبىلىسىدىن بابداغان دوغلاتقا ماڭلاي سۈيەنى ئىنئام قىلىپ بەردى. (ماڭلاي سۈيە) دېگەن سۆز موڭغۇل تىلىدا (ئاپتاپ تەرەپ) (شەرقىي تەرەپ ت) دېگەن مەنىدە ئىكەن. بۇ زېمىننىڭ دائىرىسى شەرقتە باغراش، كورلا، شىمالى تەرەپتە مۇزتاغ، غەربتە ئالاي تاغلىرى ۋە كاتتا داۋان، جەنۇبتا لەئىلىكات، بەدەخشان ۋە قاراڭغۇ تاغدىن ئىبارەت ئىدى. ئىنئام قىلىنغان بۇ زېمىنغا باغداغاننىڭ ئەۋلادلىرى ئۇزۇن زامانغىچە هۆكۈمرانلىق قىلدى. (دوغلات) دېگەن سۆز موڭغۇل تىلىدا (توكۇر)، (ئاقساق) دېگەن مەنىدە.»[1]

ماڭلاي سۈيە دوغلات موڭغۇللىرىدىن ئۆز ئۇرۇق ـ جەمەتلىرىنى ئېلىپ تارىم ۋادىسىغا كەلدى. ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى چىڭگىزخان ۋاپاتىدىن كېيىن ئۇيغۇرلاشتى ۋە ئۇيغۇرلاشقان چاغاتاي هاكىمىيىتىنى تاكى ياركەنت سەئىدىيە خانلىقى قۇرۇلغىچە بولغان 300 يىل (مىلادىنىڭ 1218 ـ يىلىدىن 1515 ـ يىلىغىچە) داۋامىدا ئىدارە قىلدى.

چىڭگىزخان نايمان خانلىقىنى يوقاتقاندىن كېيىن، مىلادىنىڭ 1219 ـ يىلى (بۇ يىلان يىلى ئىكەن) 210 مىڭ جەڭچىدىن تەركىب تاپقان قوشۇنغا ئۆزى قوماندان بولۇپ، غەربكە ئوتتۇرا ئاسىياغا قاراپ ماڭدى. بۇ چاغدا، ئوتتۇرا ئاسىيا، خوراسان ۋە ئافغانىستاننى ئۆز ئىچىگە ئالغان كەڭ تېررىتورىيىدە ئۇلۇغ خارەزىم شاهلار دۆلىتى بار ئىدى.

چىڭگىزخان خارەزىم شاهلار دۆلىتىگە هۇجۇم قىلىشتىن بۇرۇن، ئەتراپلىق، پۇختا تەييارلىق كۆردى. ئۇ كۈچلۈكخاننى يوقاتتى، ئۇيغۇرلار ۋە باشقا خەلقلەر ئىچىدىن چىققان سودىگەرلەر ئارقىلىق خارەزىم شاهلار دۆلىتىنىڭ قوشۇنلىرىنىڭ سانى، قوراللىنىش ۋە باشقا ئەھۋاللار توغرىسىدا ئېنىق، ئىشەنچلىك مەلۇماتلارغا ئىگە بولدى.

چىڭگىزخاننىڭ غەربكە قىلغان يۈرۈشى بەزى تارىخچىلار ئېيتقاندەك،

(1) موللا مۇسا سايرامى: «تارىخىي ھەمىدى» ئۇيغۇرچە 97 ـ بەت.

www.uyghurkitap.com

موڭغۇللارنىڭ ئىستېخىيىلىك ھەرىكىتى ياكى ئۇلۇغ خارەزىم شاھلار دۆلىتىنىڭ شاھى ئالائىددىن مۇھەممەدخاننىڭ چىڭگىزخان بىلەن ياخشى دوستانە مۇناسىۋەت ئورناتمىغانلىقىدىن بولغان ۋەقە ئەمەس.

موڭغۇل ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ باش ۋەكىلى بولغان چىڭگىزخاننىڭ دۇنياۋى ھۆكۈمران بولۇش نىيىتى ناھايىتى كۈچلۈك ئىدى. موڭغۇل ئاقسۆڭەكلىرى مىلادىنىڭ 1206 ـ يىلى ئونون دەرياسىنىڭ بويىدا قۇرۇلتاي چاقىرىپ، ئۇ (تىمۇچىن) نى «چىڭگىزخان» ئۇنۋانىدا، يېڭى قۇرۇلغان موڭغۇل دۆلىتىگە قاغان قىلىپ كۆتۈرىدىغان چاغدا، باش شامان كۆكچى سوتۇ: «ئۇلۇغ كۆك تەڭرىنىڭ چىڭگىزخانغا پۈتۈن ئالەمنىڭ قاغانلىقىنى بەرگەنلىكىنى ئېلان قىلغانىدى.»[1]

خۇراپاتقا ئىشىنىدىغان موڭغۇللار باش شامان كۆكچى سوتۇنى ئاسمانغا ئاتلىق چىقىپ، كۆك تەڭرى بىلەن كۆرۈشكەن دەپ ئويلىغان بولسا كېرەك. كۆكچى سوتۇنىڭ قۇرۇلتايدا: كۆك تەڭرىنىڭ چىڭگىزخانىنى پۈتۈن دۇنيانىڭ قاغانى قىلغانلىقى توغرىسىدا ئېيتقان سۆزى كېيىن گوياكى «ئىلاھىي تەستىق» دەك رول ئوينىغان.

دېمەك، چىڭگىزخاننىڭ دۇنياۋى ھۆكۈمران بولۇشقا ئىنتىلىشى سىرلىق «ئىلاھىي تەستىق» بىلەنمۇ قارارلاشتۇرۇلغان.

دۇنيا تارىخىدىن ئاز ـ تولا خەۋىرى بار كىشىلەرگە مەلۇم بولغانىدەك، دۇنيادا ناھايىتى مەشھۇر باسقۇنچىلار ئۆتكەن. ھازىرقى زاماندىكى بەزى غەرب تارىخچىلىرى ھۇن قاغانى ئاتتىلانى دەرىجىدىن تاشقىرى ئىستىلاچى بويسۇندۇرغۇچى دېسە، چىڭگىزخانىنى دۇنيادا ئۆتكەن بىرىنچى دەرىجىلىك باسقۇنچىلار قاتارىغا قويىدۇ.

تارىخچىلارنىڭ يۇقىرىدا تىلغا ئالغان مەشھۇر شەخسلەر توغرىسىدىكى ھۆكۈملىرى ئەستايىدىل ئويلىنىپ كۆرۈشكە ئەرزىيدۇ.

چىڭگىزخاننىڭ غەربكە تاجاۋۇزچىلىق مەقسىتى بىلەن قىلغان يۈرۈشىگە 1218 ـ يىلى يۈز بەرگەن ئوترار ۋەقەسى چوڭ باھانە بولغانىدى.

چىڭگىزخان مىلادىنىڭ 1218 ـ يىلى «خارەزىم شاھلار دۆلىتىگە 450 كىشىدىن تەركىب تاپقان چوڭ سودا كارۋىنى ۋە ئەلچىلەر ئۆمىكىنى ئەۋەتتى. كارۋاننىڭ يۈكلىرى 500 تۆگىگە ئارتىلغانىدى. كارۋان ناھايىتى نۇرغۇن قىممەت باھالىق

(1) رېنې گرۇسسېت: «بوز قىر ئىمپېراتورلۇقى» 213 ـ بەت.

بۇيۇملار ۋە سوۋغىلارنى ئاپارغانىدى.»[1]

مانا شۇ كارۋان ۋە ئەلچىلەر خارەزىم شاھلار دۆلىتىنىڭ پايتەختى ئۈرگەنچكە قاراپ كېتىۋېتىپ، چېگرىدىكى ئوترار شەھىرىگە كەلگەندە چوڭ بەختسىزلىككە ئۇچرىدى. ئوترار شەھىرىنىڭ بېگى، خارەزىم شاھىنىڭ تۇغقىنى بولغان ئىنالچىق قاھىرخان چىڭگىزخاننىڭ سودا كارۋىنى بىلەن ئەلچىلىرىنى ئوترار شەھىرىدە تۇسۇپ قويىدى. ئارقىدىنلا كارۋاننىڭ مال - مۈلكى تالاندى، ئادەملىرىنىڭ ھەممىسى ئۆلتۈرۈلدى. ئىنالچىق قاھىرخان بۇ ئىشلارنى خارەزىم شاھ مۇھەممەدنىڭ رازىلىقى بىلەن قىلغانمۇ ياكى ئۆز خاھىشى بىلەن قىلغانمۇ، تارىخىي خاتىرىلەردە بۇ توغرىدا ئېنىق مەلۇمات يوق.

ئوترار ۋەقەسىنى چوڭ باھانە قىلغان چىڭگىزخان باشتا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، مىلادىنىڭ 1219 - يىلى 210 مىڭ جەڭچىدىن تەركىب تاپقان چوڭ قوشۇنغا ئۆزى قوماندان بولۇپ غەربكە خارەزىم شاھلار دۆلىتىگە قاراپ ماڭدى.

چىڭگىزخاننىڭ غەربكە قىلغان يۈرۈشىدە: ئوغۇللىرى جۇجىخان، چاغاتايخان، ئوكتايخان، تولىخان ۋە مەشھۇر موڭغۇل قوماندانلىرىدىن سۇبۇتاي باتۇر، جابانويانلار ھەمراھ بولدى. بۇنىدىن تاشقىرى يەنە ئۇنىڭغا باش ۋەزىرى قىتان شاھزادىسى يىلۇچۇساي، ئۇيغۇرلاردىن تاتاتوڭا تۇراقايا، بولادقايا (باش ھەربىي مەسلىھەتچى) لەرمۇ ھەمراھ ئىدى.

چىڭگىزخاننىڭ بۇيرۇقى بويىچە، ئۇنىڭ ئوغۇللىرىدىن چاغاتاي بىلەن ئوكتايخان مىلادىنىڭ 1219 - يىلى 9 - ئايدا ئوترارنى مۇھاسىرىگە ئالدى. ئىنالچىق قاھىرخان شەھەرنى قەھرىمانلارچە مۇداپىئە قىلدى. موڭغۇللار ئوترارنى بىر ئاي مۇھاسىرە قىلغاندىن كېيىن، مىڭبىر مۇشەققەتتە ئاران ئالالىدى. ئىنالچىق قاھىرخان مەردلەرچە قۇربان بولدى.

موڭغۇللار ئوترارنى بېسۋالغاندىن كېيىن، خارەزىم شاھلار دۆلىتىگە بىرقانچە يۆنىلىش بويىچە ھۇجۇم قىلدى.

چىڭگىزخان مىلادىنىڭ 1220 - يىلى 2 - ئايدا تولىخان بىلەن بىرلىكتە موڭغۇل قوشۇنلىرىنىڭ ئاساسىي قىسمىغا قوماندانلىق قىلىپ بۇخاراغا قىستاپ كەلدى. بۇخارا 2 - ئاينىڭ 16 - كۈنى ئېلىندى. چىڭگىزخان ۋە ئۇنىڭ

(1) «ئۆزبېكىستان س س س ر تارىخى» I توم ئۆزبېكچە 310 - بەت.

قوماندانلىقىدىكى موڭغۇل قوشۇنلىرى مىلادىنىڭ 1220 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدىچە خارەزىم شاھلار دۆلىتىنىڭ مۇھىم شەھەرلىرىنى دېگۈدەك قويماي ئىشغال قىلدى. ئۈرگەنچ ئۇچۇن بولغان جەڭ ناھايىتى كەسكىن بولدى. شەھەر ھىمايىچىلىرى موڭغۇللار بىلەن ئالتە ئاي جەڭ قىلدى. ئۈرگەنچ مىلادىنىڭ 1221 ـ يىلى 4 ـ ئايدا ئېلىندى ۋە ۋەيران قىلىندى.

چىڭگىزخان مىلادىنىڭ ـ1220 يىلى 3 ـ ئايدا سەمەرقەندنى ئىستىلا قىلغاندا (شۇ چاغدا شەھەر ئاھالىسى 600 مىڭ ئىدى) خارەزىم شاھ ئائىلىسىنىڭ نۇرغۇن ئەزالىرى ئەسىرگە چۈشۈپ قالدى. ئەسىرگە چۈشكەنلەر ئىچىدە خارەزىم شاھ مۇھەممەدنىڭ ئەقىللىق تەدبىرلىك ئانىسى تۈركان خاتۇن، مۇھەممەد شاھنىڭ قىزلىرى خان سۇلتان، تىركىن سۇلتانلار ۋە شاھزادىلەر بار ئىدى.

چىڭگىزخان ئوتتۇرا ئاسىيادىن قايتىدىغان چاغدا، تۈركان خاتۇننى موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ پايتەختى قاراقۇرۇمغا ئەكەتتى. تۈركان خاتۇن مىلادىنىڭ 1231 ـ يىلى قاراقۇرۇمدا ئالەمدىن ئۆتتى. دەسلەپ ئۇسمان بوغراخانغا ياتلىق بولغان خان سۇلتان مىلادىنىڭ 1220 ـ يىلى جوجىخانغا ياتلىق بولدى، تىركىن سۇلتان بولسا چىڭگىزخاننىڭ بەگلىرىدىن بىرى بولغان ھاجىپ دانىشمەنگە ياتلىق بولدى. خارەزىم شاھزادىلىرى چىڭگىزخاننىڭ بۇيرۇقى بىلەن ئۆلتۈرۈلدى.

موڭغۇللار ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مۇھىم شەھەرلەرنى ئىستىلا قىلغاندا، شەھەر ئاھالىسىدىن ھۈنەرۋەنلەردىن باشقىسىنىڭ ھەممىسىنى دېگۈدەك قىرىپ تاشلىدى. بولۇپمۇ موڭغۇللارغا قاتتىق قارشىلىق كۆرسەتكەن شەھەرلەر (ئۈرگەنچ، سەمەرقەند قاتارلىق شەھەرلەر) نىڭ ئاھالىسى دېگۈدەك قىرىپ تاشلاندى.

ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ موڭغۇللارغا قارشى ئېلىپ بارغان كۈرەشلىرىدە، تارىختا داستان بولغۇدەك قەھرىمانلىق كۆرسەتكەن باتۇرلار مەيدانغا كەلدى. بۇلارنىڭ ئىچىدە ئوترار بېگى ئىنالچىق قاھىرخان، خوجەنتنى مۇداپىئە قىلغان خارەزىم قوشۇنلىرىنىڭ قوماندانى تۆمۈر مالىك، خارەزىم شاھ جالالىددىن ئالاھىدە ئورۇندا تۇرىدۇ. ئىنالچىق قاھىرخان ئۆز قوشۇنلىرىدىن ئون ھەسسە كۆپ موڭغۇللارغا قارشى ئۇرۇشۇپ ئوترارنى بىر ئاي مۇداپىئە قىلدى. چىڭگىزخاننىڭ ئوغۇللىرىدىن چاغاتاي بىلەن ئوكتايخان ئىنالچىق قاھىرخاننىڭ قەھرىمانلىقىغا ھەيران قالغانىدى. خوجەنتنى مۇداپىئە قىلغان قوشۇنلارنىڭ قوماندانى تۆمۈر مالىك موڭغۇللارنى ناھايىتى ئېغىر تالاپەتكە ئۇچراتتى. تۆمۈر مالىك شەھەرنى مۇداپىئە قىلىشتا ئامال قالمىغاندا، بىر قىسىم جەڭچىلەرنى باشلاپ سىر

دەرياdىكى بىر ئارال (شەھەردىن بىر كىلومېتىر يىراقلىقتا) غا چېكىنگەن. ئارالدا مۇداپىئە تۇسۇقلىرىنى بەرپا قىلىپ موڭغۇللار بىلەن كەسكىن جەڭلەرنى ئېلىپ بارغان. تۆمۈر مالىك ئەڭ ئاخىرىدا ئازغىنا جەڭچى بىلەن كېمىگە ئولتۇرۇپ سىر دەريانىڭ تۆۋەن ئېقىمىغا قاراپ ماڭغان. موڭغۇللار دەريانىڭ توغرىسىدا نەچچە قات تۆمۈر زەنجىر تارتىپ تۆمۈر مالىكنى توسىغان. لېكىن، تۆمۈر مالىك زەنجىر توسۇقلارنىمۇ بۆسۈپ ئۆتۈپ ساق ـ سالامەت خارەزىمگە يېتىپ كەلگەن ۋە خارەزىم شاھ جالالىددىن بىلەن بىرلىشىپ موڭغۇللارغا بىرنەچچە قېتىم قاتتىق زەربە بەرگەن.

چىڭگىزخان خارەزىم شاھلار دۆلىتىگە ئومۇمىيۈزلۈك ھۇجۇم قىلغاندا، خارەزىم شاھ مۇھەممەد خۇددى بەزگەك ئادەمدەك تىترەپ، ماۋەرائۇننەھىردىن خوراسانغا قاراپ قاچقان، ئۇ يەردىمۇ تۇرالماي كاسپىي دېڭىزىدىكى ئابىكسۇن ئارىلى (رىۋايەتكە كۆرە، ماخاۋ كېسىلىگە ئۇچرىغانلار سۈرگۈن قىلىنىدىغان ئارال) غا يوشۇرۇنغان ۋە شۇ ئارالدا ئۆلگەن. مۇھەممەد شاھ مىلادىنىڭ 1220 ـ يىلى 12 ـ ئايدا ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغلى جالالىددىن مەڭگۇ بەردى جىسمى تۆگەپ، قۇرۇق نامى قالغان خارەزىم شاھلار دۆلىتىگە شاھ بولغان. جالالىددىن مەڭگۇ بەردى خارەزىمدە موڭغۇللار بىلەن بىرنەچچە قېتىم ئۇرۇشقاندىن كېيىن، ئافغانىستاندىكى غەزنىگە كەلگەن. چىڭگىزخان جالالىددىن مەڭگۇ بەردىنى تىرىك تۇتۇۋېلىش ئۈچۈن ئوغۇللىرىنىڭ ھەمراھلىقىدا ئافغانىستانغا كەلگەن. چىڭگىزخان سىندى دەرياسىنىڭ بويىدا جالالىددىننى قورشىۋالغان، ئوغۇز نەسلىدىن بولغان قەھرىمان جالالىددىن مەڭگۇ بەردى ئانىسى ئايجىجەك، ئايالى ۋە سەككىز ياشلىق ئوغلىنى سىندى دەرياسىغا تاشلاپ غەرق قىلىۋەتكەن. ئاندىن كېيىن، ئۈچقۇر تۇركمەن ئېتىغا مىنگەن جالالىددىن مەڭگۇ بەردى سىندى دەرياسىدىن ئۆتۈپ ھىندىستانغا كەتكەن. تارىخچىلارنىڭ يېزىشىچە، جالالىددىن مىنگەن تۇركمەن ئېتى دەريانىڭ بۇ قېتىدىن ئۇ قېتىغا سەكرەپ ئۆتكەن. يالنى ئۇزۇن، پاكار موڭغۇل ئاتلىرىغا مىنگەن موڭغۇللار جالالىددىننى تۇتالمىغان. چۈنكى ئۇلار سىندى دەرياسىدىن ئۆتەلمىگەن. دەريانىڭ ئۇ قېتىغا ئۆتۈپ كەتكەن جالالىددىن چىڭگىزخان ۋە ئۇنىڭ يېنىدا تۇرغان ئوغۇللىرىغا قىلىچىنى تەڭلىگەن ۋە كەينىگە بۇرۇلۇپ كۆزدىن غايىپ بولغان. جالالىددىننىڭ قەھرىمانلىقىغا تەن بەرگەن چىڭگىزخان ئوغۇللىرىغا: «ئوغۇل بالا مانا شۇنداق بولۇشى كېرەك» دېگەن.

جالالىددىن موڭغۇللار بىلەن ئون يىل (1220 ـ 1230) كۈرەش قىلىپ،

بىرقانچە جەڭلەردە غالىب كەلگەن بولسىمۇ، ھالاك بولغان خارەزىم شاھلار دۆلىتىنى قايتىدىن بۇرۇنقى ھالىغا كەلتۈرەلمىگەن. ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ قەھرىمان ئوغلى جالالىددىن مىلادىنىڭ 1231 - يىلى ئىراقتا كۇردلار قولىدا ئۆلگەن.

خارەزىم شاھ مۇھەممەت مىلادىنىڭ 1220 - يىلى ماۋرائۇننەھرىدىن خوراسانغا قاچقاندا، چىڭگىزخان سۇبوتاي باتۇر بىلەن جابانويان قوماندانلىقىدىكى 20 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇننى خوراسانغا ماڭدۇردى. سۇبوتاي بىلەن جابانويياننىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى خارەزىم شاھ مۇھەممەدنى تىرىك تۇتۇش ئىدى. سۇبوتاي باتۇر بىلەن جابانويان خارەزىم شاھ مۇھەممەدنىڭ دېرىكىنى ئالالمىغاندىن كېيىن، كاسپىي دېڭىزىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىنى بويلاپ (ئىران ئارقىلىق) كاۋكازغا ئۆتۈپ، ئەرمەن ۋە گىرۇزىنلارنى بويسۇندۇردى. موڭغۇللار كاۋكاز خەلقلىرىنى بويسۇندۇرۇپ، بايلىقلىرىنى تالاپ - بۇلاپ بولغاندىن كېيىن، جەنۇبىي روسىيىگە قاراپ ماڭدى. بۇ چاغدا روسىيىدە بىرلەشكەن، كۈچلۈك روس دۆلىتى يوق ئىدى. روسلار: ئايرىم - ئايرىم كۈچسىز بەگلىكلەر (كىنەزلىكلەر) نىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا ياشايتتى. موڭغۇللار جەنۇبىي روسىيىگە بېسىپ كەلگەندە، دىنېپر بويلىرىدا ياشايدىغان قىپچاقلارنىڭ خانى قۇتانخان روسلار بىلەن بىرلىشىپ موڭغۇللارنى تارمار قىلىشقا بەل باغلىدى. قۇتانخاننىڭ تەشەببۇسى بىلەن كىيىۋدا روس كىنەزلىرىنىڭ كېڭىشى چاقىرىلدى. كېڭەشكە قاتناشقان روس كىنەزلىرى گالىچ كىنەزلىكىنىڭ كىنەزى مىستىسلاۋ ئۇداتنىنى روس قوشۇنلىرىغا باش قوماندان قىلىپ سايلىدى. مىستىسلاۋ ئۇداتنى ئۆمرىنى ئۇرۇش مەيدانلىرىدا ئۆتكۈزگەن، تەجرىبىلىك كىنەز ئىدى. گالىچ، كىيىۋ، چېرنىگوۋ، ۋولىن، سمولېنىسكى، سوزدال قاتارلىق كىنەزلىكلەردىن بولۇپ 80 مىڭ كىشىلىك قوشۇن دىنېپرغا قاراپ ماڭدى. ئۇلار ئالېكساندىرۋو ئەتراپىدا توپلاندى. موڭغۇللار كۆرۈنۈشتە چېكىنگەن بولۇپ، روس ۋە قىپچاقلارنى ئارقىسىدىن ئەگەشتۈرۈپ ماڭدى. موڭغۇللار مىلادىنىڭ 1222 - يىلى 31 - ماي كۈنى ئازوۋ دېڭىزىغا قۇيۇلىدىغان قالقا دەرياسىنىڭ بويىدا، ئاۋۋال قىپچاقلارنى، ئاندىن كېيىن روس قوشۇنلىرىنى تارمار قىلدى.

قالقا دەرياسىنىڭ بويىدا بولغان جەڭدە روسلار ۋە قىپچاقلارنى تارمار قىلغان موڭغۇللار ئۇن نەچچە روس كىنەزىنى تىرىك تۇتۇۋالدى. پەقەت گالىچ كىنەزى مىستىسلاۋ ئۇداتنىلا قېچىپ قۇتۇلدى.

سۇبوتاي باتۇر مىلادىنىڭ 1223 - يىلى، ئەسىرگە چۈشكەن روس كىنەزلىرىنىڭ

بېشىنى ۋە نۇرغۇن ئالتۇن - كۈمۈشنى ئېلىپ ئوتتۇرا ئاسىياغا چىڭگىزخاننىڭ تالاس دەرياسىنىڭ بويىدىكى قارارگاھىغا قايتتى.

نېمە ئۈچۈن كۈچلۈك ۋە باي بولغان خارەزىم شاھلار دۆلىتى موڭغۇللار تەرىپىدىن ئاسانلا يوقىتىلدى؟

خارەزىم شاھلار دۆلىتىنىڭ موڭغۇللار تەرىپىدىن ئاسانلا يوقىتىلىشىدا مۇنداق بىرقانچە سەۋەبلەر بار:

چىڭگىزخان ئوتتۇرا ئاسىياغا بېسىپ كەلگەندە، خارەزىم شاھ مۇھەممەد ئۇرۇش تەييارلىقىنى باھانە قىلىپ، ئۈچ يىللىق باج - خىراجىتىنى ئالدىن يىغقانىدى. خەلق ئالدىن تاپشۇرۇلىدىغان ئۈچ يىللىق باج - خىراجىتىنى تۆلەيمىز دەپ زار - زار قاقشاپ، ئاچ - يالىڭاچ ھالغا چۈشۈپ قالدى. بۇ سەۋەبتىن خەلقنىڭ مۇھەممەت شاھتىن كۆڭلى قالدى. مۇھەممەد شاھنىڭ 400 مىڭ جەڭچىدىن تەركىب تاپقان، ياخشى قوراللانغان قوشۇنى بار ئىدى. چىڭگىزخان بېسىپ كەلگەندە، مۇھەممەد شاھ قوشۇنلىرىنى بىرقانچە قىسىمغا ئاجرىتىپ، شەھەرلەرنى مۇداپىئە قىلىشقا ئورۇنلاشتۇردى. مۇھەممەد شاھنىڭ قوشۇنلىرىنى قىسىم - قىسىملارغا بۆلۈۋەتكەن خاتا تاكتىكىسى، چىڭگىزخاننىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مۇھىم شەھەرلەرنى بىر - بىرلەپ بېسىۋېلىشىغا ئوبدان ئىمكانىيەت تۇغدۇرۇپ بەردى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، مۇھەممەد شاھ بىلەن ئابباسىيلار خەلىپىلىكى (751 ـ 1258) نىڭ خەلىپىسى ناسىر (1180 ـ 1225) نىڭ مۇناسىۋىتى ياخشى ئەمەس ئىدى. خارەزىم شاھ مۇھەممەد خەلىپە ناسىرنىڭ دىنىي ھوقۇقىنىمۇ تارتىۋېلىشقا ئورۇنغانىدى. شۇ سەۋەبتىن، دۇنيادىكى مۇسۇلمانلارنىڭ خەلىپىسى ناسىر موڭغۇللارغا قارشى كۈرەشتە مۇھەممەد شاھنى قوللىمىدى. بىر زامانلاردا ئۆزىنى ئىككىنچى زۇلقەرنەيىن ۋە ئىككىنچى سۇلتانى سەنجەر دەپ ئاتاپ يۈرگەن خارەزىم شاھ مۇھەممەد ئۇلۇغ سەلجۇقىلارنىڭ سۇلتانلىرى توغرۇلبەگ ئالىپ ئارسلاندەك، قورقماس، قەيسەر، تالانتلىق ھەربىي ئىستراتېگ ئەمەس ئىدى. ئۇ ناھايىتى يېنىك، غەلىبىگە ئېرىشكەندە، ئادەتتىن تاشقىرى كۆرەڭلەيدىغان؛ بىرلا ۋاقىتتا 300 خوتۇنىنى نىكاھىدا ساقلاپ يۈرگەن، ئەيش - ئىشرەت مەستانىسىگە ئايلىنىپ كەتكەن ھۆكۈمران ئىدى.

مانا شۇ يۇقىرىدىكى بىر قاتار سەۋەبلەرگە كۆرە، خارەزىم شاھلار دۆلىتى موڭغۇللار تەرىپىدىن قىسقا مۇددەت ئىچىدە يوق قىلىندى.

www.uyghurkitap.com

چىڭگىزخان ئۇلۇغ خارەزىم شاھلار دۆلىتىنى يوقاتقاندىن كېيىن، 1223 ـ يىلى يازنى تالاس دەرياسىنىڭ بويىدا ئۆتكۈزگەن بولسا، 1225 ـ يىلىنى ئېرتىش دەرياسىنىڭ بويىدا ئۆتكۈزدى.

چىڭگىزخان بېسىۋالغان خارەزىم شاھلار دۆلىتىنىڭ تېررىتورىيىسى (ئاساسەن ماۋەرائۇننەھرى) گە ئۆز خەلقىگە خائىنلىق قىلىپ موڭغۇللارغا ساداقەت بىلەن خىزمەت قىلغان سەمەرقەندلىك باي سودىگەر مەھمۇد يالۋاچنى باش ۋالىي قىلىپ تەيىنلىدى. چىڭگىزخان مىلادىنىڭ 1225 ـ يىلى ئوتتۇرا ئاسىيادىن موڭغۇلىيىگە قايتىپ كېتىشتىن بۇرۇن، بورتا ئاتلىق قەدىناس ئايالىدىن تۇغۇلغان تۆت ئوغلىغا موڭغۇللار تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلغان بىپايان تېررىتورىيىنى بۆلۈپ بەردى. شەرقىي ياۋروپادىكى قىپچاق دالاسىدىن تارتىپ، شەرقتە ئېرتىش دەرياسىنىڭ بويلىرىغىچە بولغان باي ئۆلكىلەرنى تۇنجى ئوغلى جوجىخانغا، ماۋەرائۇننەھرى، ئافغانىستان ۋە شىنجاڭنى ئىككىنچى ئوغلى چاغاتاي خانغا، ھازىرقى جۇڭغارىيىنىڭ بىر قىسمىنى ئۈچىنچى ئوغلى ئوكتايخانغا، موڭغۇلىيە ۋە شىمالىي جۇڭگونى كەنجى ئوغلى تولىخانغا بۆلۈپ بەردى.

چىڭگىزخان مىلادىنىڭ 1206 ـ يىلى قاغان بولغاندىن كېيىن، خېلى پۇختا، مۇكەممەل بولغان ھەربىي، مەمۇرىي قانۇن ۋە تۈزۈملەرنى ئورناتقانىدى. ئۇ ئوتتۇرا ئاسىيادىن قايتىدىغان چاغدا، ئوغۇللىرىغا قىلغان ۋەسىيىتىدە، «ياساق» (قانۇن، پەرمانلار، ۋەسىيەتلەر توپلىمى) قا سادىق بولۇشنى تاپىلىدى. چىڭگىزخان ئاخىردا ئۈچىنچى ئوغلى ئوكتايخاننى ئۆزىگە ۋارىسلىق قىلغانلىقىنى ئېلان قىلدى. ئوغۇللىرىنىڭ ئوكتايخانغا بويسۇنۇشىنى، بىر ياقىدىن باش چىقىرىپ ئىتتىپاق ئۆتۈشىنى تاپىلاپ مۇنداق دېگەن: «بىر يىلاننىڭ بىر باشى، نەچچە قۇيرۇقى بولسە، باشى بىر تۆشۈككە كىرسە قۇيرۇقلارى كەينىدىن كىرەر. ئەگەر باش ئون، قۇيرۇقى بىر بولسا، ھەر باشى بىر تۆشۈككە كىرسە، قۇيرۇقى تاشقارى قالۇر ۋە ساۋۇقتە ھەلاك بولۇر.»[1]

يەنە بەزىبىر رىۋايەتلەرگە كۆرە، چىڭگىزخان ئوغۇللىرىغا قىلغان ۋەسىيەتتە: «سىلەر ئوقيانىڭ باشىقىغا ئوخشىسىلەر، تۆت تال باشاقنى جۈپلىگەندە، ئۇنى ھېچ كىشى سۇندۇرۇۋېتەلمەيدۇ. ئەگەر باشاقتىن بىرى ئېلىپ تاشلانسا ئۈچ تال باشاقنى ھەرقانداق كىشى ئىككى بېشىدىن قايرىپ سۇندۇرۇۋېتەلەيدۇ. شۇڭا،

(1) موللامىر سالىھ كاشغەرى: «چىڭگىزنامە» ئۇيغۇرچە 36 ـ بەت.

مەندىن كېيىن قالغاندا، تۆت بىر تۇغقان بىر باقىدىن باش چىقىرىپ بىرلىكتە ئۆتۈڭلار. ھەرگىز ئايرىلىپ كەتمەڭلار» دېگەن.

چىڭگىزخاننىڭ ئۇكتايخاننى ۋارىس قىلغانلىقىغا جوجىخان زادى رازى بولمىدى. لېكىن ئۇ نارازىلىقىنى قانداق يول بىلەن بولمىسۇن ئاشكارىلاشقا پېتىنالمىدى. جوجىخان خېلى بۇرۇندىن تارتىپ «دادامنىڭ ۋارىسى مەن بولىمەن» دەپ يۈرگەنىدى.

بەزى تارىخىي رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، چىڭگىزخاننىڭ جوجىخاننى ۋارىس قىلمىغانلىقىنىڭ سىرلىق بىر سەۋەبى بار ئىدى. چىڭگىزخان بورتاغا مىلادىنىڭ 1176 - يىلى ئۆيلەنگەن: شۇ كۈنى كەچتە مەركىتلەر بېسىپ كېلىپ، بورتانى بۇلاپ كەتكەن. بۇ ۋەقە يۈز بېرىپ ئون ئاي ئۆتكەندىن كېيىن، چىڭگىزخانغا سادىق بىر مەكىت بېگى بورتانى قۇتۇلدۇرۇپ، چىڭگىزخانغا ئەكېلىپ بەرگەن. بورتا شۇ كۈنى كەچتە ئوغۇل تۇغقان. موڭغۇللار ئوغۇلغا جوجىخان (مېھمانخان مەنىسىدە) دەپ ئات قويغان. شۇ كۈنلا چىڭگىزخاننىڭ بەزى يېقىنلىرى گۇمانلىنىپ بالىنى مەركىتخاندىن تۆرەلگەنمىكىن، دېيىشكەن، چىڭگىزخان گۇمانلانغۇچىلارنى شۇ كېچىدىلا ئۆلتۈرۈپ تاشلىغان.

شۇنىڭدىن كېيىن، چىڭگىزخان ئۆزىمۇ گۇمانلىنىپ يۈرگەن. جوجىخان يىگىتلىك قۇرامىغا يېتىپ، باتۇر، ئەقىللىق ئىكەنلىكىنى كۆپ ئۇرۇشلاردا نامايان قىلغان. چىڭگىزخان غەربكە يۈرۈشكە ماڭىدىغان مەزگىلدىلا ئۆزىگە كىمنى ۋارىس قىلىشنى ئويلاپ، جوجىخاننى ئەمەس، ئۇكتايخاننى تاللىۋالغان. چىڭگىزخان جوجىخاننى ۋارىس قىلغاندا، جوجىخان توغرىسىدىكى گۇماننى ئىچىدە ساقلاپ يۈرگەن بەزى ياشانغان موڭغۇل بەگلىرىنىڭ سۆز - چۆچەك تارقىتىپ قويۇشىدىن قورققان. ئەگەر كۈنلەرنىڭ بىرىدە (چىڭگىزخان ئالەمدىن ئۆتكەندە) شۇنداق سۆز - چۆچەكلەر تارقىلىدىغان بولسا، موڭغۇللار جوجىخانغا ئىتائەت قىلمايتتى، ئوغۇللىرى ئارىسىدا ئىتتىپاقسىزلىق تۇغۇلۇپ، قانلىق ۋەقەلەرنىڭ پەيدا بولۇشىمۇ مۇمكىن ئىدى.

چىڭگىزخان شۇ سەۋەبكە كۆرە باتۇر، قابىلىيەتلىك، ئەقىللىق بولغان تۇنجى ئوغلى جوجىخاننى ئۆزىگە ۋارىس قىلىپ تاللىمىدى.

چىڭگىزخان غەربكە مىلادىنىڭ 1219 - يىلى قىلغان يۈرۈشىنى مىلادىنىڭ 1225 - يىلى ئاياغلاشتۇرۇپ، ئوتتۇرا ئاسىيادىن شەرققە موڭغۇلىيىگە قاراپ يولغا

چىقتى. ئۇ ئوتتۇرا ئاسىيادىن ھەددى ـ ھېسابسىز بايلىق ۋە مىڭلىغان ـ ئون مىڭلىغان ئەسىرلەر (ئاساسەن قول ھونەرۋەنلەر) نى ئەكەتتى.

چىڭگىزخان ئوتتۇرا ئاسىيادىن موڭغۇلىيىگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، مىلادىنىڭ 1225 ـ يىلى ۋە مىلادىنىڭ 1226 ـ يىللىرى قىش ۋە يازنى ئورخۇن دەرياسىنىڭ بويىدا ئۆتكۈزدى.

چىڭگىزخان مىلادىنىڭ 1226 ـ يىلى باھار پەسلىدە تاڭغۇت خانلىقىغا يۈرۈش قىلدى. تاڭغۇت خانلىقى مىلادىنىڭ 1211 ـ يىلى چىڭگىزخان تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلغانىدى. چىڭگىزخان مىلادىنىڭ 1219 ـ يىلى غەربكە يۈرۈش قىلغاندا، تاڭغۇت خانى ئاشاگامبۇ (1211 ـ 1223) مۇ قوشۇنلىرىنى باشلاپ يۈرۈشكە قاتنىشىشى كېرەك ئىدى. لېكىن ئاشاگامبۇ يۈرۈشكە قاتناشقۇدەك قوشۇنى يوقلۇقىنى باھانە قىلىپ بويۇن تولغىغانىدى. چىڭگىزخان تاڭغۇت خانىنىڭ شۇ قىلمىشى ئۈچۈن ئۇنىڭدىن ئىنتىقام ئېلىشنى كۆڭلىگە پۈكۈپ قويغان. شۇ سەۋەبكە كۆرە چىڭگىزخان تاڭغۇت خانلىقىنى يوق قىلىش ئۈچۈن مىلادىنىڭ 1226 ـ يىلى باھار پەسلىدە، ئوغۇللىرى بىلەن بىرلىكتە تاڭغۇتلارغا (ھازىرقى نىڭشىيادا) يۈرۈش قىلدى. چىڭگىزخانىنىڭ ئوغۇللىرى قوماندانلىقىدىكى موڭغۇل قوشۇنلىرى مىلادىنىڭ 1227 ـ يىلى باھاردا تاڭغۇتلار پايتەختىنى قورشىۋالدى. سالامەتلىكى يامانلىشىپ قالغان چىڭگىزخان بولسا ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ فېڭلياڭ رايونىدا ئارام ئالماقتا ئىدى. ئۇ مىلادىنىڭ 1227 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنىدە 72 ـ يېشىدا ئالەمدىن ئۆتتى. شۇ چاغدا، تاڭغۇتلارنىڭ پايتەختى تېخى ئېلىنمىغانىدى. چىڭگىزخانىنىڭ ئوغۇللىرى دادىسىنىڭ ۋەسىيىتىگە كۆرە تاڭغۇتلار ئۆزۈل ـ كېسىل تەسلىم بولغاندىن كېيىنلا، ئاندىن چىڭگىزخانىنىڭ ئۆلگەنلىكىنى ئېلان قىلدى. موڭغۇللار شۇ چاغدا، 196 يىل ھۆكۈم سۈرگەن (1032 ـ 1227) تاڭغۇت خانلىقىنى يەر بىلەن يەكسان قىلدى.

چىڭگىزخانىنىڭ ئوغۇللىرى دادىسىنىڭ جەسىتىنى قورۇلۇن ۋە ئونون ۋادىسىدىكى بورخان خالدۇن دېگەن مۇقەددەس جاي (ھازىرقى خاڭگاي تاغلىرىنىڭ ئەتراپى) غا دەپنە قىلدى. مىلادىنىڭ 1229 ـ يىلى دادىسى چىڭگىزخانىنىڭ ئورنىغا قاغان بولغان ئوكتايخان شۇ يىلى چىڭگىزخانىنىڭ شەرىپىگە موڭغۇل ئادىتى بويىچە ناھايىتى چوڭ قۇربانلىق ئۆتكۈزدى. راشىددىننىڭ مەلۇمات بېرىشىچە ئوكتايخان: «ئۈچ كۈنگىچە دادىسىنىڭ مۇقەددەس روھىغا يېمەك ـ ئىچمەكلىكلەر بېرىلىشىنى بۇيرۇدى. نويان ۋە قوماندانلارنىڭ ئائىلىلىرىدىن 40 نەپەر گۈزەل

قىز تالللۇۋېلىنىدى. قىزلارنىڭ ھەممىسىگە ئەڭ چىرايلىق كىيىم - كېچەكلەر كىيدۈرۈلدى. قىممەتلىك، بەكمۇ ئېسىل زىبۇ زىننەت جابدۇقلىرى تاقالدى. بۇ قىزلار ئۇ دۇنيادا چىڭگىزخانغا خىزمەت قىلىش ئۈچۈن ئەۋەتىلدى.»[1]

چىڭگىزخان ئۆلگەندى كېيىن، تولىخان قۇرۇلتاي چاقىرىپ ئۆكتايخاننىڭ قاغانلىق ئورنى قارارلاشتۇرۇلغىچە موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنى ئىككى يىل (1227 - 1229) باشقۇردى. موڭغۇل خانزادىلىرى ئىككى يىل تەييارلىق قىلغاندىن كېيىن، مىلادىنىڭ 1229 - يىلى 8 - ئايدا قورۇلۇن دەرياسىنىڭ بويىدا قۇرۇلتاي چاقىردى. قۇرۇلتاي قاتناشچىلىرى چىڭگىزخاننىڭ ۋەسىيىتىگە كۆرە، ئۆكتايخاننى موڭغۇل ئىمپېرىيىسىگە قاغان قىلدى.

موڭغۇللار ئۆكتايخاننىڭ دەۋرىدە (1229 - 1241) غەربكە ئىككىنچى قېتىم يۈرۈش قىلدى. ئۆكتايخان غەربكە قىلغان ئىكككىنچى قېتىملىق يۈرۈشنى تەشكىللەشتىن بۇرۇن، كورىيىنى قايتىدىن بويسۇندۇردى. جۇرجىت خانلىقىنىمۇ ئۇزۇل - كېسىل ئاغدۇرۇپ تاشلىدى.

چىڭگىزخان مىلادىنىڭ 1218 - يىلى قوشۇن ئەۋەتىپ كورىيىنى بېسىۋالغانىدى. شۇنىڭدىن باشلاپ كورىيە موڭغۇللارغا ياساق تۆلەشكە مەجبۇر بولغان. كېيىن مۇناسىۋەت ئۈزۈلۈپ قالغانىدى. ئۆكتايخان مىلادىنىڭ 1231 - يىلى قوشۇن ئەۋەتىپ كورىيىنى قايتىدىن بويسۇندۇردى. ئۆكتايخان تەرىپىدىن خەنچىڭغا ئەۋەتىلگەن داروغاچى نامىدىكى ۋەكىل كورىيىگە ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزدى.

1223 - يىلى مۇقالى ئۆلگەندىن كېيىن، موڭغۇللار بىلەن جۇرجىتلار ئارىسىدىكى ئۇرۇش توختاپ قالغانىدى. ئۆكتايخان مىلادىنىڭ 1230 - يىلى جۇرجىتلارغا ھۇجۇم قىلدى. ئۆكتايخان قوماندانلىقىدىكى موڭغۇل قوشۇنلىرى خېنەنگە بېسىپ كىرىپ جۇرجىتلارنىڭ پايتەختى كەيفېڭغا يېقىنلاپ كەلدى. ئۆكتايخاننىڭ ئۆكىسى تولىخان قوماندانلىقىدىكى 30 مىڭ ئاتلىق موڭغۇل قوشۇنى ھازىرقى خېنەندىكى يۈنەن ناھىيىسى ئەتراپىدا 150 مىڭ جەڭچىدىن تەركىب تاپقان (ئاتلىق، پىيادە بولۇپ) جۇرجىت قوشۇنىنى تارمار كەلتۈردى. ئۆكتايخان جۇرجىتلارنى بىرقانچە قېتىملىق ئۇرۇشتا مەغلۇپ قىلغاندىن كېيىن، مىلادىنىڭ 1232 - يىلى موڭغۇلىيىگە قايتىپ كەتتى. شۇ يىلى تولىخان كېسەل بولۇپ ئالەمدىن ئۆتتى. جۇرجىتلارنى ئۇزۇل - كېسىل تارمار كەلتۈرۈش

(1) رېنې گرۇسېت: «بوز قىر ئىمپېراتورلۇقى» 242 - بەت.

www.uyghurkitap.com

ۋەزىپىسى سۇبوتاي باتۇرنىڭ ئۈستىگە چۈشكەنىدى. سۇبوتاي باتۇر مىلادىنىڭ 1234 ـ يىلى جۇرجىت خانلىقىنىڭ پايتەختى كەيفېڭنى ئالدى. جۇرجىت خانى ۋانيان شۇشۇ (1224 ـ 1234) ھازىرقى خېنەندىكى رونەن ناھىيىسىگە قېچىپ كەلدى. مىلادىنىڭ 1224 ـ يىلى موڭغۇل ۋە سوڭ سۇلالىسىنىڭ بىرلەشمە قوشۇنى رونەن ناھىيىسىگە بېسىپ كىردى. جۇرجىت خانى ۋانيان شۇشۇ ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالدى. 119 يىل ھۆكۈم سۈرگەن (1115 ـ 1234) جۇرجىت خانلىقى موڭغۇللار تەرىپىدىن ئاغدۇرۇلدى. جۇرجىت خانلىقى ھۆكۈمرانلىق قىلغان تېررىتورىيە موڭغۇل ئىمپېرىيىسى تېررىتورىيىسىگە قوشۇۋېلىندى.

ئۆكتايخان جۇرجىت خانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاشتا، جەنۇبىي سوڭ سۇلالىسى (مىلادىنىڭ 1127 ـ يىلىدىن 1279 ـ يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) نىڭ ھەربىي ياردىمىگە ئىگە بولدى.

ئۆكتايخان جۇرجىت خانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىغاندىن كېيىن، مىلادىنىڭ 1235 ـ يىلى قورۇلۇن دەرياسىنىڭ بويىدا قۇرۇلتاي چاقىرىپ، ياۋروپاغا يۈرۈش قىلىشنى قارارىدىن ئۆتكۈزدى. بۇ بىز باشتا ئېيتقان موڭغۇللارنىڭ غەربكە قىلغان ئىككىنچى قېتىملىق يۈرۈشى ئىدى.

ئۆكتايخان بۇ قېتىمقى يۈرۈشكە 150 مىڭ ئاتلىق جەڭچىدىن تەركىب تاپقان موڭغۇل قوشۇنىنى سەپەرۋەر قىلدى. بۇ چوڭ قوشۇنغا چىڭگىزخاننىڭ چوڭ نەۋرىسى باتۇخان (مىلادىنىڭ 1209 ـ يىلى تۇغۇلۇپ 1256 ـ يىلى ئۆلگەن) باش قوماندان بولدى. ئەمدىلا 26 ياشقا كىرگەن باتۇخانغا 60 ياشلىق سۇبوتاي باتۇر (مىلادىنىڭ 1176 ـ يىلى تۇغۇلۇپ 1248 ـ يىلى ئۆلگەن) باش ھەربىي مەسلىھەتچى قىلىپ تەيىنلەنىدى. نامىدا باتۇخان باش قوماندان بولسىمۇ، ئەسلىدە باش قوماندانلىق ھوقۇقى سۇبوتاي باتۇردا ئىدى. دۇنياغا تونۇلغان موڭغۇل قوماندانلىرى ئىچىدە چىڭگىزخاندىن قالسىلا سۇبوتاي باتۇر ئالدىنقى ئورۇندا تۇراتتى. ئۆكتايخان باتۇخانغا چىڭگىزخاننىڭ نەۋرىلىرىدىن: ئوردا، بىركى، شايبانىخانلار (بۇ ئۈچى باتۇخاننىڭ ئۇكىلىرى ئىدى) نى گويۇك، قادانخان (بۇ ئىككىسى ئۆكتايخاننىڭ ئوغۇللىرى)، قايدۇخان (بۇ ئۆكتاينىڭ نەۋرىسى)، موڭكىخان (بۇ تىلىخاننىڭ ئوغلى)، بايدارخان (بۇ چاغاتايخاننىڭ ئوغلى) قاتارلىق خانزادىلەرنىمۇ بىللە قوشۇپ ماڭدۇردى.

باتۇخاننىڭ باش قوماندانلىقىدىكى موڭغۇل قوشۇنلىرى مىلادىنىڭ 1236 ـ يىلى ياۋروپاغا قاراپ ماڭدى. موڭغۇللار سۇبوتاي باتۇرنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بويىچە،

يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان خانزادىلەرنىڭ قوماندانلىقىدا، بىرنەچچە يۆنىلىشتىن شەرقىي ياۋروپاغا ھۇجۇم باشلىدى.

باتۇخان ۋە سۇبۇتاي قوماندانلىقىدىكى موڭغۇل قوشۇنلىرى مىلادىنىڭ 1236 - يىلى 4 - ئايدا ئىدىل بۇلغار خانلىقىغا ھۇجۇم قىلدى. موڭغۇللار ئىدىل بۇلغار خانلىقى (مىلادىنىڭ 770 - يىلىدىن 1400 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) نىڭ پايتەختى بۇلغار شەھىرىنى ئالدى ۋە ئۇنى بۇلاپ - تالىدى. باتۇخان بۇلغار خانلىقىنى يوقاتمىدى، ياساق تۆلەشكە ماقۇل كەلتۈرگەندىن كېيىن يۈرۈپ كەتتى.

باتۇخان مىلادىنىڭ 1237 - يىلى موسكۋانى ئالدى، شەھەرنى تالىدى، ۋەيران قىلدى. باتۇخان شىمالغا قاراپ يۈرمەكچى بولدى. ئۇ نوۋگورود شەھىرىنى ئالماقچىدى. لېكىن نوۋگورودنىڭ تەبىئىي توسۇق (قېلىن جاڭگال ۋە سازلىق) لار بىلەن ئورالغانلىقىنى ئاڭلاپ، ئۇ يەرگە يۈرۈشتىن يالتىيىپ، ئىدىل دەرياسىنىڭ بويىدىكى دالالارغا قاراپ ماڭدى. ئۆز ئارا ئۇرۇشلاردا پارچىلىنىپ ئاجىزلاپ كەتكەن رۇس بەگلىكلىرى (كىنەزلىكلىرى) موڭغۇللارنىڭ ھۇجۇمىغا تاقابىل تۇرالمىدى. موڭغۇللار مىلادىنىڭ 1238 - يىلى ۋلادىمىر، سۇزدال قاتارلىق رۇس كىنەزلىكلىرىنىڭ ئون نەچچە شەھەرلىرىنى بېسىۋالدى. موڭغۇللار قاتتىق قارشىلىق قىلغان شەھەرلەرنىڭ خەلقىنى قىرىپ تاشلىدى.

باتۇخان مىلادىنىڭ 1240 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا، «رۇس شەھەرلىرىنىڭ ئانىسى» دەپ ئاتالغان كېيىۋ شەھىرىگە ھۇجۇم قىلدى. باتۇخان كېيىۋلىقلارغا «جەڭسىز تەسلىم بولۇڭلار» دېگەن بولسىمۇ، كېيىۋلىقلار تەسلىم بولمىدى. باتۇخان شەھەر سېپىللىرىنى بۇزىدىغان قوراللارنى ئىشلىتىپ كېيىۋنىڭ سېپىلىنى بۇزۇپ تاشلىدى. كېيىۋ 1240 - يىلى 12 - ئاينىڭ 6 - كۈنىدە ئېلىندى. شەھەر ۋەيران بولدى. كېيىۋ كىنەزى دانىئىل ۋېنگرىيىگە قېچىپ كەتتى.

كېيىۋ ئېلىنغاندىن كېيىن، موڭغۇللار باتۇخان ۋە سۇبۇتاينىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بويىچە، شەرقىي ياۋروپاغا ئىككى چوڭ يۆنىلىشتىن ھۇجۇم باشلىدى. باتۇخان ۋە سۇبۇتاي قوماندانلىقىدىكى موڭغۇل قوشۇنلىرى كېيىۋدىن غەربىي جەنۇبقا بۇرۇلۇپ دوناي ۋادىسىغا قاراپ ماڭدى. بايدارخان بىلەن قايدۇرخان قوماندانلىقىدىكى موڭغۇل قوشۇنلىرى توپتوغرا غەربكە پولشىغا قاراپ ماڭدى.

بايدارخان قوماندانلىقىدىكى موڭغۇل قوشۇنلىرى مىلادىنىڭ 1241 - يىلى

2 - ئاينىڭ 13 - كۈنىدە مۇزلىغان ۋىسلا دەرياسىدىن ئۆتۈپ كىراكوۋنى ئالدى. مىلادىنىڭ 1241 - يىلى 3 - ئاينىڭ 18 - كۈنىدە پولشا قىرالى ۋىلادىسلاۋ IV مۇراۋىيىگە قاچتى. بايدارخان قوماندانلىقىدىكى موڭغۇل قوشۇنلىرى سىلىزىيىنى (گېرمانىيە تېررىتورىيىسى) بېسىپ كىردى، روتىبورگتا ئودېر دەرياسىدىن ئۆتتى. بايدارخان قوماندانلىقىدىكى موڭغۇل قوشۇنلىرى مىلادىنىڭ 1241 - يىلى 4 - ئاينىڭ 9 - كۈنىدە، سىلىزىيىلىك ھېنرىخ قوماندانلىقىدىكى 30 مىڭ جەڭچىدىن تەركىب تاپقان پىدائىيلار (گېرمانلار، پولەكلەردىن تۈزۈلگەن) نى تارمار قىلدى. دېمەك، موڭغۇللار پولشىدىن ئۆتۈپ، چېخسلوۋاكىيە، گېرمانىيىگىچە بېسىپ باردى.

باتۇخان ۋە سۇبوتاي قوماندانلىقىدىكى دوناي ۋادىسىغا بېسىپ كىرگەن موڭغۇللار ئاساسىي ھۇجۇمنى ۋېنگىر دۆلىتىگە (مىلادىنىڭ 889 - يىلىدىن 1526 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) قاراتتى. ۋېنگىر قىرالى بىلا IV (1235 - 1270) ھازىرقى بوداپېشت ئەتراپىغا نۇرغۇن قوشۇن توپلىدى. سۇبوتاي باتۇر مىلادىنىڭ 1241 - يىلى 4 - ئاينىڭ 11 - كۈنىدە بىلا IV قوماندانلىقىدىكى ۋېنگىر قوشۇنلىرىنى تارمار كەلتۈردى. موڭغۇللار بوداپېشتنى بېسىۋالدى. پاجىئەلىك مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغان بىلا IV سېربىيە (ھازىرقى يۇگوسلاۋىيە) گە قاچتى. باتۇخاننىڭ بۇيرۇقىغا كۆرە، قادانخان قوماندانلىقىدىكى موڭغۇل قوشۇنلىرى، بىلا IV نى قوغلاپ، ئادرىياتىك دېڭىزىنىڭ بويىغىچە كەلدى. سېربىيىگە قېچىپ كەلگەن بىلاIV قادانخاننىڭ قوغلاپ كەلگەنلىكىدىن خەۋەر تېپىپ، دالماتىيە تاقىم ئاراللىرىغا قېچىپ كەتتى. قادانخان بىلاIV نىڭ ئىز - دېرىكىنى قىلىپ، ئۇنىڭ قەيەرگە قاچقانلىقىنى بىلمىگەندىن كېيىن، مىلادىنىڭ 1242 - يىلى 3 - ئايدا ۋېنگىرىيىگە قايتىپ كەلدى.

موڭغۇللار مىلادىنىڭ 1241 - يىلى 4 - ئايدا ۋېنگىرىيىدە چوڭ غەلىبىگە ئېرىشكەندىن كېيىن، دوناي ۋادىسىدىكى نۇرغۇن جايلارنى بېسىۋالدى.

موڭغۇللار شەرقىي ياۋروپادا ئۇرۇش ھەرىكەتلىرىنى ئېلىپ بېرىۋاتقاندا، موڭغۇلىيىدىن كۆڭۈلسىز جىددىي بىر خەۋەر يېتىپ كەلدى. ئۇ بولسىمۇ ئۆكتايخاننىڭ ئۆلگەنلىكى توغرىسىدىكى خەۋەر ئىدى. ئۆكتايخان مىلادىنىڭ 1241 - يىلى 12 - ئاينىڭ 11 - كۈنىدە، 55 يېشىدا ئۆلگەنىدى. ئۆكتايخاننىڭ ئۆلۈشى موڭغۇللارنىڭ يۈرۈشىنى توختىتىپ ئارقىغا قايتىشىغا سەۋەب بولدى.

قاغانلىق تەختىگە كىمنىڭ ئولتۇرۇشىنى بەلگىلەش موڭغۇل خانزادىلىرى

ئالدىدىكى ناھايىتى مۇھىم، بەكمۇ جىددىي مەسىلە ئىدى.

موڭغۇللارنىڭ يۈرۈشىنى توختىتىپ ئارقىغا قايتىشى ياۋروپانى قورقۇنچلۇق تەقدىردىن قۇتۇلدۇردى. ياۋروپا خەلقلىرى مىلادىنىڭ V ئەسىردە ھۇن قاغانى ئاتتىلادىن قورقۇپ كەتكەنىدى. باتوخاننىڭ ئاتتىلادىن سەككىز ئەسىر كېيىن ياۋروپاغا قىلغان يۈرۈشىمۇ ياۋروپالىقلارنى ئاتتىلا دەۋرىدىكىدەكلا ۋەھىمىگە سېلىپ قويدى. ئۇلار ئىيسا ئەلەيھىسسالامدىن نىجاتلىق تىلەپ خرىستىئان ئىبادەتخانىلىرىدا يىغا- زار قىلىشتى. مىلادىنىڭ 1236 ـ يىلىدىن 1242 ـ يىلىغىچە ئالتە يىل داۋام قىلغان بۇ يۈرۈشتە موڭغۇل ئاتلىرىنىڭ ئىزلىرى شەرقتە ئېرتىش بويلىرىدىن تارتىپ، غەربتە دىنىستىر، دوناي دەريالىرىنىڭ بويىغىچە بولغان جايلاردا قالدى. بۇ ئىزلارنى زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن بورانلار ئۇچۇرۇپ، قۇملار كۆمۈپ، يامغۇرلار يۇيۇپ، كۆكاتلار قاپلاپ كەتكەن بولسىمۇ، لېكىن موڭغۇللارنىڭ ئاسىيا، ياۋروپا خەلقلىرىنىڭ قەلبىگە سالغان قانلىق ئىزلىرى تارىختا مەڭگۈ ئۆچمىدى.

موڭغۇللار XIII ئەسىرنىڭ 40 ـ يىللىرىدا دۇنيانى تىترىتىپ، ئاسىيانىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمىنى، ياۋروپانىڭ يېرىمىنى بېسىۋېلىپ، چىڭگىزخان تەرىپىدىن ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈلگەن ئۇلۇغ موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنى مىسلى كۆرۈلمىگەن قۇدرەتلىك ھالغا كەلتۈردى.

باتوخان مىلادىنىڭ 1242 ـ يىلى 4 ـ ئايدا بۇلغارىيىدىن يولغا چىقىپ، قىشتا ئېدىل دەرياسىنىڭ بويىدىكى ئوردىسىغا يېتىپ كەلدى. باتوخان جوجىخاننىڭ چوڭ ئوغلى بولۇپ، مىلادىنىڭ 1226 ـ يىلى دادىسى ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئورنىغا خان بولغانىدى. باتوخان شەرقىي ياۋروپادىكى قىپچاق دالاسىغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن «ئالتۇن ئوردا خانلىقى» نى قۇردى.

ئوكتايخان ئۆلگەندىن كېيىن، موڭغۇل خانلىرى ئارىسىدا زىددىيەت كەسكىنلىشىپ كەتتى. قاغانلىق تەختىدە كىمنىڭ ئولتۇرۇشىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، قۇرۇلتاي چاقىرىلغىچە بەش يىل ئۆتتى. شۇ مەزگىلدە (1241 ـ 1246) موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنى ئوكتايخاننىڭ خانىشى تۇراگىناخاتۇن باشقۇرۇپ تۇردى. موڭغۇل خانزادىلىرى مىلادىنىڭ 1246 ـ يىلى يازدا ئورخۇن دەرياسىنىڭ بويىدا قۇرۇلتاي چاقىردى. قۇرۇلتايغا باتوخاندىن باشقا، خانزادىلەرنىڭ ھەممىسى، موڭغۇللارغا بېقىنغان دۆلەتلەرنىڭ خانلىرى، ھەتتا باغداد خەلىپىسى مۇستەسىمنىڭ دىپلوماتىك ۋەكىلىمۇ قاتناشتى. قۇرۇلتاي قاتناشچىلىرى مىلادىنىڭ 1246 ـ

www.uyghurkitap.com

يىلى 8 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنىدە، تۇراگىنا خاتۇننىڭ ئارزۇسىغا بىنائەن، ئۇنىڭ ئوكتايخاندىن بولغان ئوغلى گۈيۈكخاننى قاغانلىق تەختكە ئولتۇرغۇزۇلدى. لېكىن باتوخان باشلىق بىر قىسىم خانزادىلەر گۈيۈكخاننى ئېتىراپ قىلمىغاندى. بىر پۈتۈن موڭغۇل ئىمپېرىيىسى بۆلۈنۈپ كېتىش خەۋپىگە دۇچ كەلدى. قىيىن ئەھۋالدا قالغان گۈيۈكخان مىلادىنىڭ 1248 ـ يىلىنىڭ بېشىدا ئىملىغا بارىمەن دېگەن باھانە بىلەن موڭغۇلىيەدىن چىقىپ بەشبالىقنىڭ شەرقىي شىمالىغا كەلدى. ئۇنىڭ كۆشەندىسى باتوخانمۇ ئېدىل بويلىرىدىن يەتتەسۇغا كەلدى. چىڭگىزخاننىڭ بۇ ئىككى نەۋرىسى بىر ـ بىرى بىلەن ئۇرۇشۇش ئۈچۈن ناھايىتى نۇرغۇن قوشۇننى سەپەرۋەر قىلغانىدى. كۈتۈلمىگەندە، گۈيۈكخان مىلادىنىڭ 1248 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنىدە دەل 43 يېشىدا ئۆلدى.

موڭغۇل خانزادىلىرى قۇرۇلتاي چاقىرىپ، يېڭى قاغاننى تەختكە چىقارغۇچە، موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنى گۈيۈكخاننىڭ تۇل قالغان خانىشى ئوغۇل قايمىش باشقۇرۇپ تۇردى. ئۇ «قاغانلىق تەختىنى گۈيۈكنىڭ تۇغقىنى شىرەمۇنغا ياكى ئۆزىنىڭ گۆدەك ئوغلى قوچاغا بەرمەكچىدى. بۇ چاغدا، چىڭگىزخاننىڭ نەۋرىلىرى ئىچىدە ئەڭ چوڭى، ئەڭ ئابرۇيلۇقى بولغان باتوخان ئوكتايخاننىڭ ئۇرۇق ـ ئەۋلادىنى كەسكىن ھالدا بىر تەرەپ قىلىشقا بەل باغلىدى. شۇ مەقسەتتە ئۇ تولۇيخاننىڭ تۇل قالغان خانىشى سۇيۇرغاق تانى بىلەن بىرلەشتى.»[1]

باتوخان مىلادىنىڭ 1250 ـ يىلى ئالمىلىقتا قۇرۇلتاي چاقىرىپ، تولۇيخاننىڭ چوڭ ئوغلى مۇنكىخاننى قاغانلىق تەختكە چىقىرىشنى تەكلىپ قىلدى. ئوكتايخان بىلەن چاغاتايخاننىڭ ئوغۇللىرى، نەۋرىلىرى قۇرۇلتايغا كەلمىدى. ئۇلار، قۇرۇلتاي چىڭگىزخان ئوغۇللىرى دۆلىتىنىڭ مۇقەددەس جايلىرىدىن بەكمۇ يىراقتا ئېچىلدى، دېگەننى باھانە قىلىپ، قارشىلىق كۆرسەتتى.

باتوخان بۇ ئەھۋالنى ھېسابقا ئېلىپ، قۇرۇلتاينى قورۇلۇن دەرياسىنىڭ بويىدا ئېچىشقا قارار قىلدى. ئوكتايخان ۋە چاغاتايخاننىڭ ۋارىسلىرىنىڭ قۇرۇلتايغا كېلىشىنى ئۈزۈل ـ كېسىل تەلەپ قىلدى؟ — ئۇقتۇردى. باتوخاننىڭ كۈچ چىقىرىشى بىلەن مۇنكىخان مىلادىنىڭ 1251 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنىدە قاغانلىق تەختكە چىقتى. مۇنكىخاننىڭ قاغان بولۇشى، قاغانلىقنىڭ ئوكتايخان ئائىلىسىدىن تولۇيخان ئائىلىسى قولىغان

(1) «بوز قىر ئىمپېراتورلۇقى» 266 ـ بەت.

ئۆتۈپ كەتكەنلىكىنىڭ ئالامىتى ئىدى. بۇنىڭغا چىدىمىغان ئۆكتايخاننىڭ ۋارىسلىرى قوراللىق كۈچ بىلەن تەختنى تارتىۋېلىشقا ئۇرۇندى. ناھايىتى قابىلىيەتلىك، تەدبىرلىك بولغان مۆنكىخان بەختسىز تۇغقانلىرى (ئۆكتايخان ئەۋلادى) غا رەھىم قىلمىدى، ئۇلارنى قىرىپ تاشلىدى.

مۆنكىخان قاغانلىق تەختىدە ئولتۇرغان مەزگىلدە (1251 ـ 1259) موڭغۇللار دۇنيانى تىترىتىدىغان تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشلىرىنى يەنە باشلىدى.

مۆنكىخان چىڭگىزخاندىن كېيىن ئۆتكەن موڭغۇل قاغانلىرى ئىچىدە ناھايىتى غەيرەتلىك، ئەقىللىق، تەدبىرلىك، باتۇر قاغان ئىدىكى، ئۇ ئالدى بىلەن مەركىزىي ھاكىمىيەت ئورگانلىرىنى رەتكە سالدى ۋە مۇستەھكەملىدى. ئۇ ئوردىسىغا ئاسىيا ۋە ياۋروپالىقلاردىن لاتىنچە، روسچە، فرانسۇزچە، ئوردۇچە، ئىرانچە، ھىندىچە، تىبەتچە، ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە، تاڭغۇتچە تىللارنى مۇكەممەل بىلىدىغان، يازىدىغان پۈتۈكچىلەرنى ئالدۇردى. ئۇنىڭ ئوردىسىغا مىلادىنىڭ 1254 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنىدە كەلگەن فرانسۇز راھىبى روبروكنىڭ مەلۇماتىغا ئاساسلانغاندا، قاغان ئوردىسىدا، شامان، ئىسلام، بۇددا، داۋ، ناستورىيان دىنلىرىنىڭ كۆپلىگەن ۋەكىللىرى بار ئىكەن.

مۆنكىخان ئۆكتاي ۋە چاغاتاي ئەۋلادلىرىنىڭ تەسىرىنى يوقىتىش، ھېچ بولمىغاندا! ئاجىزلىتىش ئۈچۈن، ئۆكتاي ئۇلۇسىنى تولىخاننىڭ باللىرىغا ئۆتكۈزۈپ بەردى. چاغاتاي ئۇلۇسىغا قارايدىغان ماۋەرائۇننەھرنى باتۇخاننىڭ ئىدارە قىلىشىغا ئۆتكۈزۈپ بەردى. ماۋەرائۇننەھرى مىلادىنىڭ 1260 ـ يىلىغىچە ئالتۇن ئوردا خانلىقى ئەۋەتكەن باسقاقلار تەرىپىدىن ئىدارە قىلىندى. مىلادىنىڭ 1260 ـ يىلى چاغاتاي خانى ئالغۇخان ئالتۇن ئوردا ئەمەلدارلىرىنى ماۋەرائۇننەھردىن قوغلاپ چىقاردى.

مۆنكىخان ناھايىتى پۇختا تەييارلىقتىن كېيىن، مىلادىنىڭ 1253 ـ يىلى ئورخۇن دەرياسىنىڭ بويىغا قاراقۇرۇم شەھرىنى بىنا قىلدۇردى. قاراقۇرۇم ئۇلۇغ موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ پايتەختى بولدى.

مۆنكىخان مىلادىنىڭ 1253 ـ يىلى ئونون دەرياسىنىڭ بويىدا قۇرۇلتاي چاقىرىپ، ئىران ۋە ئابباسىيلار خەلىپىلىكىنى بويسۇندۇرۇشنى قارارلاشتۇردى. مۆنكىخان ئۇكىسى ھىلاكۇنى (مىلادىنىڭ 1219 ـ يىلى تۇغۇلۇپ مىلادىنىڭ 1268 ـ يىلى ئۆلگەن) 120 مىڭ كىشىلىك قوشۇنغا قوماندان قىلىپ غەربكە

ماڭدۇردى. بۇ موڭغۇللارنىڭ غەربكە ئۈچىنچى قېتىملىق يۈرۈشى ئىدى.

ھىلاكۇ مىلادىنىڭ 1254 ـ يىلى قاراقۇرۇمدىن غەربكە قاراپ يۈرۈپ ئوتتۇرا ئاسىياغا كەلدى. ھىلاكۇ سەمەرقەندتە بىر ئاز تۇرغاندىن كېيىن يولغا چىقتى. ئۇ ئامۇ دەرياسىدىن ئۆتۈپ، مىلادىنىڭ 1255 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 19 ـ كۈنىدە ئىراندىكى مۇلاھىدىلەر خانلىقىغا ھۇجۇم قىلدى. شىئە مەزھىپىدىكى بۇ خانلىقنىڭ مۇلاھىدە (ھەقىقىي يولدىن ئازغان) لار دەپ ئاتىلىشىدىمۇ مەلۇم سەۋەب بار ئىدى.

ئىراننىڭ كوھىستان رايونىدا (كاسپىي دېڭىزىنىڭ جەنۇبىدا) قۇرۇلغان مۇلاھىدىلەر خانلىقى (1250 ـ 1256) موڭغۇللارنىڭ تەبرىزدىكى نويانلىرىغا سېلىق تۆلەيتتى. ھىلاكۇ 11 ـ ئاينىڭ 19 ـ كۈنىدە مولاھىدىلەر شاھى نۇرىددىن خور شاھنى ئەسىر ئالدى. نۇرىددىن قاراقۇرۇمغا ئەۋەتىلدى ۋە يولدا ئۆلتۈرۈلدى.

ھىلاكۇ مۇلاھىدىلەر خانلىقىنى يوقاتقاندىن كېيىن، مىلادىنىڭ 1257 ـ يىلى 11 ـ ئايدا ئەرەب ئابباسىيلار خەلىپىلىكىنىڭ پايتەختى باغدادقا قاراپ ماڭدى. موڭغۇللار باغدادنى 30 كۈن قورشىدى. باغداد مىلادىنىڭ 1258 ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى بىسىۋېلىندى. شەھەر بۇلاڭ ـ تالاڭغا ئۇچرىدى. ئەرەب ئابباسىيلار خەلىپىلىكىگە 508 يىل پايتەخت بولغان باغداد شەھىرى موڭغۇللار تەرىپىدىن ۋەيران قىلىندى. ئابباسىيلار خەلىپىسى مۇستەسىم (مىلادىنىڭ 1242 ـ يىلىدىن 1258 ـ يىلىغىچە خەلىپە بولغان) ئائىلىسى بىلەن ئەسىرگە ئېلىندى. موڭغۇللار ھىلاكونىڭ بۇيرۇقىغا كۆرە، مۇستەسىم بىلەن ئۇنىڭ ئىككى ئوغلىنى ئاغزىغا ئالتۇن ۋە كۈمۈش ئېرىتمىسىنى قۇيۇپ ئۆلتۈردى. ئابباسىيلار خاندانىنىڭ باشقا ئەزالىرىمۇ ئۆلتۈرۈلدى.

ھىلاكۇ مىلادىنىڭ 1259 ـ يىلى كىت بوقانويان قوماندانلىقىدىكى موڭغۇل قوشۇنلىرىنى سۈرىيىنى بېسىۋېلىشقا ماڭدۇردى. موڭغۇللار مىلادىنىڭ 1260 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 30 ـ كۈنىدە ھەلەپنى بېسىۋالدى. شۇ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنىدە شام شەھىرىنى بېسىۋالدى.

ھىلاكونىڭ ئەرەب ئابباسىيلار خەلىپىلىكىنى يوقاتقانلىقىغا خرىستىئان دۆلەتلىرى چوڭ خۇشاللىق بىلەن تەنتەنە قىلدى. ئەمما مىسىر مەملۇكىلەر سۇلتانلىقى (1250 ـ 1517) موڭغۇللارنىڭ مۇسۇلمان ئوتتۇرا شەرقنى دەپسەندە قىلمىۋاتقىنىغا چىدىماي، موڭغۇللارنى سۈرىيىدىن قوغلاپ چىقىرىش ئۈچۈن قوشۇن

ماڭدۇردى. مىلادىنىڭ 1260 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنىدە، مەملۇكىلەر سۇلتانى قۇتۇز قوماندانلىقىدىكى تۈرك مۇسۇلمان قوشۇنلىرى پەلەستىندىكى ئەين جالۇت ئۇرۇشىدا كىت بوقانويان قوماندانلىقىدىكى بىرلەشمە قوشۇن (موڭغۇل، ئەرمەن، گىروزىنلاردىن تەركىب تاپقان) نى سۈرىيەدىن قوغلاپ چىقاردى.

ھىلاكۇ باغدادنى بېسىۋالغاندىن كېيىن، ئۆمرىنىڭ ئاخىرغىچە (مىلادىنىڭ ـ 1258 يىلىغىچە) ئېلىپ بارغان باسقۇنچىلىق يۈرۈشلىرىدە، ئىران، ئىراقنى ۋە كىچىك ئاسىيانى بېسىۋالدى. مىلادىنىڭ 1260 ـ يىلى ھىلاكۇ قۇرغان يېڭى دۆلەت «ئېل خانىلار» دەپ ئاتالدى. بۇ دۆلەتنىڭ پايتەختى تەبرىز ئىدى.

ئېل خانىلار دۆلىتى (ـ1260 1335) گە توققۇز خان ھۆكۈمرانلىق قىلدى. ئۇلار: ھىلاكۇ (1268ـ1258)، ئاباقا (1268 ـ 1282)، تىكۇدار ئەھمەدخان (1282 ـ 1284)، ئارغۇن (1284 1291ـ)، كېيخاتۇ (ـ1291 1295)، بايدۇخان (1295 ـ 1295)، مۇھەممەد خازانخان (1304ـ1295)، خۇدا بەندى ئولجايتۇخان (1304 ـ 1316)، ئەبۇسەيىدخان (1316 ـ 1335) دېگەن خانلار ئىدى.

ئېل خانىلار سۈرىيە بىلەن پەلەستىننى بېسىۋېلىش ئۈچۈن كۆپ قېتىم ئۇرۇنۇپ مىسىر مەملۇكىلەر سۇلتانلىقى تەرىپىدىن تارمار قىلىندى.

مونكىخاننىڭ ۋاقتىدا، موڭغۇللار جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسىنى يوقىتىش ئۈچۈن، ئاۋۋال سۇڭ سۇلالىسىنىڭ جەنۇبىدىكى دالى خانلىقى (937 ـ 1253)، ۋېيتنام خانلىقىنى يوقىتىشقا كىرىشتى. مىلادىنىڭ 1252 ـ يىلى مونكىخاننىڭ ئۇكىسى قوبلايخان (مىلادىنىڭ 1215 ـ يىلى تۇغۇلۇپ، 1294 ـ يىلى ئۆلگەن) سۇبوتاي باتۇرنىڭ ئوغلى ئورانغاتاينىڭ ھەمراھلىقىدا، سىچۇەن ئارقىلىق يۈننەنگە بېسىپ كىرىپ، دالى خانلىقىنى بېسىۋالدى. ئورانغاتاي مىلادىنىڭ 1257 ـ يىلى خانويگە بېسىپ كىرىپ، ۋېيتنام خانلىقىنى بويسۇندۇردى.

مونكىخان مىلادى 1258 ـ يىلى 7 ـ ئايدا قۇرۇلتاي چاقىرىپ، جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسىگە ئومۇميۈزلۈك ھۇجۇم قىلىشنى قارارلاشتۇردى. مونكىخاننىڭ بۇيرۇقى بىلەن ئورانغاتاي ۋېيتنامدىن شىمالغا قايتىپ، جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسىنىڭ ئۇجۇ (ھازىرقى خۇبېيدىكى ۋۇچاڭ شەھىرى) گە ھۇجۇم قىلدى. قوبلايخانمۇ مونكىخاننىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن، ۋۇچاڭ شەھىرىگە ھۇجۇم قىلدى. مونكىخان قوماندانلىقىدىكى موڭغۇل قوشۇنلىرى شەنشىدىن سىچۇەنگە بېسىپ كىردى، مونكىخان جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسىنىڭ نۇرغۇن شەھەرلىرىنى بېسىۋالدى. ئۇ

www.uyghurkitap.com

سىچۇەندىكى خاجۇ (هازىرقى خاچەن) شەھىرىنى يېرىم يىل قورشىدى. مونكىخان شەھەرگە ھۇجۇم قىلغان چاغدا، ئوق تېگىپ، ئېغىر يارىدار بولدى، بىرنەچچە كۈن ئۆتە ـ ئۆتمەيلا (1259 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 11 ـ كۈنىدە) ئۆلدى، بۇ مۇناسىۋەت بىلەن ئۇرۇش ھەرىكەتلىرى توختاپ قالدى.

دوۋاخان ۋە قوجىغار تېكىن

مونكىخان (مىلادىنىڭ 1208 ـ يىلى تۇغۇلۇپ 1259 ـ يىلى ئۆلگەن) 51 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتتى. مونكىخان ئۆلگەندىن كېيىن، بىر پۈتۈن موڭغۇل ئىمپېرىيىسى بۆلۈنۈپ كەتتى.

تولىخان (مىلادىنىڭ 1193 ـ يىلى تۇغۇلۇپ 1232 ـ يىلى ئۆلگەن) نىڭ مونكىخان، ھىلاكوخان، قوبلايخان، ئارىغ بۇقا قاتارلىق تۆت ئوغلى بار ئىدى. مونكىخان ئۆلگەندىن كېيىن، قوبلايخان بىلەن ئارىغ بوقا قاغانلىق تالاشتى. ئارىغ بوقا مىلادىنىڭ 1260 ـ يىلى قاراقورۇمدا قۇرۇلتاي چاقىرىپ، موڭغۇل ئىمپېرىيىسىگە قاغان بولۇشقا ئورۇندى. بۇ ئىشتىن خەۋەر تاپقان قوبلايخان خېنەندىكى كەيفېڭدا ئۆزىنى قاغان دەپ جاكارلىدى. قوبلايخان نۇرغۇن سانلىق قوشۇننى سەپەرۋەر قىلىپ (موڭغۇل، خەنزۇ، مانجۇلاردىن تۈزۈلگەن) شىمالغا موڭغۇلىيىگە قاراپ ماڭدى. ئۇ ئۇكىسى ئارىغ بوقا بىلەن بىر نەچچە يىل ئۇرۇشتى. ئارىغ بوقا مىلادىنىڭ 1264 ـ يىلى قوبلايخانغا تەسلىم بولدى. لېكىن ئوكتايخاننىڭ ئەۋرىسى قايدۇخان چاغاتاي ئوغۇللىرىدىمۇ ئۆز يېنىغا تارتىپ، قوبلايخانغا قارشى 35 يىل كۆرەشتى. قايدۇخان مىلادىنىڭ 1264 ـ يىلى تالاس دەرياسىنىڭ بويىدا قۇرۇلتاي چاقىرىپ، قوبلايخانغا قارشى موڭغۇل خانلىرىنىڭ ھەممىسىنى بىرلەشتۈرۈپ، كۈچلۈك ئىتتىپاق تۈزدى. قايدۇخان چاغاتاي ئۇلۇسىنى تىزگىنلىۋالدى، ئۇ قاغان ئۇنۋانىنى ئالغانىدى.

تولىخاننىڭ ئوغلى قوبلايخان مىلادىنىڭ 1260 ـ يىلى كەيفېڭدا ئۆزىنى موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ قاغانى دەپ جاكارلىغاندا، ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى ئۇنى ئېتىراپ قىلغانىدى. بىر باشتا چىڭگىزخانغا راماتداش بولغان بائۇرچۇق ئارت تېكىننى تىلغا ئالغانىدۇق. ئۇ مىلادىنىڭ 1235 ـ يىلى ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىغا قوسمايىن (1235 ـ 1245)، سالون تېكىن (1245 ـ 1255)، ئوغرونج تېكىن (1255 ـ 1265)، ماموراق تېكىن (1265 ـ 1266) لەر ئىدىقۇت بولغان.

ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانى قوجىغار تېكىن (مىلادىنىڭ 1266 ـ يىلىدىن 1275 ـ يىلىغىچە ئىدىقۇت بولغان) مىلادىنىڭ 1266 ـ يىلى قاراقۇرۇمغا بېرىپ قوبلايخاننى زىيارەت قىلغان. شۇ چاغدا قوبلاي گۆيۈكخاننىڭ قىزى مەلىكە باباغارنى قوجىغار تېكىنگە ياتلىق قىلغان. شۇنىڭدىن كېيىن، قوجىغار تېكىن قوبلايخانغا تېخىمۇ ساداقەت بىلدۈرۈپ، قايدۇخانغا قارشى چىقتى. شۇنىڭ ئۈچۈن قايدۇخان بىلەن دۇۋاخانلار ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىغا بىرنەچچە قېتىم ھۇجۇم قىلدى، بەشبالىقنىمۇ بېسىۋالدى.

مىلادىنىڭ 1275 ـ يىلى قايدۇخان ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىغا ئېيتىپ تۈگەتكۈسىز دەھشەتلىك كۈلپەتلەرنى سالدى.

قايدۇخانىنىڭ ئىرادىسىگە سادىق بولغان چاغاتاي ئۇلۇسىنىڭ خانى دۇۋاخان مىلادىنىڭ 1275 ـ يىلى 120 مىڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن كېلىپ، ئىدىقۇت شەھىرىنى قورشىۋالدى. قورشاۋ ئالتە ئاي داۋام قىلدى. قوجىغار تېكىن باشچىلىقىدىكى ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى شەھەرنى قەھرىمانلارچە قوغداپ، موڭغۇللارنى شەھەرگە كىرگۈزمىدى. لېكىن 120 مىڭ جەڭچىدىن تەركىب تاپقان موڭغۇل قوشۇنى تۇرپان ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدا خەلقنىڭ ئوزۇق ـ تۈلۈكىنى، مال ـ مۈلكىنى بۇلاپ تالىدى. ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ ئىقتىسادى ئېغىر ئىككى خاراب بولدى. خەلق ھايات كەچۈرۈشكە ئامالسىز قالدى. شەھەرنى ئالالمىغان دۇۋاخان شەھەر قورغىنىنىڭ ئۈستىدە تۇرغان قوجىغار تېكىنگە ۋارقىراپ: «ماڭا تاقابىل تۇرالمايسەن، كۆكسۈم ـ تالقان بولۇپ كېتىسەن، يېتىم قالغان شەھەرگە كىرىۋېلىپ ماڭا تاقابىل تۇرماقچىمۇ سەن؟» دېگەندە، قوجىغار تېكىن: «مەن بىرلا پادىشاھقا سادىق، ئىككى پادىشاھقا ساداقەتمەنلىك بىلدۈرمەيمەن. مەن مۇشۇ شەھەردە تۇغۇلغان. ئۆلسەممۇ قەبرەم مۇشۇ شەھەردە بولىدۇ، قانداقلا بولمىسۇن، مەن ساڭا زادى باش ئەگمەيمەن» دەپ جاۋاب بەرگەن.

ئىلاج قىلالمىغان دۇۋاخان ئوقيانىڭ باشىقىغا باغلاپ شەھەرگە ئاتقان خېتىدە: «مەن چىڭگىزخاننىڭ ئەۋرىسى بولىمەن. نېمە ئۈچۈن ماڭا بويسۇنمايسەن؟ ئۇنىڭ ئۈستىگە سەن بوۋامنىڭ مەلىكە قىزىغا (باباغارنى دېمەكچى) ئۆيلەنگەن. سەن مەلىكە قىزىڭنى ماڭا ياتلىق قىلىدىغان بولساڭ، ئۇ چاغدا قوشۇننى قايتۇرۇپ كېتىمەن. ئۇنداق قىلمايدىغان بولساڭ، شەھەرگە شىددەت بىلەن ھۇجۇم قىلىمەن» دېدى. دۇۋاخاننىڭ ئوقيا ئارقىلىق شەھەرگە ئاتقان خېتىنى قوجىغار تېكىننىڭ بەگلىرى ئوردىغا كىرىپ ئىدىقۇتقا سۇندى، دۇۋاخاننىڭ خېتىنىڭ مەزمۇنىدىن

www.uyghurkitap.com

ۋاقىپ بولغان قوجىغار تېكىن ئوردا بەگلىرى بىلەن قانداق قىلىش توغرىسىدا مەسلىھەتلەشكەندە، ئىدىقۇت بەگلىرى، «شەھەردىكى ئاشلىق تۈگىمۈپتۇ، تۈگەي دەپ قالدى. ماغدۇردىن كېتىپ قالدۇق. دوۋاخان شەھەرگە ھۇجۇم قىلىشنى توختاتمايدىغان بولسا، ئۇنىڭ بىلەن تىركەشكەن تەقدىردىمۇ ھالاك بولۇپ كېتىمىز» دېيىشتى. دۆلەت ۋە خەلقنى بالايىئاپەتتىن قۇتۇلدۇرۇشنى ھەممىدىن ئەلا كۆرگەن ئالىيجاناب ۋەتەنپەرۋەر قوجىغار تېكىن: «خەلقنى قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن قىزىمنىڭ مېھرىدىن كېچىمەن!» دېدى. شۇنداق قىلىپ قوجىغار تېكىننىڭ بەگلىرى ئىدىقۇت بىكەسى ئىل ئىتمىش ئاتلىق قىزنى ئىچىگە كۆرپە - يىكەنداز سېلىنغان باداڭغا ئولتۇرغۇزۇپ، باداڭنى ئارغامچا بىلەن باغلاپ، شەھەر سېپىلىنىڭ سىرتىغا چۈشۈرۈپ بەردى. بۇ ئىشلار ئورۇندالغاندىن كېيىن دوۋاخان شەھەر قورشاۋىنى بىكار قىلىپ، موڭغۇل قوشۇنلىرىنى چېكىندۇرۇپ كەتتى[1].

دوۋاخان قوماندانلىقىدىكى 120 جەڭچىدىن تەركىب تاپقان چوڭ قوشۇننىڭ ئىدىقۇت شەھىرىنى ئالتە ئاي مۇھاسىرىگە ئالغانلىقى سەۋەبىدىن، تۇرپان ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ بۇلاڭ - تالاڭچىلىقىغا، ئاياغ ئاستى قىلىنىشىغا ئۇچراپ جېنىدىن جاق تويغانىدى. شۇ چاغدا بىر قىسىم ئۇيغۇرلار ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىدىكى ۋۇۋېي ناھىيىسى ئەتراپلىرىغا كۆچۈپ كېتىشكە مەجبۇر بولغان. قوجىغار تېكىن تۇرپان رايونىنىڭ خاراب بولغان ئىقتىسادىي ئىگىلىكى (يېزا ئىگىلىك ۋە باشقىلار) نى ھە دېگەندىلا ئۆز ھالىغا كەلتۈرۈشكە ئامالسىز قالدى. قوجىغار تېكىن مىلادىنىڭ 1276 - يىلى قايدۇخانغا قارشى ئۇرۇشتا ئۆلدى.

يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، مىلادىنىڭ 1275 - يىلى ۋۇۋېي ئەتراپىغا كۆچۈپ كەتكەن ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدا ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىرىنىڭ ئەۋلادىغا مەنسۇپ بولغان بەگلەرمۇ بار ئىدى. مانا شۇ بەگلەر موڭغۇللارنىڭ تەيىنلىشى بىلەن ۋۇۋېيغا كۆچۈپ بارغان ئۇيغۇرلارغا خان بولدى.

گەنسۇدىكى ۋۇۋېي ناھىيىسىنىڭ شىمالىدىن 30 چاقىرىم يىراقلىقتىكى «ئىدىقۇت يېزىسىنىڭ مەڭگۈ تاش جىلغىسى» （高昌乡石碑沟） دېگەن جايدىن تېپىلغان خاتىرە تاشقا، تەخمىنەن 70 يىل ئىچىدە يۈز بەرگەن تارىخىي ۋەقەلەر (مىلادىنىڭ 1266 - يىلىدىن 1335 - يىلىغىچە) ناھايىتى گۈزەل

(1) «موڭغۇل تارىخى. باتۇرچۇق ئارت تېكىن ھەققىدە قىسسە».

شېئىرىي تىل بىلەن تەسۋىرلىنىپ ئويۇپ يېزىلغان. «ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ ياراتقان تۆھپىلىرى توغرىسىدىكى خاتىرە يېزىلغان مەڭگۈ تاش» دىكى شېئىر شەكلىدە يېزىلغان داستاننىڭ 10 ـ قۇردىن 20 ـ قۇرغىچە بولغان خاتىرىنى كۆزدىن كەچۈرەيلى:

«گۈزەل ھۆسنىلىك، ئەقىللىق، نازلىق، قائىدە ـ يوسۇنلۇق قىزىڭىز بار ئىكەن. ئارغامچىسىنى ئۈزمەي (باداڭغا باغلانغان ئارغامچا كۆزدە تۇتۇلىدۇ)، باشقىچە قىلماي، ئۆزۈمگە بەرسىڭىز، سىزگە ئوغۇل بولغان بولاتتىم.... ئاكا ـ ئۇكا بولۇشۇپ، تويلىشىپ ئىچىشىپ، مەڭگۈ ئىناق ئۆتۈشۈپ.. قايتىپ كېتەي.... (دوۋاخاننىڭ قوجىغار تېكىنگە كۈيئوغۇل بولۇش ئارزۇسى بايان قىلىنغان).... تۇرلۇك ـ تۈمەن مۇشۇنداق ياخشى گەپلەرنى... ئۆز رىتى بويىچە. كەم ـ كۈتىسىز تولۇق چۈشەندۇرۇپ يازغان خېتىنى قاتلاپ، ئوققا باغلىتىپ، زەمبىرەكلەرنى كەلتۈرۈپ شەھەرگە ئاتقۇزدى («موڭغۇل تارىخى» دا ‹ئوقيانىڭ باشقىغا باغلاپ› دېيىلگەن). بارلىق ئەل خەلقى خەتنى ئېچىپ كۆرۈپ تولىمۇ شادلاندى. خەتنى ئېچىپ ئوقۇغان ئابرويلۇق بەگلەرنىڭ ھەممىسى يىغىلىپ، ئوردىغا كىرىپ، ھۆرمەتلىك تەڭرىكەنگە (قوجىغار تېكىنگە دېمەكچى) شۇنداق دەپ ئىلتىماس قىلدى: ئالتە ئاي شەھەرگە بېكىنىپ، ئوزۇق ـ تۈلۈكسىز جەڭ قىلىپ، ئوزۇقسىز تۈگەي دەپ قالغاندا... ئەلنى كۆلپەتتىن خالىي قىلىش ئۈچۈن، دەرد ـ ئەلەملىك ئىلتىماسىمىزنى قوبۇل قىلسا (قوجىغار تېكىننى دېمەكچى) دەپ مۇشۇ ئىلتىماسنى (قوجىغار تېكىنگە) سۇندى... كىچىكىدىن ئەركە ئۆسكەن، بۈتسائىتۋادەك (بۇددا دىنىنىڭ ئەۋلىياسىدەك دېمەكچى) ئىل ئىتمىش بىكەنى..... ئارغامچا بىلەن پەسكە چۈشۈردى، دوۋاخاننىڭ تەلىپى ئورۇندالدى، ئۇ قايتىپ كەتتى.»[1]

مانا شۇ مەڭگۈ تاشتىكى خاتىرە مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە (1368 ـ 1644) ياشىغان تارىخچى سۇڭ لىيەن يازغان «موڭغۇل تارىخى. بائۇرچۇق ئارت تېكىن ھەققىدە قىسسە» دىكى خاتىرە بىلەن ئوخشاش.

قوجىغار تېكىن مىلادىنىڭ 1276 ـ يىلى قايدۇخانغا قارشى بولغان بىر چوڭ ئۇرۇشتا ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى نولىن تېكىن ئىدىقۇت بولغان. نولىن تېكىنمۇ (1276 ـ 1318) ئاتىسىدەكلا قوبلايخاننى قوللىغان. شۇنىڭ

(1) «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ 1985 ـ يىل 1 ـ سانى، ئۇيغۇرچە 109 ـ 111 ـ بەتلەر.

www.uyghurkitap.com

ئۈچۈن قوبلايخاندىن تارتىپ ئۇنىڭ ۋارىسلىرىنىڭ كۆڭلىگە قەدەر ياققان نولىين تېكىن بورقان، باباچا، ئوراچىن قاتارلىق موڭغۇل مەلىكىلىرىگە ئۆيلەنگەن.

ئوكتايخاننىڭ ئەۋرىسى قايدۇخان قوبلايخاننىڭ ئۇلۇغ موڭغۇل ئىمپېرىيىسىگە قاغان بولغانلىقىنى ئېتىراپ قىلماي، ئۇنىڭ بىلەن 34 يىل (مىلادىنىڭ 1266 ـ يىلىدىن 1302 ـ يىلىغىچە) ئۇرۇشتى، ئەڭ ئاخىرىدا ئېغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىدى ۋە ئانچە ئۇزۇن ئۆتمەي ئۆلدى. ئۇنىڭ ئوغلى چاپارخان مىلادىنىڭ 1306 ـ يىلى قوبلايخاننىڭ ئوغلى تۆمۈرگە (مىلادىنىڭ 1295 ـ يىلىدىن 1307 ـ يىلىغىچە خان بولغان) تەسلىم بولغاندىن كېيىن، ئوكتاي خاندانى ھۆكۈم سۈرۈشتىن قالدى. ئوكتاي ئۇلۇسىغا قاراشلىق يەرلەر چاغاتاي ئۇلۇسىغا قوشۇۋېلىندى.

قوبلايخان مىلادىنىڭ 1260 ـ يىلى ئۆزىنى ئۇلۇغ موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ قاغانى دەپ ئېلان قىلغاندىن كېيىن، چىڭگىزخان قۇرغان موڭغۇل ئىمپېرىيىسى بىرنەچچە قىسىمغا بۆلۈنۈپ كەتتى. چىڭگىزخان ئۆلگەندىن كېيىن، ئوكتايخان (1229 ـ 1241)، گۇيۇكخان (1246 ـ 1248)، مونكىخان قاتارلىق ئۈچ قاغان ھۆكۈم سۈرگەن چاغدا (1229 ـ 1259)، موڭغۇل ئىمپېرىيىسى بىر پۈتۈنلۈكنى ساقلىغانىدى. باشتا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، مىلادىنىڭ ـ1260 يىلى (قوبلاي قاغان بولغاندىن كېيىن) ئالتۇن ئوردا خانلىقى، چاغاتاي خانلىقى، ئوكتاي خانلىقى، ئېل خانلار دۆلىتى قاغاننىڭ توغرىدىن ـ توغرا ھۆكۈمرانلىقىدىكى موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ مەركىزىگە بويسۇنمايدىغان ئايرىم ـ ئايرىم دۆلەتلەر بولۇۋالدى. ھەر قايسىسى ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل سىياسەت يۈرگۈزدى. ئىچكى ئۇرۇشلارنىڭ ئوت يالقۇنلىرى ئىچىدە قالغان قوبلايخان ئاتاقتىلا قاغان ئاتىلىپ، بۆلۈنۈپ كەتكەن موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنى قوراللىق كۈچ ئارقىلىق بىرلىككە كەلتۈرۈشكە ئامالسىز قالدى.

قوبلايخان مىلادىنىڭ 1279 ـ يىلى جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسىنى يوقىتىپ، پۈتۈن جۇڭگونى بېسىۋالدى. ئۇ بېيجىڭنى پايتەخت قىلىپ، جۇڭگودا موڭغۇللار ھۆكۈمرانلىقىنى ئورناتتى. قوبلايخان خەنزۇلارنىڭ مىللىي روھىنى ئاجىزلىتىپ، جۇڭگوغا مەڭگۈ ھۆكۈمرانلىق قىلىش خىيالىدا، ئۆزى قۇرغان سۇلالىنى «يۈەن سۇلالىسى» دەپ ئاتىدى.

لېكىن، مىللىي، مۇستەقىل دۆلەتچىلىك روھىغا باي بولغان خەنزۇلار مىلادىنىڭ 1368 ـ يىلى موڭغۇللارنىڭ جۇڭگودىكى ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، ئۆزلىرىنىڭ مىللىي دۆلىتى مىڭ سۇلالىسىنى قۇردى.

مىڭ سۇلالىسىنىڭ تۇنجى پادىشاھى جۇ يۈەنجاڭ (مىلادىنىڭ 1368 ـ يىلىدىن 1398 ـ يىلىغىچە پادىشاھ بولغان) مىلادىنىڭ 1368 ـ يىلى جۇڭگوغا 88 يىل ھۆكۈمرانلىق قىلغان موڭغۇللارنىڭ ئاخىرقى خانى بولغان توغان تۆمۈرنى جۇڭگودىن قوغلاپ چىقاردى.

موڭغۇللار ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ خانى قوجىغار تېكىننىڭ ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە (مىلادىنىڭ 1276 ـ يىلىغىچە) قوبلايخاننى قوللاپ، قايدۇخانغا قارشى تۇرغانلىقىنى، شۇ ۋەجىدىن ئۇرۇشتا ئۆلگەنلىكىنى، ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى تېررىتورىيىسىنىڭ قايدۇخانغا قارشى كۆرەشتە سىياسىي، ھەربىي، ئىستراتېگىيە جەھەتتە ناھايىتى مۇھىم ئورۇندا تۇرغانلىقىنى ھېسابقا ئېلىپ، ئۇيغۇر ئىدىقۇتلىرىغا موڭغۇل مەلىكىلىرىنى ياتلىق قىلىش ئارقىلىق ئۇلارنى ئۆزىگە يېقىنلاشتۇرغان.

يىگىرمە ئىككىنچى باب: ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ يوقىلىشى

بىز باشتا نولىن تېكىن (1276 ـ 1318) نىڭ موڭغۇل مەلىكىلىرىدىن بورخان، باباچا، ئوراچىن ئاتلىق ئۈچ مەلىكىگە ئۆيلەنگەنلىكىنى ئېيتىپ ئۆتكەنىدۇق.

نولىن تېكىن مىلادىنىڭ 1318 ـ يىلى ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ مەلىكە باباچادىن تۇغۇلغان تۆمۈر بوقا ۋە سەڭگى تېكىن ئاتلىق ئىككى ئوغلى بار ئىدى. نولىن تېكىننىڭ ئورنىغا تۆمۈر بوقا ئىدىقۇت بولدى. تۆمۈر بوقا مىلادىنىڭ 1307 ـ يىلى ئوكتايخاننىڭ ئوغلى قۇداننىڭ قىزى تۇرچىسىمانغا ئۆيلەنگەنىدى. تۆمۈر بۇقانىڭ ئون يىل (1318 ـ 1327) خان بولغانلىقى مەلۇم. بەزى تارىخىي خاتىرىلەردە، تۆمۈر بوقا مىلادىنىڭ 1327 ـ يىلى جازاغا تارتىلغان، ئۇ خانبالىق (بېيجىڭ) دىكى موڭغۇل خانى سۈن تۆمۈر (1324 ـ 1328) نىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن ئۆلتۈرۈلگەن. شۇ چاغدا تۆمۈر بوقانىڭ ئۇكىسى سەڭگى تېكىنمۇ ئۆلتۈرۈلگەن، دېيىلىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا يەنە، تۆمۈر بوقا ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، سەڭگى تېكىن ئىدىقۇت بولغان دېگەن خاتىرىلەرمۇ بار. بەزى تارىخىي خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، سەڭگى تېكىن (1227 ـ 1331) دىن كېيىن، ئۇنىڭ ئانا باشقا ئۇكىسى تايپان ئىدىقۇت بولغاندەك تۇرىدۇ. قانداق بولمىسۇن، ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى مىلادىنىڭ 1335 ـ يىلى چاغاتاي خانلىرىدىن تۇنجى قېتىم مۇسۇلمان بولغان تارماشىرىنىڭ ۋاقتىدا (1320 ـ 1335) يوقىتىلغان. ئۇيغۇر ئىدىقۇت

كىتاب تور بېكىتى ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ ئىلكى تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

خانلىقىنىڭ تېررىتورىيىسى چاغاتاي خانلىقىنىڭ تېررىتورىيىسىگە قوشۇۋېلىنغان.

بەش ئەسىر (485 يىل) ھۆكۈم سۈرگەن ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى 275 يىل (مىلادىنىڭ 850 ـ يىلىدىن 1125 ـ يىلىغىچە) تولۇق مۇستەقىل ياشىغان بولسا، 210 يىل (مىلادىنىڭ 1125 ـ يىلىدىن 1335 ـ يىلىغىچە) يېرىم مۇستەقىل ھالدا ياشىدى. بۇ بېقىندىلىق ھالدا ياشىغان 210 يىلنىڭ، 80 يىلى (مىلادىنىڭ 1125 ـ يىلىدىن ـ 1209 يىلىغىچە) غەربىي قىتانلارغا، 136 يىلى (مىلادىنىڭ ـ 1209 يىلىدىن 1335 ـ يىلىغىچە) موڭغۇللارغا قارام بولۇپ ياشىغان مەزگىل بولدى.

يىگىرمە ئۈچىنچى باب: ئۇيغۇرلارنىڭ موڭغۇل ئىمپېرىيىسىدە ئوينىغان رولى

چىڭگىزخان (مىلادىنىڭ 1206 ـ يىلىدىن 1227 ـ يىلىغىچە قاغان بولغان) ۋە ئۇنىڭ ۋارىسلىرى ئۇكتايخان، گۇيۇكخان، مونكىخانلارنىڭ ۋاقتىدا (مىلادىنىڭ 1206 ـ يىلىدىن 1259 ـ يىلىغىچە) شەرقىي ئۇلۇغ ئوكيانىدىن تارتىپ غەربىي دوناي دەرياسىنىڭ دېڭىزغا قۇيۇلىدىغان جايىغىچە ۋە شىمالىي سىبىرىيە دالىلىرىدىن تارتىپ جەنۇبىي كىچىك ئاسىياغىچە بولغان نۇرغۇنلىغان يەرلەرنى ئىگىلىگەن، تارىختا مىسلى كۆرۈلمىگەن موڭغۇل ئىمپېرىيىسى ۋۇجۇدقا كەلدى.

مانا شۇنداق ئىمپېرىيىنى قۇرغان موڭغۇللار ئىجتىمائىي تەرەققىياتتا خېلىلا قالاق ئىدى. ئۇلار دەسلەپ شەرقىي ئاسىيانىڭ دالىلىرىدا، ئورمانلىرىدا،چۆللىرىدە ياشىغان. موڭغۇللارنىڭ يايلاق، دالالاردا ياشىغانلىرى چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانسا، ئورمانلاردا ياشىغانلىرى ئوۋچىلىق بىلەن شۇغۇللىناتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن موڭغۇللار يايلاق ۋە ئورمانلىق رايونلارنى ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنىڭ مەركىزى ۋە تايانچ جايى قىلىشقانىدى. مۇنداق ئەھۋال مونكىخان موڭغۇل ئىمپېرىيىسىگە قاغان بولغۇچە داۋام قىلغان.

موڭغۇللار ناھايىتى قالاق بولۇشىغا قارىماي، جەڭگىۋار، باتۇر خىسلەتكە ۋە بەكمۇ پۇختا بولغان، ھەربىي ئىنتىزامغا شەرتسىز بويسۇنىدىغان ئادەتكە ئىگە ئىدى. دالادا، چۆل ـ باياۋانىدا، قاتتىق تەبىئىي شارائىتتا ھايات كەچۈرۈش، چارۋا ماللارنى قىرغىنغا ئۇچرىتىدىغان، دائىما بولۇپ تۇرىدىغان تەبىئىي ئاپەتلەر (قارنىڭ قېلىن يېغىشى، قۇرغاقچىلىق يىللىرى ئوت ـ چۆپنىڭ ئۇنمەسلىكى)، دۈشمەنلەرنىڭ ھۇجۇملىرى موڭغۇللارنى قىيىنچىلىقتا چىدايدىغان،

ئىنتىزامغا بويسۇنىدىغان ئادەتكە ئۆگەتكەنىدى. موڭغۇللاردا قەبىلىۋى مۇناسىۋەت ناھايىتى كۈچلۈك ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، موڭغۇللار چىڭگىزخاندەك ساۋاتسىز بولسىمۇ ناھايىتى ئەقىللىق، ھوشيار، بەكمۇ ھىيلىگەر، ئادەتتىن تاشقىرى تەشكىلاتچىلىق قابىلىيىتىگە ئىگە قەھرىمان يېتەكچىگە ئىگە ئىدى.

چىڭگىزخان موڭغۇل قەبىلىلىرىنى بىرلەشتۈرۈپ موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنى قۇرۇشقا بەل باغلىغاندىن تارتىپ، قابىلىيەتلىك، بىلىملىك، ئەقىللىق كىشىلەرنى ئۆز ئەتراپىغا توپلاشقا پۈتۈن ۋۇجۇدى بىلەن كىرىشكەنىدى.

دەل شۇ چاغدا، شەرقىي ئاسىيا ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مەدەنىيەتلىك خەلقلەرنىڭ بىرى ئۇيغۇرلار ئىدى. چىڭگىزخان ئالتايلىق، بەشبالىقلىق، تۇرپانلىق، قارا شەھەرلىك، قەشقەرلىك، خوتەنلىك ئۇيغۇرلاردىن يۈزلىگەن، مىڭلىغان قابىل كىشىلەرنى موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ ئىچكى - تاشقى، چوڭ، مۇھىم ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا جەلپ قىلغانىدى. چىڭگىزخاننىڭ قابىلىيەتلىك باش ۋەزىرى قىتان شاھزادىسى يىلۈچۇساي كۆڭلەرنىڭ بىرىدە چىڭگىزخانغا مۇنداق دېگەنىدى: «ئوقيا ياساشقا ئۇستا كېرەك بولغاندەك، جاھاننى سوراشنى بىلىدىغان ئۇستا كېرەك.»[1]

ئۇيغۇرلاردىن موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ دۆلەت ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا جەلپ قىلىنغان كىشىلەر تەجرىبىلىك سىياسەتچىلەر، ھوشيار، ئۇستا دىپلوماتلار، ئۇرۇش سەنئىتىنىڭ نازۇك سىرلىرىنى بىلىدىغان ھەربىي ئىستراتېگلەر، تاكتىكىچىلار، ھەربىي تېخنىكلار، چىداملىق، قەيسەر سەيياھلار، دېڭىزچىلار، قۇرۇلۇش ئىنژېنېرلىرى، ئىلىملىك ئالىملار، تۈرلۈك ئەللەرنىڭ تىلىنى بىلىدىغان تىلماچىلار، شائىرلار، تارىخچىلار، خەتتاتلار، رەسساملار، مۇزىكانتلاردىن ئىبارەت ئىدى.

چىڭگىزخان بىرىنچى قەدەمدە موڭغۇل قەبىلىلىرىنى بىرلەشتۈرۈپ كۈچ توپلىغاندىن كېيىن، ئۆزىنىڭ شىمالىي (شەرقىي سىبىرىيىدىكى) ۋە غەربىدىكى (شەرقىي ئالتايدىكى) تۈركىي قەبىلىلەرنى بويسۇندۇرغانىدى.

چىڭگىزخان مىلادىنىڭ 1204 - يىلى ئالتايدىكى نايمان خانلىقىغا ھۇجۇم قىلغان، نايمان خانى ئىنانچ بىلگە خاننىڭ ئوغلى تايانخان چىڭگىزخان تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن. شۇ چاغدا تايانخاننىڭ ئۇستازى ۋە تامغىچىسى ئۇيغۇر

(1) چىئوشۇسىڭ: «جۇڭگو تارىخى ھېكايىلىرى» خەنزۇچە 1 - بەت.

www.uyghurkitap.com

تاتاتۇڭا چىڭگىزخاننىڭ قولىغا چۈشكەنىدى. بىز ئۇنى باشتا ئېيتقان.

چىڭگىزخان تاتاتۇڭانىڭ تەكلىپىنى قوبۇل قىلىپ، ئۇيغۇر يېزىقىنى موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ دۆلەت يېزىقى قىلىپ بېكىتتى. ئۇنىڭدىن بۇرۇن موڭغۇللاردا يېزىق يوق ئىدى. چىڭگىزخاننىڭ ئوغۇللىرى ۋە باشقا موڭغۇل بەگلىرىنىڭ ئۇيغۇر يېزىقىنى ئۆگىنىشى زۆرۈر شەرتلەرنىڭ بىرىگە ئايلاندى. تاتاتۇڭا چىڭگىزخاننىڭ ئوغۇللىرىغا ئۇستاز قىلىپ تەيىنلەندى. موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ قانۇنلىرى، يارلىقلىرى ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن موڭغۇل تىلىدا يېزىلدى. موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ بىر تەركىبىي قىسمى بولغان ئىلخانلار (مىلادىنىڭ 1258 ـ يىلىدىن 1335 ـ يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) نىڭ ئالاقىلىرى ئۇيغۇرچە، پارسچە يېزىقىدا يېزىلغان بولسا، چاغاتاي خانلىقى (1231 ـ 1370) بىلەن ئالتۇن ئوردا خانلىقى (1227 ـ 1502) دا رەسمىي دۆلەت تىلى ئۇيغۇر تىلى، دۆلەت يېزىقى ئۇيغۇر يېزىقى بولغانىدى. چاغاتاي خانلىقى بىلەن ئالتۇن ئوردا خانلىقىدىكى موڭغۇللار ئۇيغۇرلار، تاتارلار، قىپچاقلار تەرىپىدىن ئاسسىمىلياتسىيە قىلىنىپ، تۈركلىشىپ، ئېتىقاد جەھەتتىن ئىسلام دىنىغا كىردى. موڭغۇل خانلىرى ئارىسىدىكى ئورتاق تىل، موڭغۇل بەگلىرى ئارىسىدىكى ئەدەبىي تىل، رەسمىي سىياسىي ئالاقىلاردا قوللىنىدىغان تىل ئۇيغۇر تىلى بولغانىدى.

ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ خانى بائۇرچۇق ئارت تېكىن مىلادىنىڭ 1210 ـ يىلى موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ قورۇلۇن دەرياسى بويىدىكى ئوردىسىغا بېرىپ چىڭگىزخاننى زىيارەت قىلغاندىن كېيىن، بەشبالىقلىق ئۇيغۇرلاردىن نۇرغۇن كىشىلەر موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ دۆلەت ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا جەلپ قىلىنىدى.

چىڭگىزخان مىلادىنىڭ 1206 ـ يىلىدىن باشلاپ ئۆزىنىڭ تاجاۋۇزچىلىق ـ كېڭەيمىچىلىك ئۇرۇشلىرىنى باشلىدى. چىڭگىزخاننىڭ ئوردىسىغا توپلانغان ئۇيغۇر ھەربىي ئالىملىرى چىڭگىزخاننىڭ مىلادىنىڭ 1215 ـ يىلى جۇرجىت خانلىقىغا قىلغان يۈرۈشىدە، 1219 ـ يىلىدىن 1225 ـ يىلىغىچە داۋام قىلغان غەربكە يۈرۈشىدە ھەربىي مەسلىھەتچىسى بولدى.

چىڭگىزخان ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغۇللىرى، نەۋرىلىرىنىڭ دۆلەتنى باشقۇرۇشىغا يەنە نۇرغۇنلىغان ئۇيغۇرلار جەلپ قىلىنىدى.

چىڭگىزخاننىڭ غەربكە قىلغان ھەربىي يۈرۈشىگە قاتناشقان ئۇيغۇرلار ئىچىدىن

ئەڭ مەشھۇرلىرى بولغان تۇراقايا، بۇلادقايا، قاتارلىقلار توغرىسىدا بىرنەچچە ئېغىز سۆز قىلىش كېرەك.

تۇراقايا بەشبالىقلىق ئۇيغۇر بولۇپ، ھەربىي ئىستراتېگىيە ۋە تاكتىكىنى ئۇرۇش ھەرىكەتلىرىدە قوللىنىشتا ناھايىتى ئۇستا ئىدى. تۇراقايا چىڭگىزخاننىڭ ئۇلۇغ خارەزىم شاھلار دۆلىتىگە قىلغان يۈرۈشىگە قاتناشقان ھەربىي مەسلىھەتچىلەر ئىچىدە ناھايىتى قابىلىيەتلىك ھەربىي ئالىملاردىن بىرى ئىدى. بۇلادقايا بولسا چىڭگىزخاننىڭ غەربكە قىلغان يۈرۈشىگە قاتناشقان. ئۇ كېيىن چىڭگىزخاننىڭ ئوغلى تولىخاننىڭ ئورۇنباسارى بولغان. بەشبالىقلىق بۇلادقايا چىڭگىزخان مىلادىنىڭ 1215 - يىلى بېسىۋالغان جۇڭدۇ (جۇرجىت خانلىقىنىڭ پايتەختى) گە ئالاھىدە ھوقۇقلۇق ئەلچى ۋە نازارەتچى قىلىپ ئەۋەتىلگەن. ئۇنىڭدىن بۇرۇن (مىلادىنىڭ 1215 - يىلىدىن 1223 - يىلىغىچە) جۇڭدۇدىكى باش ۋالىي موڭغۇل سەركەردىسى مۇغالى ئىدى. مۇغالى مىلادىنىڭ 1223 - يىلى ئۆلگەندىن كېيىن، جۇڭدۇغا بۇلادقايا ئەۋەتىلگەن. بۇلادقايا جۇڭدۇدا تۇرغان مەزگىلىدە، شىمالىي جۇڭگوغا موڭغۇللار نامىدىن ھۆكۈمرانلىق قىلغان. شۇ چاغدا، جەنۇبىي جۇڭگو جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا ئىدى.

موڭغۇللار مىلادىنىڭ 1279 - يىلى جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىغاندىن كېيىن تولىخاننىڭ ئوغلى قوبلايخان 87 يىل ھۆكۈم سۈرگەن يۈەن سۇلالىسىنى (1279 - 1368) قۇرغان، ئۇيغۇرلار مانا شۇ يۈەن سۇلالىسىنىڭ ئەڭ مۇھىم ھوقۇقلىرىنى ئىگىلىۋالغانىدى.

قوبلايخان ۋە ئۇنىڭ ۋارىسلىرى دەۋرىگىچە (1279 - 1368) ئۇيغۇرلاردىن لەن شىشەن (مىلادىنىڭ 1231 - يىلى تۇغۇلۇپ 1280 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن)، ساڭگا (? - 1291) ئەھمەد (مىلادىنىڭ 1282 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن)، ئەل يىغمىش (مىلادىنىڭ 1320 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن) مەڭگۇ تېكىن (XIII ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا ئۆتكەن)، شىبان (مىلادىنىڭ 1197 - يىلى تۇغۇلۇپ، 1276 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن)، موڭسۇز (XIII ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا ئۆتكەن)، ئەختەرىدىن (XIII ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا ئۆتكەن) قاتارلىق ئۇيغۇرلار خانبالىقتا ناھايىتى مۇھىم ۋەزىپىلەرنى ئۆتىگەن.

شۇلارنىڭ ئىچىدە ئادىللىقى، كەمتەرلىكى، خەلقپەرۋەرلىكى، قابىللىقى بىلەن شۆھرەت قازانغان لەن شىشەن، موڭسۇز، مەڭگۇ تېكىن، شىبان، ئەل يىغمىش، ئەختەرىدىن قاتارلىقلار توغرىسىدا قىسقىچە توختىلىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ.

لەن شىشەن مىلادىنىڭ 1231 ـ يىلى ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ پايتەختى بەشبالىقتا تۇغۇلغان. ئۇ قوبلايخاننىڭ باش مەسلىھەتچىسى بولغان. مىلادىنىڭ 1259 ـ يىلى مونكى قاغان ئالەمدىن ئۆتكەندە، موڭغۇل ئىمپېرىيەسىنىڭ پايتەختى قاراقۇرۇمنى ساقلاشقا تەيىن قىلىنغان ئارىغ بوقا (قوبلايخاننىڭ ئۇكىسى) پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، قاراقۇرۇمدا قورۇلتاي چاقىرىپ، موڭغۇل ئىمپېرىيەسىنىڭ قاغانلىق ئورنىنى تارتىۋالماقچى بولغاندا، قوبلايخان مىلادىنىڭ 1260 ـ يىلى لەن شىشەننىڭ كۆرسەتمىسىگە بىنائەن، قاغان سايلاشتىكى ئەنئەنىگە خىلاپ ھالدا كەيپىڭدا ئۆزىنى موڭغۇل ئىمپېرىيەسىنىڭ قاغانى دەپ جاكارلىغان.

شۇنىڭدىن كېيىن قوبلايخان بىلەن ئارىغ بوقا ئارىسىدا قانلىق ئۇرۇشلار يۈز بەردى. قوبلايخان ئارىغ بوقانى تارمار كەلتۈرۈپ، قاراقۇرۇمنى ئىگىلىۋالدى. مىلادىنىڭ 1264 ـ يىلى ئارىغ بوقا قوبلايخانغا تەسلىم بولدى.

موڭغۇللار مىلادىنىڭ 1279 ـ يىلى پۈتۈن جۇڭگونى بېسىۋالغاندىن كېيىن، قوبلايخان يۈەن سۇلالىسىگە خان بولۇپ، بېيجىڭنى پايتەخت قىلدى. لەن شىشەن شۇنىڭدىن باشلاپ ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە قوبلايخانغا باش ۋەزىر بولدى.

موڭسۇزمۇ قوبلايخاننىڭ ئەڭ يېقىن مەسلىھەتچىلىرىدىن بىرى ئىدى. قوبلايخان ئۇنى باش ۋەزىرلىككە تەيىنلىگەندە ئۇ باش ۋەزىرلىكنى قوبۇل قىلمىغان، موڭسۇز ناھايىتى ئەقىللىق، بىلىملىك ئادەم بولغان.

مەڭگۇ تېكىن بولسا قوبلايخاننىڭ ئۇستازى ئىدى. قوبلايخان ئۇنىڭ تەربىيىسى نەتىجىسىدە، موڭغۇلچە، ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە، تىبەتچە تىللارنى مۇكەممەل بىلىدىغان، ئىلىم ئەھلىنى ھۆرمەت قىلىدىغان بىر شەخس بولۇپ يېتىشكەن.

شىبان بولسا مەشھۇر دىپلومات ئىدى. ئۇ قوبلايخان بىلەن ئۇنىڭ دۈشمەنلىرى ئارىسىنى كېلىشتۈرۈش ئۈچۈن ئۇنۇملۇك پائالىيەتلەرنى ئېلىپ بارغان. شىبان ئۇكتايخان بىلەن قوبلايخاننىڭ ئوردىسىدا ناھايىتى مۇھىم ۋەزىپىلەردە بولغان، ئۇ مىلادىنىڭ 1276 ـ يىلى 79 ـ يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن.

ئەسلى خوتەنلىك ئۇيغۇرلارنىڭ ئەۋلادى بولغان ئەخمەت قوبلايخانغا ۋەزىر بولغان. ئۇ ناھايىتى قابىل ئادەم بولۇپ باش ۋەزىرگە تەڭ ئابرويغا ئىگە ئىدى.

يۈەن سۇلالىسىنىڭ مەشھۇر خانلىرى قوبلايخان، تۆمۈرخان، ئىسەنخانلارنىڭ ۋاقتىدا (مىلادىنىڭ 1270 ـ يىلىدىن 1320 ـ يىلىغىچە) مەشھۇر دېڭىز

ساياھەتچىسى ۋە دىپلومات بولغان ئىبىل يىغمىش ئاتلىق ئۇيغۇر موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ كېمە ئەترىتىنى باشلاپ بىرنەچچە قېتىم ھىندى ئوكيانغا ۋە ئوكيانىيىگە بارغان. ئىبىل يىغمىش دېڭىز - ئوكيان ئارقىلىق ھازىرقى سىرىلانكا، ماۋرىيە (ھىندىستاننىڭ شەرقىي جەنۇبىدا)، ھىندىچىنى، ھىندونېزىيە قاتارلىق جايلارغا بارغان. ئۇ قايتىشىدا چەت ئەل ئەلچىلىرىنى باشلاپ كەلگەن ھەم شۇ دۆلەتلەردە چىقىدىغان دورا - دەرمانلارنى ئەكەلگەن.

قوبلايخاننىڭ ئىبىل يىغمىشنى شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا (ھىندىچىنىدىكى دۆلەتلەرگە ۋە ھىندىستان) غا ھىندونېزىيىلەرگە ئەلچى قىلىپ ئەۋەتىشى شۇ دۆلەتلەر توغرىسىدا تەپسىلىي مەلۇماتقا ئىگە بولۇش ئىدى. چۈنكى، قوبلايخان شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا ۋە ھىندونېزىيىنى بىسمۇللىش ئۈچۈن ئۆزۈندىن بېرى تەييارلانماقتا ئىدى.

دېگەندەك، قوبلايخان مىلادىنىڭ 1279 - يىلى جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسىنى يوقاتقاندىن كېيىن، شەرقتە ياپونىيىگە، شەرقىي جەنۇبىي ئاسىياغا ھىندونېزىيىگە كەڭ كۆلەمدە ھۇجۇم باشلىدى.

قوبلايخان مىلادىنىڭ 1280 - يىلى يۈزلىگەن - مىڭلىغان كېمىلەر بىلەن تەمىنلەنگەن 165 مىڭ جەڭچىدىن تەركىب تاپقان قۇدرەتلىك چوڭ قوشۇننى (بۇنىڭ 120 مىڭى خەنزۇ ۋە كورىيىلىك جەڭچىلەر ئىدى) دېڭىز ئارقىلىق ياپونىيىگە ماڭدۇردى. لېكىن بۇ چوڭ تاجاۋۇزچى قوشۇننىڭ ناھايىتى نۇرغۇن ئادىمى ئۇلۇغ ئوكياندا تەيفېڭ بورىنىغا ئۇچراپ غەرق بولدى. نەتىجىدە موڭغۇللارنىڭ ياپونىيىگە قىلغان يۈرۈشى ئەمەلگە ئاشمىدى.

قوبلايخان ياپونىيىگە قىلغان يۈرۈشىدە مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، 1283 - يىلى ھىندىچىنى يېرىم ئارىلىدىكى ۋېيتنام، مالايشىيا، بىرما، كامبودژا قاتارلىق دۆلەتلەرگە ھۇجۇم قىلدى. ئىبىل يىغمىش موڭغوللارنىڭ ھىندىچىنىدىكى دۆلەتلەرگە قىلغان يۈرۈشىگە قاتناشتى. يەنە ئۇ موڭغۇللارنىڭ 1293 - يىلى ھىندونېزىيىگە قىلغان يۈرۈشىگىمۇ قاتناشتى. ئىبىل يىغمىش قوبلايخاننىڭ ھىندونېزىيىگە قىلغان يۈرۈشى مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن (موڭغۇللار ئوكيانىيىنىڭ ئىسسىق ھاۋا كىلىماتىغا ماسلىشالماي ئىچ ئۆتكۈ كېسىلىگە مۇپتىلا بولغانىكەن)، خانبالىققا قايتىپ كېلىپ، ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە باش ۋەزىر ئورۇنباسارى بولۇپ خىزمەت قىلدى. مىلادىنىڭ 1320 - يىلى ئالەمدىن ئۆتتى.

قوبلايخاننىڭ ۋاقتىدا، ئەختەرىددىن ئىسىملىك بىر ئۇيغۇر ئىنژېنېر ئۆتكەنىدى. ئەختەرىددىن خان تەرىپىدىن ئوردا ۋە شەھەر قۇرۇلۇش ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان چادىر مەھكىمىسىگە باشلىق قىلىپ تەيىنلەنگەن.

ئەختەرىددىن هازىرقى بېيجىڭ شەھىرىنىڭ دەسلەپكى ئاساسىنى لايىھىلەپ بىنا قىلغان.

بېيجىڭ جۇڭگو تارىخىدا ئۆتكەن بىر مۇنچە سۇلالىلەرنىڭ سىياسىي، ھەربىي، ئىقتىسادى ۋە مەدەنىيەت مەركىزى بولغان. بېيجىڭ جۇڭگو تارىخىدىكى «يىلنامە جۇنچيۇ دەۋرى» (مىلادىدىن 770 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىدىن 475 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە)، «ئۇرۇشقاق بەگلىكلەر دەۋرى» (مىلادىدىن 475 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىدىن 221 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە)دىكى يەن بەگلىكىگە پايتەخت بولغانىدى. ئۇ چاغدا جىچېڭ (蓟城) دەپ ئاتىلاتتى. چىن سىخۇاڭ مىلادىدىن 221 يىل بۇرۇن جۇڭگونى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، جىچېڭ شەھىرى چېگرا مۇداپىئە بويىچە مۇھىم شەھەرگە ئايلانغان. جىچېڭ شەھىرى خەن سۇلالىسى (مىلادىدىن 207 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىنىڭ 220 ـ يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن)، سۈي سۇلالىسى (581 ـ 618)، تاڭ سۇلالىسى (618 ـ 907) دەۋرىدىمۇ مۇھىم ھەربىي شەھەر بولغان. سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە (960 ـ 1279)، جىچېڭ شەھىرىنى مىلادىنىڭ 960 ـ يىللىرى قىتانلار بېسىۋالغان. جۇڭگو تارىخىدا ئۆتكەن جۇرجىت خانلىقى (1115 ـ 1234)، يۈەن سۇلالىسى (1279 ـ 1308)، مىڭ سۇلالىسى (1368 ـ 1644)، چىڭ سۇلالىسى (1644 ـ 1911) قاتارلىق تۆت سۇلالە باشتىن ـ ئاخىرغىچە جىچېڭ شەھىرىنى پايتەخت قىلغان.

شەرقىي قىتان خانلىقى مىلادىنىڭ 1053 ـ يىلى جىچېڭ شەھىرىنى پايتەخت قىلغان ۋاقتىدىن باشلاپ ھېسابلىغاندىمۇ، بېيجىڭ 800 يىلدىن كۆپرەك تارىخقا ئىگە بولىدۇ.

تارىخى ئۇزۇن بولغان بېيجىڭ شەھىرىنىڭ نامى تۈرلۈك تارىخىي شارائىتلاردا تۈرلۈك ئاتىلىپ كەلگەن. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە يوجۇ، قىتان خانلىقى دەۋرىدە (916 ـ 1125) پېيدۇ ـ يەنجىڭ (陪都-燕京)، جۇرجىت خانلىقى دەۋرىدە جۇڭدۇ (中都) دەپ ئاتالدى. يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە خانبالىق دەپ ئاتالدى. پەقەت چىڭ سۇلالىسى (清朝) دەۋرىگە كەلگەندىلا بېيجىڭ (北京) دەپ ئاتىلىشقا باشلىدى.

www.uyghurkitap.com

ھازىرقى بېيجىڭ شەھىرىنىڭ ئاساسى يەن بەگلىكىنىڭ پايتەختى جىچېڭ شەھىرىمۇ ئەمەس، شۇنىڭدەك، شەرقىي قىتان خانلىقى، جۇرجىت خانلىقى دەۋرىدىكى يەنجىڭ، جۇڭدۇ شەھەرلىرىنىڭ ئاساسىمۇ ئەمەس ئىدى. ھازىرقى بېيجىڭ پەقەت موڭغۇللار ئىمپېرىيىسى دەۋرىدە بىنا قىلىنغان خانبالىق شەھىرى ئاساسىدا تەرەققىي قىلىپ كېڭىيىپ ھازىرقى ھالىغا كەلگەن.

چىڭگىزخان مىلادىنىڭ 1215 - يىلى جۇڭگوغا ئىككىنچى قېتىم ناھايىتى چوڭ كۆلەمدە ھۇجۇم قىلىپ، جۇرجىت خانلىقىنىڭ پايتەختى بولغان بۇ شەھەرنى بېسىۋالغاندا، شەھەرگە ئوت قويۇپ، ئۇنى كۈلگە ئايلاندۇرۇۋەتكەنىدى. تارىخىي پاكىتلارغا قارىغاندا، جۇڭدۇ شەھىرى بىر ئايدىن ئارتۇق كۆيۈپ، قورقۇنچلۇق خارابىگە ئايلىنىپ كەتكەن.

مانا شۇ ۋەقەدىن 52 يىل ئۆتكەندىن كېيىن (مىلادىنىڭ 1268 - يىلى)، قوبلايخان جۇڭدۇ شەھىرىنىڭ خارابىسى ئۈستىدە يېڭى بىر شەھەر بىنا قىلىپ، ئۇنى پايتەخت قىلىش قارارىغا كەلگەن.

ئەختەرىددىن قوبلايخاننىڭ تاپشۇرۇقى بويىچە، يېڭىدىن قۇرۇلىدىغان پايتەختنىڭ غايەت چوڭ، مۇرەككەپ لايىھەسىنى ئىشلەپ چىققان ۋە شۇ لايىھە بويىچە «خانبالىق» دەپ ئاتالغان بۇ پايتەختنى بىنا قىلىشقا يېتەكچىلىك قىلغان.

ئەختەرىددىننىڭ لايىھەسى بويىچە، بىرىنچى قەدەمدە، يەرنىڭ قىيپاش شەكلىگە ئاساسەن، يەر ئاستى قانالىزاتسىيىسى ياسىلىپ، سۇ ئاقىدىغان ساپال نوكەشلەر ئورنىتىلغان. ئىككىنچى قەدەمدە، تەبىئىي مەنزىرىسى چىرايلىق جايلارغا خانلار تۇرىدىغان ئوردىلار سېلىنغان. ئەختەرىددىننىڭ لايىھەسىگە ئاساسەن، ھازىرقى جۇڭنەنخەي ۋە بېيخەي كۆللىرى بىنا قىلىنىپ خان ئوردىلىرى شۇ كۆللەرنىڭ ئىككى قىرغىقىغا سېلىنغان. ھازىرقى جۇڭشەن باغچىسى بىنا قىلىنغان[1].

خانبالىقنىڭ «كوچىلىرى چوڭ كوچا، كىچىك كوچا ۋە خۇتۇڭ دەپ ئاتىلىدىغان ئۈچ خىل كوچىدىن ئىبارەت بولغان.... چوڭ كوچىلارنىڭ كەڭلىكى 24 قەدەم، كىچىك كوچىلارنىڭ كەڭلىكى 12 قەدەم بولغان. شەھەرگە 364 چوڭ ۋە كىچىك كوچا، 2009 خۇتۇڭ ياسالغان... بۇنداق كوچىلارنىڭ چوڭ - كىچىكلىكى

(1) لىيۇۋېيجۇن: «غەربىي دىيار ھەققىدە قىسسە» خەنزۇچە 1 - كىتاب، 122 - بەت.

قاتناشنىڭ ھەرخىل ئېھتىياجىغا ئاساسلانغان.»[1]

خانىلىقتىكى ئوردىلار، كۆللەر، باغچىلار، كۆۋرۈكلەر، كوچىلار، شەھەر دەرۋازىلىرى، يەر ئاستى قانالىزاتسىيىسى «جۇڭگونىڭ ئەنئەنىۋى ئادەتلىرى، تارىخىي تەرەققىياتىنىڭ شەرت ـ شارائىتلىرى ۋە يەرلىك ئەھۋالىنىڭ بەزىبىر جۇغراپىيىۋى ئالاھىدىلىكلىرىگە ئاساسەن لايىھىلەنگەن.»[2]

بىزنىڭ ئەجدادلىرىمىز ھونلار دەۋرىدىن تارتىپلا ھازىرغىچە جۇڭگونىڭ مەدەنىيىتىگە ناھايىتى قىممەتلىك تۆھپىلەرنى قوشۇپ بەردى. ئەختەرىددىننىڭ خانىلىقنى بىنا قىلىشتا ياراتقان ئۇلۇغ تۆھپىسىنى تارىخ ئۇنتۇپ قالماسلىقى كېرەك.

يىگىرمە تۆتىنچى باب: ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى دەۋرىدىكى ئىقتىساد

ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى دەۋردە ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت خېلى تەرەققىي قىلدى.

شۇ دەۋردە ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىي قىلىشىنى ئورخۇن دەۋرى (مىلادىدىن بۇرۇنقى بىرنەچچە ئەسىردىن تارتىپ، مىلادىنىڭ IX ئەسىرىگىچە) دىكى قەدىمىي ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ كۆرۈنەرلىك رول ئوينىشى، ئىدىقۇت خانلىقى تېررىتورىيىسىنىڭ شەرق بىلەن غەرب ئارىسىدىكى ئۇلۇغ كارۋان يولىنىڭ بويىغا جايلاشقانلىقى ۋە شۇ تېررىتورىيىدە ياشىغان غەربىي ئۇيغۇرلارنىڭ شەرقتىن كۆچۈپ كەلگەن ئۇيغۇرلارغا قارىغاندا، ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت تەرەققىياتىدا يۇقىرى ئىمكەنلىكى كەلتۈرۈپ چىقاردى. مىلادىنىڭ 840 ـ يىلى شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ بەشبالىق، تۇرپان، قارا شەھەر، كۇچا قاتارلىق جايلارغا كۆچۈپ كەلگەن بىر تارمىقى شۇ جايلاردىكى ئۆز قېرىنداشلىرى بىلەن بىرلىكتە ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنى قۇرغاندىن كېيىن، ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ تارىخىدا يېڭى بىر بۇرۇلۇش دەۋرى باشلاندى.

دېھقانچىلىق

تۇرپان، بەشبالىق، قارا شەھەر، كۇچار رايونلىرىدا ياشىغان ئۇيغۇرلار مىلادىدىن بىرنەچچە ئەسىر بۇرۇنلا دېھقانچىلىق ۋە چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ ھايات

(1) «غەربىي دىيار ھەققىدە قىسسە» 124 ـ بەت.
(2) «غەربىي دىيار ھەققىدە قىسسە» 122 بەت.

كەچۇرگەنىدى. تۇرپاندا ئىگىلىكتە دېھقانچىلىق ئاساسىي ئورۇندا تۇرغان بولسا، بەشبالىقتا چارۋىچىلىق ئاساسى، دېھقانچىلىق قوشۇمچە ئورۇندا تۇراتتى. قارا شەھەر بىلەن كۇچادا بولسا، دېھقانچىلىق بىلەن چارۋىچىلىق باراۋەر ئورۇندا ئىدى.

مىلادىنىڭ 840 ـ يىلى غەربكە كۆچكەن شەرقىي ئۇيغۇرلار ئورخۇن دەۋرىدە ئاساسەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان، دېھقانچىلىق ۋە ئوۋچىلىق قوشۇمچە ئورۇندا تۇرغانىدى.

غەربكە كۆچكەن شەرقىي ئۇيغۇرلار ئەسلىدىكى چارۋىچىلىق ئىگىلىكىنى ئاساس قىلغان ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنى قەدەممۇ قەدەم ئۆزگەرتىپ، دېھقانچىلىقنى ئاساس، چارۋىچىلىقنى قوشۇمچە قىلغان ئىگىلىككە ئۆتۈپ، ئاساسەن ئولتۇراقلاشقان ھاياتقا كۆچتى.

سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن مەشھۇر تارىخچى ئۇياڭ شيۇ «بۇ يەرنىڭ زېمىنلىرى (ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ زېمىنلىرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ ئا) بۇغداي، ئارپا، كەندىر، پىياز، كۇدە، قاپاق، يۇمغاقسۇت قاتارلىقلارنى تېرىشقا لايىق، قوشقا تۆگە قوشۇپ يەر ھەيدىشىدۇ. شۇنداق ئۇسۇل بىلەن تېرىقچىلىق قىلىنىدۇ.»[1] دەپ يازغان.

تارىخچى توقتۇ (مىلادىنىڭ 1314 ـ يىلى تۇغۇلۇپ 1355 ـ يىلى ئۆلگەن): ئىدىقۇت دۆلىتىنىڭ «سۇيى ئالتۇنتاغدىن (تەڭرىتېغى كۆزدە تۇتۇلىدۇ ئا) كېلىدۇ. ئىدىقۇت دۆلىتىدىكى شەھەرنىڭ ئەتراپىنى ئايلىنىپ ئاقىدۇ. ئېتىزلىقلار، باغلارنى سۇغىرىدۇ. تۈگمەنلەر چۆرۈلىدۇ. ئاشلىق تېرىلىدۇ. بۇ يەردە يالغۇز قارا بۇغدايلا يوق.»[2] دەپ يازغان.

توقتۇ يەنە: «كۇچا خانلىقىدا شال، بۇغداي، قوغۇن مېۋە ئۆستۈرۈلىدۇ» دەپ يازغان.

بولۇپمۇ تۇرپان رايونىنىڭ يەر شارائىتى دېھقانچىلىق، باغۋەنچىلىككە ناھايىتى مۇۋاپىق كېلەتتى. شۇڭلاشقا، تۇرلۇك ئاشلىق زىرائەتلىرى، پۇرچاق، كېۋەز، كەندىر قاتارلىقلار، خىلمۇ خىل ئوتياش، قوغۇن ـ تاۋۇز، ئۈزۈم تۇرلىرى ۋە ئۇجمە ئۆستۈرۈلگەن.

چارۋىچىلىق بىلەن ئوۋچىلىقمۇ دېھقانچىلىقتىن قالسىلا خېلى مۇھىم ئورۇننى ئىگىلەيتتى.

---

(1) ئۇياڭ شيۇ: «بەش سۇلالە تارىخى» 74 ـ جىلد «ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە».

(2) توقتۇ: «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى» خەنزۇچە «ئىدىقۇت ھەققىدە قىسسە».

www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇر كىتاب تورى

چارۋىچىلىق ۋە ئوۋچىلىق

توقتو: «بەشبالىقتا ئات كۆپ بېقىلىدۇ. خان، خانىش، خانزادىلەرنىڭ ئۆز يىلقىلىرىنى باقىدىغان يايلاقلىرى بار. ئۇلارنىڭ يىلقىلىرى ئوت - چۆپى، سۇيى مول بولغان كەڭ يايلاقلاردا، رەڭگى بويىچە، ئۈيۈر - ئۈيۈر بولۇپ يايلايدۇ. يىلقىلار شۇنچىلىك كۆپكى، سانىنى بىلىش مۇمكىن ئەمەس، بەشبالىق تۈزلەڭلىكىنىڭ ئۇزۇنلۇقى بىرنەچچە مىڭ چاقىرىم كېلىدۇ» دەپ يازغان[1].

قەدىمكى چاغدىن تارتىپ، ئاسىيادىكى دۆلەتلەر ئىچىدە قايسى دۆلەتنىڭ قوشۇنلىرى پۈتۈنلەي ياكى ئاساسەن ئاتلىق بولغان بولسا، شۇ دۆلەتنىڭ ھەربىي كۈچى باشقىلارنىڭكىدىن ئۈستۈن بولۇپ كەلگەن.

ھونلارنىڭ ئاسىيانىڭ شەرقىدىن ياۋروپانىڭ غەربىگىچە بولغان يۈرۈشلىرىدە، ھون ئاتلىقلىرىنىڭ ھەيۋىسى، جەڭگىۋارلىقى، باتۇرلۇقى دۇنيانى ھەيرەتتە قالدۇرغان بولسا، كۆك تۈرك ئاتلىقلىرىنىڭ ھەربىي يۈرۈشىدىكى سۈرئىتىنىڭ ناھايىتى تېزلىكى (ھۇجۇم ۋە چېكىنىشتە) ئۆز دۈشمەنلىرى ئۈستىدىن غالىب كېلىشنى كاپالەتلەندۈرگەن ئامىللارنىڭ بىرى بولغان. ئۇيغۇرلار ئورخۇن دەۋرىدە ئۆز ئاتلىق قوشۇنلىرى ئارقىلىق سان جەھەتتىن ئۆزىگە نىسبەتەن بىرقانچە ھەسسە كۆپ بولغان دۈشمەن قوشۇنلىرى ئۈستىدىن كۆپ چاغلاردا غالىب كەلگەن. XIII ئەسىردە، چىڭگىزخاننىڭ ئاتلىق قوشۇنلىرى ئاسىيا ۋە ياۋروپادىكى دۆلەتلەرنىڭ ئاساسەن پىيادە قوشۇنلىرىنى تارمار قىلىپ، مىسلى كۆرۈلمىگەن ئۇلۇغ موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈشتە ھەل قىلغۇچ رول ئوينىغان.

قەدىمكى زامان ئۇرۇشلىرىدا، ئاتلىق قوشۇن ئۇرۇشنىڭ تەقدىرىنى ھەل قىلىدىغان ئاساسىي كۈچ ئىدى. ئات ئەجدادلىرىمىز ھاياتىدا يالغۇز قاتناش قورالى بولۇپلا قالماستىن، ئەڭ مۇھىمى ھەربىي جەھەتتىكى ئاساسىي قورال بولغان. ئات يەنە تاشقى سودا مۇناسىۋەتلىرىدىمۇ، چەت ئەلگە چىقىرىلىدىغان مۇھىم تاۋار ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ھونلار، كۆك تۈركلەر ۋە ئۇيغۇرلار چارۋىچىلىق ئىگىلىكىدە ئات بېقىش، ئات ئۆستۈرۈشنى ئاساسىي ئورۇنغا قويغانىدى. بىرنەچچە يۈزمىڭ جەڭ ئاتلىرىنى تەييارلاش ئۈچۈن، بىرنەچچە مىليون ئات يېتىشتۈرۈش لازىم ئىدى.

ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى چارۋىچىلىق ئىگىلىكىدە ئات ئۆستۈرۈشكە ئالاھىدە

(1) توقتو: «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى» خەنزۇچە «ئىدىقۇت ھەققىدە قىسسە».

كۆڭۈل بۆلگەندىن تاشقىرى، قوي، كالا، تۆگە قاتارلىق چارۋا ماللارنى ئۆستۈرۈشكىمۇ كۆڭۈل بۆلگەن.

ئوۋچىلىق ئۇيغۇرلار ھاياتىدا ئۇزۇق ـ تۈلۈككە بولغان بەزى جەھەتتىكى ئېھتىياجىنى قامداشنىڭ ۋاسىتىسى بولۇپلا قالماستىن، تىنىچ كۈنلەردە قوشۇنلارنى ھەربىي مەشىق قىلدۇرۇشنىڭ بىر ۋاسىتىسىمۇ بولغانىدى. ئۇيغۇرلار ئوۋغا ناھايىتى ئۇستا ئىدى. مىلادىنىڭ 981 ـ يىلى جۇڭگو (سۇڭ خانلىقى) دىن ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىغا ئەلچى بولۇپ كەلگەن ۋاڭ يەندى: «ئۇيغۇرلار ئات ئۈستىدە كېتىۋېتىپ ئوقيا ئېتىشقا ماھىر كېلىدۇ» دەپ يازغان. ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ تاغلىرى، ئورمانلىرى، يايلاق ـ دالالىرىدا، ياۋايى ھايۋانلار، ياۋايى يىرتقۇچ قۇشلار كۆپ ئىدى. ئوۋچىلىقنىڭ شەرت ـ شارائىتلىرىمۇ ئوبدان ئىدى. ئۇياڭ شيۇ مۇنداق دەپ يازىدۇ: «ئۇلارنىڭ زېمىنىدىن قاشتېشى، ياۋا قوتاز، قۇلان، بىر ئۆركەشلىك تۆگە (نار تۆگە)، ئاق سۆسەر، بۆكەن مۈڭگۈزى... ئالماس، قىزىل تۇز، كىگىز، ئات كۆنى چىقىدۇ.»[1]

ئۇيغۇرلار ئات ئۈستىدە تۇرۇپ ئوقيا بىلەن ئوۋ قىلغاندىن تاشقىرى، قولغا ئۆگىتىلگەن يىرتقۇچ قۇشلار ئارقىلىقمۇ ئوۋ قىلاتتى. «ئۇيغۇرلارنىڭ زېمىنىدىن شۇڭقار، بۈركۈت، لاچىن، قارچىغا چىقىدۇ.»[2]

قول ھۈنەرۋەنچىلىك ۋە سودا

ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى قوشنا دۆلەتلەر بىلەن تىنىچ، ئىناق ئۆتۈشتەك ئوبدان قوشنىدارچىلىق يولىنى تۇتقانىدى. لېكىن قاراخانى ئۇيغۇرلىرى بىلەن ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىنىڭ دىنى ئېتىقادلىرى ئوخشاش بولمىغانلىقتىن (قاراخانى ئۇيغۇرلىرى ئىسلام دىنىغا، ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلاتتى) ئىككى قېرىنداش دۆلەت ئارىسىدا بىرنەچچە قېتىم ئۇرۇش بولغان بولسىمۇ، ئىدىقۇت خانلىقى موڭغۇل ھۆكۈمرانلىرىدىن قوبلايخان بىلەن قايدۇخان ئارىسىدا 40 يىل داۋام قىلغان (1260 ـ يىلىدىن 1300 ـ يىللىرىغىچە) ئىچكى ئۇرۇش دەۋرىگىچە (850 ـ 1260) ئاساسەن تىنىچ دەۋردە ياشىغانىدى. مانا شۇنداق ئەھۋال دۆلەت ئىقتىسادىنىڭ ناھايىتى ئۇچقۇشلۇق تەرەققىي قىلىشىغا ئىمكانىيەت يارىتىپ بەرگەن.

(1) ئۇياڭ شيۇ: «يېڭى بەش سۇلالە تارىخى» جەنزۇچە «ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە».
(2) ئوقتۇ: «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى» جەنزۇچە «ئىدىقۇت ھەققىدە قىسسە». 232 ـ بەت.

www.uyghurkitap.com

يىپەك ئېگىرىش، چارۋىچىلىقنىڭ تەرەققىي قىلىشى، قول ھۈنەرۋەنچىلىكنىڭ يۈكسەك دەرىجىدە تەرەققىي قىلىشىنى ئالغا سۈردى. پاختا توقۇمىچىلىقى، يىپەك توقۇمىچىلىقى، زەرگەرلىك (ئالتۇن، كۈمۈشتىن زىبۇ زىنەت بۇيۇملىرى ياساش) مېتالچىلىق، (مىس، تۆمۈردىن ئۆرۈش قوراللىرى ۋە ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرى ياساش)، كانچىلىق، دورىگەرلىك، سەرراشلىق (ئېگەر، يۈگەن، نوختا ياساش)، مەيچىلىك (ئۈزۈم شارابلىرى) قاتارلىق قول ھۈنەرۋەنچىلىكنىڭ خىلمۇ خىل تۈرلىرى بەكمۇ تەرەققىي قىلغان.

توقتۇ مۇنداق دەپ يازغانىدى: «ئۇيغۇرلار ئەقىللىق، ساغلام بولۇپ، ھۈنەرۋەن كېلىدۇ. ئۇلار، ئالتۇن ـ كۈمۈش، مىس ـ تۆمۈرلەرنى ئېرىتىپ سايمان ياساشقا ۋە قاشتېشى ھۈنىرىگە ئۇستا كېلىدۇ.»[1]

XIII ئەسىردە ياشىغان جۇڭگو تارىخچىسى خۇڭ خاۋ مۇنداق دەپ يازغانىدى: «ئۇيغۇرلارنىڭ ئاياللىرى باشلىرىغا جىرىڭلاپ، تىترەپ تۇرىدىغان، چاچنى قارماپ، بىر ـ ئىككى ئىلىك ساڭگىلاپ تۇرىدىغان ئالتۇن تۇرگۈچ تاقايدۇ. ئۇيغۇرلار زەرگەرلىك ھۈنىرىگە ئۇستا بولۇپ، تىترەپ تۇرىدىغان ئالتۇن ـ زىرە ۋە ئالتۇن ھالقىلارنى ياسايدۇ. يىپەك تارتىپ يىپەك بېسىپ چىقىرىپ، كىمخاپ، شايى، يىپەك تورلارنى توقۇشقا ئۇستا. يەنە بەش خىل رەڭلىك يىپتىن توقۇلما تون توقۇيدۇ. بۇنداق تونلار كىس دەپ ئاتىلىدۇ، بەكمۇ چىرايلىق بولىدۇ. بۇنىدىن باشقا يەنە كالاۋۇتۇن (ئالتۇن يىپ) ئىشلەشكە ئۇستا. مانا شۇ كالاۋۇتۇنىدىن چاپانلارنىڭ دۈمبىسىگە گۈل ۋە دەرەخلەرنى كەشتىلەپ قويىدۇ.»[2]

قول ھۈنەرۋەنچىلىك ئىچكى بازار بىلەن تاشقى سودا ئالاقىلىرىنىڭ ئېھتىياجىنى قامداش ئۆچۈنمۇ كەڭ مىقياستا تەرەققىي قىلدۇرۇلغان.

ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ تېررىتورىيىسى شەرق بىلەن غەرب ئارىسىدىكى خەلقئارا قۇرۇقلۇق سودا يولىنىڭ مۇھىم تۈگۈنلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. مانا شۇنداق شارائىت، ئۇيغۇرلارنىڭ جۇڭگو ۋە غەربتىكى دۆلەتلەر بىلەن ئىقتىسادىي ئالاقە قىلىشىغا ۋە مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشىغا پايدىلىق ئىدى.

قەدىمكى چاغلاردىن تارتىپ ئۇيغۇرلارنىڭ تاغلىق قېرىنداشلىرى تەرىپىدىن «سارت» دېگەن نامغا ئىگە بولۇشى ئۇلارنىڭ سودا ئىشلىرىغا ئۇستا ئىكەنلىكى،

(1) توقتۇ: «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى» خەنزۇچە «ئىدىقۇت ھەققىدە قىسسە».
(2) «غەربىي دىيار ھەققىدە ئومۇمىي بايان» خەنزۇچە 1 ـ جىلد 9 ـ بەت.

سودا ئالاقىلىرىدا ساختىپەزلىك قىلمايدىغان ئاق كۆڭۈللۈكى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىدى. «سارت» سۆزىنىڭ مەنىسى «كارۋان بېشى» دېگەن بولىدۇ.

ئۇيغۇر سودىگەرلىرى شەرقتە شىمالىي سۇڭ خانلىقى، شەرقىي قىتان خانلىقى، تاڭغۇت خانلىقى قاتارلىق دۆلەتلەرگە بېرىپ سودا ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانغان بولسا، غەربتە قاراخانىيلار ئارقىلىق شەرقىي روما، ئىران، ئەرەب ھىندىستانغىچە بېرىپ سودا قىلغان.

ئۇيغۇرلار چەت دۆلەتلەرگە ئات، تۆگە، ئات جابدۇقلىرى (ئاساسەن شىمالىي سۇڭ سۇلالىسىگە) گۈللۈك يىپ رەختلەر، يىپەكماللار، ئالتۇندىن ياسالغان زىبۇ زىننەت بۇيۇملىرى، دورا ـ دەرمانلار، نۆشۈدۈر، مەستىكى رۇمى، ئاق سۆسەر، بۆكەن مۈڭگۈزى، ئالماس، كىگىز، كۆن قاتارلىق تاۋارلارنى چىقىراتتى. بولۇپمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ئالتۇن ـ كۈمۈش، مىس، تۆمۈر، قاشتېشىدىن ياسالغان زىبۇ زىننەت بۇيۇملىرى ۋە ئەسۋاب ـ جابدۇقلىرىنىڭ شەكىل جەھەتتىن چىرايلىق، سۈپەت جەھەتتىن نەپىسلىكى دۇنيا بازىرىدىكى خېرىدارلارنى ھەيران قالدۇرغانىدى.

ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ شىمالىي سۇڭ سۇلالىسى، شەرقىي قىتان خانلىقى، جۇرجىت خانلىقى بىلەن بولغان سودا ئالاقىسىدە ئۇيغۇرلارنىڭ ئات، دورا ـ دەرمان، رەخت (پاختا يىپتىن توقۇلغان) قاتارلىق ماللىرى، جۇڭگونىڭ يىپەك ماللىرى ۋە مىس پۇللىرىغا ئالماشتۇرۇلاتتى. شىمالىي سۇڭ سۇلالىسى شەرقىي قىتانلار بىلەن بولغان ئۇرۇشتا كۆپرەك جەڭ ئاتلىرىغا ئېھتىياجلىق ئىدى. سۇڭ سۇلالىسى جەڭ ئاتلىرىنى ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىدىن سېتىۋالغاندىن تاشقىرى، قاراخانىيلاردىن (خوتەن ئارقىلىقمۇ) سېتىۋالاتتى. شىمالىي سۇڭ سۇلالىسى مىلادىنىڭ 1085 ـ يىلى شەرقىي قاراخانىيلاردىن 1 مىليون 200 مىڭ سەر كۈمۈش قىممىتىگە باراۋەر كېلىدىغان پۇلغا ئات سېتىۋالغانىدى.

تۇرمۇش باياشاتلىقى

ئىقتىسادنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىنىڭ تۇرمۇشى ناھايىتى باياشات ئۆتكەن. ئۇزۇقلىنىشتا خىلمۇ خىل ئاشلىق، گۆش، مېۋە ـ چېۋە، كۆكتات، ئۈزۈم شارابلىرى مول بولغان. باشتا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، مەملىكەت ئىچىدە كەمبەغەللەر يوق دېگۈدەك ئىدى. ياش تۇرۇپ ئۆلۈپ كېتىدىغان ئەھۋاللار ئاز ئۇچرايتتى. تۇرمۇشنىڭ باياشاتلىقى، داۋالاش ئىشلىرىنىڭ ياخشى يولغا قويۇلغانلىقتىن كىشىلەر ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرگەن.

www.uyghurkitap.com

كىشىلەر يىمەك - ئىچمەكتە باياشات، غەمسىز ياشىغاندىن تاشقىرى، ناھايىتى ئېسىل كىيىم - كېچەكلەرنى كىيەتتى.

«غەربىي يۇرت توغرىسىدا ئومۇمىي بايان» ناملىق ئەسەرنىڭ 1 - جىلدىدا مۇنداق يېزىلغان: «كىيىم - كېچەكلەرنىڭ ھەممىسى يۇمىلاق ياقىلىق، تار يەڭلىك بولۇپ، ئەرلەرنىڭ ئېتىكى سولغا، ئاياللارنىڭ ئېتىكى ئالدىغا ئېچىلىدۇ. ئىچ كۆڭلەك ۋە تىزنىنى يېپىپ تۇرىدىغان كەمزۇل كىيىشىدۇ. ئاياللار بېشىغا قىش - يازدا دېگۈدەك ئالدىغا ئۆكە قادالغان، بېزەلگەن تۇماق كىيىدۇ. ئەرلەر بولسا قىشتا تۇماق، يازدا كىمخاپ دوپپا ياكى كىگىز قالپاق كىيىدۇ. قالپاقلارنىڭ ئۈستى يېشىل تاۋار تاشلىق بولىدۇ. بۇنداق قالپاقلارنىڭ ئېگىزلىكى بەش - ئالتە سۇڭ بولۇپ، قالپاقلارنىڭ چېكىلىكىگە قادالغان ئۆكە (يىرتقۇچ قۇشلارنىڭ پەيلىرى) لەرنىڭ ئۇزۇنلۇقىمۇ بەش - ئالتە سۇڭ كېلىدۇ. ئەرلەر قالپىقىنىڭ ئۆكەسى تىك - تۈز بولۇپ، ئاياللارنىڭ تۇمىقىغا قادالغان ئۆكە ئارقىغا ئېگىلىپ تۇرىدۇ. ئاياللارنىڭ تۇماقلىرى ئالتۇن - كۈمۈشتىن ياسالغان چېكە گۈللەر بىلەن بېزەلگەن بولۇپ، ئاجايىپ چىرايلىق كېلىدۇ. روھانىيلارنىڭ دوپپىسى يۇمىلاق جىيەكلىك بولۇپ، ئاق رەختتىن تىكىلىدۇ... پۇتىغا كالا، قوي تېرىسىدىن ئىشلەنگەن كۆن ئۆتۈك كىيىشىدۇ.»

ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ خانلىرى، بەگلىرى كىمخاپ، تەتىللا، دۇخاۋا، رەڭگى كۆك، قىزىل يىپەك تاۋارلاردىن كۆزنى قاماشتۇرىدىغان كىيىم - كېچەكلەرنى كىيىپ، ئالتۇن تاج تاقايتتى.

يىگىرمە بەشىنچى باب: ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى دەۋرىدىكى مەدەنىيەت

بىناكارلىق

ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى تېررىتورىيىسىدە ئاۋات، ئاجايىپ چىرايلىق شەھەرلەر، ئوردىلار، قورغانلار، ئىبادەتخانىلار، ئىككى قەۋەتلىك ئۆيلەر قەد كۆتۈرۈپ تۇراتتى.

مىلادىنىڭ 981 - يىلى شىمالى سۇڭ سۇلالىسىدىن ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىغا ئەلچى بولۇپ كەلگەن ۋاڭ يەندى: «شەھەرلىرىدە باغچىلار، ئېگىز چوڭ مۇنارلار، ئارامگاھلار كۆپ» دەپ يازغان بولسا، مەھمۇد كاشغەرى مۇنداق دەپ يازىدۇ: «بۇ ئەلدە بەش شەھەر بار. ئۇ شەھەرلەرنىڭ خەلقى ئەڭ ئەشەددىي كاپىرلار، ئەڭ

ئۇستا مەرگەنلەردۇر. بۇ شەھەرلەر: سولمى، بۇنى زۇلقەرنەيىن سالدۇرغان، قوچۇ، جانبالىق، بەشبالىق، يېڭىبالىق.»[1]

مەھمۇد كاشغەرى XI ئەسىردە بەرگەن مەلۇماتىدا، ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىنىڭ بۇددا دىنىدا ئىكەنلىكىنى نەزەردە تۇتۇپ، «ئۇنىڭ خەلقى ئەڭ ئەشەددىي كاپىرلار» دېگەن. مەھمۇد كاشغەرى «سولمى» شەھرىنى زۇلقەرنەيىنىڭ سالدۇرغانلىقىنى ئېيتىدۇ. بۇ رىۋايەت بولسا كېرەك. چۈنكى ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىن مىلادىيىدىن 330 يىل بۇرۇن ئوتتۇرا ئاسىياغا قىلغان يۈرۈشلىرىدە تۇرپان ۋە ئۇنىڭ ئەتراپلىرىغا كەلگەن ئەمەس. لېكىن شۇنداق بولسىمۇ، سولمى شەھرىنىڭ ناھايىتى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە ئىكەنلىكى مەلۇم.

ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ پايتەختى بەشبالىق شەھرىنىڭ قاچان بىنا بولغانلىقى، قاچاندىن تارتىپ «بەشبالىق» دەپ ئاتالغانلىقى، شەھەر قورۇلۇشى ۋە ئۇنى كۆلىمىنىڭ قانچىلىك ئىكەنلىكى توغرىسىدا ئېنىق بىرنەرسە دېيىش قىيىن، لېكىن يازما تارىخىي مەلۇماتلار ۋە ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەر ئارقىلىق قولغا كەلتۈرۈلگەن پاكىتلار بويىچە ھۆكۈم قىلغاندا، بەشبالىقنىڭ دەسلەپكى قۇرۇلۇشىنىڭ مىلادىيىدىن بۇرۇنلا باشلانغانلىقى (ھون دەۋرىدە)، بولۇپمۇ بەشبالىقنىڭ كۆك تۈركلەر قاغانلىقى ۋە ئۇيغۇر ـ ئورخۇن قاغانلىقى دەۋرىدە خېلى چوڭ كۆلەمدە ئىكەنلىكى مەلۇم. بەشبالىق ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىغا پايتەخت بولغاندا، شەھەر تاشقىرقى ۋە ئىچكىرىكى شەھەردىن ئىبارەت ئىكەنلىكى، شەھەر سېپىلىنىڭ ھازىرقى خارابىسىگە قاراپ ھۆكۈم قىلغاندا، شەھەر سېپىلى ئۇلىنىڭ توغرىسى سەككىز مېتىر، ئېگىزلىكى ئون مېتىر ئىكەنلىكى بىلىنىدۇ. مىلادىنىڭ 732 ـ يىلى كۆل تېكىن خاتىرىسىگە قويۇلغان مەڭگۈ تاشتا بەشبالىق تىلغا ئېلىنغان. شۇ پاكىتقا قارىغاندا، بەشبالىقنىڭ بەش شەھەردىن تەركىب تاپقانلىقى ئېنىق. بەشبالىقنىڭ ئىچكىرىكى شەھىرى خانلار، بەگلەر تۇرىدىغان بىنالارنى ئاساس قىلغان خان شەھىرى ئىدى. مانا شۇ خان شەھىرىدە ئىدىقۇتلار تۇرىدىغان خان ئوردىسى بار ئىدى. شەھەرنىڭ ھازىرغىچە ساقلىنىپ قالغان خارابىسىگە قاراپ ھۆكۈم قىلغاندا، خان شەھىرى سېپىلىنىڭ ئەتراپىدا كىچىك كۆلگە ئوخشىشىدىغان، توغرىسى 18 مېتىر، چوڭقۇرلۇقى ئۈچ مېتىر كېلىدىغان خەندەك بولغان.

(1) مەھمۇد كاشغەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى» I توم 152 ـ بەت.

ئۇرنى ھازىرقى جىمسار ئەتراپىغا توغرا كېلىدىغان بەشبالىق شەھىرى مىلادىدىن بىرنەچچە ئەسىر بۇرۇنلا تارىخىي يىلنامىلەردە تىلغا ئېلىنغان بولۇپ (ئۇ چاغلاردا باشقا نام بىلەن ئاتالغان) شەھەر قۇرۇلۇشىدا، پىششىق خىش، گۈللۈك خىشلار ئىشلىتىلگەن، شەھەر سېپىلى قاڭدىلىپ، توپا بىلەن قوپۇرۇلغان.

بەشبالىقنىڭ جايلاشقان ئورنى يېقىندىن قەدىمكى چاغدا، خەلقئارا قاتناش ۋە ھەربىي ئىستراتېگىيە جەھەتتە ناھايىتى مۇھىم ئورۇندا تۇرغان. بەشبالىق قەدىمكى چاغدا غەربتىن شەرققە، شەرقتىن غەربكە، شىمالدىن جەنۇبقا، جەنۇبتىن شىمالغا ئۆتىدىغان ئۈمۈچۈكنىڭ تورىدەك بىر ـ بىرىگە تۇتىشىپ كەتكەن يوللارنىڭ ئەڭ مۇھىم تۈگۈنى ئىدى. شۇنىڭدەك، شەرقىي ئاسىيادىكى كۈچلۈك دۆلەتلەر بىر ـ بىرىگە قارشى ئۇرۇش ھەرىكەتلىرىنى يۈرگۈزۈشتە چوقۇم تالىشىدىغان ئىستراتېگىيىلىك جاي ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن قەدىمكى چاغدا، ھونلار بىلەن خەن سۇلالىسى، تۈركلەر بىلەن تاڭ سۇلالىسى، ئۇيغۇرلار بىلەن تىبەتلىكلەر بەشبالىق ئۈچۈن ناھايىتى ئۇزۇنغا سوزۇلغان سان ـ ساناقسىز، قانلىق ئۇرۇشلارنى ئېلىپ بارغان.

جۇڭگو مىلادىنىڭ 751 ـ يىلى ھازىرقى قىرغىزىستاندىكى تالاس دەرياسى بويىدا، ئەرەبلەر بىلەن بولغان ئۇرۇشتا ئېغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، مىلادىنىڭ 758 ـ يىللىرى جۇڭگونىڭ ئىچكى قىسمىدا يۈز بەرگەن توپىلاڭلار (ئەنلۇك ـ سۈگۇم توپىلىڭى) جۇڭگودىكى تاڭ سۇلالىسىنى ھالسىرىتىپ قويىدى. شۇ سەۋەبكە كۆرە، جۇڭگونىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سىياسىي تەسىرى ئاياغلىشىپ، ئۇيغۇر ـ ئورخۇن قاغانلىقىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تەسىرى كۈچەيدى. تىبەت خانلىقى تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئاجىزلاپ قالغانلىقىدىن پايدىلىنىپ، مىلادىنىڭ 760 ـ يىللىرى گەنسۇنى بېسىۋالدى. گەنسۇنىڭ قولدىن كېتىشى جۇڭگونىڭ غەرب ئەللىرى بىلەن ئالاقىلىشىدىغان يولىنى ئۈزۈپ تاشلىدى. شۇ سەۋەبكە كۆرە، جۇڭگو «ئۇيغۇرلار يولى» دەپ ئاتىلىدىغان يول ئارقىلىقلا، غەرب ئەللىرى بىلەن ئالاقە قىلىدىغان بولدى. شۇ چاغدا تاڭ سۇلالىسى بىلەن ئۇيغۇر ـ ئورخۇن قاغانلىقى تىبەت خانلىقىغا قارشى ئىتتىپاقداش ئىدى. جۇڭگونىڭ ئەلچىلىرى، سودىگەرلىرى چاڭئەندىن شىمالغا قاراپ يولغا چىقىپ، سەددىچىن سېپىلىدىن ئۆتۈپ ئۇيغۇر ـ ئورخۇن قاغانلىقىنىڭ پايتەختى قارابالغاسۇنغا باراتتى، ئاندىن كېيىن غەربكە بۇرۇلۇپ ئالتاي تاغلىرىدىن ھالقىپ بەشبالىققا كېلەتتى. بەشبالىقتىن غەربكە ياكى جەنۇبقا بۇرۇلۇپ، تەڭرىتاغدىن ھالقىپ ئۆتۈپ، تارىم

ۋادىسى ئارقىلىق غەرب ئەللىرىگە باراتتى. مانا شۇ خەلقئارا يول شۇ چاغدا «ئۇيغۇرلار يولى» دەپ ئاتالغانىدى. «ئۇيغۇرلار يولى» ئۆتىدىغان ئاساسىي رايونلار (موڭغۇلىيە، جۇڭغارىيە ئويمانلىقى، تارىم ۋادىسى، پەرغانە) ئۇيغۇر - ئورخۇن قاغانلىقىنىڭ تېررىتورىيىسى ئىچىدە ئىدى.

ئۇيغۇرلار شەرقتىن غەربكە بارىدىغان خەلقئارا سودا يوللىرىنىڭ ئىگىدارچىلىق هوقۇقىنى قولغا كەلتۈرۈۋالغاندىن كېيىن، شەرقىي ئاسىيادىكى دۆلەتلەر بىلەن (ئاساسەن جۇڭگو بىلەن) غەرب ئەللىرى ئارىسىدىكى سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت ئالاقىلىرىنىڭ ئۈزۈلۈشسىز ھالدا داۋام قىلىشىغا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن ھېسابسىز قان تۆكتى.

ئۇيغۇر - ئورخۇن قاغانلىقى دەۋرىدە ئۇيغۇرلار خەلقئارا قاتناش يولىدا ئىنتايىن مۇھىم ئورۇندا تۇرىدىغان بەشبالىق ئۈچۈن، تىبەت خانلىقى بىلەن بىرنەچچە قېتىم قانلىق ئۇرۇش قىلدى. بۇنداق ئۇرۇشلار ئاخىرقى ھېسابتا ئۇيغۇرلارنىڭ غەلىبىسى بىلەن ئاياغلىشىپ، تىبەت خانلىقىنىڭ بەشبالىقنى تارتىۋېلىش مەقسىتى ئەمەلگە ئاشمىدى.

ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى بەشبالىقنى پايتەخت قىلغانىدى. ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى دەۋرىدە بەشبالىق كېڭەيتىلىپ، تېخىمۇ چوڭ شەھەرگە ئايلاندى. شۇ دەۋردە، بەشبالىق سىياسىي، ھەربىي، ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەتنىڭ مەركىزىگە ئايلانغانىدى. «ئۇيغۇرلارنىڭ موڭغۇل ئىمپېرىيىسىدە ئوينىغان رولى» توغرىسىدىكى بابتا: XIII ئەسىردە چىڭگىزخان ۋە ئۇنىڭ ۋارىسلىرىنىڭ دۆلەتنى باشقۇرۇشىدا، ناھايىتى مۇھىم (سىياسىي، ھەربىي) ۋەزىپىلەرنى ئۆتىگەن ئۇيغۇرلارنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكىنىڭ بەشبالىقلىق ئىكەنلىكىنى ئېيتىپ ئۆتكەنىدۇق. مانا شۇ پاكىتنىڭ ئۆزىلا بەشبالىقنىڭ ئۇيغۇر ئىدىقۇت مەدەنىيىتىنىڭ ئالتۇن بۆشۈكى ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. XIV - XIII ئەسىرلەردە بەشبالىقتا يېتىشكەن سىياسەتچىلەر، ھەربىي ئالىملارنىڭ كۆپچىلىكى شۇ شەھەردە ناھايىتى بىلىملىك ئالىملارنىڭ قولىدا تەربىيىلەنگەن.

ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى دەۋرىدە، خەلقنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى ئولتۇراق ھايات كەچۈرگەن. ئىقتىساد گۈللەپ ياشنىغان. شۇڭلاشقا، بىناكارلىق ئالاھىدە تەرەققىي قىلغان. خانلار، بەگلەر، ناھايىتى ئازادە، ھەشەمەتلىك ئوردا - سارايلاردا ياشىغان بولسا، خەلقلەر ئىچىدىكى ھاللىقلارمۇ ئىككى قەۋەتلىك، ئاستى گۈللۈك، تاختايلىق، روجەكلىك، ھويلىلىرى گۈل ۋە دەرەخلەر بىلەن قاپلانغان

www.uyghurkitap.com

ئۆيلەردە ياشىغان.

ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ قىشلىق پايتەختى ھېسابلانغان قارا قوچۇ شەھىرىنىڭ قىش پەسلىدىكى ھاۋاسىنىڭ ئۆنچىۋالا سوغۇق بولماسلىقى ئۇنىڭ خانلارنىڭ قىشلايدىغان شەھىرى بولۇشىغا سەۋەب بولغان. قارا قوچۇ شەھىرى ئىقتىساد ۋە دىنىي مەركەز ئىدى.

ئەدەبىيات

ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى دەۋرىدە تۇرپان ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مەشھۇر مەدەنىيەت مەركەزلىرىدىن بىرىگە ئايلانغان. خانلىق تېررىتورىيىسى غەرب بىلەن شەرق ئارىسىدىكى خەلقئارا قاتناشنىڭ مۇھىم تۈگۈنلىرى ئۆتىدىغان رايون بولغانلىقى ئۈچۈن، تۇرپان ۋە باشقا شەھەرلەر يۇنان، پارس، ھىندى، خەنزۇ، تىبەت مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان. شۇ سەۋەبتىن، مەزمۇنى مول، شەكلى بەكمۇ گۈزەل، ئۆزگىچە بولغان يۈكسەك ئۇيغۇر مەدەنىيىتى بارلىققا كەلگەن. ئۇيغۇر ئىدىقۇت مەدەنىيىتى قەدىمكى شامان، بۇددا، مانىي، قىسمەن خرىستىئان دىنىنىڭ تەسىرىنى قوبۇل قىلغان دۇنياۋى مەدەنىيەت ئىدى. بولۇپمۇ بۇددا دىنىنىڭ تەسىرى ناھايىتى كۈچلۈك ئىدى.

ئۇيغۇرلارنىڭ يازما ئەدەبىياتىنى ئۇيغۇرلارنىڭ يېزىق قوللانغان دەۋرىدىن ھېسابلاشقا توغرا كەلسە، بۇ دەۋر مىلادىدىن بىرنەچچە ئەسىر بۇرۇنقى ۋاقىتقا توغرا كېلىدۇ، دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ. چۈنكى ئۇيغۇرلار مىلادىدىن بىرنەچچە ئەسىر بۇرۇن يېزىق قوللانغانىدى. ئەپسۇسكى ھېلىغىچە تېپىلغان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ يازما يادىكارلىقلىرى V ئەسىرگە تەئەللۇق بولۇپ، بۇنىڭدىن بۇرۇن قەلەمگە ئېلىنغانلىرىدىن دېرەك بولمايۋاتىدۇ.

ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى دەۋرىدىكى ئەدەبىيات توغرىسىدا گەپ ئاچقاندا، كۆز ئالدىمىزغا «مۇقەددەس قەبرە» (مانىي دۇئاسى)، «چىستانى ئىلىك بەگ»، «ئىرق پۈتۈك» (پالنامە)، «مانىي شېئىرلىرى»، «ئوغۇزنامە»، «ئالتۇن يارۇغ»، «ئىككى تېكىن ھېكايىسى» قاتارلىق ئىجادىي ۋە تەرجىمە ئەسەرلەر كېلىدۇ.

غەربىي ئۇيغۇرلار مىلادىدىن بۇرۇنلا بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىشقا باشلىغان بولسىمۇ، IV ياكى V ئەسىردە قىسمەن ھالدا مانىي دىنىغىمۇ ئېتىقاد قىلغانىدى. 180 قۇرلۇق «مۇقەددەس قەبرە» ناملىق مانىي دۇئاسىنىڭ V ئەسىردە بوتورمىش تارقان تەرىپىدىن قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغانلىقى تاسادىپى ئەمەس

ئىدى. بۇددا دىنى مىلادىنىڭ IV ئەسىردە غەربىي ئۇيغۇرلار ئارىسىدا چوڭقۇر يىلتىز تارتىپ، ئاساسىي دىنغا ئايلانغان. شۇ چاغدا، بۇددا دىنى، خوتەن، قەشقەر، كۇچا خانلىقلىرىدا دۆلەت دىنى بولغان بولسا، V ئەسىرگە كەلگەندە تۇرپان رايونىدىمۇ ئاساسىي دىن بولۇپ قالغانىدى. ئەينى ۋاقىتتا قەشقەر، كۇچا، تۇرپان رايونلىرىدىمۇ مانىي دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغانلار بار ئىدى. دەل شۇ چاغدا، شەرقىي ئۇيغۇرلار شامان دىنىدا ئىدى. شەرقىي ئۇيغۇرلار ئۇيغۇر - ئورخۇن قاغانلىقىنىڭ قاغانى بوگوخاننىڭ ۋاقتىدا مىلادىنىڭ 762 - يىلى شامان دىنىنى تەرك ئېتىپ، مانىي دىنىغا ئېتىقاد قىلىشقا باشلىغان.

تۇرپاندىن تېپىلغان «چىستانى ئىلىك بەگ» قىسسىسى مىلادىنىڭ V ئەسىردە ئۇيغۇر يېزىقى ۋە ئۇيغۇر تىلى بىلەن يېزىلغان. بۇ قىسسە ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ نەمۇنىسى بولۇپ، V ئەسىردىلا قەلەمگە ئېلىنغان. «چىستانى ئىلىك بەگ» قىسسىسىدىكى قەھرىمان چىستانى ئىلىك بەگ، ئۆز خەلقىنى بالايىئاپەتتىن قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن، خەلق ئارىسىغا قورقۇنچلۇق ۋابا كېسىلىنى تارقىتىۋاتقان بەكمۇ ياۋۇز جىنلارغا قارشى جەڭ قىلىپ، ئۇلار ئۈستىدىن غەلىبە قىلىدۇ. بۇ قىسسە ئۇيغۇر ئەپسانىسىنىڭ ئۈلگىسى بولۇپ، ئوخشىتىش، سۈپەتلەش، كۆپتۈرۈش قاتارلىق بەدىئىي ئىپادىلەش ۋاسىتىلىرى قوللىنىلغان.

VIII ئەسىردە، ئۇيغۇر - ئورخۇن يېزىقىدا يېزىلغان «ئىرق پۈتۈك»نى ئاۋرېل ستەين داشاتادىكى بۇددا مىڭ ئۆيلىرىنىڭ بىرىدىن تاپقان. «ئىرق پۈتۈك» 104 بەتلىك بولۇپ، يۈزدىن ئارتۇق چۈش ۋە تەبىرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. «ئىرق پۈتۈك» نىڭ لىكوك تەرىپىدىن تۇرپان تۇيۇقتىن تېپىلغان باشقا بىر نۇسخىسىمۇ بار.

«ئىرق پۈتۈك» ئۇيغۇرلارنىڭ روھىي ھالەتلىرىدىن بىرى بولغان چۈشكە ئىشىنىش، چۈشكە تەبىر بېرىش قاتارلىق مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. «ئىرق پۈتۈك» دە بەزى چۈشلەر ياخشىلىقنىڭ ئالامىتى دەپ قارالسا، بەزى چۈشلەر يامانلىقنىڭ ئالامىتى دەپ قارىلىدۇ. مەسىلەن: كىشىلەر چۈشىدە قۇش بولۇپ ئۇچسا، ئوقيا ئاتسا، تاڭ ئاتقانلىقىنى كۆرسە، بۇ ياخشىلىقنىڭ بەلگىسى ھېسابلىنىدۇ. ئەگەر كىشىلەر چۈشىدە: بىرەر جايغا ئوت كەتكەنلىكىنى، قۇشلارنىڭ تۇزاققا چۈشكەنلىكىنى كۆرسە، بۇ چوقۇم يامانلىقنىڭ ئالامىتى دەپ قارىلىدۇ.

«ئىرق پۈتۈك» دە بايان قىلىنغان چۈشلەردىكى ياخشىلىق ۋە يامانلىق

ئالامەتلىرىنىڭ خېلى كۆپى بۈگۈنكى كۈندىمۇ ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئۆز تەسىرىنى يوقاتقان ئەمەس.

مىلادىنىڭ VIII ئەسىردە قەدىمكى ئۇيغۇر - ئورخۇن يېزىقىدا يېزىلغان «ئىرق پۈتۈك» نى ئى. ۋ. ستېبلوۋا ئەدەبىي ئەسەر سۈپىتىدە قاراپ، ئۇنىڭ مەزمۇنىنى ئادەم ۋە ھايۋانلار تۇرمۇشى، ئەپسانە ۋە چۆچەك ۋەقەلىرى، تەبىئەت تەسۋىرى، ماقال - تەمسىللەردىن ئىبارەت تۆت بۆلەككە ئايرىغان.»[1]

ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى دەۋرىدە، خېلى كۆپ شائىرلار، ئەدەبىي تەرجىمانلار مەيدانغا كەلگەن. شۇ دەۋردە ئۆتكەن شائىر ۋە تەرجىمانلاردىن ئىسمى ۋە ئەسەرلىرى بىزگە مەلۇم بولغانلاردىن بىرنەچچىسىنى كۆرسىتىپ ئۆتىمىز:

«ئۇلاردىن ئاپرىنچۇر تېكىن (IX ئەسىردە ياشىغان)، كۆل تارقان، سىنقۇ سەلەى تۇتۇڭ، كەلمە كەيشى، پىراتياشرى، كى - كى، ئاسىخ تۇتۇڭ، چىسۇيا تۇتۇڭغا ئوخشاش ئەدىبلەر ئۇيغۇر يازما ئەدەبىياتىنىڭ مەيدانىدا ئىجادىي ئىش بىلەن شۇغۇللانغان.»[2]

ئۇلار ئىچىدىن IX ئەسىردە ئۆتكەن مانىخېست شائىر ئاپرىنچۇر تېكىننىڭ تۇرپاندىن ئىككى پارچە شېئىرى تېپىلغان. شېئىرنىڭ بىرى مانىي تەڭرىسىگە بېغىشلانغان «مەدھىيە» بولۇپ، تۆتلۈك بىلەن يېزىلغان ئۈچ تاقماقتىن ئىبارەت. «مەدھىيە» نىڭ ئۈچىنچى تاقماقنىڭ ئەسلى نۇسخىسى بىلەن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا قىلىنغان يەشمىسىنى كۆردىن كەچۈرەيلى:

ئەسلى نۇسخىسى:

كۈن تەڭرى يارۇقىن تەگ كۆكۈزلۈگۈم بىلگەم،
كۈن تەڭرى يارۇقىن تەگ كۆكۈزلۈگۈم بىلگەم.
كورتلە تۇزۇن تەڭرىم كۈلۈگۈم كۈزۈنچۈم،
كورتلە تۇزۇن تەڭرىم، بورقانىم بولۇنچسۇزۇم.

يەشمىسى:

(1) «ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ قىسقىچە تارىخى» ئۇيغۇرچە. قازاقىستان س س س ر «نائۇكا» نەشرىياتى 1983 - يىل نەشرى 11 - بەت.

(2) «ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ قىسقىچە تارىخى» 9 - بەت.

كۆڭلى كۈن تەڭرىسىنىڭ نۇرىدەك دانىشمىنىم،
كۆڭلى كۈن تەڭرىسىنىڭ نۇرىدەك دانىشمىنىم،
گۈزەل پەزىلەتلىك، شۆھرەتلىك، قوغدىغۇچى تەڭرىم.
گۈزەل پەزىلەتلىك، تەڭداشسىز بۇرھانىم تەڭرىم.

شېئىرنىڭ يەنە بىرى، ئىشقى مۇھەببەت تېمىسىغا بېغىشلانغان لىرىك ھېسسىياتقا تولغان ئالتىلىك شەكىلدىكى بىر تاقماقتىن ئىبارەت.

ئەسلى نۇسخىسى:

يارۇق تەڭرىلەر يارلىقازۇن،
ياۋاشىم بىرلە.
يافشيان ئادرىل مالىم،
كۈچلۈك پەرىشتىلەر كۈچ بىرزۈن.
كۆزى قارام بىرلە
كۈلۈشۈگىن ئولۇرالىم.

يەشمىسى:

يورۇق تەڭرىلەر يار بولغاي،
يوگەچىم بىلەن
يېپىشقانچە ئايرىلمايلى،
كۈچلۈك پەرىشتىلەر كۈچ بەرسۇن،
قارا كۆزلۈكۈم بىلەن
كۈلۈشۈپ ئولتۇرايلى.

يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان شائىرلاردىن ئاپرىنچور تېكىندىن باشقىسى دىگۈدەك بۇددىست شائىرلار ئىدى. چىسۇيا تۇتۇڭ، پراتياشىلىرى، كى - كى، ئاسىغ تۇتۇڭلار بۇددىست شائىرلار ئىدى. پراتياشىرىنىڭ «ھېكمەت پەزىلىتى» ناملىق 293 قۇردىن ئىبارەت شېئىرى ئەسىرى بار. شائىر كى - كىنىڭ 260 قۇردىن ئىبارەت توققۇز پارچە شېئىرى بار.

ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى دەۋرىدە ئۆتكەن شائىرلارنىڭ ئەسەرلىرىدىن قەدىمكى

ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ساپلىقىنى، ئەجدادلىرىمىزنىڭ تەپەككۇر قابىلىيىتىنىڭ ئۈستۈنلۈكىنى كۆرىمىز.

«ئوغۇزنامە» نىڭ XIII ئەسىردە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا كۆچۈرۈلگەن نۇسخىسىمۇ تۇرپاندىن تېپىلغان.

«ئوغۇزنامە» ئەڭ قەدىمكى چاغلاردىن تارتىپ ئېغىزدىن - ئېغىزغا كۆچۈپ كەلگەن بولسىمۇ، XI ئەسىردە قاراخانىيلارنىڭ مەشھۇر شەھەرلىرىدىن قەشقەردە ياكى سەمەرقەندتە ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن قەلەمگە ئېلىنغان. «ئوغۇزنامە» نىڭ XIII ئەسىردە تۇرپاندا قەلەمگە ئېلىنىپ قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغىنى قاراخانىيلار دەۋرىدە (XI ئەسىردە)، قەلەمگە ئېلىنىپ ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان نۇسخىسىدىن كۆچۈرۈلگەن بولۇشى مۇمكىن. بۇ قارىشىمىزنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن، قاراخانىيلار دەۋرىدە يېزىلغان مەشھۇر ئەسەرلەرنىڭ تىزىملىكىدە «ئوغۇزنامە» نىڭ بارلىقىنى تىلغا ئالساقلا، مەسىلە ئايدىڭلىشىدۇ.

قاراخانىيلار دەۋرىدە، «پەن ۋە ئەدەبىيات بەكمۇ تەرەققىي قىلغانىدى. چوڭ تارىخىي ئەسەرلەر، مەسىلەن، گەردىزىنىڭ ‹زەينۇلئەخبار› (گۈزەل خەۋەرلەر) ناملىق ئەسىرى، بەيھەقىنىڭ 30 توملۇق تارىخىي كىتابى، مەجدىدىن ئەدمانىنىڭ ‹تارىخىي مۈلكى تۈركىستان› (‹تۈركىستان تارىخى›) ئەسىرى پەيدا بولدى. مۇھەممەد نارشاھىنىڭ كىتابى تەرجىمە قىلىندى. دىداكتىك ئەسەرلەردىن: نىزامۇلمولكىنىڭ ‹سىياسەتنامە› سى (‹دۆلەتنى ئىدارە قىلىش توغرىسىدىكى كىتاب›)، يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ‹قۇتادغۇ بىلىك› ناملىق ئەسىرى، زەمەخشەرىنىڭ، مەھمۇد كاشغەرىنىڭ تىلشۇناسلىققا دائىر ئەسەرلىرى، ‹ئوغۇزنامە› ۋە باشقىلار يېزىلدى.»[1] يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان ئەسەرلەر XI ۋە XII ئەسىردە يېزىلغان. دېمەك «ئوغۇزنامە»نى قاراخانىيلار دەۋرىدە، قاراخانىيلار تېررىتورىيىسىدە يارالغان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىغا مەنسۇپ يادىكارلىقلار قاتارىغىمۇ كىرگۈزۈش كېرەك.

ئۇيغۇر ئىدىقۇت دەۋرىدىكى ئەدەبىياتنىڭ بىر قىسمىنى بۇددا رىۋايەتلىرىگە ئاساسەن ئۆزلەشتۈرۈپ قايتىدىن يېزىلغان ياكى تەرجىمە قىلىنغان ئەسەرلەر تەشكىل قىلىدۇ. بۇنداق ئەسەرلەرنىڭ ئەڭ مۇھىمى «ئالتۇن يارۇغ» دۇر.

«ئالتۇن يارۇغ» نى X ئەسىردە بەشبالىقلىق ئۇيغۇر شائىرى ۋە ئاتاقلىق ئەدەبىي تەرجىمان سىنقوسەلى تۇتۇڭ خەنزۇچىدىن تەرجىمە قىلغان.

(1) «ئۆزبېكىستان س س س ر تارىخى» I توم ئۆزبېكچە 293 - بەت.

«ئالتۇن يارۇق» نىڭ ئۇيغۇر تىلىغا قىلىنغان ئەڭ مۇكەممەل نۇسخىسىنى رۇس ئالىمى مالوۋ 1909 - يىلى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ جيۇچۈەن ۋىلايىتىدىكى سېرىق ئۇيغۇرلار ياشايدىغان ۋاڭشىگو يېزىسىدىكى بۇددا ئىبادەتخانىسىدىن تاپقان. «ئالتۇن يارۇق» 1915 - 1917 يىللىرى رادلوۋ ۋە مالوۋلار تەرىپىدىن نەشر قىلىنىپ خەلقئاراغا تونۇشتۇرۇلغان. «ئالتۇن يارۇق» نىڭ داشاتا ۋە تۇرپاندىن تېپىلغان ئۇيغۇر تىلىدىكى نۇسخىلىرى ۋە ھىند - سانسكرىتچە، تىبەتچە، خەنزۇچە، موڭغۇلچە نۇسخىلىرى بېرلىن ۋە لېنىنگرادتا ساقلانماقتا.

«ئالتۇن يارۇق» 730 بەتلىك چوڭ ھەجىمدىكى ئەسەر، ئۇنىڭدا بۇددا رىۋايەتلىرى، ھېكايىلىرى سۆزلەنسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ ئۇيغۇر يازما ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىياتىغا بولغان تەسىرى خېلى كۈچلۈك بولغان.

سىنقۇسەلى تۇتۇڭ VII ئەسىردە ئۆتكەن مەشھۇر بۇددىست ۋە ئاتاقلىق تەرجىمان. «شۈەنجاڭنىڭ تەرجىمىھالى» نى خەنزۇچىدىن ئۇيغۇر تىلىغا ئەركىن، بەكمۇ راۋان تەرجىمە قىلغان.

سەنئەت

ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى دەۋرىدە يالغۇز ئەدەبىياتلا تەرەققىي قىلىپ قالماستىن، ئىران (مانى دىنى ئارقىلىق)، يۇنان (ھىندىلارنىڭ بۇددا مۇھىتى ئارقىلىق) ۋە جۇڭگو مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىدە (ئوخشاشمىغان دەرىجىدە) مەيدانغا كەلگەن رەسساملىق، نەققاشلىق، ھەيكەلتىراشلىقتا ئوخشاش ئۇيغۇر بۇددا سەنئىتىمۇ تەرەققىي قىلدى.

ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى تېررىتورىيىسىدە بىنا قىلىنغان مىڭئۆيلەرنىڭ تام رەسىملىرى، بۇددا ئىبادەتخانىلىرىدىكى ھەيكەللەر (بۇتلار) ئۇيغۇر ئىدىقۇت مەدەنىيىتىنىڭ ئىران، يۇنان، ھىندى، جۇڭگو مەدەنىيىتىنىڭ كۈچلۈك تەسىرىگە ئۇچرىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى دەۋرىدە ئاساسىي ھۆكۈمران دىن بۇددا دىنى بولۇپ، مانى، ناستورىيان دىنلىرى ئۇنچىۋالا چوڭ تەسىرگە ئىگە ئەمەس ئىدى. 840 - يىللىرى غەربكە كۆچكەن شەرقىي ئۇيغۇرلار مانى دىنىدا بولسىمۇ، ئۇزۇن ئۆتمەي غەربىي ئۇيغۇرلاردا ئاساسىي دىن ھېسابلانغان بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلغان. تۇرپاندىكى مانى ئىبادەتخانىلىرى 840 - يىللىرى كۆچۈپ كەلگەن شەرقىي ئۇيغۇرلار تەرىپىدىن بىنا قىلىنغان. ئۇيغۇرلارنىڭ ئازغىنا قىسمى XIII ئەسىردە

www.uyghurkitap.com ئۇيغۇر كىتاب تورپېكىتى ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يېڭى ئادرېسى

خرىستىئان دىنىنىڭ ناستورىيان مەزھىپىنى قوبۇل قىلغان

نەسەبنامە

ئۇيغۇر ئىدىقۇتلىرىنىڭ نەسەبنامىسى

ئىسمى	سەلتەنەت سۈرگەن ۋاقتى
1. پان تېكىن	866 - 850
2. بوكو تېكىن	871 - 866
3. ئىردىمىنخان	948 - 940
4. ئارسلانخان	985 - 948
5. بىلگە تېكىن	؟ - 1126
6. ئىسەن تۆمۈر(بۇ بائۇرچۇق تېكىننىڭ ئاتىسى)	؟ - ؟!
7. بائۇرچۇق ئارت تېكىن	1235 - 1208
8. قۇسمايىن	1245 - 1235
9. سالۇن تېكىن	1255 - 1246
10 ئوغرۇنج تېكىن	1265 - 1255
11. ماموراق تېكىن	1266 - 1265
12. قوجىغار تېكىن	1276 - 1266
13. نولىن تېكىن	1318 - 1276
14. تۆمۈر تېكىن	1327 - 1318
15. سەڭگى تېكىن	1331 - 1327
16. تايپان	1335 - 1331

موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ قاغانلىرى

ئىسمى:	سەلتەنەت سۈرگەن ۋاقتى
1. چىڭگىزخان	1227 - 1206

2. ئوكتايخان 1229 - 1241

3. گۈيۈكخان 1246 - 1248

4. موڭكخان 1251 - 1259

موڭغۇل بىكەلىرىدىن ئۇيغۇر ئىدىقۇتلىرىغا ياتلىق بولغان قىزلار

NO	قىزنىڭ ئىسمى	كىمنىڭ قىزى	كىمگە ياتلىق بولغان	قاچان
1	ئال ئالتۇن	چىڭگىزخان	باتارچوق تېكىنگە	ئال ئالتۇن ياتلىق بولۇشتىن بۇرۇن 1210 - يىلى ۋاپات بولغان
2	باباقار	گۈيۈكخان	قوجىغار تېكىنگە	1270 - يىلى
3	بۇرقان	ئوكتايخاننىڭ نەۋرىسى	نولىن تېكىنگە	1275 - يىلى
4	باباچا	ئوكتايخاننىڭ نەۋرىسى	نولىن تېكىنگە	1310 - يىلى
5	ئۇراچىن	ئانادار	نولىن تېكىنگە	1310 - يىلى
6	تورچىسمان	موڭغۇل خانزادىسىنىڭ	تۆمۈر بوقا	1307 - يىلى

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يېڭى ئادرېسى
www.uyghurkitap.com

IV بۆلۈم

ئۇيغۇر كەڭسۇ خانلىقى

(مىلادىنىڭ 870 - يىلىدىن مىلادىنىڭ 1035 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن)

بىرىنچى باب: ئۇيغۇر كەڭسۇ خانلىقىنىڭ تەشكىل تېپىشى

شەرقىي ئاسىيادىكى تىبەت خانلىقى VIII ئەسىردە ئەڭ قۇدرەتلىك باسقۇچقا كىردى.

مىلادىنىڭ 630 ـ يىلى تىبەت قەبىلىلىرى ئىچىدىن سوڭزەن كانپۇ ئاتلىق بىر قەھرىمان چىقتى. ئۇ مىلادىنىڭ 630 ـ يىلى ھازىرقى تىبەت، كۆكنۇرنىڭ ئېگىز قىرلىرىدا ياشايدىغان تىبەت قەبىلىلىرىنى بىرلەشتۈرۈپ، تىبەت خانلىقىنى قۇردى. سوڭزەن كانپۇ (مىلادىنىڭ 630 ـ يىلىدىن 650 ـ يىلىغىچە خان بولغان) ھەربىي تۈزۈم ۋە قانۇنىي تۈزۈم ئورنىتىپ، تىبەت خانلىقىنى مۇستەھكەملىدى. خوتەن ئۇيغۇرلىرىغا ئادەم ئەۋەتىپ ئۇلار قوللانغان يېزىق ئاساسىدا (ئېھتىمال سانسكرىت يېزىق بولسا كېرەك) يېڭى يېزىق ياراتتى. تاڭ سۇلالىسى ئۆزىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى قوشنىسى تىبەت خانلىقىدىن قورقۇپ، مىلادىنىڭ 641 ـ يىلى مەلىكە ۋېنچېڭنى سوڭزەن كانپۇغا ياتلىق قىلدى. مىلادىنىڭ 710 ـ يىلى بولسا مەلىكە جىنچېڭنى تىبەت خانى چىلى سۇزەنگە ياتلىق قىلدى.

مىلادىنىڭ VIII ئەسىردە، كۈچەيگەن تىبەت خانلىقى بىلەن تاڭ سۇلالىسى ئارىسىدا ئۇزۇنغا سوزۇلغان ئۇرۇشلار يۈز بەردى. تاڭ سۇلالىسى ئۇيغۇر ـ ئورخۇن قاغانلىقى بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈپ تىبەت خانلىقىغا قارشى تۇرغان بولسىمۇ، تىبەت خانلىقى تاڭ سۇلالىسى بىلەن بولغان ئۇرۇشلاردا ئۈستۈن چىقتى. مىلادىنىڭ 760 ـ يىللىرىغا كەلگەندە، تاڭ سۇلالىسى تالاس ئۇرۇشىدا (مىلادىنىڭ

751 ـ يىلى) ۋە ئۆگلۈك ئىسيانىدا ئۇچۇشسىزلىققا ئۇچراپ ئاجىزلاپ كەتتى. تىبەت خانلىقى تاڭ سۇلالىسىنىڭ تاشقى ۋە ئىچكى جەھەتتىن ئەھۋالىنىڭ يامانلاشقانلىقىدىن پايدىلىنىپ، مىلادىنىڭ 760 ـ يىللىرى بوگۇنكى سىچۈەن ئۆلكىسىنىڭ خېلى كۆپ قىسمى ۋە گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ دىگۇدەك ھەممە تېررىتورىيىسىنى تاڭ سۇلالىسىدىن تارتىۋالدى.

مىلادىنىڭ 783 ـ يىلى تىبەت خانلىقى بىلەن تاڭ سۇلالىسى ئارىسىدا تىنچلىق بىتىمنامىسى تۈزۈلدى. شۇنىڭدىن كېيىن تىبەت خانلىقى ئارىسىم ۋادىسىنى ئۇيغۇر ـ ئورخۇن قاغانلىقىدىن تارتىۋېلىش ئۈچۈن ئۇيغۇرلارغا قارشى ئۇرۇش باشلىدى. باشتا ئۇيغۇرلار مەغلۇپ بولدى، ھەتتا تىبەت خانلىقى بەشبالىقنى ئۇيغۇرلاردىن تارتىۋالدى. لېكىن، مىلادىنىڭ 800 ـ يىلىغا كەلگەندە، ئۇيغۇر ـ ئورخۇن قاغانلىقى بەشبالىقنى تىبەت خانلىقىدىن تارتىۋالدى. ھەتتا، مىلادىنىڭ 808 ـ يىلى ئۇيغۇرلار تىبەتلىكلەرنى گەنسۇدىكى لياڭجۇ رايونىدىنمۇ قوغلاپ چىقاردى. مەغلۇبىيەتكە تەن بەرمىگەن تىبەت خانلىرى بەشبالىققا، كۇچاغا ھۇجۇم قىلغان بولسىمۇ، مىلادىنىڭ 812 ـ يىلى ئۇيغۇر ـ ئورخۇن قاغانى ئاي تەڭرىخان تىبەتلىكلەرنى بەشبالىق، كۇچا ئەتراپلىرىدا تارمار قىلىپ، چوڭ غەلىبە قازاندى. شۇنىڭدىن باشلاپ، تىبەتلىكلەر گەنسۇدىكى ھۆكۈمرانلىقىنى ئارانلا ساقلاپ قالالايدىغان بولۇپ قالدى.

كىشىلەرگە ئايان بولغاندەك، مىلادىنىڭ 840 ـ يىلى شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ بىر ئارمىقى گەنسۇغا كۆچۈپ كەلگەنىدى. جۇڭگو تارىخچىلىرى شۇ چاغدا گەنسۇ رايونى تىبەت خانلىقىنىڭ ئىگىدارچىلىقىدا بولغانلىقى ئۈچۈن، گەنسۇنىڭ خېشى كارىدورىغا كۆچۈپ كەلگەن ئۇيغۇرلار توغرىسىدا «ئۇيغۇرلارنىڭ بىر ئارمىقى تىبەتكە كەتتى» دەپ يازغان.

مىلادىنىڭ 865 ـ يىلى ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ بوكو تېكىن باشچىلىقىدىكى قوشۇنلىرى ھازىرقى كۆكنۇردىكى شىنىڭ شەھىرىنىڭ جەنۇبىدىكى لىدو رايونىدا تىبەت قوشۇنلىرىنى تارمار قىلدى. تىبەت قوشۇنلىرىنىڭ قوماندانى شاڭ كۇڭرىنى تىرىك تۇتۇۋېلىپ كاللىسىنى ئالدى. شۇنىڭدىن باشلاپ گەنسۇدا تىبەتلىكلەرنىڭ تەسىرى تۈگىدى. چۈنكى شۇ مەزگىلدە، تىبەت خانلىقى ئىچكى جەھەتتىن پارچىلىنىپ زاۋاللىققا يۈز تۇتقانىدى.

ئۇيغۇر ئىدىقۇت قوشۇنلىرىنىڭ 865 ـ يىلى تىبەت قوشۇنلىرى ئۈستىدىن قازانغان غەلىبىسى تىبەت خانلىقىنى يىمىرىلىشكە ئەكەلگەن بولسا، يەنە بىر

www.uyghurkitap.com

تەرەپتىن گەنسۇنىڭ غەربىي كارىدورىدىكى ئۇيغۇرلارنى تىبەتلىكلەرنىڭ ئاسارىتىدىن قۇتۇلدۇردى.

غەربىي كارىدوردىكى ئۇيغۇرلار مىلادىنىڭ 870 ـ يىلى گەنجۇ (هازىرقى جاڭيې) نى پايتەخت قىلىپ دۆلەت قۇردى. جۇڭگو تارىخچىلىرى بۇ دۆلەتنى «گەنجۇ ئۇيغۇرلىرى دۆلىتى» دەپ يېزىشقان. بىز بۇ دۆلەتنى ئۇيغۇر كەڭسۇ خانلىقى دەپ ئاتاشنى مۇۋاپىق كۆرۈپ، شۇ نام بىلەن ئاتىدۇق. مۇستەقىل ئۇيغۇر كەڭسۇ خانلىقى (مىلادىنىڭ 870 ـ يىلىدىن مىلادىنىڭ 1035 ـ يىلىغىچە 160 يىل هۆكۈم سۈرگەن) نىڭ تېررىتورىيىسىگە، هازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىدىكى دۇڭخۇاڭ، جاڭيې، ۋۇۋېي، ئەنشى، جيۇچۈەن، لەنجۇ شەھىرىنىڭ ئەتراپلىرى ۋە هازىرقى نىڭشىيادىكى ئىرسىن ۋادىسى قاتارلىق رايونلار كىرگەن. 841 ـ يىلى غەربىي كارىدورغا شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ ياغلاقار قەبىلىسىدىن بولغان بىر قىسىم ئۇيغۇرلار كۆچۈپ كېلىشتىن بۇرۇنلا (مىلادىدىن بۇرۇنقى چاغلاردىن تارتىپ) غەربىي كارىدوردا ئۇيغۇرلار ياشىغانىدى.

يىگىرمە يەتتىنچى باب: ئۇيغۇر كەڭسۇ خانلىقىنىڭ كۈچىيىشى

مىلادىنىڭ 907 ـ يىلى تەخمىنەن 300 يىل هۆكۈم سۈرگەن (مىلادىنىڭ 618 ـ يىلىدىن 907 ـ يىلىغىچە) تاڭ سۇلالىسى ئاغدۇرۇلدى. شۇنىڭدىن باشلاپ جۇڭگودا «بەش سۇلالە، ئون دۆلەت» دەپ ئاتالغان پارچىلىنىش دەۋرى باشلاندى. مانا شۇ دەۋردە (مىلادىنىڭ 907 ـ يىلىدىن 979 ـ يىلىغىچە) جۇڭگونىڭ شىمالىي قىسمىدا كېيىنكى لياڭ (مىلادىنىڭ 907 ـ يىلىدىن 923 ـ يىلىغىچە هۆكۈم سۈرگەن)، كېيىنكى تاڭ (923 ـ 936)، كېيىنكى جىن (936 ـ 946)، كېيىنكى خەن (947 ـ 950) ، كېيىنكى جۇ (951 ـ 960) قاتارلىق بەش سۇلالە پەيدا بولدى. دەل شۇ مەزگىلدە، جۇڭگونىڭ جەنۇبىي قىسمى بىلەن سەنشى رايونىدا ئىلگىرى ـ ئاخىر بولۇپ، ۋۇ بەگلىكى (مىلادىنىڭ 902 ـ يىلىدىن 937 ـ يىلىغىچە هۆكۈم سۈرگەن)، جەنۇبىي تاڭ (937 ـ 975)، ۋۇيۆ (907 ـ 978)، چۇ بەگلىكى (907 ـ 951)، مىن بەگلىكى (907 ـ 945)، جەنۇبىي خەن (917 ـ 971)، ئالدىنقى شۇ بەگلىكى (903 ـ 925)، كېيىنكى شۇ بەكلىكى (933 ـ 965)، نەنفېڭ بەگلىكى (924 ـ 963)، شىمالىي خەن (951 ـ 979) قاتارلىق ئون بەگلىكمۇ پەيدا بولدى. جۇڭگو تارىخچىلىرى مانا شۇ دەۋرنى «بەش سۇلالە، ئون دۆلەت دەۋرى» دەپ ئاتىدى.

«بەش سۇلالە، ئون دۆلەت دەۋرى» دە جۇڭگونىڭ پارچىلىنىپ كېتىشى كۈچلۈك، بىرلەشكەن دۆلەتنىڭ يوقلۇقى ئۇيغۇر كەڭسۇ خانلىقىنىڭ كۈچىيىشىگە ياخشى ئىمكانىيەت ياراتتى. بولۇپمۇ «بەش سۇلالە دەۋرى» دىكى بەگلىكلەر بىلەن ئۇيغۇر كەڭسۇ خانلىقى ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت تەڭلىك ئاساسىدا بولغانىدى. بۇنىڭ بۇنداق بولۇشى «بەش سۇلالە دەۋرى» دىكى بەگلىكلەرنىڭ ھەربىي كۈچ جەھەتتىن ئاجىزلىقى، ئۆمرىنىڭ قىسقىلىقى، بىر - بىرى بىلەن ئۇرۇشۇپ، بىرىنى - بىرى يۇتۇپ كېتىشى، چېگرىلىرىنىڭ تۇراقسىزلىقى سەۋەبىدىن بولغان.

مىلادىنىڭ 960 - يىلى سۇڭ سۇلالىسى جۇڭگونى ئاساسەن بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، ئۇيغۇر كەڭسۇ خانلىقى بىلەن سۇڭ سۇلالىسى ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتمۇ، دوستانە، باراۋەرلىك ئاساسىدا بولدى.

ئۇيغۇر كەڭسۇ خانلىقى قۇرۇلغاندىن تارتىپ كەڭسۇدىكى يەرلىك ھاكىمىيەتلەرنى ئۆزىگە بويسۇندۇرۇش ئۈچۈن كۈرەش ئېلىپ باردى.

تاڭ سۇلالىسىدىن مىلادى 872 - يىلىغىچە داشاتادا ۋالىي بولۇپ تۇرغان جاڭ پېيچاۋنىڭ ۋارىسلىرىدىن جاڭ چىڭفېن مىلادىنىڭ 905 - يىلى تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئەمەلىيەتتە مەۋجۇت بولماي قالغانلىقىدىن پايدىلىنىپ، مۇستەقىل «غەربىي خەن ئالتۇنتاغ بەگلىكى» نىڭ قۇرۇلغانلىقىنى جاكارلىغانىدى. جاڭ چىڭفېن ئۆزىنى «ئاق تونلۇق تەڭرىقۇت» دېگەن ئۇنۋان بىلەن ئاتىدى. لېكىن «غەربىي خەن ئالتۇنتاغ بەگلىكى» ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرمىدى. ئۇيغۇرلار مىلادىنىڭ 906 - يىلى جاڭ چىڭفېنغا قارشى ئۇرۇش باشلىدى. بۇ ئۇرۇش مىلادىنىڭ 911 - يىلى ئۇيغۇر كەڭسۇ خانلىقىنىڭ ئۇزۇل - كېسىل غەلىبە قىلىشى بىلەن ئاياغلاشتى. جاڭ چىڭفېن ئاغدۇرۇلۇپ كەتكەن تىبەت خانلىقىنىڭ قالدۇق كۈچلىرى بىلەن بىرلىشىپ، ئۇيغۇرلارنى تارمار قىلىشقا ئۇرۇنغان بولسىمۇ، لېكىن بۇ ئىش ئەمەلگە ئاشمىدى. ئۇيغۇرلار جاڭ چىڭفېننى ئورنىدىن ئېلىپ تاشلىدى. ئۇنىڭ ئەسلى كېلىپ چىقىشى سوغدىلاردىن بولغان ساۋ يىجىننى تەيىنلىدى.

«بەش سۇلالە، ئون دۆلەت» دەپ ئاتالغان ئۇششاق بەگلىكلەر ئۇيغۇر كەڭسۇ خانلىقى بىلەن نورمال مۇناسىۋەت باغلىغانىدى. لېكىن مىلادىنىڭ 911 - يىلى ئۇيغۇر كەڭسۇ خانلىقىنىڭ جاڭ چىڭفېن ئۈستىدىن قازانغان غەلىبىسى، كەيفېڭنى پايتەخت قىلغان «كېيىنكى لياڭ بەگلىكى» گە ياقمىدى. شۇ سەۋەبتىن، مۇناسىۋەت ئانچە ياخشى بولمىدى. «كېيىنكى لياڭ بەگلىكى» جاڭ

چىڭگىزخانغا ھېسداشلىق بىلدۈرگەن بولسىمۇ، ئۇنى مەغلۇبىيەتتىن قۇتۇلدۇرۇپ قېلىشقا قۇدرىتى يەتمىدى.

X ئەسىرنىڭ 20 ـ يىللىرىنىڭ ئاخىرىدا، ساندىبىل (جۇڭگو تارىخچىلىرى گەنجۇ دەپ ئاتىغان) نى پايتەخت قىلغان ئۇيغۇر كەڭسۇ خانلىقى ياغلاقارلارنىڭ بولغان خاقانلارنىڭ يېتەكچىلىكىدە مۇستەھكەملەندى، كۈچەيدى. تېررىتورىيىسى كېڭەيدى. شۇ چاغدا ئۇيغۇر كەڭسۇ خانلىقىنىڭ چېگرىسى شەرقتە لەنجۇ شەھىرىنىڭ ئەتراپىغىچە، غەربتە تەڭرىتاغلىرى (قۇمۇلنىڭ شەرقى) غىچە، جەنۇبتا چىلىيەنشەن تاغلىرىغىچە، شىمالدا ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلىيىدىكى ئەڭرى قۇملۇقىغىچە تۇتاشقانىدى. ئۇيغۇر كەڭسۇ خانلىقىنىڭ تېررىتورىيىسى يېزا ئىگىلىك ۋە چارۋىچىلىق رايونلىرىدىن ئىبارەت ئىدى.

ئۇيغۇر كەڭسۇ خانلىقى شەرق بىلەن غەرب ئارىسىدىكى قاتناش يولىنىڭ مۇھىم ئۆتكىلىگە جايلاشقانلىقى ئۈچۈن، غەرب بىلەن جۇڭگو ئارىسىدىكى قاتناش ئالاقىلىرىدە مۇھىم رول ئوينىدى. ئۇيغۇر كەڭسۇ خانلىقى جۇڭگودىكى ئۇششاق بەگلىكلەرگە ھەر دائىم سودا كارۋانلىرىنى ئەۋەتىپ، ئۆزئارا سودا ئېلىپ باردى.

شۇنى ئەسكەرتىپ قويۇش كېرەككى، جۇڭگونىڭ ئوتتۇرا ئەسىردە ئۆتكەن تارىخچىلىرى بۇ سودا كارۋانلىرىنى «ئەلچى»، سودا تاۋارلىرىنى بولسا «ئولپان» دەپ خاتا يېزىشقان. لېكىن ئەمەلىيەتتە ئۇيغۇر كەڭسۇ خانلىقىنىڭ جۇڭگودىكى بەگلىكلەر بىلەن ھېچقانداق بېقىندىلىق مۇناسىۋىتى يوق ئىدى. ھەتتا جۇڭگو سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدە (مىلادىنىڭ 960 ـ يىلىدىن 1124 ـ يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) بىرلىككە كەلگەن چاغدىمۇ، ئۇيغۇر كەڭسۇ خانلىقى سۇڭ سۇلالىسىگە بېقىندىلىق مۇناسىۋەتتە بولغان ئەمەس.

چۈنكى شىمالىي سۇڭ سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى كەڭسۇ ئۇيغۇر خانلىقىغا ھەربىي كۈچ جەھەتتە ياكى سىياسىي جەھەتتە بېسىم ئىشلىتىش ئۈچۈن ئەمەلىي ئىمكانىيەتكە ئىگە ئەمەس ئىدى. شىمالىي سۇڭ سۇلالىسى باشتا شەرقىي قىتان خانلىقى، ئارقىدىنلا تاڭغۇت خانلىقىنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچراپ ئېغىر ئەھۋالدا قالغان. بۇنداق ئەھۋالدا، ئۇيغۇر كەڭسۇ خانلىقى سۇڭ سۇلالىسىگە ئولپان تۆلىگەن دېيىش قانداق ئەقىلگە سىغىدۇ؟ «بەش سۇلالە، ئون دۆلەت دەۋرى» دە ئۆتكەن خانلار ئۆز بەگلىكلىرىنىڭ ئاجىزلىقلىرىغا قارىماي، ئۇيغۇر كەڭسۇ خانلىقىدا ھۆكۈمران ئالماشقان چاغدا، يېڭى قاغانغا ھۆرمەت ئۇنۋانى بېرىشنى ئۆزلىرىنىڭ مەجبۇرىيىتى دەپ ھېسابلىغان. بۇ خۇددى ئاتىسى

خەلىپىلىكىنىڭ (مىلادىنىڭ 751 - يىلىدىن 1258 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) خەلىپىلىرىنىڭ قاراخانىيلار قاغانلىرىغا، غەزنەۋىلەر سۇلتانلىرىغا، سەلجۇقىلار ئىمپېراتورلىرىغا، «شەرق ۋە غەربنىڭ پادىشاھى» «دىنىنىڭ ھامىيسى» دېگەندەك ئۇنۋانلارنى بەرگەنلىكىگە ئوخشىشاتتى. قاراخانىيلار، غەزنەۋىلەر، سەلجۇقىلارنىڭ ھۆكۈمرانلىرىنىڭ ئابباسىيلار خەلىپىلىرىدىن ئۇنۋان ئالغانلىقى ئۇلارنىڭ ئابباسىيلار خەلىپىلىكىگە بېقىنغانلىقىنى بىلدۈرمەيتتى. ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى ھۆكۈمرانلارنىڭ ئېڭىدا چوڭقۇر يىلتىز تارتىپ كەتكەن، ئۆزىنى ھەممىدىن يۇقىرى ھېسابلايدىغان ئەنئەنە ئۇلارنىڭ ئەنە شۇنداق ھېچقانداق ئەمەلىي ئەھمىيەتكە ئىگە بولمىغان ئۇنۋانلارنى كەڭسۇ ئۇيغۇر قاغانلىرىغا تەقدىم قىلىشىغا سەۋەب بولغان.

يىگىرمە سەككىزىنچى باب: ئۇيغۇر كەڭسۇ خانلىقى بىلەن تاڭغۇتلار ئارىسىدا بولغان ئۇرۇشلار

X - XI ئەسىرلەردە سۇڭ سۇلالىسىگە چېگرىداش بولغان جايلاردا، دەسلەپ شەرقىي قىتان خانلىقى، تاڭغۇت خانلىقى قۇرۇلدى. كېيىن جۇرجىت خانلىقى قۇرۇلدى. يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان خانلىقلار ئىچىدىن شەرقىي قىتان خانلىقى بىلەن جۇرجىت خانلىقى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە بېسىپ كىرىپ «بەش سۇلالە، ئون دۆلەت دەۋرى» دىكى ئاجىز ۋە ئۆمرى قىسقا بەگلىكلەر بىلەن سۇڭ سۇلالىسىگە ھۇجۇم قىلىپ، ئۆز تېررىتورىيىسىنى كېڭەيتىشكە ناھايىتى جىددىي ھالدا ئۇرۇنغان بولسا، تاڭغۇتلار ئاساسەن ئۇيغۇر كەڭسۇ خانلىقىغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇيغۇرلارنى تارمار قىلىشقا ئۇرۇندى.

تاڭغۇتلار ئەسلىدە تىبەت نەسىللىك خەلق بولۇپ، قەدىمكى چاغلاردا چوڭغاي تاغلىرىنىڭ غەربىي ئېتەكلىرىدە ياشايتتى. ئۇلار ئۇيغۇر - ئورخۇن خانلىقى دەۋرىدە ئۇيغۇر قاغانلىقىغا بېقىنىپ ياشىغان خەلقلەرنىڭ بىرى ئىدى.

تاڭغۇتلار X ئەسىرنىڭ باشلىرىدىلا كۈچىيىشكە باشلىدى. ئۇلارنىڭ كۈچىيىشىگە شەرقىي ئاسىيادا يۈز بەرگەن تارىخىي ۋەقەلەر سەۋەب بولدى. 840 - يىلى شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە كۆچۈشى، مىلادىنىڭ 860 - يىللىرى كۈچلۈك تىبەت خانلىقىنىڭ ئاجىزلاپ بۆلۈنۈپ كېتىشى، 907 - يىلى تاڭ سۇلالىسى ئاغدۇرۇلۇپ، جۇڭگودا ئونلىغان ئۇششاق دۆلەتلەرنىڭ پەيدا بولۇشى، بولۇپمۇ، سۇڭ سۇلالىسى بىلەن شەرقىي قىتانلار، جۇرجىتلارنىڭ بىر - بىرى بىلەن

ئۇرۇشۇپ تۇرۇشى تاڭغۇت قەبىلىلىرىنىڭ كۈچىيىپ، ئاخىر مۇستەقىل دۆلەت قۇرۇشىغا ئىمكانىيەت ياراتقانىدى.

مىلادىنىڭ XI ئەسىرىنىڭ 30 ـ يىللىرى تاڭغۇت خانى لى يەنخاۋ ئۆزىنى خان، دەپ جاكارلاپ، 196 يىل ھۆكۈم سۈرگەن (1032 ـ 1227) تاڭغۇت خانلىقىنى قۇردى. بۇ خانلىقنىڭ پايتەختى ھازىرقى نىڭشىيادىكى يىنچۇەن شەھىرى بولدى.

تاڭغۇت خانلىقى كۈچەيگەن چاغدا، تېررىتورىيىسىگە ھازىرقى نىڭشىيا رايونى، شەنشى ئۆلكىسىنىڭ شىمالىي قىسمى، گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ غەربىي شىمال قىسمى، چىڭخەي ئۆلكىسىنىڭ شەرقىي شىمال قىسمى، ئىچكى موڭغۇلنىڭ بىر قىسمى كىرگەنىدى. تاڭغۇت خانلىقىنىڭ ئاھالىسىنىڭ تەركىبىدە تاڭغۇتلار، ئۇيغۇرلار، خەنزۇلار، تىبەتلەر بار ئىدى.

تاڭغۇتلار ئۆز قوشنىلىرى (ئۇيغۇرلار، شەرقىي قىتانلار، سۇڭ سۇلالىسى، جۇرجىتلار) بىلەن ئۇزۇن مۇددەت دۈشمەنلىشىپ ئۆتتى. بولۇپمۇ ئۇيغۇر كەڭسۇ خانلىقى بىلەن زادىلا ئىناق بولالمىدى.

تاڭغۇتلار بىلەن ئۇيغۇر كەڭسۇ خانلىقى ئارىسىدىكى ئۇرۇشلارنىڭ تارىخىنى ئىككى باسقۇچقا بۆلۈپ چۈشەندۈرۈش مۇمكىن. بىرىنچى باسقۇچ، مىلادىنىڭ 920 ـ يىلىدىن 982 ـ يىلىغىچە بولغان 60 يىلنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئىككىنچى باسقۇچ، مىلادىنىڭ 982 ـ يىلىدىن 1042 ـ يىلىغىچە بولغان 50 يىلنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بىز تۆۋەندە ئەنە شۇ ئىككى باسقۇچتا يۈز بەرگەن ۋەقەلەر توغرىسىدا قىسقىچە چۈشەنچە بېرىمىز:

تاڭغۇتلار، مىلادىنىڭ X ئەسىرىنىڭ باشلىرىدا ھازىرقى نىڭشىيا رايونى ۋە گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ شەرقىي قىسمىغا قوشنا بولغان تېررىتورىيىلەردە كۆچۈپ يۈرەتتى. تاڭغۇت قەبىلىلىرى شۇ چاغدا قەبىلە ئىتتىپاقىغا ئۇيۇشقانىدى. تاڭغۇتلارنىڭ ئۇيغۇر كەڭسۇ خانلىقىدىن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى خانلىقلارغا كېتىۋاتقان ئەلچىلەر ۋە سودا كارۋانلىرىغا ھۇجۇم قىلىش ھەرىكەتلىرى مىلادىنىڭ 920 ـ يىللىرى خېلى ئەۋج ئالغانىدى. تاڭغۇتلار ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە كېتىۋاتقان ئۇيغۇر ئەلچىلىرى ۋە سودا كارۋانلىرىغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى بۇلاپ ـ تالايتتى ۋە ئۆلتۈرەتتى.

لېكىن ئۇيغۇر كەڭسۇ خانلىقى كېيىنكى تاڭ خانلىقى بىلەن بىرلىشىپ تۇرۇپ، تاڭغۇت بۇلاڭچىلىرىغا قارشى جىددىي چارىلەرنى كۆرگەن. «كارۋان

مۇھاپىزەتچىلىرىنى كۆچەيتكەن، ئۇلارغا قارشى مەخسۇس قوشۇن ئەۋەتكەن، تاڭغۇتلارغا قارشى مەخسۇس جازا ئۇرۇشلىرىنى تەشكىللىگەن.»[1]

تاڭغۇتلار مىلادى X ئەسىرنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، خېلى قۇدرەتلىك كۈچ بولۇپ شەكىللەندى. ئۇلار شۇنىڭدىن باشلاپ ئۆز دۆلىتىنى قۇرۇشقا بەل باغلىدى. تاڭغۇتلار مىلادىنىڭ 982 ـ يىلىدىن تارتىپ مىلادىنىڭ 1032 ـ يىلىغىچە بولغان 50 يىل ئىچىدە ئۇيغۇر كەڭسۇ خانلىقىغا ھۇجۇم قىلىپ، ئاخىر ئۇيغۇر كەڭسۇ خانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىدى.

ئۇيغۇر كەڭسۇ خانلىقى بىلەن تاڭغۇتلار ئارىسىدىكى ئۇرۇشلارنىڭ ئىككىنچى باسقۇچىدا يۈز بەرگەن ئۇرۇشلار ئۇيغۇر كەڭسۇ خانلىقى ئۈچۈن ھالاكەتلىك ئاقىۋەتنى كەلتۈرۈپ چىقاردى.

تاڭغۇت خانى لى دىمىن (مىلادىنىڭ 1004 ـ يىلىدىن 1032 ـ يىلغىچە خان بولغان) مىلادىنىڭ 1006 ـ يىلى سۇڭ سۇلالىسىنىڭ خانى سۇڭ جىنزۇڭغا (مىلادىنىڭ 998 ـ يىلىدىن 1022 ـ يىلىغىچە خان بولغان) ئەلچى ئەۋەتىپ، تىنچلىق بىتىمنامىسى تۈزۈۋالغاندىن كېيىن، مىلادىنىڭ 1008 ـ يىلى ئۇيغۇر كەڭسۇ خانلىقىغا رەسمىي ھۇجۇم باشلىدى. بۇ ئۇرۇشتا ئۇيغۇرلار تاڭغۇت قوشۇنلىرىنى پۈتۈنلەي قىرىپ تاشلىدى. تاڭغۇت قوشۇنلىرىنىڭ قوماندانى ۋاڭ زى لى دىمىننىڭ جازالىشىدىن قورقۇپ، سۇڭ سۇلالىسىگە قېچىپ كەتتى.

تاڭغۇتلار مىلادىنىڭ 1009 ـ يىلى 20 مىڭ كىشىلىك قوشۇننى سەپەرۋەر قىلىپ، ئۇيغۇر كەڭسۇ خانلىقىغا يەنە ھۇجۇم باشلىدى. بۇ قېتىملىق ئۇرۇشتا شەرقىي قىتانلارنىڭ ياردىمىنى ئالغان تاڭغۇتلار ئۇيغۇر كەڭسۇ خانلىقىنىڭ پايتەختىنى ساندىبىلنى قورشىۋالدى. ساندىبىل قورشاۋى ئون كۈن داۋام قىلدى. لېكىن ئۇيغۇر قاغانى ياغلاقار «كېچىسى شەھەردىن تۇيۇقسىز چىقىپ، شەھەرنى قورشىۋالغان تاڭغۇت قوشۇنلىرىغا قاتتىق زەربە بېرىپ، ئۇلارنى مەغلۇپ قىلدى، تاڭغۇتلار قېچىپ كەتتى.»[2]

تاڭغۇتلار مىلادىنىڭ 1010 ـ يىلى ئۇيغۇر كەڭسۇ خانلىقىغا يەنە ھۇجۇم قىلغان بولسىمۇ، نەتىجە قازىنالمىدى. تارىخىي مەنبەلەرگە ئاساسلانغاندا، ئۇيغۇر كەڭسۇ خانلىقى مىلادىنىڭ 1008 ـ يىلىدىن 1010 ـ يىلىغىچە تاڭغۇتلار ۋە

(1) ئا. گ. مالياۋكىن: «IX ـ XII ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇر دۆلەتلىرى » روسچە 66 ـ بەت.
(2) «IX ـ XII ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇر دۆلەتلىرى» رۇسچە 73 ـ بەت.

قىتانلارنىڭ ھۇجۇمىنى زەربە بىلەن قايتۇرۇپ تۇرغان.

ئۇيغۇر كەڭسۇ خانلىقى مىلادىنىڭ 1010 ـ يىلىدىن تارتىپ مىلادىنىڭ 1026 ـ يىلىغىچە تاڭغۇتلار بىلەن توختىماي ئۇرۇشۇپ تۇردى. بۇ ئۇرۇشلارنىڭ بەزىسى كىچىك كۆلەمدە بولسىمۇ، بەزىلىرى خېلى چوڭ كۆلەمدە بولدى. ئۇيغۇرلار مىلادىنىڭ 1026 ـ يىللىرىغىچە بولغان ئۇرۇشتا، لەنجۇ رايونىدىكى تىبەت بەگلىكىگە ياردەم بېرىپ، تاڭغۇتلارنى تارمار قىلدى. دەل شۇ پەيتتە، شەرقىي قىتانلار ئۇيغۇر كەڭسۇ خانلىقىنىڭ پايتەختى ساندىبىلنى ئۈچ كۈن قورشىۋالدى. ئەمما مەغلۇپ بولۇپ، قايتىپ كەتتى.

تاڭغۇتلار مىلادىنىڭ 1028 ـ يىلى ئۇيغۇر كەڭسۇ خانلىقىغا شىددەت بىلەن ھۇجۇم باشلىدى. تاڭغۇتلار مىلادىنىڭ 1028 ـ يىلى ئۇيغۇر كەڭسۇ خانلىقىنىڭ پايتەختى ساندىبىلنى بېسىۋالدى. ئۇيغۇرلارنىڭ قاغانى ياغلاقار (مىلادىنىڭ 1025 ـ يىلىدىن ـ 1028 يىلىغىچە قاغان بولغان) «ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالدى. ئۇنىڭ بالا ـ چاقىلىرى ئەسىرگە چۈشۈپ كەتتى. 1036 ـ يىلى تاڭغۇتلار خېشى كارىدورىنىڭ ئەڭ غەربىدىكى سۇجۇ، گاجۇ، شاجۇ (جيۇچۈەن، يۇمېن، دۇڭخۇاڭ ئا) قاتارلىق قورغان ـ شەھەرلەرنى بېسىۋالدى. شۇنداق قىلىپ، شۇ جايلاردىكى ئۇيغۇرلار دۆلىتىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى تايانچلىرى قولدىن كەتتى. بۇ جايلاردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ بىر قىسمى غەرب تەرەپكە كەتتى. يەنە بىر قىسمى جەنۇب تەرەپكە يۈرۈپ تاغدىن ھالقىپ ئۆتۈپ، تىبەتلەر تۇرىدىغان رايونلارغا كەتتى.»[1]

دېمەك، ئۇيغۇرلارنىڭ ئامان قالغانلىرىنىڭ بىر قىسمى غەربكە يۈرۈپ، ئىدىقۇت تەۋەسى (قۇمۇل ئەتراپلىرى) غا كېلىپ پاناھلانغان بولسا، بىر قىسمى تىبەتلىكلەر رايونى (كۆكنۇر ئەتراپلىرى) غا كەتكەن. ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ سۇنەن ناھىيىسىدىكى سېرىق ئۇيغۇرلار بولسا، تاڭغۇتلار تەرىپىدىن مەغلۇپ بولغان ئۇيغۇرلارنىڭ كۆچمەي ئۆز ئورنىدا تۇرۇپ قالغان قىسمىنىڭ ئەۋلادى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئۇيغۇر كەڭسۇ خانلىقى بىلەن تاڭغۇتلار ئارىسىدا بولغان ئۇرۇشلار جۇڭگونىڭ ئوتتۇرا ئەسىردە ئۆتكەن تارىخچىلىرى يازغان كۆپلىگەن ئەسەرلەردە خاتىرىلەنگەن. ئۇنىڭدىن تاشقىرى (تولۇق بولمىسىمۇ) مەھمۇد كاشغەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» غا كىرگۈزۈلگەن داستان پارچىلىرىدىمۇ ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان. مەسىلەن:

(1) ئا. گ. مالياۋكىن: « IX ـ XII ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇر دۆلەتلىرى » رۇسچە 74 ـ بەت.

«تاڭغۇت قوشۇنىنى ئۇشۇشۇپ تۇرغاندا باستى،
ئۇلارنىڭ خوتۇن ـ قىزلىرىنى مەسخىرە قىلدى.
ئەرلىرىنى، ئاتلىرىنى غەنىيمەت ئالدى،
تاڭغۇتلار ئەسىر بولۇپ بېشىنى ئەگدى.»[1]

«تاڭغۇت خاننى ئالدىدى،
ئۆلۈم بىلەن بېشىنى ئۇردى؛
قېرىنداشلىرى تاپا قىلدى،
ئۆلۈمنى كۆرۈپ رەڭگى ئۆچتى.

تاڭغۇت خانى قاتۇن سىنى خانىنى ئالدىدى. ئۆلۈم ئۇنىڭ بېشىغا ئۇردى؛ يېڭىلگەن ئادەمنى قېرىنداشلىرى ئەيىبلىدى، دۈشمەنلىرى خۇشال بولدى، ئۆلۈمنى كۆرۈپ ئۇنىڭ يۈزلىرى تاتىرىپ رەڭگى ئۆچتى.»[2]

4 ـ ئىزاھاتتىكى قوشاق ئۇيغۇرلارنىڭ تاڭغۇتلار ئۈستىدىن قازانغان غەلىبىسىنى كۆرسەتسە، 5 ـ ئىزاھاتتىكى قوشاق مەغلۇبىيەتنى كۆرسىتىدۇ. بۇنىڭدا چۈشەندۈرۈشكە تېگىشلىك بىر مەسىلە بار، ئۇ بولسىمۇ، «تاڭغۇتلار قاتۇن سنى خانىنى ئالدىدى» دېگەن جۈملىدىكى «قاتۇن سىنى خانى» دېگەن سۆز بىز باشتا ئۇيغۇر كەڭسۇ خانلىقىنىڭ تېررىتورىيىسىنى ھازىرقى نىڭشىيادىن ئىرسىن ۋادىسى (ئېچىن غول) غىچە كېڭەيگەنلىكىنى ئېيتقانىدۇق. مانا شۇ ئىرسىن ۋادىسىدا ئۇيغۇر ـ ئورخۇن قاغانلىقى دەۋرىگە مەنسۇپ بولغان قاتۇنبالىق ناملىق بىر شەھەر بار ئىدى. مەھمۇد كاشغەرىنىڭ «قاتۇن سىنى» دېگىنى، ئۇيغۇر كەڭسۇ خانلىقىغا قارايدىغان قاتۇنبالىق، شەھىرىنى «خانى» ئۇيغۇر قاغانىنى كۆرسەتسە كېرەك.

قاتۇن سىنى (تاڭغۇت بىلەن چىن ئارىلىقىدىكى بىر كىچىك شەھەرنىڭ نامى) خەلقى بىلەن تاڭغۇتلار جەڭ قىلىشتى؛ تاڭغۇتلار قاتۇن سىنى خەلقىنى مەغلۇپ قىلدى.»[3]

دېمەك، يۇقىرىدىكى قوشاقتا، «قاتۇن سىنى»نىڭ بىر كىچىك شەھەر

(1) مەھمۇد كاشغەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى» I توم ئۇيغۇرچە 404 – بەت.
(2) مەھمۇد كاشغەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى» III توم 446 ـ بەت.
(3) «تۈركىي تىللار دىۋانى» III توم 443 ـ بەت.

ئىكەنلىكى ئوچۇق ئېيتىلغان.

ھازىر بەزىبىر غەرب تارىخچىلىرى ئۇيغۇر كەڭسۇ خانلىقىنىڭ پايتەختى گەنجۇ ئەمەس (بىز ساندىبىل دەپ ئاتىغان شەھەر) ئېھتىمال، قاتتۇن سىنى دەپ ئاتالغان (بۇرۇنقى قاتۇنبالىق) شەھىرى بولۇشى مۇمكىن دېگەن پىكىرنى ئوتتۇرىغا قويۇشتى. بۇ مەسىلە داۋاملىق تەتقىق قىلىپ بېقىشقا ئەرزىيدۇ.

تاڭغۇتلارنىڭ ئۇيغۇر كەڭسۇ خانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىغانلىقى كىشىد، تاڭغۇتلار نېمە ئۈچۈن ئۇيغۇرلارغا ھۇجۇم قىلدى ۋە ئۇيغۇر كەڭسۇ خانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىيالىدى؟ دېگەن سوئالنى تۇغدۇرىدۇ.

تاڭغۇتلارنىڭ ئۇيغۇر كەڭسۇ خانلىقىغا ھۇجۇم قىلىشتا ئۇيغۇرلارنىڭ ئاجىزلىقى، ئۇيغۇر كەڭسۇ خانلىقى ئىگىلەپ تۇرغان جايلاردا تاڭغۇت ۋە ئۇلارغا قېرىنداش قەبىلىلىرىنىڭ بولغانلىقىغا ئوخشاش ئەھۋاللار سەۋەب بولغاندەك تۇرىدۇ، لېكىن مۇھىمراق سەۋەب غەرب بىلەن شەرقنى باغلاپ تۇرىدىغان بىردىنبىر سودا يولىنى ئىزگىللىۋېلىش ۋە خېشى كارىدورىدىكى مۇنبەت يەرلەرنى بېسىۋېلىش بولسا كېرەك.

ئۇيغۇر كەڭسۇ خانلىقى گەرچە ئاجىز بولسىمۇ، ئۇنىڭغا قاراخانىيلار ۋە ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىدەك قېرىنداش قوشنىلىرىنىڭ ئۆز ۋاقتىدا ئۇنۇملۇك ياردەم بېرىپ ئۇنى قوتۇلدۇرالمىغانلىقى ناھايىتى چۈشىنىكسىز بىر ئىش، ئۇنىڭ ئۈستىگە، سۇڭ سۇلالىسى ئۇيغۇر كەڭسۇ خانلىقىغا ھەربىي كۈچ بىلەن ياردەم بېرىشنى خالىمىغان. ئۇيغۇر كەڭسۇ خانلىقى مىلادىنىڭ 996 ـ يىلىلا سۇڭ سۇلالىسىنىڭ پايتەختى كەيفېڭگە ئەلچى ئەۋەتىپ، تاڭغۇتلارغا قارشى بىرلىكتە ھەرىكەت قىلىشنى تەكلىپ قىلغان، لېكىن، مىلادىنىڭ 1001 ـ يىلى كەيفېڭگە بارغان ئۇيغۇر ئەلچىلىرى بىلەن سۇڭ سۇلالىسىنىڭ خانى سۇڭ جىڭزۇڭ ئارىسىدا ئېلىپ بېرىلغان سۆزلىشىشلەر نەتىجىسىز تاماملانغان. ئۇيغۇرلار مىلادىنىڭ 1008 ـ يىلى سۇڭ سۇلالىسىدىن يەنە ياردەم تەلەپ قىلغان بولسىمۇ، سۇڭ جىڭزۇڭ ياردەم بېرىشنى رەت قىلغان. شۇ چاغدا سۇڭ سۇلالىسى بىلەن شەرقىي قىتانلار ئارىسىدىكى ئۇرۇش ھالىتى ئاساسەن ئاياغلاشقانىدى. چۈنكى مىلادىنىڭ 1005 ـ يىلى تۈزۈلگەن بىتىمنامىگە بىنائەن، سۇڭ سۇلالىسى قىتانلار بىلەن بىر مەزگىل تىنچلىقتا ئۆتۈش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولغان. شۇڭلاشقا، سۇڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرى يوقىلاڭ باھانىلەرنى كۆرسىتىپ، قورۇق ۋەدىلەرنى بېرىپ، قىممەتلىك سوۋغىلارنى ئەۋەتىپ، ئۇيغۇر كەڭسۇ خانلىقىغا ئەمەلىي

www.uyghurkitap.com

ھەربىي كۈچ بىلەن ياردەم بەرمىدى.

بۇنداق قىلىش سۇڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرىنىڭ «يات ياۋايىلارنى يات ياۋايىلارنىڭ قولى بىلەن يوقىتىش» دېگەن، سىناقتىن ئۆتكەن كونا تاشقى سىياسەت پرىنسىپىغا ئۇيغۇن ئىدى.

يىگىرمە توققۇزىنچى باب: ئۇيغۇر كەڭسۇ خانلىقىنىڭ تاشقى سودا مۇناسىۋىتى

ئۇيغۇر كەڭسۇ خانلىقىنىڭ تېررىتورىيىسى، جۇڭگو بىلەن غەرب ئارىسىدىكى قۇرۇقلۇق قاتناش يولىنىڭ مۇھىم ئۆتكىلىدە ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇيغۇر كەڭسۇ خانلىقى تاشقى سودا مۇناسىۋەتلىرىدە ناھايىتى مۇھىم رول ئوينىدى.

«بەش سۇلالە دەۋرى» دە، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى دۆلەتلەر ئۇيغۇر كەڭسۇ خانلىقىدىن ھەربىي ئىشلارغا ناھايىتى كېرەكلىك بولغان ئات، ئات جابدۇقلىرىنى سېتىۋېلىشقا بەكمۇ موھتاج بولغان. بولۇپمۇ «كېيىنكى تاڭ بەگلىكى» بىلەن كېيىنكى جىن بەگلىكى شەرقىي قىتانلارغا قارشى ئۇرۇشتا، ھەر دائىم ئۇيغۇرلاردىن ئات سېتىۋالاتتى. شىمالىي سۇڭ سۇلالىسىمۇ ئۇيغۇرلاردىن ئات سېتىۋالغان.

مىلادىنىڭ 965 ـ يىللىرى ئۇيغۇر كەڭسۇ خانلىقىنىڭ قاغانى تەرىپىدىن سۇڭ سۇلالىسىگە ئەۋەتىلگەن سودا كارۋىنى «1000 تۇياق ئات، 500 تۆگە، 500 دانىدىن ئارتۇق قاشتېشى، 500 جىڭ كەربە، 40 جىڭ نۆشۈدۈر، سەككىز تىزىق مارجان، 1000 پارچە يۇڭ رەخت، قاشتېشى بىلەن بېزەلگەن كەمەر ۋە ئېگەر ـ توقۇم قاتارلىقلارنى ئېلىپ بارغان.»[1] يۇقىرىدىكى پاكىتقا ئاساسلانغاندا، سۇڭ سۇلالىسىگە بارغان سودا تاۋارلىرى ئىچىدە، ئاتنىڭ سالمىقى باشقا تاۋارلاردىن كۆپ ئۈستۈن بولغان.

ئۇيغۇر كەڭسۇ خانلىقى بىلەن سۇڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرى ئارىسىدا ئەۋەتىلگەن ئۆزئارا سوۋغا ـ سالاملارنىڭ ئەھۋالىمۇ ئۇيغۇرلار بىلەن قوشنىلىرى ئارىسىدىكى ئىقتىسادىي ئالاقىنىڭ قويۇق بولغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

مىلادىنىڭ 1011 ـ يىلى، سۇڭ سۇلالىسىنىڭ خانى سۇڭ جېڭزۇڭ (مىلادىنىڭ 998 ـ يىلىدىن 1022 ـ يىلىغىچە خان بولغان) ئۇيغۇر كەڭسۇ خانلىقىنىڭ

(1) «سۇڭ سۇلالىسى تارىخىنىڭ مۇھىم مەلۇماتلىرى».

قاغانى ياغلاقارغا «500 قۇر كىيىم ـ كېچەك، كۈمۈشتىن ياسالغان 500 قاچا ـ قۇچا، كىمخاپتىن تىكىلگەن كەڭ تون، ئالتۇن كەمەر، قاغانىڭ بىكەسى (مەلىكىسى) گە 400 قۇر كىيىم ـ كېچەك، 300 سەر كۈمۈشتىن ياسالغان قاچا ـ قۇچا، قاغانىڭ باش تارقانىغا 200 قۇر كىيىم ـ كېچەك، 100 سەر كۈمۈشتىن ياسالغان قاچا ـ قۇچا، ئۇيغۇر ئەلچىسىگە كۈمۈش لوڭقا ۋە باش كىيىمىگە تاقايدىغان ئالتۇن زىبۇ زىننەتلەرنى سوۋغا قىلغان.»[1]

مالياۋكىن ئۇيغۇر كەڭسۇ خانلىقى ئارقىلىق جۇڭگوغا بارىدىغان سودا تاۋارلىرىنىڭ تىزىملىكىنى تۆۋەندىكىچە بېرىدۇ:

«قاشتېشى، ئالماس، مۇئەتتەر (خۇش پۇراق بېرىدىغان ماددا) ئەنبەر، تۇز (ناترىي ئارىلاش تۇز)، تۆگە، ياۋا تۆگە،بىر لوكىلىق تۆگە، مەرۋايىت، مىس ئەينەك، رەڭگى قىزىل سىماب رودىسى، مارجان... ئاق شوڭقار، چايان، دورا ـ دەرماننىڭ خام ماتېرىياللىرى؛ ئات، ياۋا ئات تېرىسى (ئات تېرىسىدىن ئىشلەنگەن كۆن)، ياخشى ئات، يەرلىك مەھسۇلاتلار، پولات قىلىچ، مۇسكۇس بېزى، ئىپار، نوشادىر، ھەر خىل قاشتېشى، قاشتېشىدىن ياسالغان بۇيۇملار، تېرىدىن تىكىلگەن كىيىملەر، تەلىك، ياقۇتلار بىلەن بېزەلگەن كەمەرلەر،... بۆكەن مۈڭگۈزى، ئۆتۈك، ئېگەر ـ توقۇم، قاشتېشى بىلەن بېزەلگەن ئېگەر، توقۇم، سۆسەر تېرىسى، ئاق سۆسەر، قارا سۆسەر، ھاۋارەڭ سۆسەر، قىزىل تۇز، پولات، گۈللۈك رەخت، ئىران رەختلىرى، يۇڭ رەخت، پاختا رەخت، پارچە رەختلىرى، قاشتېشى بىلەن بېزەلگەن توختا، يۆگەن... ئۆي جابدۇقلىرى، ئەينەكتىن ياسالغان جابدۇقلار... زىننەت بۇيۇملىرى، پاختا، پارچە يىپەكى، قوتاز قۇيرۇقى...»[2] بۇ تاۋارلارنىڭ بىر قىسمى ئۇيغۇر كەڭسۇ خانلىقىنىڭ يەرلىك مەھسۇلاتلىرى بولسىمۇ، يەنە بىر قىسمىنىڭ قاراخانىيلار، ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى ئارقىلىق غەربتىن كەلتۈرۈلگەن مەھسۇلاتلار ئىكەنلىكى ئۆز ـ ئۆزىدىن كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ.

(1) «سۇڭ سۇلالىسى تارىخىنىڭ مۇھىم مەلۇماتلىرى».
(2) مالياۋكىن: «IX ـ XII ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇر دۆلەتلىرى» رۇسچە. 233 ـ، 234 ـ بەتلەر.

پايدىلانغان ماتېرىياللار

ف. ئېنگېلس «ئائىلە خۇسۇسىي مۈلۈك ۋە دۆلەتنىڭ كېلىپ چىقىشى».
سۇگرى: «ھەربىي تەدبىرلەر».
سىماچيەن: «تارىخنامە».
سىماگۇاڭ: «يىلنامە».
بەن گۇ: «خەن سۇلالىسى يىلنامىسى».
پەن خۇا: «كېيىنكى خەن سۇلالىسى يىلنامىسى».
چىڭ شۇ «جىن سۇلالىسى يىلنامىسى».
ياڭ شۇەنلىڭ «تاڭ سۇلالىسى يىلنامىسى»
شىن يۇ «لياڭ سۇلالىسى يىلنامىسى».
سۇ زىشەن «لىياڭ سۇلالىسى يىلنامىسى».
ياۋسىليەن: «لىياڭ سۇلالىسى يىلنامىسى».
ياۋسىليەن: «چېن سۇلالىسى يىلنامىسى».
ۋېي شۇ: «ۋېي سۇلالىسى يىلنامىسى».
لىي بەيىۇ «شىمالىي چى سۇلالىسى يىلنامىسى».
لىڭ خۇدى «جۇ سۇلالىسى يىلنامىسى».
ۋەي جېڭ «سۈي سۇلالىسى يىلنامىسى».
لى يەنشۇ «جەنۇبىي سۇلالىلەر تارىخى».
لى يەنشۇ «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى».
ليۇجۇن «كونا تاڭنامە».
ئۇ ياڭ شۇ «يېڭى تاڭنامە».
شۈي جۈجىن «كونا بەش سۇلالە تارىخى».
ئۇ ياڭ شۇ: «يېڭى بەش سۇلالە تارىخى».
توقتو: «سۇڭ سۇلالىسى يىلنامىسى».
توقتو: «لياۋ سۇلالىسى يىلنامىسى».
سۇڭ لەن: «يۈەن سۇلالىسى يىلنامىسى».
ۋاڭ مىنجيې: «ئۇيسۇنلار توغرىسىدا تەتقىقات».
لىن گەن: «ھونلار تارىخى».
پەن ۋېنلىيەن: «جۇڭگو ئومۇمىي تارىخى».
ۋاڭ تۇڭلىڭ: «جۇڭگو مىللىي تارىخى».
ياڭ زىجۇ: «سۈي، تاڭ، بەش سۇلالە تارىخىنىڭ تېزىسلىرى».
«جۇڭگو بىلەن غەرب ئارىسىدىكى قاتناش تارىخى».
«خەن مەلىكىلىرى ئۇيسۇندا».

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يېڭى ئادرېسى

«ھون تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار».
سېن جۇڭمىيەن: «تۈرك تارىخىنىڭ توپلىمى».
«قەدىمكى چاغدا جۇڭگونىڭ شىمالىدا ياشىغان مىللەتلەر».
شاۋان: «غەربىي تۈرك تارىخى».
«تونيۇقۇق مەڭگۈ تېشى».
«بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى».
«كۆل تېكىن مەڭگۈ تېشى».
«بايانچۇر مەڭگۈ تېشى».
«تېرخىن مەڭگۈ تېشى».
«تەس مەڭگۈ تېشى».
«توققۇز ئۇيغۇر قاغانى مەڭگۈ تېشى»
يۈسۈپ خاس ھاجىپ: «قۇتادغۇ بىلىك».
مەھمۇد كاشغەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى» ئۇيغۇرچە I، II، III توملار.
ئوبۇلغازى: «شەجەرەئى تۈركىي».
«ئوغۇزنامە»
راشىددىن «تارىخلار توپلىمى»
جۇۋەينى «دۇنيانى بويسۇندۇرغۇچىنىڭ تارىخى».
يوشى لىباۋتى (ياپونىيە) «غەربتە بۇددىزم».
يونەيچىڭ (ياپونىيە): «غەرب مەدەنىيىتى تارىخى».
ئەبىبۇ جانپۇ (ياپونىيە): «غەربىي ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ تارىخى».
بەي ياڭ: «جۇڭگو خانلىرى، خانىشلىرى، شاھزادىلىرى، مەلىكىلىرىنىڭ تەسەببۇسى».
چاڭ رىنجا: «يىپەك يولى ۋە غەرب مەدەنىيەت - سەنئىتى».
ل. بولنو (فرانسۇز): «يىپەك يولى».
ر. گرۇسسەت (فرانسۇز): «يايلاق ئىمپېرىيىسى».
«ئۆزبېكىستان س س س ر تارىخى» ئۆزبېكچە I، II توم.
گ. غافۇروۋ.: «تاجىك تارىخى».
«قەدىمكى دۇنيا تارىخى» رۇسچە، 1952 - يىل نەشرى، موسكۋا.
ف. ئا. كوسمىنىسكىي: «ئوتتۇرا ئەسىرلەر تارىخى»، رۇسچە 1952 - يىل نەشرى، موسكۋا.
ئا. ۋ. يېفىموۋ: «يېڭى تارىخ» رۇسچە 1952 - يىل نەشرى، موسكۋا.
ئا. ۋ. شىستاكوۋ تەھرىرلىكىدە: «س س س ر تارىخى» رۇسچە.
مالياۋكىن: «XI - XII ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇر دۆلەتلىرى» رۇسچە.
كارايېۋ: «قاراخانىيلار قاغانلىقى تارىخى» رۇسچە.
يىلماز ئۆزتونا: «بۈيۈك تۈركىيە تارىخى» تۈركچە I II توم.
ئا. زەكىي ۋەلىدى توغان: «تۈرك تارىخىغا كىرىش» تۈركچە.

ئا. دىل ئاچار: «قۇتادغۇ بىلىك توغرىسىدا تەتقىقات».
لاسىزلو. راسونى: (ۋېنگىر) «دوناي كۆۋرۈكلىرى» تۈركچە.